

no obrasca Vrh obrasca

UVOD

0 MOGUĆNOSTI SINTEZE U (STORIJI MEĐUNARODNIH ODNOSA

Odnosi među narodima i državama važan su problem kojim se historiografija bavila bukvalno od svoga nastanka. Interes istorijske nauke za međunarodna pitanja postao je, međutim, veoma intenzivan u 20. veku, a u poslednjim decenijama naročito. To je bez sumnje rezultat najpre teških potresa koje su svetu doneli veliki međunarodni sukobi, kakvi su bili prvi i drugi svetski rat, a zatim i stalno prisutne opasnosti novog, još razornijeg sudara, koja neprestano lebdi nad ljudima u našoj atomskoj epohi.

Surova iskustva dva svetska rata i vazda prisutna vizija termonuklearne katastrofe rađaju kod ljudi, umnih

1 odgovornih, snažnu potrebu da se sagledaju, objasne i otklone oni slepi mehanizmi istorije koji čovečanstvo ta ko uporno guraju u sve strasnija samouništanja.

Jedan od prvih koraka na upoznavanju i razjašnjavanju tih mehanizama jeste sabiranje istorijskih iskustava iz oblasti međunarodnih odnosa, njihovo sistematizovanje, povezivanje i uopštavanje u cilju otkrivanja zakonitosti međunarodnog života. Dugo je u istorijskoj nauci vladalo uverenje da se objašnjenje tajni i pravaca međunarodne politike nalazi isključivo u diplomatskim dokumentima, političkim dosijeima i javnim ili skrivenim namerama, planovima i idejama vodećih državnika. Ovo uverenje bilo je uslovljeno opštim metodološkim nivoom istorijske nauke, kojom od sredine prošlog pa sve do dvadesetih i tridesetih godina ovog veka dominira pozitivistički način mišljenja. Pozitivistički metod u historiografiji ima, kao jedan od svojih fundamentalnih stavova, shvatanje da svaka socijalnoekonomska činjenica posti

že pravu istorijsku vrednost tek kao psihološka činjenica, tj. kao manifestacija subjektivnog odnosa pojedinaca i grupa kako među sobom, tako i prema celokupnoj stvarnosti. A te manifestacije najpotpunije se ostvaruju u sferi političke ili kulturne akcije, kao najjemenentnijih područja ispoljavanja i delovanja ljudskog duha, njegove individualne i kreativne snage. Otuda izrazita dominacija političke problematike u istorijskoj nauci i otuda tumačenje celokupnog istorijskog razvoja pomoću pojava u političkoj sferi.

Istoriografske škole koje su se držale ovih metodoloških načela, prilikom proučavanja odnosa među narodima i državama, stvarale su decenijama jednu posebnu vrstu istoriografske literature, određenog šarma i privlačnosti, poznate pod zajedničkim imenom istorije diplomatije. Karakteristika je ove vrste istoriopisanja o međunarodnim problemima da ona vazda u prvi plan stavlja odnose između vlada, političke interese država, pitanja bezbednosti granica, moći i prestiža u svetu, zatim postupke nosilaca diplomatske akcije, tokove diplomatskih pregovora i pojava koje ih prate, naročito ulogu ličnosti u njima šefova država, ministara, njihovih saradnika, političkih i vojnih lidera, itd. Posmatrajući internacionalnu politiku sa ovog stanovišta, diplomatska istorija se u interpretaciji njenih fenomena zadovoljava usko političkom eksplikacijom. Za takvu eksplikaciju i polje istraživanja moralo je ostati relativno usko ograničeno pretežno na diplomatske arhive, koje ma koliko bile značajne i nezaobilazne u ovoj vrsti historiografije nikad nisu bile same po sebi dovoljne da pruže potpun odgovor na pitanja koje se snage, koji interesi i čije namere kriju iza argumenata ponuđenih u diplomatskoj prepisci.

Iz ovih razloga je kritika pozitivističke historiografije, zbog njene uske orijentacije na političku problematiku, morala, makar posredno i sa zakašnjenjem, pogoditi i istoriju diplomatije. Ta

kritika se javila već početkom našeg veka, a dolazila je sa više strana, od kojih bar tri zaslužuju da budu pomenute. Prvi pravac koji je izvršio naj temelj ni je i najradikalnije preispitivanje pozitivističkog i svih drugih postojećih historiografskih metoda bio je istorijski materijalizam, čije su kritičke poglede formulisali na osnovu fundamentalnih teorija Marksa i

Engelsa Plehanov i Labriola, a kasnije i mnogi drugi, među kojima značajno mesto pripada i našem istoričaru Branislavu Đurđevu. Marksistička kritika pozitivističke historiografije kao i drugih pravaca građanske nauke odnosila se prvenstveno na njenu nemoć da uoči osnovne zakonitosti i da otkrije glavne pokretačke snage istorijskog razvoja.

Drugi pravac kritike dolazio je iz krila progREŠI vne građanske misli. Istoričar Anri Ber, sociolog Simijan i drugi odbacili su kontovskopozitivističku shemu i teoriju faktora koja je iz nje proistekla, a isto tako i razne druge subjektivističke, agnosticističke i iracionalističke nazore u historiografiji, kao neadekvatne teorijske okvire u koje se višestruko uvećana znanja i mnogobrojni novi rezultati naučnih istraživanja nikako nisu mogli uklopiti. Ova kritika, koja se pre svega odnosila na jednostranost pristupa istorijskoj problematici od strane postojećih historiografskih škola, daće kao svoj krajnji rezultat tzv. sociološku historiografiju pravac koji označava najviši domet u savremenoj građanskoj istorijskoj nauci i koji je poslednjih decenija izvršio najsnažniji uticaj u svim oblastima istoriopisanja.

Treći pravac kritike onaj koji je sigurno najmanje doprineo napretku istorijske naučne misli jeste pravac s kojeg zamerke pozitivizmu ne dolaze ni zbog njegovog zaostajanja za tekovinama naučnih istraživanja ni zbog njegovih ograničenih sazajnih mogućnosti, već zbog njegove "prevelike progREŠI vnosti" i zbog njegovih "ustupaka" materijalizmu. Kritika je to sa očigledno reakcionarne društvene i ideološke pozicije, koju stoga i ne treba uzimati u obzir prilikom isticanja činilaca koji su sredinom ovog veka uneli pozitivne promene u metodologiju istorije međunarodnih odnosa.

Opšti razvoj istorijske nauke u našem veku, a naročito marksističke i sociološke historiografije, bio bi prvi faktor koji je poslednjih decenija doveo do vidnih transformacija i u proučavanju međunarodnih odnosa.

Doprinos marksizma sastojao se u tome što je isticanjem oblasti materijalne proizvodnje, tj. sfere "produkcije i reprodukcije realnog života", kao ishodišta i, "u krajnjoj instanci", osnovnog pokretača istorijskog procesa, omogućavao istorijskoj nauci da sagleda trajnije i

stabilnije tendencije i zakonitosti u razvoju odnosa među narodima i državama, kao i da preciznije uočava stvarne pokretačke snage međunarodne politike. Sociološka historiografija je, s druge strane, upornim insistiranjem na prebacivanju težišta historiografskih istraživanja na tzv. pojave dugog trajanja, što znači na demografska kretanja, razvoj i promene u oblasti društvene i ekonomske strukture, kolektivne psihologije itd., skrenula pažnju na značaj ovih činilaca kao osnove na kojoj se razvija politička i događajna istorija.

Drugi faktor promena u historiografiji međunarodnih odnosa trebalo bi tražiti u naglo naraslom interesovanju za probleme međunarodne politike u poslednjih pola veka. Ovo je interesovanje, pored historiografije i prava naučnih disciplina koje se tradicionalno bave ovom problematikom mnogim i složenim pitanjima međunarodnih odnosa privuklo i druge, mlađe nauke: sociologiju, politikologiju, psihologiju, antropologiju, itd. Štaviše, u poslednje vreme je na putu da se stvori i jedna potpuno nova naučna disciplina koju za sada najčešće nazivaju teorijom ili naukom o međunarodnim odnosima. Ukoliko se ne pokaže kao rezultat prolazne mode, teorija međunarodnih odnosa bi trebalo da se razvije u naučnu disciplinu o savremenim i živim (tekućim) problemima međunarodne politike. Njen bi osnovni smisao bio "traženje zakonitosti u međusobnom ponašanju država", a u cilju da se danas kad je svet suočen sa apokaliptičnom vizijom mogućeg termonuklearnog sukoba konačno razjasni već ni fenomen mira i rata. Jer, taj je fenomen "u središtu kako stvarnosti međunarodnih odnosa, tako i znanosti o međunarodnim odnosima". Ništa bolje o tome ne govori od samog naslova jednog od fundamentalnih dela teorije međunarodnih odnosa, knjige Rajmonda Arona Paix et guerre entre les nations (Pariš, 1962).

Teorija o međunarodnim odnosima još nije konstituisana kao naučna disciplina. U njoj postoje mnoga lutanja i mnoge nesaglasnosti o najhitnijim pitanjima koja čine samu osnovicu jedne nauke: od predmeta proučavanja, preko metodologije, do terminologije. Ne postoji među tvorcima i nosiocima ove teorije usaglašeno mišljenje kojim bi sve problemima i aspektima međunarodne politike trebalo da se bavi ova nova nauka, koji sadržaj

u nju da uključi i kojim sistemom istraživanja i izlaganja da ga obuhvati. Usled toga se u ovoj teoriji prioritet (daje čas društvenim, čas ekonomskim, čas istorijskim, čas pravnim, čas demografskim, čas političkim, čas geografskim, čas vojnostrategijskim itd., itd. stranama života međunarodne zajednice. Zavisno od toga koja se od ovih pojava uzima kao prioritarna, primenjuju se i određeni naučni metodi, pa se u teoriji međunarodnih odnosa susreću razni metodološki postupci: historiografski, kazuistički, statistički, komparativni, pragmatični, sistematski, metod statičke ili dinamičke analize, itd.

Sve ovo ne smeta teoriji međunarodnih odnosa da, kao i svaka nova i mlada nauka, na scenu društvene misli istupi samouvereno i sa izvesnom merom nipodaštavanja prema starijim naučnim disciplinama. Prema istorijskoj nauci ona se odnosi slično kao što se odnosila i sociologija u vreme svog formiranja. Za teoretičare međunarodnih odnosa istorija je nauka o "posebnim konkretnim slučajevima" kojoj je cilj samo da otkrije, proverii, sredi i izloži činjenice i da, u najboljem slučaju, rekonstruiše događaje i pojave. Isključiva primena istorijskog naučnog metoda vodi u "golu deskripciju događaja", koja može zadovoljiti istorijsku nauku, ali ne i nauku o međunarodnim odnosima, jer ona treba da pravi generalizacije i da otkriva zakonitosti.

Istoričari nemaju mnogo razloga da se ljute na ovakav odnos protagonista teorije međunarodnih odnosa prema svojoj nauci, jer je taj odnos formiran na osnovu diplomatskih istorija kojima se ovi obilato služe u svojim istraživanjima. A te diplomatske istorije najčešće i jesu proste deskripcije i rekonstrukcije. Istorijska nauka, pa, razume se, i ona njena grana koja se bavi izučavanjem međunarodnih odnosa u prošlosti, mogla bi i morala bi da bude znatno više od deskripcije i rekonstrukcije. Marksistička i sociološka istoriografija predstavljaju najizrazitiji napor istoriografije da dostigne nivo teorijskog uopštavanja i zaključivanja. Shvatanje o potrebi uzdizanja nivoa istorijske elaboracije prodrlo je snažno poslednjih decenija i u proučavanje istorije međunarodnih odnosa. Pored opštih idejnih strujanja u samoj istoriografiji, na koja smo se kratko osvrnuli, prodoru toga shvatanja dala su doprinos i razmatranja savremene in

ternacionalne situacije u okviru teorije međunarodnih odnosa, ma koliko sama ta teorija još bila neizgrađena i nedorečena.

Doprinos teorije međunarodnih odnosa prevazilaženju uskih okvira istorije diplomati je u građanskoj historiografiji uočljiv je. On se sastoji u tome što su istoričari počeli uviđati da se i međunarodni odnosi prošlih vremena, kao i savremeni, mogu razumeti i objasniti samo njihovim uklapanjem u najšire kontekste društvene stvarnosti. To znači da njihove stvarne motorne snage i njihove zakonitosti treba tražiti mnogo šire i dublje od zakulisne političkodiplomatske igre, kako je to činila istorija diplomati] e. Iz tog saznanja proisteklo je uverenje da i sam termin "istorija diplomatije" ili "diplomatska istorija" treba menjati u "istoriju međunarodnih odnosa", kojim se terminom obuhvata znatno širi i složeniji sadržaj. Taj se sadržaj proširuje pre svega time što u sferu naučnog posmatranja, pored političkih odnosa između država i njihovih asocijacija, koje vazda ostaju primarni predmet proučavanja, ulaze i privredni (trgovački, finansijski i drugi), pravni, kulturni, naučni i ostali odnosi. Ovo, naravno, ne znači da se istorijskom sintezom o međunarodnim odnosima u jednom razdoblju mogu obuhvatiti s podjednakom pažnjom sve ove njihove komponente. U svakom takvom slučaju pravi se racionalan odbir problema i pojava za obradu kako bi se ukazalo na ključne momente i najhitnije tendencije koje su određivale karakter i suštinu međunarodnih odnosa u datom razdoblju. Takvi odbiri pokazuju da se ključni problemi međunarodnih odnosa nalaze ipak pretežno u sferi političke akcije, tj. u sferi takvih pojava u životu međunarodne zajednice kao što su države, državni sporazumi, savezi i drugi oblici udruživanja, zatim sporovi, sukobi, ratovi, mirovi, razni vidovi u primeni sile i prinude; politički uticaji, vlast, sankcije i pretnje; neutralnost, neopredeljenosti, neangažovanost, itd. Iz toga razloga istorija međunarodnih odnosa i pripada oblasti političke istorije.

Ali sadržaj istorije međunarodnih odnosa je mnogo značajnije proširen, prema sadržaju diplomatske istorije, na jednom drugom području. Reč je o istraživanju pokretačkih mehanizama međunarodne politike. Danas je i građanska historiografija načisto s tim da se međunarodna

politika ne može objasniti sama sobom, da političke pojave naročito one globalne i dužeg trajanja moraju imati širu istorijsku osnovu. Ta se osnova traži u geografskim uslovima, demografskoj situaciji, privrednim, trgovačkim i finansijskim mehanizmima, društvenim prilikama i idejnim i misaonim tokovima određenih epoha. Zajednička je, međutim, karakteristika raznih pravaca građanske historiografije međunarodnih odnosa u tome što oni, tražeći u navedenim područjima života ljudskih zajednica neposredne pokretače konkretnih političkih pojava u internacionalnim relacijama, ne sagledavaju dijalektički odnos pokretačkih snaga i njihovih političkih posledica, kao ni pokretačkih snaga među sobom. Oni uočavaju da jedna ista okolnost i pojava može jedanput delovati kao uzrok, a drugi put kao posledica, ali ne razume ju ili ne priznaju da to dolazi otuda što date društvene, geografske, demografske, pa i ekonomske činjenice bivaju takođe u krajnjoj liniji nečim uslovljavane i determinisane. Ta determinanta koja povezuje sve komponente istorijskog zbivanja jeste "način proizvodnje materijalnog života". Sa ovim shvatanjem je marksističko tumačenje istorije međunarodnih odnosa učinilo presudan korak u otkrivanju njenih zakonitosti i u njenom podizanju na nivo teorijske naučne discipline.

Ova marksistička premisa nije ekonomska interpretacija istorije, pa ni ekonomska interpretacija istorije međunarodnih odnosa, kako to izgleda protivnicima materijalističke dijalektike. Nije, jer ona nipošto ne podrazumeva da svakoj političkoj pojavi u sferi međunarodnih odnosa treba po svaku cenu pronaći neposredni ekonomski uzrok. A upravo to čini već decenij ama velika većina one historiografije koja sebe bespogovorno smatra marksističkom. Marksova interpretacija istorije sadrži, pored ostalog, i objašnjenje uloge ekonomskog faktora u njoj, ali je daleko od toga da svaki istorijski fenomen tumači upravo delovanjem tog faktora. Zato je, čini nam se, u pravu Branislav Đurđev kad savremenu historiografiju, koja na ovakav način primenjuje Marksovu interpretaciju istorije, ne naziva marksističkom već "postmarksističkom" i kad tvrdi da je ona zbog apsolutizovanja jednog istorijskog faktora (društvenoekonomskog) bliža kontovskom pozitivizmu nego izvornom marksizmu.

Marksistička metodologija istorije međunarodnih odnosa zasnivala bi se, po našem mišljenju, na tome da se konkretne pojave internacionalne politike konkretno i temeljno studiraju iznalaženjem njihovih neposrednih ili posrednih pokretača u raznim uslovima prirodne (geografskodemografske) i društvene (privredne, klasne, idejne) sredine. No pri tom se nikad ne bi gubilo iz vida da i ti uslovi u krajnjoj liniji deluju zavisno od "načina proizvodnje materijalnog života". Ovakav pristup problematici istorije međunarodnih odnosa u potpunom je skladu s Marksovim sintetičkim naučnim metodom, a dopušta i optimalno korišćenje pozitivnih tekovina građanske (nemarksističke) historiografije u ovoj oblasti.

U proučavanju istorije međunarodnih odnosa između dva svetska rata potrebno je, kao uslove u kojima se formirala međunarodna politika, imati u vidu sledeće faktore: geografske, demografske, ekonomske, socijalnopolitičke i idejnopsihološke. Jednu sistematsku tipologiju ovih faktora razradili su savremeni francuski istoričari Pjer Renuven i ŽanBatist Dirozela u metodološkom priručniku Uvod u istoriju međunarodnih odnosa (Pierre Renouvin JeanBaptiste Duroselle, Introduction a l'histoire des relations internationales, Pariš, 1964). U navedenom priručniku oni su, pored pobrojanih faktora, koje često nazivaju drugačijim imenima, pokušali da utvrde i ulogu kreativne ličnosti (pojedince merodavnog državnika političara, vojskovođe) na formiranje i pravce razvoja međunarodne politike. Rađena, pre svega, na empirijskoj analizi međunarodnih odnosa u 19. i 20. veku, Renuvenova i Dirozelova metodološka koncepcija sadrži, pored nekih propusta, i niz korisnih sugestija o pravcima u kojima treba istraživati uslove, osnove i motive političkih akcija na internacionalnoj sceni. Među elemente geografskog faktora, čije delovanje na pravce međunarodne politike valja ispitati, Renuven navodi klimu, reljef, hidrografiju, bogatstvo tla (plodnost, rudno blago, sirovinske i energetske izvore), poziciju i prostor. On pri tom stavlja do znanja da uloga ovih elemenata u 20. veku nije toliko značajna kako bi na prvi pogled moglo izgledati, jer je tehnički i ekonomski progres za poslednjih stotinak godina veoma reducirao de

lovanje geografskih uslova i potisnuo ih u drugi plan ljudske istorije.

Najbitnije komponente koje u 19. i 20. veku obeležavaju dejstvo demografskog faktora jesu brz porast stanovništva i velika migraciona kretanja. Uticaj ovih komponenata na međunarodne odnose uglavnom je posredan i ispoljava se preko vojne snage, privredne situacije pojedinih država, stanja kolektivne svesti, pojedinačnih nesporazuma i sporova oko migracija, itd.

Ekonomski faktor se, po Renuvenu, deli na komponente konkurencije i konflikta i komponente sporazumevanja i zbližavanja. U okviru ovih komponenata ekonomskog faktora Renuven ukazuje na: međunarodnu trgovačku razmenu, suparništvo oko tržišta, izvora sirovina i energije, važnih komunikacija i privrednih povlastica, zatim na međunarodne privredne sporazume, kondominijume, itd. U poseban faktor Renuven izdvaja međunarodne finansijske operacije, među kojima se ističe pre svega internacionalno kretanje kapitala u vidu međunarodnih zajmova, investiranja u druge zemlje, itd. Karakteristika i slabost Renuvenove eksplikacije ovih faktora je u tome što se u njoj zanemaruju stanje proizvodnje i društveni sadržaj navedenih ekonomskih pojava i što je između ekonomskih i političkih pojava uspostavljen jedan sasvim nedijalektički odnos koegzistencije umesto međusobne uslovljenosti.

Znatno siromašnija je Renuvenova analiza društvenopolitičkih i idejnopsiholoških faktora međunarodnih odnosa. U tu vrstu faktora Renuven svrstava samo nacionalnu svest i nacionalna osećanja, nacionalizam i pacifističke ideje. Nema tu ni klasnih ni drugih društvenih borbi i sukoba, nema političkih pokreta, partija i organizacija, nema velikih ideoloških sistema.

Polazeći od Renuvenove sheme i tipologije, mi ćemo pokušati da dopunimo ovaj niz pokretačkih snaga međunarodne politike između dva rata, kao i da te pokretače sagledamo u međusobnoj povezanosti i uslovljenosti. Pokušaćemo, dakle, da ih prikažemo sa stanovišta marksističkog sintetičkog metoda, a ne sa pozicija jedne osavremenjene i obogaćene teorije faktora, kako to čini sam Renuven. Na isti način tretiraćemo i ulogu istaknutih ličnosti međunarodnog političkog života između dva rata,

s napomenom da će nam u tom pogledu teorijsko obrazloženje ovog pitanja koje je načinio Renuvenov saradnik i učenik Dirozeli biti od velike pomoći, budući da se u osnovnim pitanjima gotovo i ne razlikuju od marksističkih pogleda na ovaj problem. Na kraju valja se na trenutak osvrnuti i na jedan pojam koji se javlja u svim sintetičkim radovima iz istorije međunarodnih odnosa, a biće u čestoj upotrebi i u ovoj knjizi. Reč je o pojmu velika sila, koji smo upotrebljavali kao zajedničku odrednicu za one države čija je uloga u razvoju međunarodne politike između dva svetska rata bila presudna i koje su se najčešće nalazile u samom centru zbivanja na širokoj internacionalnoj sceni. Koristeći se terminom velika sila, imali smo u vidu približno onakav pojam kako ga je odredio britanski istoričar Alen Tejlor u poznatoj knjizi Borba za prevlast u Evropi 1848-1918 (Sarajevo, 1968). U tom delu Tejlor je velike sile definisao kao "organizacije za moć, to jest, u poslednjem ishodu, za rat". Osnovni kriterijum za sticanje statusa velike sile bila bi sposobnost neke zemlje "za vođenje rata", ili "njena snaga za rat". Kako ta sposobnost, po Tejloru, zavisi od broja i priraštaja stanovnika, od privrednih snaga i resursa, kao i od mogućnosti izdvajanja finansijskih sredstava za opremanje moćne armije (bilo na kopnu, moru ili u vazduhu), svi ti momenti moraju se uvažavati kao merilo prilikom određivanja koja država u datom istorijskom momentu ili razdoblju igra u međunarodnom životu ulogu velike sile. Polazeći od tih merila, a posmatrajući vazda celo međuratno razdoblje, mi smo ih se kod opredeljivanja za pojam velike sile držali elastično. Uzimali smo u obzir ne samo trenutne već i potencijalne vojne, demografske, privredne i finansijske snage pojedinih zemalja koje su za kraće vreme mogle biti angažovane na internacionalnom poprištu. Pored toga, smatrali smo za potrebno da ovim kriterijumima dodamo i snagu i elemente političkog, ideološkog i moralnog uticaja koji su pojedine zemlje vršile u međuratnom svetu. Bez većeg značaja u prethodnim istorijskim epohama, ovaj nam se uticaj u međuratnom razdoblju, koje se odlikuje visokim stepenom politizacije i ideologizacije društvene svesti, činio od ne male važnosti, naročito ukoliko je bio kombinovan sa jakom ideološkopoličkom dinom

mikom čvrstih i masovnih društvenopolitičkih pokreta, struja i organizacija. Imajući sve ove faktore u vidu, smatrali smo opravdanim da velikim silama u periodu 1919-1939. nazivamo Veliku Britaniju, Francusku, Nemačku, Italiju i SSSR, od evropskih, i SAD i Japan, od vanevropskih zemalja. Pri tom smo, u konkretnim slučajevima, ukazivali na činjenicu da u svakom vremenskom odseku, ili spletu političkih okolnosti, svaka od ovih sila nije igrala podjednako značajnu, ili presudnu ulogu. U celini gledano, međutim, svaka od ovih država je u kreiranju opštih pravaca svetske politike imala znatno veće i dominantni je učesnik od bilo koje druge zemlje sveta, makar neke od njih i posedovale neko od svojstava (na primer, broj stanovnika) potrebnih za postizanje nivoa velike sile.

Pokretačke snage
međunarodne politike
između dva svetska rata

1 glava.

Geografski i demografski uslovi

Poznati nemački geograf s kraja prošlog i početka ovog veka Fridrih Racel je, između ostalog, izrekao i ovu definiciju: "Politika jedne države je u njenoj geografiji." Ovu definiciju istoričar danas ne može da prihvati bez mnogo ograda i rezervi, ali ne može ni olako da je odbaci kao bespredmetnu, jer je istorija međunarodnih odnosa u 20. stoleću pokazala da je geografija i u političkim zbivanjima igrala katkad određenu ulogu.

Klimatski uslovi su u tom pogledu izuzimajući ratna zbivanja imali najmanji značaj. Može se, naime, prihvatiti mišljenje Lisjena Fevra da je uticaj klime na pravce fizičkog i mentalnog formiranja ljudi i njihovih zajednica bio od sekundarnog značaja. Ako to prihvatimo za istorijske pojave dugog trajanja, morali bismo u još većoj meri prihvatiti za relativno ograničeni period međuratne istorije, a naročito za prirodu međunarodnih odnosa u tom periodu. Možda bi se čak moglo reći da klimatske prilike nisu igrale gotovo nikakvu ulogu u razvoju međunarodnih odnosa između dva svetska rata.

Prilikom zaključivanja mirovnih ugovora i određivanja granica pojedinih država posle prvog svetskog rata karakter geografskog reljefa nije bio bez značaja. Pokazaće se kasnije, međutim, da te granice i njihov geografski osnov nisu nikakav činilac koji bi, pri ratnoj i saobraćajnoj tehnici 20. veka, mogao da igra bilo kakvu značajnu ulogu u međunarodnoj politici. Do sličnog zaključka možemo doći i u pogledu uticaj a hidrografske komponente geografskog faktora na internacionalnoj sceni. Veliki rečni tokovi i bogatstvo njihovih obala sigurno nisu bili bez značaja za formiranje određenih pravaca ekonomskog i političkog interesovanja pojedinih sila (na primer, nemačkog interesa za Podunavlje ili francuskog za Rajnu), ali je ovde momenat hidrografije uvek bio kombinovan sa komponentama geografskog prostora, ekonomskih, po

litičkih i strategijskih interesa, i nikad nije išao sam za sebe.

Prirodno bogatstvo tla kao faktor međunarodnih odnosa stoji u najtešnjoj vezi sa ekonomskim problemima i interesima pojedinih naroda, država i društvenih klasa. Težnja da se poseduju sopstveni prehrambeni proizvodi, vlastiti izvori sirovina i pogonskih materija bila je vazda važan pokretač međunarodne politike. U međuratno vreme ove težnje su gonile kolonijalne sile da se opiru oslobodilačkim težnjama podjarmljenih naroda (Kineza, Indijaca, Indonežana, Arapa); vodile su Japan u njegovoj ekspanziji prema Kini, pacifičkim ostrvima i jugoistočnoj Aziji; usmeravale su investicionu politiku američkog kapitala, a time i američku političku orijentaciju, naročito do 1929; podsticale su nastojanje Nemačke da stvori autarhični privredni sistem koji će odigrati snažnu ulogu u formiranju njene agresivne i osvajačke politike u Evropi. Borba za pokoravanje ili za očuvanje geografskog prostora bogatog prirodnim resursima bila je i u međuratnim godinama jedna od prvorazrednih pokretačkih snaga svetske politike.

"Postoje pozicije koje imaju politički značaj" govorio je Racel, razmatrajući ulogu geografske pozicije u političkoj istoriji. Takve su pozicije uticale i na spoljnu politiku i istorijsku sudbinu pojedinih naroda u 20. veku. Takav je slučaj, na primer, sa Srbijom (odnosno Jugoslavijom) i Belgijom, u pogledu njihovog položaja na važnim komunikacijama i raskršćima svetskih puteva; sa Poljskom i Nemačkom u pozicijama zaokruženja; sa Italijom, koja ima otvorene obale; sa Velikom Britanijom i Japanom na ostrvskim pozicijama, itd. Međutim, ma koliko, u određenom sticaju okolnosti, uticala na političke poteze pojedinih zemalja, ni geografska pozicija gotovo nikad nije bila dovoljna da samostalno formira politiku tih zemalja. I nju, dakle, vazda treba posmatrati u međuzavisnosti sa drugim faktorima međunarodnih odnosa. Ni geografski prostor pojedinih država nije sam po sebi dovoljan da odredi politiku jedne države. Ima malih i velikih država, malih i velikih naroda, ali je to isto toliko i stvar demografije koliko i geografije. Osim toga, gustina naseljenosti i bogatstvo tla uopšte nisu raspoređeni srazmerno veličini prostora. Prema tome, geografski

prostor sam po sebi ne može da ima "političku snagu", kako su to tvrdili neki nemački teoretičari: Racel i njegovi naslednici. Učenje o "državi kao biću koje raste" samo je pokušaj teorijskog opravdavanja teritorijalne ekspanzije u čijoj su osnovi stajali privredni i politički interesi, a ne problem "životnog prostora", kako su geografski prostor nazivali sledbenici ovih teorija. Nije čudo da su i neki zagovornici imperijalizma u SAD i Britaniji usvajali Racelove teorije o "prostoru".

Posmatrajući uticaj geografskih uslova u celini na međunarodne odnose, možemo zaključiti da njihova uloga nema onaj neposredni značaj koji bi se na prvi pogled mogao ukazati istraživaču. Najpre zato što je tehnički i ekonomski napredak za poslednjih stotinak godina izvanredno reducirao dejstvo niza faktora fizičke geografije na odnose među narodima i državama (klime, reljefa, hidrografije, pozicije, itd.). S druge strane, promene u razvoju proizvodnih snaga i tehnološkog nivoa proizvodnje menjale su i delovanje pojedinih komponenata geografskog prostora. To se u prvom redu odnosi na komponente prirodnog bogatstva tla, a donekle i na geografske pozicije, koje su i u međuratno vreme igrale značajniju ulogu: na primer, borba za naftonosna polja i izvore strategijskih sirovina za ratnu tehniku 20. veka, itd. No i tada se geografski faktor mora posmatrati ne izolovano, već u funkciji privrednih, društvenih i političkih interesa učesnika borbi u međunarodnoj areni. Uticaj demografskih kretanja na međunarodne odnose bio je najčešće indirektan. Dve demografske pojave, karakteristične za 19. vek brz porast stanovništva i velika migraciona pomeranja nastavljaju se i u 20. stoleću, podrazumevajući i međuratno razdoblje. Upravo su te dve pojave i imale najsnažnije posredno dejstvo na međunarodnu političku aktivnost. U pogledu porasta stanovništva trend započet još krajem 18. i početkom 19. veka nastavlja se, tako da broj žitelja u svetu raste sa cca milijarde i po 1900. na milijardu i 800 miliona 1920. i na dve milijarde i 460 miliona

1954. godine. Za to vreme je stanovništvo Evrope povećano sa 401 milion 1914. na 530 miliona 1938. U takvom tempu rasta ljudske žrtve od oko 13 miliona poginulih i 7 miliona trajno onesposobljenih u toku prvog svetskog rata, kojima je bila pogođena skoro isključivo Evropa, ne bi mnogo značile da nije bila reč o ljudima u najboljim stvaralačkim godinama. Pa i tada ovaj gubitak se osećao relativno kratko, zahvaljujući ekonomskim promenama i tehničkom napretku proizvodnje do kojih je došlo posle prvog svetskog rata.

Po pojedinim regionima u svetu stopa porasta stanovništva je neujednačena, pa je i demografski pritisak u raznim zemljama veoma različit. U Skandinaviji broj stanovnika raste po stopi od 3-7 promila godišnje, u Francuskoj 1-4, u Engleskoj i Nemačkoj 6-9, u SSSRu 10-15 promila. U jugoistočnoj Evropi priraštaj stanovništva se kreće po stopi od oko 14 promila. Posle dužeg perioda snažnog bilo prirodnog bilo mehaničkog priraštaja od 32-36 promila tokom 19. veka, porast stanovništva se nakon prvog svetskog rata u SAD smiruje i spušta se na prosečan evropski nivo od 7-8 promila godišnje. Za to vreme, međutim, priraštaj latinoameričkog stanovništva je veoma visok i iznosi oko 19 promila. Azijske zemlje, i inače veoma naseljene, beleže između dva rata takođe visok stepen priraštaja stanovništva: Kina od 10-15 promila, Indija od oko 12, Japan preko 15 promila godišnje. Slična je situacija i u ostalim zemljama Azije i Dalekog istoka. Posle više decenija potpune stagnacije, od dvadesetih godina ovog veka počinje i povećavanje afričkog stanovništva, ali pre svega zahvaljujući priraštaju arapskog življa u Severnoj Africi, koje raste po stopi od oko 13 promila godišnje.

Kakve su posledice ovako brzog porasta stanovništva i u čemu je njegov značaj za međunarodne odnose između dva svetska rata?

Posledice o kojima je reč, relevantne za istoriju međunarodnih odnosa, dolazile su do izražaja putem uticaja demografske situacije na vojni potencijal, privrednu snagu i kolektivnu svest naroda i država, kao i uticajem na migraciona kretanja većih ljudskih grupa.

Broj stanovnika i vojna snaga jedne zemlje stoje u upravnoj srazmeri što je više ljudi, jača je i armija.

Ali taj odnos je ipak relativan, jer vojna snaga jedne zemlje nikad ne zavisi samo od broja stanovnika; nju uslovljavaju i mnoge druge okolnosti, od kojih su privrednofinansijske sigurno najvažnije. Prema tome, demografski potencijal je samo jedan od uslova vojne sile svake države, a činjenica je da su sve zemlje koje su u međuratnoj epohi određujuće uticale na pravce međunarodne politike tim potencijalom raspolagale. Tako je uoči drugog svetskog rata (1939) broj stanovnika u pojedinim državama velikim silama iznosio:

U SSSRu	170 miliona
U SAD	131
U Nemačkoj	80
U Japanu	73 "
U Velikoj Britaniji	47
U Italiji	43 1/2 "
U Francuskoj	42 "

Prema nekim zvaničnim procenama, u Kini je u to vreme živelo oko 475 miliona duša, a na indokineskom poluostrvu oko 60 miliona. Indija je 1914. imala 318 miliona, Indonezija oko 90 miliona, a Latinska Amerika preko 100 miliona stanovnika.

Što se tiče odnosa demografske situacije i privredne snage jedne zemlje, mišljenja su među naučnicima podeljena, ali preo vladu je stanovište da porast stanovništva uglavnom pozitivno utiče na ekonomske potencijale. On povećava broj proizvođača, broj potrošača, širi unutrašnje tržište, stimuliše priliv seoske radne snage u gradove, u industriju, deluje na usmeravanje investicija, itd. Naročito je za privredni razvoj značajan priraštaj stanovništva u aktivnom dobu (od 15. do 64. godine). U periodu 1920-1940. priraštaj takvog stanovništva je najbrži u SAD (iznosio je čak 35-40 promila godišnje), dok je znatno manji u Evropi i azijskim zemljama.

I pored svega što je rečeno, ne može se kategorički tvrditi da brz porast stanovništva svuda i u svakom trenutku pozitivno utiče na privredna kretanja. U agrarnim i nerazvijenim područjima sveta on rađa permanentnu privrednu nestabilnost i usporava skladan privredni rast. U tim zemljama, ali i u razvijenim (industrijskim) u vreme privrednih kriza i recesija, demografski pritisak rađa

društvene i političke poremećaje čije su reperkusije na ukupni privredni razvoj najčešće negativne. A upravo te pojave demografskog pritiska u agrarnim područjima i u kriznim godinama bile su vrlo vidljive u međuratnom razdoblju u mnogim delovima sveta, te se s njima i u međunarodnim odnosima moralo računati. No i tada je demografski faktor delovao samo u kombinaciji sa privrednom situacijom i stanjem društvene proizvodnje, a vrlo retko samostalno.

Migracije stanovništva su i u međuratnom periodu bile posledica neusklađenosti između porasta stanovništva i tempa privrednog razvoja pojedinih zemalja i područja sveta. I one su, uz to, kao i sam porast stanovništva, većma indirektno nego direktno, uticale na internacionalnu politiku.

Masovno pREŠE ljavanje stanovništva, najvećim delom iz Evrope u pravcu Severne Amerike, počelo je još u 17. veku, s tim što se do prvog svetskog rata neprestano povećavalo. Ceni se da se od 16. veka do 1914. iz Evrope iselilo oko 60 miliona ljudi, a pet šestina toga broja iseljeno je od 1800. do 1914. Vrhunac su migracije dostigle u periodu 1900-1914, da bi ih prvi svetski rat (posebno godine 1916-1918) gotovo sasvim obustavio. Emigriranje se deHmično obnavlja po završetku prvog svetskog rata, ali su mu restrikcije koje je 1921. i 1924. izglasao Američki kongres (150.000 useljenika godišnje, i to prvenstveno iz zapadnoevropskih zemalja) postavile snažnu barijeru. Još strože ograničenje uvoza radne snage uvedeno je za vreme privredne krize 1929-1933. To ograničenje je zadržano i po prestanku krize, tako da je u celom razdoblju od 1931. do 1939. u prekomorske zemlje (pored SAD još u Latinsku Ameriku i Australiju) iseljeno svega oko 278.000 Evropljana. Ove restrikcije su u čitavom međuratnom razdoblju, a naročito u periodu velike privredne krize, znatno otežavale ekonomsku i društvenu situaciju evropskih zemalja, pa su na taj način, posredno, uticale i na zaoštavanje političkih prilika u njima.

Još mnogo rigoroznije ograničenje su SAD uvele za useljavanje azijskog stanovništva. Zato su migracije u Aziji uglavnom išle iz pravaca Kine, Indije, Pakistana,

Japana i Koreje u pravcu Indonezije, Kambodže, Vijetnama, Laosa, Burme, Cejlona i Mandžurije. Iako masovno, ovo kretanje stanovnika u Aziji, zbog ograničenih privrednih mogućnosti zemalja uvoznika radne snage, nije moglo da bitni je olakša demografski pritisak u zemljama izvoznicama.

Migracije su, kao što se vidi, bile akutan problem u životu sveta između dva svetska rata. I pored toga, njihov direktni uticaj na međunarodnu politiku bio je neznatan i, osim u slučaju naseljavanja Jevreja u Palestini, masovne razmene stanovništva između Turske, Grčke i Bugarske i zabrane japanske imigracije u SAD, nije izazivao nikakve ozbiljnije međunarodne konflikte i rasprave.

Neki autori, najzad, ističu kao komponentu dem(c)grafskog faktora i ulogu brzog priraštaja stanovništva u formiranju kolektivne svesti pojedinih naroda, a preko nje i u istupanju država tih naroda na međunarodnoj sceni. Međuratni period se u demografskom smislu uz priraštaj stanovništva i probleme migracija karakteriše i pristizanjem u zrelo, stvaralačko doba života i veoma mnogih generacija, rođenih između 1900. i 1914, kad je taj priraštaj bio još veći i snažniji. Te generacije mladih, energičnih ljudi, željnih posla, akcije i afirmacije, sudarale su se sa bezbroj životnih nedaća, usled čestih i dubokih privrednih, društvenih, političkih i moralnih kriza kroz koje je svet prolazio. Potiskivane, bacane u beznade i besperspektivnost, milionske mase mladih ljudi u mnogim zemljama bile su podložne raznim ideologijama i političkim pokretima od krajnje levih (revolucionarnih) do ekstremno desnih (imperijalističkih, šovinističkih i fašističkih). One su često bile samo poslušni subjekt tih ideologija i pokreta, ali su im, sa svoje strane, davale bezobzirnu borbenost, hrabrost i agresivnost. S tim pojavama velike preduzimljivosti, odlučnosti i požrtvovanja mladih generacija susrećemo se na primerima uzvišenog revolucionarnog entuzijazma u Rusiji (odnosno SSSRu), Nemačkoj, Mađarskoj, Španiji, Kini, Meksiku, itd., ali i na primerima otvorene agresije, osvajačkih težnji i poduhvata, masovnog kontrarevolucionarnog terora i šovinističkih egzaltacija u fašističkim zemljama (Italiji, Nemačkoj i Japanu), pre svega, ali i na mnogo drugih strana.

Demografski momenat u svim ovim pojavama samo je jedan od mnogih njihovih pokretača, sekundaran, doduše, ali prisutan. A te pojave su, kao što ćemo videti, bile u samoj osnovi spoljne politike mnogih država u međuratnoj epohi. Otuda i dotičemo tu komponentu demografskog faktora međunarodnih odnosa.

II glava.

Privredna situacija u svetu između dva svetska rata

Privredna kretanja u pojedinim zemljama, kao i u svetu u celini, formiraju jedan od najvažnijih faktora međunarodnih odnosa između dva svetska rata. To nije samo zato što je ovaj faktor u naj neposredni joj vezi sa promenama u "načinu proizvodnje materijalnog života", već i zato što su privredne prilike međuratnog razdoblja uticale tako direktno, kao malo kada ranije, na sveukupna društvenopolitička i idejnopsihološka previranja u svetu da su njima bile uslovljene i mnoge ključne tendencije u međunarodnoj politici.

Kao i u čitavoj imperijalističkoj epohi, tako i u međuratnom razdoblju direktno delovanje ekonomskih faktora na međunarodne odnose ispoljavalo se preko dejstva konkretnih potreba privrede i privrednih sistema pojedinih zemalja koje se nisu mogle zadovoljiti samo ekonomskim sredstvima, već su tražile i političku intervenciju država.

To direktno delovanje ekonomskih faktora na međunarodnu politiku ispoljava se u borbi za osvajanje tržišta i izvora sirovina i pogonskih materijala; u nastojanjima da se stave pod kontrolu vitalne trgovačke komunikacije; u težnjama za što povoljnijom realizacijom privrednih interesa svoje zemlje, svoje nacije, svojih (vladajućih) društvenih klasa i grupa u određenim regionima sveta, itd.

Mnogo raznovrsnije i složenije bilo je posredno dejstvo ekonomske baze preko njenih uticaja na formiranje društvenih stanja, političkih strujanja, organizovanja i grupisanja, ideoloških sistema, itd.

Kraći prikaz najhitnijih kretanja i pojava u svetskoj privredi između dva svetska rata učiniće jasnijim ova dva vida delovanja ekonomskih faktora na međunarodne odnose.

1. RASPORED PRIVREDNIH SNAGA U SVETU PRED PRVI SVETSKI RAT

Prvi svetski rat je vrhunac i najzaoštreniji vid konkurentne borbe imperijalističkih zemalja. Imperijalistički stadijum kapitalizma je epoha u kojoj su sve privredno razvijene zemlje prošle već kroz industrijsku revoluciju i započele privredni preobražaj, koji neki istoričari nazivaju drugom industrijskom revolucijom. Prva je označila uvođenje mašina u proizvodnju, a druga se odlikuje upotrebom novih pogonskih materijala (nafta, benzin, elektricitet) i upotrebom motora sa unutrašnjim sagorevanjem.

U vreme kad je prvi svetski rat otpočeo zemlje zapadne Evrope su uprkos brzom razvoju industrije u SAD još držale svetski primat u pogledu obima i nivoa industrijske proizvodnje. Zapadna Evropa, a naročito njeni srednji i severni delovi, bila je i dalje jedno od najvažnijih industrijskih područja sveta. Industrijski najrazvijenije zemlje Evrope bile su Nemačka, Velika Britanija i Francuska, koje su posedovale 70 posto celokupnih industrijskih kapaciteta starog kontinenta. One su proizvodile oko 80 posto ukupne evropske produkcije čelika, mašina i hemikalija i čak 93 posto evropske produkcije uglja.

Izvan ovog područja industrija ostalih evropskih zemalja bila je relativno usitnjena i rasuta po manjim centrima "bez većeg kvantitativnog značaja".

Ovako izrazita premoć u pogledu razvoja industrije obezbeđivala je velikim zapadnoevropskim zemljama i dominantan položaj u međunarodnoj trgovini. Godine 1913. oko 60 posto celokupnog svetskog izvoza pripadalo je Velikoj Britaniji, Nemačkoj i Francuskoj. Istovremeno izvoz ove tri zemlje činio je 3/4 čitavog evropskog izvoza.

U karakteristiku privrednog života sveta pred prvi svetski rat spada i kolonijalna ekspanzija najrazvijenijih industrijskih zemalja. Ali ta je ekspanzija bila neravnomerna, te otuda izvor dubokih međunarodnih trvenja i jedan od najvažnijih uzroka prvog svetskog rata. Najveći kolonijalni posed imala je Velika Britanija. Taj posed je po prostranstvu bio sto četrdeset puta veći od metropole. Belgija je takođe imala ogromno kolonijalno carstvo: osamdeset puta prostranije od njene vlastite terito

rije; posed Holandije premašivao je površinu metropole za šezdeset, a Francuske za dvadeset puta. Rusija je vladala ogromnim prostranstvima centralne, severne i severoistočne Azije. Pored kolonija, velike imperijalističke sile su podvrgle svojoj ekonomskopolitičkoj penetraciji i iskorišćavanju i mnoge druge prostrane teritorije: Kinu, Latinsku Ameriku i druga područja. I u ovoj penetraciji evropske sile su apsolutno dominirale. O tome lepo svedoči podatak da je od celokupnog izvezenog kapitala pre prvog svetskog rata Britaniji, Francuskoj i Nemačkoj pripadalo 83posto SAD su u ovom kapitalu učestvovala sa svega 5posto. Koliki je bio značaj izvoza kapitala u imperijalističkoj epohi, govori i činjenica da je 1/4 nacionalnog bogatstva Britanije i 1/6 nacionalnog bogatstva Francuske bila uložena u poslove izvan ovih zemalja. Kao što se vidi, industrija privredno najrazvijenijih zemalja sveta bila je usmerena na veliku ekspanziju prema kolonijama i drugim zonalijim područjima u cilju izvlačenja sirovina, eksploatacije jevtine radne snage, osvajanja novih tržišta za svoje proizvode. U toj ekspanziji do prvog svetskog rata apsolutni primat je držala Velika Britanija, a za njom su išle stare kolonijalne sile Francuska, Holandija i Belgija. Novije, mlađe, industrijske i vojnopoličke velesile žurile su da i same zauzmu "mesto pod suncem". To se u prvom redu odnosi na Nemačku, koja je već bila spremna da svim, i najbrutalnijim, sredstvima izbori sebi pravo na ponovnu podelu sveta. Za njom je kaskala Italija, koja je znatno ekonomski zaostajala, a dva nova industrijska/giganta Sjedinjene Američke Države i Japan, upravo su pred prvi svetski rat i u toku njegovog trajanja uključene u svetsku ekonomsku i političku utakmicu.

2. PRIVREDNA KRETANJA

U VREME PRVOG SVETSKOG RATA

I NJIHOVE POSLEDICE

Prvi zadatak koji se postavio pred privrede zaraćenih zemalja već 1914. bila je preorijentacija na ratnu proizvodnju, namenjenu, pre svega, ogromno naraslim i sve većim vojnim potrebama. Već odranije orijentisana na takvu mogućnost, nemačka industrija je najbrže izvršila

ovu preorijentaciju. Zapadni saveznici, Engleska i Francuska, takvu preorijentaciju otpočeli su tek krajem 1914, kad je postalo jasno da od kratkog trajanja rata nema ništa.

Prelazak na ratnu proizvodnju značio je svesno i ubrzano jačanje metalne industrije (industrije gvožđa i čelika, proizvodnje oružja, municije, ratne opreme), industrije motora (automobila i aviona), kemijske proizvodnje, itd. Svojim moćnim finansijama Engleska je bila u stanju da organizuje ovu proizvodnju, da proširi industrijske kapacitete i da, uz to, kreditira svoje saveznike. Nagli uspon ratne proizvodnje išao je, međutim, nauštrb mirnodopskih grana privrede koje su najpre stagnirale, a zatim opadale. Pored toga, Engleska će za otprilike dve godine iscrpsti svoje novčane rezerve, pa će i sama od poverioca morati da se pretvori u dužnika, uzimajući kredite od SAD. Na taj način, rat će postepeno dovesti do remećenja privrednofinansijske ravnoteže i do tad najmoćnije ekonomske sile sveta.

U još gorem položaju našla se Francuska. Upavši na njenu teritoriju, Nemci su okupirali industrijski najrazvijenije oblasti. U njihovim rukama našlo se 90posto francuskih rudnika gvožđa, 80posto topionica i livnica, 62posto čeličana, 55posto rudnika uglja, itd. Da bi uopšte mogla da vodi rat, francuska država je morala da gradi mnoge nove fabrike i proizvodne kapacitete namenjene vojnim potrebama. Ogromno je povećala i uvoz sirovina, energetskog materijala i gotovih proizvoda ratne industrije iz Velike Britanije i SAD. To je brzo ruiniralo njene finansije i uputilo je na kredite iz inostranstva, bez kojih bi dalje ratovanje postalo nemoguće. Uz sve to, od rata je velike štete pretrpela i poljoprivreda, koja je u Francuskoj još bila vrlo značajna grana ekonomike. Zato je Francuska morala da pribegne i uvozu velikih količina prehrambenih proizvoda za potrebe vojske i civilnog stanovništva. Zahvaljujući svemu tome, budžetski deficit Francuske će u periodu 1914-1918. dostići sumu od oko 140 milijardi franaka, što će ona pokriti trošenjem cele rezerve svoje Narodne banke od oko 21 milijardu franaka i zajmeći u Americi i Engleskoj još šest puta toliko.

Iako je prva organizovala ratnu proizvodnju, nemačka privreda ipak nije izbegla razorno dejstvo ratnog iscrp

ljivanja. Još više nego u Engleskoj i Francuskoj, ovde se ratna proizvodnja povećavala na štetu ostalih industrijskih grana. Nemačka privreda je, usled stalnih mobilizacija, patila od nedostatka kvalifikovane radne snage; nedostajali su i krediti za rekonstrukciju istrošenih kapaciteta, a zbog sve striktnije blokade od strane Antante nemačka industrija je već 1915. počela osećati pomanjkanje sirovina, koje će kasnije biti sve bolnije. Sve je to doprinelo da je ukupna industrijska proizvodnja Nemačke u toku rata smanjena za celih 43 posto. U kritičnom stanju našli su se i poljoprivreda i stočarstvo Nemačke. Nedostatak radne snage, rekvizicije, prinudne cene i pritisak špekulanata izazvaće pad agrarne proizvodnje za 33 posto 50 posto. U sličnoj, ako ne i težoj, situaciji našle su se i druge zaraćene evropske zemlje AustroUgarska, Italija, Belgija, Bugarska i Rumunija. Najteže od svih nastradale su, ipak, Rusija i Srbija.

Od evropskih zemalja rat je doneo privredne koristi samo neutralcima: Švajcarskoj, Švedskoj, Danskoj, Norveškoj, Holandiji i Španiji. Ove zemlje su bile zahvaćene ratnom konjunktrom, njihove zlatne rezerve su se povećavale, a broj trgovačkih, finansijskih i industrijskih društava je brzo rastao. Najveće koristi rat je ipak doneo dvema prekomorskim velesilama Sjedinjenim Američkim Državama i Japanu, mada bez većih dobiti nisu ostale ni Kanada, Australija, Argentina i neke druge zemlje.

Privreda SAD pred prvi svetski rat nije bila u zavidnoj situaciji: prolazila je kroz razdoblje stagnacije i recesije kako u industrijskoj, tako i u poljoprivrednoj proizvodnji. Izbijanje rata samo je pogoršalo stanje, jer je došlo do povlačenja krupnih uloga evropskog kapitala iz američkih banaka i otkazivanja mnogih porudžbina industrijske i poljoprivredne robe; usled rata na moru preokooeanski promet je naglo opao, da bi povremeno bivao i potpuno obustavljen.

Sredinom 1915. u američkoj privredi nastaje preokret. Do tada već istrošene sile Antante počinju da se obraćaju moćnoj i zapravo još netaknutoj privredi SAD. Iz stanja recesije ova, tako reći, u jednom naletu, prelazi u period konjunktore, a zatim i neslućenog prosperiteta. Poslovna

groznica obuzima celu Ameriku. Već 1915. Sjedinjene Države prilagođavaju svoju privredu ratnim potrebama. One se, međutim, ovde ne ograničavaju samo na mali broj industrijskih grana, već zahvataju i poljoprivredu i širok spektar industrijskih proizvoda. Ova masovna proizvodnja za ratne potrebe bila je omogućena ponajviše zahvaljujući državnim ulaganjima bilo u opremanje sopstvene, bilo savezničkih armija. Ta su ulaganja dostigla ogromnu sumu od 35 milijardi dolara, od kojih je 10 milijardi pozajmljeno saveznicima, da bi ih ovi opet u Americi potrošili. Tu sumu je američka država nabavila povećanjem poreskih zahvatanja, državnim zajmovima, itd. Zahvaljujući tim državnim sredstvima, američka privreda je zabeležila udvostručenje investicija i nacionalnog dohotka, utrostručenje izvoza, povećanje tonaže trgovačke mornarice za pet puta, itd. Neviđen bum je doživela i poljoprivreda, čija je proizvodnja porasla za preko 30 posto Tako su SAD ostvarile svestranu ratnu konjunkturu, koja će ih izvesti na poziciju vodeće privredne sile u svetu.

Japan je i sam učestvovao u ratu, kao saveznik Antante, ali je to učešće bilo, tako reći, simbolično. I to će mu doneti velike teritorijalne, ekonomske i političke koristi u raznim područjima Dalekog istoka. U privrednom pogledu Japan je u ovom području sveta gotovo nametnuo svoj monopol, a uz to je učestvovao i u snabdevanju saveznika industrijskim i poljoprivrednim proizvodima, što je davalo velik impuls njegovoj privredi. Zahvaljujući tome, vrednost industrijske proizvodnje Japana je, u periodu 1914-1919, porasla za pet puta, proizvodnja električne energije je udvostručena, a poljoprivredna proizvodnja se utrostručila. Broj industrijskih radnika je povećan za blizu jedan milion, dok je izvoz tekstila, municije i tehničke opreme ogromno porastao. Narasla je veoma i trgovačka mornarica, a finansijski položaj zemlje se znatno poboljšao zlatne rezerve su uvećane za pet, a bankarski ulogi za četiri puta. Od zemlje koja je uzimala zajmove, Japan je prerastao u kreditora drugih, pa i najrazvijenijih zaraćenih država.

Iz svega rečenog može se zaključiti da su privredne posledice prvog svetskog rata bile duboke i trajne.

a) U većini zaraćenih zemalja rat je doveo do velike iscrpljenosti. To se naročito odnosi na evropske zemlje, koje su u ratu utrošile ogroman deo svog nacionalnog bogatstva Francuska 30posto , Velika Britanija 32posto , Nemačka 22posto , Italija 26posto , itd. To je dovelo do takvih potresa da je Svenilson bio u pravu kad je rekao da se "ne može (...) evropska privreda u posleratnom periodu posmatrati kao časovnik koji je stao, te je opet otpočeo da radi istom brzinom kao i ranije".

b) Potrebe organizovanja ratne privrede značajno su povećale ulogu državne regulative i, u zemljama koje su doživele konjunkturu, veoma ubrzale monopolističke tendencije: koncentraciju i centralizaciju proizvodnih kapaciteta, novčanih sredstava, itd.

c) Prvi svetski rat je srušio ekonomski primat Zapadne Evrope, premestio glavne centre privredne moći u SAD i, u nešto manjoj meri, u Japan i druge prekomorske zemlje.

d) Jedna politička promena do koje je doveo prvi svetski rat, a koja je ostavila traga i na privredni život, bila je nova politička karta Evrope. Ona je dovela do nešto drugačije raspodele izvora prirodnih sirovina i energije, do drugačijeg rasporeda tržišta i industrijskih regiona, itd. Toj novoj karti i novim državnim granicama, sa promenjenim rasporedom stanovništva, morale su se prilagođavati buduće privredne inicijative.

e) U nizu ključnih privrednih grana prvi svetski rat je "ubrzao tehnički razvoj, učinio je efikasnijim proces proizvodnje", stvorio je mnoge nove proizvode i uticao je da se, jednom započeti, tehnički pronalasci nastave i u posleratnom razdoblju.

Uz nabrojane, prvi svetski rat je izazvao i neke druge privredne posledice: monetarnu nestabilnost, sporo oporavljanje evropske poljoprivrede i smanjenje žetvenih prinosa, izmenu strukture sirovina i važnosti industrijskih grana, itd.

Sve će te promene i posledice imati neposredno ili posredno dejstvo na društvene i političke prilike u mnogim zemljama, a preko njih i na međunarodne odnose.

36

3. TEHNIČKOTEHNOLOŠKI NAPREDAK SVETSKE PRIVREDE IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Jedna od najbitnijih karakteristika međuratne epohe jeste krupan tehničkotehnološki progres u industrijskoj proizvodnji. Taj napredak je bio takav i toliki da se njime označava definitivna pobjeda onog privrednog preobražaja koji se u ekonomskoj istoriji ponegde naziva drugom industrijskom revolucijom.

U tom privrednom preobražaju najveći značaj pripada promenama u oblasti energetike. Elektricitet i nafta postaju osnovni izvori pogonske snage, a njihovo uvođenje omogućuje

brže, efikasnije, fleksibilnije i rentabilnije poslovanje u industriji, saobraćaju, zagrevanju, osvetljavanju, itd. Snažnim promenama bila je zahvaćena i čelična industrija, koja je postala osnov ne samo cele metalurgije već i mnogih drugih privrednih grana. Najveći napredak je postignut u povećavanju kapaciteta peći za topljenje, u mehanizaciji valjanja metala, usavršavanju tehnike prečišćavanja liva, uvođenju električnih visokih peći, poboljšavanju kvaliteta čelika uz pomoć novih hemijskih procesa, itd. Zahvaljujući tim pronalascima, najveća visoka peć u SAD je 1940. proizvodila 1200 tona čelika godišnje, prema 100 tona 1880. No proizvodnja čelika u svetu između dva svetska rata neće zavisiti samo od ovih uvećanih proizvodnih kapaciteta, već i od niza drugih privrednih okolnosti, tako da će biti obeležena neravnomernošću razvoja i nestabilnošću.

Tehničkotehnološki napredak je ostvaren i u hemijskoj, građevinskoj, automobilskoj i tekstilnoj industriji, kao i u saobraćaju naročito brodogradnji i izgradnji drumova. U razvoju hemijske industrije međuratni period predstavlja njenu "treću fazu". Najvažnije tekovine ove faze su: HalerBošov metod proizvodnje nitrogena pod visokim pritiskom, mnoga nova hemijska jedinjenja, nova tehnika rafinisanja nafte, sintetička vlakna i veštački kaučuk. U vezi s ovim poslednjim pronalascima (sintetička vlakna) su i promene nastale u tekstilnoj industriji. Tako je proizvodnja veštačke svile povećana 1936-1938. za sto šest puta u odnosu na period 1910-13:

37

sa 50 miliona na 5,3 milijarde kvadratnih jardi. U građevinskoj industriji najzapaženiji napredak je bio u proizvodnji cementa. Preokret je donela rotaciona peć za sušenje cementa, koja je jako usavršena. Time je godišnji kapacitet velikih cementara povećan sa 10-20 hiljada na 130 hiljada tona, a najvećih čak i na 400 hiljada tona. Kao čelična, i cementna industrija u svetu uglavnom neće se koristiti svim proizvodnim kapacitetima koje joj je tehnički napredak omogućavao. Automobilaska industrija je prešla sa zanatske na industrijsku fazu, što joj omogućava stalno tehničko usavršavanje.

U oblasti komunikacija najvažnija pojava međuratnog razdoblja je bila ekspanzija drumskog saobraćaja, do koje je došlo zahvaljujući brzom razvoju automobila. Ali su tome doprineli i drugi razlozi brza izgradnja drumova da bi se izlečila nezaposlenost (politika Nju Dila u SAD) ili da bi se izvršili vojnostrateški zadaci (Nemačka i Italija). Što se tiče napretka pomorskog saobraćaja, tu su do izražaja došle dve bitne karakteristike: a) intenzivan prelaz sa parnih na motorne brodove i povećavanje njihove tonaže; b) porast kapaciteta brodogradilišta, naročito evropskih. Ova druga karakteristika rodila je pojavu koju smo već sreli u čeličnoj i građevinskoj industriji: disproporciju između kapaciteta i potražnje na tržištima.

Ostvareni tehničkotehnološki napredak u proizvodnji i saobraćaju zahtevao je prestrukturiranje svetske privrede, s jedne, i njeno sve veće povezivanje i integrisanje, s druge strane. Nijedan od ova dva zahteva u postojećim društvenim i političkim okolnostima nije se mogao brzo i uspešno ostvarivati, pa će otuda svetska privreda između dva rata doživljavati česte krize i potREŠE . Pomenućemo samo nekoliko hroničnih kriznih pojava u oblasti strukture svetske privrede.

Od široke upotrebe struje i nafte kao pogonske energije u privredi veoma je stradalo rudarstvo proizvodnja uglja. U SAD permanentna kriza ugljenokopa nastaje odmah posle prvog svetskog rata, a u Evropi tek posle 1925. Da bi se odbranila od konkurencije, industrija uglja

preduzima razne mere: mehanizuje i koncentriše (karteliše) proizvodnju, usavršava organizaciju poslovanja, povećava produktivnost rada, podiže carinske barijere. Najviše us

38

peha u sprovođenju tih mera postigle su Nemačka, Francuska i Belgija, dok je Velika Britanija za njima zaostajala. Zato je englesko rudarstvo i imalo najveće teškoće između dva rata.

Snažan napredak u proizvodnji sintetičkih vlakana i veštačke svile kočio je razvitak pamučne industrije i industrije prirodne svile. To je pogađalo nekadašnje gospodare svetskog tržišta tekstita Britance, a u nešto manjoj meri Francuze, Belgijance i Italijane. U Velikoj Britaniji je, na primer, broj vretena za proizvodnju pamučnih tkanina od 1914. do 1939. opao sa 56 na 36 miliona.

U saobraćaju je snažna konkurencija motornih vozila jako pogađala železnički transport. Smanjuje se dohodak železničkih kompanija, sporije se modernizuju vozni park, oprema i instalacije. Stagnacija železnica je mnogo jača i bolnija u SAD nego u Evropi, gde je konkurencija drumskog saobraćaja slabija i gde se države neposredno angažuju na očuvanju ovih komunikacija. Proglašavajući interes železnica nacionalnim interesom, Nemačka, Velika Britanija i Francuska su ih posebnim zakonima štitile od razorne konkurencije automobilskeg transporta.

Nepovezanost i dezintegrisanost svetske privrede dolazi do izražaja pre svega u neravnomernom rasporedu i nedovoljnoj iskorišćenosti novih proizvodnih kapaciteta. Najveća produkcija nove pogonske energije koncentrisana je u Sjedinjenim Američkim Državama. Tamo se 1923. proizvodilo 528 miliona tona nafte, 1929. milijardu tona, a 1939. milijardu i 200 miliona tona. U celokupnoj proizvodnji električne struje u svetu, koja je od 1910. do 1938. uvećana za petnaest puta, SAD učestvuju sa 40posto -45posto Snažno napreduje proizvodnja električne energije i u Japanu, Kanadi i nekim evropskim zemljama (Nemačka, Velika Britanija, Francuska, Italija, Skandinavija, od 1930. i SSSR), ali ipak značajno zaostaje iza SAD. Po raspoređenosti i kvantitetu proizvodnje, ovaj zaostatak se ceni na skoro 30 godina.

Vrlo slična je situacija i u proizvodnji čelika, u kojoj SAD takođe dominiraju. Za njima ide Japan, dok Evropa i pored znatnih mogućnosti zaostaje usled nedovoljne iskorišćenosti kapaciteta. Britanci su, na primer, koristili samo 2/3 kapaciteta, a neke zemlje tek 50posto Jedino Ne

39

mačka, koja već 1933. prelazi na ratnu proizvodnju, koristi svoje kapacitete u punoj meri. Do prvog svetskog rata u hemijskoj industriji izrazitu nadmoćnost su imale evropske zemlje, naročito Velika Britanija i Nemačka. Između dva rata i u ovoj grani vodstvo preuzimaju SAD. One sa SSSRom i Nemačkom ulažu daleko najveće napore i sredstva u naučnoistraživački rad, a u njima i Nemačkoj je stepen koncentracije kapaciteta i uloženi kapitala najjači. Sjedinjene Američke Države su i najveći proizvođač automobila u svetu. Godine 1928. je, na primer, od 5,3 miliona vozila u svetu, u SAD proizvedeno 4,4 miliona. Iako je i u nekim

evropskim zemljama (Velikoj Britaniji, Italiji, Francuskoj) automobilska industrija brzo napredovala, ona je bila mnogo manje koncentrisana od američke, pa otuda i manje produktivna.

Najveći proizvođači cementa u svetu bili su SAD, Francuska, Italija, Belgija, Poljska, Jugoslavija i Španija, ali je, osim u Americi, opšta boljka ove industrije bila nedovoljna iskorišćenost kapaciteta. U evropskim zemljama ti se kapaciteti nisu nikad koristili sa više od 2/3.

Ista briga morila je i najveće proizvođače brodova u svetu: Veliku Britaniju, Nemačku, Italiju, SAD, Holandiju, Švedsku, Dansku i Norvešku.

4. SVETSKA PRIVREDA

U PRVIM POSLERATNIM GODINAMA

Prvo posleratno razdoblje u razvoju svetske privrede ne traje u svim zemljama podjednako dugo, a ne nosi ni ista obeležja. Kao hronološki okvir tog prvog razdoblja uzima se obično vreme od kraja 1918. do kraja 1921, mada u nekim zemljama (Nemačka, Austrija, Mađarska) ovo razdoblje traje sve do 1923. godine.

Dve su osnovne etape privrednih kretanja u ovom razdoblju: 1) etapa nastavljanja ratne privredne konjunktura u jednim, odnosno lakog oživljavanja privredne aktivnosti u drugim zemljama; 2) etapa ekonomskih kriza i drugih poremećaja. Prva etapa traje od kraja 1918. do početka 1920, a druga od 1920. do kraja 1921, odnosno 1923. godine.

40

Najvažnije karakteristike prve etape su ove.

a) Porast potražnje životnih namirnica i druge robe životnog standarda u gotovo svim zemljama i brz rast iz voza iz SAD, gde je takve robe bilo najviše. Zahvaljujući tome, vrednost američkog izvoza se povećala sa 6,4 mili jarde dolara 1918. na 8,5 milijardi dolara 1919.

b) Jača inflacija, uz opadanje industrijske proizvodnje, javlja se u Velikoj Britaniji, jer se proizvodnja ratne industrije smanjuje brže nego što mirnodopska raste. Otuda brzo raste pritisak na tržištu radne snage. Zbog toga Velika Britanija skoro i nije osetila blagotvorno dejstvo prvog posleratnog oživljavanja privredne aktivnosti.

c) Japan, zbog sličnog položaja u svetu kao SAD, i Francuska, zbog vraćanja AlzasLorena, bili su tim oživljavanjem zahvaćeni i iskoristili su ga svako na svoj način.

d) Oporavljanje privrede najiscrpijenijih zemalja Evrope (bez SSSRa) Nemačke, Austrije i Mađarske - bilo je, slično Italiji, toliko sporo da se ne može govoriti o istinskom oživljavanju privredne aktivnosti.

Izvesno privredno oživljavanje u prvoj posleratnoj godini bilo je rezultat napora da se obnove ratne ruševine

1) utoli velika glad potrošača za robom široke potrošnje.

.Ali čim su iscrpljene mase zadovoljile minimum potreba

i istrošile svoje bedne novčane rezerve, ova etapa je morala biti završena.

Dve su osnovne pojave karakteristične za etapu krize i poremećaja u prvom posleratnom privrednom ciklusu. U zemljama čije privrede nisu tokom rata bile izložene fizičkom razaranju ili totalnom iscrpljivanju (SAD, Japan, Engleska, Skandinavija, Holandija, Švajcarska) godine 1920-1921. obeležene su oštrom krizom hiperprodukcije. Naprotiv, u zemljama u kojima su privrede teže stradale (Nemačka, Austrija, Mađarska, Francuska) umesto kriza javlja se teška inflacija, koja se produžava sve do 1923, a negde i dalje. Kriza je počela u januaru 1920. u Sjedinjenim Američkim Državama, a bila je rezultat raskoraka između narastanja proizvodnje i ograničenih mogućnosti potrošnje.

41

Do toga je došlo usled naglog smanjenja potreba evropskog tržišta za američkom robom i kreditne nesposobnosti američkih dužnika iz Evrope. Zahvaljujući tome, američki izvoz je počeo naglo da se srozava, pa je njegova vrednost opala sa 8,5 milijardi dolara 1919. na 3,6 milijardi 1920. Taj strahovit pad izvoza poremetio je celu američku privredu, tim pre što se i njeno unutrašnje tržište sužavalo. Usled toga dolazi do smanjivanja proizvodnje u mnogim granama industrije, do zatvaranja kapaciteta, do porasta nezaposlenosti sa 1,670.000 (1920) na 5,000.000 (1921). Kriza usled smanjene potrošnje zahvata i poljoprivredu, pa su godine 1920-1921. bile najteže krizno razdoblje koje je američka privreda do tada upoznala. Na sličan način, s manje širine, ali zato oštrije, krizom je bio pogođen i Japan, drugi veliki profiter iz prvog svetskog rata. Najoštrija kriza hiperprodukcije u Japanu je zahvatila poljoprivredu i tekstilnu industriju, koja je za vreme rata doživela visoku konjukturu. I bez pravog posleratnog oživljavanja engleska privreda je 1920. bila zahvaćena krizom kao i SAD i Japan. Do te krize je došlo usled smanjenja proizvodnje u teškoj industriji i pratećim privrednim granama (na primer, rudarstvu). Posledica toga je snažan rast nezaposlenosti, koja će do 1922. pogoditi preko 2 miliona lica. Nadnice i životni standard zaposlenih radnika takođe su smanjeni.

Nasuprot Sjedinjenim Državama, Japanu i Velikoj Britaniji, Francuska je bila pošteđena krize. Zbog izuzetne razorenosti njenih kapaciteta i u industriji i u poljoprivredi, u Francuskoj nije bilo hiperprodukcije. Posledice krize su se osetile samo u nekim izvoznim granama industrije. Napori koje Francuska ulaže u ovo vreme da obnovi privredu dovešće nešto kasnije do jakih inflatornih tendencija, koje će, ipak, biti znatno lakše nego u Nemačkoj. Nemačka privreda našla se po završetku rata u posebno teškom položaju. Ona je bila krajnje iscrpljena ratnim naporima, a Versajski mir joj je nametnuo niz teških ekonomskih obaveza. Zato ni Nemačka nije doživela krizu hiperprodukcije. Štaviše, njena proizvodnja je počela u godinama krize da oživljava i da se podiže. Bio je to rezultat činjenice da je mnoge svoje reparacije, prema Ver

42

sajskom ugovoru, Nemačka mogla da isplaćuje u robi: uglju, gvozdenoj rudi, čeliku, itd. Država je, dakle, morala da organizuje proizvodnju u ovim oblastima. Uz to, ona je radila i na obnovi ostalih privrednih grana. Odakle joj novac za takva velika ulaganja, kad kredita nije bilo, kad je novčani sistem bio dezorganizovan, kad je poreski sistem bio poremećen i kad je postojao ogroman unutrašnji državni dug? Novac je nađen u emisijama. To je postepeno, počevši od 1921, a naročito u 1922. i 1923. godini, dovelo do strahovite inflacije. U decembru 1922. u opticaju se našlo 1.280 milijardi maraka, 30. juna 1923. bilo je već preko 17.000 milijardi, a 31. decembra iste godine 496,5 milijardi ili 496 kvantilion maraka. Šta to znači, pokazuje, na primer, pad vrednosti marke prema dolaru. Krajem 1921. dolar je vredeo 184 marke, godinu dana kasnije već 9000 maraka, u avgustu 1923. vredi 4,6 miliona maraka, a oktobra 1923. najpre 23 milijarde, a zatim 4,2 biliona maraka. Novac se štampa u nepojmljivim količinama i ogromnim novčanicama. Cene su se menjale ne iz dana u dan, već iz sata u sat. Plate su se primale po nekoliko puta dnevno. Najzad, u novembru 1923. vlada je učinila kraj ovoj besomučnoj trci novca, cena i nadnica. Najpre je prestala sa daljim štampanjem novčanica, zamrzavši postojećem novcu vrednost, a zatim je valutnom reformom i drastičnim smanjenjem budžetskih izdataka ozdravila finansijsku situaciju. Tako je Nemačka progurala krizne godine. Emisijama i veštačkim merama oživela' je proizvodnju, oslobodila se državnih dugova i rešila se dela reparacija. Na čiji je to račun išlo? Na račun mase radnog stanovništva, čije realne najamnine ipak nikako nisu pratile cene, i na račun sitne buržoazije štediša i poverilaca države. Ali cilj je bio postignut. Posle ulaska privrede i finansija u mirnije vode, Nemačka je i počela da oteže sa isplatom reparacija.

Kroz vrlo sličnu situaciju najpre zastoja i dezorganizacije privrede, a zatim njenog oživljavanja inflacijom prošla je i Austrija, koju je SenŽermenski ugovor sveo na njene manje ili više etničke granice. Tek od 1923, zahvaljujući pomoći Lige naroda i drugih zemalja, ona je prebrodila svoje teškoće.

Iako se privredna situacija Mađarske, kao pretežno agrarne zemlje, znatno razlikovala od austrijske, i ona

43

je posle izdvajanja iz Habsburškog Carstva, posle ratnih nedaća i revolucionarne krize 1919, bila dovedena u sličan položaj. I ovde je privrednu iscrpljenost i dezorganizovanost smenila velika inflacija, a ovu lagano saniranje i ozdravljenje privrede (uz pomoć inostranstva), koje je trajalo sve do 1926.

Inflacija, kao vid privrednih poremećaja, zahvatila je početkom 20ih godina i Belgiju, Italiju, Čehoslovačku i neke druge zemlje, ali u manjoj meri nego Nemačku, Austriju i Mađarsku. Krize industrije, monetarnog tržišta i finansijskog sistema nisu mimoišle ni poljoprivredu. Još otprilike godinu dana posle rata na svetskom tržištu je postojala povećana tražnja poljoprivrednih proizvoda. Zahvaljujući tome, u prekomorskim zemljama, glavnim agrarnim liferantima, poljoprivredna proizvodnja napreduje i dalje. Ali već 1920. i za ove proizvode tržište se sužava. Dok proizvodnja i dalje raste, kupovna moć potrošača opada i kriza postaje neizbežna. Ona se ispoljava u padu agrarnog izvoza iz SAD, Kanade i drugih prekomorskih zemalja.

Tako započeta agrarna kriza biće razornija i trajnija od industrijske i novčane, a zahvatiće, uz SAD i Kanadu, još i Australiju, Veliku Britaniju, Brazil, Norvešku, Dansku, Irsku, Jugoslaviju i druge zemlje. Među najteže posledice agrarne krize treba ubrojati dugotrajno

smanjivanje investicija u poljoprivredi, zaduživanje poljoprivrednih proizvođača, otvaranje "makaza cena" koje su ugrožavale ekonomski položaj zemljoradnika i dovodile u pitanje rentabilnost investicija u poljoprivredi.

5. PRIVREDNI CIKLUS 1923-1929.

Savlađivanjem privredne krize 1920-1921. i inflacije 1920-1923. u svetu počinje šestogodišnje razdoblje (ciklus) uspona privrede. Njegove opšte karakteristike su sledeće: (a) velik obim privrednih investicija; (b) povećavanje stepena akumulacije kapitala i ubrzavanje trke za profitom; (c) orijentacija mnogih evropskih država na stvaranje sopstvene industrije i privredno osamostaljivanje; (d) tehničkotehnoško i organizaciono unapređivanje proizvodnje, koje dovodi do povećavanja produktiv

44

ČEDOM IR POPOV

nosti rada i stope viška vrednosti; (e) brz tempo izvoza kapitala, sa SAD kao njegovim glavnim izvoznikom i Nemačkom kao najvećim uvoznikom; samo američke investicije u inostranstvu (bez državnih zajmova) povećane su sa 7 milijardi dolara 1919. na preko 17 milijardi 1929; sama Nemačka je u tim investicijama učestvovala sa 10 milijardi; (f) stabilizacija valuta, uravnoteženje budžeta i sređivanje monetarnog tržišta; (g) postepeni, iako spor, rast međunarodne trgovine; (h) privremena stabilizacija društvene situacije i slabljenje revolucionarnih pokreta.

Zahvaljujući ovim karakteristikama, ukupna evropska proizvodnja 1927. dostiže najzad nivo iz 1913, a trgovina ga prevazilazi. Proizvodnja raste po godišnjoj stopi od 2,6 procenata, dok je porast trgovine (unutrašnje) znatno veći. Apologeti kapitalizma blistaju od zadovoljstva i optimistički gledaju na budućnost.

Kako se privredni ciklus 1923-1929. ispoljava u pojedinim privrednim oblastima?

Najvažnija pojava u oblasti industrije bila je brži razvoj proizvodnje sredstava za proizvodnju nego sredstava za potrošnju. To je vodilo disproporciji i neravnomernosti u ukupnoj društvenoj proizvodnji, koja će iz godine u godinu bivati sve veća, da bi 1929. dostigla kulminacionu tačku. Neravnomernost o kojoj je reč najbolje ilustruje činjenica da je ukupan porast proizvodnje u industrijskim granama odeljka I (proizvodnja sredstava za proizvodnju: sirovina, energije, gvožđa, čelika, motora, mašina, hemijskih proizvoda, itd.) od 1923. do 1928. iznosio 26posto do 50posto, dok je porast proizvodnje u industrijskim granama odeljka II (proizvodnja sredstava za potrošnju) u istom periodu iznosio samo 12posto do 15posto, a negde i manje. Sjedinjene Američke Države su imale najveći udeo u industrijskom usponu u periodu 1923-1929. Zahvaljujući tome, njihova industrija je 1929. davala 50posto celokupne industrijske proizvodnje u svetu.

Razvoj francuske industrije bio je u ovim godinama takođe veoma živ. Već 1924. ova zemlja je premašila predratni nivo industrijske proizvodnje, da bi ga 1930. prebacila za celih 40posto. I nemačka industrija je od 1924. do 1929. ostvarila snažan, mada neravnomeran, porast proizvodnje. Kao američka, i ona ga je beležila pre svega u granama odeljka

45

I: crnoj i obojenoj metalurgiji, metaloprerađivačkoj i hemijskoj industriji, itd. O kakvom je usponu ovih grana reč, pokazuju, na primer, podaci da je u periodu 1923. do 1929. proizvodnja gvožđa u Engleskoj porasla za 2posto , u Francuskoj za 89,5posto , a u Nemačkoj za 170posto ; u isto vreme proizvodnja čelika je u Engleskoj povećana za 13,6posto , u Francuskoj za 83,2posto , a u Nemačkoj za 158posto . Kolike je disproporcije to stvaralo prema ostalim industrijskim granama, govori činjenica da je ukupna industrijska proizvodnja Nemačke tek 1929. dostigla nivo iz 1913, što je jasan dokaz da su se grane odeljka II veoma sporo obnavljale i napredovale.

Engleska industrija je u toku privrednog ciklusa 1923-1929. imala manji porast proizvodnje od američke, francuske i nemačke. Do toga je došlo usled slabijeg tehničkog usavršavanja i sporijeg rasta produktivnosti rada u ovoj zemlji. Zbog toga će i Engleska, poput Nemačke, tek 1929. dostići predratni nivo industrijske proizvodnje i zato će i ona patiti od hroničnog viška radne snage: 1,5 2 miliona nezaposlenih.

Najveći uspon japanska industrija je zabeležila 20ih godina u metalnoj, mašinskoj, građevinskoj, hemijskoj, elektrotehničkoj, tekstilnoj i prehrambenoj industriji. Disproporcija između industrijskih grana odeljka I i II ovde je, dakle, bila manja nego u drugim privredno najrazvijenijim zemljama. Japanska privreda je, međutim, u ovo vreme preživela dva teža udara (1923. od katastrofalnog zemljotresa i 1927. od kratke, ali oštre finansijske krize) koji su joj remetili skladni uspon.

Početak privrednog ciklusa 1923-1929. poljoprivreda u svetu je uspela da se oporavi od ratnih gubitaka. Posle toga se u ovoj privrednoj oblasti opaža nastojanje sve većeg broja zemalja da sopstvenom proizvodnjom zadovolje potrebe svoga stanovništva i da se oslobode uvoza agrarnih proizvoda. To će veoma pooštriti konkurenciju i borbu za tržište među agrarnim proizvođačima izvoznicima.

Francuska je bila među onim evropskim zemljama koje su relativno brzo zalečile ratne rane u poljoprivredi,

46

tako da je u ovoj oblasti već 1924. dostigla predratni nivo proizvodnje. I u ostalim zapadnoevropskim zemljama poljoprivredi se poklanja vidna pažnja, pa Švedska, Danska i Holandija postižu zapažene rezultate u razvoju stočarstva i stočarskih prerađevina (mleka i mlečnih proizvoda), a Španija u proizvodnji žitarica.

Velika sredstva u modernu agrotehniku ulažu se u Nemačkoj, što znatno povećava poljoprivrednu proizvodnju. I pored toga, Nemačka i dalje ostaje velik uvoznik agrarnih proizvoda. Vrlo slično je bilo i sa Austrijom, koja sopstvenom proizvodnjom nije mogla da zadovolji ni 50posto potreba zemlje. Ni Italija, uprkos snažnoj političkoj kampanji fašista pod parolom "bitka za ipšenicu", nije nikad uspela da se oslobodi velikog agrarnog uvoza. Sa Grčkom je stvar bila identična.

Poljska, Mađarska, Jugoslavija, Rumunija, Bugarska, a delimično i Čehoslovačka (stočarski proizvodi) su agrarne zemlje izvoznice, čija proizvodnja 20ih godina beleži uspon. Međutim, mnogo bržim tempom nego u ovim napreduje agrarna proizvodnja u prekookeanskim zemljama. Napor na intenziviranju produkcije u cilju postizanja veće konkurentnosti na svetskom tržištu najvidljiviji je u SAD i Kanadi, koje, zahvaljujući tome, prolaze kroz pravu agrotehničku revoluciju. U poljoprivredi SAD je, u periodu 1918-1928, samo broj traktora povećan sa 80.100 na 768.825. Ove zemlje postaju najveći proizvođači i izvoznici žitarica u svetu, dok za njima idu Australija i Argentina. Iako su u svetu glad i beda bile veoma raširene, sva ovako uvećana proizvodnja žitarica se, usled male kupovne moći stanovništva, nije mogla

prodati, pa su se gomilali viškovi proizvoda, koji su obarali cene, povećavali borbu za tržišta i stvarali latentnu agrarnu krizu. Ta kriza će rasti postepeno počevši već od 1926, a njom će, pored žitarica, biti obuhvaćena i proizvodnja kukuruza. Pokušaji prevazilaženja krize stvaranjem monopolskih udruženja (pulova) u najvećim zemljama proizvođačima agrarnih proizvoda (SAD, Kanada, Australija) neće dati očekivane rezultate. Pad cena pšenice i nekih drugih važnih poljoprivrednih proizvoda vodio je u sve šire "makaze cena", u disparitet između industrije i agrara, a na štetu sela. Prelivanjem dela svoje akumulacije u industriju poljoprivrede

47

pospešuje njen razvoj, ali jednovremeno sužava toj istoj industriji tržište budući da kupovna moć sela stagnira ili, čak, opada. Usled toga, između ostalog, javiće se i hiperprodukcija u industriji. Na taj su način i najvažnije tendencije u razvoju poljoprivrede već u periodu 1923-1929. nosile u sebi jake elemente buduće krize.

Uz valutnu stabilizaciju, najvažnija pojava na finansijskom planu u eri konjunktura bila je ogromna ekspanzija kratkoročnih kredita kako na unutrašnjem, tako i na spoljnom tržištu novca. Ti su krediti bili haotično davani i neusklađeni sa tempom rasta proizvodnje. Ulagani su uglavnom u najakumulativnije grane industrijskog odeljka I, pa će njegov slom povući za sobom i mnoge banke kreditore. Takođe važna finansijska pojava ovog vremena je nekontrolisano i bezmerno emitovanje vrednosnih papira i akcija i državnih obveznika. Te hartije često nisu imale nikakvo realno pokriće u proizvodnji, već su služile samo kao sredstvo basnoslovnih berzanskih transakcija i špekulacija. Kad kriza industrije iznese na svetlost dana šupljinu iza tih papira, doći će do njihovog strmoglavog obezvređivanja prvenstveno u SAD, Nemačkoj i Francuskoj. Tako je i novčano tržište kapitalističkog sveta, iako sve uzavrelo od aktivnosti, nosilo sobom još pre 1929. sve začetke velike krize. Skoro ceo međuratni period se odlikuje stagnacijom međunarodne trgovine. Sve do 1927. svetska trgovinska razmena će biti ispod nivoa iz 1913, da bi ga u razdoblju 1927-1929. blago prevazišla. U kriznim godinama 1929-1933. naići će na nov snažan pad, a veći uspon će se javiti ponovo tek 1938-1939.

Najveći pad doživeo je evropski izvoz, koji se povlačio pred američkim i japanskim. Udeo Velike Britanije, Nemačke i Francuske u svetskoj trgovini znatno je opao, a povećani udeo manjih evropskih zemalja (Italije, Belgije, Holandije, Švajcarske i skandinavskih država) nije

48

ga mogao nadoknaditi. Najopasnije konkurente Evropa je imala u SAD i Japanu, a od njihove konkurencije evropske zemlje su se branile politikom protekcionizma ("privrednim nacionalizmom"). Politika carinskih zaštita nacionalnih privreda vodiće, s jedne strane, širenju monopola, i, s druge, sve jačoj ekonomskoj borbi među pojedinim zemljama borbi za tržišta pre svega.

Kao što se vidi, period svetske privredne konjunktura 1923-1929. nije ni približno bio tako idiličan, stabilan i dugotrajan kako se mnogim savremenikima činilo. On je u sebi nosio

mnoga izvorišta buduće velike ekonomske krize i mnoga prosedea budućih socijalnopolitičkih poremećaja, u kojima su se krili i motivi budućih međunarodnih sukobljavanja.

6 PRIVREDA SSSRa

20ih GODINA OVOG VEKA

Na ranglistama svetske privrede uoči prvog svetskog rata Rusija je, po obimu industrijske proizvodnje, zauzimala visoko peto mesto. Uistinu, Rusija je bila izrazito agrarna zemlja, koja je u ukupnom privrednom razvoju veoma zaostajala iza industrijski najnaprednijih delova sveta. U njoj je na selu i od poljoprivrede živelo preko 82posto stanovništva, a njeno učešće u ukupnoj industrijskoj proizvodnji sveta bilo je, u poređenju sa drugim najrazvijenijim zemljama, veoma malo. Tako su SAD u toj proizvodnji učestvovala sa 38,2posto, Nemačka sa 15,3posto, Engleska sa 12,1posto, Francuska sa 6,6posto, a Rusija sa svega 2,6posto. Tako zaostala Rusija je u toku prvog svetskog rata, a još mnogo više u toku građanskog rata 1918-1920. podnela strahovite ljudske i materijalne žrtve. U prvom svetskom ratu je živote izgubilo 2 miliona, a u građanskom ratu još preko 8 miliona njenih građana. Ukupne materijalne žrtve su se cenile na oko 50 milijardi zlatnih rubalja, a podnete su u svim domenima života i privređivanja. Glavni proizvod agrarne Rusije žitarice doživeo

49

je od 1913. do 1920. pad od 45posto. Potpuno su nestali tržišni viškovi poljoprivrednih proizvoda, a znatno je smanjena i potrošnja na samom selu. I pored toga, mlada revolucionarna vlast će morati 1918-1921. da još rigoroznije reducira tu potrošnju kako bi obezbedila najnužniju prehranu gradskom stanovništvu. To će biti moguće postići samo prinudnim merama rekvizicije.

Još katastrofalnije opadanje doživele su ostale privredne grane, a na prvom mestu industrija. Godine 1920. industrijska proizvodnja Rusije iznosila je samo 13,8posto od predratne proizvodnje. U tom srozavanju, najteže je bila pogođena bazična industrija, koja je 1920. proizvodila samo 3posto vrednosti iz 1913. Proizvodnja uglja se bila vratila na nivo iz 1898, nafte na nivo iz 1890, sirovog gvožđa na nivo iz 1862, a pamučnih tkanina na nivo iz 1857. To je bila najveća privredna kataklizma koja je ikad u novom veku zadesila jednu zemlju. O njenoj veličini govori i podatak da se industrijski proletarijat više nego prepolovio broj njegovih pripadnika je smanjen sa oko 2,6 miliona na jedva nešto preko 1,2 miliona. U uslovima strahovitih gubitaka, razaranja i zastoja u svim oblastima privređivanja, nova revolucionarna vlast u Rusiji pribegla je krajnjim merama. Da bi sprečila potpun privredni slom i da bi zadala smrtonosni udarac kapitalističkoj klasi kao upravljaju i regulatoru ekonomske aktivnosti, ona je zavela "ratni komunizam" u privredi. Uz nacionalizaciju banaka, krupne industrije, zemljoposeda, saobraćaja (1918), a kasnije (1920) i srednjih i malih privrednih preduzeća, mlada sovjetska država je celokupnu privrednu aktivnost potčinila svojoj strogoj kontroli i intervenciji. U surovim uslovima građanskog rata i neizmerne materijalne bede "ratni komunizam" je bio potreban, a u izuzetno kritičnim trenucima i veoma efikasan. Ipak su njegove mere, u celini gledano, negativno uticale na privredna kretanja u opustošenoj Rusiji. Čestim rekvizicijama, strogo propisanom i racionisanom raspodelom, glomaznom i uglavnom nestručnom administracijom u svim porama privređivanja, ove mere su nepovoljno uticale na produktivnost i rentabilnost u industriji i poljoprivredi, sužavale su i čak ukidale robnonovčane odnose i dejstvo tržišnih mehanizama. Sve je to vra

ćalo Rusiju na nivo i forme naturalne privrede i primitivne trampe proizvoda, umesto moderne i stimulatívne robnonovćane razmene. Iz tih je razloga "ratni komunizam", odmah po završetku građanskog rata, morao biti napušten, budući da nije mogao da obezbedi brzu privrednu obnovu, od koje je zavisio i sam opstanak sovjetske vlasti u Rusiji.

Na Lenjinov predlog, sovjetsko političko rukovodstvo je u martu 1921. izvršilo radikalán zaokret u ekonomskoj politici: napustilo je sistem "ratnog komunizma" i opredelilo se za tzv. novu ekonomsku politiku (NEP). Nova ekonomska politika nije bila ništa drugo do vraćanje u dejstvo robnonovćanih odnosa i tržišnog mehanizma kao regulatora i stimulatora privredne aktivnosti. Obustavljaju se državne rekvizicije u poljoprivredi i zamenjuju se, najpre, naturalnim, a zatim novćanim porezom. Oslobađa se unutrašnje tržište, na kojem poćinje živa robna razmena. Dozvoljava se zakupljivanje zemlje i upotreba najamne radne snage u poljoprivredi. Napušta se ideja

0 brzom uključivanju seljaka u kolhoze i sovhoze, a ori jentiše se na razne tipove seoske kooperacije. Ovim su merama dati snažni impulsi unapređivanju poljoprivred ne proizvodnje, ali su istovremeno obnovljeni i mnogi elementi kapitalistićkih odnosa na selu, koji će iz godine u godinu dolaziti sve više do izražaja.

Tih će elemenata biti mnogo manje u industriji. I ovde je, doduše, najveći deo sitnih kapaciteta ostavljen u rukama privatnih kapitalista ili je dat u zakup bivšim vlasnicima, ali su sva krupna i srednja industrijska preduzeća zadržana u vlasništvu i pod kontrolom države. A upravo su ta preduzeća određivala osnovne pravce razvoja

1 odnosa u ovoj grani privrede, pošto su davala preko 75posto celokupne industrijske proizvodnje. U trgovini je država, takođe, zadržala ceo velepromet u svojim ruka ma, dok je promet na malo prepustila privatnicima. Kako je ovaj mali promet bio u ekspanziji, privatnici su sredi nom dvadesetih godina raspolagali sa preko 52posto ukupne sovjetske trgovine, što je dovođilo u pitanje njen socija listićki karakter.

Nova ekonomska politika i vraćanje na sistem robnonovćanih odnosa znaćili su i ekonomskofinansijsko osamostaljivanje kako privatnih, tako i državnih preduzeća.

Poslovanje po principu privrednog računa i rentabilnost proizvodnje postali su uslov opstanka privredne organizacije. To je zahtevalo i smanjivanje državne intervencije u privrednim poslovima. Državi su ostavljene ingerencije u planiranju i usmeravanju glavnih pravaca privrednog razvoja (Gosplan) i u koordinaciji i kontroli poslovanja privrednih preduzeća (VSNH). Privreda se, međutim, sama trudila da se međusobno povezuje, usaglašava i

integriše, stvaranjem velikih proizvodnih sistema trustova i sindikata. Na ove sisteme država je uticala najviše učestvom u izboru i imenovanju njihovih rukovodećih kadrova. Rezultati NEPa, kako pozitivni, tako i negativni, brzo su se pokazali. Industrijska proizvodnja je snažno krenula napred: od 1920. do 1926. porasla je za čitavih 632 posto i dostigla je nivo iz 1913. Tako krupan skok bio je moguć zahvaljujući tome što je bila reč o obnovi starih, već postojećih, a ne o otvaranju novih pogona i kapaciteta. Zato je tempo rasta industrijske proizvodnje, koji je još i 1926. iznosio 34,2 posto, opao 1927, čim se prešlo na izgradnju novih objekata, na 13 posto. U poređenju s tempom porasta industrijske proizvodnje u kapitalističkim zemljama i ovaj je procenat označavao snažan uspon, ali je on za SSSR, s obzirom na njegovu privrednu zaostalost i na njegove potrebe, bio nedovoljan. U poljoprivredi je, zbog dveju izuzetno nerodnih godina (1920. i 1921), koje su donele glad za preko 30 miliona stanovnika, obnova počela tek bogatom žetvom 1922. Tempo rasta proizvodnje bio je u poljoprivredi znatno sporiji nego u industriji, što je prirodno s obzirom na to da je i pad u godinama prvog svetskog i građanskog rata ovde bio manji nego u ostalim granama privrede. Tako je ukupni porast poljoprivredne proizvodnje SSSRa u godinama 1922-1927. iznosio 33 posto. Time je dostignut nivo iz 1913, što je rešilo elementarni problem prehrane stanovništva. Pored toga su se, međutim, ispoljile i neke slabosti sovjetske poljoprivrede: nedovoljna proizvodnja tržišnih viškova, mala akumulativnost usitnjenog poseda, sporo napredovanje agrotehnike, ograničene mogućnosti prelivanja agrarne akumulacije u industriju, što je bilo imperativ bržeg privrednog preobražaja prve zemlje so

52

cijalizma. Uz sve ovo, na selu na kojem je i dalje živelo preko 80 posto sovjetskog stanovništva veoma su ojačale kapitalističke tendencije. Došlo je do ponovne imovinske diferencijacije, do izdvajanja i snaženja sloja kulaka (oko 5 posto seljaka) i do širenja sloja seoske sirotinje (oko 35 posto domaćinstava). Najbrojniji sloj seoskog stanovništva oko 60 posto agrarnih srednjaka po svojoj društvenoekonomskoj orijentaciji bliži je kapitalističkom nego socijalističkom tipu poljoprivrede. Ovakve društvene tendencije u izrazito agrarnoj zemlji kao što je bio SSSR nisu bile bez bitnog značaja za samu sudbinu njegovog socijalističkog razvoja. Zato će se krajem 20ih godina, kad se završi period obnove, u veoma oštroj formi postaviti pitanje daljih pravaca i koncepcija njenog razvoja. Ovo pitanje će izazvati oštre političke dileme i sukobe dalekosežne važnosti.

Posle dugih rasprava, debata i borbi, u političkim vrhovima SSSRa je doneta odluka da se pređe na ubranu industrijalizaciju i elektrifikaciju zemlje i na likvidaciju ekonomskog i društvenog značaja privatnog sektora u privredi. Sredstva za ovako ambiciozan plan trebalo je prikupiti potpunom koncentracijom akumulacije čitave privrede u rukama države i njenim planskim investiranjem u krupne objekte. To je podrazumevalo i brže prelivanje akumulacije iz poljoprivrede u industriju. Ovaj poslednji cilj se imao postići jednom radikalnom merom likvidacijom privatnog seljačkog poseda i potpunom kolektivizacijom sela. Time bi se ostvarila dva cilja: celokupna agrarna proizvodnja stavila bi se pod kontrolu države i u korenu bi se sasekle sve nesocijalističke društvene tendencije ispoljene u poljoprivredi za vreme NEPa.

7. SVETSKA EKONOMSKA KRIZA 1929-1933.

Kulminacioni trenutak u razvoju industrije većine kapitalističkih zemalja nastupio je sredinom 1929, posle kojeg nastaje period brzog opadanja. Nagli pad industrijske proizvodnje počeo je tamo gde je i uspon bio najbriljantniji u Sjedinjenim Američkim Državama. Ovde će i dubina i razornost sloma biti najveće.

Godine 1929. američka industrija je dospela u stanje najveće napetosti: rekordni nivo proizvodnje praćen je rekordnom svotom investicija (63 milijarde dolara), ali i rekordnom količinom neprodane robe. Strahovita hiperprodukcija je zagušila tržište i izazvala snažnu lančanu reakciju: suvišna roba je dovela do snižavanja cena i do smanjivanja proizvodnje; ograničavanje proizvodnje je pratilo otpuštanje velikog broja zaposlenih, a ovo je dalje sužavalo tržište; smanjivanje proizvodnje i robnog prometa obaralo je bez odlaganja kurseve vrednosnih papira na berzama, a to je dovelo do masovnih propadanja berzanskih špekulanata i drugih vlasnika akcija. Berzanski krah je bio izuzetno težak. Sredinom oktobra 1929. na Njujorškoj berzi je došlo do poplave i strmoglavog obezvređivanja akcija, kojih su svi pokušavali poštoto da se oslobode. Na dan 16. oktobra na berzi se nudilo 4 miliona deonica, a 29. oktobra 16,5 miliona. U te dve nedelje vlasnici ovih akcija izgubili su ništa manje nego 30 milijardi dolara.

Zbog povezanosti svetske kapitalističke privrede, ovaj berzanski krah u SAD nije mogao proći bez odjeka u ostalim zemljama. U oktobru i novembru 1929. kursevi vrednosnih papira u Velikoj Britaniji i Francuskoj pali su za oko 11posto, a u Nemačkoj za 9,5posto. Započeta u industriji, privredna kriza se, posle ovih berzanskih potresa, u industriji i nastavlja. Tokom 1930, 1931. i 1932. industrijska proizvodnja se sve brže smanjuje. U početku najvidljiviji pad beleže grane koje proizvode sirovine i polufabrikate. Brzo smanjivanje proizvodnje uglja pogađa SAD, Nemačku, Veliku Britaniju i Poljsku, a pad proizvodnje nafte SAD. Veliko opadanje zabeleženo je u proizvodnji sirovog gvožđa (1894), čelika (22posto), bakra (18posto), itd. Još u težoj situaciji se našla proizvodnja drvne građe i drugih sirovina za građevinarstvo.

Za padom proizvodnje sirovina sledio je i pad produkcije gotovih proizvoda mašinogradnje za 50posto, automobila za 30posto, pamučnih tkanina za 7posto -28posto. Sličan pad proizvodnje zabeležen je i u brodogradnji, industriji kože i obuće, građevinarstvu, itd. Ukupan pad industrijske proizvodnje u svetu (bez SSSRa) zabeležen od 1929. do 1932. iznosio je 37posto. Time je svetska industrijska proizvodnja vraćena na nivo ispod onog iz 1913. go

dine. Najveće smanjivanje industrijske proizvodnje doživele su industrijski razvijene zemlje Evrope i Severne Amerike, a najteže su stradale Sjedinjene Američke Države, čija je industrijska proizvodnja smanjena za više od 50posto ili sa 70 na 31,5 milijardu dolara godišnje. Za Sjedinjenim Državama po težini industrijske krize išle su Nemačka i Engleska, dok su ostale zemlje imale manje gubitaka i krizu su lakše podnosile.

Svetska ekonomska kriza 1929-1933. bila je po razornosti bez pREŠE dana u istoriji kapitalizma zbog toga što je podjednakom snagom pogodila sve ključne grane privredne aktivnosti. Kriza agrarne proizvodnje, do koje je takođe došlo, pogodila je sve grane poljoprivrede, a po geografskoj rasprostranjenosti bila je i šira od industrijske.

Prvi i najbitniji izraz agrarne krize bilo je još drastičnije snižavanje cena poljoprivrednih proizvoda od onog koje je zabeleženo u poslednjim godinama ciklusa 1923. do 1929. Od

1929. srozavanje cena je postalo naglo i zahvatilo je mnoge proizvode i zemlje. Do ovoga je došlo zbog smanjenja tražnje poljoprivrednih proizvoda na gradskim tržištima usled masovne besposlice i snižavanja najamnina. Poljoprivreda, međutim, nije mogla, kao industrija, da se brzo prilagodi novonastaloj situaciji i da smanji proizvodnju, pa 1930/1931. zapažamo paradoksalnu pojavu: dok na tržištu potražnja opada, proizvodnja i prinosi rastu.

Hiperprodukcija i nemilosrdna konkurencija javljaju se osobito na tržištu cerealijskih. Neprodati viškovi pšenice povećali su se u svetu sa 140 miliona kvintala 1928. na 188 miliona 1933. godine.

Po formama manifestovanja agrarne krize u svetu se izdvajaju tri regiona ili tri grupe zemalja. Prvu grupu činile su četiri zemlje proizvođači najveće količine agrarnih tržišnih viškova: SAD, Kanada, Argentina i Australija. Drugu grupu činile su evropske agrarne izvoznice Jugoslavija, Rumunija, Bugarska, Mađarska i Španija, dok su u treću ulazile zemlje uvoznice poljoprivrednih proizvoda. U prvoj grupi zemalja došlo je do najteže hiperprodukcije

55

čije i do najvećeg pada cena: u SAD za 59,6 posto, u Kanadi za 53,2 posto, u Argentini za 51,4 posto, i u Australiji za 36 posto. Tu je došlo i do najjačeg smanjivanja proizvodnje, do uništavanja proizvoda i do smanjenja izvoza. I u drugoj grupi zemalja koje je teško pogađala američka konkurencija došlo je do obaranja cena, ali je ovde proizvodnja stagnirala, a ne opadala. Kod treće grupe zemalja uvoznica zapaža se pojava sasvim suprotnog karaktera. Više politički nego ekonomski motivisane, države ovde ulažu velike napore i sredstva da putem zaštitnih carina, intervencija, premiranja, itd. unaprede sopstvenu agrarnu proizvodnju. To je vodilo paradoksalnoj pojavi da pojedine države (Nemačka, Danska, Italija, Francuska i druge) subvencionišu "svoje zemljoradnike da proizvode pšenicu, koja ih je koštala tri puta skuplje nego što se mogla kupiti u drugim zemljama, u kojima je država, naprotiv, plaćala svojini zemljoradnicima da ograničavaju svoju proizvodnju pšenice". Ove neusklađenosti kapitalističke privrede dovele su do pojave da je ukupna poljoprivredna proizvodnja u svetu, uprkos krizi i uništavanju proizvoda, bila 1933. veća nego 1929. godine.

Novčana kriza je počela, kao što smo videli, berzanskim slomom u SAD i drugim kapitalističkim zemljama. Kriza u privredi poremetila je zatim i druge elemente finansijskog poslovanja. Prvo, kursevi vrednosnih papira nastavili su da padaju, i do sredine 1931. opali su u SAD za 45 posto, u Engleskoj za 30 posto, u Nemačkoj za 37 posto, a u Francuskoj za 34 posto. Emisije akcija i vrednosnica smanjene su u pojedinim zemljama za 50 posto - 70 posto. Druga oblast finansijskih poremećaja bili su krediti. Usled potresa na tržištu, banke su obustavile davanje kredita, a to je još negativnije uticalo na kretanje potrošnje i proizvodnje. Države su pokušale da putem i izmena kamatnih stopa ožive kreditno tržište, ali taj pokušaj nije uspeo.

Banke su bile treća oblast poremećenog finansijskog poslovanja. Smanjenje investicija i kredita i insolventnost dužnika doveli su banke u tešku situaciju, a to je izazvalo paniku kod štediša i vlasnika bankarskih računa. Svi su žurili da povuku uloge, što je niz banaka dovelo do pro

56

pasti. Stečajevi su se vrtoglavo umnožavali. U SAD je od 1929. do 1932. propalo preko 4,300 banaka. Bankrotstva su bila mnogobrojna i u evropskim zemljama. U Velikoj Britaniji i Francuskoj je propalo nekoliko krupnijih novčanih zavoda, ali je najveću finansijsku krizu u Evropi izazvao slom Oesterreichische Kreditanstalt 13. maja 1931. Ova gigantska banka je samo po imenu bila austrijska, dok je velike poslove vodila još i u Mađarskoj, Čekoslovačkoj, Rumuniji, Jugoslaviji, Nemačkoj, pa čak i u Engleskoj i nekim drugim zemljama. Propast ove banke povukla je za sobom niz drugih banaka i industrijskih firmi u raznim zemljama. Naročito je teško stradala bankarska mreža Nemačke. Tamo je samo iz Rajhsbanke povučeno oko 250 miliona dolara u zlatu i devizama, dok je krupna Danatbanka bankrotirala i povukla u propast i svog najjačeg komitenta, tekstilni koncern u Bremenu. U Engleskoj je naj snažniji izraz finansijska kriza dobila u masovnom odlivu zlata i deviza. Samo iz Narodne banke otišlo je 1931. oko 135 miliona funti sterlinga u zlatu. Stečajevi i slomovi banaka i njihovih komitenata nastavljaju se posle ovog potresa iz 1931. ponovo i u SAD, Francuskoj i drugim zemljama.

Ovi finansijski poremećaji su doveli i do krize državnih finansija i valutnih sistema. Valutni kursevi su opali od 16 posto do 56 posto, a jedna po jedna zemlja napušta zlatni standard svoje valute. Prva je to učinila Engleska, da bi za njom pošle sve zemlje čije su valute bile vezane za funtu: Norveška, Danska, Finska, Irska, Švajcarska, Španija, Portugalija, Bolivija, Kolumbija, Egipat, Kanada, Indija, Novi Zeland, Japan i Salvador. Da ne bi došlo do slične pojave i u SAD, predsednik Ruzvelt je, stupajući na vlast 1933, izdao dekret o zabrani bilo kakvih isplata američkih banaka u zlatu. To je još više produbilo krizu likvidnosti, ali je spasio zlatni standard dolara.

Kriza državnih finansija se najdrastičnije ispoljila u nesposobnosti otplate državnih dugova. Većina zemalja proglasila je moratorijume na otplatu kamata i anuiteta državnih dugova, a Nemačka je potpuno i definitivno obustavila otplatu ratnih reparacija.

Tako je kapitalistički svet na kraju kriznog perioda i u finansijskom pogledu ležao potpuno iscrpljen, iznemogao i dezorganizovan.

57

U oblasti međunarodnog robnog prometa kriza je donela nekoliko izrazitih i trajnih posledica. Veoma je zaoštrena konkurentna borba na tržištima. To je dovelo do brzog širenja protekcionističkih sistema, naročito agrarnog protekcionizma u Nemačkoj, Francuskoj i Italiji. Protekcionizam je izazvao mnoge tarifne sukobe, otkazivanja trgovinskih ugovora, restrikcije trgovinske razmene. Svi pribegavaju novim carinama i proširivanju lista carinjene robe. Pored pomenutih zemalja tako postupaju i SAD, Kanada, Kuba, Meksiko, Venecuela, Velika Britanija, Španija, Belgija, Holandija, Norveška, Portugalija, Grčka, Jugoslavija, Mađarska, Rumunija, Austrija, Švedska, Čekoslovačka, Poljska, Letonija, Švajcarska, Indija, Japan, Sijam, itd. Najteže mere protekcionizma su bile: prohibicija, kontingentiranje, uvozne i izvozne dozvole, ograničenja deviznog prometa, itd. Ove su mere stvarale teške prepreke međunarodnoj razmeni i unosile konfuziju u međunarodne ekonomske odnose. Sukob interesa pojedinih zemalja, grupa zemalja i interesnih grupacija bio je tako zaoštren da ga nije mogao ublažiti ni niz pokušaja Lige naroda da posredovanjima i međunarodnim konferencijama ublaži trvenja i olakša svetsku ekonomsku saradnju. Od 1927. do 1933. održano je više

međunarodnih konferencija u raznim sastavima i posvećenih raznim privrednim problemima (u Ženevi nekoliko puta, u Bukureštu, Varšavi, Sofiji, Beogradu, Strezi, Lozani, Londonu, itd.), ali su njihovi rezultati bili mršavi i kratkotrajni.

Sve ove pojave su imale za rezultat rigorozno smanjivanje obima međunarodne razmene.

Ukupna vrednost trgovačkog prometa u svetu iznosila je 1929. preko 68,5 milijardi dolara, 1931. je spala na ispod 40 milijardi, a 1933. na jedva nešto preko 24 milijarde. Svetska trgovina se, dakle, smanjila u toku ekonomske krize za oko 65 posto

Od društvenih posledica ekonomske krize 1929-1933, o kojima će više biti reci na sledećim stranicama, ovde ćemo se zadržati samo na pitanju naglog povećanja ne

58

zaposlenosti u kapitalističkim zemljama i, u vezi s tim, na pogoršavanju položaja radničke klase.

Dok su nominalne, pa i realne, najamnine zaposlenih radnika u većini zemalja uglavnom stagnirale, a negde se čak i nešto povećale, dotle je u najteži materijalni položaj dospelo onaj deo radničke klase koji je radio sa skraćenim radnim vremenom ili je sasvim izgubio posao.

Ograničavanje proizvodnje dovelo je do toga da je sa skraćenim radnim vremenom u SAD radilo 32 posto radnika, u Italiji 30 posto, u Nemačkoj 33 posto, a u Velikoj Britaniji i Francuskoj zavisno od grane i proizvodnje 13 posto -46 posto radnika.

Broj potpuno nezaposlenih radnika je u toku krize varirao od 20 do 30 miliona, imajući u vidu samo 25 zemalja sveta sa razvijenom industrijskom proizvodnjom. Najveći broj nezaposlenih pojavio se na tržištu radne snage početkom 1933. Tada je u Nemačkoj bilo blizu 6 miliona nezaposlenih, u SAD blizu 14 miliona, u Velikoj Britaniji blizu 3 miliona, u Italiji preko milion, u Čekoslovačkoj preko 800 hiljada, u Japanu preko 400 hiljada, u Belgiji i Francuskoj blizu 400 hiljada, itd. Beskrajne kolone gladnih, iscrpljenih i odrpanih ljudi čekale su nedeljama i mesecima po ulicama mnogih evropskih i američkih gradova da dobiju bilo kakav posao. Redovi za hleb i drugu pomoć u namirnicama bili su beskrajni. Glad, beda, bolesti i očajanje harali su radničkim naseljima. Državna i socijalna pomoć nezaposlenim radnicima i njihovim porodicama stizala je tek toliko da spreči najgore neposredne posledice: masovno umiranje od gladi i epidemija. Sve ostale društvene, političke, pa i biološke, posledice ovih kriznih godina ostaće trajne i neće se zaboraviti ni do danas.

8. SVETSKA PRIVREDA 1934-1939.

Period od završetka velike ekonomske krize do izbijanja drugog svetskog rata može se u pogledu ekonomskog razvoja sveta podeliti na tri etape:

a) etapu oživljavanja privredne aktivnosti (privredni ciklus 1934-1937);

59

b) etapu kratkotrajne krize 1937-1938;

c) poslednji uspon pred drugi svetski rat (1938-1939).

Privredni ciklus 1934-1937. nastaje kad je kapitalistička privreda, dejstvom svojih unutrašnjih zakonitosti, često i po cenu najtežih žrtava, uspela da savlada veliku privrednu krizu. Već u

toku 1933. počinje prvo lagano uspostavljanje narušene ravnoteže proširene društvene reprodukcije. Zbog izuzetne težine i razornosti tek preživljene krize, to uspostavljanje ravnoteže se i u sledećim godinama nastavlja u veoma sporom tempu, tako da posle 1933. nema uobičajenog brzog postkriznog procvata i oživljavanja privrednih aktivnosti. Reč je o teškom i mučnom ozdravljenju koje će karakterisati čitav ciklus 1934-1937. Zbog toga, ni za sve četiri godine ovog perioda svetska privreda neće moći u potpunosti ni da dostigne, a pogotovu da prevaziđe nivo iz 1929. godine.

Kriza se savlađivala ekonomskim instrumentima koji su se javili spontano i stihijno, kako je i uobičajeno u kapitalističkoj privredi: likvidacijom robnih viškova putem smanjivanja proizvodnje; ponovnim postupnim povećavanjem investicija naročito u proizvodnji sredstava za proizvodnju potrebnih radi rekonstrukcije istrošenih i zastarelih kapaciteta; postepenim povećavanjem zaposlenosti, oživljavanjem potrošnje, a time i proizvodnje sredstava za potrošnju; oživljavanjem kredita, berzanskih i bankarskih aktivnosti, itd. Na ove ekonomske treba dodati i jedan važan vanekonomski faktor povećavanje državnih investicija za naoružanje i razvoj ratne industrije.

Prvi znaci oživljavanja privredne aktivnosti opažaju se tokom 1933. u SAD, Nemačkoj, Francuskoj, Belgiji i Japanu. Postignuti su zahvaljujući relativnom uravnoteživanju pojedinih privrednih grana ili oblasti. Ta ravnoteža, međutim, neće biti dugotrajna. Stalna težnja kapitalista je da racionalizuju proizvodnju primenom novih tehničkih i tehnoloških dostignuća. To dovodi do ponovnog povećavanja investicija u industrijske grane odeljka I, što će za pozitivan rezultat imati porast produktivnosti

60

ČEDOM IR POPOV

rada za 14posto -25posto , a za negativan pojavu novih međugranskih disproporcija.

I pored primene novih tekovina nauke i tehnike, ukupna industrijska proizvodnja u svetu sporo je rasla, i tek krajem 1936. dostigla je nivo iz 1929. U pogledu doprinosa pojedinih zemalja ovom porastu opažaju se velike neravnomernosti. Japan je od 1933. do 1935. imao najbržu industrijsku ekspanziju, koja se zatim usporava. Snažniji porast proizvodnje u Velikoj Britaniji, Švedskoj, Danskoj, Norveškoj, Mađarskoj, Rumuniji i Finskoj otpočinje 1934, a nešto kasnije i u Nemačkoj, Italiji, Austriji, Kanadi, SAD i Poljskoj. Najkasnije znatniji porast industrijske proizvodnje beleže Belgija, Francuska, Holandija i Čehoslovačka.

Neravnomernost u tempu privrednog razvoja pojedinih zemalja postaje još veća 1935/1936, kad nov snažan polet zahvata Sjedinjene Američke Države i Nemačku. U SAD ovaj je polet bio rezultat, s jedne strane, delovanja zakona cikličnog kretanja kapitalističke privrede, i, s druge, opsežnog programa javnih radova, koje je kroz poreske i druge instrumente finansirala država. Ovaj program je poznat pod popularnim nazivom Ruzveltov Nju Dil. U Nemačkoj je ubrzani polet došao kao rezultat gigantskog programa naoružavanja koji su stvorili nacionalsocijalisti po dolasku na vlast. Do finansijskih sredstava za realizovanje ovog programa oni su došli prekidom reparacija, većim fiskalnim zahvatanjima, eksproprijacijom Jevreja, ograničavanjem potrošnje, inflacijom, državnim bonovima i obveznicama, nametanjem neravnopravnih trgovačkih ugovora slabijim partnerima, a od 1938. i direktnom eksploatacijom osvojenih područja. Ostvarivanje programa naoružavanja omogućilo je maksimalno korišćenje svih industrijskih kapaciteta (što nije bio slučaj čak ni u ciklusu 1923-1929). a osobito unapređivanje proizvodnje u crnoj metalurgiji, mašinogradnji, hemijskoj, automobilskoj i avionskoj industriji, kao i u nizu drugih privrednih grana. U razvoj ratne industrije nemačka država je od 1933. do 1939. uložila oko 90 milijardi maraka.

Za primerom Nemačke krenuli su 1935/1936. Japan i Italija, dok će ostale zemlje pred opasnošću od fašističke agresije svoje proizvodne ratne programe početi intenzivnije da razvijaju tek 1938/1939.

61

Ovakav pravac koji je uzela industrija u svetu već u ciklusu 1934-1937. opet će poremetiti ravnotežu između pojedinih privrednih grana. Dok će poljoprivreda (u celini gledano, jer su razlike između pojedinih zemalja očevidne) uglavnom stagnirati ili blago opadati, dotle će uspon u proizvodnji nepoljoprivrednih sirovina i industrijskih grana odeljka I već pred kraj ovog ciklusa dobijati dramatičan tok. Njihov uspon je bio veoma uočljiv prvenstveno u onim zemljama koje su se orijentisale na naoružavanje, ali, u nešto manjoj meri, i u ostalim privredno razvijenim zemljama, a pre svega u SAD.

Uz navedene, u etapi 1934-1937. opaža se još jedna karakteristika privrednog života: sporo rešavanje problema nezaposlenosti. Videli smo da je u industrijski razvijenijim zemljama sveta broj nezaposlenih za vreme krize iznosio i po 30 miliona. U ciklusu 1934-1937. taj broj je sporo i neravnomerno opadao. U SAD je smanjen sa 14 na 7,7 miliona, u Velikoj Britaniji sa 3 na 2 miliona, itd. Jedino će fašističke zemlje, orijentisane na ratnu privredu, uspeti sredinom 30ih godina da ovaj problem REŠE. U ostalim industrijskim zemljama broj nezaposlenih će 1936. još iznositi oko 18 miliona radnika.

Što se tiče međunarodne trgovine, ona se i sada borila sa istim teškoćama kao i do 1933.

Restrikcije se pooštavaju tako da međunarodni promet do 1937. nije dostigao nivo iz 1929.

Borba za tržišta ne samo da nije jenjavala, već je postajala sve žešća. Za razliku od međunarodne trgovine, finansije su gotovo svuda u svetu ozdravile, ali su kreditne i berzanske operacije bile manjih razmera nego pre krize. Jedino su državna zaduživanja i poreska opterećenja rasla.

U takvoj situaciji potresla je kapitalistički svet još jedna privredna kriza 1937. Ona će biti oštra, ali kraća i lakša od prethodne, a uz to neće ni pogoditi sve kapitalističke zemlje.

Ekonomsku krizu 1937. je ispravnije nazivati krizom

1937/1938. budući da je trajala od avgusta 1937. do maja

1938. I ovom krizom najvećma su bile zahvaćene Sjedi

62

njene Američke Države, a zatim Velika Britanija, Francuska i Belgija. U SAD se kriza ispoljila naglim padom industrijske proizvodnje, do kojeg je došlo u avgustu i septembru 1937. Proizvodnja sredstava za proizvodnju opala je tada za blizu 52posto, a proizvodnja sredstava za potrošnju za nešto preko 13posto. Za devet meseci krize industrijska proizvodnja Sjedinjenih Država zabeležila je ukupni pad od čitavih 33posto. Od industrijskih grana najviše su stradale čelična, automobilska i građevinska industrija. Pad proizvodnje srozavao je i ukupni iznos radničkih najamnina (ostavljajući opet jedan deo radničke klase bez posla), kao i kurseve vrednosnih papira. Što se tiče radničkih najamnina, njihov ukupni fond je u SAD smanjen za 35posto, što je znatno smanjilo kupovnu moć velikog dela potrošača i suzilo

tržište. Kursevi vrednosnica opali su za 33,5posto, a to je opet u velikoj meri ograničilo berzansku aktivnost. Ukupna materijalna cena kojom su SAD platile krizne mesece 1937/1938. iznosila je 13posto od njihovog nacionalnog dohotka.

Sličan tok, ali s nešto lakšim posledicama usled započetog programa naoružavanja, imala je privredna kriza u Velikoj Britaniji. Najveći pad proizvodnje u Evropi je zadesio Francusku i Belgiju. Na tok krize u Francuskoj su, pored ekonomskih, snažan uticaj imale i čisto političke okolnosti. Reč je o svesnoj akciji krupne buržoazije, koja je obimnim izvlačenjem kapitala iz zemlje nastojala da stvori tešku privrednu situaciju i time zada smrtonosni udarac vladi Narodnog fronta. Kriza u Belgiji se ispoljila znatnim padom proizvodnje i porastom nezaposlenosti, a jednom ili drugom formom krize bile su pogođene još i Švajcarska, Holandija i skandinavske zemlje.

Kao i obično, kriza u poljoprivredi se ispoljila sa zakašnjenjem i došla je do izražaja tek početkom 1938. Manifestovala se u naglom smanjivanju izvoza poljoprivrednih proizvoda. Ova vrsta izvoza najviše je 1937/1938. opala u latinoameričkim zemljama.

U fašističkim zemljama, već potpuno orijentisanim na masovnu ratnu proizvodnju, ili već angažovanim u velikim osvajačkim poduhvatima, ekonomske krize 1937/1938. godine nije bilo. Istina, i u njima je došlo do usporavanja tempa privredne aktivnosti, naročito u Japanu, ali bez uobičajenih znakova krize hiperprodukcije, veli

63

kih padova proizvodnje, poremećaja na tržištima, porasta nezaposlenosti, itd.

Osim u oblasti proizvodnje, kriza 1937/1938. se ispoljila i u drugim oblastima ekonomskog života. Obim svetske trgovine je, takođe, ponovo opao, i to pre svega usled smanjenja američkog izvoza za preko 35posto. Stanje svetskih finansija je i ovoga puta bilo obeleženo raspadanjem novčanog tržišta, ali je to bilo bar isto toliko rezultat ratne psihoze, koja se stvarala i koja je dovela do bekstva evropskog kapitala (naročito zlata) u SAD, koliko delovanja privredne krize na monetarna kretanja. Ostala obeležja krize na finansijskom planu bila su pad kurseva vrednosnih papira, smanjenja kreditnog poslovanja i dezorganizacija kreditnog tržišta.

Oštra, ali kratkotrajna, ova treća ekonomska kriza u dvadeset međuratnih godina je sredinom 1938. bila savladana. Posle nje nailazi poslednji kratki period intenzivnog privrednog uspona pred drugi svetski rat.

Prva obeležja perioda privredne ekspanzije 1938/1939. su: oživljavanje investicione aktivnosti, širenje kreditnih poslova i, naravno, porast proizvodnje. Ovaj porast je, međutim, neravnomeran i po zemljama neujednačen. Najjači beleže SAD (35posto samo do kraja 1938), a slabije Velika Britanija i, naročito, Francuska. Uspon industrijske proizvodnje se opaža još u Švedskoj, Belgiji, Holandiji, Finskoj, Danskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Kanadi. Izvanredno napregnute sve bešnjom trkom u naoružavanju, privrede Nemačke, Italije i Japana u 1938. imaju još usporeniji rast nego prethodne godine. Čak i potpuna mobilizacija materijalnih i ljudskih potencijala jedva je uspevala da održi pozitivan tempo privrednog razvoja Nemačke i da spreči pad u duboku stagnaciju. Orijentacijom kakva joj je bila nametnuta 1934. nemačka privreda je već 1938. prosto vapila za ratom i osvajanjima, bez kojih bi sama sebe nužno odvela u provaliju. U sličnoj se situaciji nalazio i Japan. Obe ove zemlje mogle su da održavaju svoje prenapregnute privrede još samo nizom veštačkih, a često

i vanekonomskih, sredstava: jakom inflacijom, velikim fiskalnim zahvatanjima, strogom racionala

64

lizacijom potrošnje, sve širom eksploatacijom tuđih bogatstava putem diskriminatorskih ugovora ili direktnih teritorijalnih osvajanja. A to je vodilo sve brže svetskom ratnom požaru. Otuda je jedna od najhitnijih karakteristika ekonomskog života u svetu 1938/1939. bilo naglo povećanje izdataka za vojne ciljeve i preorijentacija na ratnu privredu u sve većem broju zemalja. Najbrži porast ratnih izdataka ako se izuzmu fašističke države beleže Velika Britanija, Francuska i SSSR, ali se on opaža i u SAD, Poljskoj, Švajcarskoj, Jugoslaviji, Grčkoj, Mađarskoj, skandinavskim zemljama, itd.

9. PRIVREDNI PREOBRAŽAJ SSSRa 30ih GODINA

Početak velikog privrednog i društvenog preobražaja SSSRa vezan je za ostvarivanje prvog petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede (prve "pčatiljetke"). Načelna politička odluka za početak grandioznog plana elektrifikacije, industrijalizacije i kolektivizacije (na selu) doneta je u decembru 1927, na XV kongresu SKP(b). Godine 1928. prvi petogodišnji plan je izrađen, a pošto ga je u proleće 1929. usvojio Vrhovni sovjet SSSRa, počelo je njegovo ostvarivanje.

Pogodnosti za izvođenje prvog petogodišnjeg plana bile su sledeće: likvidacijom frakcija i opozicije u Partiji ostvareno je puno političko i akciono jedinstvo u zemlji; buđenjem novog revolucionarnog poleta i entuzijazma postignute su velika mobilnost i angažovanost širokih masa proletarijata na izvršavanju privrednih zadataka. Postojao je, međutim, i velik broj krupnih ekonomskih i društvenih prepreka ostvarivanju ovog plana. Prva se sastojala u tome što SSSR u ovom ogromnom poslu nije mogao da računa ni na kakvu inostranu pomoć u vidu zajmova, kredita ili zahvatanja tuđe akumulacije. Njegovi odnosi, kako politički, tako i ekonomski, sa kapitalističkim svetom još nisu bili sređeni, a prvi petogodišnji plan se, uz to, izvodio i u jeku najžešće ekonomske krize, kad taj svet ni sam sebi nije znao kako da pomogne. Sva investiciona sredstva za kapitalnu izgradnju SSSR je, dakle, morao da pronade u sopstvenoj kući. Naći će ih u eksproprijaciji sela i u rigoroznom zasecanju u životni

65

standard desetina miliona svojih građana. Drugu nepogodnost predstavljao je nedostatak stručnih kadrova. Pored dovođenja nekoliko hiljada specijalista za razne privredne oblasti iz inostranstva, SSSR će ovaj problem REŠI ti naglom ekspanzijom svih stupnjeva i vrsta obrazovanja, a naročito srednjeg stručnog i visokog. Rezultati koje će ova ekspanzija dati biće impREŠI vniji po broju nego po kvalitetu obrazovanih kadrova. Najzad, treća nepogodnost biće žilav otpor imućnog i srednjačkog elementa na selu, koji će najčešće biti lomljen beskompromisnom primenom administrativne vlasti i repREŠI je.

Prvi petogodišnji plan razvitka narodne privrede SSSRa predviđao je ukupne investicije u industrijske i druge objekte od 74 milijarde rubalja, ili 14,8 milijardi godišnje. Ova ulaganja trebalo je da povećaju industrijsku proizvodnju za 133posto, a nacionalni dohodak sa 24,7 milijardi rubalja 1927/1928. na 43,3 milijarde 1932/1933. Potpunom mobilizacijom svih

raspoloživih ekonomskih, društvenih i političkih snaga pokrenuta je 1929. godine do tada neviđena radna bitka za ostvarivanje ovih ciljeva. U njoj su se preplitali masovni entuzijazam i stihijsko oduševljenje, smišljena propaganda i organizovani politički napor, prinuda i nasilje, zanos i tragedije. Sve to zajedno donelo je SSSRu, baš u vreme najvećih teškoća koje su potresle kapitalistički sistem, ekonomski uspon čiji su se rezultati mogli porediti sa dostignućima više prethodnih decenija.

Svi ciljevi prvog petogodišnjeg plana, istina, nisu ostvareni (na primer, u proizvodnji uglja i čelika), ali je ukupni predviđeni rezultat postignut i pre roka još 1932. Do tada je podignuto 1.500 velikih fabrika koje su stvorile više novih industrijskih centara: Magnitogorsk, Harkov, Staljingrad, Kuznjeck, itd. Ukupna industrijska proizvodnja povećana je za 1049[^] (oko 20 posto rasta godišnje); u njoj je naročito brz bio porast proizvodnje bazične industrije (industrijskih grana odeljka I), koji je iznosio čitavih 173 posto. Proizvodnja sredstava za potrošnju (industrijskih grana odeljka II) povećala se samo za 55 posto, što je bilo rezultat pretežnog investiranja u tešku industriju i energetiku.

Ovako golemi uspjesi plaćeni su i golemom cenom: vanredno niskim životnim standardom radničke klase

66

(koja se tada brojno povećala sa 10,8 na 22,6 miliona), oskudicom prehrambenih artikala i druge robe široke potrošnje, krizom stambenog prostora i objekata društvenog standarda, itd. Najveći obol ovom krupnom privrednom skoku dalo je ipak selo, koje je takođe doživelo transformaciju od dalekosežnog značaja. Tamo je, najpre, došlo do eksproprijacije imućnijeg sloja seljaka (kulaka). U početku reč je bila o prisilnom oduzimanju poljoprivrednih viškova (1928), a zatim o potpunoj eksproprijaciji i unošenju njihovih poseda u državna i zadružna imanja

- sovhoze i kolhoze. Na ove mere se, s jeseni 1929, na stavlja kampanja opšte kolektivizacije. Njen cilj je bio dvostruk. Trebalo je, prvo, stvoriti krupni socijalistički zemljoposed iz kojeg bi država, planiranim ulaganjem u mehanizaciju i agrotehniku, mogla da izvlači mnogo veće tržišne viškove nego iz usitnjenog privatnog poseda. Drugo, cilj je bio da se jednim radikalnim rezom definitivno uklone kapitalističke tendencije, koje su se javljale u poljoprivredi u doba NEPa.

Uz ogromne teškoće, nasilja i brutalnosti, državni, partijski i drugi politički organi, oslonjeni na seosku sirotinju, uspeali su da slome otpor kulaka i dobrog dela srednjih seoskih posednika i da do 1932. kolektivizuju preko 60 posto seoskih domaćinstava i poseda. Nesmanjenom energijom i upornošću ovaj će se posao nastaviti i narednih godina, tako da će 1937. u kolhoze biti uključeno 93 posto, a 1940. i svih 97 posto seoskih domaćinstava. Prvi ekonomski rezultati nasilne kolektivizacije bili su, međutim, nepovoljni. Svoje otpore i nezadovoljstva seljaštvo je izražavalo smanjivanjem proizvodnje, dok država orijentisana prvenstveno na investicije u industriju i energetiku

- nije imala dovoljno sredstava za ulaganje u poljoprivredu. Zahvaljujući tome, u eri velikih skokova u industrijalizaciji i elektrifikaciji SSSRa, agrarna proizvodnja je opadala. Osetan je bio pad proizvodnje žitarica (sa 835,4 miliona kvintala 1930. na 698,7 miliona kvintala

1932), a još veći u stočarstvu.

I tako smanjenom proizvodnjom selo je hranilo više nego udvostručeno gradsko stanovništvo. Sistemom obaveznog otkupa viškova proizvoda od kolhoza, koji se graničio sa običnim rekvizicijama, kao i drugim oblicima zahvalan ja u kolhoznu akumulaciju, država je uspela da

67

spreći glad i krajnju nemaštinu, koja bi onemogućila ostvarivanje strateških ciljeva prvog petogodišnjeg plana.

Drugi petogodišnji plan (1933-1937) dao je još veće rezultate od prethodnog, zahvaljujući mnogo razvijenijoj i povoljnijoj materijalnoj osnovi sa koje se polazilo. Proradilo je 4.500 novih industrijskih preduzeća, a ukupna industrijska proizvodnja je povećana za 108 posto. Opet je prednjačila proizvodnja sredstava za proizvodnju (138 posto), ali je ovog puta udvostručena i proizvodnja sredstava za potrošnju. Naročito je bio impresivan porast proizvodnje čelika sa 5,9 miliona tona (1932) na 17,7 miliona tona (1937). U ovom periodu je, zahvaljujući većim mogućnostima ulaganja u mehanizaciju (u traktore i kombajne), napred koraknula i sovjetska poljoprivreda. Tako je proizvodnja žitarica povećana sa 698,7 miliona kvintala 1932. na 949,9 miliona kvintala 1938. Znatna porast je zabeležila i proizvodnja nekih vrsta stoke: goveda sa 38,4 na 63,2 miliona grla, svinja sa 12 na 30,6 miliona, koza i ovaca sa 50 na 102 miliona, itd. Ovaj svestrani napredak nije bio samo rezultat novih velikih investicija, već i povećane produktivnosti rada, naročito u industriji i rudarstvu. To je omogućilo i povećanje životnog standarda porastom nominalnih i realnih zarada. Još brži rast standarda bio je snažno kočen sve većim obavezama ulaganja sredstava u proizvodnju za ratne potrebe, koje su se ukazale SSSRu pojavom fašističke opasnosti i žarišta agresije u svetu.

Odmah nakon završetka druge, počinje 1938. treća "pentaljetka", koja je trebalo da se završi 1942. Iako je prekinuta izbijanjem rata 1941, iz prve tri godine njenog ostvarivanja moglo se uočiti da privredni razvoj SSSRa više ipak ne bi mogao ići onako dinamičnim tempom kao u prve dve "pentaljetke". Neke od najznačajnijih industrijskih grana pokazivale su znake usporenijeg rasta (industrija čelika, nafte, itd.), a neke su čak bile i u opadanju (industrija traktora i automobila). Druge privredne grane su, međutim, i dalje brzo rasle (proizvodnja uglja, električne energije, mašingradnja), dok su se treće razvijale a ustaljenom ritmu (saobraćaj, trgovina). Ovo usporavanje tempa privrednog rasta u godinama pred drugi svetski rat bilo je rezultat delovanja nekoliko pre svega poutičkih činilaca: sve većih ulaganja u ratnu proizvodnju, sve jačeg pritiska ogromno naraslog birokratskog aparata

68

ĆE DOM IR POPOV

ta, čestih smena političkih i privrednih rukovodstava, gušenja svake inicijative odozdo i pojave opšteg konformizma kao posledica masovnih i krvavih staljinskih čistki, nekritičnosti i samozadovoljstva usled postignutih uspeha i sve veće orijentacije na privrednu autarhiju SSSRa.

Bez obzira na sve to, ako se posmatra privredni razvoj SSSRa u celini, može se lako uočiti da je on za dvadesetak godina postigao rezultate koji se do tada u istoriji nisu susretali. O tome

rečito govori ovih nekoliko podataka. Godine 1940. industrijska proizvodnja SSSRa bila je 8,5 puta veća nego Rusije 1913. Za to vreme proizvodnja sredstava za proizvodnju (odeljak I) povećala se za 15,5 puta. Godine 1913. prostranija Rusija imala je 58.000 kilometara železničkih pruga, dok ih 1940. nešto teritorijalno smanjeni SSSR ima 106.000 kilometara. Sovjetska poljoprivreda je uveliko mehanizovana, mada produktivnost rada u njoj još stagnira. Socijalna struktura zemlje je značajno izmenjena umesto 17,9 (1926), u gradovima 1940. živi 32,9 posto stanovništva. Zahvaljujući svemu tome, SSSR je pred drugi svetski rat izrastao u istinsku privrednu velesilu, koja će po obimu industrijske proizvodnje zauzimati visoko treće mesto u svetu iza SAD i Nemačke.

OPŠTE KARAKTERISTIKE PRIVREDNIH KRETANJA IZMEĐU DVA RATA

Iz pregleda privrednih kretanja između dva svetska rata daju se uočiti neke njihove opšte karakteristike koje su bile od posrednog ili neposrednog uticaja na stanje u međunarodnoj političkoj areni. Te su karakteristike sledeće.

a) Brz tehničkotehnološki napredak vodio je unapređivanju proizvodnje, prestrukturiranju privrede, njenom povezivanju u velike sisteme bilo na nacionalnom ili internacionalnom planu. U uslovima kapitalističkih društvenih odnosa to je vodilo u dalju koncentraciju i centralizaciju kapitala i dalju ekspanziju monopola. Uprkos nastojanjima države da tu ekspanziju ograniči, ona je veoma snažna u SAD, a još snažnija u Nemačkoj, gde je državni organi favorizuju. Monopoli se, takođe, šire i

u drugim najrazvijenijim kapitalističkim zemljama zapadne Evrope i Severne Amerike.

b) Javlja se velika neusklađenost i neravnomernost privrednih kretanja koje se ispoljavaju u disproporciji između privrednih grana, u neuravnoteženosti novčanog tržišta, nesrazmeri u razvoju pojedinih zemalja i regiona sveta, neskladu između sve većih mogućnosti proizvodnje i ograničenih mogućnosti potrošnje, u poremećenosti svet ske trgovine, itd. Sve ove neravnomernosti vodile su čestim i dubokim privrednim poremećajima u kapitalističkom svetu i sve češćim smenama perioda prosperiteta sa periodima teških kriza hiperprodukcije, inflacija, stagnacija i drugih potresa. Zahvaljujući tome, međuratni svet je, za nepune dve decenije, prošao kroz tri krizna perioda koji su trajali po više godina: 1920-1923, 1929-1933, 1937-1938. Još češće i trajnije bile su agrarne krize, koje se nikako nisu mogle otkloniti.

c) Krize i poremećaji su stvarali veoma nestabilnu društvenu i političku situaciju, koja se opažala u gotovo svim krajevima i regionima sveta bez obzira na njihovu privrednu razvijenost i industrijsku opremljenost, jer su, pored proletarijata, teško pogađale i srednje društvene slojeve grada i sela.

d) Privredna nestabilnost remetila je ekonomske, a preko njih i političke odnose u svetu. Dok ukupna društvena proizvodnja u svetu raste, globalna razmena dobara stagnira. Borba za tržišta, izvore sirovina, ekstra profite, svetske komunikacije sve je oštrija i bespoštednija. Dok jedne zemlje nastoje da održe stečene pozicije, druge tek žele da ih steknu, revizijom postojećeg stanja.

Uz to, svak želi da što manje zavisi od drugog, pa su tendencije privredne autarhičnosti sve uočljivije. U opredeljenju za takvu tendenciju prednjače evropske zemlje, naročito zemlje fašističke diktature i prva zemlja socijalizma SSSR, a u Aziji Japan.

e) Opadao je značaj Evrope u privrednom životu sveta. Evropske zemlje su izgubile primat kako u industrijskoj, tako i u agrarnoj proizvodnji. Smanjeno je i njihovo učešće u svetskoj trgovini, a naročito u svetskom kretanju kapitala. Iako su Velika Britanija, Francuska, Holandija, Belgija i Švajcarska ostale krupni izvoznici novca, cijeli je kapital investiran u inostranstvo sredinom 30ih

70

godina prevazišao predratni nivo, primat je i u ovoj oblasti prešao na Sjedinjene Američke Države. To je rezultat činjenice da su se ukupne američke investicije u inostranstvu veoma brzo povećavale (sa 7 na 12,3 milijardi dolara od 1919. do 1940), dok je u Evropi kao izvoznik kapitala Nemačka sasvim izostala sa svetskog tržišta novca, pretvorivši se u jednog od najvećih uvoznika američkog kapitala. Uz nju najveći uvoznici kapitala bile su latinoameričke zemlje, u kojima sada dominiraju SAD, zatim Kina i druge azijske teritorije na kojima se bore američki, britanski, japanski, francuski, holandski i drugi investitori.

f) Kolonijalna i druga zavisna područja Afrike, Azije, Latinske Amerike i Australije igraju i dalje značajnu ulogu u privrednom životu najrazvijenijih kapitalističkih zemalja kao izvori širokih i pogonskih materijala, kao tržišta, kao poprišta plasmana kapitala, itd. Otuda grčevi u borbi velikih kapitalističkih sila koje kontrolišu zavisna područja da tu kontrolu održe i prošire, a onih koji je nemaju da je steknu. I to će predstavljati izvor međunarodnih sukobljavanja i polarizacija.

g) Međuratni period je, najzad, obeležen izgradnjom i snažne privredne osnove prve zemlje socijalizma Sovjetskog Saveza.

f)

III glava. Društvene osnove međunarodne politike

Traženje društvenih osnova zbivanja i odnosa na međunarodnoj političkoj areni predstavlja dvostruko težak naučni zadatak. Prvo, zbog toga što se pokretačka snaga društvene situacije najčešće ispoljava posredno preko svojih političkih pojavnih oblika i rezultata; drugo, zato što je složenost i različitost društvenih struktura i snaga koje postoje i dejstvuju u pojedinim zemljama i regionima sveta tolika da ih je nemoguće obuhvatiti jednom određenom tipologijom i sistematizacijom, ma koliko ona široka i elastična bila. I pored toga, moguće je, bar u vidu radne hipoteze i nešto pojednostavljeno, grupisati one društvene faktore koji su najprimetnije delovali na pravce međunarodne politike, i to u područjima sveta sa najznačajnijom ulogom u toj politici.

Globalnu karakteristiku socijalne situacije u svim delovima sveta u 20. veku određuje postojanje dveju osnovnih društvenih klasa buržoazije i proletarijata. Ova podela, prirodno, nije nigde bila dostignuta do kraja, niti je igde stvorena društvena struktura koja bi se sastojala od samo ove dve osnovne klase. Sva su se, naime, društva sastojala i od niza drugih međuklasa, slojeva i društvenih grupa bilo nasleđenih iz prošlosti, bilo stvorenih u novim uslovima.

U veoma razuđenoj društvenoj strukturi međuratnog sveta izvesno mesto, ne bez ikakvog značaja u istorijskim bivanjima, još je pripadalo staroj zemljišnoj aristokraciji, iz čijih žila nije potpuno iščezla plava krv srednjeg veka. Istina, više nije moglo biti reci o aristokratiji feudamog tipa, već o poburžoženom plemstvu, tj. kapitalističkim zemljišnim magnatima nastalim od bivših feudalnih veleposednika. Likvidacijom velikih imperija (Rusije,

72

Ne mačke, AustroUgarske i Turske) prvi svetski rat i revolucionarni događaji koji su ga sledili zadali su ovom društvenom sloju poslednji smrtonosni udarac u najvećem delu Evrope. Ljudima sa tradicionalnim titulama i poznatim aristokratskim imenima, čak ako su bili i vladari, ostajalo je uglavnom da igraju drugorazrednu ceremonijalnu ulogu u društvenom i političkom životu. Ukoliko su i postizali značajnije socijalnopolitičke položaje i funkcije, onda to svakako nije bilo u prvom redu uslovljeno njihovim poreklom. I od ovog pravila postojali su, doduše, izuzeci. U nekim evropskim zemljama, kao što su Španija ili Mađarska, bilo je dosta preostataka feudalnih društvenih odnosa, kao i socijalnopolitičkih privilegija koje su uživali potomci i naslednici starog plemstva. Ma koliko ovaj sloj bio u svojoj zemlji značajan u društvenom (u Mađarskoj je on obuhvatao oko 1,5posto stanovništva), a još više u političkom životu, njegova uloga na međunarodnoj sceni mogla je biti samo epizodna i površna. Slična je situacija i sa ulogom aristokratije u Italiji, Poljskoj, Austriji i Velikoj Britaniji. U jednom jedinom slučaju u krvavoj drami španskog građanskog rata, koja se pojavljuje i kao značajna činjenica jednog razdoblja međunarodnih odnosa polufeudalna svetovna i crkvena aristokratija je odigrala svoj poslednji "Salomin ples", doprinevši značajno pobedi društvene i političke reakcije nad snagama progressa i razvoja. U nekim vanevropskim područjima imajući u vidu prvenstveno one zemlje koje su vidnije učestvovala u formiranju međunarodne politike (Bliski i Daleki istok, Afrika) pripadnici stare feudalne aristokratije su takođe igrali manje ili veće društvene i političke uloge. U svim odlučnijim momentima međunarodnih odnosa njihova je uloga, međutim, iščezavala ili bila u velikoj meri potisnuta od strane drugih, novijih snaga društva.

Ako su se od nekadašnje velike društvene i političke uloge zemljišne aristokratije, polufeudalne kao i poburžožene, pojavljivali samo povremeni recidivi, buržoazija je u međuratnoj epohi još bila ta društvena klasa koja je u najvećoj meri određivala pravce i karakter istorijskih procesa. Oslobođena potpuno stega i pritisaka starih, iz feudalizma preostalih društvenih i političkih snaga, ona je i u ovo vreme imala da vodi tešku borbu na dva

73

fronta. S jedne strane, bila je u stalnom nepomirljivom koštacu sa brojčano, idejno i politički veoma naraslim proletarijatom koštacu koji je bivao čas oštiji čas blaži, ali koji nikako nije prestajao. S druge strane, buržoaska klasa je bila gotovo neprekidno razdirana svojom unutrašnjom borbom, borbom u svom vlastitom krilu. Svaki sloj, svaka grupa građanske klase bila je u skoro permanentnom političkom sukobu sa svim ostalim slojevima svoje sopstvene klase. Ti su se sukobi stižavali i ustupali mesto klasnoj solidarnosti samo u trenucima kad je snažni revolucionarni nastup proletarijata neposredno pretio da uništi ne samo političke već i društvene interese i pozicije buržoazije kao celine. Čim bi ta neposredna opasnost minula, žestoka politička borba unutar građanske klase se nastavljala.

Ova pojava bila je rezultat izvanredne raslojenosti i socijalne izdiferenciranosti građanske klase. Na vrhu socijalne piramide građanskog društva stajao je tanak sloj krupne buržoazije, koji su sačinjavali veliki monopolisti i industrijski magnati, predstavnici finansijske oligarhije, nosioci veletrgovine i saobraćaja, pojedini intelektualci i pripadnici najužih vrhova državne birokratije, vojske i drugih javnih službi. Brojem malen (ne dostižući ni u najrazvijenijim kapitalističkim društvima 59/6 stanovništva), ovaj je sloj pomoću svog bogatstva, neposredne ili posredne kontrole najvećeg dela industrijskih i drugih privrednih kapaciteta, ostvarivao u većini evropskih i drugih razvijenijih zemalja predominantan društveni i politički uticaj. Tom uticaju je služila tesna sprega ovog sloja buržoazije sa državnom mašinerijom, sa stranačkim organizacijama i vodstvima, sa sredstvima javnog komuniciranja (štamptom, radiom i drugim sredstvima političke propagande), sa vojnim vrhovima, sa crkvenim hijerarhijama, itd. U političkom pogledu, veći deo krupne buržoazije bio je odan liberalnim principima i parlamentarnim sistemima, ali samo dotle dok su ti principi i sistemi ostavljali dovoljno slobode njihovoj svestranoj privrednoj i društvenoj aktivnosti i dok su obezbeđivali dovoljno sigurnu zaštitu osnovama kapitalističkog socijalnog i političkog poretka. U trenucima njegove ugroženosti ovaj društveni sloj je, najvećim delom, ispoljavao spremnost da pomogne sve one desničarske, antiliberalne, diktaturi

74

okrenute političke orijentacije koje su obećavale da će te ugroze efikasno otkloniti. Nekad je krupna buržoazija tu pomoć društvenoj i političkoj reakciji pružala svesna da se mora odreći i dela vlastitog političkog prestiža i značaja (kao, na primer, u Japanu), a nekad (kao u slučaju pomaganja fašističkih pokreta u Italiji i Nemačkoj) i sa iluzijom da će snage diktature biti samo sredstvo prinude protiv revolucionarne opasnosti, koje će se kasnije lako odbaciti. Drugi razlog ove sprege i ove dobrovoljne političke eksproprijacije krupne buržoazije ležao je u ekspanzivnoj spoljnoj politici koju su nudile i obećavale antiliberalne snage političke diktature.

I građanskoj demokratiji i građanskoj diktaturi krupna buržoazija je mogla da pruži materijalni i finansijski oslonac, da podari deo svog društvenog uticaja i prestiža. Pravu, široku socijalnu osnovu ovim formama buržoaskog političkog sistema mogli su dati samo drugi, mnogobrojniji slojevi građanske klase. To su tzv. srednji društveni slojevi, ili "srednja klasa", kako se u literaturi još nazivaju. Veoma brojčano narasli, društveno, politički, pa i materijalno ojačali, ovi slojevi su igrali sve značajniju ulogu u većini zemalja sveta, a u industrijski razvijenim naročito. "Srednja klasa" je po svom socijalnom sastavu bila, kao što je i danas, veoma raznorodna. U njen sastav ulazili su svi delovi srednje i sitne buržoazije: od manjih industrijalaca, trgovaca i zanatlija do sitnih vlasnika u uslužnim delatnostima i robnih proizvođača na selu (farmera). Ovim društvenim kategorijama bile su obuhvaćene i razne druge strukture, često i one koje su živjele od iznajmljivanja svoga rada i znanja. Njima je

pripadao najveći deo činovništva, kako u državnim institucijama, tako i u privredi i drugim javnim službama; tu je, zatim, bio znatan deo inteligencije, slobodnih intelektualnih profesija i drugih zanimanja, koja sve složenija podela rada u našem veku umnožava, tako reći, iz dana u dan. Najzad, ovim slojevima društva, više po svom socijalnopsihološkom licu i po svom materijalnom stanju nego po položaju u procesu društvene proizvodnje, pripadala je gotovo celokupna tehnička inteligencija, pa i jedan deo radničke klase koji je, usled svoje stručnosti i značaja u sve složenijim tehničkotehnološkim uslovima privređivanja, sticao povlašćeniji status od ostalih delova proletarijata.

75

Kao što se vidi, srednji slojevi su i u ekonomskom i u socijalnom pogledu predstavljali veoma složenu i raznovrsnu kategoriju društva. Delili su se u mnoge grupe i staleže, sa različitim, često i veoma oprečnim, materijalnim interesima, političkim pogledima i opredeljenjima i duhovnim i kulturnim potrebama i zahtevima. Međutim, postoji i nešto što je svim ovim slojevima i grupacijama u dvadesetom stoleću, a u međuratnom periodu naročito, zajedničko, što ih povezuje i, u izvesnim istorijskim trenucima i na prekretnicama, homogenizuje i ujedinjuje. S jedne strane, to je njihov materijalni položaj, koji ih je podigao sa podnožja društvenoekonomske lestvice, položaj koji im je omogućio da se izbave većite oskudice proleterske egzistencije, da se domognu udobnosti građanskog života i tekovina materijalnog blagostanja, da steknu izvesno društveno uvažavanje i značaj. S druge strane, nestabilne ekonomske, a s tim zajedno i društvenopolitičke, prilike međuratne epohe činile su ove slojeve u celini stalno ugroženim, nesigurnim i zaplašenim. Sitni buržuj, malograđanin, pripadnik "srednje klase" ne boji se nijedne društvene i političke opasnosti toliko kao pretnje da će biti eksproprisan, da će izgubiti svoje blagostanje i svoj položaj i biti srozan na nivo eksploitanog proletarijata. A upravo time su ga ne samo plašili nego ne retko i pogađali u ovom veku i ratovi i privredne krize i društvene revolucije. Zato je taj socijalni "srednjak" proklinjao sve što je vodilo društvenopolitičkoj i ekonomskoj nestabilnosti, a bio spreman da snažno podrži i podupre elemente reda, poretka i sigurnosti. Ako je takav red i poredak obezbeđivao režim građanske demokratije i parlamentarizma, onda su mu srednji društveni slojevi bili jedan od najsnažnijih oslonaca, jer su i sami u njemu bar posredno, preko političkih stranaka aktivno učestvovali. Ako li parlamentarizam i demokratske institucije nisu mogli da obezbede i zagarantuju takvu sigurnost, onda su im srednji slojevi okretali leđa i nudili svoje usluge snagama građanske diktature, žrtvujući pri tom svoj individualizam, a često i moralnopolitički integritet, kojim su se u režimu demokratije toliko ponosili. U razvijenim industrijskim društvima ponekad i najbrojnija društvena kategorija, srednji slojevi su bili masovni i snažni i u srednje, pa i manje razvijenim zemljama

76

ma, čak ako u njih i ne ubrajamo sitno, "parcelno" seljaštvo. Prema nekim izračunavanjima, između dva rata srednjim slojevima je u industrijski razvijenim zemljama pripadalo preko 40 posto društva: u SAD, na primer, preko 43 posto, u Velikoj Britaniji i Francuskoj slično, u Nemačkoj oko 30 od ukupno oko 65 miliona stanovnika, itd. U nerazvijenim, agrarnim

zemljama taj procenat je znatno manji, jer se u srednje društvene slojeve ne mogu računati mnogi vlasnici usitnjenih poseda, koji se svuda pre svrstavaju u seosku sirotinju nego u srednje zemljoposednike, a još manje bezzemljaške mase, kojima je mesto u kategoriji agrarnog proletarijata. No i u ovim zemljama srednji slojevi nisu bili bez određenog brojčanog, društvenog i političkog značaja.

Zbog svoje masovnosti i snage srednji društveni slojevi su u razvijenim industrijskim zemljama bili prvorazredan politički faktor i regulator političkih odnosa i režima. Od njihovog držanja i opredeljenja zavisila je u najvećoj meri sudbina političke demokracije i parlamentarnog sistema u ovim zemljama. A to držanje srednjih slojeva zavisilo je, opet, od njihovog materijalnog položaja i stabilnosti u neizvesnim međuratnim vremenima, ali i od njihovog političkog iskustva, decenijama i vekovima formiranih shvatanja i navika, osećanja ugroženosti od strane proletarijata, itd. Tamo gde je "srednja klasa", kao u Italiji, Nemačkoj, a delimično i Japanu, bila najviše pogođena ekonomskim krizama (bilo onom iz 1919-1923, ili velikom krizom 1929-1933), gde se osetila u najvećoj opasnosti od proletrske revolucije i gde je, uz to, posedovala najmanje političkog iskustva, mudrosti i demokratskih tradicija, ona se opredelila za najžešće i najreakcionarni je oblike građanske diktature: fašističku, nacionalsocijalističku ili vojnofašističku. U zemljama kao što su Velika Britanija, SAD, Francuska i niz drugih manjih, u kojima, iako oštar, društveni sukob nije pretio neposrednim revolucionarnim obračunom, u kojima su srednji slojevi uspevali, mada s mukom, da održe svoje materijalne i društvene pozicije, i u kojima su imali u svojoj društvenoj svesti već duboko ukorenjena shvatanja o vrednosti političke demokratije, ostali su odani parlamentarizmu i liberalnim građanskim institucijama. I pored toga, međusobna sukobljenost pojedinih grupa

77

unutar ovih slojeva, kao i njihova borba sa krupnom buržoazijom, s jedne, i proletarijatom, s druge strane, činile su parlamentarne režime u nekim zemljama (Francuska, Belgija, pa delimično i Velika Britanija) nestabilnim, lako ranjivim i na nekim kritičnim istorijskim prekretnicama neefikasnim.

Uz navedene, srednji društveni slojevi su u međuratnom razdoblju iz još jednog razloga bili prvorazredan činilac političkog, pa i međunarodnog života. Oni su, naime, bili glavni nosilac i glavna snaga nacionalne ideje, nacionalizma, pa i šovinizma, kao najekstremnijeg izraza te ideje. Nacionalizam je imanentna idejna, psihološka i politička osobenost pripadnika srednjih društvenih slojeva. Kroz naciju, njenu veličinu i istorijsku misiju i sam bezimni i beznačajni pripadnik vojske malograđana ostvaruje svoje društveno biće, identifikuje se i stiče saznanje o svom mestu u istoriji. Raspaljen do paroksizma prvim svetskim ratom, imperijalističkom jagmom za teritorijama, pozicijama i izvorima bogatstava u svetu, nacionalizam je u dvema međuratnim decenijama bio jedna od najeminentnijih političkih i idejnih pojava u gotovo celom svetu. A iza nje, su stajale, kao zapeta puška spremne da skoče u odbranu "nacionalnog interesa", mržnjom i ogorčenjem ispunjene mase srednjeg građanstva, glavni oslonac i najbezumnijih nacionalističkih ambicija i za nosa.

Najzad, treća osobenost "srednje klase", od ne malog političkog značaja, u tome je da su se u njenom krilu odgajali sve brojniji elementi jednog posebnog društvenog sloja, poznatog pod zajedničkim nazivom birokratija. Ovaj se sloj sastojao od pripadnika upravnog aparata u privrednim, društvenim, državnim i političkim službama i organizacijama. Sve kategorije ovog aparata su u međuratnim godinama brzo rasle (samo državnom aparatu i ostalim organima civilne uprave pripadalo je u pojedinim zemljama i po 10 posto stanovništva), snažno napredovale i predstavljale nezamenljiv oslonac kako tehnokratskim tendencijama u privredi, tako i diktatorskim tendencijama u politici. Kao takve, birokratske strukture su bile od izvanrednog uticaja na opšte pravce i unutrašnje i spoljne politike mnogih zemalja, kako građansko demokratskih, tako (u još većoj meri) i zemalja buržoasko diktature, a ne manje i prve zemlje socijalizma SSSRa.

78

Radnička klasa je bila druga najvažnija društvena kategorija međuratnog sveta. U industrijski razvijenim zemljama ona je bila veoma brojan, ponegde i najbrojniji, deo društva. Računa se da je radničkoj klasi Sjedinjenih Američkih Država sredinom 30ih godina ovog veka pripadalo i preko 50 posto stanovništva ove visoko razvijene zemlje. U taj broj su uračunati najamni radnici u svim vrstama delatnosti, kao i članovi njihovih porodica. U Velikoj Britaniji broj radnika je početkom tridesetih godina iznosio preko 10 miliona, a u Nemačkoj oko 15 miliona. U Francuskoj i Italiji, od evropskih, i Japanu, od vanevropskih kapitalističkih velikih sila, radnička klasa je imala, zbog većeg učešća agrarne privrede i drugih oblika sitne robne proizvodnje u ukupnoj društvenoj produkciji, manji udeo u opštoj socijalnoj strukturi. Tako je u Japanu 1937. broj industrijskih radnika iznosio oko 7,5 miliona, dok su u Francuskoj posle prvog svetskog rata industrijski radnici (sa svojim porodicama) činili oko 36 posto stanovništva. Približne postotke susrećemo i u drugim privredno razvijenim područjima sveta, dok radnička klasa čini znatno manji deo društva u nerazvijenim, agrarnim zemljama Južne i Istočne Evrope (10 posto -25 posto), a osobito u zemljama Azije i Afrike.

Društveni i politički uticaj proletarijata nije zavisio samo od njegove brojnosti, već i od njegovog značaja u društvenoj proizvodnji, stepena njegove političke organizovanosti i nivoa njegove društvene svesti. Radnička klasa je u 20. veku u većini industrijskih zemalja izvojevala sebi niz ekonomskih, društvenih i političkih prava koja se danas smatraju osnovnim, ali koja u prethodnim vekovima nisu bila poznata: osmočasovno radno vreme, radno i socijalno zakonodavstvo, opšte pravo glasa, pravo sindikalnog i političkog organizovanja, pravo na štrajk, itd. Materijalni položaj radnika u periodu između dva svetska rata još je, ipak, bio daleko od stabilnog. U godinama privrednog uspona i prosperiteta (na primer, 1923-1929, ili 1934-1937. i pred sam drugi svetski rat) on se znatno popravljao i najteži socijalni problemi su se sanirali. Neizvesnost toga poboljšanja bila je, među

79

tim, upravo onolika kolika je bila i neizvesnost opštih privrednih kretanja. Sve privredne krize i potresi kojima su obilovale međuratne decenije donosili su nagla pogoršanja ekonomskog položaja radnika. Ono najgore što je u tim kriznim godinama pogađalo proletarijat bila je

masovna i dugotrajna besposlica, koja nije potpuno iščezavala ni u razdobljima privrednog napretka. Masovna besposlica, koja je velik deo radničke klase bacala ne samo u materijalnu bedu i iscrpljenost već i u fizičku degeneraciju i duhovnu demoralizaciju, bila je najvažniji problem protiv koga je ova klasa u međuratnom razdoblju vodila žilavu borbu. Uz to, ona je vodila upornu ekonomsku i političku borbu za poboljšavanje svog ukupnog materijalnog i društvenog položaja.

U borbu za svoja prava i za što povoljniji položaj radnička klasa je stupala organizovana u svoje sindikalne i političke organizacije. Ove organizacije, njihove strukture, njihovi politički programi, ciljevi, ideologije i metodi borbe razlikovali su se od zemlje do zemlje. Ipak sve te orijentacije koje su se u radničkom pokretu ispoljavale moguće je svesti na dve osnovne grupe. Na jednoj strani bili su tzv. reformistički delovi pokreta, koji su težili rešavanju radničkih pitanja i poboljšavanju položaja proletarijata u okviru kapitalističkog društvenog sistema; na drugoj je bio revolucionarni radnički pokret, koji je ustajao protiv samog kapitalističkog sistema, boreći se za njegovu rušenje i zamenjivanje diktaturom proletarijata. Ova podela se na političkom i ideološkom planu izražavala u uporednom postojanju i međusobnoj borbi socijaldemokratskih i komunističkih sindikalnih, političkih i drugih organizacija. U međunarodnim razmerama ova podela se ispoljavala u delatnosti dveju radničkih internacionala obnovljene Druge (ili "Druge i po") i 1919. stvorene Treće internacionale (Komunističke internacionale ili Kominterne).

Postepeno cepanje radničkog pokreta na dva tabora vršilo se tokom prvog svetskog rata, da bi, izbijanjem oktobarske revolucije, čiji je primer snažno revolucionisao svest proletarijata širom sveta, taj proces bio snažno podstaknut i okončan osnivanjem Treće internacionale. U mnogim zemljama sveta nastaju komunističke partije, a revolucionarni sudari potresaju svet u poslednjoj ratnoj

80

i prvim posleratnim godinama. Osim u Rusiji, u kojoj je socijalistička revolucija pobedila, duboka revolucionarna kriza je zahvatila i gotovo celu ostalu Evropu, dok se u vanevropskim zemljama (azijskim i severnoafričkim, te u nekim zemljama Latinske Amerike) isprepliću neizvršene ili neokončane građanske revolucije sa elementima proleterske i nacionalne revolucije, odnosno antikolonijalne borbe porobljenih naroda. Najsnažniji revolucionarni pokreti potresali su Nemačku 1918-1919, ali su trajali i dalje (sve do 1923), zatim Mađarsku 1918-1919, te Austriju, Italiju, Francusku, balkanske zemlje, Japan, a u nešto manjoj meri Veliku Britaniju, ostale zemlje Zapadne Evrope, itd. Od vanevropskih zemalja revolucionarnim pokretima najširih razmera zahvaćene su, po više decenija, golema Kina i već no nemirni Meksiko, ali snažni društveni sukobi potresaju i druga područja sveta. Revolucionarni radnički pokret i komunistička ideologija postaju otuda pravi bauk za sve snage i ideologije građanskog društva. Odbrani od ove opasnosti podređuju se mnogi strateški politički, pa i spoljnopolitički, ciljevi kapitalističkih država, tim pre što ni u periodu relativnog smirivanja društvenih sukoba aktivnost, kako ekonomska, tako i politička, probuđene radničke klase ne prestaje. To potvrđuju cele serije krupnih štrajkaških, tarifnih i čisto političkih poduhvata radničke klase koji se ne obustavljaju tokom celog međuratnog razdoblja. Među najsnažnijim takvim pojavama, koje su imale i posredno ili neposredno dejstvo na međunarodnoj sceni, treba pomenuti generalni štrajk britanskih radnika 1926, snažno revolucionarno vrenje u Nemačkoj i Austriji za vreme velike ekonomske krize 1929-1933, borbu španskog naroda protiv diktature i za slobodu, koja je kulminirala u građanskom

ratu 1936-1939, zaoštrene socijalnopolitičke sukobe u Francuskoj za vreme postojanja Narodnog fronta 30ih godina, itd.

Poseban pečat ovoj revolucionarnoj aktivnosti daje postojanje prve socijalističke države u svetu SSSRa i njegovo snažno ideološko zračenje širom zemaljske kugle, kao i delovanje Treće internacionale, kao centra političkog usmeravanja svih komunističkih partija u svetu. U SSSRu i Kominterni buržoaske vlade i velika većina građanskih (a i deo radničkih) stranaka i organizacija gle

81

daju centre međunarodne revolucionarne subverzije i komunističke zavereničke aktivnosti, pa znatan deo svojih političkih snaga troše na izolovanje i potkopavanje ovih centara i na suzbijanje njihovih uticaja.

Slabost radničkog pokreta, iz koje je proisticalo i smanjivanje društvene i političke uloge radničke klase u svetu u celini, ležala je u njegovoj nepomirljivoj ideološkoj i političkoj podeljenosti. Reformistički pokret, koji je dominirao u mnogim najrazvijenijim industrijskim zemljama (SAD, Velika Britanija, Kanada, skandinavske zemlje, zemlje Beneluksa, itd.), bio je potpuno integrisan u buržoaski društveni sistem, dok mu komunističko krilo doktrinarne, čak dogmatski kruto, vezano za svoja revolucionarna načela sem u retkim izuzecima (Španija, Francuska), nije htelo pružiti ruku pomirenja ni pred najočitijom smrtonosnom opasnošću od uspostavljanja građanskih diktatura. I pored toga, lako je konstatovati da su radnička klasa i njeni pokreti (a posebno komunistički) bili jedan od najsnažnijih društvenih činilaca u celokupnom životu međuratnog sveta.

Kao osobena društvena kategorija, od velikog socijalnog i političkog značaja u mnogim delovima sveta, seljaštvo ili poljoprivredno stanovništvo zaslužuje poseban tretman. Kao i kod ostalih društvenih klasa, slojeva i grupa, i kod seljaštva se moraju podvući ogromne razlike u pogledu njegovog ekonomskosocijalnog položaja i u pogledu njegove političke uloge, koje se uočavaju od zemlje do zemlje i od područja do područja. I pored toga, čini nam se da je iako nešto pojednostavljeno seljaštvo u svetu moguće grupisati u tri osnovne kategorije. Prvu kategoriju činili bi robni poljoprivredni proizvođači (vlasnici ili zakupci zemlje) u industrijski i privredno razvijenim delovima sveta: Zapadnoj Evropi, Severnoj Americi, Australiji, na Novom Zelandu. Ovi poljoprivredni proizvođačifarmeri predstavljali su, po svom materijalnom položaju, po svojoj društvenoj ulozi i po svojim političkim shvatanjima, donekle specifičan, ali integralan deo srednjih slojeva društva. Organizovani u

82

stručne i druge organizacije, kojima su najčešće dominirali bogatiji zemljoposednici, ovi poljoprivrednici su ispoljavili različita politička shvatanja: od progREŠI vnih, kad su tražili reforme korisne za agrarnu proizvodnju, ograničavanje monopola, svemoći finansijskog kapitala ili države, do izrazito konzervativnih, i čak reakcionarnih, kad su se suprotstavljali zahtevima radničke klase, državnoj intervenciji, merama socijalne zaštite, itd.

Drugu grupu agrarnih proizvođača činilo je sitnosopstveničko (parcelno) seljaštvo centralne, jugoistočne i pojedinih zemalja Zapadne Evrope (Francuska). Veoma brojno, ovo seljaštvo,

zajedno sa seoskom sirotinjom i bezemljašima, sačinjava u pojedinim agrarnim zemljama Evrope i po 60postu -80postu stanovništva: u Grčkoj, Bugarskoj, Rumuniji, Mađarskoj, Jugoslaviji, Poljskoj, baltičkim zemljama, Albaniji, Španiji, itd. U svim ovim zemljama situacija uopšte nije bila identična, kako u pogledu veličine prosečnog seljačkog poseda, tako i u pogledu učešća bezemljaške mase (zapravo viška radne snage) u ukupnom sastavu agrarnog stanovništva. Tako je, recimo, u Poljskoj, Bugarskoj i Jugoslaviji izrazito dominirao sitan posed (oko i ispod 5 hektara), iako je i višak radne snage bio znatan (u Poljskoj se pred drugi svetski rat popeo čak na 9 miliona ljudi). U Španiji i Rumuniji je, s druge strane, bar polovina agrarnog stanovništva pripadala seljaštvu bez zemlje. Slične ovoj situaciji agrarnih zemalja Evrope bile su i prilike na selu u nekim vanevropskim područjima Japanu, pre svega, a delimično u Kini i Jugoistočnoj Aziji. U Japanu je, na primer, preko 3,5 miliona seljačkih domaćinstava posedovalo jedva po 2 akre obradive zemlje, a višak seoskog stanovništva je bio izvanredan. Još teži slučaj agrarne prenaseljenosti susretao se u ostalim delovima Istočne i Južne Azije, u Kini, Indokini, Indiji i Indoneziji naročito.

U treću grupu seljaštva treba ubrojati agrarno stanovništvo pojedinih delova sveta koje nije posedovalo nikakvu zemlju, ali je bilo teško eksploatisano od krupnih zemljoposjednika latifundista koji su svoja imanja očuvali još iz feudalnih vremena. Takvih poseda i gotovo poluzavisnog seljaštva bilo je u Poljskoj, znatno više u Španiji (1.400 porodica poseduje 3 miliona hektara), a oni dominiraju u Mađarskoj (80postu zemlje u rukama krupnih

83

posjednika), gde posle prvog svetskog rata nije bilo agrarne reforme. Još mnogo izrazitija vladavina krupnog polufeudalnog veleposeda očuvala se i između dva rata u zemljama Latinske Amerike, nekim delovima Azije i Afrike. Društveni i materijalni interesi parcelnog seljaštva i bezemljaške sirotinje u ponečemu su se razlikovali, ali su u ponečemu bili i slični. Sitni sopstvenik je imao već nu težnju da očuva i proširi svoj maleni posed; bezemljaš je Čeznuo da ga stekne, makar on bio i 'najsitniji. Višestruko eksploatisani, i jedan i drugi su bili kivni i na državu, koja uzima mnogo poreze, i na krupne zemljoposjednike, koji drže ogromne površine dok oni gladuju za zemljom, i na gradske zelenaše, bankare i trgovce, i na vojsku, policiju i druge administrativne ustanove, u kojima vlada korupcija, nepravda i grubost. Slabo obrazovani, kako u celini, tako i politički, i parcelni seljak i nadničar, borben su, ali često dezorijentisan element. Kako će se politički opredeliti, zavisilo je najvećma od toga koja će ga snaga povesti, tj. ko će ga pridobiti za svoj program. A pridobijao ga je uvek onaj ko je nudio najviše izgleda za sticanje zemlje i za izbavljenje od bede. U Meksiku to su bile najradikalnije snage građanske revolucije kad su se odlučile da seljaku podele veleposedničku zemlju; slično je bilo i u Kini u prvoj (buržoaskoj) fazi njene revolucije. Boljševička partija je u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u Rusiji dala klasičan primer kako svoj program i svoju politiku treba prilagođavati konkretnim društvenim uslovima i potrebama kad se opredelila za parolu "Zemlja seljacima" i time pridobila milionske seljačke mase za revoluciju. Komunisti Mađarske tu parolu nisu usvojili, pa ih ni brojno seljaštvo ove zemlje nije sledilo 1919. Primerom boljševika poći će između dva rata i neke druge komunističke partije, pa će ovo razdoblje biti obeleženo i mnogim izrazima revolucionarnog raspoloženja seljaštva u nizu istočnoevropskih zemalja. Ali će u ovom pogledu KP Kine otići najdalje i izgraditi čitavu svoju revolucionarnu strategiju oslanjajući se prvenstveno na neizmerne seljačke mase svoje izrazito agrarne zemlje.

Borbena raspoloženje i nezadovoljstvo siromašnog seljaštva postojećim poretkom dolazilo je do izražaja i tamo gde mu nisu na čelu stajali neposredno komunisti, a ispoljavalo se preko aktivnosti raznih sitnoburžoaskih

84

("zemljoradničkih" ili "seljačkih") stranaka. Takve stranke su delovale kraće ili duže vreme, s manjim ili većim intenzitetom i uspehom, u mnogim zemljama: u Bugarskoj, Rumuniji, Jugoslaviji, Poljskoj. Rezultati borbenog raspoloženja i društvenopolitičkih pokreta seljaštva bili su ustupci koji su im buržoaske države činile. Najznačajniji takav ustupak bile su delimične agrarne reforme izvedene u svim zemljama Istočne Evrope, osim u Mađarskoj. Sitni posednici i seoska sirotinja nisu, međutim, uvek upravljali oštricu svog nezadovoljstva u progREŠI vnom pravcu. To se naročito odnosi na parcelnog seljaka. Tamo gde je i kada je vodeća revolucionarna snaga bila slaba, ili oštrim merama režima potisnuta sa scene, ovo seljaštvo se povodilo za drugim političkim programima i parolama. Ne retko i ne na jednom mestu, ono je dalo snažnu podršku silama reakcije, diktature, militarizma, nacionalizma i agresije. Dešavalo se to u baltičkim zemljama (Poljskoj, Finskoj, Estoniji i Letoniji), u zemljama Jugoistočne Evrope (Bugarskoj, Jugoslaviji, Grčkoj, Rumuniji, Mađarskoj), dobrim delom u Španiji za vreme građanskog rata, u Japanu, itd.

Seljaštvo je, dakle, u međuratnom razdoblju bilo živ, dinamičan i politički često labilan društveni elemenat, koji je zbog svog nepovoljnog ekonomskog položaja nosio klice opšte socijalnopolitičke nestabilnosti.

Društvena situacija SSSRa bila je bitno različita od situacije u ostalom, kapitalističkom, svetu. Najvažnije karakteristike njoj su utisnule duboke revolucionarne promene kojima je Rusija bila zahvaćena od oktobra 1917. nadalje. Pobedonosna socijalistička revolucija i građanski rat su radikalno promenili društvenu strukturu Rusije: potpuno su, kao društvena i politička snaga, nestali polufeudalno plemstvo i zemljišna aristokracija, krupna i srednja buržoazija, stara carska birokracija, vojni vrhovi, uticajna hijerarhija pravoslavne crkve, itd. Posle građanskog rata sovjetsko društvo se sastojalo od mnoštva sitnih zemljišnih posednika, radničke klase, ostataka sitne buržoazije i nešto inteligencije. U toku dvadesetih godi

85

na, za vreme NEPa, zapažaju se izvesne tendencije društvenog razvoja koje nisu imale socijalistički karakter. Uz radničku klasu u to vreme jačaju i sitnoburžoaski elementi (donji slojevi "srednje klase"), dok se na selu javlja novo raslojavanje, koje dovodi do snaženja manjeg broja imućnijih posednika, s jedne, i stvaranja brojnog sloja sirotinje i bezzemljaša, s druge strane.

Radikalne mere sovjetske države na planu brzog ekonomskog i socijalnog menjanja SSSRa, krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, u korenu su pREŠE kle ove tendencije. Iskorenjeni su svi sitnoburžoaski i sopstvenički elementi društva. Za vrlo kratko vreme za nepunu deceniju SSSR je pretvoren u zemlju koja se deli na dve ogromne društvene skupine: radničku klasu i zadružno seljaštvo. Uz te dve, kao sve mnogobrojnija i jača, ali još inferiorna grupa, razvija se socijalistička inteligencija.

Posebnu socijalnu pojavu, od velikog političkog značaja, u međuratnom razdoblju istorije SSSRa predstavlja formiranje moćnog sloja državne i političke birokrati je. Klice ove društvene pojave javile su se već u toku građanskog rata i odmah nakon njegovog završetka. Uočavajući ne samo pojavu birokrati je već i njenu pogubnost za socijalistički karakter novog društva koje se rađalo, Lenjin je još 1922. isticao: "Naš najgori unutrašnji neprijatelj jeste birokrat, komunist koji u sovjetskim institucijama zauzima odgovorno mesto." Ovo i druga Lenjinova upozorenja nisu bila dovoljna da zaustave proces stvaranja jakog birokratskog aparata, koji je u društvenopolitičkim i ekonomskim uslovima tadašnjeg SSSRa imao realne osnove, ali kojom su dosta doprinele i svesne i smišljene političke akcije državopartijskog vodstva prve zemlje socijalizma. Zahvaljujući tome, postepeno i sve brže izrasta izuzetno snažan birokratski mehanizam koji se 30ih godina već oformio kao poseban društveni sloj čiji se pripadnici u ovoj ogromnoj zemlji broje na milione. Zahvaljujući tome što je usmeravao celokupnu privrednu aktivnost, što je raspolagao čitavom akumulacijom zemlje, što je kontrolisao sve oblasti društvenog političkog i javnog života, ovaj socijalni sloj se stavljao iznad svih drugih društvenih struktura, pa i iznad radničke klase, u čije irne je navodno istupao. Birokratija se tako pretvorila ne

86

samo u vodeću nego i u vladajuću društvenu snagu, koja svoje pozicije brani svim raspoloživim sredstvima.

Najhitnija karakteristika birokratskog sloja jeste da je on veoma kompaktan, solidaran i monolitan u svojim istupima prema ostalim delovima društva, ali da je u njegovim redovima fluktuacija brza i dinamična. Birokrati ja je svemoćan kolektivni upravljač stvarima i vladalac nad ljudima; svaki pojedinac u njoj (izuzev onog na najvišem položaju), međutim, krajnje je ograničen, nesiguran i nesamostalan, jer može da istupa samo u ime kolektiva. Iz tih razloga u njoj vladaju striktni hijerarhijski odnosi, odnosi podređenosti i nadređenosti; vladaju, uz to, apsolutna poslušnost, politički oportunizam, nesloboda mišljenja, vulgarno pojednostavljivanje i dogmatizovanje ideologije, neiskrenost i nekritičnost. Stvorivši takve odnose u svojim redovima, birokrati ja svim sredstvima nastoji da ih reprodukuje i raširi i na opštem društvenom planu, pa u tome dobrim delom i uspeva. Sve to u političkom životu vodi u teške, nesocijalističke deformacije, u izneveravanje i iskrivljavanje lenjinističkog principa demokratskog centralizma, koji se izvrgava u princip apsolutne vlasti ničim ne kontrolisanog i svemoćnog najužeg državopartijskog vodstva. Ove deformacije i iskrivljavanje socijalističkih merila i načela političkog i društvenog ponašanja poznati su danas u istoriji pod imenom "kult ličnosti". Načela i metodi "kulta ličnosti" ostavljali su vidljive tragove na pravcima kako unutrašnje, tako i spoljne politike SSSRa, pa i celog komunističkog pokreta u svetu između dva rata.

IV glava.

Politički i idejni činioci

Zajedno sa izloženom društvenoekonomskom, i moralnopolitičku i idejnu situaciju međuratnog sveta opterećivala su mnoga krizna obeležja. Jedno od prvih takvih obeležja bila je široko rasprostranjena sumnja u načela i forme društvenog, političkog i duhovnog života koji su do 1914. dominirali i kojima se građanski svet ponosio. Na jednoj strani, sumnja je pogodila sistem građanske demokracije sa njegovim celokupnim režimom i institucijama. Na drugoj, dovedene su u pitanje mnoge temeljne duhovne i idejne vrednosti građanskog društva. Najzad, prve teške udarce počeo je da trpi evropski kolonijalni sistem od strane podjarmljenih naroda, među kojima su se pojavili elementi vlastite buržoazije, vlastite nacionalne svesti i nacionalnog pokreta elementi, dakle, nacionalne i socijalne revolucije. U vezi s tim, može se reći da su najznačajnije komponente političkih odnosa i ideoloških strujanja u svetu koje su snažno uticale i na međunarodne prilike bile sledeće:

— kriza celokupnog građanskodemokratskog sistema;

— napadi koji se na taj sistem vrše sa dve strane:

s leve (od strane komunista) i s desne (od strane fašizma i drugih reakcionarnih pokreta);

— jačanje nacionalizma, na jednoj, i nacionalno oslobodilačkih pokreta kolonijalnih naroda, na drugoj strani.

1. TRI POLITIČKA

1 IDEOLOŠKA SISTEMA

Korene i poreklo građanskodemokratskih društava nalazimo u epohi buržoaskih revolucija, a najjasniju i najkonkretniju njihovu programskopolitičku platformu u Deklaraciji prava čoveka i građanina. Sve buržoaske ili buržoaskodemokratske revolucije koje su tokom 19. i na početku 20. veka potresale Evropu i druge delove sveta,

88

sve velike političke bitke napredne građanske klase sa snagama feudalne reakcije vođene su sa osnovnim ciljem da se načela ove Deklaracije što potpunije i što doslednije ostvare u praksi. Ono najhitnije što su napredna Evropa i veći deo Severne Amerike oči tih načela do početka 20. veka uspeali da realizuju bilo je: parlamentarni oblik državne uprave sa deobom vlasti na tri nezavisne komponente (zakonodavnu, izvršnu i sudsku); jednakost građana pred zakonom i zaštita individualnih prava i interesa građana od državne samovolje i političkog ugnjetavanja; opšte pravo glasa i političke slobode građana (sloboda misli, izražavanja, štampa, političkog udruživanja), itd. Jedno od najhitnijih obeležja buržoaske demokratije bilo je obaveza države da štiti imovinu i svojinu građana. Ovim tradicionalnim načelima građanske demokratije pridružuju se u 20. veku, a posle 1918. naročito, još neka prava i principi: pravo na rad, pravo na socijalnu i zdravstvenu zaštitu, političko i društveno izjednačavanje žena sa muškarcima, itd.

Već u 19. veku pojavile su se kritike liberalne demokratije i njenih principa. Najpre, te su kritike dolazile od strane ostataka feudalnih društava i apsolutizma, a kasnije od strane radničkog pokreta i socijalističkih teorija. U toj kritici marksizam je bio na j temelj ni j i i najdosledniji. Od početka 20. veka, međutim, socijalna demokratija, koja se smatrala baštinom marksističke ideologije, najvećim delom se uklopila u sistem građanskog društva, pa je i njena kritika liberalne demokratije izgubila revolucionarni karakter. Radnički pokret i socijalna demokratija ostali su najrevolucionarniji tamo gde ni sistem građanske demokratije nije bio dovršen.

Sa izbijanjem prvog svetskog rata snažno su na površinu izašle ograničenosti, slabosti i nedoslednosti političkog sistema građanske demokratije. Njegova nemoć da REŠI neke vitalne društvene i političke probleme tadašnjeg pa i današnjeg sveta (stvaranje pravednih i demokratskih odnosa među narodima i državama, uklanjanje ratova, prevazilaženje ekonomskih kriza i oštih klasnih borbi, itd.) došla je do punog izražaja i probudila duboku sumnju u efikasnost, vrednost i trajnost toga sistema. Ove sumnje javile su se na raznim stranama, ali i među samim građanskim teoretičarima i intelektualcima. Jedan

89

od najuticajnijih, ili bar najčitanijih, pisaca toga vremena, Oswald Špengler, dao je u svom delu Propast Zapada, koje se pojavilo pod kraj prvog svetskog rata, sumornu sliku građanskog sveta. Među najvažnijim idejama te knjige jeste i ta da je demokratija zapadnjačkog tipa iluzija, budući da opšte pravo glasa, na kojem se ona zasniva, ne donosi "nikakvo realno pravo". Biračka masa je prepuštena volji i manipulaciji političkih štabova koji stoje na čelu partija. Zato je parlamentarizam lažan izraz volje naroda; on služi ili sili novca ili slepim društvenoekonomskim silama koje su izvan volje i uticaja ljudi. Demokratija postepeno slabi i otvara put "cezariзму" koji se neumitno približava. Narod će mu dati podršku, jer je jedino vladavina čvrste ruke u stanju da potisne individualne u korist opštih interesa, da za dobrobit zajednice zahteva potrebne žrtve i da obezbedi trajnost svoga dela.

Ništa manje skeptični i kritični prema buržoaskodemokratskom sistemu i svim njegovim tekovinama nisu bili ni mnogi drugi građanski intelektualci i intelektualni pokreti, kako oni s desnice, tako i levičarski. Napadali su ga i Marineti, sa svojim futuristima, i Tristan Cara, s dadaistima, i Andre Breton, s nadrealistima, i mnogi drugi. U čisto političkom pogledu najžešći napadi su dolazili od nacionalistički i totalitaristički usmerene inteligencije, čiji su simboli bili Gabrijele D'Anuncio, 20ih, i Alfred Rozenberg, 30ih godina.

Mnogo snažniju i efikasniju kritiku, od ove intelektualne, doživljavali su parlamentarizam i građanska demokratija s druge dve strane: od političkih pokreta i ideologija revolucionarnog komunizma i reakcionarnog fašizma. Reč je o kritici koja je vođena svim sredstvima: političkom propagandom, oružanim nasiljem, revolucionarnom akcijom. Dabogme, s vrlo različitim ciljevima.

Revolucionarni komunizam je napadao građansku demokratiju, optužujući je da ona u stvarnosti nije demokratska. Jer, svaka je kapitalistička država pa i ona najliberalnija samo oruđe bogatih, onih koji poseduju sredstva za proizvodnju, pomoću kojih se izrabnuju siromašni, tj. oni koji takva sredstva ne poseduju. Zato je građanska demokratija uistinu demokratija samo za vlasničke slojeve društva, te je sloboda koju ona obezbeđuje nespojiva sa blagostanjem svih ljudi. Istinsku de

90

mokratiju društvu će, prema teoriji marksizmaLenjinizma, obezbediti tek diktatura proletarijata, kao prelazna i privremena forma snažne države radnog naroda u kojoj se usklađuju opšti i pojedinačni interesi . U toj državi stranački i parlamentarni sistem zamenjuje se vladavinom jake avangardne proleterske partije, u kojoj su okupljeni najsvesniji delovi radničke klase. Vladavina proleterske partije vrši se kroz jedinstven sistem državne vlasti, u skladu s principom demokratskog centralizma onako kako ga je postavio Lenjin: izbornost svih organa i podređenost nižih organa višim. U tom sistemu vlast je centralizovana u rukama države i partije, ali partija, u isti mah, preko razvijenog sistema društvenopolitičkih organizacija, podstiče najširu stvaralačku inicijativu narodnih masa. Obrazlažući i zasnivajući politički sistem diktature proletarijata, i Marks i Lenjin su isticali njegovu privremenost. Jer, cilj diktature proletarijata jeste otklanjanje društvenih suprotnosti, a s nestankom društvenih suprotnosti nestaće i klase. Nestanak klasa će, opet, na kraju, dovesti i do odumiranja države, kao institucije klasne vladavine. Tada će svi građani biti obuhvaćeni jedinstvenim sistemom upravljanja stvarima, umesto upravljanja ljudima, kako je karakteristično za sistem klasne podele i državne organizacije društva.

Fašistička kritika građanske demokrati je polazila je od napada na fundamentalnu pretpostavku liberalne ideologije o sposobnosti i dostojanstvu individue. Sposobnost i odgovornost svakog pojedinca za vođenje opštih društvenih poslova odbacivana je kao lažna fraza demokratskih demagoga. Osnovni zadatak države, prema tvrđenju fašista, nije da vodi računa o blagostanju i slobodi pojedinaca, niti se njena politika može zasnivati na razumu i interesi ma građana. Država i njena snaga moraju biti same sebi čili, a njoj i njenom vodstvu narod duguje svu odanost i disciplinu, i to ne disciplinu zasnovanu na svesti i razumu, već na uverenju i osećanjima. Umesto razuma, čovek treba da ima veru, a to se ne stiče pomoću parlamentarizma, više političkih stranaka i građanskih sloboda, već pomoću jedne jake stranke i još jačeg vodstva, koje se sledi bez pogovora. Demokratija je za fašiste izvor korupcije, neefikasnosti, gušilac pravih vrednosti i velikih inicijativa. A prave i najveće vrednosti su

91

država i nacija. Njima se mora sve potčiniti, sve žrtvovati sloboda, imovina, pa i život. Te dve najveće vrednosti mogu se ostvariti samo uništenjem demokrati je i uvođenjem stroge i delotvorne diktature, koja će u naciji probuditi smisao i sklonost ka sili, ratu i osvajanju, kao najefikasnijim sredstvima za postizanje nacionalne časti, veličine i dostojanstva. Kao što se vidi, između političkih sistema i načela građanske demokrati je, diktature proletarijata i fašističke diktature, razlike su ogromne. Kako su ovi sistemi, koji su u međuratnoj epohi uporedo egzistirali, gledali jedan na drugog i šta su upotrebljavali kao glavni argumenat u međusobnim napadima i optuživanjima?

Zagovornici i branioci građanske demokracije ukazivali su pretežno na ono što je u praksi komunističkog režima (u SSSRu) i fašističkih diktatura bilo slično: jednopartijski sistem, odsustvo individualnih političkih sloboda, napadi na liberalizam i demokraciju. Zato su i komunizam i fašizam za njih bili totalitarni politički sistemi i antihumanističke ideologije. Za komuniste, međutim, i građanska demokracija i fašizam bili su tek različite forme političke vlasti buržoazije, te, prema tome, podjednaki neprijatelji proletarijata i istinske slobode radnog naroda. U očima fašista liberalna demokracija i komunizam imaju taj zajednički greh što razaraju vrhovne vrednosti nacije i otadžbine, trujući ih bilo korupcijom i neefikasnošću, bilo klicama internacionalizma.

Kontradikcije između tri politička i ideološka sistema bile su nepremostive, a neprijateljstva nepomirljiva. U pitanju je bila borba svakog sa svakim, borba žestoka i neizvesna. Osnovno pitanje koje se u toj borbi postavljalo bilo je: koja će se dva partnera privremeno izmiriti i udružiti protiv trećeg? Da li je takvo izmirenje uopšte moguće? Ta dilema potresaće svet tokom gotovo celog međuratnog perioda, a naročito 30ih godina. Zbog bitnih razlika ne samo u karakteru političkih već i društvenih sistema dugo je izgledalo da je partnerstvo između jednog od dva buržoaska politička tipa i SSSRa, kao zemlje Proleterske diktature, najmanje moguće. Ali ni tada dileme nisu nestajale. Kako se svet približavao drugom svetskom ratu, te dileme su postajale sve veće i teže. Nemo

92

gućnost da se iz njih izade, širina i dubina međusobnih nepoverenja i netrpeljivosti postajace sve opasniji, da bi na kraju doveli i do drugog svetskog rata.

2. ZEMLJE GRAĐANSKE DEMOKRATIJE

Ostvarivanje građanske demokracije bilo je cilj kojem su, kroz tešku političku borbu, decenijama i vekovima stremile mnoge generacije ne samo građanske klase već i drugih progREŠI vni snaga društva. Sami Marks i Engels su u Manifestu Komunističke partije podučavali proletarijat kako treba da pomaže buržoaziju u njenoj borbi za političku demokraciju, a protiv snaga feudalne reakcije, birokratizma i militarizma. Uoči i na kraju prvog svetskog rata, kad je niz velikih revolucionarnih pokreta zadao definitivni udar monarhističkom principu vlasti i likvidirao neke od najsnažnijih i najupornijih tvrđava antiliberalizma (u Turskoj, Kini, AustroUgarskoj, Nemačkoj), izgledalo je da je najveći deo sveta najzad na pragu ovaploćenja ideja velikih buržoaskih ideologa od 17. do 19. veka. Pored tradicionalnih središta liberalne demokracije, kakva su već davno bile Velika Britanija, SAD, Francuska, Švajcarska, zemlje Beneluksa i Skandinavije, građanskodemokratske političke sisteme uspostavljaju i dograđuju u prvim godinama posle prvog svetskog rata i gotovo sve ostale evropske države, kako stare, tako i novostvorene. Među najznačajnije pojave ove vrste u Evropi spada izgradnja demokratske republike u Nemačkoj, učvršćivanje demokracije u Austriji, Čekoslovačkoj i Turskoj, kao i borba za nju u Italiji, Poljskoj, u balkanskim, pirinejskim i baltičkim zemljama. Jedino Mađarska, koja je posle ugušenja socijalističke revolucije pala odmah u ruke građanske diktature, i Sovjetska Rusija praktično nisu imale trajnijih perioda građanskodemokratske vlasti posle prvog svetskog rata.

Van Evrope građanskodemokratskom režimu su se otvarale dobre perspektive u Kanadi, Australiji i na Novom Zelandu, pa i u Japanu, a Kina, Meksiko i druge latinoameričke zemlje još su za nju vodile žilavu i krvavu borbu.

Duboke i česte privredne, društvene i idejne krize koje su posle prvog svetskog rata počele potresati svet

pokazale su nesavršenost i nedovoljnost političkog sistema koji se, tako reći, do juče toliko želeo. Slojevi i snage građanskog društva koji su krizama bili pogođeni, kao i svi oni koji su osetili opasnost od socijalne revolucije, pokazali su spremnost da ga se brzo odreknu u ime nekog čvršćeg, efikasnijeg i za borbu protiv revolucije pogodnijeg mehanizma vlasti. Tako su se već u prvim posleratnim godinama u Evropi stale javljati razne forme buržoaskih diktatura: od fašističke u Italiji (1922), preko militarističkih u Španiji (1923) i Poljskoj (1926), do vojnomonarhističkih u Grčkoj, Bugarskoj (1924) i Jugoslaviji (1929). U Mađarskoj je diktatorska forma vladavine postojala još od 1919, a napuštanje parlamentarnih sistema biće nastavljeno i tokom tridesetih godina, kad će se pojaviti i nove fašističke diktature (Portugalija, Nemačka, Austrija, Španija) i novi vojni i vojnomonarhistički režimi (Finska, Letonija, Estonija, Rumunija). Na početku 30ih godina snage vojnofašističke diktature su trijumf ovale i nad još nedovršenom zgradom liberalnodemokratskog režima u najmoćnijoj zemlji Dalekog istoka Japanu.

Iako u defanzivi, sistem građanske demokratije i parlamentarizma ovim nije bio ni slomljen ni pobeđen, ali su krizni elementi u njemu bili očevidni. Glavni stubovi ovog sistema u čitavom međuratnom sistemu bili su Velika Britanija, Francuska, SAD, a do početka 30ih godina i Nemačka. Pored njih, tokom celog međuratnog razdoblja odane su mu ostale i Švajcarska, Čehoslovačka, Belgija, Holandija, Luksemburg, Danska, Norveška, švedska i Litvanija. Od snage, čvrstine i stabilnosti njegovih glavnih i najvećih nosilaca i privrženika zavisila je ne samo sudbina sistema građanske demokratije već i politička sudbina sveta uopšte. A ekonomska, socijalna, politička i moralna sigurnost i stabilnost nekih od njih bile su uveliko poljuljane.

1.

Najstabilniji režim liberalne demokratije u međuratnom periodu imale su Sjedinjene Američke Države. Uprkos teškim ekonomskim potresi ma kojima je ova sila bila Pogođena 1920/1921, 1929/1933. i 1937/1938, potresi ma koji su stvarali i velike socijalne probleme, osnove njenog političkog ustrojstva i njenih ustanova nisu bile pot

kopane. To ustrojstvo čvrsto se držalo na načelima i slovu liberalnog američkog Ustava donetog još 1787, na sistemu jake izvršne (predsedničke) vlasti i dvodomnosti zakonodavnog tela, koji štiti federativnu organizaciju Sjedinjenih Država. Politički život teče u okviru dvostranačke borbe Demokratske i Republikanske partije i polarizovanosti svih buržoaskih snaga društva. No u taj sistem je najvećim delom preko svojih sindikalnih organizacija uključena i radnička klasa i upravo na tome i počiva uravnoteženost i stabilnost političke scene Sjedinjenih Država. Razume se, i na njoj ima socijalnih sukoba i žestokih političkih okršaja i afera, ali je činjenica da u celom međuratnom razdoblju nije zabeležena nijedna dublja, trajnija i iole opasnija politička kriza ili kriza režima u ovoj zemlji.

Neposredan uticaj ove čvrstine režima građanske demokratije u SAD na političke prilike u Evropi u ovo vreme još je neznatan. Dva kontinenta su pri ondašnjim saobraćajnim uslovima još daleko, a i politička interesovanja Amerikanaca su, posle neuspeha Vilsonovih inicijativa, svesno okrenuta od Evrope i posvećena zapadnoj hemisferi. Za razvoj političkih odnosa na starom kontinentu mnogo je veći značaj imalo stanje građanske demokratije u velikim zemljama ovog dela sveta: Nemačkoj, Engleskoj i Francuskoj.

2.

Velika Britanija je bila najčvršći stub liberalizma u Evropi. Njen politički sistem je imao veoma dugu tradiciju, a izgrađen je postepenim usavršavanjem i širenjem svoje demokratske osnove počevši od revolucije u 17. veku, preko parlamenarnih reformi 1832, 1867. i 1884, do izbornih zakona 1918. i 1929. Ovim poslednjim zakonima princip opšteg prava glasa za sve muškarce i žene starije od 20 godina najzad je pobedio. Time je stvorena vrlo široka politička osnova sistema koji se zasnivao na potpunoj premoći predstavničkog tela (parlamenta) nad ostalim komponentama vlasti (monarh i vlada); kabinet je izvršni organ, koji po pravilu sastavlja politička stranka najbrojnije zastupljena u parlamentu, a potpuno je tom parlamentu odgovorna. Nepoverenje parlamenta prema

95

vladi znači ili njeno odstupanje ili raspisivanje novih izbora.

Politički život u Britaniji je po tradiciji, kao i u SAD, tekao u okviru borbe dveju jakih stranaka konzervativne i liberalne, koje su nastale evolucijom nekadašnjih stranaka torijevaca i vigovaca. Ove dve stranke su delile među sobom poslaničke mandate, a njihova koaliciona vlada, na čelu sa liberalom Dejvidom Lojd Džordžom, vodila je Britaniju kroz prvi svetski rat i nastavila da je vodi i u prvim posleratnim godinama, nakon parlamentarnih izbora iz decembra 1918. Međutim, već tada je na političkoj sceni aktivnu ulogu zaigrala i partija britanske radničke klase, Laburistička stranka, osnovana još 1906. Ona je 1918. donela nov program, kojim je sebe proglasila nacionalnom strankom svih radnih slojeva stanovništva, a ne samo najamnih radnika. Ciljevi su joj bili socijalistički, ali su sredstva i metodi borbe za te ciljeve bili krajnje umereni i potpuno prilagođeni postojećem društvenom (kapitalističkom) i političkom (parlamentarnom) sistemu u Velikoj Britaniji.

Zaoštavanje privrednih i društvenih problema posle prvog svetskog rata izazvaće neke znatnije političke promene i pregrupisavanje političkih snaga i u Velikoj Britaniji. Već na parlamentarnim izborima 1922. liberali su izgubili vodeće mesto u britanskoj političkoj areni, da bi svoju poziciju ustupili laburistima, koji su postali druga stranka po broju poslaničkih mandata. Od toga doba uloga liberala je postala epizodna u britanskom političkom životu, i oni će samo još jednom (na izborima 1931) uspeti da neznatno preteknu Laburističku stranku, ali im to neće povratiti ni delić prethodnog sjaja. Tako se politički život Britanije i dalje odigravao u znaku borbe dveju stranaka, njihovim naizmeničnim usponima i padovima, smenama na vlasti ili kompromisima. Sve ostale stranačke organizacije ili grupacije kojih je u ovoj zemlji bilo (Nezavisna laburistička stranka, KP Velike Britanije, Britanska unija fašista) ostajale su na dalekoj periferiji stvarnog političkog uticaja na šire društvene slojeve. Dobra strana toga tipa političke organizacije društva jeste veća koncentracija političkih kapaciteta i manje rasipanje biračkih glasova i poslaničkih mandata nego kod zemalja sa

većim brojem stranaka približno podjednake snage koje onemogućavaju stvaranje stabilnih i trajnih vlada.

Drugi izraz nastalih političkih promena bila je manja stabilnost vlada i veće političko komešanje u parlamentu i izvan njega nego što je zabeleženo u godinama pred prvi svetski rat. Uzroci ovih pojava se nalaze u dvema sferama društvenog života čiji su problemi u međuratnom razdoblju najviše zaokupljali pažnju britanske javnosti. Prva oblast je privredna i, s njom zajedno, društvena neuravnoteženost, a druga je spoljna politika. Oko problema u ovim oblastima vodi se najčešća politička borba između konzervativaca, liberala i laburista. Najvažnije pitanje oko kojeg se razilaze mišljenja, ne samo među pojedinim strankama već i unutar samih stranaka, u oblasti privrede jeste kako izbeći krizne trendove i obezbediti stabilnost: da li sve prepustiti nesmetanom dejstvu tržišta i ostati veran tradicionalnim principima "slobodne trgovine", ili pribeći protekcionizmu i drugim merama državne regulative? Suviše odani načelima slobodne kapitalističke privrede, na ovom su se pitanju slomili liberali, dok su se konzervativci, posle dugog dvoumljenja, ipak prilagodili zahtevu trenutka i prihvatili se zaštitnih carina. Laburisti su tražili znatno širu državnu intervenciju u privredi i za to nisu dobij ali podršku krupnog kapitala.

U tesnoj vezi sa ovim problemima u privredi stoji osnovno društveno pitanje koje je izazivalo velike dileme u političkom životu Britanije: ko treba da podnese najveći teret kriza i dokle se može izlaziti u susret zahtevima radničke klase da joj se zaštite egzistencija i životni standard? I jedna i druga štiteći interese krupnog kapitala, Konzervativna i Liberalna stranka su u ovom pogledu bile solidarne tvrdile su da bi ispunjavanje radničkih zahteva ugrozilo akumulaciju privrede i stvorilo još težu ekonomsku situaciju. Pritisnuta velikim teškoćama, predvođena svojim sindikatima i Laburističkom strankom, radnička klasa je stupila u borbu za svoje zahteve, često prevazilazeći svoje vodstvo radikalizmom i upornošću stavova. Tako je Velika Britanija 1920-1921. bila zahvaćena velikim talasom štrajkova i drugih oblika radničkog otpora. Ni posle završetka privredne krize 1919-1921. u Britaniji se ekonomski problemi nisu smirivali, pa je to

1925/1926. izazvalo nove velike društvene nemire. U centru najborbenijeg radničkog pokreta našli su se dobro organizovani rudari. Njihov veliki štrajk, izazvan nastojanjem poslodavaca da krizu uglja REŠE smanjenjem radničkih nadnica i produžavanjem radnog vremena, pretvorio se u maju 1926. u najveću društvenu krizu međuratne Engleske. Sindikati su pozvali na štrajk solidarnosti železničare, radnike u teškoj industriji, građevinarstvu i u štamparijama i zapretili generalnim štrajkom. Konzervativna vlada Stenlija Baldvina zauzela je nepomirljiv stav odlučila se da ne prihvati radničke zahteve, već da ide na lomljenje štrajka, zapretivši čak građanskim ratom. Radnička klasa Britanije, koja nije bila spremna za revoluciju, povukla se. Posle sloma štrajka Parlament je izglasao zakon o zabrani generalnog štrajka, koji će ostati na snazi do 1946. Društveni i privredni problemi će svom snagom oživeti u vreme velike krize 1929-1933, a neće se lako smiriti ni dugo posle njenog savlađivanja.

U oblasti spolj ne politike velike nesporazume i dileme u svim političkim sredinama izazivalo je osnovno pitanje: kakvo držanje Velika Britanija treba da zauzme prema kontinentalnim problemima Evrope, a među njima pre svega prema diktaturama koje su se tamo pojavile? Za konzervativne društvene i političke snage najvažnija dilema je bila: koja je diktatura opasnija po Britaniju i postojeći sistem međunarodnih odnosa diktatura proletarijata u SSSRu ili fašističke diktature u Italiji i Nemačkoj? Ova dilema je izazivala velike rasprave, nedoumice i lutanja, koji će bitno uticati na pravce britanske spol j ne politike.

Uprkos svim ovim problemima, koji su u gotovo celom međuratnom razdoblju stajali otvoreni, sudbina parlamentarnog političkog poretka u Britaniji nije nikad dolazila u pitanje. Politička nestabilnost, u razdobljima kad je do nje dolazilo, ispoljavala se u smenama vlada i čestim obraćanjima na birače (1918, 1922, 1923, 1924, 1929, 1931, 1935), ali se na tome i završavala. Parlamentarni sistem Velike Britanije, izgrađivan i usavršavan vekovima, uspeo je da sačuva ravnotežu i vitalnost i u doista nemir međuratnim decenij ama.

98

3.

Ako je parlamentarni režim u Engleskoj mnogim savremeniciima izgledao slabiji no što je bio, u Francuskoj je on doista bio u permanentnoj krizi i iz godine u godinu sve neefikasniji. A u prvi mah, na kraju pobedonosnog rata i uspešno okončane Versajske konferencije, sve je izgledalo sasvim drugačije, mnogo ružičastije.

Francuski politički sistem počivao je na premoći predstavničkog tela (skupštine), na potpunoj zavisnosti vlada od njega i na slaboj, gotovo simboličnoj, vlasti predsednika Republike. Političkim životom su dirigovale stranke i stranačke grupacije, kojih je u Francuskoj, za razliku od Engleske i SAD, bilo više, i to podjednakih ili približnih snaga.

Najvažnija stranačka grupacija u Francuskoj bila je Radikalna partija partija ovenčana slavom borca za učvršćenje republikanske i parlamentarne forme vladavine. Ova stranka je, međutim, okupljala u svojim redovima na j razlici ti je građanske političke snage, međusobno povezane samo idejom o potrebi očuvanja republikanskih parlamentarnih institucija i građanskih političkih prava i sloboda. Inače, u njenim redovima su postojale jasno izdiferencirane političke grupacije od krajnje građanske levice (radikalsocijalista), preko umerenih levičarskih elemenata, do snaga buržoaske desnice i konzervativaca. Na taj način, Radikalna stranka je više bila "jedan masivan konglomerat političkih grupa" no jedinstvena politička partija. Levo od radikala stajali su socijalisti, koji su se 1920. pocepali na dve stranke: revolucionarnu Komunističku i reformističku Socijalističku. Komunistička partija je pristupila Trećoj internacionali i imala je program koji je zahtevao rušenje kapitalističkog društvenog i parlamentarnog političkog sistema. Ipak, komunisti su kao legalna stranka našli mogućnosti i za političko delovanje.u okviru ustavnog poretka Francuske. Socijalisti su, sa svoje strane, uz umerene delove radničke klase i reformistički nastrojene marksiste, okupljali u svojim redovima i dosta sitnoburžoaskih i nemarksističkih struja. Desno od radikala u francuskoj političkoj lepezi nalazi se jedna federacija desničarskih republikanaca, koja se od 1924. naziva Republikanski demokratski savez. Sam po

99

sebi, ovaj Savez nije predstavljao značajniju političku snagu, iako je iza njega stajalo dosta krupnih kapitalista, veleposednika i predstavnika klera, ali je u savezu sa desnim radikalima formirao snažnu desničarsku grupaciju .tzv. "nacionalni blok". Na krajnjoj desnici pojaviće se već 20ih godina, da bi u sledećoj deceniji nešto ojačale, razne fašističke grupice i organizacije. Kao i sve ostale političke snage u Francuskoj, i one će ostati do kraja razjedinjene i usitnjene.

Ovako isparcelisane političke snage davale su parlamentarnom režimu Treće Republike tu negativnu osobinu da je on hronično patio od slabosti izvršne vlasti i kratkotrajnosti svake, makar i najsposobnije, ministarske garniture. U rešavanju svih gorućih pitanja od vitalne važnosti za nacionalnu sudbinu Francuske ove razdrobljene političke snage, koje su vazda pretpostavljale parcijalni interes svoje grupacije opštem društvenom interesu, nikako nisu mogle da nađu zajednički jezik. Svako rešenje koje bi se ponudilo pogađalo je neku od socijalnih kategorija koja je imala i svoje zastupnike u političkom životu i koji su odmah tražili drugo rešenje na račun ostalih slojeva društva. A takvih gorućih i vitalnih problema koje je trebalo efikasno i temeljno rešavati bilo je u životu međuratne Francuske mnogo. U prvim posleratnim godinama dominiraju socijalnoekonomski problemi, koji izazivaju niz težih potresa: radničkih štrajkova, demonstracija (velika proslava 1. maja 1919) i sukoba sa snagama reda. Vlada "nacionalnog bloka" nalazi izlaz iz ovih problema delimično ustupcima (8časovno radno vreme), a delimično primenom sile i pretnjama. Tokom 20ih godina dominantan ekonomski i politički problem u životu Francuske je finansijsko pitanje jaka inflacija i nestabilnost franka. Posle saniranja ove situacije 1926. nailazi jedan period unutrašnjeg smirivanja, koji traje do početka 30ih godina, kada i Francusku, s nešto zakašnjenja, zahvata velika ekonomska kriza. Ona rezultira velikim socijalnim suprotnostima i sukobljavanjima koja se nastavljaju sve do izbijanja drugog svetskog rata, opasno približavajući Francusku u dvatri maha samom građanskom ratu. Za sve to vreme kao vrlo ozbiljan izvor unutrašnjih trvenja prisutna su aktuelna spoljnopolitička Pitanja: stav prema pobeđenoj Nemačkoj i problemu iz

7*

100

vršavanja Versajskog ugovora, stav prema SSSRu i boljševizmu, odnosi sa saveznicima, držanje prema fašističkoj opasnosti, građanskom ratu u Španiji, ratnim pretnjama od strane Nemačke i Italije, itd. Tu je, najzad, i nekoliko krupnih poslovnih afera, korupcionaških mahinacija, zloupotreba vlasti, itd.

Rešavanje svih tih pitanja dovelo je do ogorčenih i iscrpijućih političkih sukobljavanja kako u parlamentu, tako i u javnosti. Krajnje nesložne i razjedinjene, političke snage su se u tim momentima češće grupisale po svom osnovnom opredeljenju nego po stranačkoj pripadnosti. Tako 20ih godina imamo dve osnovne grupacije konzervativni "Nacionalni blok" i progREŠI vni "Levi kartel". Sredinom 30ih godina "Levi kartel" će prerasti u znatno širi "Narodni front", dok će se u borbi protiv njega zbiti i desničarske snage. Fašističke organizacije će i dalje stajati u neprijateljstvu i prema jednim i prema drugima. Kako ove grupacije nisu bile čvrste i stabilne, kao ni stranke i stranačke frakcije koje su ih sačinjavale, i tenzija unutar njih bila je neprestana. Pretrčavanje pojedinaca i grupa iz tabora u tabor,

kratkotrajna savezništva, zakulisne igre, intrige i podmetanja, nelojalni napadi i lična obračunavanja bili su stalne pojave političkog života Francuske u međuratnom razdoblju. To je sve činilo parlamentarni režim u ovoj zemlji, uzdanici demokraciji je, političkih i duhovnih sloboda, izvanredno nestabilnim i neuravnoteženim. Najočevidniji izraz te nestabilnosti su beskrajne smene vlada na kormilu Francuske. Od vlade "nacionalnog bloka" pod vodstvom Zorža Klemansoa, formirane posle izbora u novembru 1918, do kabineta radikalsocijaliste Kami ja Šotana (novembra 1933 januar 1934) na kormilu Francuske izmenilo se 20 ministarskih garnitura. Režim se ne stabilizuje ni posle otvorenog fašističkog nasrtaja na institucije parlamentarne republike izvršenog 6. februara 1934. Do izborne pobeđe "Narodnog fronta" (antifašističke koalicije komunista, socijalista i radikalsocijalista) u maju 1936, u Francuskoj se smenjuje još pet kabineta. U maju 1936. u ime "Narodnog fronta" vladu sastavlja prvi put socijalistički lider Leon Blum. Ova vlada sprovodi nekoliko značajnih socijalnih mera, ali je to dovodi u sukob sa najvećim delom posedničke Francuske, a naročito s krupnim kapitalisti

101

ma. Opasne ekonomske teškoće, kojima finansijski kapital i smišljeno doprinosi, obaraju, posle samo 13 meseci, i ovaj kabinet. Novu vladu "ublaženog narodnog fronta" obrazuje zatim dvaput uzastopno radikalsocijalist Šotan, zatim 1938. još jednom pokušava Leon Blum i, najzad, to čini Eduar Daladje. Ovaj će kabinet i odvesti Francusku u drugi svetski rat, pošto prethodno potpiše Minhenski sporazum.

Ove smene vlada bile su samo spoljni izraz duboke socijalne, političke i moralne krize kroz koje je Francuska prolazila tokom 20ih i 30ih godina ovog veka. Te će krize učiniti da ona dočeka sudbonosne dane hitlerovske agresije potpuno politički iscrpljena i moralno klonula.

4.

Iz revolucionarnih događaja 1918-1919. u Nemačkoj je rođena građanskodemokratska republika. Pokušaj sa nastavljanjem revolucije i uspostavljanjem diktature proletarijata završio se porazom, pa su socijaldemokrati, u saradnji sa građanskim snagama koje su prihvatile republiku i parlamentarizam, u atmosferi opšte uznemirenosti i nestabilnosti, postavljali početkom 1919. novo političko ustrojstvo Nemačke, poznato u istoriji pod nazivom Vajmarska Republika. Političke temelje ovom ustrojstvu postavio je Ustav Nemačke Republike ("Vajmarski ustav"), donet u julu 1919. od strane Ustavotvorne skupštine, koja je izabrana u januaru te godine i zasedala u slavnom gradu Getea i nemačke humanističke tradicije.

Po Vajmarskom ustavu Nemačka je bila parlamentarna država, u čijem su se ustrojstvu videli i britanski, i francuski i američki uzori.

Politički život u toku čitavog trajanja Vajmarske Republike (1919-1933) tekao je u znaku velike podeljenosti i rasepkanosti političkih snaga nemačkog društva. Kao i u Francuskoj, i ovde deluje mnogo političkih stranaka i organizacija, koje dugo onemogućavaju jaču političku koncentraciju i stabilizaciju političkog sistema. Na krajnjoj levici političkog rasporeda je Komunistička partija Nemačke, stvorena u decembru 1918, koja je načelni protivnik parlamentarne buržoaske države, ali koja se, uprkos mnogim revolucionarnim istupima protiv te države,

počevši od 1920. ipak uklapa u njen politički sistem: učestvuje na skupštinskim i predsjedničkim izborima i pokazuje da ni u legalnim političkim borbama nije snaga za potcenjivanje. Njen uticaj i značaj postaće naročito veliki u vreme ekonomske i društvenopolitičke krize 1929-1933. Levi centar političkog života činile su stranke tzv. Vajmarske koalicije, koja je formirana 1919. U ovu koaliciju je kao najjača ulazila Socijaldemokratska stranka, a od građanskih stranaka katoličkodemokratska Partija centra i Nemačka demokratska stranka. Do 1920. ovoj koaliciji je pripadala i Nezavisna socijalistička stranka, koja se tada raspala na komunističko i socijaldemokratsko krilo, a od 1923. priključila joj se i Nemačka narodna partija. Vajmarska koalicija, s pretežnim uticajem socijaldemokrata, vladala je do 1924, a od tada se na vlasti smenjivala s Građanskom koalicijom, u koju su ulazile: opet Partija centra, zatim stranke desnog centra Nemačka demokratska partija, Nemačka narodna nacionalna stranka, Bavarska narodna partija i Hrišćanska nacionalna radnička zajednica. Na krajnjoj političkoj desnici nalazilo se više sitnijih i slabo povezanih nacionalističkih, monarhističkih i totalitarizmu okrenutih stranaka i organizacija, među kojima se postepeno izdvaja, da bi od 1930. naglo nabujala i narasla, Nacionalna socijalistička nemačka radnička partija partija Adolfa Hitlera. Delovanje svih ovih političkih stranaka i grupa u doba Vajmarske republike koncentrisalo se najvećim delom oko nekoliko osnovnih društvoekonomskih i političkih problema. Uz pitanja iskrsla oko prihvatanja i izvršenja Versajskog ugovora, najvažniji problem su stvarale teške ekonomskofinansijske prilike i, s tim u vezi, velika društvena nestabilnost Nemačke u periodu 1919-1923. i 1930-1933. Ta dva razdoblja su ispunjena, s jedne strane, čestim revolucionarnim istupima radničke klase, predvođene Komunističkom partijom, a s druge, žestokim napadima ekstremne desnice na sistem i institucije građanskodemokratske republike. Tako se u ovom razdoblju, posle neuspele revolucije u Berlinu i Minhenske republike veća 1919, javljaju novi revolucionarni pokreti: 13. januara 1920. ponovo u Berlinu, od marta do maja 1920. u Rurskoj oblasti, marta 1921. u Hamburgu, oktobra 1923. u

Saksoniji, Tiringiji i ponovo u Hamburgu. U isto vreme desničarske nacionalističke, militarističke i monarhističke snage izvode pučeve, atentate, separatističke udare, itd. Najznačajnija takva akcija bio je militarističkomonarhistički pokušaj osvajanja vlasti u martu 1920, poznat pod imenom Kapov puč, koji se razbio o solidarnost radničke klase i demokratskih snaga Nemačke. Sličan, mada manje snage, bio je i neuspeli nacistički puč u Minhenu u novembru 1923, nešto drugačiji su bili, takođe promašeni, separatistički pučevi u Rajnskoj oblasti i Pfalcu. Učestali su bili i atentati i politička ubistva. U tim atentatima živote su izgubili ministri Ercberger (1921) i Ratenau (1922), dok je socijaldemokratski lider Šajdeman izbegao kuršum koji mu je bio namenjen. Izlazak iz privredne i društvene krize i prelazak u period prosperiteta 1924. doveli su do stabilizacije političkih prilika i do učvršćenja režima parlamentarne demokratije u Nemačkoj. Revolucionarni radnički pokret se povukao, a desničarski teroristi su bili suzbijeni. Sticao se utisak da se građanskodemokratski režim učvrstio za duže vreme. Čak je i velika većina najkonzervativnijih monarhističkomilitarističkih političkih snaga, na čelu sa maršalom

Hindenburgom, koji je 1925. bio izabran za predsednika Republike, prihvatila ovaj režim. Iluzija je bila isto toliko kratka i opasna kao i iluzija o trajnom stabilizovanju kapitalističke privrede. Razorna ekonomska kriza 1929-1933. brzo i neumitno će razoriti i sve rezultate političke stabilizacije postignute u razdoblju 1924-1929. Društveni sukobi će se ponovo veoma zaoštriti, a politička polarizacija će se vršiti nezadrživim tempom. Naglo će jačati nacionalistički, totalitaristički pokret, oličen u Hitlerovoj Nacionalsocijalističkoj partiji, kojem će se priklanjati sve veći deo srednjih slojeva i krupne buržoazije. Jačaće i Komunistička partija, ali razjedinjeni radnički pokret neće naći mudrosti i snage da prevaziđe svoju podeljenost i da se jedinstveno suprotstavi naletu najekstremnije reakcije. Razbuktali društvenopolitički sukob, koji je od 1930. išao neprestano ivicom otvorenog građanskog rata, završiće se 1933. slomom parlamentarnog režima i dolaskom nacista na vlast.

104

5.

Proces formiranja parlamentarne države građanskodemokratskog tipa u Japanu ni posle prvog svetskog rata nije bio završen. Postojao je Ustav zemlje, postojali su i parlament, biran posle 1925. opštim pravom glasa, i njemu odgovorna vlada, ali su veliki uticaj u državnoj politici zadržali kruna i vanparlamentarni politički faktori, a vojska na prvom mestu. Car i njegov savet Genro još su se direktno mešali u politički život zemlje, dajući mu u vreme posebnih političkih kriza i osnovni ton. Kroz Parlament do 1930. vlast nad Japanom drži Liberalna partija, stranka krupne industrijske i finansijske buržoazije. Noseći se sa mnogim vitalnim problemima zemlje demografski pritisak i agrarna prenaseljenost, višak radne snage u gradovima, plasman japanskih industrijskih proizvoda ova stranka je u političkom pogledu vodila bitke sa tri glavna protivnika. Prvi je protivnik bila radnička klasa, koja krajem prvog svetskog rata počinje da istupa organizovana u svoje strukovne sindikate. Istupi radničke klase u raznim industrijskim centrima (Tokiju, Kijotu, Osaki, Kobeu) bili su naročito mnogobrojni i borbeni za vreme krize 1919-1921, ali ih ima i docnije. Štrajkuju železničari, štampari, poštari, brodograditelji, tramvajdžije, radnici čeličana i fabrika kaučuka, tekstilci, i drugi. Česte su i radničke demonstracije i druge manifestacije nezadovoljstva. Iako još relativno malobrojna (prema ukupnom broju stanovnika) i politički neujedinjena (postoji tri socijalističke partije), radnička klasa Japana predstavlja već krupnu brigu buržoaskih vlada, i one oštro gone svaku njenu političku aktivnost. Zabranjuju se radnička udruženja i organizacije, hapsi se na hiljade radnika i naprednih intelektualaca, progone se komunistički sindikati, itd.

Liberalne vlade, međutim, imaju jaku opoziciju i zdesna, kojoj sve teže odolevaju. Jedno krilo te opozicije čine mase sitnih seoskih sopstvenika, a drugo snažne grupe profašistički, nacionalistički i agresivno nastrojenih mlađih oficira koji takođe potiču uglavnom iz seoske sredine. I jedni i drugi se bore protiv dominacije krupnog kapitala i traže "pravednije" odnose u društvu, s tim što militaristi vide glavni izlaz iz japanskih teškoća u bezobzirnoj spoljnoj ekspanziji. Seoska opozicija, ma koliko

105

bila oštra i borbena, svoju kritiku vlade zadržava u okvirima političke agitacije i propagande; vojnička opozicija pribegava i kritici oružjem atentatima, pokušajima državnih udara, terorom.

Do krize 1929. liberalna vlada je odolevala nekako i ovim dvema opozicijama, ali kad su se one 1931. zbližile i povezale, zadobivši i naklonost dvora, liberali su bili potisnuti. Oni će, istina, sve do 1937. pružati otpor vojnofašističkim klikama, koje su došle do pretežnog političkog uticaja u zemlji, pa će taj period biti ispunjen mnogim trzavicama i sukobima, ali će taj otpor sve više slabiti, da bi 1937. bio definitivno slomljen.

3. FAŠISTIČKE I DRUGE GRAĐANSKE DIKTATURE

U međuratnom razdoblju, kao negacija parlamentarnog političkog sistema, javlja se nekoliko tipova reakcionarnih građanskih diktatura; totalitarnih fašističkih, vojnofašističkih, vojnih, monarhističkih i drugih. Javljaju se u raznim zemljama Evrope, Azije i Latinske Amerike. Zbog njihovog uticaja na tokove međunarodnih zbivanja, razmotrićemo ukratko idejnopolitičke aspekte diktatura u Nemačkoj, Italiji, nekim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope, te u Japanu.

1.

Pojavu fašističke diktature u Italiji omogućilo je više društvenih, političkih i ideoloških činilaca. Na prvom mestu bila je žestoka privredna i društvena kriza u koju je Italija zapala po završetku prvog svetskog rata. U uslovima duboke krize naglo je bujao radnički pokret, predvođen novostvorenom Komunističkom partijom, koji sve više ispoljava sklonosti ka revolucionarnom (lenjinističkom) načinu rešavanja društvenih problema. Jačaju i druge levičarske snage, ali veoma snažan zamah dobija i jedan ultranacionalistički pokret, rođen u toku rata, koji nose ratni veterani, demobilisani vojnici, nacionalistička intelektualna omladina, pripadnici sitnoburžoaskih slojeva, itd. Pokret svoju snagu i masovnost zasniva na bučnoj i žestokoj agitaciji u prilog neispunjenih imperijalističkih

106

težnji Italije. Ostale sile su, prema tvrđenju ove propagande, ponizile i opljačkale Italiju, usled čega je ona i dospela u nesnosnu ekonomsku krizu.

Na tim idejama razvija se postepeno pokret autoritarnog nacionalizma, među čijim se ideolozima ističe popularni pesnik Gabrijele D'Annunzio. Pokret se najpre ispoljava u seriji šovinističkih manifestacija koje predvode "arditi" (smeli), a na kojima su glavne mete napada Versajski mir i Wilsonov sistem bezbednosti u svetu. Uskoro zatim pojavljuju se i prve političke organizacije ovog pokreta, čiji je vod i osnivač bivši socijalist, novinar Benito Musolini. Još u martu 1919. on je u Milanu počeo sa organizovanjem grupa (snopova ili saveza) za revolucionarnu akciju (Fasci di azioni rivoluzionaria). Njihov je program: ostvarenje socijalnih reformi, ukidanje političkih partija, formiranje jake vlade i osvajanje Rijeke i Dalmacije. Sam Musolini je podvlačio kako mu je najvažniji zadatak stvaranje jednog nadpartijskog pokreta u kojem bi ujedinio Italijane "svih nazora i svih klasa da bi ih potaknuo na nove i neizbežne bitke što će se morati voditi u cilju dopune i korišćenja velikog revolucionarnog rata".

U toku 1919. 1920. i 1921. fašistički pokret se širi. U februaru 1921. širom Italije je već 2.200 "saveza". Njihova politička agitacija je izuzetno žestoka, kombinovana s upotrebom nasilja, upravljenog naročito protiv komunista, socijalista i sindikata. Radi izvođenja nasilničkih akcija, Musolini stvara posebne odrede partijske vojske ("crne košulje"), koji seju strah po mnogim krajevima Italije. "Savezi" postepeno osvajaju sve više pristalica među sitnom buržoazijom i studentskom omladinom, u vojsci, u redovima lumpen proletarijata, itd.

Njihova antikomunistička žestina i borba za odvratanje radničke klase od revolucionarnih ciljeva pribavlja im malopomalo i simpatije delova krupne buržoazije, koji od 1921. počinju i materijalno da pomažu Musolinijev pokret. U maju 1921. fašisti osvajaju prvih 35 mesta u parlamentu, što je prelomni trenutak u pretvaranju ovog pokreta u dobro organizovanu i čvrstu političku stranku. Obavivši tokom 1921. i u prvoj polovini 1922. obiman organizacioni posao na povezivanju "saveza" i izgradnji jake stranke, a osećajući podršku i simpatije u mnogim zvaničnim sredina

107

ma (na dvoru, u policiji, u nekim vojnim krugovima), jMusolini se odlučuje na radikaln korak u pravcu osvajanja vlasti. U oktobru 1922. on, preko mreže svojih organizacija, koja je prekrila celu Italiju, priprema marš fašista na Rim. Pripreme pomažu krupni industrijalci sa 20 miliona lira, a marš se završava 28. oktobra slivanjem u Već ni Grad više desetina hiljada "crnih košulja" i drugih fašističkih pristalica. Dvor, vojska i policija nisu našli snage i volje da im se suprotstave. Musolini, koji je iz Milana rukovodio celom operacijom, pozvan je hitno u Rim, gde mu je kralj Vittorio Emanuele III predao mandat za sastav vlade. Došavši na vlast, Musolini je imao velike ambicije i snažnu volju da ih ostvari, ali još nerazrađenu doktrinu jedne totalitarne diktature i nedovoljno široku političku osnovu na koju bi je oslonio. Zato se za prvo vreme zadovoljio formiranjem koalicione vlade, u kojoj su on i njegovi partijski drugovi držali pet ključnih resora. Vladavina ovog kabineta imala je da bude prelazna faza u kojoj će se slomiti otpor demokratske opozicije i parlamenta, ovladati svim značajnijim političkim i upravnim pozicijama zemlje i razraditi program diktature. S nadama i simpatijama primljen, kako u građanskoj javnosti svoje zemlje, tako i u inostranstvu, Musolini je odmah krenuo na ostvarivanje svojih zamisli, obilato se koristeći terorom i teškim nasiljem. Za to su mu sada služili i "crne košulje" i organi državne vlasti. On je, najpre, u novembru 1922, izdejtvoovao odluku Parlamenta i Senata o punim ovlašćenjima vladi. Početkom 1923. legalizovao je odrede crnokošuljaša kao "Dobrovoljnu miliciju nacionalne sigurnosti", a sredinom te godine parlament mu je još jednom popustio: prihvatio je novi izborni zakon. Po tome zakonu stranka koja u jednom okrugu osvoji na izborima relativnu većinu dobija dve trećine poslaničkih mandata toga okruga. Uz pomoć toga zakona i brutalnog terora, Musolini je 1924. organizovao skupštinske izbore. Uprkos svemu, fašisti su osvojili minornu većinu u skupštini (275 od 535 poslanika). Zato su, odmah nakon zбора, pribegli još žešćem teroru, koji je izazvao veliku uzrujanost u javnosti. Vrhunac te uzrujanosti bila je "afera Mateoti" (ubistvo odlučnog antifašiste poslanika Đakoma Mateotija), u drugoj polovini 1924. U parlamentu

108

se stvorila jaka opoziciona grupa (grupa "Aventin"), a i deo štampe je oštro napao teroristički Musolinijev režim.

Već dovoljno učvršćeni poodmaklim procesom fašizacije policije, vojske i drugih državnih organa, Musolini i fašisti su, posle izvesnog oklevanja, krajem 1924. i početkom 1925. prešli u odlučnu ofanzivu. Preduzeta su masovna hapšenja, prebijanja i progoni protivnika, naročit*)

komunista i socijalista. Mnogo opozicionih političara moralo je da beži iz zemlje, štampa je podvrgnuta žestokim represalijama. Početkom 1926. iz parlamenta su najzad isključeni opozicioni poslanici. Tako je do 1926. svaka otvorena opozicija fašističkom režimu bila slomljena. Prostor za diktaturu totalitarnog tipa, koja je do tada već izgrađena, bio je raščišćen. Društvenom i političkom scenom Italije zavladao je jednopartijska diktatura sa razvijenom piramidom vlasti na čijem je vrhu stajao svemoćni vođa (Duče) Benito Musolini. Iako su u formalnom rasporedu političkih organa ostali i kralj i parlament, oni su izgubili svaki stvarni značaj. Kralju su ostavljene neke ceremonijalne dužnosti, a parlament je bio pretvoren u manifestaciono telo, u kojem su sedeli poslanici samo iz fašističke stranke i kojem je dužnost bila da aklamacijom prihvata odluke fašističke vlade i "Dučea".

Fašistička diktatura se ispoljavala u stavljanju pod totalnu kontrolu i pod strogo usmeravanje od strane vrha partije i samog vođe svih formi i svih područja društvenog i političkog života Italije. U toj kontroli i usmeravanju, u programiranju i kreiranju partijske politike, uloga fašističkog vođe je bila nezamenljiva. On je simbolizovao jedinstvo pokreta i jedinstvo zemlje, on je držao u rukama sve glavne pravce državne politike i njemu su svi Italijani, a pogotovu fašisti, bez obzira na položaj u partijskoj hijerarhiji, dugovali bespogovornu odanost i pokornost.

Fašističkom vodstvu to još nije bilo dovoljno. Ono je od prvog dana po preuzimanju vlasti tragalo za takvim modelom političke organizacije društva kojom bi se parlamentarizam mogao potpuno zameniti, a zemlja još Čvršće vezati u jedinstven sistem fašističke diktature. Taj je model nađen u tzv. "korporativnoj državi", čije je izgrađivanje sveć ano proklamovano u aprilu 1927. u dokumentu pod naslovom Povelja rada. "Korporativna država

109

je u osnovi politički mehanizam za javno onemogućavanje klasne borbe u društvu." To je mehanizam preko kojeg se fašistička država mogla superiorno mešati u odnose između rada i kapitala, intervenisati u tim odnosima i usmeravati razvoj kapitalističke privrede, tražeći od nje određene žrtve, u cilju očuvanja osnova buržoaskog društvenog sistema. Na taj način, korporativna država je, u stvari, bila jedan od mogućih oblika državnog kapitalizma. Izgradnjom "korporativne države" bio je 30ih godina dovršen model totalitarne fašističke diktature u Italiji. Taj se model zasnivao "na potpunom monopolu vlasti jedne stranke, na koncentraciji moći u jednoj ličnosti i na korporativnom sistemu".

2.

U prethodnim poglavljima upoznali smo ekonomske i društvene osnove na kojima se pojavio nemački oblik totalitarne diktature nacionalsocijalizam. Ovde ćemo se osvrnuti, najpre, na njegove idejne korene, a zatim na njegov politički razvoj i obeležja.

Idejnopsihološke osnove nacionalsocijalizma konačno su izgrađene u doba Vajmarske Republike, ali su njihove komponente bile raznovrsne i dopirale su daleko u dubinu 19. veka. Prva od tih komponenti bio je nemački militaristički duh koji se veoma dugo izgrađivao. Prema sudu istoričara Fridriha Majnekea, militarizam je ušao u duh nemačkog naroda u 19. veku, kad je "sinteza intelekta i sile obećavala nadu". Intelektualizam i gruba sila, međutim, ne bi bili dovoljni da militarizam usade u dušu nemačke nacije da upravo uz pomoć tog militarizma nije ostvaren najveći san nemačkog naroda u 19. stoleću nacionalno ujedinjenje. Tako je militarizam u očima Nemaca dobio najautoritativnije priznanje istorije i tako je definitivno osvojio poverenje nacije. Zato je u pravu Milorad Ekmečić, kad kaže: "Prebacivati

Nemcima poverenje u militarizam isto je što i prebacivati Francuzima poverenje u revoluciju, Englezima u parlament, Jugoslovenima u nacionalne ustanke i urotničku politiku." Druga idejnopsihološka komponenta nemačkog fašizma leži u nacionalizmu. I nacionalizam kod Nemaca ima duboke korene potiče još iz doba romantizma u knji

110

ževnosti i kulturi. U stvari, nacionalizam je pojava koja se rađa i razvija uporedo sa pojavom i razvojem nacionalne svesti, nacionalne ideologije i nacionalnih pokreta. Kad se kod Nemaca, kao i kod nekih drugih naroda, nacionalne težnje u drugoj polovini 19. veka realizuju, iza njih ostaje agRESI vni nacionalizam, koji se odlikuje sledećim opštim osobenostima: željom za afirmacijom nemačke nacije u očima drugih naroda; uverenjem da nemačka nacija ima dužnost da u svetu izvrši istorijsku "misiju"; voljom za povećanjem snage i prestiža nemačke države; osećanjem moralne, intelektualne i stvaralačke superiornosti Nemaca nad drugim narodima; željom da se ta superiornost nametne putem duhovne, političke, privredne, a nekad i vojničke dominacije. Posebna obeležja nemačkog, u odnosu na druge nacionalizme toga doba, jeste široka teorijska i ideološka obrazloženost koja se zasnivala na rasističkim, antisemitskim i geopolitičkim učenjima.

Rasistička učenja potiču od razmatranja francuskog teoretičara grofa Gobinoa, koji je u četiri toma svoje knjige Studija o nejednakosti ljudskih rasa (1853-1854) došao do zaključka da je germanska rasa u etničkom i biološkom smislu najčistija, te otuda najvitalnija i najkreativnija. Njoj pripada budućnost sveta. Ovu teoriju su u drugoj polovini 19. veka razrađivali drugi naučnici, a najviše opet jedan Francuz Vaše de Lapuž.

U isto vreme s rasizmom, u Nemačkoj se razvija i široka ideološka kampanja antisemitizma. Njeni tvorci i nosioci su mnogi istaknuti pisci, naučnici i umetnici, među kojima su najuticajniji Rihard Vagner i Teodor Frič, čije knjige Jevrejstvo u muzici (1859) i Priručnik za jevrejsko pitanje (1887) dostižu 12, odnosno 26 izdanja. U veoma obimnoj antisemitskoj literaturi Jevreji su prikazivani kao štetan elemenat u nemačkom nacionalnom biću. Zato je potrebno naći efikasan način da se "jevrejsko pitanje" jednom zasvagda REŠI, kako Jevreji ne bi i dalje kvarili čistotu i visoke kvalitete nemačkog duha.

Etnografskogeografsku teoriju o nepovoljnom geopolitičkom položaju i nedovoljnom "životnom prostoru" Nemačke izgradio je, krajem 19. i početkom 20. veka, ugledni geograf Fridrih Racel. On i njegovi sledbenici (Rudolf Kjelen i Karl Haushofer) tvrdili su da superiorni nemački narod mora raditi na tome da promeni svoj geo

111

politički položaj, u kojem je stalno ugrožen, i da osvoji dovoljno "životnog prostora", kako bi razvio sve svoje prigušene stvaralačke sposobnosti.

Svojevrsnu sintezu ovih rasističkih i geopolitičkih teorija sačinio je veliki obožavalac nemačke kulture i nemačkog duha Englez Hjuston Stjuart Cemberlen u svojoj znamenitoj knjizi Osnove 19. veka, koja je izašla 1899, da bi dozi vela ogromnu popularnost i 17 izdanja na nemačkom jeziku. Tajna ove popularnosti se objašnjava time što je Cemberlenova knjiga na uprošćen način, pristupačan nemačkom malograđaninu, pretočila suvoparne, pseudonaučne

rasističke i geopolitičke teorije u lako razumljiv sistem učenja, pomoću kojeg se po recima Ernesta Noltea dobijao ključ kojim se otvaraju "sve kapije i sva vratašca svetske istorije". Prema sistematizaciji Andreja Mitrovića, suština Čemberlenovog učenja mogla bi se izraziti u sledećih nekoliko tačaka: "a) rase čine suštinu istorije; b) Germani su jedina prava stvaralačka rasa istorije; c) svrha nacije je unapređivanje rase; d) na rasnoj osnovi se zasnivaju vrednosti istorijskih uloga naroda; e) postoje rasni heroji i oni se moraju slaviti kao prirodno nadmoćni stvaraoci u životu nacije."

Čemberlenovo učenje označava najviši domet u razvoju nemačke nacionalističke i rasističke ideologije do prvog svetskog rata. Vojničkim porazom u tom ratu nemački nacionalizam nije bio i idejno i politički poražen. Štaviše, ojačan je mnogim novim društvenim, političkim i idejnopsihološkim komponentama. Osećanje nacionalnog poniženja, ogorčenje na ceo svet zbog nametanja diskriminatornih uslova Versajskog mira, revanšistička raspoloženja, koja se javljaju, tako reći, sutradan posle "versajskog diktata", opšta ekonomska i socijalna kriza, koja pogađa najviše radničku klasu i srednje slojeve društva sve su to elementi koji veoma pogoduju oživljavanju starih i bujanju novih nacionalističkih strasti i ideologija. Kao i toliko puta u našem veku, nacionalizam postaje "utočište za socijalna pitanja, fatamorgana pod kojom se krije pustinjaška stvarnost i jedini duhovno prihvatljiv alibi političkog nazadovanja društva". U takvim uslovima na plodno tle pada svaka politička ideja koja znači traženje puteva za izlaz iz nastale socijalnopolitičke krize, na osnovama nacionalizma, rasizma i jačanja moći države.

112

To objašnjava i veliki uspeh Špenglenove knjige Propast Zapada, u kojoj se 20. vek, sa njegovim prvim svetskim ratom i dubokim revolucionarnim krizama, proglašava epohom u kojoj se završava jedan, a počinje drugi istorijski ciklus: završava se ciklus zapadne (hrišćanske) civilizacije, a počinje ciklus nove civilizacije zasnovan na autoritarnoj državi, koja će zahvatiti velika prostranstva Centralne i Istočne Evrope. U ovom duhu istupaju i mnogi drugi nemački intelektualci kriznog posleratnog vremena. Oni, doduše, ne sanjaju toliko o jednom totalitarnom državnom modelu kakvog će desetakpetnaest godina docnije stvoriti Hitler koliko o državi konzervativnog tipa (po ugledu na programe britanskih torijevaca), u kojoj će Nemci gospodariti nad drugim narodima, uz pomoć reduciranog i krajnjem konzervativizmu prilagođenog engleskog parlamentarizma. Međutim, kad su se ove nacionalističke sanjarije konzervativnih intelektualaca pREŠE lile u glave miliona nemačkih malograđana, koji su od svih ideologija najbolje poznavali militarizam, sitnosopstvenički sebičluk i divlji šovinizam, one su mogle dati samo nacistički, totalitarni državopolitički model.

U Nemačkoj posle prvog svetskog rata, bili su se stekli svi društveni, psihološki i idejni uslovi za pojavu političkog pokreta fašističkog tipa. Njegovi počeci u Nemačkoj slični su onima u Italiji. Najpre se javljaju grupice i jezgra ekstremnih nacionalista, ogorčenih zbog ratnog poraza, teritorijalnih gubitaka, reparacija i smanjenja nemačke armije. Pripadnici ovih grupa su oficiri koji su ostali bez posla, demoralisani, nezaposleni vojnici, propali trgovci i zanatlije, lumpenproleter, neostvareni intelektualci i drugi. Oni neće da priznaju poraz, tumače ga "izdajom" komunista, radničke klase i Jevreja, koji su Nemačkoj udarali nož u leđa. Isto tako, oni ne prihvataju "versajski diktat" i individualnim terorom svete se onima koji su pomireni s porazom i uslove mira primaju kao svršen čin.

Jedna od ekstremističkih grupa nacionalista stvorena odmah posle prvog svetskog rata bila je i Nemačka radnička partija, koju je 1919. u Minhen u osnovao radnik

preksler uz pomoć malog broja sitnih činovnika, intelektualaca i radnika. S pripadnicima te partije povezuje se, u septembru iste godine, demobilisani kaplar Adolf Hitler, koji odmah privlači na sebe pažnju silinom svoje rečitosti i violentnošću svojih ideja. Malopomalo, on se nameće partiji kao najuticajnija ličnost. Najpre joj 1920. menja ime u Nationalsocijalističku nemačku radničku partiju, a zatim joj se 1921. stavlja na čelo postaje joj formalni šef i vođa. Na čelo Nationalsocijalističke partije Hitler je došao sa izgrađenom političkom fizionomijom ogorčenog nacionaliste, antisemite i antikomuniste i sa jasno postavljenim ciljem da se dokopa vlasti u Nemačkoj. Ova njegova ambicija bila je u to vreme nesrazmerno velika prema snazi pokreta kojim je rukovodio, ali se on nije od tog saznanja deprimirao. Da bi proširio i ojačao stranku, on sa svojim pomoćnicima vredno organizuje političke skupove, vatreno i demagoški govori radnicima, vojnicima, sitnom građanstvu; povezuje se s nekim bavarskim industrijalcima, koji prvi počinju da mu pružaju pomoć. Jedan od njegovih najbližih saradnika, kapetan Ernest Rem, formira prve odrede partijske vojske (SA), a ceo pokret se polako širi. Žestoka agitacija nationalsocijalista postaje naročito uspešna 1923, za vreme velike inflacije i francuske okupacije Rura. Nestrpljivom "Fireru", imprešio niranom Musolinijevim primerom iz 1922, učinilo se tada da je situacija zrela za pokušaj preuzimanja vlasti, najpre u Bavarskoj, a preko nje i u Nemačkoj. Sa svojom strankom on priprema puč, za koji pridobija i generala Ludendorfa, koji pristaje da pučistima pozajmi svoj ratnički prestiž. Pokušaj puča, izveden 9. novembra 1923. u Minhenu, žalosno je, međutim, propao. Vojska se nije odazvala pozivu nacista, već je, naprotiv, osula po njima paljbu. Hitler i nekolicina njegovih najbližih saradnika dospeli su u zatvor, gde ih je stigla osuda na po nekoliko godina robije. Nekolicina se spasla bekstvom iz zemlje, dok je generala Ludendorfa izbavila njegova ratna slava.

Neuspeli minhenski puč bio je težak udar za Nationalsocijalističku stranku, ali je nije uništio. Mnogo veću štetu nanele su joj godine privrednog prosperiteta i društvenopolitičkog smirivanja kroz koje je Nemačka prolazila od 1924. do 1929. To će pokazati i činjenica da su

nacionalsocijalisti, uprkos zamašnoj aktivnosti vodstva i samog Hitlera, koji je već u decembru 1924. ponovo bio na slobodi, da mrežom svojih organizacija obuhvate celu Nemačku, na izborima za Rajhstag 1928. osvojili samo 12 poslaničkih mesta. Ohrabreni privrednim uspehom i društvenom stabilizacijom, nemački malograđani su se očevidno ohladili prema ekstremističkim političkim programima.

Dok je pokret ovako životario, Adolf Hitler je, još sedeći u zatvoru, pisao svoje političko "vjeruju", svoj apokaliptički program u dve knjige pod naslovom Mein Kampf (Moja borba), koje će biti objavljene 1925. i 1927. Iako bez sistematskog obrazovanja, Hitler je u svoju knjigu uneo masu raznovrsnih podataka, pošavši kako u faktografskom, tako i u teorijskom pogledu od ideološkog kapitala nemačkog nacionalizma krajem 19. i početkom 20. veka. Glavni izvori i uzori bili su mu Čemberlenov rasizam i antisemitizam, Racelova geopolitika i "životni prostor", Ničeova ideja o natčoveku, Špenglerova anticipacija autoritarne države, itd.

Preuzimajući od svakog od ovih uzora ponešto, Hitler je usvojene ideje duboko lično proživio i doveo ih do paroksizma.

Koje su osnovne postavke Hitlerove knjige Moja borba?

Jedna od osnovnih ideja jeste ideja o borbi. Borba je u osnovi prirode, kao i ljudske istorije. U Hitlerovoj interpretaciji to je borba u najsurovijem smislu: borba bez ikakve milosti na život i smrt. Prihvatanje takve borbe za Hitlera ne predstavlja ništa drugo do potčinjavanja već nim zakonima prirode i društva.

Druga Hitlerova teza je rasa. Nazivajući svoju ideologiju "narodnom", Hitler kaže: "Narodna ideologija ne veruje u jednakost rasa, već, naprotiv, poznaje samo razliku među njima, njihove više i niže vrednosti, i oseća da se kroz sve prepliće, shodno već itim htenjima koja vladaju ovim Univerzumom, pobeda Boljeg, podrška Jačem, zahtev za podređenošću Slabijeg i Lošijeg ..." U skladu s tim, Hitler s prezrenjem odbacuje humanističku ideju da sve što je rođeno i stvoreno ima pravo i da postoji. Naprotiv, osnovna je "briga da se očuva najbolji deo čoveć anstva", da se spase "čistota krvi" i da se time "omogući plemeniti razlog suštine čoveć anstva". Ovaj stav iz

m

115

rasističke teorije Hitler je pretvorio u praktični politički program, s ciljem da se u relativno kratkom vremenu i ostvari.

Zadatak ostvarenja rasističkog programa kod Hitlera je dobila totalitarna država, koja predstavlja treću ključnu tačku knjige Moja borba. Totalitarna država mora učiniti "da svetska istorija bude ispisana podizanjem rasnog pitanja na dominantno mesto". U tu svrhu, ova ("narodna") država mora biti posebno uređena, "saglasno višim načelima nemačke nacije, sposobna da se podvrgne autoritetu, odnosno odrekne slobode". Na čelu države je "vođa", koji mora imati "najveći mogući autoritet". On vlada uz pomoć oligarhije političkih prvaka hijerarhijski poredanih u piramidu vlasti.

Da bi se navedene tačke nacionalsocijalističkog programa mogle ostvariti, Hitler u svojoj knjizi zahteva neposredno sprovođenje više praktičnih političkih mera: uništenje "trule" parlamentarne demokratije, likvidaciju socijalističkog i komunističkog pokreta, zatiranje u korenu svake opozicije, definitivno rešavanje "jevrejskog pitanja", itd. Sve to je, međutim, spadalo samo u pripreme za mobilizaciju svih ljudskih i materijalnih potencijala zemlje radi ulaska u borbu za stvaranje velikog i moćnog Nemačkog Carstva, zasnovanog na vladavini rasno superiornije nemačke nacije nad mnogobrojnim drugim narodima.

Uloga ekonomske krize 1929-1933. u jačanju fašizma u Nemačkoj je presudna. Agitacija Nacionalsocijalističke stranke, sada već na osnovu čvrsto postavljenog programa i organizacije, postaje sve snažnija. Priliv članstva je brz, a ubrzano se izgrađuje partijska vojska Sturmabteilungen (SA) i Schutzstaffeln (SS), koja služi za zaštitu stranačkih vođa, skupova i prostorija, ali još više za terorističke obračune sa protivničkim strankama i grupama. SA i SS odredi postaju najjača partijska vojska u Nemačkoj, a koristi se u svrhu najbrutalnijeg političkog nasilja.

116

Pod uticajem krize jačaju u Nemačkoj i leve političke grupacije (komunisti i socijaldemokrati), i otuda su obračuni nacista sa ovim strankama najgorčeni. Nesreća radničkog pokreta Nemačke je u tome što je i dalje razjedinjen, što ni pred najvećom fašističkom opasnošću nije uspeo da se ujedini. Jači od svakog krila radničkog pokreta pojedinačno, nacisti se nameću kao prvorazredna politička sila u zemlji. To je očevidno pokazivala polarizacija političkih snaga do koje je došlo zaoštavanjem društvene i ekonomske krize tokom 1930-1932. godine. Tako su nacisti na izborima u julu 1932. dobili 13,7 miliona glasova i 230 poslaničkih mandata; socijaldemokrati 8 miliona glasova i 133 mandata, a komunisti 5,3 miliona glasova i 89 poslanika. Sve građanske političke stranke zajedno osvojile su svega 155 poslaničkih mesta u Rajhstagu.

Hitler je, dakle, 1932. osvojio blizu 40 posto glasova nemačkog biračkog tela. On je znao da u uslovima građanskodemokratskog režima više od toga ne može dobiti. Otuda je u jesen i zimu 1932. razmišljao da li da se lati nasilja, da izvede svoj "pohod na Rim", ili da čeka i dalje? Pokazalo se uskoro da mu pohod na Berlin nije potreban. Na vrhuncu ekonomske, društvene i političke krize, prestareo predsednik republike maršal Hindenburg je, na navaljivanje svoje konzervativne predsedničke "kamarile", u kojoj je najuticajniji bio Franc fon Papen, pozvao, 30. januara 1933, Adolfa Hitlera da sastavi vladu. Tako je Hitler legalno postao kancelar Rajha. I on je, kao i Musolini, morao krenuti s koalicionim ministarstvom, ali s kudikamo jasnijim programom i u mnogo bržem kretanju ka totalitarnoj diktaturi.

U prvoj koalicionoj vladi fon Papen je bio vicekancelar, a nacisti su držali samo tri resora, ali ključna. To im je bilo dovoljno da sebi stvore prostor za obračun sa protivnicima. Odmah su otpočele krvave hajke SA i SS odreda (mrkih i crnih košulja) protiv komunista i socijalista. Ovi odredi su 27. februara 1933. izvršili čuvenu paljevinu Rajhstaga, za koju su smesta optužili KP Nemačke. Izvanrednim dekretom od 28. februara predsednik Hindenburg je stavio Komunističku partiju van zakona, a Hitler je za 5. mart raspisao nove izbore za Rajhstag. Uprkos najžešćem teroru i masovnim nasiljima, Nacio

117

nalsocijalistička stranka ni na ovim izborima nije uspela da dobije apsolutnu većinu (osvojila je 44 posto mandata), a komunisti su i pod uslovima najgorih progona stekli 81 poslaničko mesto. Hitler je tada, uz pomoć građanskih stranaka, organizovao izgon komunista iz parlamenta i tako je tamo stekao apsolutnu većinu. Odmah zatim zatražio je promenu ustava i vanredna ovlašćenja i dobio ih. Demokratsko uređenje je time u Nemačkoj bilo likvidirano. Nova, čisto fašistička vlada imala je neograničenu vlast, a Adolf Hitler se od vođe Nacionalsocijalističke stranke pretvorio u vođu Nemačke.

Uvođenje diktature, prema programu sadržanom u Mein Kampf, teklo je bez zastoja i energično. Svaka opozicija je nemilosrdno uništavana ma gde se pojavila. Kad je Hitler jednim strahovitim udarom, 30. juna 1934, na najsvirepiji način fizički očistio opoziciju u redovima sopstvene partije ("noć dugih noževa"), nacionalsocijalistička diktatura hitlerovskog tipa, sa totalnim potčinjavanjem svih oblasti života zemlje interesima države i pokreta, bila je završena i učvršćena. Smrt predsednika Hindenburga u takvim uslovima (u avgustu 1934) nije praktično više ništa drugo značila do da Hitler kao firer Rajha i formalno preuzima u svoje ruke i položaj šefa države i položaj šefa vlade. Surovi progoni Jevreja, otpočeti već u

februaru 1933, neprestano su se širili i pojačavali, da bi 1938. dostigli čudovišne razmere. Isto tako žestoko je bilo gonjenje slobode misli i duha, svuda je tražena samo poslušnost, pokornost i služenje ciljevima rasne države. Nacistička birokrati ja se u brzom tempu povećavala, militarizacija društva je postajala sveopšta, koncentracioni logori su nicali širom Nemačke, puneći se slobodoumnim i nepokornim ljudima. Tako je stvorena najgora tiranija gvožđa i krvi koju je savremeni svet zapamtio.

Pored Italije i Nemačke, režime fašističkih diktatura između dva svetska rata upoznale su u Evropi još Portugalija, Austrija i Španija.

Privredno i društveno zaostala, Portugalija je u 19. veku bila poprište mnogih političkih sukobljavanja. Nakon jedne vojne pobune i pohoda na Lisabon, u Portuga

liji je 1926. godine zavedena vojna diktatura. Saradnja između generala i desničarskih političara, do koje je posle toga došlo, dovela je do postepenog prerastanja vojne u fašističku diktaturu korporativnog tipa. Italijanski uzor je, pri tom, odigrao značajnu ulogu. Evolucija Portugalije u pravcu fašizma završena je 1932, dolaskom na vlast "stidljivog diktatora" Antonija Salazara, koji sledeće godine donosi nov ustav i uvodi "nacionalnu i hrišćansku diktaturu".

Fašistička diktatura u Španiji je stvorena u toku dugotrajnih ogorčenih borbi koje su potresale ovu zemlju od uvođenja vojne vlasti Primo de Rivero 1923, preko nekoliko ustanaka, rušenja diktature 1930. i proglašenja republike, do vlade Narodnog fronta 1935. i građanskog rata 1936-1939, u kome su pobedu odnele snage fašističkih "falangista", na čelu sa generalom Franciskom Frankom kao "kaudiljom". Pošto će građanski rat u Španiji biti jedno od vrlo značajnih pitanja međunarodne politike pred drugi svetski rat, o njemu će u jednom od budućih poglavlja biti više reci.

Fašistička diktatura u Austriji uvedena je u martu 1933, državnim udarom vođe desnog krila Hrišćanske socijalističke partije Engelberta Dolfusa. Od svog stranačkog krila on obrazuje novu partiju, tzv. Otadžbinski front, a stvara i odrede partijske vojske pod komandom kneza Štarenberga. Posle toga Dolfus zabranjuje sve političke stranke i organizacije, osim svoje sopstvene, i ukida parlament. U februaru 1934. u Linču i drugim gradovima dolazi do ustanka radnika protiv Dolfusove diktature, ali je ovaj prvi oružani otpor proletarijata fašizmu u Evropi u krvi ugušen. Posle njegove likvidacije u Austriji se 1. maja 1934. donosi nov ustav kojim je uveden korporativni državni sistem narodna skupština sa četiri veća: državno, privredno, kulturno i veće pokrajina. Tako je Austrija bila pretvorena u "hrišćansku korporativnu državu", koja je u sebi čuvala dosta starih imperijalnih i katoličkih tradicija. Opređeljivanje za italijanski, a ne nemački tip fašističke diktature trebalo je da spreči preveliko vezivanje Austrije za nacistički režim, koje bi se, kako i'e Dolfus dobro naslućivao, moglo završiti i gubitkom državne nezavisnosti. Dolfus je, međutim, u pokušaju nacističkog državnog udara u leto 1934. bio ubijen, a na nje

119

govo mesto došao je Kurt Šušnig. On je bio tolerantniji prema nacistima, pa je tako otpočela polagana evolucija austrijskog političkog sistema prema ovom tipu diktature koja će se završiti anšlusom 1938.

Fašističke diktature nisu jedine građanske diktature koje je upoznala Evropa između dva svetska rata. I agrarne zemlje centralne i jugoistočne Evrope imale su svoje diktatorske

režime, koji po tipu nisu bili fašistički i čija je društvena suština i politička forma bila drugačija. Dok su se fašističke diktature oslanjale na srednje društvene slojeve, podlogu istočnoevropskih diktatura čine agrarne društvene strukture, sa uglavnom nerešenim agrarnim pitanjem. Različiti su bili i zadaci ovih dvaju tipova diktature: fašističke su imale zadatak da spašavaju tekovine buržoaskog društva industrijskog tipa, dok su ostale diktature nastojale da konzerviraju odnose izgrađene na nerazvijenoj agrarnoj osnovi. Iz ovih društvenih proistice su i političke razlike između dva tipa građanskih diktatura. Fašizam i nacizam su totalitarne diktature zaodnute duhom gizdave ideologije i doktrine. Stepenn potčinjavanja svih članova društva u njima veoma je visok. Istočnoevropske diktature nemaju nikakav ozbiljniji teorijski oslonac, a ni izgrađen obrazac državnopolitičkog sistema. Otuda su one najčešće kombinacija različitih diktatorskih formi i krnjeg parlamentarnog ustrojstva.

Ove vrste diktatura javljaju se u raznim zemljama. U Poljskoj je general Pilsudski uveo 1926. režim vojne diktature, koji se održao i posle njegove smrti, 1935, kad je vlast prešla u ruke generala Smigli Ridza, Diktatura admirala Hortija u Mađarskoj, zavedena još 1919, stvorila je sistem u kojem su formalno egzistirale i neke sužene institucije parlamentarne demokratije: skupština, odgovorna vlada, političke stranke. Veoma nestabilna politička situacija u Rumuniji tokom čitavog međuratnog razdoblja rezultirala je stvaranjem profašističkih struja i stranaka, kao i pokušajem zavođenja kraljevske diktature i izgrađivanja korporativne države 1938. Neuspeh ovog pokušaja završio se vojnofašističkom diktaturom generala Antoneskua 1940. I u Bugarskoj je, počevši od 1923, unu

120

trašnja politička situacija bila veoma nestabilna, pa je to 1934. dovelo najpre do vojne, a 1935. do monarhističke diktature cara Borisa Koburga. Jugoslavija je proživela svoje godine monarhodiktature od 1929. do 1935, dok je Grčka svoju izuzetnu političku nestabilnost platila zavođenjem vojne diktature generala Metaksasa 1935. Isti razlozi unutrašnje političke nestabilnosti rodili su diktatorske tendencije u Finskoj, kao i u baltičkim državama Estoniji i Letoniji, koje su realizovane 1934.

U Japanu se u periodu od 1931. do 1937. izgrađuje specifičan tip vojnofašističke diktature, koja se oslanja na mnogobrojne niže komandne kadrove u armiji i mase sitnih seoskih sopstvenika. Osnivač i vod fašističkog pokreta je general Araki, koji razvija ideju da su komunizam, liberalizam i parlament, kojim gospodare eksponenti finansijskog kapitala, glavni neprijatelji japanskog nacionalnog interesa i japanskog narodnog duha. Zato treba iskoreniti i komunizam i liberalizam, uništiti parlament i vratiti se "starom duhu" Japana. Do 1931. militarističkofašističke snage su bile u drugom planu, ali su tada punom snagom stupile na scenu. Sve do 1937. one su sa snagama liberalizma i parlamentarizma vodile žestoku borbu, uz primenu celog arsenala uobičajenih fašističkih terorističkih mera, uključujući i pokušaj državnog udara 1936. Za to vreme oni (general Araki) učestvuju i u koalicionim vladama, da bi, najzad, 1937. sasvim preuzeli vlast u ruke stvaranjem kabineta generala Hajašija.

4. DIKTATURA PROLETARIJATA U SSSRU

Pobedonosni završetak građanskog rata 1920. nije značio i definitivno smirivanje političkih prilika u Sovjetskoj Rusiji. Ogromne privredne teškoće stvorene u dugim godinama prvog svetskog rata, revolucije i građanskog rata rezultirale su permanentnom društvenom i političkom uznemirenošću. Najizrazitije forme ispoljavanja te uznemirenosti bile su mnogobrojni seljački meteži, če

ste pojave političkog banditizma, radnički štrajkovi i protesti, podzemna agitacija i subverzivna delatnost opozicionih političkih grupa (menjševika, esera i anarhista), a kao vrhunac, desetodnevna pobuna mornara u Kronštatu, u martu 1921. Sva ova, po revoluciju opasna politička i društvena kretanja, boljševička vlada je uspela da savlada beskompromisnim merama revolucionarnog terora. Tek posle izlaska iz tog perioda meteža i uznemirenja, u eri privrednog oživljavanja i društvene stabilizacije, od 1921. nadalje, završava se i izgradnja pravno-političkih osnova diktature proletarijata, započeta odmah nakon oktobarskog prevrata 1917.

Na osnovu temeljnih političko-pravnih akata donetih od strane Sveruskog kongresa sovjeta i Sovjeta narodnih komesara 1917/1918, kao i Deklaracije o stvaranju Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika iz decembra 1922. i Ustava federacije iz 1923/1924, SSSR je bio zasnovan kao savezna država, u koju je ušlo, na bazi samoopredeljenja, više posebnih nacionalnih jedinica. Svi organi zakonodavne vlasti u federaciji i po republikama birani su na demokratski način, opštim pravom glasa. Ovako organizovana država sovjeta bila je zajednica ravnopravnih naroda, nastala kao rezultat iskorišćenog prava na samoopredeljenje od strane revolucionarnih snaga u svakom od tih naroda. Budući da su te snage svaki zahtev za izdvajanje iz SSSRa ocenjivale kao ekstremni izraz buržoaskog nacionalizma i kao otvoreni atak na tekovine socijalističke revolucije, same one su takve zahteve rigorozno suzbijale. Kako su te revolucionarne snage svih nacija ujedinjenih u SSSRu bile okupljene u redovima Boljševičke partije ili zbijene oko nje, ova je partija bila osnovna snaga i garancija političke kohezije sovjetske države.

Uz činjenicu da je predstavljala osnovnu kohezionu snagu federativne države, Svesavezna komunistička partija (boljševika) bila je i nosilac celokupnog političkog sistema diktature proletarijata u Rusiji. Sama izgrađena na lenjinističkim principima strogog poštovanja demokratskog centralizma i "gvozdene discipline", Boljševička Partija je bila masovni, snažni i monolitni, udarni odred proletarijata, u kojem su bili okupljeni najspremniji i najiskusniji politički kadrovi formirani u toku revolucije 1. građanskog rata. Na čelu partije bio je Centralni ko

mitet sa Politbiroom kao izvršnim organom. U njegovim rukama je bila koncentrisana sva politička vlast u zemlji, zahvaljujući najtešnjoj kadrovskoj i političkoj povezanosti ovog organa i Sovjeta narodnih komesara SSSRa. I svi ostali nivoi Boljševičke partije i državne vlasti (zakonodavne, sudske, izvršne i policijske) bili su na identičan način međusobno povezani i isprepleteni. Članovi Boljševičke partije su, pored toga, držali sva ključna mesta u privrednim, društvenim, stručnim i profesionalnim, sindikalnim i drugim organizacijama, odakle su isključivali svaki politički i ideološki uticaj osim svog vlastitog. Sve neboljševičke političke grupe i organizacije koje su do 1921. još tolerisane bile su posle toga zabranjene i rasturene.

U takvom ustrojstvu jednopartijskog političkog sistema, u kojem vrh i centar te partije u osnovi određuju celokupnu političku aktivnost u zemlji, uloga vodećih ličnosti toga vrha postaje veoma naglašena. Od snage, ugleda i sposobnosti tih ličnosti, njihovih međusobnih odnosa i grupisanja, zavisila su često konkretna opredeljenja u pogledu najvitalnijih pitanja

budućih pravaca socijalističkog razvoja SSSRa. Politički odnosi u vrhu Boljševičke partije prenosili su se preko partijske baze na sva područja života i time su davali osnovni ton celokupnom političkom stanju u prvoj zemlji socijalizma. Dok je Lenjin bio živ, njegov neosporni autoritet je isključivao duboke političke potREŠE u partijskom i državnom vrhu (mada je sitnijih čarki i okršaja bilo gotovo stalno), čime je i CELA zemlja, u vreme kad joj je unutrašnje jedinstvo bilo najpotrebnije, bila pošteđena od takvih potresa. Lenjinove revolucionarne koncepcije uvek su svesno prihvatane i disciplinovano sprovedene. Posle Lenjinove smrti niz fundamentalnih pitanja budućeg razvoja SSSRa vodio je različitim grupisanju snaga u Politbirou i CKu SKP(b). Ta su se grupisanja zasnivala na različitim političkim konceptima, ali i na nejednakim ličnim afinitetima, ambicijama i težnjama najuticajnijih članova političkog rukovodstva. Najvažnija pitanja oko kojih su se u SSSRu 20ih godina vodile žestoke političke debate bila su: može li se izgraditi socijalizam u jednoj izolovanoj zemlji, ili je njegova pobeda vezana za sudbinu svetske revolucije; može li se metodama i sred

123

stvima NEPa doći do izgradnje socijalističke privrede, ili treba sve snage koncentrisati na ubrzanu elektrifikaciju i industrijalizaciju zemlje; kakva je uloga seljaštva u socijalizmu, i da li je socijalizam u agrarnoj zemlji, kakva je SSSR, moguć u uslovima prevlasti sitnog zemljišnog poseda; kakvi su odnosi u samoj partiji najcelishodniji odnosi veće demokratičnosti ili čvršće centralizacije; kakva je uloga sindikata u socijalističkoj zemlji jesu li oni i dalje zaštitnici interesa radničke klase ili su transmisija partijske politike koja zastupa najširi društveni interes?

U vezi sa ovim, i drugim, nešto manje sudbonosnim, pitanjima još za života Lenjinovog vođene su žive rasprave, ali su ona buknila punom snagom tek sredinom 20ih godina, kad je njihovo rešavanje bilo povezano i sa ostvarivanjem ličnih planova vodećih boljševika. Tako je na pitanju demokratizacije partije već 1923, dok je Lenjin bolovao svoje poslednje mesece, došlo do prve polarizacije snaga u Politbirou CK SKP(b). Zinovjev, Kamenjev i Staljin su stvorili tada grupu poznatu pod imenom "trojka". Cilj im je bio koliko da onemoguće zahtev za uvođenje većeg demokratizma u partijskom životu, toliko i da spreče njegovog glavnog zastupnika Trockog da se domogne Lenjinove funkcije u partiji. "Trojka" je odnela pobedu, uticaj Trockog u Politbirou i CKu znatno je umanjen, ali je ubrzo posle toga, već 1925, došlo do njenog raspada. Zinovjev i Kamenjev se približavaju Trockom, obrazujući s njim tzv. "levu opoziciju", koja se oštro sukobljava s "desnom strujom" Buharina, Rikova i Tomskog oko koncepcija daljeg privrednog razvoja SSSRa. U ovom sukobu odluka je pala kad je generalni sekretar partije Staljin stao na stranu "desnih". Koncept NEPa je očuvan, a pozicije Trockog, Zinovjeva i Kamenjeva su veoma oslabljene. Trocki je tada isključen iz Politbiroa. Staljin se koristi nastalom situacijom da na niz istaknutih državnih i partijskih položaja dovede sebi odane ljude. "Leva opozicija", međutim, još se nije predavala. Njen definitivni slom je usledio tek 1927, kad je Trocki pokušao da u partiji i javnosti izazove revolt protiv generalnog sekretara Staljina. Pokušaj je propao: Trocki je isključen iz Partije, interniran u Alma Atu, a 1929. progнан iz Sovjetskog Saveza. "Leva opozicija" je potpuno potisnuta sa uticaj njih političkih pozicija.

124

Još dok su trajali obračuni sa "levom opozicijom", sazrevao je Staljinov sukob sa "desnima". Ovaj sukob se otvorio na pitanju tempa i metoda dalje socijalističke izgradnje, a naročito na planu o brzini i sveopštoj kolektivizaciji sela svim sredstvima. Ovom Staljinovom planu "desni" su se žestoko usprotivili, tražeći nastavljanje NEPa i usporen tempo kolektivizacije. Protiv njih Staljin se sada okrenuo služeći se nekadašnjim parolama "leve opozicije" i, što je presudnije, sebi odanim ljudima, koje je tokom 20ih godina uveo u najviša partijska i državna rukovodstva. Uz njihovu pomoć Staljin je 1929. porazio "desnicu", uklonivši njene pripadnike sa rukovodećih mesta u državi i partiji. Ova pobjeda je značila definitivni prelazak SSSRa na petogodišnji plan, na kolektivizaciju sela, kao i definitivni trijumf Staljinove koncepcije izgradnje socijalizma u jednoj zemlji.

Unutrašnje borbe u Boljševičkoj partiji bile su, kao što se vidi, početkom 30ih godina završene. SSSR je ušao u grandioznu i zamornu bitku za svestrani ekonomski i društveni preobražaj sa povoljnom političkom situacijom. Boljševička partija i njeno rukovodstvo bili su ponovo monolitni, nikakve organizovane, niti iole značajnije političke opozicije više nije bilo, ogromna vlast je bila koncentrisana u rukama najužeg državopartijskog vodstva, a naročito u rukama njegove vodeće ličnosti Josifa Visarionoviča Staljina. Izgledalo je da je za duži niz godina politička stabilnost u SSSRu zagantovana.

Najteži politički obračuni u Boljševičkoj partiji, pa i šire od toga, međutim, tek su predstojali. Nauka još nije potpuno objasnila motive i suštinu tih obračuna. Reč je o surovom likvidiranju svih onih ličnosti i grupa koji su bilo kada, u bilo kojoj fazi razvoja SSSRa, došli u raskorak sa zvaničnom politikom boljševičkog vodstva. Ovo razračunavanje je pogodilo mnoge pripadnike bivše građanske, menjševičke i eserske opozicije, ali pre od svega bilo je usmereno protiv nekadašnjih vodećih ličnosti samog SKP(b) i svih njihovih bližih i daljih pristalica i simpatizera. Razračunavanje je izvršeno u nekoliko talasa, u nekoliko "velikih čistki", od kraja 1934. do kraja 1938. U tim talasima, preko montiranih javnih ili tajnih suđenja, bez ikakvih suđenja, i na druge načine, poslato je u smrt, u koncentracione logore širom Sibira i u druge

zatvore i tamnice na stotine najistaknutijih revolucionara i boljševičkih prvaka i na stotine hiljada, pa verovatno i milioni, drugih komunista, političkih, privrednih, vojnih, naučnih i kulturnih radnika, stvaralaca i rukovodilaca. Ove čistke je od svih članova CK Boljševičke partije iz novembra 1917. preživela, osim Staljina, samo još Aleksandra Mihailovna Kolontaj. Posledice staljinskih čistki bile su teške po SSSR. Ne samo svaka postojeća već i svaka potencijalna opozicija svemoćnom Staljinovom rukovodstvu je za dugi niz godina bila zatrvena, ali je zato zemlja bačena u neograničenu vlast birokratije, koja je zavisila jedino od vrhovnog vođe. Svaka slobodna misao je bila uništena, nestalo je lične i pravne sigurnosti građana, totalna dogmatizacija ideologije umrtvijavala je ideje i sprečavala kreativnu primenu misli Marksa, Engelsa i Lenjina, kritika je zamukla, a idolopoklonstvo, kult Staljinove ličnosti, nekritičko veličanje svega postojećeg uzimali su čudovišne razmere. Jedna od

najtežih posledica bila je izvesna politička dezorijentisanost i vojna nespremnost SSSRa u poslednjim godinama pred drugi svetski rat. Ovu svoju nespremnost i dezorijentisanost prva zemlja socijalizma krvavo će platiti 1941.

5. EVROPSKI NACIONALIZAM I NACIONALNOOSLOBODILAČKI POKRETI POKORENIH NARODA

Već u 19. veku nacionalno pitanje je jedna od dominantnih pojava u istoriji evropskih naroda. Ono to ostaje i u 20. veku, s tim što su njime sada obuhvaćeni i mnogi vanevropski narodi. U periodu između dva rata **agREŠI** vni nacionalizam predstavlja jednu od glavnih poluga i pokretačkih snaga imperijalističke politike i osvajačkih težnji pojedinih država Evrope. To se u prvom redu odnosi na fašističke sile Nemačku i Italiju, kao i na Japan, od vanevropskih zemalja, ali je nacionalizam prisutna i snažna pojava i u politici drugih, kako velikih, tako i manjih, evropskih nacija. U čitavom međuratnom razdoblju on će biti veoma snažan motiv mnogih spoljnegopolitičkih planova, kombinacija i poteza gotovo svih evropskih država,

126

a ispoljavaće se na svetskoj političkoj sceni u različitim formama, u različitim stanjima i manifestacijama kolektivne svesti. Tako će se francuski nacionalizam naj snažnije ispoljavati u netrpeljivostima prema Nemačkoj, s jedne, i oslobodilačkim težnjama arapskih naroda, s druge strane. Engleski nacionalizam će imati najizrazitije manifestacije u odnosu prema obojenim narodima svog prostranog kolonijalnog carstva, dok će dva najekstremnija evropska nacionalizma (nemački i italijanski) biti usmerena protiv svih naroda koji su stajali na putu ostvarivanja njihovih ambicioznih osvajačkih programa. U Italiji će se sistematski negovati iredentizam i šovinistička mržnja prema balkanskim (naročito jugoslovenskim) narodima i prema Francuzima, kao i osećanje nadmoćnosti u odnosu na zaostale narode Afrike, na čije se teritorije računalo. Pored rasizma i antisemitizma, mržnja prema slovenstvu i nipodaštavanje romanskih naroda bili su glavne komponente netrpeljivog nemačkog nacionalizma. Nacionalizmi ostalih evropskih naroda takođe nisu bili bez značaja za međunarodne odnose od 1919. do 1939. Poljski nacionalizam je bio jedan od izrazitijih i prisutnijih svojom antiruskom, antigermanskom i antičeškom orijentacijom. Mađarski nacionalizam se iskazao kao revizionizam i revanšizam, a rumunski kao antislovensko i antimađarsko osećanje pre svega. Nacionalizam baltičkih naroda je imao antirusku, antinemačku i antipoljsku notu, a finski nacionalizam je bio uglavnom usmeren protiv Rusa. Snažni nacionalizmi su se preplitali i borili na Balkanu, sukobljeni, tako reći, svaki sa svakim. Dok su se velikosrpski i velikohrvatski nacionalizam iscrpljivali u svom hegemonizmu, odnosno separatizmu u okviru Jugoslavije, dotle je bugarski nacionalizam težio pokoravanju tuđih teritorija: jugoslovenskih (Makedonija), grčkih (Trakija) i rumunskih (Dobruđa). Grčki nacionalizam je najjasnije došao do izražaja u otvorenim posezanjima za turskim i u težnjama za albanskim teritorijama, a turski u svojoj mržnji prema Grcima i drugim balkanskim narodima. Nacionalizam ostalih evropskih naroda dolazio je najčešće do izražaja u njihovim otporima oslobodilačkim stremljenjima kolonijalnih naroda, dok je irski nacionalizam imao isključivo antienglesko obeležje.

Važno izvorište nacionalizma i nacionalnih trvenja u međuratnoj epohi bilo je nerešeno pitanje nacionalnih manjina u mnogim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope. Do prvog svetskog rata u raznim evropskim državama je oko 60 miliona ljudi pripadalo nacionalnim manjinama. Već na je težnja pripadnika ovih manjina bila da se ujedine, ili bar što tešnje povezu, sa svojim matičnim narodima. Polazeći od principa nacionalnosti, Versajska mirovna konferencija je pokušala da što više izađe u susret ovim težnjama, nastojeći da povlačenjem novih granica postigne stvaranje što je moguće čistijih nacionalnih država. Uspeh je bio polovičan, jer je u Centralnoj i Istočnoj Evropi bilo gotovo i nemoguće pronaći veće nacionalno homogene i kompaktne teritorije. Tako je i posle prvog svetskog rata izvan svojih matičnih zemalja ostalo da živi oko 30 miliona Evropljana.

Ne računajući Sovjetski Savez, najveći broj pripadnika nacionalnih manjina živeo je u zemljama Centralne i Istočne Evrope: u Poljskoj, Čekoslovačkoj, Rumuniji, Jugoslaviji, itd. Tako je oko 30 posto stanovnika Poljske i blizu 30 posto stanovnika Čehoslovačke pripadalo manjinama u prvom redu nemačkoj. U Poljskoj je živelo još i dosta Belorusa, Ukrajinaca, Litvanaca i Jevreja, a u Čekoslovačkoj Mađara. U Rumuniji su najjače bile mađarska (1,300.000), nemačka (700.000), ukrajinska (450.000), i bugarska (360.000) nacionalna grupa, ali su jake bile i neke druge (ruska i srpska). U Jugoslaviji su živеле mnoge grupacije Nemaca (500.000), Mađara (460.000), Albanaca (440.000), Turaka (150.000) i drugih, a u Grčkoj i Bugarskoj bilo je dosta Makedonaca i Turaka. Do 1923. u Turskoj je bila veoma snažna grčka nacionalna manjina. Nacionalne manjine su postojale i u drugim zemljama. U Italiji je živela jaka nemačka i nešto slabija slovenačka i hrvatska nacionalna grupa, u Austriji je takođe ostalo nešto slovenskog življa (Slovenaca i Hrvata), u baltičkim zemljama, a takođe i u Belgiji i Danskoj bilo je dosta Nemaca.

Pokušaj Mirovne konferencije i kasnije Lige naroda da nacionalnim manjinama zagarantuju ravnopravan politički tretman, da im, putem ugovora i svećano proklamovanih moralnih obaveza, obezbede nesmetan razvitak nacionalne kulture i svestranu nacionalnu afirmaciju, uglav

nom nije doneo očekivane rezultate. Otuda je "manjinsko pitanje" vazda predstavljalo otvoren problem na evropskoj političkoj sceni, koji je čas bio uzrok ili povod, a čas izgovor za izazivanje međunarodnih sukoba i nesporazuma.

Najzad, jedna od neuralgičnih tačaka nacionalnog pitanja u Evropi bili su i nacionalistički sukobi unutar višenacionalnih država, koji su katkad imali reperkusija i na međunarodnoj sceni. Takvim sukobima i nesporazumima karakterisale su se između dva svetska rata Jugoslavija (u prvom redu na relaciji Srbi-Hrvati), zatim Belgija (Flamanci-Valonci), Velika Britanija (Englezi-Irci), Čehoslovačka (Česi-Slovaci), Španija (Španci-Baski).

Nerešeno nacionalno pitanje je, dakle, izvorište permanentne uznemirenosti u velikim delovima starog kontinenta.

Nacionalna svest, nacionalna osećanja, pa samim tim i jake težnje ka nacionalnoj emancipaciji i osamostaljivanju, javljaju se u ovom razdoblju i kod mnogih azijskih i afričkih naroda. Pokreti za ostvarivanje ovih težnji, iako će postati jedna od najeminentnijih pojava

epohe posle drugog svetskog rata, predstavljače faktor od ne malog značaja i u političkoj istoriji međuratnog vremena. Kao takvi biće i komponenta međunarodnih odnosa ovog razdoblja.

Pojava nacionalne svesti i nacionalnooslobodilačkih pokreta u afroazijskim zemljama bila je rezultat privrednog i društvenog preobražaja ovih područja (izrastanje domaće buržoazije, inteligencije i radničke klase), ali i rezultat prodora modernih, evropskih ideja i uticaja. Učešće kolonijalnih naroda u prvom svetskom ratu (u sastavu trupa metropola) pospešilo je širenje tih ideja, ali je tome u još većoj meri doprinela pojava revolucionarnih komunističkih ideja (prvenstveno ideja oktobarske revolucije), kao i ideja o pravu naroda na samoopredeljenje izloženih u poznatih Vilsonovih Četrnaest tačaka. Lenjin je još 1908. najavio "buđenje Azije", ukazujući na nacionalnooslobodilačke i buržoaskorevolucionarne

129

pokrete koji su se tada javljali u Turskoj, Persiji, Indiji, Kini i drugim delovima ovog prostranog kontinenta. Još snažnije je to buđenje bilo posle prvog svetskog rata, pod uticajem pomenutih faktora. Ovim buđenjem zahvaćena su sada i neka afrička područja u prvom redu arapske teritorije severne Afrike. Ceo lanac revolucionarnih i nacionalnih pokreta koji se proteže od Kine, preko Indokine, Indonezije, Indije i Srednjeg istoka, do Turske, Egipta i Magreba ne utiče podjednakim intenzitetom na prilike u međunarodnoj politici. Tako, na primer, snažni oslobodilački pokret naroda Indije, pod vodstvom Gandija, ostaje pretežno u okvirima britanskoindijskih odnosa, kao što ostaju u granicama odnosa sa metropolama i znatno slabiji pokreti u Indoneziji (Holandska Indija) ili Indokini. Zato, međutim, kineska revolucija, nacionalnooslobodilačka borba Turske i nacionalni pokreti arapskih naroda ulaze, u pojedinim razdobljima, direktno u sferu velike svetske politike.

Kineska revolucija, započeta još 1911, prolazila je u svojoj buržoaskoj i buržoaskodemokratskoj fazi, koja traje do 1928, kroz razne etape, ali je u svima njima kao jedna od najhitnijih komponenti bila prisutna i borba za nacionalni suverenitet, protiv dominacije stranaca, protiv "neravnopravnih ugovora" i protiv ekonomskog i političkog porobljavanja Kine od strane veliki sila bilo evropskih, bilo Japana ili SAD. Ovu komponentu kineske građanske revolucije vrlo određeno je formulisao vod revolucije Sun JatSenu svom programatskom spisu Tri narodna načela iz 1924. Kao jedno od tih načela, dakle, kao jedan od tri najbitnija cilja revolucije, Sun JatSen je postavljao izbavljanje Kine iz polukolonijalne zavisnosti. Kina je, veli on, "kolonijalno tržište" i "rob više od deset gospodara". Nema drugog načina za oslobađanje iz tog ropstva osim služenja sredstvima samih gospodara. Treba pozajmiti tekovine njihove materijalne civilizacije, tući ih tim sredstvima, a u isto vreme sačuvati moral, duhovnu tradiciju i političku filozofiju kineskog naroda, koji su se vekovima i milenijumima razvijali i koji su nadmoćniji nad duhom i etikom Zapada. Građanska revolucija je samo delimično uspevala da ostvari ovo "narodno načelo", ali ga je zato preuzela u svoj program i KP Kine, koja se u socijalističkoj revoluciji od 30ih godina mnogo doslednije borila za njegovu realizaciju.

I turski nacionalni pokret bio je deo šire buržoaskorevolucionarne aktivnosti, otpočete još u drugoj polovini 19. veka akcijama "Novih Osmana" (Mladoturaka). Revolucija iz 1908. dala

mu je snažan impuls, a komadanje Turske o kome su se bile dogovorile pobedničke zemlje na kraju prvog svetskog rata bilo je definitivni katalizator koji je doveo do masovne i snažne oslobodilačke akcije. Razvijen pod vodstvom "Mladoturčina" Mustafe Kemala ("Ataturka") 1919, pokret je imao velikih neposrednih posledica u međunarodnim odnosima, a završio se trijumfom nacionalnog principa.

Buđenje arapskog nacionalizma otpočelo je, takođe, krajem 19. stoleća, u vezi s imperijalističkim nastupom velikih kolonijalnih sila prema Egiptu, Tunisu, Maroku i drugim arapskim teritorijama. Prvi centar u kojem će se formirati svest o nacionalnom jedinstvu svih Arapa nastaje, početkom 20. veka, u Siriji, koja se, zajedno sa ostalim arapskim teritorijama u Aziji, tada još nalazila u sastavu Osmanskog Carstva. Zahvaljujući tome, u toku prvog svetskog rata, podržavan i podstican od Engleza, nastao je snažan antiturski, oslobodilački pokret Arapa, pod vodstvom hašemitskog glavar (velikog šerifa Meke) Huseina Ibu Alija i njegovih sinova Alija, Abdulaha, Fejsala i Zaida. Cilj ovog pokreta bilo je stvaranje prostrane, nezavisne države svih Arapa koji su se tada nalazili pod vlašću Turske. Ovu težnju Englezi su licemerno podržavali, krojeći, istovremeno, planove sa Francuzima o posleratnoj podeli ovih teritorija (Saikspikov sporazum iz 1916). To će po završetku prvog svetskog rata dovesti do žestokih otpora Arapa anglofrancuskim pretenzijama. Bez obzira na to, odlukama Versajske konferencije i Lige naroda većina arapskih teritorija biće pretvorena u mandatne teritorije pod upravom Velike Britanije i Francuske. Nacionalni pokreti arapskog naroda protiv ovakvog rešenja izazivaće tokom celog međuratnog perioda niz krupnih političkih i oružanih sukoba, kao i međunarodnih zapleta. Ostavljajući ove događaje za kasnije izlaganje, valja dodati da će oni, s jedne strane, dovesti do postepene emancipacije arapskih naroda i osamostaljivanja njihovih država Iraka, Sirije, Libana i Jordana, ali i do pojave žestokog arapskog nacionalizma, nadahnutog islamskom netrpeljivošću i isključivošću.

131

Snažni nacionalni pokreti su se javili neposredno posle prvog svetskog rata i u arapskim zemljama severne Afrike. U Egiptu je pokret bio usmeren protiv britanskog protektorata, formalno proglašenog 1914, i protiv prisustva britanskih vojnih snaga na teritoriji ove zemlje. Pokret je vodila stranka Vafd el Masri, koju je 1919. osnovao egipatski nacionalni lider Saad Zaglul. Borba ove stranke, široko podržane od egipatske javnosti, dovešće, posle više sukoba, do ukidanja britanskog protektorata (1922) i zavođenja egipatske polusuverenosti. Nacionalni pokreti Egipćana neće ni posle toga jenjavati. Od 1927. na čelu stranke Vafd stajao je Nahašpaša, koji će 1936. i 1937. sa Englezima postići sporazum o davanju pune suverenosti Egiptu, o ukidanju režima "kapitulacija" (eksteritorijalnosti) za Evropljane i o prisustvu 10.000 britanskih vojnika samo u zoni Sueckog kanala. Egipatska nezavisnost će i posle ovoga biti više formalna nego stvarna.

Antifrancuski pokret u Tunisu otpočeo je 1920. ujedinjenjem više nacionalističkih grupa u stranku Destur (Ustav), koja se borila za unutrašnju autonomiju zemlje. Kad su Francuzi 1922. delimično izašli u susret ovim zahtevima, uvođenjem izvesnih oblika ograničene unutrašnje samouprave, tuniski nacionalisti su radikalizovali zahteve tražeći nacionalnu i državnu nezavisnost. Došlo je 1924. i do žestokih pokreta u prilog ovog zahteva, ali buržoaska stranka Destur nije bila spremna na odlučne akcije. Tek kad se iz ove stranke 1934. izdvojilo njeno najradikalnije krilo, pod vodstvom borbenog Habiba Burgibe, koje se formiralo u novu stranku Neodestur, nastaje širok i masovan nacionalni pokret za

emancipaciju Tunisa. Ovaj pokret, predvođen dobro organizovanom strankom Neodestur, ne usteže se od oštih političkih istupa, pa je Tunis krajem 30ih godina poprište snažnog nacionalnopolitičkog vrenja.

Za razliku od Egipta i Tunisa, u Maroku do izbijanja drugog svetskog rata nema široko postavljenog i dobro organizovanog nacionalnopolitičkog pokreta. Herojska epizoda ustanka Rifa protiv španskog gospodarstva (1920-1926) i njihov romantični vod Abdel Krim više su Punili stupce evropske štampe nego što su uticali na stvarni tok međunarodne politike.

V glava.

Državnici i političke koncepcije
u međunarodnim odnosima

1. ULOGA DRŽAVNIKA

U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA

Pitanje o ulozi državnika, političara i diplomate u kreiranju i određivanju glavnih pravaca međunarodnih odnosa, njihove suštine i smisla samo je aspekt šireg teorijskog problema o ulozi ličnosti u istoriji. Zato kratak osvrt na mesto državnika u internacionalnoj politici međuratne epohe započinjemo najopštijim stavom marksističke historiografije o ovom pitanju. Sveden u najkonciznije konstatacije, taj bi se stav sastojao u sledećem.

Svaka istorijska ličnost je nesumnjivo proizvod svoga vremena i svoje društvene sredine. To, naravno, ne znači da je pojedinac u svemu determinisan objektivnim okolnostima i da je potpuno beznačajan kao faktor istorijskog toka stvari. Značaj istaknutih ličnosti, međutim, nije u tome što one mogu da iz sopstvenih glava grade istoriju, već u njihovoj sposobnosti da shvate zakonitosti, glavne tokove i pravce istorijskog kretanja, da svoje lično stvaralačko delovanje usmere tim pravcima i usaglase s tim zakonitostima. Ako jednoj istorijskoj ličnosti to pođe za rukom, onda je njeno delovanje u istoriji usaglašeno i sa težnjama i potrebama masa, sa voljom naroda. Što je ova saglasnost veća, to je istorijska uloga date istorijske ličnosti značajnija. A ta se uloga sastoji pre svega u preciznom formulisanju i izražavanju težnje, volje i potreba naroda, tj. u otkrivanju osnovnih tendencija istorijskog razvitka. Kad to postigne, vodeća ličnost će svesno i aktivno delovati u pravcu ostvarivanja i ubrzavanja tih tendencija. Na taj način, aktivnost vodeće ličnosti postaje pokretačka snaga istorije.

U vezi sa ovim stavom javlja se potreba preciznijeg određivanja pojmova težnje masa, volja naroda, opšti interes. Marksistička teorija ove pojmove razlikuje od pojmova nacionalni interes i viši interes države, koji se često

133

upotrebljavaju u građanskoj nauci. Nacionalni interes i viši interes države je, po pravilu, sinonim, ili, tačnije, eufemistički izraz za posebne interese vladajućih klasa, slojeva i društvenih grupa. Izjednačavajući i identifikujući težnje masa, opšti društveni interes i volju naroda sa zakonitim tendencijama istorijskog razvoja, marksizam pod tim pojmovima podrazumeva težnje, interese i volju onih društvenih klasa i slojeva koji predstavljaju glavne nosioce istorijskog progressa, stvarnu ili potencijalnu snagu revolucionarnog preobražaja društva.

Na sceni konkretnih istorijskih zbivanja, međutim, ne retko vrlo uticajnu ulogu duže ili kraće vreme igraju i ličnosti za koje se apsolutno ne može reći da dejstvuju u pravcu društvenog progressa i revolucionarnih preobražaja, već baš nasuprot njima. Uloga takvih pojedinaca dobija na značaju u onim vremenskim deonicama u kojima, usled sticaja različitih istorijskih okolnosti, sukobljeni nosioci napretka i regressa dospevaju u stanje ravnoteže snaga, ili čak

privremene prevage na strani sila socijalnog i političkog konzervatizma i reakcije. Tada i lideri tih sila i njihovih pokreta imajući pod sobom jaku društvenu osnovu igraju u istoriji svoju, uglavnom neslavnu, glavnu rolu. Ali, kao što prevaga snaga društvene stagnacije i nazatka ne može biti trajna, tako i delo njihovih predvodnika ne može ostati u temeljima istorijskog razvitka. Ma koliko potresa donosilo, to je delo efemerno, prolazno i osuđeno na neumitno prokletstvo istorije.

Ako u okviru ovih opštih načela posmatramo ulogu vodećih pojedinaca internacionalne politike u konkretnim uslovima međuratne epohe, uočićemo da se kao značajni i uticajni stvaraoci u toj oblasti pojavljuju upravo one ličnosti čiji su programi i praktično delovanje bili usaglaseni sa dominantnim društvenim tendencijama i interesima ma ovog vremena kako na evropskom, tako i na svetskom planu. Ni u ovoj epohi, kao ni u ma kojoj drugoj, nije bilo takvih genijalnih pojedinaca koji bi samo svojom pameću mogli da upravljaju svetom i odnosima među narodima i državama. Jer, kako na jednom mestu kaže

134

Pjer Renuven, "inicijative državnika se ne mogu razvijati osetnije preko okvira koje (im) određuju bazične snage". Državnik svoje akcije mora da izvodi iz tih snaga, da ih njima prilagođava. Zato su odluke državnika najčešće kompromis njegovih ličnih stremljenja sa pritiscima pokretačkih snaga koje trpi, a da toga nije uvek ni svestan. Kreativna uloga državnika u tom prilagođavanju ispoljava se prilikom izbora sredstava delovanja i opredeljivanja za jedno od mogućih rešenja. Tim izborom i opredeljivanjem državnik i sam u izvesnom smislu dejstvuje na smer i tok razvoja pokretačkih snaga.

Lična stvaralačka energija pojedinca dolazi u međunarodnoj politici do izražaja i u meri u kojoj ili uspeva da se nametne kao inicijator pri ostvarivanju glavnih društvenih i političkih tendencija ili mora da se prepusti vođenju od strane nosilaca raznih vrsta ekonomskofinansijskih, socijalnih, političkih, vojnih, ideoloških i drugih pritisaka. Vrstama i metodama ovih pritisaka na istaknute delatnike internacionalne politike bavili su se mnogi istoričari i teoretičari međunarodnih odnosa. Najpodrobnije su o tome pisali Žan Mejno u Francuskoj, Mekenzi, Džonson i Kol u SAD. Zanimljivo je, na osnovu njihovih teorijskih rezultata, Renuvenove opšte metodologije međunarodnih odnosa i vlastite empirijske analize mnogih pojava internacionalne politike u 19. i 20. veku, došao do izvesne sistematizacije delovanja pokretačkih snaga te politike na formiranje stavova i praktičnu aktivnost odgovornih državnika. Ističući posebno dejstvo ekonomskih i ideoloških faktora, Diroznel uticaje pokretačkih snaga na vodeće pojedince deli na četiri grupe.

1. Direktni pritisci određenih uticajnih društvenih grupa na državnike putem posebnih izjava, demarša i zahteva.
  2. Indirektni pritisci, koji dolaze od aktivnosti političkih, socijalnih i drugih organizacija, udruženja i grupa u javnosti.
  3. Ambijent ili opšta atmosfera društvenog, ekonomskog i političkog života, i to u onoj formi u kojoj ih državnik subjektivno prima.
  4. Socijalni pritisak, koji obrazuju faktori kojima je državnik posredno podložan i koji formiraju njegovo će
- 1.

lokupno društveno biće. U ovu vrstu faktora spadaju klasni nazori, navike i predrasude državnika, njegovo nacionalno osećanje, obrazovanje, njegova podložnost porodičnoj tradiciji, prirodnoj sredini, geografskim uslovima, itd. Kao što se vidi, skala pritisaka koje svaka vodeća ličnost u istorijskoj akciji trpi široka je i raznovrsna. Ti pritisci, budući da potiču od pokretačkih istorijskih snaga, pokazuju visok stepen njihove nezavisnosti ne samo od pojedinca već i od ukupne političke situacije i događajne istorije, naročito ako se pojave posmatraju u dužem vremenskom trajanju. I pored toga, postoji stalna veza i cirkulacija uzajamnog, povratnog delovanja između vodećeg političkog vrha, s jedne, i objektivnih istorijskih procesa, s druge strane. Ono, međutim, što je u savremenoj nauci gotovo opšte prihvaćeno, to je da državnikpojedinaac može u istorijskim zbivanjima da nađe istaknuto mesto samo u okviru onih objektivnih (pokretačkih) istorijskih snaga koje formiraju i dominantnu društvenu svest. Zato i prilikom razmatranja koncepcija najistaknutijih ličnosti u oblasti međunarodne politike između dva rata moramo vazda imati na umu one pokretačke snage istorije koje smo već izložili.

2. OD LENJINOVIH DO ČEMBERLENOVIH KONCEPCIJA

Međuratna epoha je rodila nekoliko izrazitih individualnosti koje su, svojim delovanjem, idejama i rezultatima ostavile pečat na konkretnim zbivanjima kao i na opštim tokovima međunarodnih odnosa. Kraj prvog svetskog rata, opšti zamor, materijalna i moralna iscrpljenost, želja za mirom, gašenje nacionalnih zanosa i iluzija, kao i revolucionarna situacija koja je iz svega toga proizašla, rezultirali su nastankom dveju spoljnopolitičkih koncepcija: jedne revolucionarne, druge radikalno reformističke. Reč je o koncepcijama V. I. Lenjina i Vudroa Vilsona, koje su označavale unošenje potpuno novih ideja i inicijativa u međunarodnu politiku. Krizni period prvih posleratnih godina doneo je, uz oživljavanje šovinističke mržnje, i jednu snažnu, agREŠI vnu i otvoreno osvajačku političku koncepciju. Bila je to koncepcija italijanskog fašizma,

čiji je najbolji zastupnik Benito Musolini. Stabilizacija društvenoekonomskih i političkih prilika u svetu 20ih godina pogoduje stvaranju takvih spoljnopolitičkih programa čiji je cilj izgradnja sigurnog i trajnog mira na osnovama postojećih ili nešto izmenjenih odnosa i rasporeda snaga, za koje se verovalo da su čvrsti i postojani. Dvojica najistaknutijih delatnika u ovom smislu bili su francuski državnik Aristid Brijan i nemački ministar Gustav Štrezeman. U isto vreme, borba SSSRa za vlastiti društveni preobražaj zahtevala je jačanje ideja o koegzistenciji država sa različitim sistemima i povećanu brigu za opstanak prve zemlje socijalizma u obruču kapitalističkog sveta. To je dovelo do Staljinove spoljnopolitičke koncepcije, koja je praktičnim zadacima sovjetske međunarodne politike podređivala i ciljeve svetske proleTERSKE revolucije. Uznemirene i nestabilne tridesete godine, u koje je svet

uplovio po isteku krize 1929-1933, imale su za rezultat dve ekstremne političke koncepcije: jednu krajnje šovinističku, brutalnoagREŠI vnu i imperijalističku, koju je oličavao vod nemačkih nacionalsocijalista Adolf Hitler, i drugu klasno determinisanu, kratkovidu i sitnoračundžijski sebičnu, koja je poznata kao "politika smirivanja", britanskog premijera Nevila Čemberlena.

Svi ti programi i sve te koncepcije, uz mnoge druge od manjeg značaja, imali su razdoblja svojih uspona, kulminacija i slomova sve osim jedne koncepcije V. I. Lenjina. I danas, iako daleko od ostvarenja, ovaj program predstavlja viziju i nadu naprednog čoveć anstva. Lenjinov spoljnopolitički program sastojao se od dve bitne ideje. Prva ideja je formulisana neposredno posle preuzimanja vlasti u Rusiji od strane Boljševičke partije i sadržala je sledeće tačke: mir u svetu bez prisvajanja tuđih teritorija, ravnopravnost svih naroda i država, pravo svakog naroda na samoopredeljenje, te pružanje podrške svim revolucionarnim i nacionalnooslobodilačkim pokretima u svetu. Druga ideja se sadržavala u Lenjinovom zalaganju za mirnu koegzistenciju i saradnju država sa različitim društvenim sistemima.

137

Najvažniju programsku osnovu Lenjinove spoljnopolitičke koncepcije predstavlja poznati Dekret o miru, usvojen 8. novembra (26. oktobra) 1917. od strane Drugog sveruskog kongresa sovjeta. U tom dokumentu traži se zaključivanje pravednog i demokratskog mira bez aneksija i kontribucija, bez prisvajanja tuđih zemalja i porobljavanja tuđih narodnosti. Svi narodi i sve vlade imali su da se odreknu osvajanja tuđih teritorija kako u Evropi, tako i u ostalim delovima sveta.

Osuđujući na ovaj način osvajačku i kolonijalnu politiku imperijalističkih sila, Lenjin je ovako definisao pojam aneksije: "Ako se bilo koja nacija zadržava u granicama date države nasiljem, ako joj se i pored želje koju je ona izrazila svejedno da li je ta želja izražena u štampi, u narodnim skupštinama ili u pobunama i us tancima protiv nacionalnog ugnjetavanja ne daje pravo da slobodnim glasanjem (...) odluči bez i najmanje prinude pitanje formi državnog života te nacije, onda je njeno prisajedinjenje aneksija, tj. prisvajanje i nasilje." Izjašnjavajući se protiv aneksija, osvajanja i nasilja u međunarodnim odnosima, mlada boljševička vlada nije svoje uslove postavljala ultimativno, već sa spremnošću da pažljivo, ali javno, razmotri i druge predloge, ideje i inicijative. Uz to, ona se sa svojim ponudama i principima ne obraća samo vladama, već i narodima tada zaraćenih zemalja, a "naročito svesnim radnicima triju najnaprednijih nacija čoveć anstva (...) Engleske, Francuske i Nemacke", koji će "svojim svestranim, odlučnim i krajnje energičnim radom pomoći da uspešno dovedemo do kraja stvar mira i zajedno s tim stvar oslobođenja radnih eksploatisanih masa stanovništva od svakog ropstva i svake eksploatacije".

Iz izloženog se vidi da je svoju prvu ideju o izgradnji pravednog i demokratskog mira i o stvaranju sistema međunarodnih odnosa bez nacionalne neravnopravnosti i ugnjetavanja Lenjin vezivao za "stvar oslobođenja radnih i eksploatisanih masa stanovništva", tj. za uspeh socijalističke revolucije. Međutim, on pri tom nije gubio iz vida realnu situaciju u svetu i mogućnost neuspeha svetske socijalističke revolucije. Zato je već u Dekretu o miru isticao mogućnost uporednog postojanja i mirne saradnje država sa različitim društvenim sistemima, naročito

138

na privrednom polju. Polazeći od ove Lenjinove postavke, sovjetska vlada je zauzela gledište koje će njen ministar spoljnih poslova Čičerin izraziti recima: "Mirna saradnja s drugim vladama ma kakve one bile."

Opređeljivanje za koegzistenciju sa kapitalističkim zemljama za Lenjina i boljševike nije značilo odricanje od principa komunizma i od težnji ka svetskoj socijalističkoj revoluciji. Svoju podršku revolucionarnim pokretima u svetu sovjetsko rukovodstvo nije osobito ni skrivalo. Posebno je bilo eksplicitno u pružanju moralnopolitičke podrške borbi naroda Istoka protiv kolonijalizma i nacionalne zavisnosti: "U savezu s revolucionarima naprednih zemalja i sa svim ugnjetenim narodima, protiv svih i svakih imperijalista takva je spoljna politika proletarijata."

Lenjinovi principi i program bili su, dakle, i na planu međunarodne politike, pre od svega sredstvo revolucije: trebalo je da podstiču revolucionarne procese u svetu i, u isto vreme, da čuvaju tekovine oktobarske revolucije, tj. sovjetsku državu. U tom su programu, kao što se vidi, dve tačke od bitnog značaja. Prvu je određivalo revolucionarno društveno biće boljševika, drugu njihova uloga državnika i rukovodilaca jedne velike zemlje. Od opštih socijalnopolitičkih prilika u SSSRu i u svetu zavisilo je koja će tačka u praktičnom programu sovjetske spoljne politike imati prevagu. Dok je u Rusiji definitivna pobjeda revolucije još bila neizvesna, a u svetu (1918-1920) vladala revolucionarna situacija, više se značaja poklanjalo zadacima i ciljevima svetske revolucije. Kad je revolucija u Rusiji pobjedonosno okončana i kad je revolucionarni talas u Evropi sasvim splasnuo, sve veću važnost je stala sticati zaštita interesa SSSRa kao jedine zemlje socijalizma. Ideja o koegzistenciji država sa različitim društvenim sistemima dopunjuje se idejom o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj izolovanoj zemlji. Ove dve ideje postaju rukovodeće načelo sovjetske spoljne politike. Ni tada zadaci svetske revolucije nisu sasvim zanemareni, ali su prebačeni na neslužben plan u nadležnost Kominterne, čiji je centar i stvarni usmerivač opet bila Moskva. Zahvaljujući tome, dogodiće se da i kapaciteti Komunističke internacionale, u vreme Staljina, sve češće služe interesi ma sovjetske državne politike.

139

Koncepcija američkog predsednika Vudroa Vilsona poznata je bila u svoje vreme kao Vilsonova "nova diplomatija", pa je pod tim imenom ušla i u istoriju. Jedna od njenih bitnih karakteristika jeste to što je u samim Sjedinjenim Američkim Državama odmah izazvala snažnu reakciju i formulisanje potpuno protivne, "izolacionističke", koncepcije, koja će, pošto 1920. odnese prevagu, postati vladajuće načelo američke spoljne politike u celom međuratnom razdoblju. Zato ćemo ove dve koncepcije zajedno izložiti.

Osnovne tačke Vilsonove koncepcije iznete su u njegovoj poslanici američkom Kongresu, od 8. januara 1918, poznatoj pod imenom Program 14 tačaka. Ovaj program sadrži zahtev da se stvori takav sistem međunarodnih odnosa u kojem se osvajanja, agresije i ipotčinjava slabijih naroda jačima više ne mogu ponoviti. "Svi narodi moraju biti izjednačeni u svojim pravima" kaže se u programu jer je to uslov za postizanje "trajnog i pravednog mira" u svetu. Svakom se narodu mora garantovati pravo da sam, slobodnom voljom, određuje sebi sudbinu, "da živi svojim sopstvenim životom, da sam određuje svoje ustanove". Svako ugrožavanje ovih prava obavezuje sve slobodoljubive i miroljubive zemlje da ugroženom narodu pruže punu podršku "protiv sile i sebičnih agRESIJA". Da bi se ovi ciljevi ostvarili, Vilson predlaže

dve mere: sklapanje pravednog mira iz kojeg bi bili isključeni tajni dogovori i sebične namere i stvaranje takve međunarodne organizacije koja bi okupila sve miroljubive narode sveta i koja bi omogućila sprovođenje opšteg razoružanja, sprečavanje sukoba među državama i svestranu ekonomsku saradnju u svetu na bazi uzajamnog pomaganja i solidarnosti. Vilsonov program je, kao što se vidi, poput Lenjinovog, predviđao i pravo naroda na samoopredeljenje i na izbor vlastitog društvenog i političkog uređenja. Ali, dok je kod Lenjina to pravo proklamovano bez ograničenja (tek će docnije biti svedeno samo na pravo revolucionarnih snaga da ga primenjuju), kod Vilsona se ono odnosilo samo na razvijene narode, a ne i na narode kolonijalnih područja.

140

Zadatak i Dekreta o miru i Četrnaest tačaka bio je ideološke prirode. Prvi je trebalo da posluži ciljevima socijalističke revolucije u svetu; drugi je želeo da tu revoluciju zaustavi, pokazujući narodima sveta da se načela pravde i humanizma u međunarodnim odnosima mogu ostvariti i u postojećim uslovima buržoaskog društva. Ali uz ovaj, Vilsonov program je imao još jedan praktični politički cilj. Trebalo je da Sjedinjenim Američkim Državama i putem progREŠI vnih političkih načela obezbedi vodeću i arbitražnu ulogu u svetskim odnosima, jer su one takvu ulogu svojim materijalnim potencijalima već bile na putu da nesumnjivo osvoje. Uvijanje ovog cilja u napredne političke parole i deklaracije imalo je zadatak da Vilsonovu "novu diplomatiju" prilagodi američkim "moralističkim" principima, tj. uverenjima američkog građanina da je spoljna politika SAD najpravednija, najplemenitija i na j nesebični ja. To se uverenje ispoljavalo u predrasudama većine Amerikanaca da su SAD uvek u pravu i da se u međunarodnoj politici rukovode naj časnijim motivima. Kad su ratovale protiv Španije, to je bilo zato da bi oslobodile Kubu; kada su osvajale ovo ostrvo, činile su to da bi ga civilizovale; kad su ulagale kapital u latinoameričke zemlje uz upotrebu sile, želele su samo da pomognu tamošnjem bednom narodu; kad su ušle u prvi svetski rat, preuzele su na sebe viteški zadatak da kazne agresore i izbave njihove žrtve. O tim predrasudama je morao voditi računa i Vilson pišući svojih Četrnaest tačaka.

Dalekosežni ciljevi Vilsonove "nove diplomatije" podrazumevali su i stalno prisustvo SAD u rešavanju međunarodnih problema, kao i angažovanje nizom obaveza u svetskoj politici. Baš protiv tih obaveza ustao je velik deo američke buržoaske javnosti. Taj deo buržoazije odmah je i ponudio svoj spol j nepolitički program, izveden iz veoma modifikovane i izvitoperene Monroeove doktrine. Taj se program sastojao u sledećem:

1. isključivanje Evropljana iz američkih poslova;
2. dominacija SAD na američkom kontinentu (princip: "Amerika Sjedinjenim Američkim Državama");
3. nemešanje SAD u evropske probleme.

Znatno uži od Vilsonovog, ovaj je program bio bezobzirni u ispovedanju prava SAD na američkom konti

141

mentu i u čitavoj "zapadnoj hemisferi" (na Pacifiku), mada se i sam zaoddevao "moralističkim" ruhom, naročito kad je tvrdio da se ne treba mešati u nečiste računice evropskih država. U pogledu sredstava koja je zahtevao, ovaj je program mnogo agRESI vniji i sebičniji od Vilsonovog, a izolacionistički je (kako su ga nazvali njegovi tvorci) samo utoliko što je odbijao da na sebe preuzme odgovornost za razvoj međunarodnih odnosa i tamo gde američki interesi nisu neposredno angažovani.

Glavni nosilac ove koncepcije, koja je brzo stekla veliku popularnost u SAD, bio je senator Henri Kabot Lodž, a njen najortodoksniji branilac "lav iz Ajdaha", senator Vilijam Bora. I njihova i parola svih njihovih pristalica bila je: America First! (Najpre Amerika!).

Spoljnopolitički program italijanskog fašizma formulisao je njegov vod Benito Musolini. Taj je program polazio od odlučnog negiranja internacionalističkih principa i isticanja suvereniteta države kao "apsolutnog i nepovredivog" prava. Zaokupljen idejom o "veličini Italije", Musolini je od samog zasnivanja fašističkog pokreta planirao vođenje jedne velike, svetske politike. Italiju više niko neće tretirati "kao da je Portugalija", govorio je Duče, jer s dolaskom fašista na vlast počinje "grandiozni period" njene istorije, u kojem će ona sebi izboriti punu slobodu akcije. U ime te slobode akcije, Musolini je bio i protiv čvršćeg vezivanja italijanske politike za Društvo naroda, budući da je odbacivao ideju o trajnom miru, koja se mogla temeljiti samo na očuvanju postojećeg stanja. Italija, po njemu, nema nikakvog razloga da se bori za status quo koji su stvorili Englezi i Francuzi u svom vlastitom interesu. Štaviše, postojeće ugovore treba što pre revidirati i "prilagoditi realnosti".

Prelazeći sa ovih načelnih stavova na planiranje praktične aktivnosti italijanske spoljne politike, Musolini je predviđao najživlju akciju u tri glavna pravca. Prvi je pravac bio usmeren prema podunavskobalkanskom prostoru. Ovde je trebalo pre svega onemogućiti ponovno stvaranje bilo velike i jake centralističke države, bilo sla

142

be konfederacije, preko koje bi druge sile (Nemačka ili Francuska) ostvarivale svoju hegemoniju i ometale italijansku ekspanziju. Glavni oslonac Italiji u ovom delu Evrope trebalo je da budu mala i nejaka Republika Austrija i revizionistički raspoložena Mađarska. Zbog toga je Duče bio odlučan protivnik ujedinjenja Austrije sa Nemačkom, izjavljujući 1925, da Italija "neće nikad tolerisati takvu nasilnu povredu ugovora koja bi dovela do aneksije Austrije Nemačkoj".

Drugo područje italijanske ekspanzije prema Musolinijevoj zamisli imalo je da bude Sredozemno more. Iz mediteranskog basena valjalo je izbaciti "parazite" (Engleze i Francuze) i pretvoriti ga u mare nostrum, već prema tradicionalnim težnjama italijanskog imperijalizma. U tom ovladavanju Sredozemljem Jadranskom moru je bila namenjena značajna uloga. Kolonijalna osvajanja u Africi, iz Libije kao polazne baze, bila je treća tačka Musolinijevog imperijalističkog programa.

Ostvarivanje svog preambicioznog programa vod italijanskih fašista je predviđao da izvede postepeno i na dug rok. Razlog toj opreznosti je ležao u privrednoj i vojnoj nespremnosti Italije za velike osvajačke poduhvate. Iz istih razloga Duče u pogledu stratejskih ciljeva, kao i u pogledu metoda svoje spoljnopolitičke aktivnosti, nije bio dosledan. Do 1928. on je prioritet davao ciljevima svoje politike u Podunavlju. U toku krize 1929-1933. okrenuo se zadacima kolonijalne ekspanzije, da bi 1933. za kratko vreme opet usmerio pažnju prema

podunavskim problemima. Najzad, počevši od 1934. Sredozemlje i kolonije u Africi sve više mu zaokupljaju pažnju.

Kao strategija, i Musolinijeva taktika i metodi delovanja bili su promenljivi. Do 1933. dominiraju diplomatska sredstva. Posle dolaska nacista na vlast u Nemačkoj i Musolini pokazuje sve više sklonosti metodama sile u međunarodnim odnosima. Neuspeh pokušaja da pomoću Pakta četvorice ostvari mirnu reviziju Versajskog ugovora izazvao ga je da 31. decembra 1933. izjavi: "Na kraju će govoriti Njegovo veličanstvo top." A od sredine 1934. sve češće je ponavljao da "Italija mora biti spremna za rat i postati vojnička nacija". Godinu dana kasnije počeo svoje agresivne planove i da ostvaruje.

143

Dominantna tema francuske spolj ne politike u čitavom međuratnom periodu bilo je tzv. nemačko pitanje. Kroz njega su prosuđivani, ili su zbog njega potiskivani u sporedni plan, mnogi drugi krupni problemi međunarodnih odnosa. U samom centru i u suštini "nemačkog pitanja" nalazio se problem bezbednosti Francuske i očuvanja sistema odnosa stvorenog u svetu posle prvog svetskog rata. U vezi s tim u Francuskoj se 20ih godina javilo nekoliko političkih koncepcija, među kojima su dve bile od posebnog značaja i uticaja na međunarodnoj sceni. Reč je o koncepcijama Rejmona Poenkarea i Aristida Brijana, od kojih je ova poslednja postigla u izvesnom smislu reputaciju političke doktrine.

Poenkareova koncepcija se zasnivala na shvatanju da se Francuska mora koristiti vojničkom nadmoćnošću s kojom je izašla iz prvog svetskog rata kako bi sebi izgradila siguran i bezbedan položaj u Evropi. Ona treba da insistira na striktnom poštovanju Versajskog ugovora i da to, ako je potrebno, obezbeđuje i primenom vojničkih mera. S druge strane, Francuska treba da se poveže sistemom saveza sa malim evropskim zemljama kako bi im ulila poverenje u svoju snagu i time ih zadržala u okrilju svoje politike. Ovakvu politiku Francuska ima da vodi samostalno i odlučno, ne osvrćući se na eventualne primedbe i otpore svojih bivših saveznika.

Po krajnjim ciljevima sličnu, ali po metodama delovanja i putevima njihovog ostvarivanja sasvim različitu koncepciju izgradio je Aristid Brijan. Čovek izvanredne političke elastičnosti, darovit i tolerantan, protivnik svake dogme, shematičnosti i krute ideologije, Brijan je bio oslobođen i isključivog nacionalizma, od kojeg su patili i Klemanso i Poenkrae. I on je vazda imao u vidu interese Francuske, njenog mira, bezbednosti i prestiža, ali je želeo da ih ostvari uklapajući ih u opšteevropske interese, koji su, po njemu, zahtevali trajan mir i široku međunarodnu saradnju. Osnovni način da se do te saradnje dođe, po njegovom mišljenju, bili su strpljivi, tolerantni i otvoreni pregovori.

144

U vezi s položajem Nemačke, od kojeg su polazili svi najhitniji evropski, pa i svetski problemi, Brijan je verovao da taj položaj ne može dugo biti neravnopravan. Naročito nije verovao da se odredbe o okupaciji nemačkih teritorija i o potpunom razoružanju ove zemlje mogu dosledno i bez problema sprovesti u delo. Umesto da se u odnosima sa Nemačkom služi

pretnjama i silom, Francuskoj bi više vredelo da s njom ulazi u pregovore i sporazume ističući u prvi plan svoju odanost idejama mira, saradnje, pravne i moralne osude rata, itd. Isto tako, Francuska svoju politiku u Evropi ne može da vodi potpuno samostalno i izolovano, oglašujući se o mišljenja svog najpouzdanijeg saveznika (Velike Britanije), niti o raspoloženje svetske javnosti, koja želi obnovu Nemačke.

Brijan je bio svestan da obnova Nemačke znači njeno jačanje na svim poljima, pa i na vojnom. Godine 1923. on je priznavao da će Nemačka "za dvadeset pet do pedeset godina biti jača od Francuske". Kako je onda mislio da Francusku zaštiti od eventualne nove nemačke agresije? Tako što bi se Evropa pretvorila u zajednicu miroljubivih naroda, u kojoj bi rat kao sredstvo rešavanja nesporazuma među državama bio isključen. U toj zajednici Francuska bi igrala jednu od vodećih uloga i bez pretnji silom i oružanom intervencijom.

Uslov za stvaranje ovakve evropske zajednice jeste francuskonemačko izmirenje i zbližavanje. Tim izmirenjem bi se elan nemačke obnove "kanalisao u pravcu mira". Sama bi se Nemačka odrekla politike revanša, a između dvaju velikih susednih naroda razvila bi se osećanja poverenja i solidarnosti.

Sistemom evropske miroljubive zajednice Brijan je želeo da diplomatskim sredstvima očuva postojeći sistem međunarodnih odnosa, u kojem je Francuska uživala plodove svojih pobeda u prvom svetskom ratu. Bila je to u osnovi konzervativna, ali u konkretnim istorijskim uslovima korisna i humanizmom inspirisana koncepcija.

Sličnu politiku u pogledu metoda delovanja, mada ne i u pogledu krajnjih ciljeva, kao Brijan vodio je nemački ministar inostranih poslova (1923-1929) i vodeća ličnost nemačke političke scene (1926-1929) Gustav Štrezeman. Bivši monarhist, isključivi nacionalist i aneksionist, Štrezeman je posle prvog svetskog rata postao libe

145

ral, republikanac i pristalica međunarodnog sporazumevanja. Motivi ove njegove evolucije leže u interesima ekonomske i političke prirode koje je Nemačka imala u doba Vajmarske Republike. "Hitno nam treba nekoliko milijardi" beleži Štrezeman u svom dnevniku za vreme velike inflacije. Strane milijarde, međutim, može da dobije samo miroljubiva, stvaralačkom radu okrenuta republika, a ne agresivna carevina Hoencolerna. Ako je, dakle, miroljubiva republika uslov brze privredne obnove Nemačke, onda je Štrezeman za takvu republiku.

Važniji od ekonomskog za Štrezemanu je bio politički motiv. Nepokolebljivo odan jedinstvu i veličini nemačkog naroda i nemačke države, on je bio ubeđen da njegova poražena zemlja tu veličinu može povratiti jedino ako dokaže Evropi da Nemci nisu samo vojnici i osvajači, već i miroljubivi graditelji, puni humanističkih vrlina. Ovo Nemci mogu dokazati ako budu vodili miroljubivu politiku, politiku ubeđivanja i elastične diplomati je. Uz pomoć takve politike Nemačka će steći pravo da bude primljena u Društvo naroda i da na odgovarajući, diplomatski, način postavi pitanje revizije "versajskog diktata", koji je sramna lžaga za svakog Nemca.

Na koje je odredbe Štrezeman mislio sanjajući o reviziji Versajskog ugovora? On to precizira u jednom pismu bivšem pruskom KronPrincu iz 1925: misli na odredbe koje se odnose na okupaciju Rajnske oblasti, na položaj nemačkih manjina u Poljskoj i Čekoslovačkoj, na ispravljanje poljskonemačke granice likvidacijom "koridora" i na, u daljoj perspektivi,

ujedinjenje Nemačke sa Austrijom. Kad ovo postigne, Nemačka će opet biti velik, jak i ugledan, ali miroljubiv, član međunarodne zajednice.

Kao što se vidi, Štrezemanov cilj je bio suprotan Brijanovom. Dok je Brijan želeo da miroljubivim sredstvima očuva postojeće odnose u svetu, Štrezeman je želeo da ih na isti način promeni. Do ovih ciljeva put je, međutim, dobrim delom bio zajednički. Zato su se njih dvojica na njemu susreli i na njemu 1926. zaslužili Nobelove nagrade za mir.

Staljinova spoljnopolitička koncepcija je sadržala dve bitne preokupacije: čuvanje bezbednosti prve zemlje so

10

146

cijalizma u zaokruženju kapitalističkih država i uloga SSSRa u međusobnim trvenjima, suprotnostima i obračunima imperijalističkih sila. U rešavanju oba ova problema Staljin je gradio praktičan politički stav polazeći od ključnog pitanja o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj, izolovanoj, zemlji, kakva je, posle pobeđe oktobarske revolucije, bio SSSR. Videli smo da je odgovor na ovo pitanje umnogome određivao praktične stavove i Lenjinovog spoljnopolitičkog programa. Za Staljinov se to može reći još u većoj meri. Staljin zapravo sve do 1925. u vezi sa ovim pitanjem nije imao jasno stanovište. Još početkom 1924. on je u brošuri Osnovi lenjinizma tvrdio da proletarijat jedne zemlje, ako i uspe da sačuva osvojenu političku vlast, ne može sam izgraditi privredu i društvene odnose na socijalističkoj osnovi. Krajem iste godine, međutim, Staljin već misli drugačije. U knjizi Problemi lenjinizma dokazuje da je izgradnja socijalizma u jednoj zemlji moguća. Od tada on uporno stoji na ovom stanovištu, koristeći se njime kao prvorazrednim ideološkim pitanjem na kojem se beskompromisno obračunava sa svojim najopasnijim protivnicima trockistima. Lav Trocki se držao gledišta da je socijalizam u jednoj osamljenoj i izolovanoj zemlji nemoguć i da zato treba uporno raditi na prenošenju revolucije sa nacionalnog na internacionalni plan. To širenje (iznošenje) revolucije van granica jedne zemlje za Trockog je jedna od dve bitne komponente socijalističke revolucije kao permanentne pojave. Prva komponenta se iscrpla pretvaranjem buržoaskodemokratske u socijalističku revoluciju. I u teorijskom i u praktičnom pogledu Staljinovo gledište je bilo bliže izvornom lenjinizmu. I Lenjin je, doduše, verovao da je "konačna pobeđa socijalizma" moguća samo u okviru jednog svetskog socijalističkog sistema, ali je zato znao i to da je u SSSRu, "kao opsednutoj tvrđavi socijalizma", socijalistički društvenoekonomski preobražaj ne samo moguć već i neophodan. Moguć je zahvaljujući njegovom ogromnom prostoru, materijalnim i ljudskim resursima, kao i unutrašnjim političkim uslovima stvorenim posle revolucije. Neophodan je, opet, da bi se održala mobilnost i stvaralačka energija revolucionarnih snaga i da bi se sovjetskim primerom stimulisali revolucionarni procesi u drugim delovima sveta.

147

Ovaj Lenjinov stav Staljin je u izvesnom smislu deformisao, potiskujući iz njega gledište o socijalizmu kao svetskoistorijskoj pojavi. Istina, on je javno isticao da SSSR želi i očekuje pobeđu socijalističke revolucije na svetskom planu, jer je ona zakonit rezultat objektivnog

istorijskog razvoja, ali ako se ta pobjeda bude odlagala unedogled, čak ako do nje nikad i ne dođe, SSSR će sam izgraditi ne samo socijalizam već i besklasno, komunističko društvo. "Mi imamo naše toliko prezirane muzike, koji su za socijalizam učinili više nego proletarijat svih drugih zemalja zajedno; i ako nas ostave same sa našim mužićima, obavićemo sami i ostatak posla."

U vezi sa ovakvim shvatanjem o mogućnosti izgradnje socijalizma u SSSRu, Staljin je smatrao da je najvažniji zadatak sovjetske diplomatije da svojoj zemlji stvori što sigurniji položaj u kapitalističkom svetu. Računajući na izrazito neprijateljstvo toga sveta, a naročito sila pobjednica iz prvog svetskog rata, sovjetsko rukovodstvo je nastojalo da njihovu netrpeljivost neutrališe stvaranjem protivteže među zemljama nezadovoljnim posleratnom situacijom. Najveći nezadovoljnik bila je Nemačka. Postizanjem dobrih odnosa s njom SSSR bi stvorio bar potencijalnu kontrasilu francuskom sistemu saveza u Evropi (sa Poljskom, Čehoslovačkom, Rumunijom, Jugoslavijom), koji je bio uperen kako protiv Nemačke, tako i protiv SSSRa. Započeta još za vreme Lenjina, ova orijentacija sovjetske spoljne politike nastavlja se i posle njegove smrti.

Smirivanje kriza i revolucionarnih napetosti u Evropi posle 1923. pripomogle je učvršćivanju shvatanja o mogućnosti izgradnje SSSRa kao jedine zemlje socijalizma, a podstaklo je i dalja nastojanja da se sa kapitalističkim svetom nađu modusi mirnog koegzistiranja i što šire miroljubive (u prvom redu ekonomske) saradnje. To je, međutim, odmah nametnulo pitanje kakav stav SSSR treba da zauzme prema zadacima Kominterne, kao instrumenta svetske revolucije. Staljin je ovo pitanje rešio postepenim potčinjavanjem ove organizacije interesi ma sovjetske spoljne politike. To je bilo u savršenom skladu s njegovim shvatanjem da je izgradnja socijalizma u SSSRu najznačajniji praktičan doprinos svetskom socijalističkom procesu i da je, prema tome, bezbednost Sov10*

148

jetskog Saveza važnija stvar od neizvesnih perspektiva svetske revolucije.

Svetska ekonomska kriza i jačanje fašizma nešto su uzdrnali Staljinova shvatanja o međunarodnim odnosima. U početku (20ih godina) on nije pridavao velik značaj fašizmu. Čak je verovao da će on pomoći zbijanju redova radničke klase. Kad je naišla velika ekonomska kriza, Staljin je, iako znatno uzdržanije nego rukovodstvo Kominterne, počeo misliti da je čas propasti kapitalizma ipak kucnuo. Tada se i u njegovoj glavi rodila ideja o socijaldemokratiji kao glavnoj kočnici socijalističke revolucije i najsnažnijoj podršci fašizmu. Otuda i stav da komunisti glavnu bitku treba da biju sa socijaldemokratima, i to pre svega sa njihovim levim krilom. "Što su više levo, to su opasniji" bilo je Staljinovo pravilo. Ovo Staljinovo "levičarenje" u međunarodnim odnosima nije bilo dugog veka. Posle pobjede nacionalsocijalizma u Nemačkoj on će se vratiti svojim idejama iz sredine 20ih godina, opredeljujući se ovoga puta za tešnju političku saradnju sa zemljama građanske demokracije u cilju suzbijanja fašističke opasnosti. Francuska se više ne smatra glavnim nosiocem agresivne politike u Evropi, a njen sistem saveza se prihvata kao moguće sredstvo odbrane od Hitlerovih osvajačkih namera. SSSR počinje da igra vidnu ulogu u Društvu naroda, a Kominternu odbacuje shvatanje o socijaldemokratiji kao potpori fašizma i usvaja politiku narodnih frontova. Tu novu orijentaciju SSSRa zapadni svet prihvata jako uzdržano, preko volje ili neiskreno, i srlja u katastrofu.

Približavanje drugog svetskog rata aktueliziralo je Staljinovo shvatanje o ulozi koju SSSR treba da odigra u međusobnom sukobljavanju velikih kapitalističkih zemalja. To shvatanje Staljin je izgradio još 20ih godina. Kao i većina drugih komunističkih vođa i aktivista, Staljin

je na mir uspostavljen posle prvog svetskog rata gledao samo kao na neku vrstu primirja, posle kojeg mora doći novi ratni požar svetskih razmera. Konkurencija i suprotnosti između kapitalističkih zemalja tolike su da među njima trajnog mira ne može da bude. U te suprotnosti SSSR treba što manje da se mesa i da vodi iskreno miroljubivu politiku. Ali, istovremeno, on treba da se aktivno

149

vojnički priprema za takvo mešanje kad naiđe odlučan trenutak. Naime, SSSR, i pored svoje miroljubive politike, neće moći da izbegne učešće u novom ratu do kojeg će neizbežno doći. "Mi ćemo u njemu morati da učestvujemo, ali ćemo biti poslednji koji će u njemu učestvovati. A mi ćemo morati u njemu učestvovati zato da bismo na vagu bacili odlučujući teg, teg koji će pretegnuti balans." Tu kapitalnu ideju o SSSRu kao arbitru svetske politike u budućem ratu Staljin je izneo još 1925. i ona je ostala njegova trajna misao. Nevolja je samo što su sličnu ideju imali i neki lideri zapadnih zemalja koji su želeli da igraju ulogu arbitra u jednom budućem iscrpujućem nemačkosovjetskom sukobu.

Mora se, međutim, reći da je, uprkos ovoj svojoj želji i nameri, Staljin u periodu 1935-1939. iskreno nastojao da sa zapadnim zemljama zaključi antihitlerovski odbrambeni (vojni) savez. On je tada shvatio da je Sovjetski Savez u tako direktnoj opasnosti i sa zapada i sa istoka (od Nemačke i Japana) da bi rizik kalkulisanja sa međusobnim obračunom kapitalističkih sila bio prevelik. Tek pred upornim zatezanjem i okolišenjem Engleza (a uz njih i Francuza), koji nikako nisu sagledavali pogubnost igre na kartu nemačkosovjetskog sukoba, i Staljin će se sredinom 1939. vratiti svojoj opasnoj računici sa arbitražnom ulogom SSSRa u novom svetskom ratu.

Uz svu zagonetnost koju je predstavljao za svoje savremenike zahvaljujući veoma rafiniranom kombinovanju najrazličitijih sredstava i metoda prilikom njegovog ostvarivanja Hitlerov spolj nepolitički program bio je krajnje jasan i jednostavan. Celokupnu svoju aktivnost, celokupnu aktivnost Nacionalsocijalističke stranke, ogromne državne, privredne, ideološke i vojne mašinerije Nemačke Hitler je potčinjavao ostvarivanju svoje konačne vizije. Ta vizija bilo je Veliko Nemačko Carstvo sa širokim "životnim prostorom" za nemački narod. Njoj je posvećen i spolj nepolitički program nacionalsocijalizma formulisani u globalnim linijama na velikom broju strana u Hitlerovoj knjizi Moja borba. U kasnijoj praksi Hitler je svoj program dopunjavao, razrađivao i modifikovao.

150

Najkraće izneto, Hitlerov spoljopolitički program sastojao se u sledećem. Višoj arijevskoj rasi (čiji je najčistiji deo nemački narod) potreban je "životni prostor" da bi nesmetano razvila sve svoje stvaralačke snage i energije. Da bi došao do toga prostora, nemački narod mora da izvede neke prethodne poduhvate na međunarodnoj sceni. U prvoj fazi nacionalsocijalistička vlada mora da stREŠE ponižavajuće okove u koje su Nemačku bacile inferiornije nacije "versajskim diktatom". Nemačka, dakle, mora najpre da razbije versajski sistem i oslobodi se njegovih najtežih obaveza: razoružanja, demilitarizacije Rajnske oblasti, itd.

U drugoj fazi bi u granice nemačke "narodne države" trebalo okupiti Nemce iz drugih krajeva Evrope i stvoriti Veliki Rajh. Ovo je značilo da u sastav Nemačke treba uključiti Austriju, a zatim i Nemce iz zemalja Istočne Evrope: Čehoslovačke, Poljske i baltičkih država. Tek posle stvaranja Velikog Rajha sledila bi treća faza Hitlerovog plana osvajanje "životnog prostora" i stvaranje "novog poretka" u Evropi na bazi rasne ideologije. Evropa "novog poretka" sastojala bi se od nekoliko tipova država i teritorija, u manjoj ili većoj meri zavisnih od Nemačke. Prvi tip činile bi teritorije direktno potčinjene Velikom Rajhu: Češkomoravski protektorat, Poljsko generalno guvernerstvo (Poljski gau) i Istočno generalno guvernerstvo, koje bi obuhvatalo Ukrajinu, Belorusiju i evropske delove Rusije. Ostali krajevi i narodi "nove Evrope" delili bi se na tri političke kategorije. U prvu kategoriju "saveznika" Velikog Rajha ulazili bi germanski narodi: Skandinavci, Holandani, Flamanci i, po mogućnosti, Englezi. Mađari, Grci i romanski narodi, kao inferiorniji, imali bi manje povoljan položaj bili bi dovedeni u neku vrstu vazalne zavisnosti od Nemačke. Slovenski narodi, najzad, koji ne bi bili direktno uključeni u "životni prostor" Nemačke, bili bi, kao pripadnici najniže evropske rase, takođe bačeni u potpuno zavisan položaj od Rajha. Bili bi, naime, podvrgnuti neposrednoj privrednoj eksploataciji i političkoj stezi Nemačke. Takav je bio program nejednakosti, ropstva i nasilja u Evropi koji je formulisao Hitler, a Nacionalsocijalistička stranka bespogovorno prihvatila kao

OD VERSAFA DO DANCIGA

151

idejnu osnovu svoje akcije. Kojim su sredstvima Hitler i nacionalsocijalisti mislili da ostvare ovaj osvajački program?

Hitler je predviđao primenu različitih sredstava. Računao je, dabogme, na politička, diplomatska, privredna i propagandna sredstva i njima se obilato služio. Pozivao se na principe nacionalnosti, ravnopravnosti i suvereniteta svih država, na pravo nemačkog naroda na samoopredeljenje. Delio je miroljubive izjave i obećanja, služio se antiboljševičkom demagogijom, pretio, podsticao najžešću propagandu i subverzivnu delatnost u protivničkim državama, itd. Vršio je ekonomski, ideološki i politički pritisak na male države i narode. Znao je, međutim, da bi sva ta sredstva, bez upotrebe sile i direktne vojne intervencije, dala sasvim ograničene rezultate. Zato je punom snagom pripremao Nemačku za rat i bezobzirnu primenu nasilja.

Kao na najljućeg protivnika Hitler je računao na SSSR. Smatrao je da Nemačka mora ponovo ratovati i sa Francuskom, s kojom jednom zasvagda valja "srediti račune", svođenjem ovog opasnog suseda na rang sile drugog reda. Što se tiče Velike Britanije, Hitler je dugo verovao da će s njom izbeći direktan obračun. Mislio je da će je neutralisati, ostavljajući joj određene ruke u prekomorskim teritorijama za koje Nemačka nema interesa. Kao na jedinog saveznika u Evropi računao je na Italiju, a izvan Evrope, eventualno, na Japan, prilikom obračuna sa SSSRom.

Velika Britanija u međuratnoj epohi nije imala izrazito velikih figura na kormilu svoje spoljne politike. Čak ni Loj d Džordž, lord Kerzon ili Ostin Čemberlen, ličnosti sa značajnim momentima i potezima u političkoj karijeri, nisu bili tvorci novih širokih spoljnopolitičkih programa, vizionarskih koncepcija i rešenja kojima bi dali pečat međunarodnim odnosima svoga doba. Svi su oni, manje ili više uspešno, formulisali i u praksi sprovodili shvatanja koja su preovlađivala u britanskoj buržoaskoj javnosti o aktuelnim međunarodnim zbivanjima.

Uprkos tome, upravo je jedan britanski političar stekao tu istorijsku sudbinu da se o njegovim koncepcijama i

152

akcijama već tri i po decenije piše i raspravlja s najvećom zainteresovanošću i pasioniranošću. Reč je o koncepcijama i politici Nevila Čemberlena, britanskog premijera od 1937. do 1940. Zahvaljujući grandioznosti negativnih posledica koje je njegova politika ostavila iza sebe, ovaj najkonzervativniji britanski konzervativac stekao je neprolaznu istorijsku "slavu" jednog od tvorca drugog svetskog rata. A jedina stvarna "zasluga" Nevila Čemberlena sastojala se u tome što je on doveo do kraja, do poslednje konsekvence, spoljnopolitičku orijentaciju najkonzervativnijih delova engleske građanske klase orijentaciju u čijem se razvoju lako uočavaju stalnost i kontinuitet.

U pravcima britanske spoljne politike posle prvog svetskog rata bilo je još dosta tradicionalnih sadržaja prenetih iz 18. i 19. veka, ali se važna novina sastojala u definitivnom odricanju od principa "sjajne izolacije" prema Evropi. O gubljenju interesa za evropske kontinentalne probleme više nije moglo biti reci. Tradicionalno u tom novom vezivanju za evropske probleme bilo je englesko nastojanje da ne dopusti preveliko snaženje nijedne sile i da rade na održavanju ravnoteže snaga na Kontinentu. Samo tako će Velika Britanija moći da u kritičnim trenucima igra ulogu arbitra u evropskim poslovima. Iz tih razloga Britanci su posle Versaja strahovali od prevelikog snaženja Francuske i izgradnje njene hegemonije u Evropi, optužujući je da još boluje od "napoleonovskih ambicija". Da bi blago i diskretno parirali francuskoj dominaciji, Englezi su pokazivali izvesnu popustljivost prema Nemačkoj, izlazeći u susret njenim zahtevima da se o nekim odredbama Versajskog ugovora započnu nove diskusije i da se okonča nemačka politička izolacija, koju su Francuzi svakako hteli da održe. Ovo ne znači da je Britanija bila spremna na konflikt sa Francuskom. Štaviše, pokazivala je volju i da joj pruži izvesne garancije protiv eventualne nove nemačke opasnosti, znajući da dobar deo francuske nepopustljivosti i dolazi iz straha od nemačkog revanša. Ali osim tih, uglavnom moralnih, garancija Englezi su izbegavali bilo kakvo drugo, čvršće, obavezivanje na očuvanju versajskih tvorevina, naročito kad je bila u pitanju Istočna Evropa.

Od ostalih međunarodnih pitanja pažnju Velike Britanije najviše je zaokupljala briga kako da zaštiti svoju

153

dominaciju na pomorskim komunikacijama, kako da očuva svoje već nešto poljuljano kolonijalno carstvo i kako da obnovi svoj ekonomski značaj u svetu. U rešavanju ovih pitanja Velika Britanija je kao na partnera morala mnogo više računati na SAD nego na evropske zemlje. Da bi stekla njihovu naklonost, ona se morala obazirati i na američke interese i američka shvatanja o Evropi, tako da ni engleska evropska politika u međuratnom razdoblju nije bila "čisto evropska", što je jako ljutilo Francuze.

Pojavu nacizma u Nemačkoj engleska politička javnost dugo nije ozbiljno shvatala. Na Hitlerove osvajačke ambicije, tako drastično iznete u Mein Kampf, Englezi su gledali kao na

ideološkopolitičku mistifikaciju, kao na robu za "domaću upotrebu". Ni kad su se te ambicije 1936. počele ostvarivati, britanski konzervativci, koji su tada čvrsto držali vlast u rukama, nisu u bitnom promenili stav. Zadovoljavali su se praznim deklaracijama o odanosti evropskom sistemu bezbednosti, Lokarnougovoru, savezničkim obavezama itd., ali su uporno bežali od svake konkretne mere i akcije u cilju obuzdavanja agresije. Umesto toga, umirivali su vlastitu javnost ubeđujući je kako se mir u Evropi i svetu može kupiti "razumnim" ustupcima fašističkim diktatorima Hitleru i Musoliniju.

Politiku "stišavanja" i "ustupaka" Nevil Čemberlen, dakle, nije sam stvorio. Ona nije njegova originalna zamisao, već nasleđena orijentacija konzervativne politike. Čemberlen će ovu kratkovidu politiku pokušati da podigne na nivo ideologije i doktrine i da njome preuređuje svet. Ni u tim pokušajima neće biti originalan i samostalan. Koliko svoje, on će u politici "stišavanja" i "popuštanja" izražavati i sprovoditi i stavove kruga desnih konzervativaca (tzv. "klivdenske klike", okupljene u salonima i vrtovima ledi Nensi Astor), kojem je pripadao. Sprovpdeći stavove ovog kruga, on će za kratko vreme preći put od "šampiona politike mira" do tvorca "velikog političkog neuspeha". Nije ni čudo. Politikom "stišavanja" postigao je naglu i brzu popularnost u zaplašenoj britanskoj javnosti. To ga je sokolilo da nastavi putem kojim je pošao. Taj ga je put, međutim, za sasvim kratko vreme odveo do ratne katastrofe. Isti svet koji mu je do juče frenetično aplaudirao shvatio je najednom da Čemberlen nije nikakav politički vizionar, već "sitan kalkulant sa velikom ide

154

jom mira" i "provincijski fabrikant gvozdениh kreveta" kako ga je podrugljivo nazivao Loj d Džorž.

U čemu je suština, gde su motivi i objašnjenja koncepcije Nevila Čemberlena i njegovog političkog kruga, kojem su pripadale i tako značajne ličnosti britanske diplomatije kao što su Semjuel Hor, lord Halifaks, Džon Sajmon i drugi? Njena je suština socijalnopolitičke prirode. Nastala je u onim sredinama britanske političke javnosti koje su želele da svoje imperijalističke interese u duhu davno oprobane egoistične tradicije engleske politike brane tuđom krvlju. Osećajući nemačku agREŠI vnost, oni su gledali da je, raznim ustupcima, usmere prema istoku Evrope, gde bi se iscrpla u borbi s komunističkom Rusijom. Tek kad bi, potpuno iscrpljene, i Nemačka i Rusija došle na rub propasti, u igru bi uskočila Engleska, kao onaj "odlučujući teg" na vagi međunarodnih odnosa. Tako su Čemberlen i na j zagriženi j i britanski konzervativci pravili ovu računicu: rukama nemačkog fašizma zadaviće "komunističku neman", a zatim će, već potpuno iscrpljene, likvidirati i same fašiste. Da je to bio račun bez krčmara, videće se u avgustu 1939, kad Staljin izvuče iz rezerve svoju sličnu kombinaciju. Umesto s nemačkosovjetskim sukobom, Čemberlen se suočio s njihovom pogodbom. Više nije imao kud. Priznao je poraz i, pošto je već doveo svet do provalije svetskog rata, našao je snage i hrabrosti da se i sam u nju strmoglavi.

Istine radi, treba još dodati da igra na kartu komunističkofašističkog obračuna za račun građanskih demokratija nije bila ideja ni samo Čemberlena, ni "klivdenske klike", niti britanskih konzervativaca. Ona je imala pristalica u raznim kapitalističkim zemljama i među mnogim istaknutim ličnostima u uznemirenim predratnim godinama: od pape Pija XII, preko Zorža Bonea i Pjera Lavala u Francuskoj, do mnogih američkih i engleskih biznismena, publicista i diplomata.

•'

Deo II Versajski sistem

I glava.

Mirovna konferencija u Versaju

Posle više od četiri godine krvavog rata, jesen 1918. je, najzad, donela slom Centralnih sila. Najpre je, poslednjih dana septembra, posle proboja solunskog fronta, iz stroja ispala Bugarska. Mesec dana do nje njen primer je sledila Turska, koju su sa raznih strana bile pritisle britanske, francuske, italijanske i grčke vojne snage. Već u potpunom unutrašnjem rasulu, 3. novembra je kapitulaciju potpisala AustroUgarska. Ostavši usamljena, naposljetku je i Nemačka morala priznati poraz: njeni parlamentarci su 11. novembra u Kompijenju potpisali primirje koje je u stvari značilo безусловnu kapitulaciju.

Sile pobjednice neće dugo čekati sa formalnom, zvaničnom i faktičkom realizacijom svog vojničkog uspeha. Pred "savezničkim i pridruženim" zemljama stajali su po završetku rata krupni i neodložni politički, privredni i socijalni problemi koji su diktirali brzo zaključivanje mirovnih ugovora sa pobeđenim državama. Trebalo je što pre odrediti granice novih država koje su se stvarale na ruševinama Austrijske i Ruske Imperije, od Baltičkog do Jadranskog mora. Trebalo je, zatim, bez odlaganja, razoružati neprijatelja i onemogućiti mu eventualno nastavljanje otpora. Zadatak od životne važnosti bila je obnova privrede i ublažavanje krajnje zaoštrenih socijalnih suprotnosti koje je izazvao rat, kako bi se utišala ogromna nezadovoljstva narodnih masa i radnih slojeva na čija su pleća pali najveći ratni tereti. Važan posao predstavljalo je brzo rešavanje pitanja nemačkih kolonija u Kini, Okeaniji i Africi, da se zbog njih ne bi pojavila ozbiljna trvenja među pobjedničkim zemljama. Još akutniji problem koji se postavio pred vlade Antantinih sila bilo je zauzimanje stavova prema revoluciji u Rusiji i revolucionarnim vrenjima u drugim zemljama, kao i donošenje odluke o merama koje valja preduzeti u cilju zaustavljanja i slamanja talasa revolucija. U vezi s ovim poslednjim zadatkom koji je stajao pred budućom mirovnom konferen

158

čijom, u historiografiji danas postoje mišljenja (Arno J. Mejer) da je ta konferencija odigrala u istoriji Evrope ulogu sličnu ulozi Bečkog kongresa iz 1815: poslužila je kao sredstvo protiv širenja revolucije i njenih ideja, razornih za postojeći društveni poredak.

To su bili najvažniji problemi koji su se odmah po prestanku ratnih operacija ukazali silama pobjednicama i radi čijeg su brzog rešavanja one žurile sa sazivanjem mirovne konferencije.

1. NAČELA I INTERESI

NA KONFERENCIJI MIRA U VERSAJU

Na insistiranje predsednika SAD Vudroa Vilsona, sile Antante su pristale da za polaznu programsku osnovu Mirovne konferencije uzmu Četrnaest tačaka i njihove dopune usvojene od američkog Kongresa 4. jula, 27. septembra i 21. oktobra 1918. Ova programska dokumenta sadržala su osnovna načela na kojima je trebalo da počiva "pravedan" i "trajan" mir kome je ceo svet težio nakon četvorogodišnjih ratnih napora, gubitaka i iscrpljivanja. Načela o kojima je reč predstavljala su samo političku sublimaciju i odgovarajući izraz opšteg raspoloženja svetske javnosti, opšte želje za mirom i pravednijim društvenim i političkim odnosima u svetu, koji će isključiti ratove kao sredstvo rešavanja suprotnosti među narodima. Osećajući to opšte raspoloženje, političari su morali da mu se povinuju. Revolucionari su ponudili svoj program i svoju viziju "već itog mira" u obliku Lenjinovog Dekreta o miru, a

građanski lideri u vidu Vilsonovih političkih principa. I Lenjinova i Vilsonova načela odgovarala su najvećem delu narodnih težnji, u njih se uklapala, pa su stoga i bila široko i s velikim nadama prihvatana. Budući da u najvećem delu sveta snage socijalističke revolucije do početka 1919. nisu odnele prevagu, kao idejna i programska osnova Konferencije mira u Versaju prihvaćena su načela građanske demokratije formulisana u Vilsonovim političkim dokumentima i deklaracijama.

Prihvatanje Vilsonovih ideja značilo je izgrađivanje mirovnog programa na sledećim opštim načelima, na koja se američki predsednik stalno pozivao: a) načelo javne

159

diplomacije, koje bi isključilo zakulisne igre i tajne pogodbe jednih na račun drugih država; b) načelo ravnopravnosti svih naroda, kojim bi se obezbedila jednaka prava svakog naroda u odlučivanju o svojoj sudbini, kao i o sudbini svetskog mira u celini; c) načelo samoopredeljenja i prava naroda na stvaranje nezavisnih nacionalnih država (načelo narodnosti), kojim bi se završila epoha nacionalnog ugnjetavanja i porobljavanja; d) načelo određivanja stratezijskih (ili prirodnih) granica koje bi, kombinovano sa načelom narodnosti, trebalo da svakoj državi obezbedi sigurne međe i prirodne uslove za odbranu svog integriteta; e) načelo vitalnog ekonomskog interesa, čija bi primena omogućila da se, bez teže povrede prethodna dva principa, sačuvaju osnovni privredni uslovi za egzistenciju i stabilnost svake države i svakog naroda (što je po nekima podrazumevalo i pravo svake zemlje da ima izlaz na more); f) načelo istorijskog prava, čiji je zadatak bio da omogućí očuvanje onih korisnih privrednih, političkih i kulturnih tradicija koje se ne bi kosile sa drugim istaknutim načelima i ne bi predstavljale atak na pravo naroda na samoopredeljenje.

Iako su navedena načela deklarativno prihvatile sve učesnice Mirovne konferencije, to nipošto ne znači da su ona u Versaju dosledno, u svakoj prilici i bez otpora primenjivana. Naprotiv. Osnovni rukovodeći motiv političkog ponašanja svih učesnica konferencije nisu bila ova načela, već sebični nacionalni i klasni interes buržoazija pobedničkih zemalja. O tome govori već i sam sastav Konferencije: na njoj je bilo predstavljeno samo dvadeset sedam "savezničkih i pridruženih" zemalja koje su uzele učešća u prvom svetskom ratu u taboru pobednika. Pobeđene zemlje nisu puštene na konferenciju. Njima će se već usvojeni mirovni uslovi, koji se više neće moći menjati, saopštiti po principu: "uzmi ili ostavi". Pored pobedenih zemalja, na Versajsku konferenciju nije puštena ni Rusija, u kojoj je vlast držala boljševička vlada. Obrazloženje za isključenje Rusije sa Mirovne konferencije nađeno je u činjenici da je ona iz rata istupila separatnim, BrestLitovskim mirom. Prisustvo na Mirovnoj konferenciji samo zemalja iz jednog tabora nije, naravno, značilo da su njihovi interesi bili identični i saglasni u mnogim pitanjima od najve

160

ćeg političkog i istorijskog značaja. Naprotiv, sve zemlje, a naročito najuticajnije evropske velesile (Francuska, Velika Britanija, Italija) i Japan, došle su na konferenciju sa svojim posebnim, često veoma oprečnim zahtevima i programima koji su se bazirali na težnjama da se zadovolje imperijalistički interesi vlastite buržoazije i da se svojoj državi i naciji

izdejstvuje što povoljniji ekonomski, politički i strategijski položaj u svetu. Pri tom se o interesi ma drugih naroda i država, i to ne samo protivničkih već i "savezničkih", vodilo tako malo računa da se osvajačke težnje i apetiti nisu gotovo uopšte mogli skriti sveć anim pozivanjem na, u početku istaknuta, načela konferencije. Ta su načela tako često zanemarivana, iskrivljavana i dopunjavana drugim, od ranije poznatim principima međunarodne politike (isticanje državnog i nacionalnog interesa ispred svih ostalih, pravo pobjednika, pravo jačeg, poštovanje tajnih ugovora, vođenje tajne diplomati je), da se slobodno može reci kako su ona u praksi konferencije služila više kao sredstvo političke propagande nego kao stvarna rukovodeća motivacija njenih učesnica. A ta je praksa bila svojstvena svim tim učesnicama, kako velikim, tako i malim. Sve ovo ne znači da su pozitivna načela istaknuta kao programska osnova konferencije bila potpuno odbačena i bez ikakvog uticaja na rad i odluke konferencije. Ona su bila prisutna u rešavanju svih bitnih pitanja svetskog mira, ali su u sudaru sa imperijalističkim interesi ma velikih pobjedničkih sila najčešće bila potiskivana u drugi plan ili sasvim isključivana. Zato se i može reci da je Versajski mir imao isto tako imperijalistički karakter kao što ga je imao i rat koji je njime završen. Istovremeno, biće da je u pravu i nemački istoričar Herman Grami, koji je konstatovao da je ovaj mir, i pored svega, najpravedniji mir koji je stara Evropa doživela u svojoj dotadašnjoj istoriji.

Imperijalistička težnja većine učesnika, a u prvom redu onih najmoćnijih, da u novoj raspodeli političke, vojne i privredne moći u svetu, koja je vršena na Versajskoj konferenciji, zagrabe što više za sebe, a na račun drugih, i da sebi obezbede hegemonističku poziciju na jednom

161

ili drugom kraju globusa, stvaraće niz teškoća u radu konferencije i predstavi jace izvor mnogih budućih međunarodnih problema. Zato ćemo se, u najkraćim crtama, osvrnuti na konkretne interese i programe s kojima su delegacije pojedinih zemalja izlazile pred Mirovnu konferenciju. Pri tom, zadržaćemo pažnju samo na onim interesi ma koji su imali uticaja na konferencijske odluke od opštijeg istorijskog značaja.

(1) U osnovi japanske politike na Kraju prvog svet skog rata ležali su oni isti materijalni, demografski i po litički interesi koji su pokretali njenu međunarodnu ak tivnost u celom periodu od kraja 19. veka (od 1894) do 1945. godine. Ti su se interesi sastojali u stvaranju uslova za ekonomsku i političku ekspanziju Japana izvan arhi pelaga. Ta ekspanzija, upućena pre svega prema zemljama istočne Azije (Kini, Koreji, Mandžuriji), nije se mogla uvek obezbediti diplomatskim i političkim sredstvima. Zato je zadatak japanske diplomatije u Versaju bio da svojoj zemlji stvori što više mogućnosti i sredstava, uklju čujući i vojna, za široku ekonomskopolitičku ekspanziju na Dalekom istoku. Konkretno je to značilo izdejstvovati međunarodnu sankciju za osvajačke tekovine postignute u Kini i na Pacifiku za vreme trajanja rata, kao i dobiti priznanje posebnih interesa Japana u ovim područjima.

(2) Veći ti siromašniji rođak velikih imperijalističkih

sila, Italija je i u Versaj išla sa isto tako preglomaznim osvajačkim planovima s kojima je još od kraja 19. veka počela da ulazi u međunarodne imperijalističke okršaje i s kojima je 1915. ušla i u prvi svetski rat. Njeni konkretni ciljevi su bili najvećma okrenuti Balkanskom poluostrvu, gde je težila da zameni AustroUgarsku, i Jadranskom moru, na kojem je želela da ostvari potpunu dominaciju. Žrtve ovih njenih ciljeva trebalo je da budu slovenske i albanske teritorije koje su joj obezbeđivale tajni ugovori u Londonu (1915) i SenŽan de Morijenu (1917): Trst, Istra, Julijski Alpi, deo dalmatinske obale (sa Rijekom, Zadrom i Šibenikom) i otočja, centralna Albanija sa lukom Valona i ostrvom Sasano. Uz ovo, tajni ugovori su Italiji obećavali i južni Tirol na severu, te ostrva u Egejskom moru i neke turske teritorije u Maloj Aziji, na istoku. Sve ovo, a i više od toga (granicu na Brenneru, ekonomskopolitičku dominaciju u Podunavlju,

(1)
162

pravo na neke teritorije u Africi), želela je italijanska buržoazija da obezbedi sebi na Mirovnoj konferenciji 1919.

(3) Imperijalistički interesi Velike Britanije bili su svima poznati i engleska diplomatija ih i nije mnogo skrivala i uvijala u celofanske omote moralnih principa. Britanija je želela da učvrsti i proširi svoje kolonijalno carstvo (naročito na Bliskom istoku i u Africi), da eliminiše Nemačku kao pomorsku silu, ali da je istovremeno ne uništi kao faktor kontinentalne politike. Ovo poslednje iz nekoliko razloga: Engleskoj je Nemačka bila potrebna kao element ravnoteže snaga u Evropi i protivteža francuskoj hegemoniji; Nemačka je, takođe, trebalo da igra ulogu najjačeg faktora odbrane od širenja komunizma iz Rusije; ova zemlja se morala štedeti da i sama ne bi postala poprište revolucije, što bi Ruse dovelo "u nemačku orbitu"; najzad, Nemačku demilitarizovanu, ali celu valjalo je sačuvati i kao najvećeg partnera britanske privrede na evropskom kontinentu. Političko i privredno sakaćenje Nemačke i za britansku javnost i za njene vladajuće krugove označilo bi uništavanje samog ekonomskog poretka u Evropi, u kojem je Britanija imala svoje značajno mesto. Zato je ova sila išla i na Konferenciju mira sa namerom da spreči preterano privredno slabljenje i preveliko opterećivanje Nemačke reparacijama. Ovo poslednje je iz praktičnog razloga, što bi dobar deo reparacija Nemačka mogla da plaća u robi (pre svega u usiju i industrijskim proizvodima) i time zatvori deo evropskog tržišta za ovu vrstu britanskih proizvoda. U ostalim delovima Evrope Britanija je vazda imala na umu svoja dva interesa. Prvi interes je bio privrednopolitički: svuda je trebalo raditi na uspostavljanju i širenju svog na račun interesa drugih sila. U tom cilju Britanci su bili rešeni da se zalažu za principe slobodne trgovačke razmene i otvo renih tržišta u Evropi. Drugi je interes čisto politički i odnosio se na borbu protiv revolucionarne opasnosti. "Boljševizam je esencijalni faktor evropske politike" govorilo se u jednom memorandumu Fordnj ofisa iz decembra 1918. To je engleskoj diplomatiji nalagalo da se u Versaju zauzme za stvaranje takvih političkih uslova koji bi nacionalne buržoazije osposobili za samostalan otpor boljševizmu i revoluciji.

Dolazeći na Versajsku konferenciju, Englezi su osećali da između SAD i Francuske postoje znatne razlike u pogledima na probleme svetskog mira. Te bi razlike mogle Britaniju dovesti u neprijatnu situaciju da se opredeljuje između dve prijateljske sile. Lojdu Džordžu su se Wilsonove ideje više dopadale nego francuskom premijeru Klemansou. On je verovao u ideju o Društvu naroda, smatrajući ovu organizaciju najboljim sredstvom za angažovanje Sjedinjenih Američkih Država u održavanju evropske ravnoteže. Ali, u ime ove ideje Loj d Džordž nikako nije želeo da dođe u konflikt sa Francuzima, tim pre što je poznajući raspoloženja američke političke javnosti morao računati i na mogućnost da sami Amerikanci dezavuišu svog predsednika. U takvom slučaju Francuzi bi i te kako bili potrebni Engleskoj. Iz tih razloga je za Konferenciju mira Loj d Džordž imao i "alternativnu strategiju", koja nije bila ništa drugo do srednja linija između američkih i francuskih planova i interesa.

(4) Francuska je dolazila na Mirovnu konferenciju sa mnogim i raznovrsnim zahtevima, ali bez dovoljno čvrstog i opšteprihvaćenog političkog programa. Ona, koja je u ratu podnela ogromne žrtve (1.400.000 poginulih, 370.000 uništenih i 560.000 oštećenih kuća, 40 posto razorenih rudnika i fabrika, itd.), računala je, najpre, da sve svoje materijalne gubitke nadoknadi na račun pobeđene Nemačke. U tom pogledu CELA francuska javnost i politički faktori zemlje bili su jedinstveni: "Nemačka će platiti." Imperijalistički krugovi Francuske su, međutim, računali i na nešto mnogo značajnije u vezi sa nadoknađivanjem šteta od Nemačke. Reč je o namerama da se direktnim vojnim zaposedanjem, ili drugim oblicima potčinjavanja, Francuskoj podvrgnu neka privredno najrazvijenija područja Nemačke, kao što su Sarska i Rajnska oblast. Time bi se postigao dvostruk cilj: veoma bi se ubrzao privredni razvoj Francuske, njenoj bi se buržoaziji stvorili izvori neslućenih profita, a istovremeno bi se trajno zakočio ekonomski i vojnopolički napredak Nemačke.

Uz ove ekonomske, čak ispred njih, dolazili su strategijskopolitički interesi koje su Francuzi nameravali da odlučno brane na Mirovnoj konferenciji. Ostvarivanje ovih interesa imalo bi za rezultat definitivno eliminisanje Nemačke kao velike sile i konačno osiguravanje francuske

bezbednosti i dominacije u Evropi. O tome na koji način postići ovaj rezultat u Francuskoj je postojalo više gledišta i čak formulisanih političkih planova. Najradikalniji je bio plan maršala Foša, koji on ponudio Konferenciji mira kao podlogu za izradu mirovnog ugovora sa Nemačkom. Po tome planu, da bi se predupredio nemački revanš i da bi se Francuskoj dale "fizičke" garancije protiv nove nemačke invazije, bilo je potrebno: vratiti Francuskoj AlzasLoren, oduzeti Nemačkoj celu levu obalu Rajne, na kojoj bi se, pod rukovodstvom Društva naroda, formiralo nekoliko "nezavisnih" državica podvrgnutih vremenski neograničenoj vojnoj okupaciji od strane savezničkih trupa, nametnuti Nemačkoj teške reparacione obaveze i ograničiti joj armiju, koja ne bi bila kadrovska, već neka vrsta nacionalne garde, na 200.000 ljudi.

Dobar deo francuske javnosti i merodavnih političkih krugova smatrao je Fošove zahteve preteranim i delio je mišljenje predsednika Komisije za spoljne poslove Narodne skupštine

FranklenaBujona da je za bezbednost Francuske dovoljna demilitarizacija Rajnske oblasti, uz ograničavanje nemačke vojne snage i velike ratne reparacije.

Najcelovitiji mirovni program je ipak izradila francuska vlada. U neku ruku to je bio i lični program njenog predsednika Žorža Klemansoa. On je najpre iznet u memorandumu pod naslovom "Predložci za preliminarni mir sa Nemačkom", koji je 26. novembra 1918. bio upućen britanskoj vladi, a kasnije dopunjavan i razrađivan. Ovaj je program sadržao sledeće tačke.

a) Zapadne granice Nemačke. Leva obala Rajne će u vojničkom pogledu biti "neutralisana", ali bez promene njenog političkog položaja. Alzas i Loren će biti vraćeni Francuskoj, i to sa granicama iz 1814, a ne iz 1870. Sarski rudnici će se predati na eksploataciju Francuzima. U drugim dopunama ovaj će zahtev biti povećan na priključenje Sara Francuskoj.

b) Obnova Poljske. Ova se država mora obnoviti "u celini", što znači da joj moraju pripasti i delovi zapadne Pruske naseljeni Poljacima, zatim Gornja Šlezija i pogodna luka na Baltičkom moru. Francuskoj je potrebna "snažna antinemačka i antiboljševička Poljska".

a)

165

c) Uređenje Nemačke. U umerenoj formi Klemanso se zalagao za preuređenje Nemačke na federativnim principima.

d) Evropski sistem bezbednosti. U centralnoj i jugoistočnoj Evropi trebalo je raditi na stvaranju takvog sistema političkih veza i odnosa koji bi poslužio kao sigurna protivboljševička i protivgermanska brana, ali i kao sredstvo rasprostiranja francuskih političkih i ekonomskih uticaja.

e) Kolonijalni interesi . U prekomorskim područjima Francuzi su svoje interese usmerili na nemačke kolonije u Africi i na bivše turske teritorije u arapskom svetu, oko kojih su već za vreme rata počeli mučna pogađanja sa Englezima. Nisu bili bez interesovanja i za druge teritorije na Levantu, na primer, u samoj Anadoliji.

Formulišući ovakav program, šef francuske vlade je na posredan način davao na znanje da nema mnogo poverenja u "Vilsonovu ideologiju". Iako se brižljivo čuvao da to bilo gde otvoreno saopšti, bilo je jasno da on na Društvo naroda gleda kao na "opasnu iluziju". Što se tiče principa samoopredeljenja naroda, Klemanso je isticao da ga treba primenjivati uz maksimalno poštovanje "homogenosti država".

(5) Sjedinjene Američke Države su dolazile u Versaj ovenčane slavom one sile koja je odlučila ishod rata, a njen predsednik s reputacijom mirotvorca i branioca najpravednijih i najnesebičnijih principa na kojima će počivati budući hiljadugodišnji mir. I doista, karakter američke politike u Versaju savremenicima je najteže otkrivao svoje imperijalističke crte i

pobude. Jer, Amerika na Mirovno i konferenciji nije išla ni za neposrednim teritorijalnim dobitima, niti za odštetama na račun pobeđenih ili za drugim direktnim materijalnim koristima. Umesto toga zalagala se za principe samoopredeljenja, za ravnopravnost među narodima i za svestranu ekonomsku saradnju u svetu, a predlagala je i osnivanje Društva naroda kao instrumenta mira i kolektivne bezbednosti u svetu. I pored toga, u politici Sjedinjenih Država bilo je duboko skrivenih motiva imperijalističkog karaktera. Ti su motivi dolazili do izražaja na dvema tačkama Vilsonove mirovne strategije. Prva tačka se nalazila u celom nizu im

166

perijalističkih pogodbi i kompromisa oko deobe teritorija, interesnih sfera i ekonomskih beneficija, koje je Vilson pristajao da pravi na račun svojih vlastitih svećanih principa iznetih u Četrnaest tačaka i drugim dokumentima. Druga tačka američke imperijalističke akcije, vođene rafiniranom Vilsonovom rukom, akcije koju nije razumela i prihvatila ni većina američke buržoaske javnosti, sadržala se u širokom planu za stvaranje ekonomskih i političkih uslova u svetu u kojima bi uticaju i ekspanziji SAD putevi bili potpuno raskršeni. Te uslove je trebalo da osiguraju oporavljene, ali ne i prejake, Engleska i Francuska, ekonomski i politički očuvana Nemačka, čvrste male evropske države sa stabilnim režimima građanske demokratije. U takvoj Evropi SAD bi, preko Društva naroda, mogle da igraju ulogu arbitra u sporovima, najmoćnijeg finansijera u trenutnim krizama i poremećajima i glavnog oslonca u borbi protiv komunizma i svetske revolucije. Takva uloga bi Amerikancima, njihovoj privredi i politici, otvarala sva vrata u svetu.

(6) U srazmeri sa njihovim snagama, ambicijama i apetitima manjih država i naroda učesnika Versajske konferencije nisu bili ništa skromniji i nesebičniji. Sve su se te države grčevito borile za ostvarivanje bezbedne međunarodne pozicije i "nacionalne veličine". Za Belgijance to je značilo teritorijalno širenje na račun Holandije i Nemačke, aneksiju Luksemburga, itd. Za novostvorene države centralne i istočne Evrope (Poljsku, Čehoslovačku, Kraljevinu SHS, kao i Rumuniju), koje su se najupornije pozivale na princip nacionalnosti, to je značilo bezobzirno otimanje i za tuđe teritorije, upravo nasuprot ovom principu. U toj jagoni za teritorijama i izvorima ekonomskog bogatstva ove su države atakovale ne samo na svoje dojučerašnje neprijatelje već i jedna na drugu, stvarajući tako na Konferenciji mira nerazmrsivo klupko oprečnih interesa i ciljeva. Njima uz bok stajala je Grčka sa svojim naglo probuđenim i produbljenim osvajačkim željama prema gotovo svim svojim susedima.

(7) Interesi svih pobeđenih zemalja u ovoj nemilom srđnoj imperijalističkoj utakmici bili su, manjeviše, identični i vrlo jednostavni: proći sa što manje materijalnih, teritorijalnih i moralnopolitičkih gubitaka, a odreći se samo onoga što se doista nije moglo spasti. Nemačka je

(6)

već primirjem u Retondi prihvatila Četrnaest tačaka kao osnovu za mirovni ugovor, što je značilo da se odriče AlzasLorena, severnog Šlezviga, u kojem žive Danci, i onih svojih istočnih oblasti koje su "nesumnjivo naseljene poljskim življem". Nemci su istovremeno računali da će im Vilsonova načela pomoći da se odbrane od francuskih i belgijskih nasrtaja na čisto nemačke teritorije, ali i da eventualno dobiju delove Čehoslovačke naseljene pretežno Nemcima (Sudete), kao i pravo na ujedinjenje sa Austrijom. U borbi za ove ciljeve, osim na Vilsonove principe, Nemci su igrali i na kartu "boljševičke opasnosti". Osakaćeni, osiromašeni, bačeni u beznade, Nemci bi i sami lako mogli "potonuti u boljševizam" dokazivali su neprestano nemački publicisti, političari, diplomati i vojnici. Sličnim argumentima, kao i mnogim drugim političke, nacionalne, ekonomske i ideološke prirode, operisale su i ostale pobeđene zemlje, nastojeći da odbrane ne samo svoje nacionalne teritorije već i nešto od nekadašnje moći i veličine. Potpuno iscrpljenim i nemoćnim, ta će im nastojanja, izuzimajući Tursku, doneti mršave rezultate.

2. ORGANIZACIJA RADA KONFERENCIJE

Mirovna konferencija u Versaju sveć ano je otvorena u dvorcu francuskih kraljeva 18. januara 1919. govorom predsednika zemlje domaćina Rejmona Poenkarea. Još na desetak i više dana pre toga u Pariz su počele da pristižu delegacije zemalja učesnica, a 12. januara u zgradi Ministarstva spoljnih poslova Francuske, na Ke d'Orseju, šefovi delegacija SAD, Velike Britanije, Francuske i Italije održali su preliminarni sastanak dogovarajući se o dnevnom redu i načinu rada na konferenciji.

Mirovna konferencija u Versaju zasedala je kontinuirano ravno godinu dana od sredine januara 1919. do sredine istog meseca 1920. Budući da su i posle toga ostala neka nerešena pitanja kako u odnosima između pobeđenih i pobedničkih, tako i između samih pobedničkih zemalja, predsednici vlada velikih evropskih sila dogovorili su se da se još povremeno sastaju radi traženja rešenja za ova pitanja. Između ovih zasedanja premijera, kao permanentni organ proizašao iz Konferencije mira,

radila je Konferencija ambasadora, kojoj su se strane u sporu mogle obraćati.

U istoriji Versajske konferencije uočavaju se dve osnovne vremenske faze: prva, od 18. januara do 28. juna 1919, i druga, od toga datuma pa do sredine januara 1920. U prvoj fazi najvažniji zadaci Konferencije bili su priprema mirovnog ugovora sa Nemačkom i osnivanje Društva naroda. Glavno političko obeležje ove faze jeste dominantni moralnopolitički uticaj Sjedinjenih Američkih Država i njihovog predsednika na rad konferencije. Druga faza ispunjena je pripremanjem ugovora o miru sa ostalim pobeđenim zemljama Austrijom, Mađarskom, Bugarskom i Turskom preciziranjem nekih odredaba ugovora sa Nemačkom i otklanjanjem spornih pitanja među pobedničkim i novim zemljama. Ova faza se odlikuje postepenim opadanjem američkog i porastom anglofrancuskog političkog uticaja u radu konferencije. Iako američki uticaj neće nestati ni naglo ni potpuno, on će se postepeno umanjivati posle odlaska predsednika Vilsona iz Evrope (29. juna), još osetnije nakon povlačenja ministra inostranih poslova Lansinga i predsednikovog ličnog savetnika pukovnika Hausa (u septembru), a osobito nakon povlačenja cele američke delegacije sa konferencije 9.

decembra 1919. I posle toga, doduše, američki stav se na konferenciji nije mogao ignorisati, ali su ga sami Amerikanci sve ređe iznosili.

Računajući i britanske dominione, na konferenciji u Versaju je učestvovalo preko 30 "savezničkih i pridruženih" zemalja. Stvarno učešće ovolikog broja delegacija u radu konferencije bilo je, razume se, uglavnom formalno. Sudelovanje mnogih među njima bilo je čak simbolično, onakvo kakvo je bilo i učešće njihovih zemalja u ratu. To se u prvom redu odnosi na zemlje Južne Amerike. Međutim, izuzimajući pet velikih sila (SAD, Veliku Britaniju, Francusku, Italiju i Japan), može se reći da je i uloga svih ostalih zemalja, bez obzira na njihov ratni doprinos, na konferenciji bila drugorazredna. Do toga je došlo zato što su velike sile odbile da o najhitnijim pitanjima svetskog mira raspravljaju na plenarnim sednicama konferencije, tvrdeći da bi to razvlačilo diskusije unedogled. Najveći broj pitanja imao je zato da se REŠI u uskom krugu predstavnika velikih sila, dok bi ostali učesnici konferencije

169

0 njihovim odlukama bili samo obavešteni. Zahvaljujući tome, u celom razdoblju od 18. januara do 28. juna 1919, kad se rešavalo o kapitalnim pitanjima mira i posleratnog uređenja Evrope, održano je samo sedam plenarnih sednica konferencije.

Da bi se presudna uloga velikih sila što potpunije obezbedila, rad Konferencije mira je organizovan tako da su najvažniji njeni organi bili sastavljeni upravo od predstavnika tih sila. Najpre, u periodu od otvaranja konferencije, pa do kraja marta 1919. takav je organ bio Savet deseterice. Njega su sačinjavali šefovi delegacija (premijeri i predsednici) i ministri inostranih poslova pet velikih sila, mada je učešće japanskih delegata bilo ograničeno samo na rasprave o Dalekom istoku. Savet deseterice, koji zapravo nikad nije radio u ovom sastavu, jer su šefovi delegacija vazda vodili uz se i ponekog sekretara

1 eksperta, imao je zadatak da priprema program rada konferencije u celini, da se upozna s pojedinačnim (konkretnim) pitanjima i šalje ih na razmatranje stručnim komisijama, da sasluša želje i zahteve pojedinih delegacija, službenih i neslužbenih deputacija, raznih eksperata i si., da raspravlja i odlučuje o predlozima komisija i drugih tela konferencije, itd. Rad Saveta deseterice, a, zahvaljujući njemu, i konferencije u celini, bio je nedovoljno efikasan i ekspeditivan iz dva razloga. Najpre, predstavnici velikih sila ustezali su se da u prisustvu relativno širokog broja učesnika konferencije na sednicama Saveta deseterice bilo je, po pravilu, 20 do 30 osoba - otvoreno iznose svoje prave stavove, razloge i zahteve, plašeći se da pri tom ne ispolje međusobna trvenja i neslaganja. Takvi su stavovi radije saopštavani u "privatnim" kontaktima šefova delegacija i njihovih saradnika, da bi se na zvaničnim sednicama opet razgovaralo oko lišno, neiskreno i "u rukavicama". Zbog toga se do važnih

odluka teško dolazilo, a rasprava se otezala i odlagala. Drugi razlog sporog rada konferencije u prvim mesecima bila su duža odsustvovanja njenih najvažnijih ličnosti. Vudro Vilson je u februaru i martu putovao u Ameriku i na tom putu izgubio četiri nedelje; Lojd Džordž je za to vreme tri nedelje boravio u Londonu, dok se Žorž Klemanso petnaestak dana lečio od rane koju mu je 19. februara naneo jedan atentator; italijanski premijer Orland

170

do je takođe morao putovati u Rim zbog socijalnih nemira kojima je bila zahvaćena njegova zemlja.

Buržoaska javnost u svetu, a u Francuskoj pre svega, počela je ispoljavati nestrpljenje i nervozu zbog sporog rada konferencije, ističući da njena neefikasnost podstiče "anarhiju". Zato su šefovi delegacija velikih sila, kad su se krajem marta 1919. ponovo okupili, odlučili da posao ubrzaju, ali na taj način što će još više suziti krug učesnika u donošenju najvažnijih odluka. Rešeno je, naime, da se o svim pitanjima od opštijeg značaja raspravlja i odlučuje u strogo zatvorenom krugu velike četvorice, tj. na tajnim sastancima Vilsona, Klemansoa, Lojda Džordža i Orlanda, kojima bi prisustvovali samo još jedan sekretar i jedan prevodilac (Moriš Henki i Pol Mantu). Mimo ovog saveta "velike četvorice" (Vrhovnog saveta), zasedalo je pet ministara inostranih poslova, koji su raspravljali pitanja poverena im od strane šefova delegacija. Veoma značajna tela, koja su Vrhovnom savetu i Savetu ministara inostranih poslova pripremala materijale, predloge odluka i argumentaciju za svaki problem, bile su stručne komisije. U toku rada konferencije bilo je formirano ukupno 52 ovakve komisije, i one su obavile lavovski deo posla na ovom glomaznom međunarodnom skupu. U toku konferencije one su održale ukupno 1.650 sednica. Svo komisije, naravno, nisu bile istog značaja, i njihov rad nije budio isto interesovanje učesnika konferencije i političke javnosti. Najznačajnije među komisijama bile su:

(1) Komisija za teritorijalna pitanja, sastavljena samo od predstavnika pet velikih sila, pod predsedništvom Francuza Andrea Tardjea;

(2) Komisija za Društvo naroda, kojoj je predsedavao sam Vilson. a sačinjavali su je predstavnici 13 velikih i malih zemalja;

(3) Komisija za ratnu odgovornost, sastavljena od delegata 10 zemalja, pod predsedništvom američkog ministra inostranih poslova Lansinga;

(4) Reparaciona komisija, u kojoj su bili predstavnici 12 zemalja, na čelu sa Francuzom Klocom.

Ove kao i sve ostale komisije bile su samo pomoćni organi "velike četvorice", ali je njihov rad bio od znatnog uticaja na rešavanje mnogih krupnih međunarodnih

171

pitanja: od teritorijalnih i vojnopoličkih, do ekonomskofinansijskih i pravnih. Odlučujući o najvažnijim teritorijalnim i vojnopoličkim pitanjima budućeg ustrojstva Evrope i sveta (Sarska oblast, Rajnska oblast, poljske granice, jadransko pitanje, garancije mira, razoružanje, reparacije, itd.), "velika četvorica" su vazda u prvom redu imala u vidu interese svojih država, svojih naroda i svojih buržoazija. Otuda je i među njima dolazilo do čestih i oštrih neslaganja i razmimoilaženja. U dva maha je, zbog tih neslaganja, izgledalo da i uspeh konferencije može biti doveden u pitanje: 7. aprila u vezi s diskusijom oko Sara, kad je Vilson pretio da će napustiti Pariz, i 24. aprila povodom američkog plana o Jadranu, kad je premijer Orlando to i učinio, da bi se nakon desetak dana ipak vratio na konferenciju.

Do 6. maja, kad je najveći deo posla oko mirovnog ugovora sa Nemačkom bio okončan, Savet četvorice je održao ukupno 67 sednica. Za to vreme resa van je najvećeg dela pitanja vezanih za ugovore sa Austrijom, Mađarskom, Bugarskom i Turskom bilo je odloženo. Tim pitanjima su se šefovi delegacija velikih sila intenzivnije posvetili posle formulisanja ugovora sa Nemačkom i raspravljajući o njima održali još blizu 80 sednica. I pored toga, neki važni problemi koji su se nametnuli Versajskoj konferenciji ostaće nerešeni. Svoje sređivanje naći će ako nađu znatno posle završetka konferencije, istina, u duhu njenih stremljenja i intencija.

3. PAKT O DRUŠTVU NARODA

Ideja o stvaranju Društva naroda pripadala je Vudrou Vilsonu. Ovu ideju on je uneo u Četrnaest tačaka, a i docnije u uslove za zaključenje primirja sa Nemačkom. Uprkos skepsi Žorža Klemansoa u pogledu vrednosti i buduće uloge ove organizacije, Mirovna konferencija je, opet na živo zauzimanje američkog predsednika, upravo o njoj dugo i strpljivo raspravljala prvih nedelja svoga rada. Želja je Vilsonova bila da se Društvo naroda obrazuje kao organizacija kroz koju bi sve države velike i male dobijale "uzajamne garanti je političke nezavisnosti i teritorijalnog integriteta". On je zato insistirao da Statut ove

172

organizacije bude sastavni deo svih ugovora koje je trebalo izraditi u Versaju. Već na prvoj radnoj sednici plenuma Konferencije mira, 25. januara 1919, doneta je odluka o formiranju Društva naroda i određena je komisija za izradu njegovog Statuta. Ova je komisija radila pod neposrednim rukovodstvom i brigom predsednika Vilsona, pa se prilikom izrade Statuta najviše i služila njegovim programima i idejama, mada su postojali i u zvaničnoj formi podneseni i mnogi drugi predlozi: francuski, japanski, švajcarski, dva engleska, itd. Relativno lako, učesnici Konferencije su se složili da Društvo naroda treba da bude međunarodna organizacija koja neće ugrožavati suverenitet država, već će se sastojati od predstavnika koje suverene države lanice same imenuju. Vrhovni organ te organizacije biće Skupština, u kojoj bi delegacija svake države lanice imala po jedan glas. Izvršni organ Društva naroda bio bi Savet, koji bi se sastojao od stalnih članica (velikih sila) i nestalnih koje, na određeno vreme, bira Skupština. Skupština dvotrećinskom većinom glasova odlučuje o prijemu novih članova u Društvo naroda i o povećavanju broja članova Saveta. Velike razlike u mišljenjima pojavile su se oko pitanja sredstava kojima će Društvo naroda raspolagati za ostvarivanje svojih ciljeva. Amerikanci (Vilson) su ta sredstva videli u opštem razoružanju i obaveznosti odluka Društva za sve zemlje. Ali, da bi ove odluke bile doista obavezne, nije se smela isključiti ni mogućnost upotrebe sile prema neposlušnim državama. Ne izjašnjavajući se direktno o ovakvoj mogućnosti, Amerikanci su dali razumeti da joj se ne bi protivili. Francuzi su, međutim, otvoreno izašli s idejom da se Društvo naroda ovlasti i za oružane sankcije. U tom cilju su predložili stvaranje međunarodnih vojnih formacija sa

jedinstvenom vrhovnom komandom. Plašeći se da bi te snage postale instrument francuske hegemonije na Kontinentu, Englezi su se ovom predlogu odlučno usprotivili. Umesto oružanih, oni su protiv prekršilaca Pakta i odluka Društva naroda predlagali samo ekonomskofinansijske i moralne sankcije. Amerikanci su odmah na to pristali, da ne bi izgubili britansku podršku u radu >na stvaranju

173

Društva. Konferencija je tako usvojila britansko stanovište, ali je to smesta otvorilo jedno drugo pitanje: na koji će se način ostvariti garancija političke nezavisnosti i teritorijalnog integriteta koju je cl. 10. Pakta davao svim članicama Društva naroda. Svojom intervencijom protiv mogućnosti oružanih sankcija, Englezi su ovu garanciju učinili formalnom i iluzornom. Umesto stvarnih i efikasnih mera protiv ugrožavanja svetskog mira, oni su dopustili da se u Pakt Društva naroda unese samo stav da će u slučaju agresije Savet Društva "odrediti puteve i sredstva" za ispunjenje svojih obaveza. A videli smo ta sredstva su mogla da budu ekonomska i moralna. Na navaljivanje Francuza i Belgijanaca, AngloAmerikanci su ipak na kraju pristali da se u jPaktu Društva naroda ostavi mogućnost vojne intervencije protiv agresije , ali samo pod sledećim uslovima: da Savet Društva takvu intervenciju jednoglasno "preporuči" članicama; da učesće u intervenciji mora biti ostavljeno dobrovoljnoj odluci ne samo zemalja koje bi dale vojne kontigente već i zemalja kroz koje bi snage Društva naroda eventualno trebalo da prođu. Sa ovim ogradama mogućnost vojnih sankcija Društva naroda praktično je bila isključena. Tako su ekonomskofinansijske i moralne sankcije ostale jedino, očevidno slabašno, sredstvo kojim je trebalo realizovati ambiciozni sistem garancija svetskog mira i bezbednosti. Tvorcii Pakta o Društvu naroda to ili nisu videli ili su se, mnogo češće, pravili da ne vide.

Učesnici Konferencije mira dali su Društvu naroda i druge zadatke. Između ostalih: da radi na poboljšanju položaja radničke klase u svetu, pa je u tom cilju osno van Međunarodni biro za rad; da brine o Međunarodnom sudu pravde; da vodi računa o tzv. mandatnim teritorijama (bivšim nemačkim kolonijama, bivšim turskim posjedima u arapskim zemljama i drugim zavisnim delovima sveta); da unapređuje međunarodnu trgovinu, da razvija ekonomsku saradnju u svetu i da neguje duh svestrane uzajamnosti i solidarnosti među svojim članicama,

Pakt o Društvu naroda, u koji je bio uključen i Statut ove organizacije, svečano je usvojen na plenarnoj sednici Konferencije mira u Versaju 28* aprila 1919.

174

4. MIROVNI UGOVOR SA NEMACIMA

Ugovor o miru sa Nemačkom trebalo je da reguliše niz izvanredno važnih teritorijalnih, političkih, vojnih i ekonomskih pitanja evropske istorije. Žive debate povedene su na konferenciji najpre o nemačkim granicama, tako reći, prema svim njenim susedima.

(1) U vezi 'sa zapadnim granicama Nemačke prvo se postavilo pitanje AlzasLorena. Ujedno, to je bilo i najkrupnije teritorijalno pitanje koje >se na kraju prvog svet skog rata postavilo u Zapadnoj Evropi, U francuskone mačkim odnosima AlzasLoren je kao latentni problem postojao neprekidno od Frankfurtskog mira 1871, kad su Nemci otrgli ove oblasti od Francuske, pa do 1914. Tokom prvog svetskog rata francuska vlada i Skupština su u nekoliko navrata isticali AlzasLoren kao najvažniji ratni cilj Francuske. Saveznici su znali rešenost Francuske da ote teritorije vrati u svoje granice, pa se tom njenom zahtevu na Versajskoj konferenciji nisu ni opirali. Pred energičnim odbijanjem Klemansoa, Vilson je brzo odustao i od zahteva da se to vraćanje izvrši plebiscitom. Tako je konferencija odlučila da se AlzasLoren (u granicama iz 1870, a ne iz 1814, kako je tražio Klemanso) odmah vrati Francuskoj bez prava optiranja stanovništva i bez ikakvih obaveza Francuske prema ovim oblastima.

(2) Uz AlzasLoren, Francuzi su u Versaju imali i druge teritorijalne revandikacije prema Nemačkoj. Iza jednih su stajali privredni, 'iza drugih strategijski razlozi. Iza zahteva da im se prepusti Sarska oblast bili su očevidno ekonomski interesi : želelo se ovladati bogatim sarskim ugljenokopima. Postavljajući 28. februara 1919. zahtev da se Francuskoj dodeli Sar, Andre Tardje se, ipak, pozvao na istorijsku argumentaciju: Francuzi su u vreme velike revolucije i Napoleona uspešno vladali delovima Sarske oblasti i bili tamo oduševljeno primljeni. Ove istorijske "dokaze" Vilson i Lojd Džordž su smatrali ništavnim. Ti dokazi pozivaju da se veruje stanovnicima Sara iz 18. veka, a da se potpuno ignoriše mišljenje živih ljudi iz 1919. Treba se čuvati "novog AlzasLorena", apelovao je engleski premijer. Francuzi su tada potegli privredne argumente: Nemci su naneli ogromne štete fran

(1)

175

cuskim rudnicima u oblasti Pa de Kalea. Tu štetu treba nadoknaditi. I na to su Vilson i 'Lojd Džordž imali odgovor: zastoj i štete u francuskim rudnicima su privremeni i ne može se u ime naknade tih šteta anektirati za sva vremena oblast sa 650.000 Nemaca.

Diskusija o Saru bila se toliko zaoštrila da je predsednik Vilson u jednom momentu zapretio da će napustiti konferenciju i vratiti se u Vašington. Na kraju su svi ponešto popustili, pa je 9.

aprila nađeno kompromisno rešenje, koje će ući i u Mirovni ugovor: Sarska oblast je pretvorena u teritoriju sa posebnim statusom (Saargebiet). Odvojena od Nemačke i stavljena pod upravu Društva naroda i jedne njegove komisije od pet članova, Sarska oblast će u ovom statusu ostati 15 godina. Nakon toga će biti sproveden plebiscit u kojem će stanovništvo imati da se izjasni za jednu od tri mogućnosti: produžavanje internacionalnog statusa, vraćanje oblasti u sastav Nemačke, ili njeno priključenje Francuskoj. Za sve vreme dokle bude trajala uprava Društva naroda, Francuzi će u Sarskoj oblasti držati u rukama i eksploatisati rudnike uglja. Uz to će im sarsko tržište biti potpuno otvoreno, jer će Sar sa Francuskom biti vezan carinskom unijom.

(3) Velike diskusije vođene su oko sudbine Rajnske oblasti. I ovde je francuski imperijalizam došao do izražaja, ali su sada u njegovoj osnovi stajali motivi strategijske prirode trebalo je što dalje odagnati nemačke trupe od francuskih granica, a istovremeno se što dublje ukliniti u nemačku teritoriju. Polazeći od Memoranduma maršala Foša, od 10. januara 1919, francuska delegacija na Konferenciji mira je 25. februara zatražila da se leva obala Rajne odvoji od Nemačke i formira kao "slobodna država" pod kontrolom Društva naroda. Ta bi država igrala ulogu tampona između Nemaca i Francuza, a sa Francuskom i Belgijom bi bila u carinskom savezu. I ovom francuskom zahtevu Amerikanci i Englezi su se violentno suprotstavili: ne može se "odvojiti sedam i po miliona Nemaca" od svoje zemlje, jer je to protivno osnovnom principu konferencije pravu naroda na samoopredeljenje. Suočeno sa ovim argumentom, Tardjeovo objašnjenje da "Rajnjani nisu Prusi" delovalo je blede i neubedljivo. Francuzi su tada ublažili svoj zahtev tražili isu da se na levoj obali Rajne za

176

brani politička i vojna aktivnost Nemačke: Vilson i Loj d Džordž su se i ovome usprotivili. Da bi umirili Francuze, ponudili su im tada angloameričku političku garanciju protiv eventualnog oživljavanja nemačkog militarizma. Klemanso je sa zadovoljstvom prihvatio ovu ponudu, ali se njom nije zadovoljio: 17. marta je izneo i treći predlog u vezi s Rajnskom oblašću zatražio je da jse CELA nemačka teritorija na levoj i jedan pojas dubok 50 km na desnoj obali reke demilitarizuju. Ova bi se zona, uz to, podvrgla višegodišnjoj savezničkoj okupaciji. Posle mnogo razmišljanja Vilson je pristao na ove zahteve, pa je na to sklonio i britanskog premijera. Njih su dvojica delimično ipak ublažili francuski predlog time što su trajanje okupacije Rajnske oblasti ograničili na 15 godina, i to pod uslovom da se okupirana teritorija svakih pet godina smanjuje za jednu trećinu. Nakon prvih pet godina bila bi evakuisana severna zona sa gradom Kelnom, nakon deset godina centralna zona sa Koblencom, na kraju, posle petnaest godina, i južna sa Majncom. Troškove okupacije snosiće Nemačka.

(4) Na kraju prvog svetskog rata i u nacionalističkim krugovima Belgije su se rodile mnoge osvajačke ambicije. Od tih ambicija belgijska vlada je pred Konferenciju mira iznela sledeće: da se Belgiji dodeli grad Lindburg sa okolinom, koji bi se oduzeo Holandiji, s tim da se ova obešteti na račun Nemačke; da se odvoje od Nemačke i priključe Belgiji pogranična mesta Malmedi, Ojpen (Epen) i SenVit; da se garantuje sloboda plovidbe donjim tokom reke Esko. Od namere da traži Luksemburg belgijska vlada je odustala kad joj je Klemanso obećao da ga za sebe neće zahtevati ni Francuska. Konferencija je, zahvaljujući Vilsonovom otporu, odbila da

Belgijancima dodeli Lindburg, ali im je dala Malmedi i Epen: prvi zato što je bio naseljen Valoncima, a drugi zato što je bio značajna strategijska tačka za zaštitu belgijske odbrambene linije na Mezi.

(5) Još kad su joj 1864. oduzele Šlezvig i Holštajn, Pruska i Austrija isu Praškim ugovorom obećale Danskoj da će u severnom Šlezvigu, gde je većinu sačinjavalo dansko stanovništvo, sprovesti plebiscit. Taj plebiscit, međutim, nikad nije sproveden. Iskoristivši nemački poraz, Danska je još pre konferencije u Versaju podsetila Nemačku na ovu obavezu. Isti demarš ona je ponovila i (4)

177

u Versaju, ali se ovde, pored zvaničnog zahteva vlade iz Kopenhagena, pojavila i reklamacija jedne delegacije danskih parlamentaraca i predstavnika Danaca iz Šlezviga koja je tražila vraćanje cele ove oblasti staroj domovini. Danskoj vladi je zbog ovog zahteva bilo neprijatno, i ona je skrupulozno poručila u Berlin da joj ceo Šlezvig ne treba. Konferencija mira je, uprkos tome, odredila da se u celoj ovoj oblasti, koja će se podeliti u tri zone (severnu, srednju i južnu), obavi narodno izjašnjavanje za vraćanje Danskoj ili zadržavanje u sastavu Nemačke. Plebiscit će biti obavljen u toku 1920.

(6) Jedna od najvažnijih odluka Versajske konferencije bilo je priznavanje obnove Poljske, do koje je došlo 1918, a jedna od najtežih određivanje njenih granica sa Nemačkom. Posle tri podele (od 1772. (do 1796) i veka i po života pod tuđinskom vlašću, Poljaci su ponovo stekli vlastitu državu. U sastav nove Poljske uključene su i teritorije koje su", u nekadašnjim deobarna pripale" Pruskoj, a ova ih prenela u nasleđe Nemačkom Carstvu. Zahtev~"poljske delegacije u Versaju bio je da se novoj Poljskoj vrate sve takve teritorije (ukupno oko 85.000 km²), koje su podrazumevale: delove Zapadne Pruske, Pomeraniju, južne delove Istočne Pruske, Gornju Šleziju i baltičke luke Gdanjsk (Dancig) i Gdinju. Vilson i Lojd Džordž su se usprotivili. Američki predsednik je smatrao da su etničke i nacionalne prilike na ovim teritorijama bitno izmenjene u odnosu na 18. vek i da bi Poljskoj trebalo da pripadnu samo oni krajevi u kojima Poljaci čine nesumnjivu većinu. Na osnovu toga jedna komisija Versajske konferencije izradila je predlog da Poljskoj pripadnu one oblasti u kojima Poljaci predstavljaju 65 posto stanovništva. Štiteći privredne interese Nemačke, a preko ovih i interese britanske trgovine, Lojd Džordž je bio odlučno protiv davanja Poljskoj širokog pojasa baltičke obale, a naročito luke Dancig. Francuzi su, međutim, dosta uporno branili poljsku stvar, nastojeći da Poljsku učine što jačom.

Kao i mnogi drugi slučajevi, i pitanje nemačkopoljskih granica je na kraju rešeno kompromisom. Poljskoj je pripalo 58.000 jkm² teritorija oduzetih Nemačkoj. ICTeđu tirtfnteritorijanra^Bile su oblast Poznanja i delovi Zapadne Pruske sa gradom Torunjom (Tornom), na reci Visli. Ove su teritorije u stvari predstavljale jedan du

12

178

gačak "hodnik", širine oko 100 km, uz obale Visle koji je potpuno odvajao Istočnu Prusku od ostalih delova Nemačke. On je trebalo da Poljskoj obezbedi prolaz do Baltičkog mora. Zato je odmah i dobio naziv koridor, pod kojim se susreće u celoj međuratnoj istoriji. U koridoru je poljsko stanovništvo preovlašđivalo nad nemačkim. Na baltičkoj obali, na koju je koridor izlazio, postojale su dve luke: neizgrađena i manje povoljna Gdinja, sa poljskom nacionalnom većinom, i mnogo razvijeniji i pogodniji Gdanjsk (Dancig), u kome je većinu sačinjavalo nemačko stanovništvo. Potpomognuti od Francuza, Poljaci su tražili Dancig. Englezi, podržani od Vilsona, nisu im ga dali. Britanski šef delegacije je najzad predložio da se Dancig pretvori u "slobodan grad" pod upravom Društva naroda, s tim da se uključi u poljski carinski sistem i da pruži Poljskoj sve olakšice za tranzit njene robe. Poljskoj manjini u gradu garantovala bi se ravnopravnost. Kad je 2. aprila 1919. na to rešenje pristao Klemanso, svi poljski protesti su postali uzaludni.

Opet na insistiranje Engleza, dve oblasti Istočne Pruske koje su tražili Poljaci (Marijeverder, na severu, i Alenštajn, na jugu) morale su biti podvrgnute plebiscitu pre nego što bi se odlučilo o njihovoj sudbini. Ista mera je bila predviđena i za planinski, rudokopni i industrijski basen Šlezije. U ovoj oblasti, bogatoj visokokvalitetnim ugljem, gvoždem, cinkom i olovom, Poljaci su zahtevali severne delove (celu Gornju Šleziju) koji su pripadali Nemačkoj i neke regione u južnom delu (Donjoj Šleziji) koji je do 1918. bio u sastavu AustroUgarske. Izgledalo je u početku da će konferencija odlučiti da se Gornja Šlezija u celini preda Poljskoj, a Donja Šlezija Čekoslovačkoj. Kasnije je doneta odluka da se Gornja Šlezija подели između Nemačke i Poljske, pa je takva odluka u maju 1919. bila i saopštena Nemačkoj. Na njene proteste, koji su sadržali pretnju da bez Gornje Šlezije Nemačka neće moći da plaća saveznicima reparacije, i zalaganjem Engleza ova je odluka izmenjena, te je, kako rekomo, za Gornju Šleziju određen plebiscit, dok je spor između Poljske i Čehoslovačke oko Donje Šlezije, posle Versajske konferencije, prenet u nadležnost Konferencije ambasadora. Versajska konferencija je raspravljala i o pitanju istočnih granica Poljske, tj. njenih granica sa SSSR. Po

179

što se to pitanje, zbog trajanja građanskog rata u Rusiji, u koji se uplela i Poljska, nije moglo odmah REŠITI, stavljeno je u nadležnost međusavezničkoj Komisiji za poljska pitanja, koja će raditi i posle završetka Konferencije mira.

(7) Na krajnjem istoku Pruske, na desnoj obali reke Njemen, ležao je grad Memel, sa svojim regionom dužine 150 i širine 20 km. U tom regionu živelo je oko 130.000 stanovnika Litvanaca, Nemaca, Jevreja i, u manjem broju, Poljaka i Rusa. Nova litvanska država, koja se, kao i Letonija i Estonija, stvorila izdvajanjem iz sastava Rusije, zatražila je od Versajske konferencije da joj se Memel ustupi kao važna luka na Baltiku. Konferencija je, međutim, odlučila samo to da se Memel odzme od Nemačke i da se, pod okriljem Društva naroda, organizuje slično Dancigu, tj. kao "slobodan grad". Ovom odlukom niko od zainteresovanih nije bio zadovoljan.

(8) Posle raspada AustroUgarske dosledna primena principa nacionalnosti podrazumevala bi i pravo nemačkih delova bivše dvojne monarhije da se ujedine sa Nemačkom. Austrija, sa svojih sedam miliona stanovnika, i Sudetska oblast u novoj Čekoslovačkoj državi, sa preko tri miliona Nemaca, nisu dugo oklevale da se pozovu na Vilsonova načela i da zatraže svoje ujedinjenje sa Nemačkom. U Austriji je ideja o ujedinjenju u zimu 1918/1919. bila veoma rasprostranjena, jer se verovalo da sa mostalna austrijska država nema uslova za opstanak. U martu 1919. između austrijske i nemačke vlade povedeni su i pregovori o ujedinjenju, pa je odlučeno da se u aprilu sastanu specijalne komisije radi dovršavanja ovog posla. Istu želju za ujedinjenjem sa Nemačkom izrazili su i Nemci iz Češke i Moravske u decembru 1918. Čehoslovačka vlada se, naravno, usprotivila ovom zahtevu, tvrdeći da Nemci u Čekoslovačkoj svuda žive izmešani sa Česima i da bi izdvajanje industrijske oblasti Sudeta teško ekonomski ranilo mladu čehoslovačku državu. Oba ova zahteva Nemaca kako austrijskih, tako i sudetskih pala su u vodu pred najžešćim otporom Francuza. Njima nije išlo u glavu da Nemačka iz rata, u kojem je ubedljivo poražena, uprkos svim gubicima koji su joj pripremani, izađe teritorijalno i brojem stanovnika veća i jača nego što je bila 1914. A to bi se desilo ako bi dobila Austriju i Sudete. Zato je Klemanso 27. marta 1919.

180

1919. žestoko napao zahtev za ujedinjenjem Nemačke i Austrije: "Zar je to povreda prava naroda ako se Austrijancima kaže: mi od vas ne tražimo ništa osim da ostanete nezavisni; radite sa svojom nezavisnošću što god hoćete, samo ne možete ulaziti u nemački blok i učestvovati u planu nemačkog revanša?" Italijanski premijer Orlando je svesrdno podržao Klemansoa, a s njim su se složili i Lloyd Džordž i Vilson, strahujući da bi se Nemačkoj, ujedinjenjem sa Austrijom, otvorila vrata za široku privrednu ekspanziju u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi. Tako je u Versajski ugovor ušla odredba (cl. 80) kojim se Nemačka obavezuje da poštuje nezavisnost Austrije, a Austriji se dopušta da svoju nezavisnost otuđi samo uz saglasnost Društva naroda. I zahtevi Nemaca iz Čehoslovačke takođe su glatko odbijeni, najvećma zahvaljujući nepomirljivom stavu Francuske. Njoj je bila potrebna Čehoslovačka ista kao i Poljska: jaka, antinemačka i antiboljševička. Kad je početkom maja 1919. na konferenciji u Versaju završena rasprava o nemačkim granicama, videlo se da Nemačka gubi 1/7 teritorija i 1/10 stanovništva. Ti su gubici Nemačkoj naneti primenom časa nacionalnih, časa ekonomskih, časa strategijskih principa. Ma šta bilo u pitanju, Nemačka će ove gubitke primiti s ogromnim ogorčenjem. Osim teritorijalnih, pred učesnike Mirovne konferencije se, u vezi s Nemačkom, postavilo još nekoliko krupnih političkih i ekonomskih pitanja. (1) Kako obešteti sile pobednice koje su u ratu pretrpele ogromne materijalne gubitke? (2) Kako onemogućiti Nemačkoj da ponovi

agresiju i da još jednom ugrozi svetski mir? Šta učiniti sa Nemačkim kolonijama u Africi, Aziji i Okeaniji?

(1) U vezi s prvim pitanjem (obeštećenje) među učesnicima Konferencije nije bilo saglasnosti. Ukazujući na činjenicu da je Francuska u ratu pretrpela teške ljudske i materijalne žrtve, celokupna francuska javnost je smatrala kao potpuno prirodno, kao "moralni aksiom", da joj Nemačka nadoknadi sve materijalne štete i gubitke. Te bi se naknade odnosile ne samo na sva uništena ma

181

terijalna dobra već i na penzije invalidima i drugim žrtvama rata. Slične zahteve je postavljala i Belgija, ističući da ona, kao direktna žrtva agresije, ima prednost u naplati ratnih obeštećenja. Velika Britanija je računala na reparacije od Nemačke kako bi njima otplaćivala svoje velike ratne dugove. No Britanci su smatrali da preteranim reparacionim zahtevima ne bi trebalo ružiti nemačku privredu i time upropastiti najboljeg trgovačkog partnera Engleske. Zato je Loj d Džordž, uprkos svojoj izbornoj paroli iz decembra 1918, koja je glasila da će Nemačka platiti sve "do poslednjeg penija", sada zastupao gledišta da se od Nemačke ne traži da plati sve što treba, već sve što može. U Versaju je britanska delegacija najviše insistirala na "platežnoj sposobnosti Nemačke".

Iako od Nemačke nije pretrpela nikakvu direktnu štetu, na njene reparacije je veoma računala i već ito oskudna Italija. Jedino SAD nisu očekivale nikakve reparacije. Njihova je delegacija na konferenciji stoga bila mišljenja da Nemci ni ostalim pobedničkim zemljama ne treba da plate sve, već samo za materijalna razaranja koja su počinili. Konferencija je, ipak, na insistiranje Velike Britanije i Francuske, odlučila da reparacijama budu obuhvaćene i penzije vojnih i civilnih invalida rata, porodica izginulih vojnika, itd.

Što se tiče visine reparacija, Englezi su je najpre izračunali na 480 milijardi zlatnih maraka, dok su Francuzi sa svojom računicom doterali čak do 800 milijardi, isplativih za 50 godina. Amerikanci su predlagali sumu od 120 milijardi maraka, isplativu 'za 35 godina, ali je francuska delegacija taj predlog odbacila s obrazloženjem da samo nemačka razaranja u severnoj Francuskoj koštaju 125 milijardi. Savet četvorice nije mogao da se složi oko ukupnog iznosa reparacija. Odlučeno je jedino da Nemačka u roku od dve godine ima da isplati prvi iznos od 20 milijardi zlatnih maraka u uglju. Za to će vreme posebna Komisija za reparacije, koju će imenovati konferencija, odrediti konačni iznos reparacija i način njihovog plaćanja.

Ako nisu mogli da se slože o visini reparacija i načinu njihove isplate, saveznici su bili jednodušni u traženju juridičkog opravdanja za svoje reparacione zahteve. Članom 231. Ugovora o miru sa Nemačkom oni će pro

182

glasiti Nemačku jedinim krivcem za prvi svetski rat i time jedinom obaveznom da nadoknađuje ratne štete.

Na Versajskoj konferenciji se prvi put raspravljalo i odlučivalo i o krivicama za ratne zločine počinjene od 1914. do 1918. S tim u vezi je odlučeno (cl. 228. Ugovora

0 miru sa Nemačkom) da se pod savezničke ratne sudove stave osobe "okrivljene da su počinile dela protivna za konima i običajima rata". Među takvim osobama bio je 1 bivši nemački car Viljem II, koji je kao emigrant živeo u Holandiji. On je bio optužen "za najtežu povredu međunarodnog morala i neprikosnovenog autoriteta među narodnih ugovora". Holandija ga, međutim, neće predati saveznicima, kao što ni Nemačka neće izručiti, niti osuditi preko 700 drugih optuženih političara, vojnika, diplomata i drugih lica.

Saveznici su našli zajednički jezik i prilikom nametanja nekih drugih materijalnih obaveza Nemačkoj: sekvestriranje imovine nemačkih građana u inostranstvu; internacionalizacija plovnih reka kroz Nemačku; otvaranje Kilskog kanala u vreme mira; oduzimanje svih nemačkih trgovačkih brodova većih od 1.600 tona i polovine brodova od 1.000-1.600 tona nosivosti (uglavnom u korist Engleza), itd.

(2) Pobedničke sile su u Versaju bile jednodušne da vojne snage Nemačke (koje su 1919. još brojale 400.000 ljudi) treba ograničiti. U kojoj meri i na koji način? Britanska delegacija je bila za ukidanje obavezne vojne službe, jer ona podstiče "ratnički instinkt". Umesto velike armije formirane regrutovanjem svih građana, stvorila bi se manja profesionalna armija, u kojoj bi dobrovoljci služili na dugi rok. Po mišljenju francuskog maršala Foša, baš ta profesionalna armija bila bi opasna, jer bi se u datom trenutku lako mogla pretvoriti u savršeno obučeno jezgro jedne velike armije. Zato je predlagao da se Nemačkoj dozvoli formiranje oružane sile od 200.000 ljudi i udi ha bazi opšte vojne obaveze na kratak rok. Posle dužih diskusija prevagu je odneo britanski predlog: Nemačka će imati armiju sastavljenu od dobrovoljaca, u kojoj će služiti 100.000 vojnika i 4.000 oficira. Za vojnike i podoficire određen je rok službe od 12, a za oficire od najmanje 5 godina. Ova mala profesionalna armija imaće 7 pešadijskih i 3 konjičke divizije, a od naoružanja, uz puške, posedovaće 1.900 mitraljeza, 288 oruđa lake

183

artiljerije i 250 lakih bacača. Nemačkoj vojsci se zabranjuje da drži tešku artiljeriju, oklopne jedinice i avijaciju. Nemačka neće imati ni ratne industrije, vojnih škola i mnogih drugih ustanova jedne savremene armije. U ratnoj mornarici Nemačkoj se ostavlja 6 oklopnjača, 6 lakih krstarica, 12 razarača i 12 torpiljerki; novi brodovi se mogu graditi samo ukoliko se neki od navedenih brodova istroši. Svi ostali plovni objekti nemačke ratne mornarice (6 teških krstarica, 10 oklopnjača, 8 lakih krstarica, 50 razarača i sve podmornice) predaju se saveznicima. Uprkos zahtevu Francuske da ovi brodovi budu podeljeni među pobedničkim zemljama, Englezi su ih odveli u škotsku luku Skapa Flo, gde su se oni sami potopili. Poslednja mera ograničavanja vojne snage Nemačke odnosila se na Rajnsku oblast. CELA leva obala i 50 kilometara po dubini desne obale Rajne podvrgnuti su potpunoj i trajnoj demilitarizaciji. U ovim oblastima Nemačka neće moći da drži garnizone, da gradi utvrđenja, niti bilo ikakve druge vojne objekte.

Da bi se kontrolisalo razoružavanje Nemačke, kao i kasnije stanje njene vojne sile i ratne produkcije, Versajska konferencija je formirala posebnu Međusavezničku komisiju za kontrolu nemačkog naoružanja.

(3) Pitanje nemačkih kolonija faktički je rešeno još za vreme trajanja rata. Japan je poseo koloniju CinTao u zalivu KiaoČou na kineskom poluostrvu Šantung, zatim Maršalska, Karolinška i Marijanska ostrva, te otočje Palaos u Tihom okeanu. Australija je zauzela Novu Gvineju i sva pacifička ostrva južno od ekvatora koja su do tada držali Nemci, a Novi Zeland je zaposeo zapadni deo ostrva Samoa. Nemačke kolonije u Africi stavili su pod svoju kontrolu Francuska. Velika Britanija i članica Britanskog komonvelta Južnoafrička Unija. Kad su borbe u prvom svetskom ratu okončane, u Londonu se u novembru 1918. sastala jedna grupa angloameričkih "eksperata" koja je za Mirovnu konferenciju izradila stav po kojem je Nemačkoj trebalo oduzeti sve kolonije i podeliti ih među pobedničkim zemljama. Konferencija je od ovog stava i pošla, pa je Savet četvorice već na početku doneo odluku da svaka sila zadrži teritorije koje je u toku rata zaposela dok se njihova konačna sudbina ne odredi.

184

Sudbinu nemačkih kolonija, kao i sudbinu arapskih teritorija koje su do 1918. bile u sastavu Turskog Carstva, sile su rešavale u svom imperijalističkom interesu, ali nastojeći da na neki način prikriju grubi kolonijalni grabež. U tom je cilju odlučeno na predlog južnoafričkog lidera, generala Smatsa da formalni "naslednik Carstava" (Nemačkog i Turskog) ne bude nijedna velika sila, već Društvo naroda. Ono bi bilo nosilac suvereniteta nad bivšim nemačkim kolonijama i turskim posedima na Bliskom istoku, a teritorije ovih kolonija i poseda poveravalo bi na upravu pojedinim državama. Te bi države bile "mandatorke" za teritorije koje dobiju na upravu, a o svom radu bi Društvu naroda podnosile godišnje izveštaje. Izgovor za ovakvu promenu gospodara u kolonijalnim područjima 'koja je do rata držala Nemačka sile pobednice su našle u "rđavoj upravi" i "brutalnosti" nemačke administracije.

U bivšim turskim i nemačkim posedima Versajska konferencija je ustanovila tri vrste mandata. Mandatom A su obuhvaćene one teritorije (arapske) koje su bile blizu osposobljenosti da same sobom upravljaju i u kojima je neposredan zadatak mandatora da ih za takvo samostalno Upravljanje što Dre pripremi. U okvir Mandata B stavljene su nemačke kolonije u Centralnoj Africi koje su nesposobne za samostalno političko organizovanje i u kojima će sile mandatorke vršiti potpunu vlast (ali ograničenim vojnim snagama), obezbeđujući slobodu trgovine (britanski zahtev) i veroispovesti i zabranjujući trgovinu robljem, oružjem i alkoholnim pićima. Pod Mandat C stavljene su bivše nemačke kolonije u Jugozapadnoj Africi i Okeaniji. Ovim teritorij ama sile mandatorke će upravljati bez ikakvih ograničenja, kao delovima svoje vlastite državne celine.

Sve nemačke kolonije su na konferenciji u Versaju podcijene kao mandati B i C. Odluku o toj raspodeli doneo je Vrhovni savet konferencije početkom maja 1919, u vreme odsustva italijanske delegacije. Kad se ona 7. maja vratila u Versaj, sve je već bilo gotovo, a protesti Orlanda i ministra Sonina ostali su uzaludni. Italijani su se tada pozvali na cl. 13. Londonskog ugovora iz 1915. koji je predviđao učešće Italije u deobi kolonija. To je tačno, priznao im je šeretski britanski ministar inostranih poslova Balfur, „ali ovde nisu deljene kolonije, već

185

"mandati". Tako je nekadašnja nemačka Jugozapadna Afrika predata "na upravljanje" Južnoafričkoj Uniji. Kolonije Togo i Kamerun podcijene su između Francuza i Engleza, Francuskoj je vraćen i deo Ekvatorijalne Afrike koji je bio ustupljen Nemačkoj za vreme II marokanske krize 1911, dok je nemačka Istočna Afrika u celini predata Engleskoj. Od ove teritorije Englezi će kasnije jedan deo, pod imenom RuandaUrundi, ustupiti Belgiji da bi umirili njene proteste. Pod suverenitet Portugalije stavljena je mala nemačka kolonija Kionga (severno od Angole), dok su ostrva u Okeaniji raspoređena, kao mandati C, Japanu, Novom Zelandu i Australiji onako kako ;su ih ove zemlje zaposele još u toku rata. Jedino je ostrvo Njuri povereno na upravu Velikoj Britaniji, dok je ostrvo Jap (među Karolinškim ostrvima), na insistiranje Amerikanaca, internacionalizovano. Uprkos najžešćim protestima kineske delegacije koja će zbog toga odbiti i da potpiše Versajski mirovni ugovor konferencija je, najzad, posle pristanka Vilsona, odlučila da nemačke kolonije na poluostrvu Šantung pripadnu Japanu.

Ovakvom podelom nemačkih kolonija, uz samu Nemačku i Kinu, krajnje nezadovoljna će biti Italija. Ona će oko toga podići ogromnu galamu, naročito kad joj Francuzi onemoguće aneksiju Džibutija u istočnoj Africi. Pokušaj Engleza i Francuza da tu galamu utišaju obećanjima sitnih ustupaka u Libiji i Tunisu neće dati rezultata, budući da će Italija ostati zaobiđena i prilikom podele arapskih teritorija na Bliskom istoku.

Krajem aprila 1919. tekst ugovora sa Nemačkom bio je uglavnom završen. Kad su u njega unete i odredbe o kolonijama, mogao je 7. maja biti saopšten nemačkoj delegaciji, koja je za tu priliku pozvana u Versaj, Na čelu te delegacije bio je ministar inostranih poslova grof BrokdorfRancau, koji je već prilikom primanja teksta ugovora izjavio predsedniku konferencije Klemansou da su njegovi uslovi neprihvatljivi za Nemačku. Klemanso je saopštio Nemicima da svoje primedbe mogu poslati samo u pismenoj formi, i to u roku od 15 dana.

186

Nemačka vlada se zgrozila nad odredbama Mirovnog ugovora. Njen predsednik Gustav Šajdeman je rekao da je to "dokument mržnje i slepila", a Klemensou je pisao da su odluke donete u Versaju "neprihvatljive za bilo koju naciju". Nametanje takvog ugovora je "osuda na samoubistvo sa zadržkom". Sa istim ogorčenjem predlog ugovora je primljen i u Skupštini Nemačke. Predstavnici svih političkih partija jednodušno su osudili ugovor kao atak na "čast i lojalnost čoveć anstva", a svi su, osim predstavnika Nezavisnih socijalista Huga Hazea, bili za njegovo odbacivanje po ma koju cenu. Jedino je Haze smatrao da ugovor, uprkos njegovoj nepravednosti, treba prihvatiti, jer je inemačkom narodu mir potrebniji od svega i jer će mir koji se sada gradi ionako biti privremen, budući da će ga "svetska revolucija" uskoro "ponišiti".

Svoje primedbe na tekst ugovora nemačka vlada je poslala Mirovnoj konferenciji 29. maja u vidu jednog prostranog štampanog dokumenta od stotinak stranica. U njemu se dokazivalo da je ugovor protivan "osnovama mira" usvojenim prilikom zaključivanja primirja u Retondi, da vrši nasilje nad pravima naroda na samoopredeljenje i da Nemačku privredno i finansijski uništava, što će kasnije biti porazno za ceo svet. Što se tiče armije, Nemačka prihvata njeno ograničavanje na 100.000 vojnika, ali traži pravo da drži jake policijske snage iz razloga unutrašnje bezbednosti. U vezi s teritorijalnim pitanjima, za AlzasLoren, Ojpen i Malmedi, kao i za Šlezvig, traži se plebiscit, protestuje se protiv zabrane austronemačkog ujedinjenja, odbacuje se rešenje sarskog pitanja, a oduzimanje kolonija se naziva "nepravедnim".

Violentno se napadaju sve odluke o istočnim granicama Nemačke: Dancig, Koridor, Šlezija, Sudeti. Traži se ostavljanje svih ovih teritorija Nemačkoj, jer na njima Nemci predstavljaju većinu stanovništva. Od odredaba privrednog i finansijskog karaktera osporava se ispravnost odluka o internacionalizaciji nemačkih reka, o oduzimanju trgovačke flote i o stvaranju Reparacione komisije bez prisustva nemačkog predstavnika. U vezi s reparacijama, nemačka vlada u ovom dokumentu nudi i konkretno rešenje: Nemačka bi izdala saveznicima bonove u vrednosti od 20 milijardi maraka koji bi se mogli naplatiti do 1926. Počevši od 1927. Nemačka bi bila sprem

187

na da u jednakim godišnjim ratama isplati saveznicima još 80 milijardi maraka. Na kraju, nemačke primedbe najoštrije protestuju protiv osude Nemačke kao jedinog izazivača rata i protiv zahteva da se sudi njenim vojnim i političkim funkcionerima i eximperatoru. Posle predaje odgovora saveznicima ipredsednik Nemačke Republike Ebert izrazio je nadu da će saveznici prihvatiti usmene pregovore sa Nemcima oko konačnog teksta Mirovnog ugovora. U britanskoj vladi i javnosti, kao i u američkim zvaničnim političkim krugovima, bilo je doista mišljenja da neke od nemačkih primedaba valja usvojiti i da bi odredbe ugovora trebalo ublažiti. Najčešće se ukazivalo na mogućnost ublažavanja odredaba o okupaciji Rajnske oblasti, o deobi Gornje Šlezije i o reparacijama. Sve su ove kombinacije pale (pred potpuno odbojnim stavom Francuske. Englezi i Amerikanci su morali napustiti sve svoje nove predloge, osim zahteva da se u Šleziji sprovede plebiscit. Francuzi su kroz zube procedili saglasnost sa ovim zahtevom, pa je ovaj plebiscit bio jedina stvarna koncesija učinjena Nemačkoj posle primedaba njene vlade.

Saopštavajući ovu odluku nemačkim predstavnicima 16. juna, Žorž Klemanso je zatražio odgovor nemačke vlade u roku od pet dana, i to po principu "uzmi ili ostavi". Ako u tom roku Nemačka ne da zadovoljavajući odgovor, tj. ako ne prihvati ugovor, neprijateljstva će biti obnovljena i savezničke trupe će marširati na Berlin. Istina, maršal Foš i saveznička Vrhovna komanda nisu bili sigurni da im je 39 divizija, kojima su raspolagali, dovoljno za nastupanje prema Berlinu, i to je veoma zbunilo predsednika Vilsona. Nemci to, naravno, nisu znali. Bilo je ipak odlučeno da, ukoliko Nemačka odbaci ugovor, neprijateljstva otpočnu 23. juna u 19 časova.

Pred nepomirljivim stavom saveznika u Nemačkoj je u junu 1919. došlo do oštre političke diferencijacije između onih koji su ostali pri mišljenju da se ugovor ne može prihvatiti i onih koji su znali da se ne sme odbiti. Stav vojnih krugova, naročito šefa Generalštaba, generala Grenera, odlučio je: Nemačka je previše iscrpljena i ugrožena sa svih strana da bi mogla pružiti efikasan otpor napadaču. U takvoj situaciji parlamentarne političke grupe su se u većini izjasnile za prihvatanje ugo

188

vora. Šajdemanova vlada, koja je sa 8 prema 6 glasova i dalje bila protiv tog prihvatanja, podnela je 19. juna ostavku. Novi kabinet je 22. juna sastavio opet jedan socijaldemokrat Bauer. Njegova je vlada, uz sve proteste i izlive ogorčenja, 23. juna predložila u Rajhstagu da

se Ugovor primi sa sledećim zahtevom: izbaciti iz njega cl. 227, 230. i 231, o ratnim zločincima i ratnoj krivici koje direktno udaraju na čast i dostojanstvo nemačkog naroda. Rajhstag je ovaj predlog usvojio, pa je odluka nemačke vlade istog dana saopštena Konferenciji mira. Te več eri sastali su se Vilson, Klemanso i Loj d Džordž i odlučili da odbace nemački zahtev. "Vreme za diskusije je prošlo" obavestili su oni Berlin. Nemačka vlada mora za 24 sata prihvatiti ili odbaciti ugovor onakav kakav jeste. Bauerov kabinet više nije imao kud. Pošto je još 23. juna dobio od Skupštine odobrenje da i bez izbacivanja "ponižavajućih" odredaba potpiše Ugovor o miru, kabinet je odredio ministra inostranih poslova Hermana Milera da obavi taj mučni posao. On je 28. juna 1919. u sali ogledala Versajskog dvorca stavio svoj potpis na Mirovni ugovor. Prvi svetski rat je bio završen.

5. PODELA HABSBURŠKIH TERITORIJA

AustroUgarska Monarhija raspala se u oktobru 1918. sama od sebe. Kompromitovane ratnim porazom, okružene opštom mržnjom i revoltom, vladajuće klase Nemaca i Mađara nisu više bile u stanju da drže pod kontrolom mnogobrojne podjarmljene narode Habsburškog Carstva. Istorijske težnje mnogih nacija Carstva da se oslobode i organizuju vlastite nacionalne države, ili da se ujedine sa već postojećim državama svojih nacija, počinju se ostvarivati. U svim zemljama AustroUgarske formiraju se narodna veća, koja preuzimaju u ruke uprave od carskokraljevskih vlasti u rasulu. Iz sastava Monarhije izdvaja se jedna po jedna zemlja. Najpre, 7. oktobra proglašena je nezavisna Poljska, koja će u novembru obuhvatiti i Galiciju, do tada u sastavu Austrije. Narodno veće obrazovano u Budimpešti 25. oktobra zatražilo je nezavisnost Mađarske, koja je proglašena pobe

dom buržoaskodemokratske revolucije 31. oktobra. U Pragu je 28. oktobra Narodni odbor proglasio nezavisnost Čehoslovačke. Ovu odluku je potvrdila Skupština slovačkih političkih lidera u Turčanskom Svetom Martinu 30. oktobra, koja je rešila da se Slovačka ujedini sa Češkom. Rumunsko nacionalno veće Bukovine 27. oktobra u Černovicu, a Narodno veće Transilvanije 31. oktobra u Aradu proglašavaju izdvajanje ovih oblasti iz sastava Habsburške Monarhije. Narodno veće Severne Bukovine će 26. novembra doneti odluku da se ovaj deo Bukovine pripoji Sovjetskoj Ukrajini (što rumunske trupe neće uvažiti), dok je Velika narodna skupština Transilvanije, koja se 1. decembra 1918. sastala u AlbaJuliji, rešila da se ova oblast ujedini sa Rumunijom. Hrvatski sabor u Zagrebu je 29. oktobra prekinuo sve državopravne veze Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa Ugarskom i doneo odluku da se sa Slovencima i Srbima obrazuje nezavisna nacionalna država. Narodna skupština Vojvodine je 25. novembra u Novom Sadu donela odluku o odvajanju Banata, Bačke i Baranje od Mađarske i ujedinenju sa novom jugoslovenskom državom. Do tog ujedinenja svu vlast na teritoriji Vojvodine će, od mađarskih organa, preuzeti narodni odbori. Nezavisna jugoslovenska država Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca proglašena je 1. decembra 1918, ujedinenjem Srbije i Crne Gore sa jugoslovenskim zemljama bivše Habsburške Monarhije. Kao što se vidi, raspad AustroUgarske i nastanak novih nacionalnih država na njenim ruševinama je do Versajske mirovne konferencije bio potpuno završen. Konferenciji je ostalo da pravno sankcioniše nastale promene, da izvrši međunarodno priznanje novih država i da odredi granice među njima. Samo po sebi to nisu bili ni laki ni jednostavni poslovi, naročito povlačenje graničnih linija koje bi zadovoljile i načela konferencije, i težnje zainteresovanih

država, i interese velikih sila, u sve to direktno ili indirektno upletenih. Što se tiče međunarodnog priznanja novih država, ono je, uz ograničene otpore Italije, izvršeno najpre faktički, a tokom same konferencije i formalno. Tako je, na primer, učešće delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sve do juna 1919. formalno tretirano kao učešće delega

190

čije Kraljevine Srbije, bez obzira na njen sastav i faktički status. Tek u junu je priznata nova jugoslovenska država, pa se i položaj njene delegacije na konferenciji formalno izmenio. Priznavanje nove Poljske i Čehoslovačke izvršeno je još ranije, tako da ovo pitanje nije predstavljalo ozbiljniji problem u Versaju.

Pitanje granica, međutim, izazvalo je niz trzavica i političkih komplikacija. Problemi su se javili gotovo svuda: oko italijansko-austrijske granice u Tirolu, italijansko-jugoslovenske u Julijskim Alpima i na Jadranu, jugoslovensko-austrijske u Koruškoj, austrijsko-mađarske u Burgenlandu, jugoslovensko-mađarske u Bačkoj i Prekomurju, jugoslovensko-rumunске u Banatu, mađarsko-rumunске u Transilvaniji, rumunsko-sovjetske u Besarabiji, mađarsko-čehoslovačke u Potkarpatima, čehoslovačko-poljske u Šleziji. Najviše debata bilo je oko jadranskog pitanja i oko Banata, zbog postojanja tajnih ugovora iz prvog svetskog rata, koji su donekle obavezivali velike sile Antante prema Italiji i Rumuniji. Zbog posebnih okolnosti stvorenih revolucijom u Mađarskoj, pitanja granica ove zemlje, u prvom redu prema Rumuniji, izazvaće niz zapleta i diskusija.

*

Pitanje italijansko-austrijske granice u Tirolu rešavano je na Konferenciji mira shodno odredbama Londonskog ugovora od 26. aprila 1915. Taj je ugovor predviđao da će ceo Južni Tirol, sve do prevoja Brenner u Alpima (tzv. Gornja Adida), pripasti Italiji. Svi naponi Austrije da dokaže kako će ovakvim rešenjem u sastav Italije dospeti 300.000 austrijskih Nemaca ostali su bez rezultata, jer se američki predsednik Vilson koji je inače rado isticao da ga tajni ugovori iz vremena rata ne obavezuju prečutno složio sa ispunjavanjem ovog italijanskog zahteva. To je učinio zato da Italijane ne bi ogorčio još pre postavljanja jadranskog pitanja na dnevni red, u kojem je doista želeo da im se suprotstavi.

Londonski ugovor je predviđao da Italija od Austro-Ugarske, pored Tirola, nasledi i mnoge južnoslovenske teritorije: Julijsku Krajinu sa gradovima Trstom, Gori

com i Postojnom, zatim Istru sa Kvarnerskim zalivom do mesta Volosko, te velike delove severne i srednje Dalmacije sa gradovima Zadar i Šibenik i najvažnijim jadranskim ostrvima Cres, Lošinj, Pag, Vis, Hvar, Korčula, Mljet i druga. U Albaniji Italiji bi pripali ostrvo Sasano i luka Valona. Polazeći od obećanja koja je sadržao ovaj ugovor, Italija je na Konferenciju mira u Versaj poslala delegaciju koja je u svojim portfeljima nosila još ambiciozniji osvajački program. Taj program je zahtevao sledeće teritorije: Julijsku Krajinu, Istru, ceo Kvarner sa Rijekom, Dalmaciju od Lisarice i Trbnja do rta Planka, Valonu, te ostrva Lošinj, Cres, Premuda, Olib, Pag, Vis, Hvar, Lastovo, Palagružu, Korčulu, Mljet i Sasano.

Poznajući Londonski ugovor i očekujući velike zahteve italijanskog imperijalizma, delegacija Kraljevine SHS je na konferenciji pokušala da im parira na dva načina. Odbacivala je sve tajne ugovore iz vremena rata kao neprihvatljivu osnovu za sređivanje posleratnih odnosa i tražila je da u rešavanju pitanja austrougarskih teritorija za koje su zainteresovane Italija i Kraljevina SHS obe učestvuju ravnopravno, ili da ne učestvuje nijedna. Američki predsednik Vilson je podržao prvi zahtev Jugoslovena, dok su mu Englezi i Francuzi bili veoma

nenaklonjeni, smatrajući se ipak obaveznim prema Italiji. Što se tiče drugog zahteva, on je glatko odbaćen. Šef italijanske delegacije Orlando je o tome odbio svaku diskusiju, izjavljujući da on ne želi da razgovara sa predstavnicima pobeđenog neprijatelja. To je bila aluzija na prisustvo hrvatskih i slovenačkih političara (Trumbića, Smolake, Žolgera i Ribarža) u delegaciji Kraljevine SHS. Iako ovu kvalifikaciju Italijana nisu prihvatile, ostale sile su se potpuno oglušile o zahtev Jugoslovena. Štaviše, one su odbile da ovo granično pitanje prepuste na prethodno rešavanje Teritorijalnoj komisiji, već su ga zadržale u isključivoj nadležnosti Vrhovnog saveta (Saveta četvorice). Pred takvim stavom velikih sila ni treći zahtev Jugoslovena, da granica između Italije i Kraljevine SHS bude ona ista linija koja je delila Italiju i AustroUgarsku do prvog svetskog rata (jer najbolje odgovara etničkim, strategijskim i ekonomskim prilikama), nije imao nikakvog izgleda na uspeh. Delegati Kraljevine

192

ČEDOM IR POPOV

SHS su se uspehu ipak nadali, očekujući podršku od američkog predsednika, koja im je više puta najavljivana. Predsednik Vilson je, naime, došao na konferenciju sa izjavom da se Londonski ugovor svakako neće moći u potpunosti izvršiti, jer se u vreme kad je on pravljn nije pretpostavljalo da će se Hrvatska i Crna Gora ujediniti sa Srbijom. Sada je to, međutim, svršena stvar, pa ne bi bilo oportuno oduzimanje savezničkoj državi teritorija koje je trebalo oduzeti protivničkoj. Još manje bi bilo prihvatljivo cepanje dalmatinske teritorije od svog nacionalnog i prirodnog zaleđa. To bi bila flagrantna povreda principa nacionalnosti, koji stoji u temelju Konferencije mira.

Vodeći žilavu borbu protiv Londonskog ugovora ne samo sa Italijanima nego i sa njihovim zaštitnicima Francuzima i Englezima, Vilson se, kao i u drugim slučajevima, odlučio na kompromis. U svom poznatom manifestu od 23. aprila 1919. on je odredio stav američke delegacije prema tzv. jadranskom pitanju: Italiji bi trebalo da pripadnu Julijska Krajina, zapadna Istra do reke Raše i luka Valona u Albaniji. Nekoliko dana docnije Vilson će pristati i na ustupanje ostrva Visa Italiji. Iako duboko razočarani, Jugosloveni su prihvatili ovaj Vilsonov predlog, da ne bi izgubili i njegovu podršku, koja im je bila jedini oslonac u borbi protiv italijanskog imperijalizma. Italijanska reakcija na Vilsonov program rešavanja jadranskog pitanja bila je krajnje violentna njihova delegacija je napustila konferenciju. Ipak, vratila se u Versaj 7. maja 1919, insistirajući neprestano da joj se prepuste CELA Istra, Rijeka, deo Dalmacije, itd. Jedno vreme tražena je Boka Kotorska sa Lovćenom, u zamenu za posed istočne Istre i Rijeke, koja bi se pretvorila u "nezavisnu državu" pod zaštitom Društva naroda.

Do zaključenja Mirovnog ugovora sa Nemačkom i odlaska predsednika Vilsona sa Konferencije ništa nije moglo biti rešeno. Mučna pogađanja, natezanja i pritisci na delegaciju Kraljevine SHS nastavljaju se tokom cele druge polovine 1919. U tim su pogađanjima Italijani na kraju bili pristali na formiranje "nezavisne" riječke države, ali je 12. septembra 1919. došlo do spektakularnog iskrcavanja grupe italijanskih iredentista na čelu s pesnikom d'Anuncijem u Rijeci i do zaposedanja grada.

193

Samo odlučan otpor Amerikanaca sprečio je Italiju da već tada proglasi aneksiju ove luke i njene okoline. Na kraju, kad su Sjedinjene Američke Države u decembru 1919. i formalno napustile Konferenciju mira, na scenu su bez ustezanja stupile Francuska i Velika Britanija. Klemanso i Loj d Džordž su 13. januara 1920. predali jugoslovenskoj delegaciji jedan predlog o rešenju spora sa Italijom koji nije bio ništa drugo do pravi ultimatum. U njemu se kaže da Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca mora prihvatiti ili sprovođen je Londonskog ugovora ili sledeće rešenje: Rijeka pripada Italiji, Sušak Kraljevini SHS; istočna Istra (kao i Julijska Krajina i zapadna Istra) Italiji, a pruga Rijeka-Postojna Kraljevini SHS; Zadar postaje "nezavisna država", s tim da može odabrati spolj nepolitički protektorat neke od država u susedstvu; Italiji pripada Valona i protektorat nad severnom Albanijom, dok se jedan deo njene teritorije na severu daje kao kompenzacija Kraljevini SHS, a na jugu Grčkoj; Italiji pripadaju ostrva Vis, Lošinj, Cres i Palagruža, a Jugoslovenima ostala; sva se ostrva demilitarizuju, itd. To je bio težak udar za Jugoslovene. Usamljeni, priklešteni sa svih strana, a bez jače podrške, oni su, međutim, i dalje pružali otpor. Do razlaza konferencije uspeli su samo toliko da Englezi i Francuzi ublaže prvu tačku ultimatum: umesto da se direktno preda Italiji, Rijeka će biti konstituisana kao "slobodna država" pod patronatom Društva naroda. Svi detalji oko sređivanja spora između Italije i Jugoslavije REŠI ce se, na pomenutoj osnovi u njihovim direktnim pregovorima.

Od svih teritorija austrijske polovine Habsburškog Carstva koje su ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Versajskoj konferenciji je izvesnih nesporazuma izazvala samo jedna mala oblast u severnoj Koruškoj sa centrima u gradovima Celovec i Beljak (Klagenfurt i Vilah). Ovde su Slovenci živeli izmešani sa Nemcima. Vlada Kraljevine SHS je živo želela da ovaj deo Koruške takođe bude uključen u sastav jugoslovenske države. Slovenački dobrovoljački odredi u decembru 1918, a jugoslovenske regularne trupe u maju 1919. vodili su prave oružane bitke sa austrijskom vojskom radi ovladavanja Celovcem i Beljakom. To im je na kraju i pošlo za rukom. U isto vreme jugoslovenska delegacija

194

je pred Konferenciju mira iznela zahtev da joj se dodeli CELA Koruška sa Mariborom, Beljakom i Celovcem. Tom su se zahtevu najpre suprotstavili Amerikanci. Predsednik Vilson je na sednici Vrhovnog saveta od 4. juna predložio da se na spornoj teritoriji obavi plebiscit. Kad su taj predlog podržali i Francuzi i Italijani, on je bio i usvojen. Zahtev Austrije da se plebiscitu podvrgne i Maribor odbačen je.

Na austromađarskoj granici se, pred Konferencijom mira, kao sporna, pojavila teritorija Burgenlanda sa gradom Sopronom, na mađarskoj strani granične reke Lajte. I ovaj problem konferencija je rešila određivanjem plebiscita.

Austrijske teritorije do 1918. bile su i Bukovina i Galicija. Već u oktobru i novembru 1918. narodna predstavništva ovih zemalja su se izjasnila za otcepljenje od Habsburške Monarhije i ujedinjenje sa Rumunijom, odnosno Poljskom. Konferencija u Versaju je samo sankcionisala već izvršene promene, budući da su i Poljska i Rumunija odmah posele trupama rečene teritorije i uključile ih u svoje države. Uključujući, međutim, ove teritorije u svoje granice, bez plebiscita, Poljska i Rumunija su s njima dobile i snažnu ukrajinsku i belorusku

nacionalnu manjinu. To će tokom celog međuratnog perioda ove teritorije činiti spornim pitanjem u odnosima SSSRa sa Poljskom i Rumunijom.

Kao što je podela austrijskih teritorija na jugu izazvala italijanskojugoslovenski, tako je na severu dovela do poljskočehoslovačkog spora, U ovom drugom slučaju sporna teritorija o kojoj je reč bila je Donja Slezija. U donjoj Sleziji živelo je oko 425.000 stanovnika, od kojih su 55posto bili Poljaci, 27posto Česi i 18posto Nemci. Rudnici odličnog kamenog uglja u basenu Oštrava bili su glavno bogatstvo i najvažniji razlog spora oko ove teritorije. Godine 1918. Donja Slezija je ušla u sastav Čehoslovačke, ali su je 1919, pozivajući se na princip nacionalnosti, okupirali Poljaci. Spor se toliko zaoštrio, a obe zainteresovane strane u sporu bile su toliko uporne u odbrani svojih stanovišta, da Versajska konferencija nije stigla da do svog razlaza REŠI ovo pitanje. Tek je nakon nekoliko meseci Konferencija ambasadora donela odluku da najveći deo Donje Šlezije pripadne Čehoslo

193

vačkoj. Sam grad Tešen je podeljen na čehoslovački i poljski deo, ali tako nespretno da su pojedini značajni privredni i komunalni objekti (železnička stanica, električna centrala, gasna centrala, itd.) ostavljeni jednoj, a pojedini drugoj državi. Poljaci su ovu odluku prihvatili s velikim ogorčenjem, ali su joj se pokorili.

Posle ovakvog razgraničavanja sa starim i novim susedima Austrija je ostala mala državica, republikanskog oblika, sa površinom od 84.000 km² i stanovništvom od 6,5 miliona duša. Više od jedne četvrtine tog stanovništva živelo je u glavnom gradu Beču. Austrija je jedno slabašno telo sa ogromnom glavom, govorili su u to vreme njeni građani. Vojna sila te države bila je ograničena na 30.000 vojnika, a njenu državnu samostalnost garantovale su velike sile, stavljajući je u nadležnost Društva naroda. Sve je ovo ušlo u Mirovni ugovor sa Austrijom, koji je potpisan u SenŽermenu 10. septembra 1919.

Mađarski problem je pred Konferencijom mira u Versaju bio izuzetno složen iz dva razloga. Najpre, reč je bila o velikim teškoćama oko određivanja etničkih granica, zbog izmešanosti stanovništva, kao i o veoma izraženim suprotnostima interesa kako između Mađarske i zemalja "naslednica" (Rumunije, Čehoslovačke i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca), tako i između samih "naslednica" naročito između Rumunije i Jugoslavije. Drugi razlog komplikovanosti "mađarskog pitanja" bio je u pobedi socijalističke revolucije i stvaranju Sovjetske Republike Mađarske, koja je živela 133 dana od 21. marta do 1. avgusta 1919. Dva pitanja: određivanje granica i likvidacija "boljševičke vlasti" u srcu Srednje Evrope preplitala su se u rešavanju mađarskog problema na Versajskoj konferenciji i jedno na drugo uticali. Mađarska aristokratija, ali i najveći deo ostale političke javnosti, dočekali su kraj prvog svetskog rata sa dosta iluzija. Verovalo se da će Mađarska, izdvajanjem iz sastava AustroUgarske i izražavanjem simpatija prema Antanti, zadobiti naklonost pobedničkih sila i saču

196

vati celokupnost svoje državne teritorije. "O nekom opštem slomu, o propasti stare, velike ugarske države, niko nije ni mislio." Na idejama integriteta stajali su gotovo svi politički

krugovi Mađarske: desničarsko plemstvo, koje je u oktobru 1918. uklonjeno s kormila zemlje, demokratske građanske grupe, na čelu s grofom Karolijem, koje je "revolucija jesenjih ruža" dovela na vlast, socijaldemokrati, koji su tek čekali svoj trenutak. Ideja integriteta vladajući krugovi Mađarske nisu se odricali ni posle Beogradskog primirja (13. novembra 1918), koje je predviđalo okupaciju velikih delova tadašnje mađarske državne teritorije, a ni onda kad su srpske trupe zaposedale Vojvodinu, rumunske Transilvaniju, a češke Slovačku, pozivajući se na jasno izražene želje svojih sunarodnika da se ujedine sa svojim nacionalnim državama. Jedino odstupanje od integriteta bilo je priznavanje sa mađarske strane otcepljenja Hrvatske od Ugarske.

Nasuprot Mađarima, njihovi susedi Česi, Rumuni i Jugosloveni svoju okupaciju dotadašnjih mađarskih teritorija uopšte nisu smatrali privremenom vojnom merom. Pozivajući se na Vilsonove principe nacionalnog samoopredeljenja i želje svojih sunarodnika, oni su pripremali anekciju okupiranih oblasti, nastojeći pri tom da, i po cenu grubog kršenja tih istih principa, zaposednu što više teritorija i što povoljnije granice. Da je politika velikih sila na Versajskoj konferenciji išla mnogo više na ruku Rumunima, Česima i Jugoslovenima nego Mađarima, najlepše pokazuje njihova odluka od 26. februara 1919. da se rumunska okupaciona zona pomeri za oko 100 km na zapad prema Tisi, kako bi se spojile zone koje drže Rumuni i Česi. Između nove demarkacione linije, stvorene na taj način, i reke Tise bila bi postavljena jedna tamponzona koja bi odvajala rumunske i mađarske trupe. Cilj ove mere je bio da se prema granici Sovjetske Rusije obrazuje jedan čvrst kordon koji bi branio centralnu Evropu od prodora revolucije.

Ova odluka Versajske mirovne konferencije saopštena je, preko šefa savezničke vojne misije u Budimpešti, generala Viksa (otuda "Viksnota"), vladi grofa Karoljija tek 20. marta. Pritisnuta već i inače bezbrojnim unutrašnjim teškoćama, Karoljijeva vlada je na ovaj

197

zahtev konferencije odgovorila ostavkom i predajom vlasti u ruke Socijaldemokratskoj partiji. Kako ova bez komunista nije mogla da sastavi vladu, u Budimpešti je 21. marta 1919. došla na vlast revolucionarna koalicija koja je proglasila stvaranje Sovjetske Republike Mađarske. Promeni u Mađarskoj koja je nastala padom Karoljija sile Antante u prvi mah kao da nisu pridale veći značaj. Ali već posle nekoliko dana (27. marta) pred Vrhovno veće Versajske konferencije stigao je predlog maršala Foša: trebalo bi okupirati celu mađarsku teritoriju, jer su se u toj zemlji vlasti dokopali boljševici. Amerikanci su otklonili ovaj predlog, smatrajući da je i nova mađarska vlada "u stvari nacionalna" i da joj je cilj odbrana zemlje. Boljševizam je tu samo sredstvo. Francuzi su tada izmenili taktiku: tvrdili su da Mađarsku treba okupirati ne zbog boljševizma, već zato što odbija da sprovede odluke Konferencije mira o demarkacionim linijama, razoružanju, saobraćaju, itd. Englezi i Amerikanci su smatrali da u vezi sa ovim odlukama treba tek ispitati stav nove mađarske vlade, pa je Vrhovno veće odlučilo da se u Budimpeštu smesta uputi specijalna saveznička misija. Ta misija je poverena južnoafričkom generalu Smatsu, koji je već 4. aprila bio u mađarskoj prestonici.

Komesaru za inostrane poslove revolucionarne mađarske vlade, Beli Kunu, Smats je saopštio notu i poruku "velike četvorice": Mađarska mora prihvatiti određene demarkacione linije prema Rumunima i Česima i spajanje rumunske i češke okupacione zone; ova demarkaciona linija ne znači i buduću definitivnu granicu Mađarske; ako prihvati ovu liniju, pobedničke sile će sa Mađarske skinuti blokadu. Znajući da prihvatanje ovih uslova znači prešanje svih

veza Mađarske sa Sovjetskom Rusijom, mađarska vlada je na evazivan način odbacila zahteve Mirovne konferencije. Ovo odbijanje njihovih uslova nije odmah dovelo do reakcije velikih sila. Zabavljene rešavanjem ozbiljnih problema Nemačke i Jadrana, SAD i Velika Britanija su smatrale da mađarski problem za sada treba ostaviti na miru. Francuska vlada, međutim, nije sedela skrštenih ruku. Ona je uporno podsticala Rumuniju, Čehoslovačku i Kraljevi

198

nu SHS na intervenciju protiv boljševičke Mađarske, koja ne ispunjava zahteve konferencije u tobožnjem njihovom interesu.

Na ove podsticaje Jugosloveni se nisu odazvali. Oni su isticali da, dokle god ih Rumuni ugrožavaju u Banatu, Italijani u Dalmaciji i Bugari u Makedoniji, ne može biti reci o pohodu na Mađarsku. S druge strane, jugoslovenski rukovodioci su se jako plašili da bi, posle gušenja revolucije, u Mađarskoj mogli biti vraćeni Habsburzi ili da bi u njoj preovladao italijanski uticaj. A to bi bilo gore i od vladavine samih boljševika na severnim jugoslovenskim granicama. Česi i Rumuni su, međutim, rado prihvatili francuski mig, jer im je intervencija pružala priliku za ostvarivanje posebnih teritorijalnih zahteva. Rumuni su zato već 16. aprila napali mađarske položaje na istoku, potiskujući revolucionarne trupe prema Tisi. Pošto su 23. aprila zauzeli Debrecin, Rumuni su 30. aprila izbili na Tisu i tu se zaustavili, približivši se, kod Solnoka, Budimpešti na svega 80 km. Sledeći primer Rumuna, 27. aprila su u ofanzivu prešli i Česi. Oni su takođe napredovali, zauzevši 2. maja Miškolc i spojivši se nakon nekoliko dana sa Rumunima kod Bodroga. Veza između Sovjetske Mađarske i Sovjetske Rusije bila je pREŠE čena.

Protiv ovih "neovlašćenih" rumunskočeških akcija američki predsednik Vilson je protestovao na Konferenciji mira, ali je, znajući ko iza njih stoji, na ovim verbalnim protestima i ostao. To je, ipak, bilo dovoljno Jugoslovenima da zaključe kako su pametno uradili što nisu uzeli učešća u intervenciji, budući da im je naklonost Vilsona u to vreme bila i te kako potrebna. Kad se mađarska revolucija našla u opasnosti, Bela Kun se poslednjih dana aprila i prvih dana maja obratio predsedniku Vilsonu saopštavajući mu rešenost svoje vlade da prihvati demarkacione linije koje je Konferencija mira odredila. Uz ovo, Kun je opominjao: ako Antanta obori sovjetsku vladu, u Mađarskoj će na vlaat doći stara politička garnitura, koja će voditi politiku integriteta i izazvati mnoge međunarodne komplikacije. Upoznata sa ovim porukama i opomenama, konferencija se u maju 1919. ponovo izjasnila protiv oružane intervencije u Mađarskoj.

199

Zatišje nastalo na ovaj način mađarska revolucionarna vlada je iskoristila za ubrzano jačanje svoje nove armije (Crvene armije) u brojčanom, kadrovskom i moralnopolitičkom pogledu, kao i u pogledu naoružanja i opreme. Krajem maja ta reorganizacija se privodila kraju. Mađarska Crvena armija je imala tada preko 100 hiljada odlučnih, dobro opremljenih i disciplinovanih boraca. Još u toku reorganizacije vlada je, sredinom maja, izdala armiji naredbu za protivofanzivu na severnom frontu prema Česima. Nastupanje je počelo 20. maja s ciljem da se oslobodi Miškolc i da se dve crvene armije (mađarska i ruska) spoje. Dok je prvi

cilj postignut već sutradan, drugi nije, jer je u ovo vreme sovjetska Crvena armija bila blokirana borbama sa Denjikinom.

Posle zauzeća Miškolca, mađarska revolucionarna armija se nije zaustavljala: dalje je progonila Čehoslovake na frontu širokom 250 km, ušla u istočne delove Slovačke i 6. juna zauzela Košice. Sledećih dana zauzeti su i drugi značajni centri Slovačke Zvolen, Nove Zamki, Prešov i drugi. Za dve nedelje mađarska armija je napredovala 150 km i u više navrata porazila čehoslovačku vojsku. Dolazak armije Mađarske Sovjetske Republike bio je znak za akciju slovačkih revolucionara. U Prešovu je sazvana revolucionarna narodna skupština koja bira slovačku sovjetsku vladu, čije sedište se odmah prenosi u Košice.

Prodor mađarske revolucionarne armije u Slovačku veoma je uznemirio sile Antante. Francuska je već u maju intenzivno radila na spremanju intervencije protiv Sovjetske Republike Mađarske. U Aradu je pod njenom zaštitom formirana mađarska kontrarevolucionarna vlada, čije je sedište uskoro preneto u Segedin. Ovde je, takođe pod francuskim pokroviteljstvom, admiral Mikloš Horti radio na obrazovanju jedne bele armije "narodne vojske" koja bi se uključila u opšti pohod protiv sovjeta kad za to nastupi trenutak. Kod same Konferencije mira Žorž Klemanso je, kao njen predsednik, izdejstvovao saglasnost da mađarskoj vladi 8. juna uputi notu u kojoj se traži neodložno obustavljanje ofanzive Crvene armije na severu. U ime mađarske vlade Kun je odgovorio da su neprijateljstva prvi otpočeli Česi i da zato oni sami treba da stupe u pregovore o obustavi borbi sa

200

vladom Mađarske Sovjetske Republike. Ovaj je odgovor revoltirao sile Antante, pa je Konferencija 13. juna uputila novu, ovoga puta ultimativnu, notu Budimpešti u kojoj se zahteva da mađarske trupe u roku od četiri dana ne samo obustave operacije već i otpočnu evakuaciju svih zaposednutih teritorija severno od demarkacione linije koja je određena u Versaju. Zauzvrat se obećava da će se i Rumuni povući sa Tise na svoju demarkacionu liniju. Ultimatum Mirovne konferencije izazvao je velike dileme u revolucionarnom vodstvu Mađarske. Mnogi, najodlučniji revolucionari bili su za njegovo odbacivanje. I Lenjin je poručivao da se Antanti ne veruje. Ipak, Kongres mađarskih sovjeta je rešio da se odluka konferencije prihvati, pa je Bela Kun 19. juna telegrafisao Klemansou da će se mađarske trupe povući sa zaposednutih teritorija. Naredba armiji za povlačenje je, doista, i bila izdata 23. juna, a povlačenje je završeno 4. jula. Za to vreme u Versaju je bio potpisan Mirovni ugovor sa Nemačkom, pa je američki predsednik već sutradan (29. juna) mogao da napusti Evropu.

Francuzi su odmah iskoristili pad američkog uticaja, do kojeg je došlo posle odlaska predsednika Vilsona sa konferencije, i na dnevni red su postavili pitanje "sređivanje prilika" u Mađarskoj. Na sednici Vrhovnog saveta od 11. jula diskutovano je kako da se to izvede. Usvojen je predlog maršala Foša da to bude učinjeno snagama triju susednih zemalja (Rumunije, Čehoslovačke i Jugoslavije), kojima bi se pridružili francuski odredi i Hortijeva "narodna vojska". Na demarkacionim linijama sa Mađarskom ove zemlje i Francuzi već su imali koncentrisanih 20 divizija sa 220.000 vojnika. Ove bi snage marširale na Mađarsku iz više pravaca.

Osećajući šta se sprema, peštanska vlada je 12. jula uputila u Versaj telegram: pošto su mađarske trupe napustile Slovačku, došao je trenutak da i rumunska vojska kako je obećano evakuiše one delove Mađarske koje je zaposela preko demarkacione linije. Klemanso je bez oklevanja verolomno odgovorio da takve evakuacije neće biti sve dok se mađarska vojska ne razoruža. To je značilo, zapravo, dok revolucija ne kapitu

lira. Odmah posle toga vladi Sovjetske Republike Mađarske je stavljeno na znanje da su svi pregovori s njom okončani.

Ne čekajući da bude napadnuta, mađarska revolucionarna vlada je povukla očajnički potez: odlučila je da sama otpočne napad. Crvena armija je 20. jula atakovala na rumunske položaje kod Solnoka, Čongrada, Tokaja, itd. Posle njenih početnih uspeha, ofanziva je 23. jula zaustavljena, a onda su Rumuni prešli u kontranastupanje, da bi 30. jula forsirali Tisu i uputili se u pravcu Budimpešte. Pred neminovnim porazom, revolucionarna vlada Mađarske Sovjetske Republike je 1. avgusta podnela ostavku. Njeni članovi su emigrirali u Austriju, a novu, tzv. "sindikalnu", vladu koja će trajati samo sedam dana formirao je u Budimpešti desni socijalist Đula Pajdl. Rumunske trupe su ušle u mađarsku prestonicu 4. avgusta.

Revolucija u Mađarskoj nije bila prekinula rešavanje teritorijalnih i drugih pitanja u Podunavlju. Na tome je Konferencija mira intenzivno radila u maju i junu 1919, kad se odlučivalo o mađarskim granicama prema Čekoslovačkoj i Rumuniji, a delom i prema Kraljevini SHS. Priznajući Jugoslaviji Međumurje i Bačku sa gradovima Subotica, Sombor i Senta, velike sile su se opirale da joj predaju i Baranju, sa Pečujom, Bajom i Mohačom, kao i Prekomurje sa Donjom Lendavom. Sile su se isto tako opirale i rumunskim zahtevima da pomere svoju granicu što bliže prema Tisi, u dubinu čisto mađarskih teritorija. Konferencija je, ipak, 9. jula donela odluku da Prekomurje prepusti Jugoslovenima. Trebalo je da to bude nagrada za jugoslovensko učešće u vojnoj intervenciji protiv Mađarske Sovjetske Republike. Kad je to učešće izostalo, nagrada, ipak, nije uskraćena

Većina poslova oko određivanja granica Mađarske sa[^]susedima bila je do 1. avgusta 1919. završena. Najvažnija pitanja koja su se pred konferenciju postavila posle propasti revolucije bila su: kako savladati unutrašnji politički haos koji je nastao u Mađarskoj i kako privoleti Rumune da evakuišu istočne delove ove zemlje, a Jugoslovene da napuste Baranju?

Posle sloma sovjetske vlasti, pod zaštitom rumunskih okupacionih trupa, vladu u Budimpešti formirala

je jedna grupa reakcionarnih političara na čelu sa Fridrihom. Ova je vlada odmah preduzela korake da obnovi monarhiju i da na presto dovede jednog Habsburga (Jozefa). To je izazvalo paniku kod Čehoslovaka i Jugoslovena, a uznemirilo je i same Rumune, kojima su događaji izmicali iz ruku. Zato su sile Antante, da bi sprečile nove komplikacije u Podunavlju, 21. avgusta poručile Jozefu Habsburškom da se povuče iz Mađarske i da ne računa na krunu. Ovaj je tu poruku i uslišio. Što se tiče rumunske okupacije velikih delova Mađarske, ona se nastavljala. Na okupiranoj teritoriji Rumuni su potpuno gospodarili: vršili su rekvizicije koje su se graničile sa pljačkom, odbijali su sve sugestije Mirovne konferencije, onemogućavali su formiranje mađarskih organa vlasti u okupiranim oblastima, a onda su u Versaj poručivali da se otuda nikako ne mogu povući, jer Mađari nemaju nikakve vlasti, pa bi, bez rumunskog prisustva, svuda opet zavladao boljševici. Sve je to činjeno s namerom da se Mađari nateraju

na separadni mir kojim bi Rumuniji ustupili nove teritorije sa gradovima Bekešćaba i Mako, koje im je obećavao još tajni ugovor sa Antantom iz 1916.

Sile Antante su, ipak, uspele da postepeno potisnu Rumune. Uz njihov blagoslov, u septembru 1919. je u Budimpeštu ušao admiral Horti sa svojom "narodnom armijom". Surovim terorom i represalijama ova je armija uništavala revolucionare i "smirivala" zemlju. Posle toga, direktnim mešanjem Antante (Klarkova misija u oktobru i novembru), smenjena je Fridrihova i dovedena je Husarova vlada, u kojoj je Horti bio vrhovni komandant vojske. Velike sile će ovu vladu službeno priznati 25. novembra 1919, a Horti će 1. marta 1920. biti izabran za regenta Kraljevine.

Kao što su se Rumuni žilavo borili da održe Bekešćabu i Mako, tako su Jugosloveni neumorno nastojali oko Baranje, osobito oko pečujskih rudnika uglja. Kad je Mirovna konferencija 7. novembra 1919. uputila poziv svim stranim trupama da napuste Mađarsku i vrate se preko granica koje su im već određene, Rumuni i Jugosloveni su se o taj poziv oglušili, tražeći, bezbrojnim molbama i intervencijama, da se preispitaju odluke o mađarskim granicama. Tako je sačekan i januar 1920,

203

kad je mađarska delegacija prispela u Pariz na potpisivanje Mirovnog ugovora. S potpisivanjem tog ugovora nije išlo ni najmanje lako. Sad su tek Mađari počeli da prave teškoće. U to vreme, naime, reakcionarna mađarska vlada je počinjala da formira jednu izrazito revanšističku spoljnopoličku koncepciju. Njen cilj je bio da, raspaljivanjem nacionalističkih strasti kod svoje građanske javnosti, stvori snažan oslonac diktatorskom režimu koji je stvarala. Glavna tačka toga programa bilo je nepriznavanje pretrpljenog poraza u prvom svetskom ratu i zalaganje za integritet Velike Ugarske. Zemlje "naslednice", Čehoslovačka, Kraljevina SHS i Rumunija, odmah su to osetile i među njima a naročito među prvim dvema počelo je brzo političko približavanje. To je zapretilo novim sukobom u Podunavlju. Da bi smirile situaciju, sile Antante su preduzele nekoliko koraka. Prvo je Konferencija ambasadora 2. februara 1920. donela deklaraciju o zabrani restauracije Habsburga. Zatim je izvršen nov pritisak na Rumuniju i Jugoslaviju da napuste mađarske teritorije koje su još neovlašćeno držale Rumuni su pred tim pritiskom popustili i povukli se iz Bekešćabe i Makoa, ali su Jugosloveni u Baranji i dalje uporno stajali. Isto tako uporni su bili i mađarski delegati u odbijanju da prihvate ponuđeni mirovni ugovor i da priznaju nove granice. Od svega oni su priznavali jedino gubitak Hrvatske i Slavonije. Ni za jednu drugu teritoriju nisu u početku hteli da čuju, tvrdeći da bi njihovim oduzimanjem jedna trećina Mađara bila odvojena od svoje domovine. I velike sile su, međutim, bile neumoljive, kao i u slučaju Nemačke. O svojim odlukama nisu više dopuštale nikakvu diskusiju i pretile su represalijama. Mađarska delegacija je onda počela postepeno da popušta, prihvatajući jedan ustupak za drugim. Na kraju je primila uslove mira u celini, pa je ugovor potpisan 4. juna 1920. u dvorcu Trijanon, nedaleko od

T" •

Pariza.

Trijanonski mir je ozvaničio ujedinjavanje Hrvatske, Slavonije, Međumurja i Prekomurja, Bačke i delova Banata i Baranje sa Kraljevinom SHS; priznao je ujedinjenje Slovačke sa Češkom i u novu državu uključio Prikarpatску Ukrajinu; prihvatio je uključivanje Transilvanije i dela Banata u sastav Rumunije. Ugovor je ta

kode lišio Mađarsku svakog prava na Rijeku, ograničio joj je vojnu silu na 35.000 ljudi i zabranio joj opštu vojnu obavezu i posedovanje teškog naoružanja. Bilo je odlučeno, najzad, da Mađarska plati ratnu odštetu pobjedničkim zemljama, ali je određivanje visine te odštete prepušteno Reparacionoj komisiji.

Na dan potpisivanja ugovora u Trijanonu, u Mađarskoj je bila proglašena nacionalna žalost i u javnost je bačena demagoška parola: "Ne, ne, nikada!" Ipak, Hortijeva vlada i parlament će 15. novembra 1920. ratifikovati ovaj ugovor. Trijanonski mir je doista bio nepravedan, jer je izvan matične zemlje ostavljao 3,5 miliona Mađara, a Mađarskoj je nametao i niz drugih diskriminatorskih obaveza. Ali je situacija stvorena ovim mirom bila ipak znatno bliža pravdi od one koja je postojala do 1918. kad je u granicama Velike Ugarske bilo nacionalno ugnjetavano preko 10 miliona pripadnika nemađarskih naroda. Otuda su mnoge ključne odredbe Trijanonskog ugovora preživjele i drugi svetski rat.

Sto je na zapadnim granicama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bila Dalmacija, to je na istočnim, u nešto manjim razmerama, bio Banat sporna teritorija. Suparnik je bio drugi, ali su njegovi argumenti i sredstva borbe umnogome bili slični onima koje je upotrebljavao rival na Zapadu.

Kao Italija 1915, tako je Rumunija 1916, posle mnogo predomišljanja i otezanja, pristala da uđe u prvi svetski rat na strani Antante, pošto je tajnim ugovorom u Bukureštu dobila velika obećanja na račun austrougarskih teritorija. Osim na Transilvaniju i neke druge delove istočne Mađarske, ta su se obećanja odnosila i na ceo Banat, sve do Tise. Učešće Rumunije u prvom svetskom ratu nije, međutim, bilo srećno. Tučena na bojnopolju, ona je morala da sa Nemačkom zaključi separatni mir. Najpre po preliminarnom miru od 5. marta, a zatim i po konačnom mirovnom ugovoru od 7. maja 1918, Rumunija je izgubila celu Dobrudžu, pristala je na okupaciju dela svoje teritorije, obavezala se na snab

devanje Nemačke poljoprivrednim proizvodima i na ustupanje svojih petrolejskih polja na eksploataciju nemačkim kompanijama. Zauzvrat, Nemačka je priznala rumunsko zaposedanje ruske Besarabije, izvršeno u januaru 1918. uz saglasnost Antante.

Odredaba Bukureškog mira kraljevska vlada Rumunije se skrupulozno držala bukvalno do minute pre dvanaest. Ona ga je otkazala tek 10 novembra 1918, na jedan dan pre potpisivanja primirja u Retondi, zatraživši ultimativno od generala Makenzena da povuče nemačke trupe sa rumunske teritorije. Tako se Rumunija na kraju prvog svetskog rata ipak našla u taboru pobjednika i time stekla pravo učešća na Konferenciji mira u Versaju. To je odmah iskoristila da pred sile Antante postavi zahtev o potpunom izvršavanju tajnog ugovora iz 1916, iako je bilo jasno da ga se već sklapanjem separatnog mira sa Nemačkom i de facto i de jure odrekla. Jugoslovenska delegacija na Konferenciji mira će, uz pozivanje na razna načela, upravo na ovoj činjenici graditi svoju argumentaciju protiv rumunskih aspiracija na ceo Banat. U tom pogledu naići će na razumevanje delegacije SAD, koja se u principu deklarirala protiv tajnih ugovora iz vremena rata.

Bukureški ugovor iz 1916. bio je, ipak, kakavtakav kapital u rukama Rumunije, ali su zato i Jugosloveni imali svoj snažan adut. On se sastojao u činjenici da su srpske trupe, koje su početkom novembra 1918. prodirale u Južnu Ugarsku, uspele, pre rumunske vojske, da zaposednu gotovo ceo zapadni i srednji Banat od Tise do obronaka Karpata, sa gradovima Oršava, Temišvar, Lugoš i Lipova. Celu ovu zaposednutu teritoriju Jugosloveni će nastojati i da zadrže, uveravajući Konferenciju mira kako bi to bilo u skladu sa željama većine stanovnika Banata, zatim sa stratezijskim i ekonomskim interesima Kraljevine SHS, itd. Rumuni su, takođe, upotrebljavali raznovrsnu argumentaciju (poštovanje međunarodnih ugovora, Banat kao ekonomska celina, stratezijska granica na Tisi i Dunavu, i drugo), dokazujući da Jugoslovenima ne treba dati ne samo srednji već ni zapadni deo Banata.

ČEDOM IR POPOV

Oko ovih dijametralno suprotnih zahteva dveju zainteresovanih strana i na Konferenciji i na terenu se stvorilo dosta komplikacija, koje su povremeno pretile da se izrode u otvoren oružani sukob. U tim komplikacijama Italija je, da bi što više oslabila otpornost Jugoslovena, dosledno držala stranu Rumuniji. Ostale velike sile su nastojale da nađu kompromisno rešenje, ispoljavajući od početka sklonost ka podeli Banata. To je došlo do izražaja već u februaru 1919, kad su one zatražile od Beograda da svoje trupe povuče do linije zapadno od pruge Vršac-Temišvar, a zatim južno od pravca Temišvar-Kikinda, dovodeći u pitanje i jugoslovensko prisustvo u ovom gradu. Da bi otklonila taj zahtev, jugoslovenska delegacija je razvila veliku aktivnost u Versaju. U samom Banatu, na demarkacionim linijama, događali su se oružni incidenti između rumunskih i jugoslovenskih trupa.

Jugoslovenska nastojanja nisu bila sasvim uzaludna uspela su da odlože evakuaciju srednjeg Banata sve do jula 1919. U međuvremenu Teritorijalna komisija je tokom marta donela odluku da se Banat podeli tako što će njegov zapadni deo sa gradovima Bela Crkva, Vršac i Kikinda pripasti Kraljevini SHS, a srednji deo sa Aradom i Temišvarom Rumuniji. Ova odluka komisije predata je na potvrdu Vrhovnom savetu, a i Jugosloveni i Rumuni su nastavili borbu protiv nje. Dok su Rumuni ostajali kod svog prvobitnog zahteva Banat do Tise, Jugosloveni su svoje reklamacije revidirali: tražili su da se Temišvar i okolina plebiscitom izjasne o tome hoće li u sastav Rumunije ili Kraljevine SHS. Velike sile nisu prihvatale ni jedan ni drugi zahtev. Kad su sredinom jula 1919. uspele da privole Jugoslovene da evakuišu Temišvar i povuku se na linije koje Teritorijna komisija odredila kao buduću jugoslovenskorumunsku granicu (to je i današnja granična linija), za njih je banatsko pitanje praktično bilo rešeno. Sva dalja neumora nastojanja i rumunske i jugoslovenske strane da nešto izmene u donetim odlukama, nastojanja koja su trajala, tako reći, do samog potpisivanja Trijanonskog ugovora, bila su potpuno uzaludna i bez rezultata.

6. BALKANSKO POLUOSTRVO I ISTOČNI MEDITERAN

Na Balkanskom poluostrvu i u Istočnom Mediteranu postojale su dve pobeđene učesnice prvog svetskog rata Bugarska i Turska, čijom se sudbinom bavila Versajska mirovna konferencija. Uz ove dve zemlje, postojala je i treća Albanija, čiju su političku budućnost Italija i druge zainteresovane pobeđničke države (Grčka i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) nastojale da skroje u svom interesu. Rešavanje teritorijalnih, političkih i drugih

pitanja iskrskih oko položaja i 'budućeg statusa ovih zemalja izazvaće na samoj konferenciji, a i posle nje, niz krupnih međunarodnih zapleta.

Određivanje bugarskih granica i usvajanje drugih odredaba mirovnog ugovora sa ovom zemljom predstavljalo je na konferenciji u Versaju jedan od lakših problema. To, razume se, ne znači da je sve išlo glatko, da nije bilo dugih ubeđivanja, prepirki i natezanja, ali sve to nije vodilo do kritičkih situacija kakvih je bivalo u rešavanju nekih drugih pitanja. U vezi sa rumunskobugarskom granicom, konferencija je odlučila da CELA Dobrudža pripadne Rumuniji. Nešto rasprave bilo je oko jugoslovenskog zahteva za "ispravkom" granice prema Bugarskoj. Zahvaljujući otporu Amerikanaca, koji su smatrali da bi te ispravke stvorile nove izvore suprotnosti između dveju balkanskih država, i, naravno, Italijana, svi zahtevi delegacije Kraljevine SHS nisu usvojeni. Ipak, na predlog Teritorijalne komisije, Vrhovni savet konferencije je odlučio da se Jugoslovenima dodele gradovi Caribrod, Bosiljgrad i Strumica i da se izvrši jedna manja granična ispravka na Timoku u korist Kraljevine SHS. U korist Grčke, Bugarska je na Versajskoj konferenciji izgubila deo istočne Trakije, sa lukom Dedeagač, i time definitivno bila odsečena od Egejskog mora.

Osnovni problem i nepodnošljivi gubitak za Bugarsku nisu bile ni ove teritorije, niti ograničavanje vojne sile na 20.000 ljudi, ili druge obaveze (reparacije, predaja

208

flote) koje joj je nametao ugovor u Neiju (27. novembra 1919), već već ni neprežaljeni sanstefanski san Makedonija. O ovoj teritoriji, koju je Srbija zadobila u balkanskim ratovima, vlada i delegacija Kraljevine SHS nisu na Mirovnoj konferenciji dopustile nikakav razgovor. U tom pogledu su naišle na puno razumevanje velikih sila, pa je Makedonija ostajala latentno izvoriste dubokog nezadovoljstva Bugarske situacijom stvorenom Versajskim mirom. Stvorena 1913, Albanija je kao država već Londonskim ugovorom iz 1915. bila predviđena za deobu između suseda. Severni deo trebalo je da pripadne Srbiji i Crnoj Gori, južni Grčkoj, dok bi se u centralnom formirala mala državica pod protektoratom Italije, koja bi pod svojom direktnom kontrolom držala luku Valona i ostrvo Sasano. Kad je, međutim, posle rata na Balkanu, umesto Srbije i Crne Gore, stvorena Jugoslavija, koja je ugrozila apsolutnu dominaciju Italijana na Jadranu, ovi su 1919. zatražili protektorat nad celom Albanijom. Zatražena je i aneksija Valone. Englezi i Francuzi su ispoljili spremnost da zadovolje italijanske aspiracije, Amerikanci su se držali rezervisano, a Jugosloveni su se žučno protivili. Da bi eliminisali Jugoslovene kao konkurente, Italijani su rešili da se o sudbini Albanije pogode sa Grcima. To im je bilo potrebno i zbog trvenja sa Grčkom oko turskih teritorija. Tako je u junu 1919. došlo do tajnog ugovora Titoni-Venizelos po kojem su Grci priznali italijanski protektorat nad Albanijom, a Italijani su obećali Grcima podršku za Trakiju i severni Epir. U julu iste godine Grci su, iz neopreznosti ili namerno, objavili ovaj ugovor. Jugosloveni i Albanci su njime bili silno iritirani.

U novembru 1919. došlo je do snažnog antiitalijanskog pokreta u Valoni, koji su Italijani nekako uspeli da smire. Međutim, tada je nacionalnim pokretom bila zahvaćena CELA Albanija. U januaru 1920. sazvan je kongres albanskih narodnih prvaka u Ljušnjju, koji je odlučio da se povede borba za nezavisnu Albaniju u granicama iz 1913. i da se energično traži ukidanje italijan

209

skog protektorata. Kongres je izabrao i albansku nacionalnu vladu, koja je odmah počela da organizuje vojsku i administraciju. Već u februaru albanska vlada je ovladala Tiranom i tamo prenela svoje sedište, a do maja 1920. organizovala je svoju upravu u Draču, Skadru, Đirokastru i Korči. Posle toga je poveljena odlučna borba protiv italijanske vojske, koja je držala Valonu i albansku obalu od Sarande do Drača.

U takvim uslovima oslabila je i anglofrancuska podrška Italiji u Albaniji, dok je američki predsednik iz Vašingtona poručivao da već jednom treba okončati trgovinu albanskim teritorijama. Italijanska vlada premijera Đolitija morala je da menja politiku prema Albaniji. Ona se nije odrekla kontrole nad ovom zemljom, ali je da bi je ostvarila, morala okrenuti drugim putem. Otkazala je ugovor sa Grčkom, a 2. avgusta potpisala je ugovor o prijateljstvu sa albanskom vladom. Po tome ugovoru Italija je evakuisala sve albanske teritorije, uključujući i Valonu, izuzev ostrva Sasano. Ovakav obrt stvari sprečio je i Grke da zaposednu južnu Albaniju, budući da su im Albanci tamo pružili žestok oružani otpor, a pREŠE kao je i jugoslovenske kombinacije oko severne Albanije i Skadra.

Turski problem na Konferenciji mira u Versaju sastojao se u stvari od dva dela: od pitanja sudbine turskih etničkih teritorija i od pitanja o podeli arapskih zemalja na Bliskom istoku koje su do kraja prvog svetskog rata nominalno ili faktički još pripadale Osmanskoj Carevini. Ma kakav da je bio ishod prvog svetskog rata, ova dva pitanja bi se postavila na dnevni red internacionalne politike; bilo čija da je bila pobeda u tome ratu, ispala bi u krajnjoj liniji na štetu Turske Imperije. Jer, tajne ugovore o njoj deobi nisu pravili samo njeni protivnici (Engleska, Francuska, Rusija, Italija), već i njeni "saveznici" (Nemačka, AustroUgarska, Bugarska). Budući da je pobeda ostala na strani Antante, sudbinu Turske je posle završetka rata trebalo da određuju tajni sporazumi pravljeni u okviru ovog bloka.

210

(1) U martu 1915. britanska vlada je, uz saglasnost francuske, objavila odluku da se posle rata Rusiji predaju Carigrad i obale Bosfora, Dardanela i Mramornog mora. Londonski ugovor iz aprila iste godine obećavao je Grčkoj ostrva Dodekanez, a Italiji čisto tursku oblast oko zaliva Adalija u Maloj Aziji. Vrlo značajnu etapu u imperijalističkom dogovaranju o deobi "osmanskog nasleđa" predstavlja tzv. SajksPikoov sporazum iz maja 1916. Tom su se prilikom engleski i francuski diplomati dogovorili pribavivši zatim i saglasnost Rusije da će Velika Britanija posle rata dobiti Mesopotamiju sa Bagdadom (ali bez Mosula), uticaj nad velikim delom Arabijskog poluostrva i luke Aku i Haifu u Palestini, koja će biti naseljena Jevrejima i podvrgnuta međunarodnoj kontroli. Francuzima bi pripali Sirija, Liban, Kilikija, deo Kurdistana. Mala Jermenija i deo Istočne Anadolije. U vidu uticajne sfere Francuska bi još dobila deo Arabije i Mosulsku oblast, a ostavljen joj je i središnji deo bagdadske železnice. Osim Carigrada i moreuza, obeća nih godinu dana ranije, SajksPikoov sporazum je Rusiji predviđao oblasti Trapezunta, Erzeruma, Bajazeta, Vana i Bitlisa, kao i deo Kurdistana.

Kao dodatak ovom sporazumu može se smatrati dogovor sila Antante iz avgusta 1916. da se Italiji, kao nagrada što je objavila rat i Nemačkoj, obećaju u Turskoj, osim oblasti Adalije, još Konija, Ajdin i Smirna dakle, skoro ceo jugozapad Male Azije. Ovaj je dogovor potvrđen na anglofrancuskoitalijanskom sastanku u SenŽan de Morijenu (na francuskoitalijanskoj granici) u aprilu

1917, na kojem nije bilo ruskog predstavnika. Britanski i francuski premijeri (Lojd Džordž i Ribo) već su tada uslovlili važnost ovog sporazuma saglasnošću Rusije. Kako Rusija tu saglasnost, zbog pobeđe revolucije u njoj i odbacivanja svih tajnih ugovora, nije dala, Englezi i Francuzi su na kraju rata pokušali da anuliraju sporazum iz SenŽan de Morijena. To su činili na taj način što su podržali pretenziju Grčke na oblast Smirne, još dok je rat trajao. Uostalom, revolucija u Rusiji, kao i neke druge okolnosti (držanje SAD, trvenja među pobednicima), pokazivale su već krajem 1918. da se sve odredbe tajnih ugovora o Turskoj neće moći izvršiti. Tako je primirje zaključeno 30. oktobra u Mudrosu predviđalo tursko na

211

puštanje Arabije, Mesopotamije, Sirije, Jermenije i dela Kilikije, kao i savezničku okupaciju Carigrada i moreuza. Englezi i Francuzi su, kao što se vidi, obezbeđivali od Turske samo one tekovine koje su prema tajnim ugovorima njima pripadale.

Kad je Versajska konferencija, u odsutnosti italijanske delegacije, odlučila da se potvrde odredbe primirja u Mudrosu i da se Grčkoj prepusti oblast Smirne u Maloj Aziji, Italijani su rešili da deluju samoinicijativno. Tim pre što su Grci, ne časeći ni časa posle odluke Versajske konferencije, 15. maja 1919. iskrcali vojsku u Smirni. U junu 1919. i Italijani su iskrcali trupe u Adaliji, pa je tako započela direktna trka za komadanje Turske. Protiv "neovlašćenog" postupka Italije Lojd Džordž i Klemanso su protestovali, a Italijani su, da bi umirili jedinog direktnog suparnika u zapadnim delovima Male Azije, već pomenutim sporazumom TitoniVenizelos iz juna 1919, priznali Grcima Smirnu i Dodekaneski arhipelag. Grci su zauzvrat priznali italijansko zaposedanje Albanije.

Turski problem, iako u više navrata dotican, na samoj Versajskoj konferenciji nije mogao biti do kraja rešen. Ostao je kao predmet pogađanja u mesecima posle zaključenja konferencije. Najpre je na konferenciji u Londonu, u februaru 1920, potvrđen italijanskogrčki dogovor ukoliko se odnosio na Tursku i Egejsko more. Istovremeno su Francuzi ovlašćeni da zaposednu Kilikiju, dok je Carigrad ostavljen u rukama Turaka. Nova konferencija sila u San Remu (u aprilu 1920) dodala je ovom sporazumu sledeće odredbe: (a) moreuzi se neutralizuju i stavljaju pod kontrolu jedne međunarodne komisije koju će sačinjavati predstavnici SAD (kad ove to budu htele), Velike Britanije, Francuske, Italije, Japana, Grčke i Rumunije, te Rusije, Bugarske i Turske kad postanu članice Društva naroda; (b) u Istočnoj Anadoliji obrazuje se nezavisna Jermenija; (c) Kurdistanu će se dati autonomija; (d) u ostalim delovima Anadolije Turska će Francuskoj i Italiji obezbediti zone ekonomskog i političkog uticaja. Sve ove odredbe konferencije u San Remu ući će 10. avgusta 1920. u Mirovni ugovor koji će

pobedničke sile potpisati sa sultanskom vladom Turske i Sevru. Taj će ugovor sadržati i obaveze Turske da preda svoju ratnu flotu pobednicima, da se zasnaga odrek

212

ne arapskih teritorija, da svede vojne snage na 50.000 ljudi i da potvrdi stari režim kapitulacija.

Izgnana iz Evrope i iz arapskih zemalja na Bliskom istoku, Turska je bila najzad svedena na svoju najužu nacionalnu teritoriju u Maloj Aziji. Ali ni tu nije ostavljena na miru od imperijalističkog grabeža. Ugovor u Sevru je, sankcionišući i propisujući taj grabež, počeo sa sakaćenjem upravo te turske nacionalne teritorije. To će izazvati snažnu nacionalnooslobodilačku reakciju celog turskog naroda, kojom će ovaj, verovatno najnepravedniji, u sistemu versajskih mirovnih ugovora biti poništen.

(2) Uprkos svim ranijim tajnim dogovaranjima i sporazumima. Engleska i Francuska nisu mogle na samoj Versajskoj konferenciji da se dogovore kako da podele arapske teritorije oduzete Turskoj uz aktivnu pomoć samih Arapa. Trebalo im je još pogađanja i cenkanja. Početak deobe arapskih zemalja pada već u godinu 1916, kad je, aktivno podržan od Engleza i njihovih trupa, izbio arapski ustanak pod vodstvom Huseina Ibn Alija od Hedžasa, starešine hašemitske dinastije. Huseinov cilj je bio da pod svojim vodstvom ujedini sva arapska plemena i da ih oslobodi od Turske. Sporazumom HuseinMak Mahon Englezi su, tako reći, bezrezervno podržali ove ambicije vođe Hedžasa, pružajući mu oružanu pomoć u borbi protiv Turaka. U okviru te pomoći bila je i čuvena obaveštajna misija pukovnika Lorensa, koja se kasnije pretvorila u romantičnu i egzotičnu priču o mladom i zagonetnom "Lorensu od Arabije".

U isto vreme dok su potpirivali arapski nacionalizam protiv Turaka Englezi su sa Francuzima, kao što smo videli, krojili vrlo konkretne planove o deobi Bliskog istoka. Najkonkretniji takav plan, sporazum SajksPikoa, došao je, međutim, početkom 1918. i do Huseina Ibn Alija i njegovog energičnog sina Fejsala, najupornijeg pobornika saradnje sa Englezima. Naime, kad je boljševička vlada posle oktobarske revolucije odlučila da publikuje sve tajne imperijalističke ugovore carske Rusije i privremene vlade, mornar Nikola j Grigorjevič Markin, pod čijim je rukovodstvom to rađeno, izneo je na svetlost dana i SajksPikoov sporazum, u kojem je učestvovala i Rusija. Turska vlada se smesta pobrinula da tekst ovog sporazuma dospe u ruke Huseina od Hedžasa, koji

213

je njime, kao i princ Fejsal, bio veoma zbunjen i uznemiren. Njih dvojica su se odmah obratila za objašnjenje britanskoj vladi, a njen ministar inostranih poslova Balfur uveravao ih je da su Turci dokumenat falsifikovali, izostavljajući iz njega najhitnije odredbe koje navodno govore o preuređenju Bliskog istoka tek posle konsultovanja mišljenja samih Arapa. Uostalom, dodavao je licemerno Balfur, "uspeh arapskog ustanka odavno (je) stvorio sasvim različitu situaciju od one u vreme zaključivanja SajksPikoovog sporazuma". Sam taj ustanak je već dovoljna garancija o željama i stremljenjima arapskog naroda.

Objašnjenje Balfurovo je umirilo Arape, oni su nastavili borbu protiv Turaka, i Fejsal je 3. oktobra 1918. trijumfalno ušao u Damask. Činilo mu se da je san hašemitske dinastije i njegovog oca o uspostavljanju prostranog i nezavisnog arapskog carstva na pragu ostvarenja. Međutim, nije bilo tako. Tek što je Turska kapitulirala, Francuzi i Englezi su stavili svoje tajne sporazume u dejstvo. U skladu s tim sporazumima, Francuzi su zaposeli Liban i severoistočne delove Sirije, dok su Englezi uspostavili svoju vojnu upravu u Jerusalimu i Bagdadu. Hašemitima su ostavljeni pustinjski delovi Transjordanije (od Alepa do Akabe), a sam Fejsal je tolerisan kao emir u Damasku. Sa ovakvom podelom on se, naravno, nije mirio, pa se krajem 1918. uputio u London i Pariz da traži ispunjenje obećanja datih njegovom ocu za vreme rata. Svuda je bio veoma hladno primljen, Klemanso mu je osporio pravo da legitimno zastupa Arape, a od njegovih zahteva nije bilo ništa. Duboko uvređen, njegov otac, šerif Husein, odbio je svako dalje pogađanje sa svojim verolomnim saveznicima, ali je Fejsal ipak ostao na Versajskoj konferenciji i uspeo da na njoj sebi izbori punopravan položaj. Malo je na njoj mogao i da postigne. Konferencija je odlučila da se arapski posedi bivšeg Osmanskog Carstva pretvore u mandatne teritorije pod zaštitom Društva naroda, a pod stvarnom upravom Velike Britanije i Francuske. Samom Fejsalu je doduše potvrđen položaj u Transjordaniji i Damasku, ali je zato CELA Sirija bila prepuštena na upravu Francuzima, pa je bilo jasno da je samo pitanje dana kad će između njih i mladog, ambicioznog emira izbiti sukob.

214

Kako na samoj konferenciji, tako i u domovini Arapi su žestoko protestovali protiv ovakve deobe njihovih teritorija i protiv stavljanja pod starateljstvo velikih sila. Isto tako su se žustro protivili i naseljavanju Jevreja u Palestini, iako je ova odluka u Versaju primljena relativno mirno i lako. Jedino se predsednik SAD Vilson opirao cionističkim planovima o pretvaranju Palestine u čisto jevrejsku državu. Na Konferenciji mira Fejsal je tražio priznavanje pune nezavisnosti ujedinjenoj arapskoj državi na Bliskom istoku, pod vodstvom Hašemita, kojoj bi se pripojila i oblast Kilikija. Osećajući da ovaj njegov zahtev ima malo nade na uspeh, on je dodavao da bi Arapi u krajnjoj liniji prihvatili i starateljski mandat, ali ni Velike Britanije ni Francuske, već jedino Sjedinjenih Američkih Država. Predsednik Vilson je odbio ovaj Fejsalov predlog, kao što je odbio i njegov zahtev da se Arapima preda Kilikija. Staviše, podržao je anglofrancuske mandate nad arapskim teritorijama. Savetovan od Engleza, Fejsal je tada pokušao da potraži kompromis sa Klemansoom. Bilo je već dockan, jer su se francuske trupe, pod komandom generala Guroa, u oktobru 1919. iskrcale u Siriji.

Dolazak Francuza snažno je podstakao nacionalni pokret u Siriji. Stvara se Partija arapske nezavisnosti, koja organizuje borbu za obrazovanje velike nezavisne Sirije pod žezlom kralja Fejsala. Potajno podstican od Engleza, koji su podrivali francusko prisustvo na Bliskom istoku, Fejsal prihvata program ove Partije i 8. marta 1920. proglašava se za kralja Sirije. Međutim, sličan oslobodilački pokret se javlja i u Iraku, kojim gospodare Englezi, gde se uskoro za vladara proglašava Fejsalov brat Abdulah. To Engleze baca u brigu i tera ih na novo sporazumevanje sa Francuzima. Tako je 25. aprila iste godine došlo do Konferencije u San Remu, na kojoj je postignut definitivan anglofrancuski sporazum o deobi arapskih teritorija. Englezi su potvrdili francusko "pravo" na Siriju i Liban, a Francuzi englesko na Palestinu i Irak. Francuzi su najzad popustili u pitanju Mosula, koje je bilo sporno u toku cele Versajske konferencije: pristali su da se ova naftonosna oblast odvoji od Sirije i pripoji Iraku, što je značilo da se preda u ruke Engleza.

Iako je oko realizacije ovih odluka još bilo borbi i sukobljavanja, može se reći da je konferencijom u San Remu, bar za izvesno vreme, pitanje podele arapskih teritorija na Bliskom istoku bilo rešeno. Mira i spokojstva na ovom vrelom tlu, na kojem su nacionalna svest i njen pratilac nacionalizam naglo bujali, za osvajače ni posle toga neće biti.

7. ZAŠTITA NACIONALNIH MANJINA

Uprkos mnogim kršenjima i zaobilaznjima načela narodnosti, Mirovna konferencija u Versaju je ipak znatno približila političke granice evropskih država realnoj etničkoj situaciji. Umesto nekadašnjih 60 miliona, sada je na starom kontinentu bilo još oko 30 miliona pripadnika tzv. nacionalnih manjina stanovnika koji su živeli izvan svojih nacionalnih država. Među njima je, s jedne strane, bilo takvih koji su i do prvog svetskog rata pripadali manjinama i koji, i pored krupnih teritorijalno-političkih promena, nisu uspeli da se priključe državama svoje nacije (Poljaka, Slovenaca, Hrvata, Srba, Makedonaca, Rumuna, Albanaca, Grka, Italijana, itd.); s druge strane, bilo je više miliona pripadnika nekada vladajućih nacija koji su, upravo zbog izvršenih promena, dospeli u sastav tuđih država i u položaj nacionalne manjine. To se u prvom redu odnosi na velike aglomeracije Nemaca, Mađara, Rusa, Ukrajinaca, Turaka, Bugara i drugih koji su se našli u sastavu novih država, naslednica carstava: Poljske, Čehoslovačke, Rumunije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, baltičkih zemalja. Brojno jaku slovensku i nemačku nacionalnu manjinu dobila je i Italija, dok se u Francuskoj i Belgiji takođe našao izvestan broj Nemaca.

Dobro poznajući političke odnose i naravi svoje epohe, učesnici Versajske konferencije su znali da ni položaj starih ni novih nacionalnih manjina neće biti sjajan i da su njihova duboka strahovanja od raznih vrsta pritisaka, diskriminacija i ugnjetavanja, a sve u cilju odnarođivanja, uglavnom opravdana. Zato se u krilu konferencije vrlo rano rodila ideja o potrebi pružanja izvesnih pravnih i političkih garancija protiv takvih pri

tisaka i ugnjetavanja. U tu svrhu je formirana i posebna Komisija za nove države i zaštitu manjina, koja je, kao i sve druge, pripremala materijale i predloge odluka za Vrhovni savet konferencije.

Povedena s plemenitim pobudama i principijelnim deklaracijama, i ova briga konferencije o nacionalnim manjinama biće ostvarivana s visokom merom nedoslednosti i pristrasnosti, koja je u celini karakterisala rad ovog velikog međunarodnog skupa. Već sam sastav Komisije za nove države i zaštitu manjina, u kojoj su sedeli isključivo predstavnici velikih sila, pokazivao je o čijim se interesima pre svega mora voditi računa prilikom garantovanja manjinskih prava. Tako je ova komisija, u okviru priprema Mirovnog ugovora sa Nemačkom, izradila predloge odredaba "za zaštitu stanovništva koje se razlikuje rasom, verom i jezikom od većine ostalog stanovništva". Usvajajući ove odredbe, i komisija i Vrhovni savet su, međutim, smatrali da na njihovo poštovanje treba obavezati samo nove države Poljsku i Čehoslovačku,

koje su u svoje granice dobile mnogo pripadnika drugih naroda, a u prvom redu Nemaca, Jevreja, Ukrajinaca, Belorusa i Mađara. O tome da bi se ovakve odredbe možda mogle primeniti i na Francusku, koja je stanovništvu Alzasa i Lorena uskratila ne samo mogućnost plebiscita već i opcije, nije uopšte moglo biti reci. Još drastičniji slučaj se desio prilikom unošenja sličnih odredama o zaštiti nacionalnih manjina u Senžermenski i Trijanonski ugovor, kojima su se na njihovo izvršavanje obavezivale Austrija, Mađarska, Jugoslavija, Čehoslovačka i Rumunija. Tada je predsednik rumunske vlade primetio da bi na zaštitu manjina trebalo obavezati i Italijane, koji su takođe u svoju državu uključili pripadnike drugih nacija. On strane velikih sila njemu je cinično odgovoreno da je Italija već do sada "dala dovoljno dokaza o verskoj i političkoj trpeljivosti".

I preostala dva mirovna ugovora, u Neiju i Sevru, snabdevena su klauzulama koje na zaštitu nacionalnih manjina obavezuju Bugarsku, Grčku i Tursku. Na taj su način u sve mirovne ugovore posle prvog svetskog rata ušle odredbe o poštovanju i zaštiti ličnih i političkih sloboda, privatne svojine, prava na upotrebu i negovanje sopstvenog jezika, vere i običaja nacionalnih manjina.

217

Posebna briga u tim odredbama bila je posvećena zaštiti Jevreja u Poljskoj, Rumuniji, Grčkoj i Turskoj, dok je ostalim manjinama garantovan u nekim nijansama različit stepen političkih i nacionalnih prava. Za kontrolu nad sprovođenjem ovih odredaba o nacionalnim manjinama po ugovorima je zaduženo Društvo naroda, a za rešavanje sporova iz ove oblasti Međunarodni sud pravde. Bez obzira na sve nedoslednosti i ograničenosti u njenom formulisanju i primenjivanju, politika zaštite nacionalnih manjina bila je prvi vidljiv korak u suzbijanju nacionalnog ugnjetavanja, neravnopravnosti i diskriminacije koje je Evropa poznavala do prvog svetskog rata. Ogorčen otpor koji su na Mirovnoj konferenciji ovoj politici pružile vlade većine zemalja na koje su odredbe o manjinama imale da se primene bio je izraz visokog stepena buržoaskog nacionalizma i šovinizma kojom je vodeća politička javnost tih, kao i drugih, kapitalističkih zemalja bila prožeta. Pod izgovorom da klauzule o zaštiti manjina predstavljaju flagrantno mešanje u unutrašnje stvari suverenih država, Poljska, Čehoslovačka, Jugoslavija i Rumunija su protiv njih žučno protestovale. Poljaci su bili naročito uporni u dokazivanju neopravdanosti ovih klauzula, Jugosloveni su zbog njih sve do novembra odbijali da potpišu Senžermenski ugovor, a Rumuni su ih prihvatili tek pošto je nepomirljivi nacionalist Jon Braćanu podneo ostavku i na mestu predsednika vlade bio zamenjen elastičnijim VajdaVojevodom. U svakom slučaju, ovako žilav otpor samim više ili manje deklarativnim odredbama ugovora o pravima manjina davao je naslutiti da će sa njihovom primenom biti još mnogo teže i da će one ne jednom i ne retko ostajati mrtvo slovo na hartiji.

8. MIROVNA KONFERENCIJA I "RUSKO PITANJE"

Oktobarska revolucija i pobeda sovjetske vlasti u Rusiji postavila je i pred sile Antante i pred blok Centralnih sila kardinalno pitanje: kakav stav zauzeti prema novonastaloj situaciji u ovoj zemlji? Za Centralne sile rešenje i cilj su bili prosti: izbaciti Rusiju što pre iz pro

218

ČEDOMIR POPOV

tivničkog stroja i ostvariti na njen račun što veće teritorijalne i materijalne dobiti. Koristeći se izvanredno teškom situacijom u kojoj se Rusija tada nalazila, ove će sile taj svoj cilj i ostvariti BrestLitovskim mirom, 3. marta 1918, kojim je Rusija, po cenu ogromnih teritorijalnih i materijalnih gubitaka, izašla iz prvog svetskog rata, spašavajući na taj način osnovnu tekovinu oktobarske revolucije sovjetsku vlast.

Za sile Antante pitanje držanja prema revoluciji u Rusiji bilo je složenije. Do završetka prvog svetskog rata ono je, uz problem zaustavljanja i gušenja revolucionarnog talasa, sadržalo i pitanje može li se Rusija nekako vratiti u rat protiv Centralnih sila? Posle sloma Nemačke i njenih saveznika opet su se u vezi s revolucijom u Rusiji postavila dva pitanja: kako tu revoluciju savladati, ili bar lokalizovati, i za kakve se granice nove Rusije opredeliti?

Odnos sila Antante prema oktobarskoj revoluciji i sovjetskoj vlasti u Rusiji nije od samog početka budio nikakve dileme: bio je nedvosmisleno neprijateljski. Vlade Antantinih, kao i neutralnih zemalja odbile su da priznaju vlast sovjeta i prekinule su sve službene odnose s novom ruskom vladom. Njihova predstavništva, međutim, nisu još dugo posle toga napustila teritoriju Rusije, a sovjetska vlada ih je trpela nadajući se da će preko njih ipak održavati kakvutakvu vezu sa svetom. To je bio svojevrsan pREŠE dan u istoriji diplomatije koji teško da je do danas igde ponovljen.

Neprijateljsko držanje Antante prema oktobarskoj revoluciji dolazilo je do izražaja i na druge načine. Na Međusavezničkoj konferenciji u Parizu, 30. novembra 1917, prvi put se zvanično razgovaralo o "ruskom pitanju" i pravljene su prvi planovi vojne intervencije protiv revolucije, Francuzi i Englezi su uputili svoje predstavnike u Ukrajinu, u kojoj je tada vlast držala separatistička i kontrarevolucionarna Centrala rada. Veze su uspostavljene i sa kontrarevolucionarnim armijama koje su se formirale na Donu (ataman Kaledin i general Aleksejev) i na Južnom Uralu (ataman Dutov). U sporazumu

219

sa Antantom, ali i uz saglasnost Nemačke, general Ščerbakov je, u decembru 1917, pustio rumunske trupe u Besarabiju. U isto vreme u luku Murmansk stigla je engleska krstarica "Ifigenija". Pod sam kraj 1917 (28. decembra) na jednom tajnom anglofrancuskom sastanku na vrlo visokom nivou razgovaralo se o zonama Rusije u kojima bi Britanci i Francuzi trebalo da pomažu protivnike revolucije. Dogovorili su se da Englezi dejstvuju na Kavkazu, Kubanu i Donu, a Francuzi u Besarabiji, Ukrajini i na Krimu. Kad je sovjetska vlada svojinu dekretom od 10. februara 1918. poništila sve državne i privatne dugove Rusije zaključene za vreme Carstva i privremene vlade a koji su iznosili ogromnu sumu od 5.695 miliona zlatnih rubalja vlade Velike Britanije i Francuske su objavile memorandum s najžešćim osudama na račun sovjetske vlade.

Posle zaključenja BrestLitovskog mira neprijateljsko držanje Antante prema Sovjetskoj Rusiji postalo je još otvorenije. Sva diplomatska predstavništva Antantinih zemalja najzad su napustila Fetrograd, ah ne i KUSIJU pREŠE lila su se u Vologdu, nastavljajući da igraju ulogu transmisije između snaga ruske kontrarevolucije i sila Antante. Počelo ie direktno i neskriveno moralno, poli

^*"^*^~(tm)^B^*^*~

tičko i vojničko mešanje Antante u unutrašnje stvari Rusije. Uz saglasnost mesnog sovjeta 11. marta 1918. došlo je do iskrcaavanja britanskih trupa u Murmansku. Povodom ovog iskrcaavanja premijeri i ministri inostranih poslova sila Antante su se sastali 15. marta u

Londonu i izdali deklaraciju kojom odbijaju da priznaju BrestLitovski mir, opravdavajući time svoju nameru da se protiv njega bore i na teritoriji Rusije. Uskoro iza ove deklaracije počela je (5. aprila 1918) japanska intervencija na Dalekom istoku. Iskrcavajući trupe u Vladivostoku, admiral Kato je objavio proglas u kojem ističe da dolazi ovamo radi "zaštite poretka". Amerikanci koji nisu znali od čega više i pre da strahuju, od boljševičke revolucije ili od preteranog jačanja Japana, odlučili su tada i sami da se pojave sa svojim snagama u Istočnom Sibiru. Tako će do avgusta 1918. na Dalekom istoku već operisati 70.000 japanskih, 8.000 američkih i po nekoliko stotina engleskih i francuskih vojnika. Ove su trupe najpre okupirale samo obalski pojas Rusije na Dalekom istoku, ali

220

su se docnije (naročito Japanci) proširili sve do Bajkalskog jezera, pružajući pomoć beloj armiji admirala Kolčaka, koja se u međuvremenu obrazovala u Sibiru. Predsednik francuske vlade Klemanso i glavni komandant Antantinih snaga i Evropi maršal Foš smatrali su da saveznici ne smeju stati na ovim ograničenim merama intervencije u Rusiji, već da je moraju proširivati i pojačavati u interesu dva cilja: uništenja boljševizma i ponovnog uvođenja Rusije u rat protiv Nemačke. Američki predsednik je strahovao od širenja intervencije. Po njegovom mišljenju, ona bi mogla prekomerno ogorčiti ruski narod i baciti ga u naručje Nemačke. Tako bi se postigao suprotan efekat od onoga koji se želi. Zato je dovoljno ograničiti se na pružanje pomoći snagama kontrarevolucije u samoj Rusiji, među kojima je u tom trenutku (sredinom 1918) bio najjači tzv. Čehoslovački korpus. Čehoslovački korpus je bio formiran u Ukrajini od zarobljenika i begunaca iz austrougarske vojske, sa zadatkom da se uključi u borbu protiv Centralnih sila. Pošto su, posle oktobarske revolucije, u Ukrajinu prodrli Nemci, Korpus je povučen i razmešten po centralnoj Rusiji. Komanda Korpusa je sa sovjetskom vladom zaključila sporazum da ga ova prebaci na Daleki istok, odakle bi bio transportovan za Francusku. Zauzvrat Česi su morali predati sovjetskim vlastima sve teže naoružanje. Agenti Antante su, međutim, u maju 1918. pridobili komandu Korpusa za učešće u intervenciji protiv boljševika. Da bi zadobila i vojnike za takvu intervenciju, komanda je proširila glas da se sovjeti spremaju da Čehe izruče AustroUgarskoj. Zato su vojnici pozvani da ne ispuštaju oružje iz ruku. Korpus je tada brojao oko 60.000 ljudi (prišlo mu je i nešto ruskih belogardejaca) i bio je razmešten po većim mestima duž sibirske železnice. Sovjetska vlada je rešila da silom razoruža Korpus, a to je 25. maja dovelo do žestokih oružanih obračuna. Tako je Češki korpus postao u jednom momentu osnovna snaga protivnika revolucije u Rusiji. I pored Vilsonovih rezervi, strana intervencija u Rusiji se od sredine 1918. pojačavala čak ako se i izuzme učešće Češke legije u borbi protiv revolucije. Tako je 2. avgusta jedna britanska eskadra uplovila u Arhangelsk.

221

severu Rusije bilo je tada preko 40.000 stranih vojnika. Izbijajući 28.000 engleskih i francuskih, u avgustu jedan britanski odred (od oko 1.000 vojnika), pod komandom generala Denstervila, prodro je iz Irana u Zakavkazje. Ovde su, naime, menjševici i eseri Gruzije, Jermenije i

Azerbejdžana u aprilu 1918. proglasili stvaranje Zakavkaske federacije. Pošto su Nemci i Turci okupirali dobar deo teritorija ove federacije, Englezi su u avgustu iste godine ušli najpre u Tiflis, a zatim, na poziv esera, i u Baku. Posle izlaska Turske iz prvog svetskog rata (30. oktobra 1918) nove engleske trupe su stavile pod svoju kontrolu znatan deo Zakavkaske oblasti sa centrima Baku, Tiflis i Batum.

Posle potpisivanja primirja u Kompijenju Sveruski centralni izvršni komitet sovjeta doneo je 13. novembra 1918. odluku o poništavanju BrestLitovskog mira, proglašavajući nevažećim sve njegove odredbe. U isto vreme pred zapadne saveznike se u još akutnijoj formi postavilo pitanje o tome kakav stav zauzeti prema revoluciji i građanskom ratu u Rusiji.

AngloAmerikanci su najviše strahovali od širenja revolucionarnog pokreta iz Rusije u Nemačku i druge zemlje. Zato je među njima bilo dosta mišljenja da Nemačku posle poraza treba štedeti, sačuvati joj "osećanje dostojanstva", kako bi se pretvorila u "liniju otpora" boljševizmu. Francuzi su, naprotiv, verovali da bi između Nemačke i Rusije moglo doći do političke i vojne saradnje i bez širenja revolucije, pa bi baš zato Nemačku valjalo što više oslabiti. U vezi s tim strahovanjima od revolucije, pred sile Antante su se postavljala tri moguća stava prema Rusiji: pojačavanje oružane intervencije u korist belih; pregovaranje sa boljševicima; sprovođenje potpune ekonomske i političke blokade Rusije, stvaranjem tzv "sa^if;f>rnrg dona", kako je tu blokadu nazvao francuski ministar Pišon. Jednu za drugom, saveznici će isprobati sve tri ove mogućnosti, ponekad ih primenjujući i uporedo.

Videli smo da je varijanta sa oružanom intervencijom protiv revolucije bila uveliko otpočela da se ostvaruje još u toku trajanja prvog svetskog rata. Vojni krugovi Antante su je smatrali jedino mogućom i posle zaključenja primirja sa Nemačkom. Već 12. novembra 1918.

Vrhovna komanda snaga Antante je izradila plan dalje

222

vojne aktivnosti radi "uništenja boljševizma" u Rusiji. U toj bi akciji, prema ovom planu, pored već angažovanih snaga učestvovalo još 24 strane divizije: 5 francuskih, 2 italijanske, 7 britanskih i 10 grčkih. Njima bi se mogle pridružiti i nemačke snage zaostale u Ukrajini, Belorusiji i baltičkim zemljama. I mimo ovog plana, britanska vlada je 14. novembra odlučila da pruži materijalnu pomoć belom generalu Denjikin, da uspostavi tešnju vezu sa "vladom" admirala Kolčaka u Omsku i da pojača svoje snage u Rusiji. U tom cilju jedna njena flota uplovila je u Crno more 16. novembra. U isto vreme, francuske snage su se iskrcale u Odesi i Sevastopolju, a jedna nova engleska eskadra je doplovila u Talin da bi sa Baltika pomagala belogardejce. Tako se krajem 1918. i na početku 1919. na teritoriji Rusije našlo oko 250.000 stranih vojnika.

U tako teškoj situaciji po revoluciju sovjetska vlada je pokušala da zapadne sile privoli na mir, nudeći im i priznavanje inostranih dugova Rusije. S predlozima te vrste ona se obratila vladama Velike Britanije, Francuske, Italije, SAD i Japana nekoliko puta u novembru i decembru 1918. Sva su ova obraćanja ostala bez odgovora. Ali ono što nisu uspele da postignu mirovne inicijative postigli su vojni uspesi sovjetske vlade. Od kraja novembra 1918. do sredine januara 1919. Crvena armija je izvojevala niz zapaženih pobeda na raznim frontovima i ponovo je ovladala Ukrajinom, Belorusijom i baltičkim zemljama. Osetne udarce zadala je i Češkom korpusu kao i Kolčakovim snagama u Sibiru. Ove pobede malo su omekšale držanje velikih sila Antante prema boljševičkoj Rusiji upravo pred otvaranje Mirovne konferencije u Versaju.

Na samoj Mirovnoj konferenciji "ruskom pitanju" je posvećena velika pažnja. Vudro Vilson ga je smatrao jednim od najvažnijih, a Lojd Džordž ga je pokrenuo već na pripremnom sastanku 16. januara. Izražavajući gledište vojnih krugova, maršal Foš se na tom sastanku zalagao za direktnu vojnu intervenciju, i to preko Poljske, a ne preko juga Rusije, dok se britanski premijer suprotstavio tome zahtevu. Po njegovom uverenju, "misao o gušenju boljševizma vojnom silom čisto je bezumlje". Raspoloženje u trupama, a i u narodu, takvo je da bi

223

široko vojno angažovanje u Rusiji izazvalo eksploziju nezadovoljstva. A bez angažovanja milionske armije od pobeđene nad revolucijom nema ništa. Lojd Džordž je mislio da se konferencija ne sme uzdati ni u Kolčaka i Denjulina: "Nadati se u njih znači graditi na živom pesku." Zato je bolje od svega pozvati boljševike u Pariz i s njima pregovarati. Vilson je podržao Lojda Džordža i izrazio mišljenje da bi trebalo povući sve strane trupe iz Rusije. Zbog otpora Francuza, koji su i dalje verovali da je vojna intervencija jedino efikasno sredstvo za zaustavljanje talasa revolucija, na ovoj prvoj raspravi o Rusiji nije donet nikakav zaključak.

Na sednici Saveta desetorice od 21. januara Vilson je ponovo izneo ideju o pregovorima sa boljševicima. Ovoga puta, međutim, predlog o pregovorima je bio malo modifikovan: konferencija o sudbini Rusije se ne bi držala u Parizu, već na Prinčevskim ostrvima u Mramornom moru, i na njoj sa silama Antante ne bi pregovarali samo boljševici, već sve političke i vojne grupacije angažovane u građanskom ratu. Italijanski ministar Sonino se oštro suprotstavio svakom pregovaranju sa sovjeticima, jer bi to bilo ohrabrivanje boljševizma i u drugim zemljama, u prvom redu u Italiji i Francuskoj. Klemanso je, međutim, ovoga puta ćutao. Posle pobeđene Crvene armije i on je počeo sumnjati da je oružana intervencija jedino sredstvo za zaustavljanje revolucije. Zahvaljujući tome, Vilson je mogao da pređe preko italijanskog otpora i da već 22. januara 1919. preko radiotalasa uputi svoj apel zaraćenim stranama u Rusiji da prekinu borbu i dođu 15. februara na konferenciju na Prinčevska ostrva. Sovjetska vlada je 4. februara radiogramom izvestila vlade velikih sila da je, uprkos svom povoljnom vojnom položaju, spremna na obustavu vatre i na otpočinjanje pregovora kako o teritorijalnim i političkim, tako i o finansijskim pitanjima. Istovremeno, komesar za inostrane poslove Čičerin je dodavao da ništa neće sprečiti stvaranje socijalističkog društva u Rusiji. Na iznenađenje Vilsona, konferenciju su 12. februara odbili beli: njihove tri "vlade" su se saglasile da se sa crvenima može razgovarati samo preko nišana i opominjale su saveznike na "nepopravljivu moralnu štetu" koju će sebi naneti sedajući za okrugli sto sa "teroristima". Najuticajnija ličnost u

224

taboru kontrarevolucije Kolčak, koji je upravo pripremao svoju "veliku ofanzivu", bio je uveren u pobedu nad sovjetima i zato nije želeo nikakve pregovore.

I pored neuspeha ove prve mirovne inicijative, američki predsednik je rešio da akciju za prekid građanskog rata u Rusiji nastavi, koristeći se spremnošću boljševika na pregovore. U dogovoru sa britanskim premijerom on je 22. februara uputio u "neslužbenu posetu" Moskvi svog diplomatu Vilijama Bulita, koji je sovjetskoj vladi imao da saopšti sledeće predloge: obustavljanje neprijateljstva na svim frontovima; svaka armija zadržava teritoriju koju trenutno kontroliše; daje se opšta amnestija političkim krivcima; uspostavlja se trgovina sa Sovjetskom Rusijom na ravnopravnoj osnovi; raspraviće se pitanje ruskih državnih dugova; sve strane trupe biće povučene iz Rusije, a u samoj Rusiji će se sve vojske demobilisati do onog broja koji je potreban za održavanje unutrašnjeg reda.

Bulit je u Moskvi imao više susreta sa Čičerinom, a 14. marta ga je primio Lenjin. Vod revolucije je prihvatio angloameričke predloge sa sledećim dopunama: državni dugovi Rusije biće raspoređeni na sve vlade koje sada postoje na teritoriji bivše Carevine; delom otplaćenog duga smatraće se i zlato koje je zarobio Češki korpus, kao i zlato koje je Rusija u BrestLitovsku predala Nemačkoj; sve strane trupe će se odmah povući iz Rusije, a prestaće i inostrana pomoć belogardejskim formacijama; posle odlaska stranih trupa sve učesnice u građanskom ratu će istovremeno početi razoružavanje pod nepristrasnom kontrolom Konferencije mira. Formulišući ovakve uslove za prekid građanskog rata, Lenjin je bio uveren da će se "države" koje su držale razne belogardejske "vlade" raspasti same od sebe, unutrašnjim udarcima snaga revolucije. Strahujući i same od toga, vlade velikih sila su, posle Bulitovog povratka iz Moskve, odbile da nastave pregovore na ponuđenim osnovama, iako ih je Bulit uveravao da su boljševici "jedina konstruktivna snaga" u Rusiji. U toj iznenadnoj nepomirljivosti velike zapadne sile su ohrabrivali uspešan početak Kolčakove dugo pripremane ofanzive, kao i oseka revolucije u Nemačkoj. Optimizam u pogledu ishoda ove ofanzive naveo je sile da u proleće 1919. donesu odluku o povla

225

čenju svojih trupa iz Rusije. Boljševike treba ostaviti "da se kuvaju u sopstvenoj kaši" izjavio je tada Vilson sve dok "prilike ne učine Rusiju razumnijom". Za padni savetnici u Kolčakovom štabu, generali Zanen i Noks, toliko su bili uvereni u uspeh njegove armije, koja je brojala 300.000 ljudi, da su to uverenje preneli i na svoje vlade. To je bilo utoliko lakše što su nešto posle Kolčaka ofanzivne operacije protiv sovjeta otpočeli i De njikin na jugu, Poljaci na zapadu, nemačka "neregularna" divizija pod komandom generala fon der Golca u Letoniji i general Judenič prema Petrogradu.

Prvi su se iz Rusije povukli Francuzi, evakušući 3. aprila Odesu, pošto je u njihovoj floti bila izbila pobuna. Od juna do avgusta Englezi će napustiti Baku i Tiflis, a u jesen i severne predele Rusije. U toku 1919. povući će se i Amerikanci iz Sibira, što, međutim, neće učiniti i Japanci. Na ovaj način je u politici velikih zapadnih sila prema Sovjetskoj Rusiji otpočela

nova, treća faza faza "sanitarnog kordona". Ova politika je podrazumevala potpunu blokadu revolucionarne Rusije, ali ne i obustavljanje materijalne, finansijske i političke pomoći snagama kontrarevolucije. Tako je Kolčaku bio dat kredit od 125 miliona dolara, za koji je njegova "vlada" kupila 700 hiljada pušaka, 3.600 mitraljeza i mnogo drugog ratnog materijala. Znatna pomoć (250.000 pušaka, 200 topova, 30 tenkova) bila je upućena i armiji generala Denjikina. Ova vrsta pomoći slata je i građanskim vladama Poljske, Finske, Letonije, Litvanije i Estonije, koje su bile u ratu sa Sovjetskom Rusijom. U političkom pogledu sile Antante su najveću nadu polagale u "vladu" admirala Kolčaka, pa su s njom i uspostavile najtešnje komunikacije. Na dan 26. maja 1919. vlade Francuske, Engleske, SAD i Italije uputile su poruku Kolčaku izražavajući spremnost da priznaju njegovu vladu ukoliko se obaveže na ispunjavanje ovih uslova: da sazove ustavotvornu skupštinu i organizuje demokratske političke ustanove; da onemogući vraćanje starih privilegija i nepravednog agrarnog režima; da prizna nezavisnost Poljske i Finske i autonomiju baltičkih zemalja; da prepusti rešavanje problema Besarabije Mirovnoj konferenciji; da prizna sve državne dugove carske Rusije. Admiral je najveći deo Postavljenih uslova prihvatio i o tome je 12. juna oba

226

vestio vlade velikih sila. Međutim, za formalno priznavanje njegove vlade bilo je već dockan. Crvena armija je počela da mu nanosi poraz za porazom. Suočen sa ogromnim teškoćama u vlastitoj pozadini, Kolčak nije bio u stanju da odoli njenoj snažnoj kontraofanzivi. Odbačen u Sibir, on je u novembru morao da napusti i Omsk, bežeći dalje na istok, gde ga je od definitivne propasti još neko vreme spašavao Češki korpus. Međutim, kad je ovaj odred dobio od svoje vlade naredbu da se drži neutralno, Kolčak je bio izgubljen: 14. januara podneo je ostavku, da bi, zarobljen od boljševika, 7. februara 1920. bio streljan. Ostaci njegove armije spašavali su se bekstvom na Daleki istok, gde su se stajali pod zaštitu Japanaca. U međuvremenu propale su i ofanzive druge dve bele armije. Denjikinova ofanziva se uspešno razvijala sve do jeseni 1919, ali je 13. oktobra doživela slom kod Orela. Posle toga nastaje i ovde velika bežanija koja se nije dala zaustaviti sve do Crnog mora. Vodstvo armije i mnogo funkcionera Denjikinove "vlade", zajedno sa samim generalom, otišlo je, početkom 1920, u emigraciju, manji deo vojske je pobjegao na Krim, gde se stavio pod komandu generala Vrangela, dok se njen najveći deo predao Crvenoj armiji. Judeničevo nastupanje prema Petrogradu u jesen 1919. doživelo je istu sudbinu: lišeno inostrane pomoći, bilo je osuđeno na neuspeh. U novembru je Judenič bio odbačen od bivše carske prestonice, a 5. decembra se njegova "vlada" raspala. Od velikih protivnika revolucije ostao je početkom 1920. još samo general Vrangel, koji je na Krimu formirao novu "vladu Rusije". Osećajući svu beznačajnost ove "vlade", AngloAmerikanci će odbiti da je priznaju. Jedino će joj takvo priznanje dodeliti Francuzi. Međutim, Vrangelova "država" će biti kratkog veka. Trajaće samo do završetka sovjetskog ratovanja sa Poljskom. Odmah posle njegovog završetka Crvena armija je u novembru 1920. zbrisala Vrangelovu "neosvojivu" tvrđavu na Krimu. Sa svojim oficirima i delom vojske general se tada ukrcao na brodove i pobjegao za Carigrad. Nestanak Vrangela bio je poslednji znak već ranije očevidnog poraza Antantine politike prema revoluciji u Rusiji. Taj poraz konstatovao je italijanski premijer Orlando još na Versajskoj konferenciji, kad je tvrdio da su

zapadne saveznice mogle ili poraziti boljševike jakom vojnom ekspedicijom ili stupiti s njima u manje ili više normalne odnose. One nisu učinile ni jedno od toga. "Ne vodeći rat, mi smo u ratu sa Rusijom." To "nemanje nikakve politike" i Vilson je smatrao glavnim uzrokom žalosnog ishoda Antantinih angažovanja u Rusiji. Zanimljivo je da su zapadni državnici, kad je do tog ishoda već došlo, zaboravili razumna upozorenja Lojda Džordža iz januara 1919. koja su jasno upućivala na neizbežnost poraza kontrarevolucije u Rusiji. Bez milionske armije sa revolucijom se rat nije mogao voditi, ali, totalno iscrpljene i ogorčene ratnom politikom svojih vlada, narodne mase Antantinih zemalja nisu dopuštale ni pomisao o jednom novom velikom ratu, i to samo za ciljeve i interese najreakcionarnije buržoazije. Nemešanje u unutrašnje poslove Rusije bila je jedina moguća politika, a Antanta se jedino te politike nije htela držati. Zato je i dozi vela neuspeh.

Razbijanje snaga kontrarevolucije u drugoj polovini 1919. i početkom 1920. dovelo je u prvi plan "ruskog pitanja" problem njenih granica sa susedima. Na tom planu Versajska mirovna konferencija nije mogla mnogo da učini. Ugovorom o miru sa Nemačkom ona je poništila sve, pa i teritorijalne, odredbe BrestLitovskog mira i obavezala je Nemačku da prizna "nezavisnost svih teritorija koje su bile sastavni deo nekadašnjega ruskog carstva na dan 1. avgusta 1914". Na tim teritorijama su, međutim, u toku revolucije i građanskog rata, osim Sovjetske Rusije, nastale i druge države. Njihove granice i odnosi sa Sovjetskom Rusijom, njihovo međusobno razgraničenje, kao i granice Rusije sa ostalim svojim susedima, činili su jedan od suštinskih problema međunarodnog položaja Sovjetske Rusije u vreme postavljanja i izgradnje versajskog sistema u Evropi tokom 1919-1920. godine.

(1) Za Sovjetsku Rusiju se kao prvi postavio problem granica sa Finskom, čija je nezavisnost proglašena 1. decembra 1917. Sovjetska vlada je tu nezavisnost priznala 31. decembra iste godine. Posle toga je sa soci

jalističkom vladom Finske zaključila 1. marta 1918. ugovor o miru i prijateljstvu, po kojem je Finskoj ustupljena teritorija Pečenge (Petsama) na severu. Ovakav razvoj događaja je doveo do nemačke intervencije u Finskoj. Dvanaesta pešadijska divizija, pod komandom generala fon der Golca, u aprilu iste godine umarširala je u ovu zemlju, oborila socijalističku vladu i vaspоставila buržoasku vlast. Finska je posle toga otpočela borbu protiv Sovjetske Rusije. Nakon dužih borbi, između Sovjetske Rusije i Finske, na čijem se čelu tada nalazio bivši carski general Manerhajm, zaključeno je u septembru 1919. primirje. Sovjeti su ponovo potvrdili svoju rešenost da poštuju nezavisnost Finske, ali pod uslovom da se iz nje uklone sve strane trupe. Manerhajm je na ovaj uslov pristao i naterao je fon der Golca da se povuče. Posle toga sovjetskofinsko primirje pretvoreno je, ugovorom u Jurjevu (Dorpatu) od 14. oktobra 1920, u mir. Finskoj je, po ovom miru, pored njene nacionalne teritorije u užem smislu, pripao i najveći deo Karelije, a potvrđeno joj je i pravo na Pečengu. Rusija je zadržala jedino slobodu trgovačkog prometa preko ove oblasti. Istočnoj Kareliji, koja je ostavljena Rusiji, sovjetska vlada je obećala autonomiju. Finskoj su ugovorom u Jurjevu pripala i Alandska ostrva na Baltiku. Pošto su ih tražili i Šveđani, Englezi su iskoristili nastala trvenja da Finskoj nametnu obavezu potpune demilitarizacije ovih ostrva. Time je Engleska sebi

stvorila mogućnost da, u slučaju sukoba sa Rusijom, Alandska ostrva okupira bez ikakvih teškoća. Protiv ove kombinacije Britanaca sovjetska vlada je bezuspešno protestovala.

(2) Južno od Finske, na obalama Baltičkog mora, tri oblasti su 1918, takođe, proglasile otcepljenje od Rusije. Bile su to Estonija, Letonija i Litvanija. Versajska konferencija je u avgustu 1919. privremeno priznala nezavisnost ovih teritorija, ostavljajući konačnu odluku o njihovoj sudbini Društvu naroda. Sovjetska vlada je, takođe, u principu priznala otcepljenje ovih zemalja, nudeći im pregovore o miru i nacionalnoj nezavisnosti. Estonci su prvi prihvatili ovu ponudu, pa su prestali da pomažu generala Judeniča. Na dan 31. avgusta 1919. u Pskovu su između Estonije i Sovjetske Rusije počeli mirovni pregovori. Zapadne zemlje, a u prvom redu Francuska,

229

izvršile su tada snažan pritisak na Estoniju, pa je ova bila primorana da pregovore prekine. Međutim, posle Judeničevog poraza sovjetskoestonski pregovori su 5. decembra 1919. obnovljeni u Jurjevu (Dorpatu). Francuzi ni ovoga puta nisu ostali ravnodušni, već su pokušali da formiraju jednu antisovjetsku ligu baltičkih zemalja. Finska, Estonija, Letonija, Litvanija i Poljska pozvane su u januaru 1920. na konferenciju u Helsinkiju na kojoj je trebalo da se formira ovakva liga. No, suprotnosti između ovih zemalja bile su već na prvim koracima njihovog samostalnog života tako velike da ih niko nije mogao okupiti u jedan savez. Konferencija u Helsinkiju je zato propala. Estonija je odmah posle toga (2. februara) zaključila u Jurjevu mirovni ugovor sa Sovjetskom Rusijom. To je bio prvi međudržavni ugovor Rusije posle revolucije (ako se izuzme BrestLitovski), i zato ga je Lenjin posebno cenio, kao pobjedu ruskih radnika nad imperijalističkom blokadom. "Taj mir je prozor u Evropu" pisao je on.

I sa Litvanijom i Letonijom Sovjetska Rusija je odredila granice i međusobne odnose bilateralnim mirovnim ugovorima. Posle mnogo unutrašnjih sudara, posle stranog vojnog i političkog mešanja (famnog fon der Golca na čelu "neregularnih" nemačkih trupa, sila Antante, Crvene armije), itd., ove zemlje su u julu i avgustu 1920. sa Rusijom zaključile mirovne sporazume u Moskvi i Rigi. Po ovim ugovorima Sovjetska Rusija je priznala punu državnu nezavisnost Litvaniji i Letoniji, u kojima se, kao i u Estoniji, učvrstio buržoaski poredak.

(3) Još prilikom potpisivanja BrestLitovskog mirovnog ugovora sovjetska vlada je dala obećanje da će priznati nezavisnost Poljske. To je obećanje ispunjeno 29. avgusta 1918. Videli smo da su na Versajskoj konferenciji obnovu poljske države priznale i zemlje Antante. I kao što je određivanje zapadnih poljskih granica bio jedan od najtežih problema Mirovne konferencije, tako će i njihove istočne granice predstavljati veliku glavobolju ne samo za revolucionarnu Rusiju, već i za evropsku međunarodnu politiku u celini. Spor oko ovih granica dovešće do dugog i upornog sovjetskopoljskog rata, u koji će biti umešane i zapadne sile.

230

Kad se Poljska odvojila od Rusije, u njoj su se oformile dve političke grupacije: jedna krajnje nacionalistička, pod vodstvom generala Pilsudskog, naklonjena saradnji sa Nemačkom, i druga okupljena oko Poljskog nacionalnog komiteta, raspoloženog antiruski, ali i antinemački, i spremnog na povezivanje sa Antantom. Posle sloma Nemačke general Pilsudski je, 22. novembra 1918, proglasio nezavisnu Republiku Poljsku. Nastojao je u isto vreme da se izmiri sa Poljskim nacionalnim komitetom, a preko ovoga i sa Antantom. Posredstvom poznatog pijaniste Ignaca Paderevskog to mu je u januaru 1919. i pošlo za rukom, pa su Poljaci udruženi snagama povelili žestoku političku, a i oružanu, borbu protiv Nemačke za svoje zapadne granice. Energičnim pritiskom učesnika Mirovne konferencije na obe strane ove borbe su obustavljene u februaru iste godine.

Poljaci su istovremeno povelili i snažnu vojnu ofanzivu u Ukrajini i Belorusiji u nameri da se dočepaju što većeg dela ovih zemalja. Tokom proleća 1919. zauzeli su Lavov i celu Istočnu Galiciju, a u Belorusiji su stigli sve do Minska. U ovom ratu, koji je predstavljan kao antiboljševički, poljska vlada je imala punu podršku zapadnih sila. To ne znači, međutim, da će Poljska steći njihovu saglasnost i za sve svoje teritorijalne zahteve prema Rusiji. Vodeći borbu na život i smrt sa kontrarevolucijom, Sovjeti su u decembru 1919. predložili Poljskoj zaključenje mirovnog ugovora na sledećoj osnovi: Poljskoj se priznaje nezavisnost, Poljaci zadržavaju sve teritorije koje su do tada osvojili. Ta ponuda je učinjena baš u vreme kad su zapadni saveznici postigli saglasnost da Poljska treba da ostane u svojim "čisto nacionalnim" granicama. Komisija za poljska pitanja Versajske konferencije pripremila je i liniju istočne poljske granice, koju je Klemanso obelodanio 8. decembra 1919. "Linija Klemansoa" trebalo je da ide pored mesta: Grodno, Valovka, Nemirov, BrestLitvosk i istočno od Pšemisla. Ova je linija, dakle, nudila Poljacima znatno manje od sovjetskih mirovnih propozicija. Zahvaćeni žestokom nacionalističkom euforijom i velikodržavnom megalomanijom, buržoaski politički vrhovi Poljske su odbacili i jednu i drugu ponudu, tražeći granice iz 1772, a neki čak i više celu Ukrajinu.

231

Da bi ostvarila ove svoje ambicije, poljska vlada je u proleće 1920. povelila novu veliku ofanzivu protiv Sovjetske Rusije. Uspešno otpočeta 25. aprila, ofanziva je 6. maja dovela Poljake u Kijev. Ubrzo je, međutim, usledio ruski protivudar. Pod komandom Tuhačevskog i Buđonija, Crvena armija je počela da zadaje Poljacima poraz za porazom. U julu su Poljaci izgubili Minsk, Vilnu, Grodno i BrestLitvosk. Zaobišavši Varšavu sa severa, Rusi su pREŠE kli prugu Dancig-Varšava i onemogućili snabdevanje poljske armije, budući da su Česi, Austrijanci i Nemci zatvorili svoje granice prema Poljskoj. Državnici Antante su zasedali u to vreme u banji Spa. U odnosu na poljskosovjetski rat među njima su se pojavila dva gledišta. Za Loj da Džordža i Engleze Poljaci su bili tučeni i s tim se trebalo pomiriti, spašavajući za Poljake ono što se još spasti moglo. U vezi s tim, britanski ministar spoljnih poslova lord Kerzon je 12. jula predložio Sovjetima zaključenje primirja i uspostavljanje granične linije sa Poljskom na pedesetak kilometara istočno od one linije koju je Klemanso označio u decembru prethodne godine. To je poznata "Kerzonova linija", koja će ostati aktuelna sve do kraja drugog svetskog rata. Iako im je nudila povoljniju granicu od one koju su u decembru sami predlagali, Sovjeti su odbili "Kerzonovu liniju". Ne toliko što su tražili više teritorija, već iz političkih razloga: u određivanju granica i odnosa sa susedima nisu hteli ničiju (a najmanje anglofrancusku) arbitražu, već su predlagali direktne poljskosovjetske pregovore. Poljaci su

bili skloni da takve pregovore prihvate, a Britanci su ih na to hrabрили, preteći istovremeno Rusima novom potpunom blokadom. Francuska vlada bivšeg socijaliste Aleksandra Milrana, naprotiv, podsticala je Poljake na otpor, obećavajući im veliku vojnu pomoć. U poljski glavni štab je ubrzo, kao specijalni savetnik, stigao francuski general Vegan.

Ohrabreni, Poljaci su napregli poslednje snage i 15. avgusta odneli značajnu pobeđu kod Varšave. U snažnom naletu su za kratko vreme odbacili Crvenu armiju za čitavih 400 kilometara, pretvorivši totalni poraz u lepu vojnu pobeđu. I jedna i druga strana su, posle ovoga, osetile potpunu iscrpljenost silnim ratnim naporima, pa su, opet na inicijativu sovjetske vlade, poslednjih dana sep

232

tembra otpočele pregovore o miru. Preliminarni mir je potpisan 12. oktobra 1920, i po njegovim odredbama sovjetskopoljska granica je išla na celih 150 kilometara istočno od "Kerzonove linije". Poljskoj je tako pripala velika teritorija zapadne Belorusije i Ukrajine sa oko milion i po Belorusa i 4 miliona Ukrajinaca. Preliminarni mir je pretvoren u definitivni, ugovorom u Rigi od 12. marta 1921.

(4) Problem Besarabije se postavljao u ruskoj spoljnoj politici ceo jedan vek. Do 1877/1878. to je bio problem ruskoturških, a od tada ruskorumunskih odnosa. Viđeli smo da su rumunske trupe okupirale Besarabiju, uz saglasnost Antante, još u decembru 1917. Razmatrajući problem rumunskih granica, Vrhovni savet Versajske mirovne konferencije odlučio je u aprilu 1919. da Besarabija definitivno pripadne Rumuniji, obrazlažući svoju odluku činjenicom da u ovoj oblasti 66 posto stanovništva govori rumunski jezik. Sovjetska vlada je oštro protestovala protiv ove odluke, tražeći da se u Besarabiji sprovede plebiscit. Pošto je ovaj zahtev odbijen, Sovjeti su saopštili da je rumunskosovjetska granica jedina granica u Evropi koja je određena stranim pritiskom, bez konsultovanja narodne volje i bez učešća neposredno zainteresovanih strana. Zato sovjetska vlada odbija da prizna ovu granicu, koja će na taj način ostati sporna sve do drugog svetskog rata.

(5) Problem sovjetske granice na Kavkazu nije bio samo teritorijalne, već i političke prirode. Rekli smo da su tri zakavkaskе oblasti Gruzija, Azerbejdžan i Armenija u aprilu 1918. proglasile izdvajanje iz sastava Rusije i stvaranje Zakavkaskе federacije. Okuražene prisustvom engleskih trupa, ove tri zemlje su donele republikanske ustave i uspostavile političke veze sa zapadnim silama, koje su ih priznale kao samostalne države u januaru i aprilu 1920. Ugovor u Sevru je čak dao Armeniji turske vilajete Trapezunt, Erzerum, Van i Bitlis. Kao i ostale odredbe ugovora u Sevru, ova neće biti izvršena, jer će trupe Kemalpaše zaposesti navedene teritorije i neće ih dati Armeniji. U međuvremenu Englezi su, da

bi pokazali dobru volju prema Sovjetima u vreme kad su im nudili posredovanje u sporu sa Poljskom, povukli svp ie poslednje vojne snage iz Zakavkazja.

(4)

233

Dok je sve ovo trajalo, boljševička revolucija je zahvatila i zakavkaske republike. Još 28. aprila 1920. komunisti su izvršili državni udar u Azerbejdžanu, a 30. aprila odredi Crvene armije su se, goneći ostatke Denjikinove armije, iskricali u Bakuu. Istog dana ovde je proglašena Azerbejdžanska Sovjetska Republika, čija je vlada poslala u Moskvu telegram tražeći "bratski savez" sa Sovjetskom Rusijom. Taj će savez biti potpisan 30. septembra 1920. S druge strane, sovjetska vlada je 8. maja 1920. formalno priznala Gruzinsku Republiku, izmenjavši s njom i diplomatske predstavnike. Međutim, nepunu godinu dana kasnije (marta 1921) i ovde će, uz pomoć Crvene armije, biti izvršen revolucionarni prevrat, čiji će rezultat biti obaranje socijaldemokratske (menjševičke) vlade i proglašenje Gruzinske Sovjetske Republike. U aprilu 1921. jedinice Crvene armije ući će i u Jermeniju, koja je takode proglašena sovjetskom republikom. I ove dve sovjetske republike uključice se ubrzo u "bratski savez" sovjetskih republika. Posle ovoga bilo je moguće i definitivno fiksiranje sovjetskoturških granica. To je učinjeno ugovorom od 13. oktobra 1921, po kojem je Sovjetska Rusija od bivših carskih teritorija izgubila samo one kojih se dobrovoljno odrekla u korist Turske Karst i Ardahan.

(6) Sovjetskoiranski odnosi su, kao i odnosi sa Turskom, uređeni na novim političkim osnovama međusobne saradnje i poštovanja suvereniteta, godine 1921. Do tada su ovi odnosi imali već dugu istoriju, a glavno im je obeležje bila borba angloruskih interesa na teritoriji Irana. I posle prvog svetskog rata, koristeći se slabošću Rusije, Britanci su pokušali da Persiji nametnu svoj isključivi politički uticaj. Ugovorom od 9. avgusta 1919. šah je prepustio Englezima organizovanje iranskih državnih finansija i iranske armije. U mnoga iranska ministarstva pušteni su britanski "savetnici". To je bio istinski protektorat koji je lord Kerzon uspeo da naturi Persijancima. Ali je taj protektorat izazvao snažnu reakciju u Iranu. Medžlis (skupština) je odbio da ratifikuje ugovor od 9. avgusta 1919, a državni udar iz februara 1921. uklonio je sa vlasti šaha koji ga je prihvatio. Novi šah je postao komandant iranske kozačke divizije Reza Kan, a vladu je formirao mladi patriota Said Zia edDin. Kao svoj prvi

234

akt, nova vlada je 26. februara 1921. otkazala ugovor sa Britanijom, a zaključila sporazum sa Sovjetskom Rusijom. Britanske trupe morale su biti evakuisane iz Irana. Iransosovjetski ugovor je predviđao: ukidanje svih privilegija, koncesija i kapitulacija za ruske podanike u Persiji; osudu kolonijalizma i imperijalizma; određivanje sovjetskoiranske granice linijom koju je imala 1881; pravo Irana da drži ratnu flotu na Kaspijskom moru; nemešanje strana ugovornica u unutrašnje poslove druge strane; Rusija stiče pravo da u Iran uputi svoje trupe ako u njega uđe vojska neke druge zemlje. Posle zaključivanja ovog ugovora sovjetske trupe, koje su do tada bile na teritoriji Irana, napustile su ovu zemlju.

(7) Posle pobeda nad glavnim snagama kontrarevolucije (Judeničem, Kolčakom, Denjikinom) među najvažnijim problemima pred kojima se nalazila sovjetska vlada bilo je prisustvo Japanaca u istočnim oblastima Sibira. Do Kolčakovog sloma japanske trupe u istočnom Sibiru su služile kao veza preko koje se slala pomoć ovoj najsnažnijoj belogardejskoj grupaciji. Nestankom Kolčakove "države" Japan je svoju pomoć usmerio na atamana Semjonova, koji je još izvesno vreme operisao u Sibiru protiv "crvenih". Kad je i on razbijen, građanski rat u Sibiru je prestao i Japan je izgubio svaki izgovor za dalju okupaciju ruskih teritorija. Zato je njegova vlada izdala nalog svojim trupama da se povuku iz oblasti Bajkala, jer bi u protivnom sukob sa Crvenom armijom bio neizbežan. No, Japanci nisu želeli da evakušu i obalski pojas Japanskog i Ohotskog mora i severni Sahalin, koji je posle 1905. i dalje bio u ruskim rukama. Da bi se uspešno borili sa Japancima, a da bi nekako izbegli direktnu ruskojapansku vojnu konfrontaciju, Sovjeti su u Istočnom Sibiru osnovali tzv. Dalekoistočnu Republiku, teorijski nezavisnu od Moskve. Ova "republika" je povela žilavu borbu sa Japancima koja je trajala do septembra 1921, kad su u Daljnom otpočeli pregovori o miru između predstavnika Japana i Dalekoistočne Republike. Uporan u nastojanju da zadrži ceo Sahalin, Japan će ovom prilikom upropastiti pregovore, ali će ih, s više popustljivosti, obnoviti posle Vašingtonske konferencije 1922.

235

(8) Posle japanskog povlačenja iz Istočnog Sibira Sovjetska Rusija nije pokazivala težnju za širom ekspanzijom na Dalekom istoku. Ona se odrekla starih carskih privilegija u Kini i Mandžuriji, što ne znači da su te privilegije (kontrola nad mandžurskim železnicama, interesne sfere u Severnoj Kini, kapitulacije, itd.) skinute sa dnevnog reda međunarodne politike. Oko njih se sada otimao Japan sa zapadnim imperijalističkim silama. Što se tiče Spoljašnje Mongolije, u kojoj su do revolucije uticaj delile Rusija i Kina, ova je teritorija sa svojih 300.000 nomadskih stočara i dalje nominalno potpadala pod državni suverenitet Kine. Koristeći se građanskim ratom u Rusiji, Kina je namerila da iz Spoljašnje Mongolije eliminiše ruski uticaj i da ovu zemlju potčini svojoj čvršćoj kontroli. U tom je cilju 1919. preduzela vojni pohod na glavni grad Mongolije Urgu, primoravši Mongole da se odreknu svoje autonomije. Kineska dominacija u Spoljašnjoj Mongoliji bila je kratkog veka. Već 1920. otpočeo je tamo antikineski pokret, koji se oslanjao najpre na belogardejske snage u Sibiru, a posle njihovog sloma na sovjetsku vlast. I u samoj Mongoliji se, naime, pojavio revolucionarni pokret, veoma blizak boljševicima, koji je od sovjetske vlade zatražio vojnu i političku pomoć. Oslanjajući se na taj pokret, sovjetske trupe su u junu 1921. prodrle u Mongoliju, da bi 6. jula ovladale Urguom. Na vlast je došla Mongolska narodna revolucionarna partija, čija je vlada 5. novembra 1921. potpisala ugovor o prijateljstvu i saradnji sa Sovjetskom Rusijom, kojim je Mongolija priznata za nezavisnu i slobodnu republiku. Sovjetske trupe su ostale u Mongoliji da brane njenu državnu samostalnost. Protesti Kine protiv ovakvog rešenja bili su uzaludni. Kao što se vidi, do kraja 1921. socijalistička revolucija je odnela pobedu u svim krajevima Rusije, a problemi sovjetskih granica bili su uglavnom rešeni. Na međunarodnom planu, međutim, ostao je otvoren problem Sovjetske Rusije u celini. Nijedna velika sila nije još htela da prizna nove odnose i novu vladu Rusije, uprkos

236

njenim nastojanjima da to postigne. Istina, velike sile Zapada su se saglasile, a Vrhovni savet Versajske konferencije je o tome 16. januara 1920. doneo i formalnu odluku, da se skine trgovački embargo sa Rusije, napominjući pri tom da se u njihovoj politici prema boljševičkoj vladi ništa ne menja. Odlukom od 16. januara 1920. odobrena je razmena lekova, odeće, hrane i poljoprivrednih mašina sa Zapada za rusko drvo, poljoprivredne i druge sirovine. Uskoro posle ukidanja trgovačke blokade sa sovjetskom vladom su potpisani sporazumi o razmeni zarobljenika, ali do pravnog priznavanja sovjetske države bilo je još daleko. Čak ni Kina, od koje su Sovjeti to ponajpre očekivali i s kojom su vodili intenzivne trgovačke pregovore 1920-1921, nije htela da formalno prizna novu vlast u Rusiji. Tako je Sovjetska Rusija prvih godina posle revolucije i posle Versajskog mira uspela da izbori sebi pravo postojanja i da faktički nametne svoje prisustvo na međunarodnoj sceni, uprkos upornom nastojanju kapitalističkog sveta da je zadrži u što dubljoj izolaciji.

II glava.

Izvršavanje mirovnih ugovora

Pre svoga razilaska Konferencija mira u Versaju nije stigla da REŠI sva pitanja koja su se u vezi s preuređenjem sveta posle prvog svetskog rata postavila. Još manje je konferencija bila u stanju da prati i kontroliše primenu mirovnih ugovora, budući da je ona imala da traje duže vremena, u nekim slučajevima (reparacije) godinama i decenijama. Iz tih razloga versajski skup je rešio da odredi organe koji će posvršavati preostale poslove i voditi brigu o izvršavanju mirovnih ugovora. Najvažniji takav organ, s najvećim političkim ovlašćenjima, bio je Međusaveznički vrhovni savet. Sačinjavali su ga šefovi vlada i ministri inostranih poslova velikih sila, a sastajao se povremeno radi rešavanja najtežih međunarodnih problema proisteklih iz prvog svetskog rata i mirovnih ugovora. Drugi politički organ, sa takođe širokim političkim prerogativama, ali ipak samo u okviru odredaba ugovora i odluka svojih vlada, bila je Konferencija ambasadora u Parizu. Sastavljena od ambasadora Francuske, Velike Britanije, Italije, Japana i nešto kasnije Belgije (umesto SAD), zasedala je tokom 1920-1921. učestano, pod predsedništvom poznatog francuskog diplomate Žila Kambona.

Značajne poslove na primeni mirovnih ugovora obavljao je velik broj stručnih, kontrolnih i drugih komisija. Tu su, najpre, bile komisije za razgraničenja, komisije za plebiscite, za plovidbu međunarodnim rekama, za podelu ratnog plena, za pojedine teritorije (Dancig, Memel), za kontrolu okupiranih delova Nemačke i drugih pobeđenih zemalja, za kontrolu razoružanja, za reparacije, itd. Sve su ove komisije radile striktno u okviru nadležnosti koje su im određivali mirovni ugovori i instrukcije njihovih vlada. Kao i Konferencija ambasadora, i komisije su odlučivale jednoglasno, ili su tražile arbitražu svojih kabineta, odnosno Međusavezničkog vrhovnog saveta.

238

ČEDOM IR POPOV

1. NEUSPEH VERSAJSKOG UGOVORA U SAD

Primena mirovnih ugovora i izgradnja versajskog sistema počele su u senci jednog velikog neuspeha. Reč je o odbacivanju ugovora i potpunom porazu Vilsonove "nove diplomati je" u samim Sjedinjenim Američkim Državama. Formalno, to odbacivanje je izvršeno u Senatu, koji je po američkom ustavu nadležan da dvotrećinskom većinom glasova ratifikuje

međunarodne sporazume; stvarno, to je bio neuspeh Vilsonovih "internacionalističkih" i prevaga tradicionalnih "izolacionističkih" koncepcija u američkoj političkoj javnosti. U Senatu Sjedinjenih Američkih Država bilo je 1919. godine 47 senatora iz Demokratske i 49 senatora iz Republikanske stranke. Sam predsednik Vilson pripadao je Demokratskoj partiji. Od 47 demokratskih senatora četvorica su iz različitih razloga činili grupicu "nepomirljivih" protivnika Versajskog ugovora. Ostalih 43 su, poštujući partijsku disciplinu, bili spremni da glasaju za ugovor. Njima se prilikom svakog glasanja pridruživao i republikanski senator Mak Kamber iz Severne Dakote. Među republikancima, 14 "nepomirljivih" svrstanih u "battalion of death" ("bataljon smrti"), vodio je borbeni i rečiti "lav iz Ajdaha" Vilijam Bora. Svi "nepomirljivi" (i demokrati i republikanci) smatrali su da je najteža mana mirovnih ugovora Pakt o Društvu naroda koji je ocenjivan kao "apsolutno zlo". I ostali republikanci su imali primedaba na ugovor, s tim što je 12-15 među njima bilo voljno da ga prihvati uz izvesne "amandmane", što je podrazumevalo izmene u nekim njegovim članovima. Na čelu ove grupe tzv. mild REŠE rvationnists (umerenih uzdržljivaca) bio je budući državni sekretar SAD Frenk Kelog. Ostalih 20-25 republikanskih senatora, "jakih uzdržljivaca" ("strong REŠE rvationnists"), predvođeni predsednikom Spoljnepolitičkog odbora Senata Henrijem Kabotom Lodžom, tražilo je nekoliko suštinskih promena Versajskog ugovora. Iz ovakvog rasporeda snaga u Senatu, stvorenog još pre početka zvanične rasprave o usvajanju mirovnih ugovora, bilo je jasno da se ratifikacija (koja je zahtevala 64 glasa) neće moći postići bez prihvatanja nekih "aman

239

dmana" i "rezervi" republikanskih senatora. Njihovo prihvatanje bi, međutim, tražilo niz novih i mučnih pogađanja sa ostalim silama koje su upravo s Vilsonom zajedno i skrojile ovakav Mirovni ugovor. Zato Vilson nije bio spreman ni na kakve kompromise sa protivnicima ugovora, ni na kakve "amandmane" i "rezerve" republikanskih senatora. Na primedbu francuskog ambasadora u Vašingtonu da će ugovor u tom slučaju sigurno biti odbačen, on je samouvereno odgovorio: "Senat će popiti pilulu". Vilson je mislio da to postigne pritiskom američkog javnog mnjenja koje će on lično instruisati i pridobiti za ugovor na Senat. Pri tom je gubio iz vida da je i to mnjenje već bilo duboko podeljeno, iz veoma različitih često i banalnih razloga, na pristalice i protivnike Versajskog ugovora. Da bi ga ubedio i pridobio, uporni i borbeni Vilson je u septembru 1919. preduzeo dugu i napornu turneju po SAD, koja će se pokazati koliko malo politički korisnom, toliko i opasnom po njegovo narušeno zdravlje. U toku turneje, koja je obuhvatila Srednji i Daleki zapad Amerike, Vilson je vozom prešao 5.000 kilometara i održao 36 govora. U svim tim govorima on je predstavljao Versajski ugovor kao "najveći dokumenat humanosti, par excellence, svih vremena". Njegova najveća vrednost je Društvo naroda, garancija protiv svih budućih ratova i razaranja. Moralna je obaveza SAD da takav Ugovor o miru prihvate bez ikakvih ograda i rezervi.

Uspeh Vilsonove turneje bio je polovičan. Prvi je razlog bio u tome što su u toku njenog trajanja na javnost izneta neslaganja koja su u Versaju postojala između predsednika i državnog sekretara Lansinga. Drugo, odmah iza Vilsona, po istim gradovima Srednjeg i Dalekog zapada govore protiv Versajskog ugovora držali su njegovi nepomirljivi neprijatelji, istaknuti senatori Bora, Mak Kormik i Džonson. Oni su ništili dobar deo povoljnog utiska koji

je iza sebe ostavljao Vilson. Najzad, Vilson se odmah po povratku sa putovanja teško razboleo, što ga je nekoliko meseci potpuno odvojilo od političkog života. Za to vreme u Senatu se vodila debata o Versajskom ugovoru. Najviše je primedaba bilo na odredbe o Društvu naroda i obaveze SAD u njemu, na ustupanje dela

240

kineske teritorije (Šantunga) Japanu i na učešće Sjedinjenih Država u Komisiji za reparacije. U vezi s Paktom

0 Društvu naroda, Odbor za spoljne poslove Senata je usvojio rezoluciju u kojoj se između ostalog kaže: "Odbor veruje da DN u sadašnjoj formi podstiče ratove umesto da osigurava mir. On isto tako veruje da 'Pakt' zah teva žrtve na račun američke nezavisnosti i suverenite ta ..." Zato se taj pakt apsolutno ne može prihvatiti. Demokraci su uspeli da Senat prostom većinom glasova odbaci sve amandmane podnete na ugovor. Ali 7. novembra 1919. nisu uspeli da spreče izglasavanje 14 "Lodžovih rezervi". Već je to praktično značilo da se Versajski ugovor u celini neće moći ratifikovati. Iz svoje bolesničke sobe Vilson je, međutim, osudio "rezerve" kao akt izdaje prema saveznicima i tražio od demokratskih senatora da glasaju za ugovor bez ikakvih izmena i dopuna.

Prvo glasanje o Versajskom ugovoru obavljeno je u američkom Senatu 19. novembra 1919. Ugovor tada nije dobio ni prostu većinu odbačen je sa 55 prema 39 glasova. To je bio slom vilsonovskih principa i koncepcija, koji nije popravljen ni na ponovnom glasanju, 20. marta 1920, kad je ugovor, sa nešto modifikovanim "Lodžovim rezervama", postigao prostu većinu, ali mu je do dvotrećinske pobede nedostajalo još 7 glasova. To je bio definitivni Vilsonov neuspeh, na koji je on mogao da odgovori samo stavljajući svoje predsedničko veto na predlog posebnog mirovnog ugovora između SAD i Nemačke. Sve nade Vilson je sada polagao u predsedničke izbore, koji su imali da se održe u novembru 1920. Te izbore on je očekivao kao dan osvete, kao "veliki i svećani referendum" američke nacije o Versajskom ugovoru i Društvu naroda. I ti su izbori, međutim, za Vilsona bili porazni,

1 to dvostruko. Prvo, njega Demokratska stranka uopšte nije imenovala za svog predsedničkog kandidata. Drugo, kandidat ove stranke Koks je na izborima strahovito tučen od republikanca Hardinga, čija je izborna parola o "povratku na normalu" donela sedam miliona glasova više od Koksove vernosti "novoј diplomatiji".

Pošto su republikanci uzeli vlast, nije više bilo smetnji za zasebne mirovne ugovore SAD sa pobeđenim zemljama. Takvi ugovori su i potpisani 24. avgusta 1921. sa Austrijom i Mađarskom i 25. avgusta sa Nemačkom. U

241

njihovim tekstovima je bilo veoma malo novina u odnosu na Versajski, SenŽermenski i Trijanonski ugovor. Jedina značajna novina je bilo odsustvo Pakta o Društvu naroda. Ove nove ugovore Senat SAD je ratifikovao u oktobru 1921.

Neuspeh Versajskog mirovnog ugovora i pobjeda "izolacionističkih" tendencija u politici SAD imaće osetnih posledica u istoriji međunarodnih odnosa, naročito na tlu Evrope. Jedna od prvih takvih posledica jeste slom sistema garancija za očuvanje stanja stvorenog Versajskim mirom, a protiv eventualne nove nemačke agresije. Upravo na predlog Vilsona i Loj da Džordža taj sistem je dobio osnove u Versaju, kad su Amerikanci i Englezi, da bi privoleli Francuze na odustajanje od nekih teritorijalnih zahteva, ponudili svoje političke garancije protiv nemačkog revanša. Te garancije su se sastojale od anglofrancuskog i američkofrancuskog ugovora kojim se u slučaju neizazvanog nemačkog napada na Francusku predviđa hitna vojna intervencija dveju anglosaksonskih sila. Ovi ugovori, čijim je garancijama bila obuhvaćena i Belgija, priloženi su kao aneks Versajskom mirovnom ugovoru. Osnovna slabost ovog sistema sastojala se u tome što je on predviđao da oba ugovora, koja su ga sačinjavala, padaju u vodu ako bilo koja od tri strane potpisnice odbije da ih ratifikuje. Pošto je američki Senat baš to učinio, odbijajući i ceo Versajski ugovor, ovaj sistem garancija nije ni stupio na snagu, budući da je automatski prestao da važi i anglofrancuski sporazum, na veliku i jedva skrivenu radost Loj da Džordža i britanske javnosti.

Neuspeh ugovora o garancijama veoma je uznemirio Francusku. S jedne strane, učiniće je nervoznijom i agRESI vnijom prema Nemačkoj, čije se obnove sada još više plašila; s druge strane, uputiće je na stvaranje niza sporazuma i saveza sa manjim evropskim zemljama, kojim bi bar donekle nadoknadila odsustvo jačeg sistema garancija. Prvi takav sporazum Francuska će zaključiti već 7. septembra 1920. sa Belgijom. Pošto su sanirale svoje nesporazume oko Luksemburga, dve zemlje su potpisale

16

242

tajnu vojnu konvenciju u kojoj su se obavezale na međusobnu pomoć ako koja od njih postane žrtva "neizazvane vojničke agresije" od strane treće sile. Sličan ugovor Francuska će zaključiti u februaru 1921. sa Poljskom, a u martu iste godine sa Rumunijom. Ova dva ugovora bila su uperena koliko protiv revizionističkih težnji Nemačke i Mađarske, toliko i protiv SSSRa, od koga su strahovale i Poljska i Rumunija. Uz političke, Francuska je, kao i sa Belgijom, i sa Poljskom i Rumunijom zaključila vojne konvencije. Nijedan od ovih ugovora, međutim, neće joj se činiti dovoljnom i odgovarajućom zamenom za izgubljene garancije od strane SAD i Velike Britanije.

2. POČETAK RADA DRUŠTVA NARODA

Društvo naroda, koje je u Versaju i stvoreno zahvaljujući pre svega zalaganju Amerikanaca, biće druga politička tekovina Mirovne konferencije na čijoj će se realizaciji neposredno osetiti nepovoljne posledice povlačenja SAD iz angažmana uzetih ugovorima o miru. Američko odbacivanje ovih obaveza povećaće ionako značajne rezerve uticajnih političkih krugova u svetu prema Društvu naroda i njegovoj budućoj ulozi. Društvo je, dakle, počinjalo svoj život sa neprijatnom hipotekom nepouzdanice organizacije koje se odriče i sam njen osnivač.

Društvo naroda je počelo sa radom 10. januara 1920, kad je izabran prvi Savet Društva u sastavu: Francuska, Velika Britanija, Japan, Belgija, Brazilijska i Grčka. Prve članice Društva naroda bile su sve potpisnice mirovnih ugovora iz 1919-1920, izuzimajući, naravno, pet

pobedenih država, i 13 zemalja koje su u prvom svetskom ratu bile neutralne. U principu, članice su mogle postati i sve druge nezavisne države koje prihvataju odredbe Pakta o Društvu naroda. Među osnivačima se isticalo da su zemlje pobeđene u prvom svetskom ratu iz Društva naroda isključene privremeno, dok ne pokažu na delu odanost principima mirovnog ugovora i Pakta o Društvu naroda. Veoma se žalilo odsustvovanje SAD, a nedostatkom se smatralo i izostajanje Kine iz članstva Društva naroda.

243

0 prijemu SSSRa, čiju boljševičku vladu niko nije priznao, nije moglo biti ni reci.

Sedište Društva bilo je u Ženevi, a njegovi najvažniji organi su bili Skupština, Savet i Sekretarijat. Skupština se sastajala na redovna zasedanja jednom godišnje. Tom prilikom ona je birala predsednika i šest potpredsednika. Skupština je birala i šest stalnih specijalizovanih komiteta. Najvažnija aktivnost Skupštine se sastojala u pretresanju važnijih političkih pitanja i usvajanju rezolucija i preporuka. Prilikom usvajanja tih dokumenata najčešće se tražila jednodušnost Skupštine. Savet Društva naroda imao je 5 stalnih članova (u stvari 4, jer je peto mesto bilo rezervisano za SAD) i 4 nestalna birana. Od 1922. broj nestalnih članova Saveta biće povećan na 6, a od 1926 na 9. Savet se sastajao prema potrebi, ali po pravilu jedanput do četiri puta godišnje. Savet se, kao i Skupština, bavio razmatranjem najvažnijih međunarodnih problema, sprovođenjem rezolucija Skupštine, realizacijom odluka mirovnih ugovora za koje je bilo Društvo naroda zaduženo, usvajanjem izveštaja sa mandatnih teritorija, rešavanjem sporova među državama, praćenjem primene odredaba ugovora o nacionalnim manjinama itd. Sekretarijat Društva je imao zadatak da Skupštini i Savetu priprema dokumenta, sakuplja podatke, pribavlja informacije i analize, izdaje publikacije

1 slično. Sastojao se od 600 funkcionera iz pedesetak zemalja. Pomoćni organi Društva bile su komisije i specijalizovane organizacije za razne oblasti međunarodne saradnje: naučnu, kulturnu, zdravstvenu, itd.

Prva Skupština Društva naroda održana je od 15. novembra do 18. decembra 1920. Već na njoj se dalo uočiti da će Društvo biti poprište sučeljavanja različitih nacionalnih, državnih i političkih interesa svojih članica, zbog kojih će biti teško, ili nemoguće, postizanje saglasnosti o opštim ciljevima svetske politike.

U istoriji Društva naroda izdvaja se nekoliko razdoblja. Prvo bi bilo razdoblje od njegovog osnivanja pa do 1922. U tom je razdoblju obavljen najveći deo organizacionog posla oko formiranja Saveta, Sekretarijata, Skupštine, komisija Društva i, na kraju, Međunarodnog suda Pravde u Hagu. Drugo razdoblje traje od 1922. do 1925, a ^punjeno je nastojanjima Društva da pronade osnovne

16*

244

principe i puteve izgradnje sistema opšteg mira i kolektivne bezbednosti u svetu. U vezi s tim, traženi su odgovori na pitanje kojim redom izgrađivati taj sistem: od bezbednosti, preko

arbitraže, do razoružanja, ili obrnuto od razoružanja, preko arbitraže do kolektivne bezbednosti. Treće razdoblje (1925-1931) obeleženo je postepenim potiskivanjem Društva naroda kao najvažnijeg instrumenta mirovnih inicijativa u svetu i njegovog zamenjivanja regionalnim sporazumima i paktovima. Poslednje, četvrto, razdoblje (1931. do izbijanja drugog svetskog rata) jeste razdoblje velike krize i pune političke dekadencije ne samo organizacije već i same ideje Društva naroda.

U prvom razdoblju svoje istorije Društvo naroda se angažovalo u mnogim značajnim pitanjima koja su proisticala bilo iz primene, bilo iz nedorečenosti mirovnih i drugih međunarodnih ugovora. Tako Društvo naroda susrećemo u rešavanju finskošvedskog spora oko Alandskih ostrva, poljskolitvanskog sukoba oko Vilne i poljskonemačkog oko Gornje Šlezije. Društvo rešava i druge sporove: poljskočehoslovački (Donja Šlezija), čehoslovačkomađarski, mađarskojugoslovenski, britanskoturki (Mosul), itd. U Društvu se raspravlja i o pitanjima mandatnih i kolonijalnih teritorija i statusa Sarske oblasti, uprave u Dancigu, Memelu i Jermeniji, položaja nacionalnih manjina, rekonstrukcije Austrije, itd. Rešavaju se i žalbe pojedinih zemalja (Nemačke na Belgiju zbog Epena i Malmedija), a raspravlja se i o unutrašnjem razvoju same organizacije Društva naroda. U tom smislu najvažnije su bile odluke o prijemu novih članica u Društvo: Litvanije, Letonije i Estonije (1921) i Mađarske (1922), o stvaranju Međunarodnog suda pravde, promenama Ustava Društva i druge.

Ovako bogata aktivnost mogla bi pružiti netačnu sliku o značaju i ulozi Društva naroda u međunarodnom životu 1920-1922. Ta uloga je ipak bila veća po broju akcija nego po političkoj i moralnoj snazi samog Društva. Jer, ključ rešenja se po pravilu nije nalazio u rukama ove organizacije, već u rukama velikih sila. Zahvaljujući tome, i Društvo je donosilo samo one odluke za koje su već postignute saglasnosti među silama. S druge strane, i već donete odluke Društva naroda sprovedene su uredno i

245

dosledno samo ukoliko je iza njih stajao autoritet velikih sila i njihova jednodušna volja da se te odluke i ostvare. Otuda i mnoga kršenja i nepoštovanja odluka Društva naroda i u prvom razdoblju njegove delatnosti.

3. TERITORIJALNI PROBLEMI U EVROPI

Svi mirovni ugovori zaključeni 1919-1920. sadržali su odredbe o teritorijalnim promenama čija je primena izazvala manje ili više teškoća i političkih komplikacija. Bilo je, naravno, i odredaba ove vrste koje su izvršavane bez ikakvih nesporazuma.

Ne praveći nikakve teškoće, Nemačka je predala AlzasLoren Francuskoj, a Sarsku oblast i Dancig međunarodnim komisijama koje je formirao Savet Društva naroda. Nešto nesporazuma bilo je oko predaje "Koridora" Poljskoj i Epena i Malmedija Belgiji, ali ih je Konferencija ambasadora uspešno rešila. U Saru će se, prilikom dalje realizacije odredaba Versajskog ugovora, ipak, javiti neke komplikacije. Ta realizacija pada u februar 1920, kad je Savet Društva naroda imenovao prvu Komisiju petorice, sastavljenu od predstavnika Francuske, Belgije, Kanade, Danske i samog Sara. Za predsednika je određen francuski predstavnik Viktor Rul. U međuvremenu u Saru je osnovana nemačka nacionalistička organizacija Sarski savez (Saarverein), čije je rukovodstvo bilo u Berlinu. Ova organizacija je, u znak protesta zbog izdvajanja Sara iz sastava Nemačke, organizovala niz političkih štrajkova i demonstracija, a pored ostalog i dvadeset četvoročasovni generalni štrajk. U

početku je u Saru bilo i drugih teškoća. Činovnici su odbijali da rade i pristajali su na to tek pošto je stiglo odobrenje iz Berlina. Srozavanje vrednosti marke u Nemačkoj usled inflacije izazivalo je niz ekonomskih, finansijskih i društvenih potresa i u Saru. Tokom 1921. situacija u Sarskoj oblasti se ipak postepeno smirila i sišla sa evropske scene kao akutan politički problem.

U okupiranoj Rajnskoj oblasti vrhovnu upravu vršila je Međusaveznička komisija, na čijem je čelu bio ftiaršal Foš, a nadzor nad njom je imalo Savezničko vrhovno veće. Budući da su Amerikanci, zbog odbacivanja

246

Versajskog ugovora, u ovoj komisiji zauzeli od početka posmatrački stav, njen sastav se sveo na tri člana: Francuza, Engleza i Belgijanca. Belgijanac je vazda išao uz Francuza, pa je Foš u ovoj komisiji bez teškoće ostvario dominaciju. Sa nemačke strane u okupiranoj Rajnskoj oblasti u početku nije bilo nikakvih neprilika, ali kad su Francuzi stali pomagati rajnske separatističke pokrete, došlo je do sukoba i nesporazuma između okupacionih vlasti i lokalne nemačke administracije. Ti nesporazumi najčešći su bili u francuskoj okupacionoj zoni i sve do 1923. oni će se pojačavati.

Versajskim ugovorom je bilo određeno da se u Šlezvigu održi plebiscit kako bi se odredila sudbina ove oblasti između Nemačke i Danske. Plebiscit je održan u martu 1920. i dao je ove rezultate: u severnom Šlezvigu 2/3 glasača se izjasnilo za Dansku, a u južnom 3/4 za Nemačku. Tako je Šlezvig podeljen na dva dela: severni je pripao Danskoj, a južni je ostao Nemačkoj.

Sprovođenje odredaba Mirovnog ugovora o Dancigu (Gdanjsku) obezbeđeno je u toku 1920. raznim odlukama Konferencije ambasadora i Saveta Društva naroda. Vrhovnu zakonodavnu i izvršnu vlast u "slobodnom gradu" Dancigu dobili su narodno predstavništvo (Volkstag) od 72 člana i Senat, izabran od ovog predstavništva kao njegov izvršni organ. U ime Društva naroda u radu Senata je učestvovao njegov predstavnik visoki komesar. Sve je ovo bilo regulisano Ustavom "slobodnog grada Danciga", koji je Gradska skupština usvojila 1920, a potvrdio ga Savet Društva naroda. Poljskodanciški ugovor iz novembra iste godine stavio je celu gradsku luku na raspolaganje Poljskoj. Ovim je i odredba Versajskog ugovora o pravu korišćenja danciške luke od strane Poljske bila izvršena. To, naravno, ne znači da oko praktične primene i ove odredbe i Poljskodanciškog ugovora nije bilo teškoća. Njih su stvarali česti sukobi Poljaka i Nemaca u Dancigu, a naročito u samoj luci. Tako će Dancig u celom međuratnom razdoblju biti latentni ili otvoreni izvor međunarodnih suprotnosti i nesporazuma.

Teritorija Šlezije je prostrani planinski, rudokopni i industrijski basen, koji leži na poljskonemačkoČekoslovačkoj tromeđi. Oko severnog dela ove teritorije Gornje Šlezije, videli smo, već na Versajskoj konferenciji

247

uporno su se sporile Nemačka i Poljska. Odlukom Versajske konferencije u Gornjoj Šleziji je 20. marta 1921. održan plebiscit, koji je dao ove rezultate: 717.000 glasača se opredelilo za Nemačku, a 483.000 za Poljsku. Poljaci su tada optužili Nemce da su na dan plebiscita u Šleziju, specijalnim vozovima, doveli oko 195.000 nemačkih emigranata sa drugih izgubljenih teritorija i time bitno uticali na ishod glasanja. Međusaveznička komisija za sprovođenje je plebiscita u Gornjoj Šleziji utvrdila je da je poljska optužba tačna. Pred opasnošću da zbog ovoga izgube celu Gornju Šleziju, Nemci su se latili drugih argumenata: dokazivali su da bez bogate Šlezije neće moći da pobednicima isplaćuju reparacije. Suočena sa ovom pretnjom, a nesporna na bezobziran pritisak na Nemačku, Velika Britanija je stala na njenu stranu. Tada je u Gornjoj Šleziji (2. maja 1921) izbio poljski ustanak. Nemci su pokušali da ga uguše brzo i energičnom akcijom, ali su se Poljaci dobro oduprli. Zapretilo je teže krvoproliće. Francuzi su to iskoristili i uputili svoje trupe u Gornju Šleziju. Ustanak je odmah prekinut, ali će saveznički Vrhovni savet i Savet društva naroda rešenje spora oko Gornje Šlezije uspeti, posle dugih i brojnih sednica, da nađu tek krajem 1921. Ova teritorija je, na osnovu toga rešenja, podeljena na dva dela: Nemcima je pripalo njene 2/3 na severozapadu, a Poljacima 1/3 na jugoistoku. Kao i CELA oblast, podeljeni su i industrijskorudarski centri Šlezije. To cepanje jedinstvenog privrednog područja stvorilo je niz ekonomskih, društvenih i političkih problema koji će se osećati tokom celog međuratnog razdoblja. Posle završetka Versajske mirovne konferencije od bivših nemačkih teritorija sporna je ostala i teritorija grada Memela sa okolinom. Ne odazivajući se zahtevima Litvanije, Konferencija mira je odlučila da se Memel organizuje pod okriljem Društva naroda, na sličan način kao Dancig. U tom smislu je u Memelu 1920. bila formirana i privremena gradska uprava. Litvanci, koji su u Međuvremenu izgubili Vilnu, bili su nezadovoljni ovakvim ishodom stvari, pa su 16. februara 1923. organizovali vojni udar u Memelu i proglasili pripajanje ove luke svojoj državi. Društvo naroda je najpre protestovalo, da bi sledeće godine priznalo svršen čin, "obavezujući" Litva

248

ni ju da Memelu i njegovom širem zaleđu obezbedi autonomna prava. Memel je bio korisna, ali za nacionalno samoljublje Litvanaca ne i odgovarajuća uteha za izgubljenu staru prestonicu Vilnu. Kao središte Velikog Vojvodstva Litvanije, Vilna je još 1386. bila osvojena od strane Poljaka. Prilikom prve deobe Poljske 1772. grad je pripao Rusiji. U toku borbe protiv ruske revolucije Poljaci su 1919. zaposeli i Vilnu. Vrhovni savet Konferencije mira odlučio je, međutim, 8. decembra te godine da ovaj grad nacionalno izmešanog stanovništva ipak pripadne Litvaniji. Poljaci uopšte nisu mislili da prihvate ovu odluku saveznika, ali ih je u junu 1920. iz Vilne proterala Crvena armija. Mirovnim ugovorom u Moskvi, Rusi su Vilnu ustupili Litvaniji. Međutim, nakon poraza Crvene armije pod Varšavom u avgustu, poljske trupe, koje su napredovale prema Grodnom, ugrozile su ponovo Vilnu. Zato su ih litvanske trupe napale 3. septembra 1920. u blizini ovog grada. Zauzeti borbom protiv Rusije, Poljaci su za trenutak zastali, a njihova vlada je dala izjavu da je Vilna više ne interesuje. U tom smislu su Poljaci potpisali sa Litvancima i jedan ugovor kojim su im priznali Vilnu. Bila je to obmana, jer je u isto vreme šef poljske države general Pilsudski izdao tajnu naredbu trupama generala Zoligovskog da prvom povoljnom prilikom osvoje grad. Ovima je to na prepad pošlo za rukom 9. oktobra 1920. Društvo naroda je žestoko protestovalo, a vlada Pilsudskog ga je bezazleno izvestila da je Zoligovski "pobunjenik", ali da ona zbog "narodnog raspoloženja" ne može da ga dezavuiše. Nemoćno, Društvo naroda je posle beskrajne diskusije 1923. priznalo svršeni čin u Vilni.

Od bivših austrougarskih teritorija sporne su i posle zaključivanja Versajske mirovne konferencije ostale Severna Dalmacija (između Italije i Kraljevine SHS), Koruška (između Kraljevine SHS i Austrije) i Burgenland (između Austrije i Mađarske). Odlukom Vrhovnog saveta Konferencije mira definitivno sređivanje "jadranskog pitanja" između Jugosla

249

vije i Italije prepušteno je u januaru 1920. direktnim pregovorima dveju zainteresovanih strana. Kao osnova za pregovore imali su da posluže uslovi izloženi u anglofrancuskom ultimatumu jugoslovenskoj delegaciji od 13. januara 1920. Celu prvu polovinu te godine Jugosloveni su odugovlačili pregovore, pokušavajući da ublaže uslove Versajske konferencije. Pojačan pritisak francuskog premijera Milrana i predsednika britanske vlade Loj da Džordža u drugoj polovini 1920. da se pregovori što pre okončaju najzad je slomio otpornost jugoslovenske vlade. Postigavši samo deo modifikacija koje je želela da se unesu u uslove velikih sila, ona je morala da 12. novembra 1920. prihvati Rapalski ugovor sa Italijom, kojim su za izvesno vreme regulisana sporna pitanja na Jadranskom moru. Po ovom ugovoru Italiji su od jugoslovenskih teritorija, pored Julijske Krajine i Istre, koje je dobila već u Versaju, imali da pripadnu još grad Zadar i ostrva Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža. Grad Rijeka sa okolinom, kao najveći kamen spoticanja, trebalo je da postane "nezavisna država" pod zaštitom Društva naroda. Francuska i Engleska su svesrdno podržale ovaj sporazum u februaru 1921, ali je on u jugoslovenskoj naročito hrvatskoj i slovenačkoj javnosti primljen s velikim nezadovoljstvom.

Problem Koruške između Kraljevine SHS i Republike Austrije rešen je onako kako je Versajska konferencija odredila plebiscitom. Narodno izjašnjanje obavljeno u oktobru 1920. dalo je sledeće rezultate: 22.000 glasača izjasnilo se za Austriju, a 16.000 za Jugoslaviju. Tako je ovaj deo nekadašnje slovenačke nacionalne teritorije, sa gradovima Celovec i Beljak (Klagenfurt i Vilah), ostao u sastavu Austrije.

I dug i žestok spor Austrije sa Mađarskom oko Burgenlanda rešen je plebiscitom održanim u decembru 1921. Posle plebiscita ova oblast je podeljena između dveju država. Austriji je pripao ceo Burgenland osim grada šoprona, sa okolinom, koji je ostao Mađarskoj.

U isto vreme sa konačnim povlačenjem njenih državnih granica, pada i ekonomskofinansijska i politička stabilizacija malene Republike Austrije, nastale, pored ostalih država, iz loma Habsburške Monarhije. Vlada monsinjora Ignaca Zajpela, koja je prihvatila bez rop

250

tanja odredbe SenŽermenskog mira i zabranu ujedinjavanja Austrije sa Nemačkom, uložila je 1922. velike napore da sredi ekonomske i finansijske prilike u zemlji. Te napore pomoglo je Društvo naroda, koje je "Ženevskim protokolom" iz oktobra iste godine oslobodilo Austriju reparacija (na koje je bio stavljen moratorijum još 1920) i pružilo joj finansijsku pomoć. To je učinjeno stoga da bi se Austrija što pre učvrstila i da bi se kod njenih građana razvila želja za državnom i političkom samostalnošću.

*

Jedini ozbiljniji teritorijalni problem na Balkanskom poluostrvu neposredno posle Versajske mirovne konferencije bio je problem Albanije. Povlačenjem iz Valone i napuštanjem albanske teritorije Italijani se uopšte nisu odrekli osvajačkih ambicija prema ovoj zemlji. Istovremeno ni jugoslovenske aspiracije prema severnoj i grčke prema južnoj Albaniji nisu slabile. Neki delovi severne Albanije bili su, kao rezultat čestih pograničnih sukoba, posednuti jugoslovenskim trupama. Albanska vlada je usredsredila svoju međunarodnu aktivnost na dva pitanja: na zadobijanje svog međunarodnopravnog priznanja i na priznavanje albanskih granica iz 1913. Da bi Albaniju što više vezala za sebe, italijanska vlada je tada izvela složen manevar: podržala je ne samo ove zahteve već i albansku kandidaturu za članstvo u Društvu naroda. Zahvaljujući tome, Albanija je već u decembru 1920. postala članica Društva, a odmah zatim su usledila i priznanja njene vlade od strane velikih sila. U ovako popravljenoj međunarodnoj poziciji Albanija je još energičnije pred Savetom Društva naroda postavila pitanje svojih granica iz 1913. Ovoj njenoj akciji suprotstavile su se Jugoslavija i Grčka, odričući ne samo te granice već i nadležnost Saveta Društva da o njima odlučuje. One su tražile da se o albanskim granicama raspravlja pred Konferencijom ambasadora u Parizu. To je na kraju i usvojeno, ali je konferencija raspravu otpočela sporo i bezvoljno. Za to vreme u Severnoj Albaniji su učestali oružani sukobi između Albanaca i jugoslovenske vojske. Na žalbe iz Tirane, Loj d Džordž je intervenisao kod Konfe

251

rencije ambasadora da ubrza rešavanje albanskog pitanja. Ova konferencija je u drugoj polovini 1921. donela odluku o priznavanju granica Albanije iz 1913. i pozvala jugoslovensku vladu da odmah povuče svoje trupe sa albanske teritorije. Na ovu odluku Jugosloveni su uložili protest, ali više od toga nisu mogli da učine, pa su evakuisali vojsku iz zaposnutih delova Albanije.

Posle donošenja odluke Konferencije ambasadora Savet Društva naroda je u novembru 1921. ovlastio istu konferenciju i da odredi komisiju kojoj bi zadatak bio da povuče granične linije između Albanije, s jedne, i Jugoslavije i Grčke, s druge strane. Znatno se udaljavajući od ovog zadatka, Konferencija ambasadora je, na inicijativu Italije i uz podršku ostalih velikih sila, rešila da se u slučaju napada neke zemlje na Albaniju uloga njenog zaštitnika poveri upravo Italiji. Tako je Italija, jednim zaobilaznim, lukavim i posrednim, putem, ipak, postigla ono za čim je težila već u toku Konferencije mira protektorat nad Albanijom.

4 RAZORUŽAVANJE NEMAČKE I REPARACIJE

Kako nam je poznato, Versajski mirovni ugovor je, pored teritorijalnih gubitaka, nametnuo Nemačkoj i mnoge druge obaveze. Od tih obaveza dve su bile od posebnog značaja i aktuelnosti: razoružavanje nemačke armije i isplata reparacija pobedničkim zemljama. Uz ove dve išla je i sporedna obaveza suđenje ratnim zločincima. Dok su na ispunjavanje obaveze o razoružavanju Nemačke saveznici budno motrili, ispoljavajući prema ovom pitanju gotovo jednodušan stav, dotle je isplata ratne odštete, koliko zbog otpora Nemaca, toliko i zbog nesaglasnosti pobedničkih sila, postepeno prerastala u jedan od najkrupnijih međunarodnih problema 20ih godina ovog veka.

U vojnim i političkim krugovima zemalja Antante od početka se računalo da sa razoružavanjem Nemačke, naročito njene kopnene armije, neće ići glatko. Podozrenja u pripravnost Nemačke da svede svoje oružane snage u granice koje joj je propisivao Mirovni ugovor pokazala

252

su se opravdanim. Godinu dana posle potpisivanja toga ugovora nemačka armija je još brojala preko 200.000 ljudi, a u njenim magacinima i skladištima oružja stajalo je dva miliona pušaka, šest hiljada mitraljeza i šest puta veći broj artiljerijskih oruđa od propisanog. U Nemačkoj se, uz to, gotovo van domašaja međunarodne kontrole, stvara veći broj poluvojničkih i drugih sličnih organizacija čiji su pripadnici naoružani i predstavljaju dobro organizovane borbene formacije. Zbog ovoga je Konferencija Vrhovnog saveta savezničkih sila održana u julu 1920. u gradu Spa energično postavila zahtev nemačkoj vladi da bez zastoja sprovede dalje smanjivanje svoje vojne sile i da obustavi svaku proizvodnju naoružanja. Kao jedini ustupak Nemačkoj na ovom planu bilo je odobrenje da svoje regularne policijske i žandarmerijske snage poveća sa 80 na 150 hiljada ljudi.

Posle konferencije u Spau u Nemačkoj je doista nešto brže nastavljeno sa razoružavanjem, naročito tokom 1922, u vreme vlade kancelara Virtha, sa Valterom Ratenauom kao ministrom inostranih poslova, koji je poveo "politiku izvršenja" Mirovnog ugovora. Tako je tokom 1922. završeno uništavanje nemačkog ratnog vazduhoplovstva, a do marta 1923. biće okončano i svođenje kopnene armije u okvire od 100 hiljada ljudi. Za to vreme Nemci su iz svojih slagališta izneli i predali saveznicima nekoliko miliona pušaka, nekoliko hiljada mitraljeza i raznih artiljerijskih oruđa sa 40 miliona granata. Sve je to saveznička Komisija za kontrolu nemačkog naoružanja uništila i poslala u preradu kao staro gvožđe. Što se tiče nemačkih pomorskih snaga, one su najvećim delom bile uništene još 1919. samopotapanjem u škotskom sidrištu Skapa Flo.

U posrednoj vezi sa uništavanjem vojne moći Nemačke bile su i odredbe Versajskog ugovora o suđenju vojnim i političkim liderima ove zemlje najodgovornijim za zla počinjena u toku prvog svetskog rata. U Nemačkoj posle Versajske konferencije nije bilo te vlade i toga suda koji bi dosledno i u celini hteli, a i mogli, da sprovedu ove ugovorne obaveze. Ogorčenje nemačke javnosti protiv ovih "ponižavajućih" odredaba "versajskog diktata" bilo je tako veliko i jednodušno da su se vlade u Berlinu o njih jednostavno oglašivale. Na kraju je sve

253

srozano na nivo jedne farse pred sudom u Lajpcigu, gde je umesto više stotina najistaknutijih vojnih i političkih ličnosti, kako su saveznici tražili na optuženičku klupu izvedeno dvanaest trećerazrednih osoba. Od njih je sud na blage kazne osudio šest lica, dok je ostale oslobodio "zbog nedostatka dokaza".

* *

Mirovnim ugovorom u Versaju Nemačkoj je bila nametnuta teška obaveza isplata ratne odštete. Kako pobedničke sile nisu mogle da se dogovore o ukupnom iznosu te nemačke obaveze, bilo je određeno da će ona do 1. maja 1921. iznositi 20 milijardi zlatnih maraka i da

će njenu isplatu kontrolisati posebna Reparaciona komisija, koja će u isto vreme pripremiti predloge ukupne sume reparacija, način njihove isplate, kao i učešće pojedinih zemalja u njihovoj raspodeli. Ova komisija će zasedati u Parizu, a sačinjavaće je predstavnici Francuske, Velike Britanije, SAD i Italije, kao stalni, i Belgije, Japana ili Kraljevine SHS, kao povremeni članovi. Pošto je Senat Sjedinjenih Američkih Država odbio ratifikaciju Versajskog ugovora, njihov predstavnik je u Reparacionoj komisiji zadržao posmatračku ulogu.

U toku prve godine posle potpisivanja Versajskog ugovora pitanje reparacije nije se micalo sa mrtve tačke: ni Reparaciona komisija niti sama Nemačka (kako je to predviđao cl. 233.

Mirovnog ugovora) nisu izradile plan njihovog plaćanja. Zbog toga se već prva značajnija međunarodna konferencija u eri tzv. konferencijske diplomatije (od 1920. do 1923. održano je oko 40 međunarodnih konferencija) konferencija u San Remu, između ostalog pozabavila i pitanjem reparacija. I tu su se u vezi s ovim pitanjem ispoljile, kao i na Mirovnoj konferenciji, nesaglasnosti između savezničkih sila. Britanci su bili za tolerantniji odnos prema Nemačkoj i čak za reviziju odredaba Mirovnog ugovora o reparacijama. Francuzi su se, naprotiv, zalagali za politiku izvršavanja ugovora po svaku cenu, makar i uz primenu sankcija. Između ostalog, Francuska je i ovom prilikom, kao što će to činiti i ubuduće, insistirala na reparacijama zbog toga

254

što je verovala da će Nemačka biti nesposobna za naoružavanje i revanš sve dotle dok bude plaćala ratnu štetu. Zato je treba opteretiti što težim i dugotrajnijim reparacionim davanjima. Osim toga, neisplaćivanje reparacija nudilo je šanse za ekspanziju prema Nemačkoj, koja bi u perspektivi mogla da donese Francuskoj granicu na Rajni. Iz tih razloga francuske vlade će gotovo neprekidno, tokom 20ih godina, odbacivati diskusiju o "platežnoj sposobnosti Nemačke", na koju su Englezi vazda bili spremni, i podgrejavaće nestrpljenje svoje javnosti prema pitanju isplate ratne štete.

Zbog ovih neslaganja na konferenciji u San Remu, koja je rešavala i o drugim važnim pitanjima, ništa nije moglo biti odlučeno, ali pitanje reparacija u proleće i leto 1920. više nije silazilo s dnevnog reda. U Hagu je utvrđena veza koja postoji između isplate reparacija i vraćanja međusavezničkih ratnih dugova, a u Bulonju je sredinom juna učinjen pokušaj da se odredi ukupna suma reparacija i rok njene isplate. Tada se došlo do svote od 259 milijardi maraka i roka od 42 godine, ali kako su Englezi smatrali da Nemačka toliku sumu ne može platiti, opet je sve ostalo samo na projektima. Već u julu, međutim, na Konferenciji Vrhovnog saveta savezničkih sila u banji Spa, nastavljena je najintenzivnija debata o reparacijama. Tom prilikom su u raspravljanju ovog pitanja učestvovali i nemački predstavnici. Uprkos žilavom nemačkom otporu, u kojem je najuporniji bio industrijski magnat Hugo Stines, saveznici su naterali na kraju vladu Vajmarske Republike da nastavi sa isplatom prvih 20 milijardi maraka, predviđenih još Versajskim ugovorom. Pri tom, oni su dali i mogućnost da Nemačka isplatu ovih milijardi vrši liferacijama uglja. Određeno je čak bilo da svakog meseca isporučuje Francuskoj i Belgiji dva miliona tona "crnog zlata". Najzad, na konferenciji u Spa saveznici su postigli dogovor o procentualnom učešću pojedinih zemalja u deobi nemačkih reparacija: Francuska 52posto, Engleska 22posto, Italija 10posto, Belgija 8posto, Grčka, Rumunija i Jugoslavija zajedno 6,5posto, Japan i Portugalija po 0,75posto. O ukupnom iznosu sume koja se deli saveznici ni ovoga puta nisu uspeli da se dogovore.

Izgovarajući se inflacijom, budžetskom neravnotežom, negativnim spoljnotrgovačkim bilansom, itd., Ne

mačka je i posle konferencije u Spa uporno sabotirala isplatu prvih 20 milijardi maraka na ime reparacija. Nemačka vlada je čak podsticala inflaciju da bi izbegla plaćanje, jer, dok traje inflacija, ne može se ustanoviti platežna sposobnost Nemačke. Svesrdno podržana od javnosti, ona je činila sve da bi se "otkinula sa udice" reparacija. To je izazvalo Francuze da u januaru 1921. ponovo veoma zaoštre ovo pitanje. Oni su tada izneli pred Reparacionu komisiju predlog da Nemačka isplati ukupno 212 milijardi u godišnjim ratama od po 12 milijardi maraka. Ta je suma trostruko premašivala tadašnje godišnje prihode nemačke države, pa je bilo jasno da se ne može ni prihvatiti. Francuski ministar Dumer je tada izjavio da bi Nemačka zbog ovolikih rata očevidno morala bankrotirati, ali bi joj se tada, kao nekad Turskoj, nametnula finansijskopolitička kontrola Evrope. A to upravo i jeste cilj Francuske. Aristid Brijan je odustao od ovako neodmerenih zahteva, ali ne u pogledu visine sume, već samo u pogledu roka njene isplate. On je čak tražio 242 milijarde, ali na rok od 42 godine. Pariška konferencija je na kraju izradila predlog da ukupna svota reparacija iznosi 226 milijardi i da se isplati za 42 godine. I ovaj predlog je izazvao buru negodovanja u Nemačkoj. Saveznici su tada zatražili da sama nemačka vlada predloži visinu sume, a njen ministar inostranih poslova je ekspeditivno odgovorio: platiće se 30 milijardi, ali pod uslovom da se CELA Gornja Šlezija ostavi Nemačkoj. Ovaj nemački predlog saveznici su sa indignacijom odbacili i za početak marta 1921. sazvali novu konferenciju u Londonu. Odavde su 3. marta uputili Berlinu memorandum u kojem traže čvrstu obavezu Nemačke o neodložnom izvršavanju odluka konferencije u Spa. U protivnom savezničke trupe će bez odlaganja okupirati tri nemačka grada: Duizburg, Rurort i Dizeldorf. Pošto iz Nemačke nikakav odgovor nije stigao, saveznici su svoju pretnju ispunili već 8. marta. Nemačka vlada je zatražila posredovanje SAD, a ove su to odbile, savetujući Berlinu da saveznicima podnese svoj novi predlog o reparacijama. Nemci su poslušali savet i preko britanske vlade 24. aprila poslali novi predlog sad su nudili 50 milijardi maraka. Povodom ovog predloga u Londonu se od 29. aprila do 5. maja 1921. sastala druga Konferencija Vrhovnog sa

vezničkog saveta posvećena reparacijama. Ovoga puta saveznici su, najzad, uspeali da se dogovore o ukupnoj svoti reparacija, koju su odredili na 132 milijarde zlatnih maraka. Ova odluka je ultimativno poslata u Berlin: ako je Nemačka ne prihvati, saveznici će okupirati Rursku oblast.

Francuska vlada se potajno nadala da Berlin ni ovu odluku neće primiti i već je pripremala zaposedanje Rura. Na takvu su mogućnost naročito računali Poenkare i Foš. Ali u Nemačkoj je 11. maja došlo do smene vlade. Kabinet je sastavio vod katoličkog desnog centra Virt, uzevši Valtera Ratenaua za ministra inostranih poslova. Spoljnopolitički program ove vlade bio je "izvršavanje ugovora". Ratenau je odmah obavestio saveznike da Nemačka prihvata odluke Londonske konferencije. Osvajački planovi francuskih nacionalista bili su osujećeni. Pored ukupne sume reparacija, odluke Londonske konferencije su predviđale i način njihove isplate. Nemačka je trebalo da 1. jula 1921. izda prvih 12 milijardi državnih obveznica, 1. septembra iste godine još 38 milijardi, a 1. novembra poslednje 82 milijarde obveznica. To su

tzv. obveznice A, B i C. Puštanjem u opticaj tih obveznica nemačka država je imala da dođe do sredstava za isplatu reparacija. Prvu milijardu u gotovom trebalo je da isplati 1. avgusta 1921. Da bi dokazala svoju spremnost za izvršavanje ugovora, Virtova vlada je doista 31. avgusta isplatila milijardu marka saveznicima. To je ipak bila pre svega taktika kojom je trebalo onemogućiti francusku intervenciju. Jer, pred evropskom javnošću Francuzi su izgubili moralno pravo da napadnu Nemačku "koja je spremna da plati". Da je nemačka vlada računala i sa činjenicom da će bar deo reparacija morati da plati, pokazuje Visbadenski sporazum Valtera Ratenaua i francuskog ministra finansija Lušera od 6/7. oktobra 1921. Po tome sporazumu nemačka vlada se obavezala da deo reparacionih obaveza prema Francuskoj, u iznosu od 7 milijardi zlatnih maraka, isplati do 1. maja 1926. u robu u investicionoj opremi za obnovu francuske industrije. Ovaj je sporazum, međutim, propao pred otporom francuskih industrijalaca, koji su se uplašili konkurencije nemačke opreme, a i pred podozrenjem saveznika da će Francuska na ovaj način izvući više od predviđena

257

52posto reparacija. Tako je ovaj korisni sporazum pao u vodu, označivši početak novih komplikacija oko isplate reparacionih suma.

5. POLITIČKI PROBLEMI U PODUNAVLJU MALA ANTANTA

Revizionistička politika mađarske vlade počela se formirati još pre potpisivanja Trijanonskog ugovora. Mađarski politički krugovi su u prvoj polovini 1920. ispoljavali veliku netrpeljivost prema sva tri svoja suseda koji su pripadali "zemljama naslednicama" Habsburškog Carstva. Odnosi između Jugoslavije i Mađarske veoma su u to vreme bili zategnuti zbog dve stvari: Jugosloveni su još držali pod svojom okupacijom Baranju, a Mađari su pružili svesrdnu pomoć pripadnicima hrvatske nacionalističke (frankovačke) emigracije, koji su u Mađarskoj osnovali i naoružali tzv. Hrvatsku legiju. Uz pomoć ove emigracije mađarska reakcija je računala da izazove nered u Jugoslaviji, koji bi joj pomogli da postavi pitanje revizije granica sa ovim svojim susedom. Mađarska je u proleće 1920. došla u sukob i sa Čehoslovačkom. U Slovačkoj je vršena snažna agitacija protiv Čeha, čak i bacanjem letaka iz aviona, a u samoj Mađarskoj se otvoreno agitovalo za vraćanje ne samo Prikarpatске Ukrajine već i cele Slovačke. Incidenti na mađarskoČehoslovačkoj granici bili su sve češći, tako da je vlada u Pragu morala povodom toga da se u julu 1920. obrati zvaničnom notom silama Antante. Rumuniju, Čehoslovačku i Kraljevinu SHS uznemiravala je činjenica da Mađarska i dalje drži pod oružjem 80-100 hiljada vojnika, pa su se protiv toga ove tri zemlje požalile, notom od 20. maja 1920, predsedniku francuske vlade Milranu, kao predsedavajućem Vrhovnog saveta sila Antante.

Baš u ovo vreme Milran je, zajedno sa sekretarom Ke d'Orseja Morisom Paleologom, vodio poverljive razgovore s predstavnicima mađarske vlade, stavljajući im u izgled mogućnost promene nekih odluka Mirovnog ugovora o granicama Mađarske. U čemu je bila pozadina ovih razgovora? Želeći da, posle propasti pakta o garancijama sa SAD i Velikom Britanijom, organizuje od ma

258

lih evropskih država novi odbrambeni sistem protiv nemačkog revanša, Francuska je nameravala da u taj sistem, pored pobjedničkih, uvuče i neke pobjedene države. Računajući, pre svega, na Poljsku i Rumuniju, Francuzi su gledali i na Mađarsku kao na neophodnu kariku u tom lancu. Zašto? Zato što taj lanac nije bio namenjen samo borbi protiv Nemačke, već i protiv Sovjetske Rusije. Tu je ležao razlog što su Francuzi smatrali da Mađarskoj treba staviti u izgled neke teritorijalne koncesije na račun Jugoslavije i Čehoslovačke, a u isto vreme zblížiti je sa Rumunijom. Tako je došlo do tajnih mađarskofrancuskih razgovora o izmenama Mirovnog ugovora u zamenu za pomoć koju bi Mađari pružili Poljskoj u ratu sa Rusijom i za neke krupnije privredne koncesije francuskoj firmi SnederKrezo u Mađarskoj. Mađari su ove razgovore, prirodno, jedva dočekali, nadajući se da su oni prvi korak ka restauraciji Velike Ugarske. Razgovori su vođeni u Parizu i Budimpešti od marta do juna 1920. U njima je mađarska vlada igrala na kartu antiboljševizma, larmajući na sav glas kako će i poslednjom snagom ustati u "odbranu Evrope". Njeni pravi ciljevi su, međutim, bili jasni: revizija Trijanonskog ugovora.

Vesti o francusko-mađarskim razgovorima prodrle su u leto 1920. u evropsku javnost, gde im je odmah data dimenzija pregovora o "vojnom savezu". Velika Britanija i Italija nisu sa simpatijama gledale na ove razgovore. Ni jednoj ni drugoj nije išlo u račun širenje francuske hegemonije u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Zato su izvršile pritisak na Mađarsku da se ostavi pomisli kako će uz pomoć Francuske lako revidirati Mirovni ugovor i izvršiti teritorijalne promene u Podunavlju. Italija, koja je inače radila na zadobijanju mađarskih simpatija, sada je opominjala Budimpeštu da su ravnoteža i spokojstvo najvažniji interes velikih sila u ovom delu Evrope. Lord Kerzon je, sa britanske strane, izjavio mađarskoj vladi da Antanta neće priznati nikakve njene aranžmane sa Francuskom na štetu ugovora.

Mađarskofrancuski pregovori su, naravno, najviše zabrinuli Čehoslovačku i Kraljevinu SHS. Pred zajedničkom opasnošću ove dve države, a u manjoj meri i Rumunija, počele su međusobno zblížavanje. Čehoslovačkoj ugoslovensko približavanje započelo je još u Versaju ra

259

zgovorima ministara inostranih poslova Beneša i Trumbića krajem 1919. U januaru 1920. rumunski premijer VajdaVoevod posetio je Prag, a u februaru je poveden jugoslovenskočehoslovački dijalog o tešnjoj i konkretni joj političkoj saradnji. U ovim razgovorima Beneš je dao inicijativu da se između tri zemlje zaključi savez protiv revanšističkih pretnji koje dolaze iz Nemačke i Mađarske. Jugoslovenski premijer Protić je prihvatio ovu inicijativu. U aprilu 1920. Beneš je predložio da se budući savez nazove Mala Antanta (Mala Dohoda). Realizacija Benešove ideje postala je hitna i akutna u julu 1920, kad su revizionističke namere vladajućih krugova Mađarske počele sasvim jasno da se propagiraju kroz parole o potrebi razbijanja "veštačkih tvorevina" kakve su Čehoslovačka i Kraljevina SHS. Ovu propagandu su pratile i vesti o sve većem naoružavanju Mađarske. U vezi s tim pojavama Beneš je doputovao u Beograd 14. avgusta 1920. i potpisao Ugovor o savezu i uzajamnoj pomoći sa jugoslovenskom vladom. Cilj ugovora je bio zajedničko suprotstavljanje eventualnom napadu Mađarske, odbrana Trijanonskog ugovora i status quo u Podunavlju.

Rumunija nije formalno pristupila ovom savezu, ali se bilateralnim ugovorom o prijateljstvu i saradnji sa Čehoslovačkom, od 19. avgusta 1920, posredno ipak povezala s njim. Francuska je s negodovanjem primila vest o stvaranju Male Antante, smatrajući da ona kvari francuske planove u Istočnoj i Centralnoj Evropi. To se odmah videlo po žestokom napadu francuske štampe na Malu Antantu. Sama francuska vlada je priznavala nepodudarnost ovog saveza s njenom trenutnom politikom i zato je uporno odvrćala Rumuniju od pristupanja Maloj Antanti. Francuzima je najviše smetalo što Mala Antanta nije želela da bude instrument antisovjetske politike. Štaviše, njenim nastankom poremećen je francuski plan o stvaranju poljskomađarskorumunskog bloka protiv Rusije. Svejedno, i sovjetska vlada i komunističke partije zainteresovanih zemalja ocenile su i odmah napale Malu Antantu kao sredstvo imperijalističkih sila za borbu protiv revolucije u Rusiji. Ta je ocena doneta na osnovu jedne Benešove izjave da je zadatak Male Antante, pored ostalog, i zaštita svojih članica od boljševizma.

260

Ma koliko im to ne bilo pravo, Francuzi su morali da se pomire sa svršenom činjenicom postojanja Male Antante, tim pre što je ona u Londonu bila vrlo dobro primljena. Vodeći o tome računa, Francuzi su počeli da se s više rezervi ponašaju prema Mađarskoj, naročito od kad su do njih stigli glasovi o tajnim vezama admirala Hortija sa nemačkim generalom Ludendorфом. Planovi Morisa Paleologa o pomaganju mađarskog revizionizma su odbačeni i on je podneo ostavku na svoju funkciju sekretara Ke d'Orseja. Uskoro će i Milran napustiti premijersku fotelju.

Krajem 1920. i početkom 1921. Mala Antanta je razvila živu međunarodnu aktivnost. Jugoslovenska i čehoslovačka vlada su ulagale znatne napore da što čvršće vežu Rumuniju za svoj savez. Ova se i sama pokazivala sve naklonjenija tome. S druge strane, sve tri vlade su radile na tome da zapadnim silama prikažu Malu Antantu u što boljem svetlu i da ubede naročito Francusku u njenu korisnost. Rumunski premijer Jonesku, koji je u oktobru 1920. obilazio zapadnoevropske prestonice, dosta je doprineo da se na Malu Antantu počne sve više gledati kao na grupaciju država koja će ispuniti "vakuum između Nemačke, Italije i Rusije". Lord Kerzon mu je poručio da Mala Antanta, kao instrument mira i stabilnosti u Srednjoj Evropi, može računati na podršku Engleske. Žorž Klemenso, koji se s jeseni 1920. vratio na položaj premijera, poveo je politiku pridobijanja i vezivanja Male Antante za francuski sistem bezbednosti u Evropi koji se upravo stvarao. Ova promena francuskog držanja, kojom su tri članice Male Antante bile oduševljene, bila je, pored ostalog, i rezultat odbacivanja Crvene armije iz Poljske i prolaska neposredne "boljševičke opasnosti" u Centralnoj Evropi. Tada se Francuzima i poljskomađarskorumunski blok učinio manje potrebnim nego ranije. I pored toga, Pariz je sada nastojao da, preko Rumunije, uključi Poljsku u Malu Antantu. Ta su nastojanja propala pred odlučnim protivljenjem Čehoslovačke, koja nikako nije želela da bude uvučena u sovjetskopoljski sukob i da se time pretvori u prost instrument Antantine antisovjetske politike. U tom pogledu Čehoslovačka je dobila podršku jugoslovenske vlade.

261

Kad je Rapalskim ugovorom od 12. novembra 1920. dobila od Jugoslavije veći deo onih teritorija u Istri i Dalmaciji koje je tražila, i Italija je počela drugačije da gleda na Malu Antantu. Nestalo je zlovolje prema ovom savezu, a sa njegovim opiranjem restauraciji Habsburga i otvoreno se s njim solidarizalo. Te promene u držanju Francuske i Italije prema Maloj Antanti ukazivale su jasno na to da je opasnosti od mađarske oružane intervencije protiv njenih članica u cilju revizije Trijanonskog ugovora nestalo. Ostala je, međutim, opasnost od povratka Habsburga na presto u Mađarskoj, na koju je sada Mala Antanta koncentrisala najveću pažnju. Uskoro se pokazalo da je za ovakvu orijentaciju bilo razloga. Bivši austrijski car i mađarski kralj Karlo Habsburški, koji je živeo u emigraciji u Švajcarskoj, ohrabren uspešnim povratkom grčkog kralja Konstantina na presto, rešio je da i sam okuša sreću u Budimpešti. Pri tom je mnogo polagao na indicije koje je dobio da bi njegov povratak na presto bio dobro primljen u Francuskoj.

Na dan 26. marta 1921. Karlo se pojavio u Sombathelju, odakle je sutradan doputovao u Budimpeštu, gde se sastao sa regentom Hortijem. Zatražio je da mu Horti preda vlast, uveravajući ga da za ovakav korak ima saglasnost francuske vlade. Obavestivši se preko francuskog predstavnika u Budimpešti da to nije istina, Horti je odbio zahtev svog bivšeg vladara, opominjući ga da bi njegov povratak na presto izazvao vojnu intervenciju Male Antante. Iako je u Hortijevom odbijanju bilo i ličnih motiva, koji su proisticali iz njegove vlastoljubivosti, on je bio u pravu strahujući od Male Antante. Ona je budno motrila šta se u Mađarskoj radi, a 29. marta njene članice su energično protestovale protiv pokušaja restauracije. Još dan pre toga predstavnici Italije i Engleske su izjavili Hortiju da bi njihove vlade bile protiv povratka jednog Habsburga na mađarski presto. Ohrabren ovakvim stavom velikih sila, jugoslovenski poslanik u Budimpešti saopštio je regentu da bi Karlova restauracija za Malu Antantu mogla biti casus belli. Istovetnu pretnju uputio je 30. marta i čehoslovački ministar Beneš. Na njegovu inicijativu istog dana su se čehoslovačka i jugoslovenska vlada dogovorile da Mađarskoj predaju ultimatum: Karlo mora do 3. aprila napustiti Mađarsku,

262

jer će u protivnom 4. aprila to učiniti predstavnici zemalja Male Antante. Pred ovako energičnim stavom Čehoslovačke i Jugoslavije, Konferencija ambasadora u Parizu je 1. aprila takođe zatražila od peštanske vlade da Karla Habsburškog ukloni sa teritorije Mađarske. Obavešten o svemu, Karlo je najpre otezao sa odlaskom, ali kad se pronela vest da Jugosloveni kod Subotice koncentrišu trupe, on se 5. aprila vratio u Švajcarsku.

Iako je pokušaj Karla Habsburškog propao, bilo je jasno da opasnost od restauracije ove dinastije u Mađarskoj nije definitivno otklonjena. Pred tom opasnošću Rumunija je u aprilu 1921. rešila da bilateralnim ugovorima o savezu sa Čehoslovačkom i Kraljevinom SHS i formalno pristupi Maloj Antanti. Takvi su ugovori i potpisani 23. aprila sa Pragom i 7. juna sa Beogradom. Dok je Rumunskočehoslovački savez bio isključivo uperen protiv Mađarske, Rumunskojugoslovenski je bio i protiv Mađarske i protiv Bugarske, koja je, takođe, imala teritorijalnih zahteva prema obema zemljama.

Da je strahovanje Čehoslovačke, Jugoslavije i Rumunije od novog pokušaja habsburške restauracije bilo opravdano, pokazalo se još jednom u toku 1921. godine. Na dan 21. oktobra Karlo Habsburški je, u pratnji bivše carice Zite spektakularno doleteo avionom iz Svajcarske i spustio se nedaleko od Šoprona. Odmah mu je prišao "Bataljon Ostenburg", a zatim još neke vojne jedinice, tako da se oko Karla okupilo 3.000 vojnika. S tom vojskom on je, preko Đera, krenuo železnicom za Budimpeštu. Vlada je u susret Karlu uputila ministra Vaša da ga odvrati

od zamišljenog pohoda, ali ovaj nije hteo ništa da čuje, nastavivši s trupama, koje su se uz put povećavale, napredovanje. Već 23. oktobra stigao je nadomak prestonice. Vlada je tada na ex kralja poslala trupe. Sutradan, 24. oktobra, u ovoj operetskoj borbi sve je bilo gotovo: Karlova ekspedicija je bila opkoljena, a njen vod zarobljen i interniran u jedan manastir na Blatnom jezeru.

Već na samu pojavu Karlovu u Mađarskoj između članica Male Antante su počela intenzivna konsultovanja. Njihov je rezultat bio Benešov ultimatum mađarskoj vladi od 22. oktobra, kojim je, za slučaj da se Karlo ne po

263

vuče iz Mađarske, zaprećeno ratom. Mađarska vlada je odgovorila da će Karlo biti uklonjen. Pridružujući se Benešovu koraku, Jugosloveni su 23. oktobra zatražili i intervenciju Engleske i Francuske, i, kao Česi dan ranije, objavili delimičnu mobilizaciju. Nekoliko dana docnije Mala Antanta je, na Benešov predlog, proširila svoje zahteve Budimpešti: Karlo će biti proteran iz Mađarske i zakonskim putem lišen prava na presto, Mađarska će se obavezati na poštovanje Ugovora o miru, razoružaće svoju vojsku pod kontrolom Male Antante i isplatiće Čekoslovačkoj i Jugoslaviji odštetu zbog izvršene mobilizacije. Velike sile, koje su, takođe, bile angažovane u ovoj aferi, uputile su, preko Konferencije ambasadora, 24. oktobra zahtev mađarskoj vladi da izvrši detronizaciju Karla Habsburškog. U tom pogledu sile su se saglasile s Malom Antantom. Ali ostale njene zahteve, o kontroli mađarskog razoružanja i plaćanju odštete, one su dezavuisale, pa ih je i Mađarska lako odbila. Njen Parlament je, međutim, zakonom od 3. novembra 1921. definitivno lišio Karla Habsburškog prava na mađarski presto. U Čekoslovačkoj i Jugoslaviji je izvršena demobilizacija. Bivši car i carica su se povukli na ostrvo Maderu, gde je Karlo, pet meseci kasnije, umro, napunivši jedva 35 godina života.

Drugi pokušaj restauracije Habsburga još više je međusobno zbližio članice Male Antante. Učvršćena tokom 1922. novim ugovorima, kao i ženidbenom vezom jugoslovenskog i rumunskog dvora, Mala Antanta je nastavljala da igra određenu ulogu na području Centralne i Jugoistočne Evrope.

Jugoslovenska okupacija delova Baranje koji su po Trijanonskom ugovoru pripali Mađarskoj bila je takođe svojevrstan politički problem u Podunavlju sve do sredine 1921. I posle potpisivanja ovog ugovora Jugosloveni su i dalje uporno držali pod svojom okupacijom Pečuj i "baranjski trokut". Tamo su, posle sloma Mađarske Sovjetske Republike, stigle stotine i hiljade emigranata, ne samo učesnika Komune već i Karoljijevih pristalica. Među njima su bili i bivši ministri Oskar Jaši i Bela Linder.

264

Ova je emigracija tražila da Jugosloveni što duže ostanu u Baranji, a jugoslovenska vlada je u te zahteve polagala izvesne nade. Linder je jednim pučem u septembru 1920. bio proglašen za gradonačelnika Pečuja. Njegove pristalice i jugoslovenski patrioti iz ovog kraja proglasili su

15. avgusta 1921. tzv. Baranjsku Republiku. Cilj je bio da se spreči povratak Baranje Mađarskoj. Postignuto je baš obrnuto. Velike sile, koje su još u julu 1921. zatražile od jugoslovenske vlade neodložno napuštanje mađarske teritorije, sada o odlaganju evakuacije ni za jedan jedini dan nisu htele da razgovaraju. Mađarske trupe dobile su naredbu da uđu u Baranju. Jugosloveni više nisu imali kud: 19. avgusta povlačili su se iz Pečuja i Bajе gotovo bežeći. U stopu za njima nastupale su mađarske trupe, koje su već sutradan zaposlele celu Baranju. Zajedno sa jugoslovenskim jedinicama, iz Baranje su bežali i mnogi mađarski revolucionari i jugoslovenski nacionalisti.

6. SLOM UGOVORA U SEVRU

Imperijalističko otimanje oko otomanskih teritorija izazvalo je već sredinom 1919. veoma snažan nacionalnooslobodilački pokret turskog naroda, kojem je od juna stajao na čelu pukovnik Mustafa Kemal. Nasuprot sultanskoj vladi, koja se pokazivala potpuno neotpornom pred stranim pritiscima, Mustafa Kemal je formirao novu nacionalnu vladu. Pod pritiskom sila, a naročito "već itih prijatelja Turske" Engleza, sultan Mehmed IV je stavio Kemalpašu van zakona, a onda potpisao ugovor u Sevru. Nacionalni pokret je tada, međutim, bio već toliko snažan da mu sultanska osuda nije ništa značila. Kemalpašina vlada je, štaviše, sazvala Veliku narodnu skupštinu, koja je odbacila ugovor iz Sevrа i donela odluku o zbacivanju sultana Mehmeda IV i proglašenju republike. Vlada Mustafe Kemala je tada saopštila svoje političke ciljeve: nezavisnost Turske, integritet nacionalne teritorije, ukidanje režima kapitulacija, isključenje stranih uticaja iz Anadolije i predavanje uprave nad Bosforom i Dardanelima Konferenciji crnomorskih država, pružanje efikasne zaštite nacionalnim manjinama u Turskoj. Za ove ciljeve Turska je tek imala da se izbori.

...

265

U Zapadnoj Anadoliji operisala je tada grčka vojska, u Carigradu su bili Englezi, u Kilikiji Francuzi, a u Adaliji Italijani. Sve do kraja 1920. turski nacionalisti su u borbi sa Grcima trpeli poraze, a onda su ih 7. januara 1921. snažno porazili kod Inona. Grci nisu ni pomišljali na odstupanje, već su pripremili novu ofanzivu. Naročito su borbeno raspoloženje ispoljili posle povratka kralja Konstantina na presto, u februaru 1921, koji je iskoristio poraz iz januara da se osveti svom starom protivniku Venizelosu. Optuživši ga zbog neuspjeha, oterao ga je sa vlasti i obećao Grcima pun uspjeh u Turskoj. Francuzi i Italijani su pokušali da odvrte Grčku od dalje borbe, ali im je novi grčki premijer Gunaris samouvereno poručivao da je ugovor u Sevru doduše mrtav, ali da će "nov ugovor (...) pisati na ratištu grčki bajoneti." Pokušaj da se od ugovora u Sevru spase što se spasti može i da se REŠI "turski problem" učinjen je na prvoj Londonskoj konferenciji od 21. februara do 14. marta 1921. Pored predstavnika Engleske, Francuske, Italije i Japana, na ovoj konferenciji je učestvovala Nemačka (zbog reparacija), Grčka, te dve turske delegacije sultanska i kemalistička. Turska nacionalna vlada je postavila sledeće zahteve: vraćanje turskih granica iz 1913, evakuacija Smirne, priznavanje turskog suvereniteta nad moreuzima, ukidanje kapitulacija i odobravanje Turskoj da drži armiju koja će biti dovoljna za odbranu njenih suvozemnih i pomorskih granica. Italijani i Francuzi su ispoljili sklonost da prihvate turske zahteve, ali su ih Englezi od toga odvratili, ušlo vi j avaj ući svoj stav u pitanju reparacija podrškom Francuza i Italijana u turskom pitanju. Tako je došlo do formulisanja predloga velikih sila, koji su 11. marta

saopšteni i Turskoj i Grčkoj: strane trupe će se povući iz Carigrada, Turci će dobiti pravo učešća u komisiji koja kontroliše njene državne finansije, Smirna ostaje suvereni deo Turske, ali Grci zadržavaju pravo da u njoj drže svoj garnizon, Jermeniji se priznaje nezavisnost. I Grčka i Turska su odbacile ove predloge. Vlada Mustafe Kemala utoliko lakše što je u rukama već imala Ugovor o miru i saradnji sa Sovjetskom Rusijom, koji će biti potpisan već 16. marta 1921. Po tome ugovoru poništavaju se svi ugovori carske Rusije sa Turskom, sovjetska vlada se odrekla prava iz re

266

zima kapitulacije, kao i starih turskih dugova carskoj Rusiji. O režimu plovidbe moreuzima treba da odlučuju crnomorske države, a Turskoj se vraćaju njene nekadašnje teritorije Kars i Ardahan.

Zapadne sile su bile veoma nezadovoljne zbog ovakvog Sovjetskoturskog ugovora, a Englezi su podstakli Grke na nastavljanje vojnih operacija. Njihova letnja ofanziva 1921. počela je uspešno, pa su stigli na samo stotinak kilometara do Kemalove prestonice Ankare. U septembru 1921. doživeli su težak poraz na Sakariji, koji je već nagoveštavao konačni neuspeh njihovih nastojanja. Još pre poraza Grka na Sakariji, Italijani su u junu povukli svoje snage iz Adalije, pošto im je Kemalova vlada priznala pravo na eksploataciju ugljenokopa u Herakleju. Osim toga, Italijani su odustali od prvobitne namere da Grčkoj vrate ostrvlje Dodekanez. Posle Sakarije iz turskog kovitlaca su požurili da se izvuku i Francuzi. Predsednik Spoljnopolitičkog odbora njihovog Senata FranklenBujon je 20. oktobra 1921. zaključio u Ankari ugovor sa vladom Mustafe Kemala po kojem se Francuska obavezala da povuče trupe iz Kilikije (osim iz sandžaka Aleksandrete), dok su Turci obećali sve predviđene koncesije francuskim preduzimačima na izgradnji turskih železnica. Ugovor u Ankari je u stvari označio da je Francuska de facto priznala Kemalpašinu vladu. Englezi su time bili krajnje nezadovoljni i gorko su prebacivali Francuzima savezničko neverstvo.

Uprkos svemu, Grci su nastavljali, očevidno sve beznadežniju, borbu u Turskoj. To je trajalo sve dok nisu bili strahovito tučeni u oblasti AfonKarahisar, od 26. do 31. avgusta 1922. Njihove trupe su bile bačene u more, pošto su im prethodno izmasakrirane desetine hiljada vojnika. Kemalpašine trupe su 9. septembra ušle u Smirnu. Tek tada je Grke i Engleze zahvatila panika. U Grčkoj je došlo do vojnog udara, kralj Konstantin je ponovo bio zbačen sa prestola, a predsednik vlade Gunaris, nekoliko ministara i generala streljani su. Britanska vlada, koja je Grke i uvalila u ovu katastrofu, tražila je na sve strane pomoć. Ona je i sada želela da vodi rat "do poslednjeg Francuza". Ali ovoga puta na njene apele nisu se odazvali ni Francuska, ni Italija, pa čak ni britanski dominioni. A Mustafa Kemal je stajao pred Carigradom,

267

tražeći gotovo ultimativno da engleske trupe napuste grad i da se Turcima preda Istočna Trakija do reke Marice. Nemajući kud, Englezi i njihovi štićenici bili su primorani da prihvate ove uslove i da 11. oktobra potpišu primirje u Mudaniji. Mustafa Kemal je ušao u Carigrad i

2. novembra 1922. proglasio svrgavanje poslednjeg turskog sultana s prestola. Ovaj neuspeli platio je padom sa vlasti i britanski premijer Lojd Džordž.

Nova, konzervativna vlada Velike Britanije, u kojoj je lord Kerzon zadržao položaj ministra spoljnih poslova, predložila je da konferencija radi pripremanja mirovnog ugovora sa Turskom otpočne što pre u Lozani. Pošto je to svuda prihvaćeno, konferencija je otvorena 20. novembra 1922. Na njoj su učestvovala Velika Britanija, Francuska, Italija, Japan, Turska, Rumunija, Jugoslavija i Grčka. Sovjetska Rusija je pozvana da učestvuje samo u raspravljanju o statusu moreuza, a Bugarska o Trakiji. Sovjeti su protiv ove diskriminacije bezuspešno protestovali. U svojstvu "posmatrača" na konferenciji je učestvovao i predstavnik SAD. Najžešće debate na konferenciji u Lozani vođene su oko tri pitanja: plovidbe moreuzima, režimu kapitulacija i suverenitetu nad Mosulom.

U vezi s Bosforom i Dardanelima sovjetski ministar inostranih poslova je podneo predlog da se moreuzi potpuno otvore za celokupnu trgovačku i potpuno zatvore za bilo čiju ratnu flotu, kako u vreme mira, tako i u vreme rata. Inače, suverenu vlast nad moreuzima imala bi Turska. Britanci su se sovjetskom predlogu oštro suprotstavili zahtevom da moreuzi uvek budu otvoreni kako za trgovačke, tako i za vojne brodove, jer bi bez toga Rusi nametnuli nesmetanu hegemoniju na Crnom moru.

U debati o kapitulacijama Turci su bili beskompromisni u traženju njihove likvidacije, a Englezi i ostale zapadne sile nastojali su da bar nešto od privilegija koje su one davale očuvaju. Najzad, rasprava o britanskom zahtevu da se Turska odrekne u korist Iraka (tj. njenog mandatora Engleske) suvereniteta nad Mosulom dovela je do krize i prekida konferencije. Prekid je trajao od 7. februara do 9. aprila 1923. Uskoro posle toga u Lozani je jedan beli emigrant ubio sovjetskog diplomatu Vorovskog, pa vlada SSSRa više nije učestvovala u pripremanju mirovnog ugovora sa Turskom.

268

Sredinom 1923. rad konferencije bio je, najzad, okončan, pa je 24. jula Mirovni ugovor sa Turskom bio potpisan. Po tome ugovoru Turskoj je ostala CELA njena nacionalna teritorija u Maloj Aziji, kao i Istočna Trakija sa Jedrenom. Turska se odrekla svih arapskih zemalja: Arabije, Sudana, Egipta, Tripolitanije, Sirije, Palestine i Mesopotamije zajedno sa Mosulom. Izgubila je i ostrva Lemnos, Samos, Hios, Mitilenu, Samotraku i druga. Ukinute su kapitulacije, a moreuzi su neutralizovani i otvoreni za plovidbu kako trgovačkih, tako i ratnih brodova. Ustanovljena je i Međunarodna komisija za moreuze, u kojoj su bili predstavnici Francuske, Velike Britanije, Italije, Japana, Bugarske, Rumunije, Jugoslavije, Grčke, Turske, SSSRa (kad potpiše ugovor) i SAD (kad budu htele). Posebna odredba ugovora odnosila se na razmenu nacionalnih manjina između Turske i Grčke. Ta se razmena svela na proterivanje 1,400.000 Grka iz Turske.

Tako je Turska Republika, zahvaljujući vlastitoj borbi, odbranila svoju nezavisnost i ušla čvrsta i jaka u svoje novo istorijsko razdoblje.

7. ARAPSKÉ TERITORIJE

U razdoblju posle prvog svetskog rata arapski narodi i zemlje ulaze u većoj meri u međunarodne odnose, pre svega zahvaljujući svojim nacionalnim pokretima i otporu koji su pružali stranim pritiscima i osvajačima, ali isto tako i zahvaljujući strateškoekonomskom značaju svojih područja. Tokom prvog svetskog rata i neposredno posle njega pažnja svetske diplomate je i javnosti koncentrisana je na arapske teritorije u prednjoj Aziji, koje su povele žilavu borbu za nacionalnu emancipaciju od Turske, da bi zatim bile izložene osvajačkim

namerama Engleske i Francuske. Kasnije, kako se nacionalni otpori arapskih naroda budu javljali i u drugim zemljama, tako će i one ulaziti u krug sve življeg interesovanja međunarodne politike.

Nesporazumi između Velike Britanije i Francuske u toku Mirovne konferencije oko deobe "turskog nasleđa" na Bliskom istoku podsticajno su delovali na Arape da se odupiru njihovim imperijalističkim planovima. To je,

269

kao što srno videli, nagnalo Engleze i Francuze da se u San Remu ipak nagode oko podele "plena". Posle konferencije u San Remu Francuzi su prešli u ofanzivu protiv nacionalnog pokreta u Siriji. U julu 1920. general Guro je osvojio Damask i otuda proterao kralja Fejsala. Guro je odvojio Siriju od Libana. Liban je formiran kao politički jedinstvena, a Sirija kao federativna država. Naslednik generala Guroa, general Vegan, ukinuće 1923. federativni status i u Siriji i zavešće centralističku državnu organizaciju. Liban će pod francuskom vlašću jedno vreme doživeti unutrašnje spokojstvo i prosperitet, ali će društvene, političke i verske suprotnosti između muslimana i hrišćana (maronita) biti stalno prisutni faktor latentne unutrašnje nestabilnosti. Sirija je posle 1920. u rukama Francuza bila samo prividno smirena. U Iraku je tokom 1920. i početkom 1921. došlo do nekoliko ustanaka protiv britanske vlasti i vojnog prisustva. Ministar kolonija Vinston Čerčil je zato u martu 1921. sazva u Kairu konferenciju sa najvišim predstavnicima Britanske Imperije na Bliskom istoku da bi se potražio izlaz iz teškoća u Iraku. Odlučeno je da se Englezi izmire sa Fejsalom od Hedžasa, kojeg su Francuzi proterali iz Sirije, i da mu ponude presto u Iraku. Ako bi on na to pristao i vladao u sporazumu sa Britancima, ovi bi iz Iraka povukli sve svoje trupe osim nekih vazduhoplovnih jedinica. Sporazum sa Fejsalom u ovom smislu lako je postignut tokom 1921. Što se tiče Fejsala i njegovog brata Abdulaha, koji je do tada sedeo na iračkom prestolu, Englezi su i za njega pronašli rešenje. Odvojili su od Palestine teritorije istočno od reke Jordana i na njima formirali novu državu Transjordaniju. Tu je za emira 1922. doveden Abdulah. Ove engleske odluke i naimenovanja potvrdilo je 1922. i Društvo naroda. U zapadnom delu Palestine nastavljeno je intenzivnije naseljavanje Jevreja.

Dodelivši vladarske prestole u Iraku i Jordanu (Transjordaniji) Fejsalu i Abdulahu, Englezi su se pobojali da hašemitska dinastija ne ojača previše i ne ujedini jednog dana sve svoje snage protiv britanske dominacije. Zato su protiv trećeg brata Alija i njegovog oca Huseina, koji su vladali u matičnoj hašemitskoj državi Hedžasu, tajno podstakli i pomogli suparničku arabijsku dinastiju

270

Vahabita, koja je pokrenula svoja ratoborna beduinska plemena i 1924-1925. proterala Hašemite iz Hedžasa. Na taj su način Englezi za izvesno vreme paralisali otpore svojoj vlasti nad arapskim teritorijama na Bliskom istoku.

Smirivanje arapskog nacionalnog pokreta na bivšim turskim posedima nije značilo i kraj toga pokreta u celini. Njegovo glavno poprište postao je sada Egipat. Sudbina Egipta kao područja kolonijalne ekspanzije određivana je još u 19. veku, kad su Britanci, da bi se dokopali

kontrole nad Sueckim kanalom, počeli 1875. da potčinjavaju ovu zemlju, nametnuvši joj svoj protektorat. I pored toga, Egipat je formalno ostao u sastavu Osmanskog Carstva sve do 18. decembra 1914, kad su Englezi jednostranim aktom proglasili ukidanje turskog suvereniteta nad ovom državom. U toku prvog svetskog rata Egipat je bio pretvoren u britansku vojnu bazu, iz koje je general Alembi vodio ofanzivne operacije protiv Turaka u Palestini i iz koje je pomagao arapski oslobodilački pokret. Kraj prvog svetskog rata Egipćani su dočekali s velikim nadama. Pozivajući se na Vilsonovih Četrnaest tačaka postavljali su pitanje svoje nacionalne i državne nezavisnosti. U tom cilju je u novembru 1918. jedna delegacija egipatskih političara (Vafd el Masri), na čelu sa bivšim ministrom Saad Zaglulpašom, zatražila od visokog engleskog komesara Ser Redžinalda Vingejta punu nezavisnost Egipta. Zahtev delegacije podržala je i od britanaca zavisna egipatska vlada. Ona je još zatražila da se Zaglulpaši i članovima njegove delegacije odobri odlazak na pregovore u London. Vingejt je odbio oba ova zahteva, a Saad Zaglul je na to osnovao političku partiju pod nazivom Partija delegacije (Vafd), kojoj je osnovni cilj bio borba za samostalnost egipatske države. Vafd je odmah preduzela žestoku antibritansku agitaciju, na šta su engleske vlasti odgovorile represalijama. Zaglulpaša je bio uhapšen i 1919. poslat u internaciju na Ostrvo Maltu. Britanska vlada je, ipak, razumela da se u politici prema Egiptu nešto mora menjati, pa je odlučila da ukine protektorat i da Egipat formira kao polusamostalnu državu. O tome je 1920-1921. vodila pregovore baš sa Partijom Vafd, ali ti pregovori nisu doveli do rešenja. Prekinuvši pregovore, Britanci su, opet svo

271

jom jednostranom odlukom, 28. februara 1922. ukinuli protektorat i u martu iste godine za kralja Egipta doveli dotadašnjeg sultana Fuada I. Uz to su osnovali i dvodomni parlament, pretvarajući tako Egipat u parlamentarnu monarhiju. Pod svojom direktnom kontrolom Englezi su zadržali obezbeđenje komunikacija kroz Egipat, odbranu ove zemlje od spoljne opasnosti i zaštitu interesa stranaca i nacionalnoverskih manjina u Egiptu. Time je završena prva faza borbe Egipta za nezavisnost.

Nakon prvog svetskog rata pažnju svetske javnosti je zaokupljala nekoliko godina jedna romantična epizoda iz nacionalnooslobodilačke borbe Marokanaca. Ta borba protiv francuske i španske kolonijalne uprave započela je zapravo još pred prvi svetski rat, ali je kulminirala u ustanku planinskog plemena Rifa u španskom delu Maroka. Pod vodstvom legendarnog i slikovitog Abdel Krima, Rifi su počev od 1920. naneli Špancima više poraza, a 1922. su proglasili samostalnu republiku Rifa. To je uznemirilo Francuze, jer je podsticalo nacionalni pokret i u njihovom delu Maroka. Zato su udružili snage sa Špancima i posle dugih borbi savladali Rife tek 1926. godine.

Započeta u godinama prvog svetskog rata i neposredno posle njega, nacionalna borba Arapa je tek trebalo da se rasplamsa i da se pretvori u značajnu činjenicu međunarodne politike.

8. DALEKI ISTOK VAŠINGTONSKA KONFERENCIJA

Pored Evrope, Daleki istok je drugo ključno područje međunarodne politike u celom 20. stoleću. Problemi koji su se na ovom prostranom području postavljali između dva svetska rata imali su dugu predistoriju, koja je počinjala još sa prvim oblicima evropske ekspanzije u Kini 40ih godina 19. veka. Međutim, kontinuitet međunarodnih problema u obliku u kojem su se postavili posle prvog svetskog rata počeo je uglavnom na prelazu iz 19. u 20. stoleće. Taj početak označavaju sledeća zbivanja.

272

— Završetak porobljavanja i podele Kine na interese sfere velikih sila posle "bokserskog ustanka" 1900.

— Izlazak Japana na međunarodnu pozornicu kao velike sile koja agresivno postavlja svoje pretenzije prema Koreji (Kineskojapanski rat 1894-1895), Mandžuriji i Kini (ruskojapanski rat 1904-1905), itd.

— Pojava Sjedinjenih Američkih Država kao snažnog imperijalističkog takmaka na Dalekom istoku, koji doktrinom "otvorenih vrata" želi da obezbedi svoj prodor u Kinu.

— Narastanje elemenata nacionalne i socijalnopolitičke revolucije u samoj Kini, koja će decembra potreći ovu ogromnu zemlju.

Kao što se vidi, u samom žarištu dalekoistočnih problema u prvoj polovini 20. veka stoji golema Kina i borba Japana i ostalih imperijalističkih sila (Engleske, Francuske i SAD, a do 1917. i Rusije) za ovladavanje njenim prostranstvima, njenim bogatstvima.

U toku prvog svetskog rata glavno obeležje međunarodnoj aktivnosti na Dalekom istoku davala je japanska ekspanzija u Kini i na Pacifiku. U tom periodu japanska osvajačka nastojanja čvrsto će se isprepletati sa kineskom društvenopolitičkom krizom koja je započela građanskom revolucijom 1911-1912.

Izbijanje velikog ratnog požara u Evropi 1914. Japan je shvatio kao svoju istorijsku šansu. "Sad je za Japan najpovoljniji trenutak da REŠI kinesko pitanje. Ovako povoljna prilika neće se možda pružiti za hiljadu godina." Tako je pisalo u jednom manifestu japanske nacionalističke organizacije "Crni zmaj" iz avgusta 1914. U osnovi sličan stav imala je i japanska vlada, s tim što je ona morala voditi računa i o mogućoj reakciji ostalih velikih sila protiv njenog jednostranog "rešavanja kineskog pitanja". Da bi tu reakciju ublažila, japanska vlada se odlučila da prodiranju u Kinu pristupi pod maskom učešća u ratu na strani Antante. Tako su Japanci u avgustu 1914. ušli u rat protiv Nemačke, ali čvrsto rešeni da operišu samo na Dalekom istoku za svoj sopstveni račun.

273

Prvi ratni cilj Japana bio je da se dokopa nemačkih poseda u Kini i u Tihom okeanu. Proklamujući ovaj cilj, Japan je obećavao da će "zakupljenu teritoriju" KiaoČou, koju će oduzeti Nemcima, na kraju rata vratiti Kini. Ovom teritorijem, koja se nalazi u provinciji Šantung, s najvažnijom lukom Cing Tao, Japanci su ovladali 7. novembra 1914. U međuvremenu osvojili su Maršalska, Marijanska i Karolinška ostrva. Time je japansko ratovanje u prvom svetskom ratu praktično bilo završeno. Ali japanskoj vladi nije bilo ni na kraj pameti da tu završi i svoju osvajačku politiku. Na dan 18. januara 1915. ona je predsedniku Kineske Republike generalu Juan Se Kaju predala spisak svojih zahteva koje bi Kina morala da ispuni ako želi da na kraju rata dobije Kiao Čou. To je bio dokumenat poznat pod imenom "Dvadeset jedan zahtev". U njemu Japan traži saglasnost da provincije Šantung, Južnu Mandžuriju, Istočnu Mongoliju, rudom bogati Hanjehping, u Centralnoj, i Fukien, u Južnoj Kini, pretvori u područja svog isključivog uticaja. Uz ove zahteve, koji se moraju ispuniti "bez odlaganja", Japan je postavio i takva potraživanja koja bi se mogla ispuniti u "manjeviše dalekoj budućnosti". Ta, tzv. V grupa zahteva sadržavala je pravo Japanaca da "kupuju zemlju u unutrašnjosti Kine za izgradnju škola i bolnica", kao i pravo "snabdevanja" kineske vlade "tehničkim savetnicima, kineske vojske instruktorima, a kineske policije oficirima". Ovi su zahtevi imali očevidan cilj da Kinu pretvore u japansku koloniju. Kineska vlada je oklevala sa prihvatanjem ovih zahteva, ali, usamljena i bez strane zaštite, na kraju je kapitulirala i 25. maja 1915. potpisala sa Japanom ugovor kojim je prihvatila sve njegove zahteve osim onih iz V grupe. Oni su ostavljeni za neko docnije sporazumevanje. Tako je Japan, koristeći se zauzetošću evropskih sila u prvom svetskom ratu, obezbeđivao sebi kudikamo najpovlašćeniji položaj u Kini. On je ipak znao da mu ove iznuđene koristi posle rata neće biti sigurne ukoliko blagovremeno ne obezbedi saglasnost drugih sila. Opet koristeći se ratnim nevoljama svojih "saveznika", Japan im je tokom 1916. i početkom 1917. iščupao ugovore o svojim "specijalnim interesima" u Kini. Do tih ugovora Japan je došao najvećma zauzimanjem ruske vla

18

274

de, koja se plašila njegovog prelaska u nemački tabor i udara Rusiji u leđa. Posle svog ulaska u rat, takav ugovor su s Japanom, nakon mnogo nagađanja i otezanja, 2. novembra 1917. potpisale i SAD u obliku tzv. Lansingove note. Tim ugovorom "vlada Sjedinjenih Američkih Država priznaje da Japan ima posebne interese u Kini, naročito u onom delu koji se nalazi u susedstvu njegovih teritorija". Zauzvrat, Japan se ipak morao obavezati na poštovanje principa "otvorenih vrata", nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Kine. Sa takvim obezbeđenjem svojih interesa Japan je dočekao kraj prvog svetskog rata i početak Versajske konferencije.

Kina je, naprotiv, kraj prvog svetskog rata sačekala u punom unutrašnjem društvenopolitičkom razdoru. Od godine 1917. u njoj postoje dve vlade i dve države: revolucionarna, na Jugu, kojom upravlja partija Kuomintanga, na čelu sa svojim vođom Sun Jat Senom, i vojnobirokratska (legalna) vlada Kine, koja još sedi u Peking. Ma koliko međusobno duboko i trajno sukobljavane, dve Kine su 1919. našle dovoljno mudrosti i patriotizma da na Mirovnu konferenciju upute jednu zajedničku delegaciju. Pred bezobzirnim nasrtajima drugih, jačih imperijalističkih sila, ta joj činjenica na Konferenciji ipak neće mnogo pomoći. U Versaju je, naime, kineska delegacija, pozivajući se na Vilsonovih Četrnaest tačaka, tražila: da se Kini vrate sve bivše nemačke kolonije na njihovoj nacionalnoj

teritoriji koje sada drži Japan, da se poništi iznuđeni ugovor sa Japanom iz 1915, da se ukinu sva prava eksteritorijalnosti (kapitulacije) i svi neravnopravni ugovori nametnuti Kini od strane velikih sila tokom 19. i 20. veka. Velike zapadne sile (Engleska, Francuska i SAD) nisu htele da se odreknu povlastica koje su uživale u Kini, pa ih nisu mogle uskratiti ni Japanu. Osim toga, njih su, kolikotoliko, ipak obavezivali ugovori zaključeni s Tokijom u toku rata, dok je Vilsonu ruke prema Japancima vezivao i strah da oni ne miniraju njegovu ideju o Društvu naroda. Iz svih tih razloga velike sile su složno podržale zahtev Japana da mu se ostave sve bivše nemačke kolonije u Kini i na Pacifiku severno od ekvatora. Diplomatska pobeda Japana je na Versajskoj konferenciji, dakle, bila potpuna, ali se vrlo brzo moglo po

275

sumnjati da će biti i dugog veka. Ogorčenje u Kini je bilo ogromno. Njena delegacija nije potpisala Mirovni ugovor, a u samoj zemlji izbile su velike demonstracije i štrajkovi, došlo je do bojkota strane robe, do napada na diplomate, do izliva besa prema Japancima i kapitulantskoj pekinškoj vladi. I u Sjedinjenim Američkim Državama koncesije učinjene Japanu podvrgnute su najžešćoj kritici. U SAD se digao ceo val protesta protiv "užasnih koristi od rata" koje je Japan stekao. Protivnici predsednika Vilsona i Versajskog ugovora su se upravo na ove ustupke i obarali s najvećom jarošću. Senator Bora ih je nazivao "sramnom pogodbom", a Henri Kabot Lodž je govorio da je to "kapitulacija pred Japanom", zbog koje će SAD kadtad morati da ratuju za odbranu "civilizacije". Zataškavajući svoje "zasluge" za ugovor sa Japanom iz 1917, sad je i državni sekretar za inostrane poslove Lansing svu odgovornost za popuštanje Japancima prebacivao na svoga predsednika. Ovakav stav američke političke javnosti ohrabruje Kineze na još odlučniji otpor japanskom pritisku. Posle odbacivanja Versajskog ugovora od strane Senata SAD, američkojapanski odnosi dospeli su u stanje zategnutosti. Pored problema Kine, u kojem su se američkojapanski interesi na j direktni je sudarili, još su tri izvora ove zategnutosti: Koreja, Istočni Sibir i Ostrvo Jap.

Koreja je došla na istaknuto mesto američkojapanskih odnosa još u proleće 1919, kad su u njoj izbile antijapanske demonstracije, koje su se uskoro pretvorile u oružani ustanak. Ustankom je bilo zahvaćeno blizu 600 sela i gradova. Japanci su energično reagovali, slomili pobunu i sproveli oštre represalije, u kojima je više stotina lica ubijeno, a oko 30 hiljada bačeno u zatvore. Kako se situacija u Koreji ni posle ovoga nije sasvim smirila, služila je kao odlično sredstvo žestoke antijapanske kampanje u američkoj javnosti. Što se tiče Istočnog Sibira, on je bio aktuelna tema američkojapanskih odnosa još od njihove zajedničke in

18*

276

tervencije u Rusiji 1918. Sve očevidnija namera Japana da i posle okončanja građanskog rata u ovoj zemlji zadrži priobalne delove Istočnog Sibira i severni deo Sahalina jako je uznemiravala Amerikance, jer je bila nov znak japanske ekspanzije. To uznemirenje je došlo

do punog izražaja posle povlačenja američkih vojnih snaga iz Sibira u aprilu 1920. Još uoči toga povlačenja vlada SAD je zatražila i od Japana da evakuiše svoje snage iz Rusije, ali su iz Tokija 31. marta odgovorili da će se "privremena" okupacija Sibira nastaviti sve dok na ovim teritorijama ne bude osigurana bezbednost japanskih podanika.

U decembru 1920. na teritoriji Istočnog Sibira boljševici su obrazovali Dalekoistočnu Republiku, čija je vlada imala sedište u gradu Čita. Teorijski nezavisna od vlasti Sovjetske Rusije u Moskvi, vlada Dalekoistočne Republike je u februaru 1921. saopštila da je njen najvažniji zadatak da "sasvim istera stranu okupacionu vojsku" iz svoje zemlje. Suočeni sa sve većim nezadovoljstvom SAD zbog produžavanja okupacije i sa opasnošću od novih komplikacija u samom Sibiru, japanski politički krugovi počinju, najzad, da u toku 1921. razmatraju mogućnost napuštanja ove teritorije. Kad su se sredinom 1921. u Dalekoistočnoj Republici pojavile i dve američke političke misije, vlada u Tokiju je shvatila da nešto mora preduzeti. Još očiglednije to joj je postalo posle objavljivanja američkog predloga o održavanju Vašingtonske konferencije početkom jula iste godine. Japanci će tada pokušati da od Rusa na brzinu izdejtstvuju neke ustupke, ali će pri tom nastupiti tako agresivno i neodmereno da neće ništa postići. Vlada Dalekoistočne Republike je, doduše, prihvatila japanski predlog o direktnim pregovorima, pa su oni i započeli 26. avgusta u Daljnom. U toku pregovora Japanci su ispoljili nameru da Istočni Sibir stave pod svoju ekonomsku i političku kontrolu. Delegaciji Dalekoistočne Republike oni su podneli ultimativne zahteve u 17 javnih i 3 tajne tačke. Ti su zahtevi, između ostalog, sadržali: rušenje svih utvrđenja na ruskim obalama Tihog okeana, zabranu Dalekoistočnoj Republici da drži ratnu flotu, pravo japanskih građana da u ovoj Republici poseduju nepokretnu svojinu, zabranu uspostavljanja komunističkog režima u Dalekoistočnoj Republici,

277

davanje Severnog Sahalina u 80godišnji zakup Japanu, zadržavanje japanskih trupa u sibirskom primorju sve dok vlada u Tokiju to bude smatrala potrebnim. Rusi nisu prihvatili ove zahteve, pa su se pregovori otezali bez ikakvih rezultata sve do početka Vašingtonske konferencije.

Ostrvo Jap, koje su velike sile na Versajskoj konferenciji prepustile Japanu, postalo je predmet spora između ove zemlje i SAD stoga što su Amerikanci, izgovarajući se potrebom međunarodne kontrole nad podvodnim telegrafskim kablom koji je ovuda prolazio, zahtevali takvu kontrolu (u kojoj bi i sami učestvovali) i za celo ostrvo. Japanci su ovaj zahtev energično odbili i obratili su se za podršku Društvu naroda. U februaru 1921. Društvo naroda je stalo na stranu Japana, potvrđujući njegov mandat nad ovim ostrvom kao i nad čitavim Karolinškim arhipelagom. Sjedinjene Američke Države su odbile da priznaju ovu odluku, budući da kao nečlan Društva naroda u njenom donošenju nisu učestvovala.

Ni ovo, međutim, nisu bili svi izvori nepoverenja i međusobne netrpeljivosti između SAD i Japana. Pored širenja u Kini, Amerikance je posle prvog svetskog rata veoma iritiralo japansko zaposedanje niza pacifičkih ostrva preko kojih su se Japanci približili nekim američkim posedima. Tako ih je okupacija ostrva Jaluit dovela na 2.000 milja od Havaja; sa Sajpana se za nekoliko časova mogao ugroziti Guam, a Maršalska ostrva su pružala uslove za kontrolu velike komunikacije Havaji-Filipini.

Iz tih razloga u političkoj javnosti SAD se najednom javilo uverenje o ugroženosti američkih interesa na Tihom okeanu i Dalekom istoku. U isto vreme vojni krugovi u Japanu organizuju

antiameričku agitaciju putem štampe, brošura i pamfleta i šire ideju o neizbežnosti američkojapanskog sukoba. To je posle prvog svetskog rata vidno zaoštrilo američkojapanske suprotnosti u ovom delu sveta. Ali na Dalekom istoku se za očuvanje svojih ranije stečenih pozicija (u Indiji, Malaji, Singapuru, Honkongu, Južnoj Kini, Indoneziji, Novom Zelandu, Australiji, itd.) žilavo borila i Velika Britanija pa u prvim posleratnim godinama nisu bile od malog značaja ni anglojapanske i angloameričke suprotnosti. U te suprotnosti i trvenja, naročito sa Japanom, bili su uključeni

278

i britanski dominioni Kanada, Australija i Novi Zeland, čiji će uticaj na formiranje engleske politike na Dalekom istoku biti znatan.

Zaoštavanje međunarodnih suprotnosti na Dalekom istoku dovelo je, suprotno optimističkim nadama koje su se javile na kraju rata, do nastavljanja trke u pomorskom naoružavanju između triju sila sa najjačim ratnim flotama na svetu. U prvi mah glavni učesnici u toj trci bile su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija, da bi im se od 1920. pridružio i Japan. Tradicionalni britanski stav u pogledu pomorskog naoružanja, stav koji je poštovan i u toku prvog svetskog rata, kao i neposredno posle njega, sastojao se u tome da engleska flota mora biti jaka bar toliko koliko su jake i mornarice dve druge najsnažnije pomorske sile zajedno. Američka ambicija snažno ispoljena u toku i na kraju ovog rata bila je, međutim, da se SAD u pomorskom naoružanju što pre izjednače sa Velikom Britanijom. Odnos snaga ratne flote SAD i Britanije bio je 1919. još uvek izrazito povoljan za Engleze. Dok su Amerikanci posedovali mornaricu sa ukupno 900.000 tona deplasmana, dotle su britanske pomorske snage raspolagala brodom od 2,400.000 tona. Međutim, u američkim brodogradilištima se u ovo vreme ubrzano izgrađuje novih 1,100.000 tona lađa, dok se u britanskim gradi samo 500.000 tona. Ovaj tempo naoružavanja je doprineo da su Amerikanci već 1921, uz druge brodove, imali, ili su završavali, i 16 supermodernih oklopnjača od po 32 do 43 hiljade tona. Time su se približavali snazi britanske flote, dok su daleko nadmašili japansku ratnu mornaricu. Odnos snaga između pomorskih snaga SAD i Japana bio je tada već 2 prema 1 u korist SAD. Japanski vojni i politički krugovi bili su veoma uznemireni brzim porastom pomorskih snaga Sjedinjenih Američkih Država. Zahvaljujući tome, japanski Parlament je 1920. usvojio novi program pomorskog naoružavanja koji je predviđao da se za narednih sedam godina u ovoj zemlji izgradi jedna potpuno nova flota od 25 bojnih brodova, 25 lakih krstarica, 102 razarača i 116 podmornica. Još pre nego što je ovaj program donet gotovo devet desetina američke ratne flote se nalazilo raspoređeno u raznim lukama na Pacifiku. Posle njegovog usva

279

janja republikanska administracija predsednika Hardinga, koja je preuzela vlast u SAD s proleća 1921, donela je odluku da se i ostatak američkih pomorskih snaga povuče sa Atlantika i prebaci u vode Tihog okeana. To je još više zaoštrilo američkojapanske suprotnosti i nepoverenja.

U takvim uslovima zaoštrenih odnosa među velikim silama na Dalekom istoku iznenada se, početkom jula 1921, pojavio predlog američkog državnog sekretara Hjuza o održavanju

međunarodne konferencije o ograničavanju pomorskog naoružanja. Saopšten, najpre, nezvanično vladama Velike Britanije, Francuske, Italije i Japana, biće ponovljen u formi zvaničnog poziva predsednika Hardinga od 11. avgusta, koji će biti upućen, pored pomenutih zemljama, još i Holandiji, Belgiji, Portugaliji i Kini. Nemačka i Sovjetska Rusija nisu bile pozvane na konferenciju za čije je mesto održavanja predložen Vašington. Iznoseći, u trenutku oštrog tempa izgradnje svoje ratne flote, predlog za održavanje konferencije o ograničavanju pomorskog naoružanja, američka vlada je za to imala jake razloge. Prvo, trka sa ostalim pomorskim silama predstavljala je veliko opterećenje za američke državne finansije. To se opterećenje osetilo u najvećoj meri za vreme privredne recesije 1920-1921. Pod uticajem te recesije u SAD se javio snažan politički pokret protiv nastavljanja trke u naoružanju i povećavanja državnih izdataka u te svrhe. Pokretu su pripadali mnogi istaknuti političari, kongresmeni i senatori, a i u njemu, kao i u mnogim drugim kampanjama, najglasniji je bio nepomirljivi senator Bora. O raspoložjenjima javnosti, koja je pokazivala sve više naklonosti prema zahtevima ovog pokreta, Hardingova administracija je morala da povede računa. Zato je i naumila da obustavi trku u pomorskom naoružanju, ali tek pošto bi na to naterala i konkurentske sile. Pri tome nije joj ni na kraj pameti bilo da se odrekne svoje osnovne namere da u pogledu snage flote bude jednaka sa Velikom Britanijom i znatno jača od Japana. Računala je da će to lakše postići ako bude sama inicijator smanjenja naoružanja, nego ako bude nastavila napore na njegovom povećavanju. S druge strane, predlažući održavanje međunarodne konferencije u Va

280

šingtonu, Harding i Hjuze su nameravali da na njoj postave i niz drugih krupnih i aktuelnih pitanja na Pacifiku i Dalekom istoku, tražeći rešenja kojima bi se ograničila ekspanzija Japana, njegovim odvajanjem od evropskih sila i međunarodnim izolovanjem. Amerikancima je naročito bilo stalo da onemoguće produžavanje Anglojapanskog ugovora o savezu iz 1902. (obnovljen 1911), koji je isticao u julu 1921. U tom smislu američka vlada je vršila pritisak na Veliku Britaniju još znatno pre iznošenja ideje o Vašingtonskoj konferenciji. U maju 1921. Hjuze je čak poručivao u London da bi američki stav prema irskom pitanju mogao zavisiti od odluke britanske vlade u vezi sa Anglojapanskim ugovorom. Pošto su i neki britanski dominioni (Kanada, Australija, Novi Zeland) bili odlučno protivni produžavanju ovog ugovora, engleska vlada se počela kolebati. Zato je američki ministar inostranih poslova i računao da će svojom miroljubivom inicijativom još jasnije pokazati izlišnost Anglojapanskog saveza (usmerenog svojevremeno protiv Rusije) i time olakšati Britancima donošenje odluke da se on više ne obnavlja.

I Englezi i Japanci su uočili američke namere koje su se krile iza predloga o konferenciji, ali ni jedni ni drugi, u uslovima privrednih teškoća i u vlastitim zemljama i sve šireg neraspoloženja prema trci u naoružanju, nisu imali kuraži da se oglušaju o inicijativu za njeno prekraćivanje. Englezima je, sem toga, takođe, odgovaralo da se prevelikom jačanju Japana postave granice, a ako pri tome izgube izvesnu meru njegovog prijateljstva, računali su da će je nadoknaditi većim zbližavanjem sa SAD. Mnogo veći problem predstavljala je američka inicijativa za Japan. Njegova vlada se našla u procepu: nije mogla ni da prihvati ni da odbije predlog o konferenciji. Ako ga prihvati, znala je da time svesno stavlja na međunarodno preispitivanje ne samo sve svoje ekspanzionističke ciljeve na Dalekom istoku, nego može biti i tekovine već ostvarene u prvom svetskom ratu. Međutim, ako bi odbila učešće na konferenciji, izazvala bi još veće podozrenje ostalih sila prema svojim namerama, došla bi u

potpunu međunarodnu izolaciju, a uz to bi višestruko ojačala već ionako snažnu opoziciju protiv sve većeg opterećivanja zemlje troškovima i izdacima u voj

2SI

ne svrhe. Jer, u uslovima privredne krize koja je 1920-1921. pogodila i ovu zemlju, liberalna japanska buržoazija je oštro i otvoreno manifeste vala otpor prema "avanturističkoj politici" vlade u Sibiru i drugim sličnim poduhvatima koji su mnogo koštali, a malo neposredne koristi donosili. Zato se japanska vlada, posle izvesnih dvoumljenja, odlučila da ipak ide na konferenciju. Pri tom je računala da će nešto možda moći da izvuče iz angloameričkih suprotnosti u vezi s pomorskim naoružanjem. Osim toga, da bi se kolikotoliko obezbedila od revizije postojećeg teritorijalopolitičkog stanja na Dalekom istoku, ona je kao uslov za svoj dolazak u Vašington postavila da se ne diskutuje o "problemima koji se tiču samo izvesnih sila, ili o pitanjima na koja se može gledati kao na svršen čin". Amerikanci će prihvatiti ovaj uslov, ali će se videti da on na konferenciji neće značiti skoro ništa, čak mnogo manje od uslova koji su postavili Francuzi da se ne može raspravljati o snazi suvozemnih armija i da se Francuskoj mora dozvoliti nadoknađivanje gubitaka pretrpljenih na moru za vreme rata.

Vašingtonska konferencija je trajala od 12. novembra 1921. do 6. februara 1922. Njen rad bio je javan, a u njemu su, pored delegata devet pomenutih država, učestvovali i predstavnici britanskih dominiona. Glavnu reč na konferenciji su vodili šefovi delegacija SAD (Hjuz) i Velike Britanije (Balfur), a u znatno manjoj meri Francuske (Brijan) i Japana (Kato). Inače, američkobritanska saradnja je određivala ton i pravce odlučivanja na ovoj konferenciji. Centralno pitanje koje se na Vašingtonskoj konferenciji raspravljalo bilo je ono o ograničavanju pomorskog naoružavanja. U ovu raspravu Amerikanci su ušli sa predlogom pripremljenim još pre otvaranja konferencije. Predlog je sadržao srazmere koje bi trebalo uspostaviti između ratnih flota SAD, Velike Britanije i Japana, posle ograničavanja njihove tonaže i snage naoružanja. Srazmera o kojoj je reč predviđala je da tonaža teških linijskih brodova triju sila bude uspostavljena u od

282

nosu 5:5:3. To bi značilo: ako SAD i Velika Britanija budu imale po milion tona teških oklopnjača, Japan bi ih mogao imati 600.000 tona. Ili, ako bi prve dve sile pristale da svoju flotu ograniče na po 500.000 tona, Japan bi se morao zadovoljiti sa 300.000. Pored ove srazmere, američki predlog je sadržao još nekoliko odredaba: da nijedan novosagrađeni ratni brod ne bi mogao imati veću tonažu od 35.000 tona, da flote lakih brodova SAD i Velike Britanije mogu sadržati po 450.000 tona, a Japana 270.000 tona, te da prve dve sile mogu posedovati po 90.000, a Japan 40.000 tona podmornica. Američki predlog nije predviđao tonažu francuskih i talijanskih ratnih brodova.

Na američki predlog o odnosu snaga ratnih mornarica triju najjačih pomorskih sila Japanci su odgovorili protivpredlogom: SAD i Velika Britanija bi imale po 10, a Japan 7 jedinica tonaže,

što bi bilo ravno srazmeri 5 : 5 : 3,5. Uz to, oklopnjača Mat su, koja se upravo završavala, ne bi bila uračunata u japansku kvotu. U vezi s tim, razvila se višenedeljna debata na konferenciji u koju su se aktivno uključile i delegacije Francuske i Italije. Suočeni sa sporazumnim istupanjima AngloAmerikanaca, Japanci su na kraju morali popustiti. Pod uslovom da se prizna status quo u pogledu vojnih utvrđenja na pacifičkim ostrvima, oni su prihvatili američki predlog o odnosu snaga pomorskog naoružanja pet najjačih sila. Tako je nastao Sporazum petorice, potpisan 6. februara 1922. između Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Japana, Francuske i Italije. Sporazumom je bio predviđen sledeći odnos pomorskih snaga među silama potpisnicama: 5:5:3: 1,75 : 1,75. Konkretno preneto na broj teških plovničkih jedinica i njihovu tonažu, to je izgledalo ovako: Velika Britanija je mogla posedovati 20 linijskih brodova sa 558.950 tona deplasmana, SAD 18 brodova sa 525.850 tona, Japan 10 brodova sa 301.320 tona, Francuska 10 brodova sa 221.170, Italija 10 brodova sa 182.800 tona. Nijedan brod ne može biti teži od 35.000 tona. Sjedinjene Države i Velika Britanija su se obavezale da neće držati pomorske baze na manjoj udaljenosti od 5.000 km od Japana. To će onemogućavati Amerikance da utvrđuju Filipine i ostrvo Guam. Sporazumom nije regulisana tonaža lakih brodova i pod

283

mornica. Ova regulacija je izostala na insistiranje Francuske i Italije, koje su jedino pod tim uslovom pristale da potpišu sporazum. Ovaj sporazum potpisan je na petnaest godina. Sporazum pet sila je predstavljao značajnu pobedu Sjedinjenih Američkih Država. Njime su one uspele da se u snazi teškog pomorskog naoružanja izjednače sa Velikom Britanijom i da istovremeno u međunarodnim razmerama ozakone svoju nadmoćnost nad Japanom. Za Japan je ovaj sporazum bio očit neuspeh, ali je on to u izvesnom smislu bio i za Veliku Britaniju, jer se ona njime definitivno i formalno odrekla svog vekovnog načela da mora imati snažniju flotu od druge dve najjače pomorske sile.

Sporazum pet sila nije bio jedini uspeh američke diplomati je na Vašingtonskoj konferenciji. Uspeh iste vrednosti bio je Ugovor četiri sile, potpisan 13. decembra 1921. On je krunisao američke napore da se razbije Anglojapanski savez na Dalekom istoku. Do ovog sporazuma došlo je na formalnu inicijativu Velike Britanije. Suočena sa energičnim otporom SAD i dominiona obnavljanju svog ugovora sa Japanom iz 1902, britanska vlada je odlučila da od toga odustane, ali da pri tom koliko je god moguće manje povredi osetljivost Japanaca. Zato je Balfur smislio predlog da se u Britanskojapanski ugovor o garancijama status quo na Dalekom istoku uključe i Sjedinjene Američke Države. Pošto je konsultovao svoju vladu i predsednika Senatske komisije za spoljne poslove Lodža, američki ministar Hjuž je ovaj predlog prihvatio pod dva uslova: da se u ugovor o garancijama uključi i Francuska i da se ugovor ne odnosi na teritorije samih Sjedinjenih Država. Pošto su na ovo pristali svi zainteresovani, potpisan je Ugovor četvorice, kojim sile potpisnice međusobno garantuju svoje posede na Tihom okeanu i obavezuju se da će se u slučaju bilo kakve teritorijalnopoliitičke promene u ovom delu sveta obavezno konsultovati i usaglašavati. Time je stavljena zapreka daljem širenju Japana i eliminisan je Japanskobritanski ugovor od pre dve decenije.

Posebno mesto na Vašingtonskoj konferenciji zauzimalo je kinesko pitanje. Osnovni cilj SAD koje su i u ovom pitanju, zajedno sa Velikom Britanijom, diktirale

pravac diskusije bio je da se Japanci uklone iz Šantunga i da se poništi najveći deo njihovih osvajačkih tekovina ostvarenih u Kini za vreme prvog svetskog rata. Japan je i ovde na 36 održanih sednica pružao snažan otpor, ali je, izolovan i bez ičije podrške, odstupao korak po korak, dok 6. februara 1922. nije potpisan Ugovor devet sila, kojim su veoma ograničena njegova "posebna prava i privilegije" u Kini. Ugovor devet sila je obavezivao svoje potpisnice da poštuju "suverenitet, nezavisnost..., teritorijalni i administrativni integritet" Kine i da se u trgovini i drugim oblicima privredne saradnje sa ovom zemljom drže "načela ravnopravne mogućnosti", tj. načela "otvorenih vrata", za koje su se Amerikanci uporno zalagali. Svi su obećavali da u Kini neće tražiti "posebna prava i povlastice", posebne monopole ili tretmane, niti vlastite "uticajne sfere". Japan se, pored toga, posebno obavezao da će za šest meseci povući trupe iz Šantunga i da će vratiti Kini šantunšku železnicu, za odštetu od 66 miliona zlatnih franaka. Više radi spašavanja ugleda japanske vlade, ostale učesnice konferencije su se složile da Japan sačuva neke od privrednih povlastica u Kini: eksploataciju rudnika u Hanjehpingu, zakup luke Port Artur, neke povlastice japanskih doseljenika u Mandžuriju, itd. Bila je to Japancima slaba uteha za velike gubitke koji su pretrpljeni.

Na Vašingtonskoj konferenciji Sjedinjene Američke Države su još na jednom području direktno napale japanske interese i pozicije. Kao i pola godine ranije, one su zatražile da japanske trupe napuste Istočni Sibir i da Japan prihvati princip "integriteta Rusije". U toku rada konferencije u Vašington je prispela nezvanična delegacija Dalekoistočne Republike, na čelu sa predstavnikom Narodnog komesarijata za inostrane poslove RSFSR Jazikovom. Cilj delegacije bio je da radi na povlačenju Japanaca iz Sibira. Američki ministar inostranih poslova Hjuz je 22. decembra 1921. primio ovu delegaciju i obećao joj da će se zauzeti za rešenje "sibirskog problema", ali ni Amerikanci, a naročito Japanci i Francuzi, nisu bili za njeno puštanje na konferenciju. Rasprava o japanskom prisustvu u Istočnom Sibiru vođena je na Vašingtonskoj konferenciji 23. januara 1922. U njoj su se Amerikanci i Francuzi zauzeli za evakuaciju Japanaca, a nj i

hov delegat Šidehara je na to pristao "u bliskom roku", ali pod uslovom da se za tu evakuaciju ne utvrđuje precizan datum. Konferencija se ovako izraženom japanskom saglasnošću zadovoljila. Osim u pitanju Severnog Sahalina, Japan će obećanje dato na Vašingtonskoj konferenciji nekoliko meseci kasnije i izvršiti. Tako će se završiti i "sibirska pustolovina" japanskog imperijalizma, koja će Japan koštati oko 1.500 ljudskih života i 700 miliona jena, ne donevši mu nikakve znatnije dobiti.

Osim ovim najvažnijim, Vašingtonska konferencija se pozabavila još nekim pitanjima Dalekog istoka. Tako je, u cilju eliminisanja uticaja Sovjetske Rusije nad "Istočnokineskom železnicom", odlučila da se uprava nad njom poveri jednoj mešovitoj komisiji sastavljenoj od pet Rusa (belogardejaca) i pet Kineza. Ova će komisija štiti interese vlasnika železnice Ruskokineske banke. U vezi s Kinom konferencija je odlučila da se u doglednoj budućnosti ovoj zemlji vrati "carinska autonomija" i da se ukine sistem eksteritorijalnosti, ali tek kad kinesko sudstvo bude sasvim sređeno. Najzad, Amerikanci su priznali japanski mandat nad

ostrvom Jap, ali je Japan dopustio američkim ekspertima nadgledanje i održavanje podvodnih telegrafskih kablova.

Vašingtonska konferencija je bila pun trijumf američke politike na Dalekom istoku. Zato su njeni rezultati dočekani u SAD sa oduševljenjem. S druge strane, iako je sačuvao veći broj značajnih dobitaka ostvarenih u prvom svetskom ratu (naročito osvajanja strateške prirode u Tihom okeanu), Japan je odluke Vašingtonske konferencije primio kao svoj ozbiljan poraz. Taj je poraz naročito teško pao nacionalističkoj javnosti i militarističkim krugovima, čije se ogorčenje okrenulo prema zapadnim silama, a prema SAD u prvom redu. Osećanje ogorčenja, poniženosti i neravnopravnosti još će se više produbiti posle donošenja diskriminacionog Džonsonakta (1924), kojim se rigorozno ograničava pravo useljavanja i sticanje državljanstva za pripadnike žute rase (Japance i Kineze) u Sjedinjenim Američkim Državama. Nepoverenje, mržnja i suprotnosti između Japana i SAD ostajali su da žive i tokom "mirnih" 20ih godina, da bi se u sledećoj deceniji još više zaoštrili.

286

9. VERSAJSKI SISTEM

U međuratnoj političkoj publicistici i propagandi mnogo se operisalo pojmom "versajski sistem", koji je otuda prešao i u istorijsku nauku. Davana su mu najrazličitija značenja, od najafirmativnijih do najpogrdnijih. Kad se sve sabere, moglo bi se reći da se pod pojmom "versajski sistem" podrazumevao onaj raspored snaga u svetu i onaj sklop međunarodnih odnosa koji je stvoren u prvim godinama posle prvog svetskog rata, na bazi mirovnih ugovora čije su osnove izrađene na konferenciji u Versaju, a realizovane, sa određenim odstupanjima, u toku nekoliko sledećih godina. Ako je, dakle, "versajski sistem" uopšte postojao kao nekakav čvrst sistem međunarodne politike koji se može makar i približno definisati, onda bi se možda moglo reći da su njegove najvažnije komponente do 1922. godine bile izgrađene. One su se ispoljavale u sledećem.

Postavljan i izgrađivan sa namerom da svetu stvori trajne i stabilne međunarodne odnose, versajski sistem je ostavio mnoga izvorišta nesigurnosti, nespokojstva i kriza u internacionalnoj politici. Ta izvorišta su se nalazila u opštim tendencijama i pravcima istorijskog kretanja (ekonomskim, društvenim, političkim, ideološkim), ali i u nastojanju pobedničkih sila da sagrađe sistem međunarodnih odnosa koji će za duže vreme obezbeđivati njihovu svestranu hegemoniju u pojedinim regionima sveta. U tom pogledu naročito su bila značajna takva nastojanja Francuske u Evropi, Japana i Sjedinjenih Američkih Država na Dalekom istoku i na američkom kontinentu, Velike Britanije u kolonijalnim područjima Azije i Afrike. Ove hegemonističke težnje velikih sila izazivale su protivrečnosti između proklamovanih želja da se uspostavi demokratski mir novog tipa i praktičnih poduhvata da se ostvari klasičan mir dominacija, aneksija i kontribucija. Ta protivrečnost ne samo da će ostaviti neugašenim sve ratne sukobijenosti među pobeđenim i pobedničkim zemljama, već će izazivati i nova žarišta među samim pobednicima, ističući kao glavne nezadovoljnike Italiju i Japan.

287

— U okvir versajskog sistema treba uključiti i specifičnu političku strategiju Sjedinjenih Američkih Država

va: "izolovanje" prema Evropi uz sve veće angažovanje, novim sredstvima i uz pomoć nove frazeologije, na Pacifiku i u Latinskoj Americi.

— Čedo ovog sistema je i Društvo naroda, organizacija za očuvanje bezbednosti i mira u svetu, ali u prvenstvenom interesu pobedničkih sila i uz uslove držanja većeg dela čovečanstva izvan njenih dometa i izvan mogućnosti da se njime koriste. To će učiniti da Društvo naroda u praksi ne ostvari demokratizaciju međunarodne politike, da ne bude efikasan zaštitnik mira i ne pretvori se u instrument za nego van je političke, rasne, verske i drugih oblika ravnopravnosti među narodima i državama.

— Komponenta versajskog sistema je nesumnjivo i dubok jaz koji je u međunarodnim odnosima stvoren između prve zemlje socijalizma i ostalog, kapitalističkog, sveta. Ako posle 1920-1921. i nisu računale na direktno angažovanje u cilju neposrednog rušenja revolucionarne vlasti u Rusiji, pobedničke sile Antante i većina ostalih kapitalističkih zemalja zauzele su, kao svoju trajnu političku orijentaciju, stav nepoverenja, netrpeljivosti i neprijateljstva prema SSSRu. To je od početka opteretilo međunarodne odnose mnogim ozbiljnim problemima.

— Otpor diktatima pobedilaca, kao i nezadovoljeni osvajački apetiti među pobednicima, rodice, uz ostale napred izložene faktore, snažne nacionalističke, šovinističke, revanšističke i osvajačke pokrete u mnogim zemljama, koji će snažno uticati na pravce međunarodne politike, da bi ih 30ih godina i direktno određivali. A i to je bila jedna od bitnih komponenata sistema odnosa stvorenih u svetu na osnovama Versajskog mira.

Tako je versajski sistem shvaćen u najširem smislu, kao skup dejstava raznih istorijskih faktora, a ne samo mirovnih ugovora nosio u sebi sva proseedea i sve klice budućih velikih razdora i sukoba na svetskoistorijskom planu.

VHHBEPSHTETCKI &KS/3N8TEKA

H M IIJ

III glava.

Godine rđavih raspoloženja

1922-1925.

Godine 1922-1925. predstavljaju krizno razdoblje međunarodne politike u Evropi. Politički osnovi krize ležali su u dilemi: dosledna primena, ili revizija Versajskog ugovora. Ovo pitanje je postalo okosnica francuskonemačkih odnosa, a ovi ključna tačka čitave evropske politike.

1. NEMAČKOFRANCUSKE SUPROTNOSTI

Francuskonemački odnosi bili su opterećeni elementima najizrazitije kontradiktornosti. To se opažalo iz, na prvi pogled vidljivih i javno izražavanih, ciljeva spoljne politike dveju zemalja. Najvažniji spoljnepolitički cilj Nemačke bio je: postepeno ublažavanje odredaba Versajskog ugovora i izvršavanje što manjeg broja njegovih obaveza, naročito obaveza finansijske i vojne prirode. Francuska politika se, naprotiv, zasnivala na striktnom poštovanju versajskih klauzula i naterivanju Nemačke da ih na vreme i uredno izvršava. Iza ovih više ili manje jasnih i javno

zauzimanih stavova prema Versajskom ugovoru i obavezama koje su iz njega proisticale stajali su, međutim, i drugi, uglavnom skriveni, ali zato dublji i trajniji motivi i interesi francuske i nemačke politike. Osobitom složenosti odlikovali su se ti motivi u Nemačkoj. Bili su sazdani iz dve komponente: od već tradicionalnih pravaca imperijalističke politike, započete u decenijama pre prvog svetskog rata, i od mnogih novih osvajačkih i osvetničkih ideala proisteklih iz šovinističkih, rasističkih i sličnih osećanja i ideologija koje su se javile posle prvog svetskog rata. Preplitanje ove dve komponente u motivima nemačke spoljne politike činilo je tu politiku revizionističkom, ali u specifičnom smislu, budući da je revizionizam u slučaju Nemačke bio isto što

289

i hegemonizam u Evropi. Zato je Nemačka, kao potencijalno najjača revizionistička sila u versajskom političkom sistemu, bila posebno opasna ne samo kao mogući vod i koordinator svih država nezadovoljnika već i kao veliki osvajač.

U posleratnim uslovima 20ih godina Nemačka je mogla da bira samo između dve politike: kolektivne bezbednosti, sa eventualnim manjim ispravkama Versajskog ugovora, ili revanšizma, osvete i agresije protiv stvorenog sistema u celini. Za iskreno vođenje politike kolektivne bezbednosti i oslanjanje isključivo na pravopolitička sredstva Nemačka u osnovi nikad nije bila potpuno spremna; za politiku revanša, odmazde i osvajanja nije bila sposobna. Otuda njena već ita laviranja između ove dve linije, otuda manevrisanje i nemoć, kako u vojnopolitičkim, tako i u diplomatskim krugovima, da se sagleda stvarni položaj Nemačke u svetu. Prenaglašavajući ugroženost Nemačke, usled okruženosti neprijateljskim zemljama, njeni imperijalistički i šovinistički krugovi razvijali su postepeno jednu spoljnopolitičku koncepciju zasnovanu na tzv. socijalnom darvinizmu, koja je gonila državu na bespoštedno neprijateljstvo i borbu protiv svih suseda. "Prijateljstvo je samo odlaganje neprijateljstva" bilo je jedno od pravila ove koncepcije. Polazeći sa šire osnove imperijalističke politike, postavljene još pre prvog svetskog rata, ova se koncepcija brzo razvijala 20ih godina, da bi je nacisti doveli do paroksizma. Odbijanje i izbegavanje da se izvršavaju odredbe Versajskog ugovora bilo je, dakle, za Nemačku samo prvi korak za mnogo dalekosežnije zahteve i poduhvate na međunarodnoj sceni za "dan i čas kad ćemo sve zahtevati natrag", kako je još 1919. napisao novinar Hans Delbrin. Nemačku politiku 20ih godina 20. veka trebalo bi zato pre zvati restauracionom nego revizionističkom, budući da reč nije bila samo o ispravci ove ili one odredbe Versajskog ugovora, jedne ili druge granice, već o obnovi celokupne nemačke imperijalne moći. To je bila krajnja, skrivena misao čak i Gustava Strezemana. Pod obnovom te moći svi buržoaskonacionalistički krugovi Nemačke nisu podrazumevali isto. Umerenija shvatanja tih krugova, koje je uz Strezemana, najuspešnije zastupao prvi čovek nemačke armije fon Zekt, zadovoljavali su se ob

19

290

novom političkih pozicija iz 1914. Konzervativnije snage nacionalističke inteligencije i najekspanzivnije snage krupnog kapitala mislile su na stvaranje Velike Nemačke kao

privrednopolitičkog hegemonu u Centralnoj Evropi. Ekstremni desničari, šovinsti i osvajači išli su i dalje, zagovarajući politiku BrestLitovska, ratnih ciljeva iz prvog svetskog rata i prevlast Nemačke u celoj Evropi.

Sve ove latentne ili jedva prikrivene motive u spoljnoj politici Nemačke Francuzi su ili znali ili su ih naslućivali. Otuda je njihov osnovni spoljnopolitički cilj u Evropi bio onemogućavanje Nemačke u stvaranju uslova da ove svoje ciljeve i počne da ostvaruje. To je jedino garantovalo ne samo nesigurnu hegemoniju Francuske, stvorenu posle prvog svetskog rata na starom kontinentu, već i njenu neposrednu bezbednost. Dalje u svojoj politici, u širenju hegemonije i vođenju osvajanja, Francuska ni objektivno nije mogla da ide. Nestalo je stare Rusije kao glavnog oslonca njenog sistema saveza, a Velika Britanija je kao takav oslonac neprestano izmicala i uklanjala se. Male evropske države prema kojima se Francuska okrenula (Poljska, Čehoslovačka, Rumunija, Jugoslavija), realno gledano, nisu bile odgovarajuća zamena Rusiji i Velikoj Britaniji, niti su pružale dovoljno sigurnosti čak i za defanzivnu politiku prema Nemačkoj. Zahvaljujući tome, ako se na međunarodni položaj Vajmarske Republike gledalo u malo trajnijoj perspektivi, on se pažljivijem oku i početkom 20ih godina ukazivao kao povoljniji nego što je bio položaj carske Nemačke. A to je najviše i uznemiravalo Francuze. Iz te uznemirenosti u francuskoj javnosti i političkim vrhovima se i javljala tolika rešenost da se putem nepopustljivog insistiranja na striktnom izvršavanju Versajskog ugovora Nemačka iscrpljuje i time bar privremeno sprečava da taj svoj povoljni položaj u svetu iskoristi. Ovo je, opet, u francusku politiku prema Nemačkoj unosilo elemente agresivnosti, arogancije i neprijateljstva, koji će uistinu više izazivati Nemce nego što će ih obeshrabrivati.

Nemačka i Francuska politika 20ih godina ovog veka bile su, kao što se vidi, potpuno oprečne. Osnovno pitanje koje se u vezi s tim i kod Nemaca i kod Francuza postavljao bilo je dokle ići u sprovođenje takve politike. Kao što su postojale razlike o krajnjim ciljevima, tako

291

su kod Nemaca postojale razlike i u pogledu sredstava koja treba primeniti. Te su se razlike kretale od zahteva da se Versajski ugovor dalje apsolutno ne izvršava i po cenu najvećeg rizika, do spremnosti da se dobar deo njegovih neizvršenih odredaba iz taktičkih razloga, s mogućim ublaženjima, ipak ispunjava. Kod Francuza su jedni (Poenkare, Milran, Bartu, Tardje, itd.) pristalice krajnje odlučnosti i rigoroznosti u primoravanju Nemačke na poštovanje svojih obaveza, pa koštalo šta košta; drugi (Brijan, Erio) ispoljavali su spremnost i na pomirljivije metode pregovaranja sa Nemačkom o eventualnom ublažavanju nekih odredaba Versajskog ugovora. Ovo drugo shvatanje u francuskim političkim krugovima nailazilo je na odobravanje Velike Britanije, pa je Brijan tim pre bio spreman da u ime očuvanja bliskog prijateljstva sa Englezima žrtvuje poneku nesigurnu korist iz Mirovnog ugovora. Ostvarujući, kao predsednik francuske vlade, krajem 1921. i početkom 1922. ovaj svoj stav u praksi, Brijan je nailazio na otpore kod predsednika republike Milrana, u parlamentu, u javnosti, itd. Ali nailazio je i na podršku, naročito među snagama građanske levice. Takvu podršku najsnažnije mu je pružao vod "levog kartela" Eduard Erio.

2. ANGLOFRANCUSKE NESUGLASICE KONFERENCIJA U KANU

Zamenu za neuspele angloameričke garancije Francuzi su 1919-1921. i kasnije, kao što smo videli, tražili u sporazumima i savezima sa malim kontinentalnim državama: Belgijom, Poljskom, Rumunijom, itd. Englezi su s nepoverenjem gledali na ovo povezivanje Francuske

sa drugim zemljama, koje je bilo upereno protiv Nemačke i Sovjetske Rusije. Oni nisu želeli francusku dominaciju u Evropi, plašili su se nemačkosovjetskog zbliženja, do kojeg bi moglo doći kao rezultat nastojanja Francuza da izoluju ove dve velike zemlje, i nisu imali poverenja prema Poljskoj, koju su Francuzi favorizovali. Sve su to bili razlozi za pojavu vrlo uočljivih razlika u spoljnepolitičkoj orijentaciji Velike Britanije i Francuske početkom 20ih godina. Te su se razlike ipak u najvećoj meri ispoljila 19"

vale u odnosu prema Nemačkoj i njenim obavezama koje su proisticale iz Versajskog ugovora. I pored toga, vlada Sent Džemsa nije bila za raskid savezničkih odnosa sa Francuskom, iako je francusku politiku često smatrala "histeričnom". Ona je samo želela da tu politiku "smiri" i kanališe u pravcima povoljnim po svoje interese. Otuda je uporno ponavljala Parizu da više od svakog sistema bezbednosti vredi izmirenje pobednika i poraženih, a da su za to Društvo naroda i drugi oblici široke međunarodne saradnje na privrednom i političkom planu najbolje sredstvo. Da bi to i praktično pokazala, britanska vlada je, izlazeći u susret raspoloženjima svoje političke javnosti i svojini poslovnim krugovima, s jeseni 1921. počela da radi na planovima za oživljavanje privrednog života putem stvaranja političkih uslova za što svestrani ju međunarodnu saradnju u Evropi. Ti su uslovi podrazumevali uključivanje u ovu saradnju i Nemačke i Sovjetske Rusije. Uključivanje se moglo postići, s jedne strane, sporazumnim rešavanjem spornih pitanja koja su proisticala iz Mirovnog ugovora sa Nemačkom (reparacija pre svega) i zbližavanjem ove zemlje sa Francuskom, a s druge, prestankom izolacije Rusije i pružanjem pomoći za obnavljanje njene razorene privrede.

Britanski plan sa ove dve tačke, čije su se konture dale uočiti u oktobru 1921, dobio je naziv LojdDžordžov program. Nijednu od ove dve tačke Britanci nisu formulisali bez zadnjih računica i namera da čitav program "ozdravljenja" Evrope podvrgnu svojim vlastitim interesima. Jer, po njihovim gledištima, rešavanje spornih pitanja sa Nemačkom imalo je da se izvede olakšavanjem reparacionih obaveza i što čvršćim privrednim (a posredno i političkim) vezivanjem Nemačke za Veliku Britaniju. Otvaranje prema Rusiji trebalo je izvesti stvaranjem evropskog finansijskog konzorcijuma za pružanje pomoći sovjetskoj privredi. Cilj ove pomoći nikako nije bio bez jakih političkih implikacija: ona je imala da bude sredstvo i put uticaja kapitalističkih zemalja na osnovne pravce ekonomskog i društvenog razvoja prve zemlje socijalizma. Sva pitanja u vezi s primenom svog programa Britanci su smatrali da treba REŠI ti na jednoj velikoj evropskoj konferenciji na kojoj bi pored drugih

293

zemalja učestvovala Nemačka i Sovjetska Rusija. To je bio začetak ideje o budućoj konferenciji u Đenovi.

I Sovjeti, i Nemci i Francuzi su od samog početka s podozrenjem primali britanske planove o evropskoj saradnji, ali su svi rešili da pokušaju da ih iskoriste za svoje spoljnepolitičke ciljeve. Rusija je osetila da ovi planovi nude kakvutakvu šansu za izlazak iz međunarodne izolacije i za lomljenje obruča kojima je bila okovana. U tom cilju sovjetska vlada je već 28. oktobra 1921. uputila jednu notu velikim silama, predlažući održavanje međunarodne konferencije na kojoj bi se razmotrili uslovi međusobne privredne saradnje, uključujući u njih i pitanje državnih dugova carske Rusije. Nemci su u planovima Lojda Džordža videli priliku da se otarase reparacija. I ne čekajući njihovu realizaciju, nemački ministar inostranih poslova Ratenau je 29. novembra 1921. uputio zahtev pobedničkim silama da se, zbog platežne nesposobnosti Nemačke, uvede moratorijum na dalje isplate ratne odštete. Francuzi su, sa svoje strane, iako najnepoverljiviji prema namerama Lojda Džordža, gledali da njegove

planove iskoriste tako kako bi Engleze što više vezali za svoj sistem bezbednosti, a pri tom što manje odstupili od svoje politike prema Nemačkoj.

Britanska vlada je znala da se ključ uspeha njihovih projekata nalazi u rukama Pariza. Zato je Loj d Džordž smislio poseban plan kako da za svoje ideje pridobije Francuze. On je, najpre, pozvao predsednika francuske vlade Brijana u London, gde ga je u decembru 1921. upoznao sa svojom programom "ozdravljenja" i "smirivanja" evropskih prilika. Značajno mesto u tom programu imalo je pitanje "platežnih sposobnosti Nemačke", što je, drugim recima, značilo pitanje revizije nemačkih reparacija. Brijan je hladno primio obrazloženja engleskog premijera, a ovaj je, osetivši to, da bi ostavio otvorena vrata za dalje razgovore, stavio u izgled mogućnost novog anglofrancuskog pakta o garancijama protiv neizazvane nemačke agresije. Brijan je dobro razumeo da mu Loj d Džordž nudi trampu: pakt o garancijama za prihvatanje britanskog programa. Ipak, na mogućnost obnove pakta se raskravio i prihvatio nove pregovore sa Englezima. Kao svoj prilog za te nove pregovore on je dodao: Anglofrancuski sporazum o garancijama trebalo bi pro

294

• .
: .

širiti uključenjem i drugih zemalja; pitanje isplata nemačkih reparacija moglo bi se vezati sa problemom likvidacije međusavezničkih dugova, iako su Amerikanci ovu ideju energično odbacili izjavom Kongresa od 11. decembra; Francuska prihvata ideju o međunarodnoj konferenciji posvećenoj ekonomskoj saradnji evropskih država. Već tada, u razmeni mišljenja o ovim francuskim predlozima, došlo je do znatnih nesaglasnosti između Brijana i Loj da Džordža. Najveće su razlike nastale oko pitanja proširivanja pakta o garancijama. Lojd Džordž je pristajao da Velika Britanija garantuje francuske (i belgijske) granice, ali ne i granice istočnoevropskih zemalja koje su proizašle iz prvog svetskog rata. "Engleski narod izjavio je Lojd Džordž ima utisak da su narodi ovog dela Evrope nestabilni i razdražljivi." Zato teško može uzeti obavezu da ih u svakoj prilici brani od neprijatelja. Pregovori ovim ipak nisu okončani, već su dva premijera odlučila da ih u januaru nastave na novom sastanku u Kanu uz golf i prijatne šetnje po mediteranskom suncu.

Na sastanak u Kanu, sazvan za 6. januar 1922, pozvane su, pored Velike Britanije i Francuske, još i Italija, Belgija i Japan. Na učešće u raspravljanju određenih pitanja pozvan je i predstavnik Nemačke, a po već uobičajenoj proceduri, bio je prisutan i "posmatrač" Sjedinjenih Američkih Država. Lojd Džordž i Brijan su se sastali pre početka zvaničnog dela konferencije i 4. i 5. januara vodili poverljive razgovore o anglofrancuskom ugovoru o garancijama. Brijan ni ovoga puta nije uspeo da pridobije britanskog premijera za proširivanje pakta i na druge zemlje.

Sama konferencija u Kanu, posvećena pripremama velikog evropskog ekonomskog skupa, tekla je brzo i bez teškoća. Na njoj su se učesnici dogovorili da se ovaj skup održi u martu iste godine u Đenovi, da na njega budu pozvani predstavnici Nemačke i Sovjetske Rusije i da se kao politička osnova za raspravu postave sledeći uslovi i načela: (a) nijedna zemlja se neće mešati u unutrašnje ekonomske odnose i način upravljanja u drugim zemljama; (b) inostrani

kapital i vlasništvo stranaca u svakoj zemlji su neprikosnoveni; (c) sve zemlje priznaju državne dugove i obaveze preuzete u prošlosti; (d) sve

295

zemlje se uzdržavaju od propagande, napada i drugih neprijateljskih akata prema susednim i ostalim državama; (e) Sovjetska Rusija bi mogla dobiti zvanično međunarodno priznanje ukoliko prihvati sve ove uslove. Inspirisani najvećma od Engleza, ovi uslovi su pogađali Francuze i njihovo držanje prema Nemačkoj (tačka a i d), a naročito Sovjete aludirajući na ruske državne dugove i nacionalizovanu imovinu stranaca u Rusiji. Poslednja tačka je to čak i izričito potvrđivala.

Pred sam razlaz Kanske konferencije 11. januara još jednom su se u vezi s paktom o garancijama sastali Loj d Džordž i Brijan. Britanski premijer je tada predao Brijanu gotov predlog anglofrancuskog ugovora u kojem nije bilo ni traga od nekoliko puta ponovljenih francuskih zahteva. Predlog je predviđao da se garancijama obuhvate samo francuske i belgijske granice. Brijan je ovaj predlog primio k znanju i obećao Englezu da će uskoro poslati zvanični odgovor francuske vlade. Time je konferencija u Kanu bila okončana. Dok je Brijan pregovarao u Kanu, iza njegovih leđa su imperijalistički i nacionalistički krugovi, okupljeni oko predsednika Republike Milrana, ministra inostranih poslova Bartua i ministra finansija Dumera, pripremali udar protiv politike predsednika vlade. Milran je izradio jedan memorandum kojim je dezavuisao Brijanova nastojanja oko sporazumevanja sa Englezima. U tom memorandumu se naglašavalo da Francuska neće učiniti nikakve ustupke u pogledu reparacija (što je gotovo automatski rušilo anglofrancuski sporazum o garancijama); da na Denovskoj konferenciji o reparacijama ne može biti ni reci i da se Sovjetska Rusija na ovu konferenciju može pustiti samo ako prizna predrevolucionarne državne dugove. Kad se Brijan 12. januara vratio iz Kana u Pariz, opozicija u Skupštini ga je, polazeći upravo od Milranovog memoranduma, snažno napala, optužujući ga da je pošao u Kan, a dospao u Kanosu. Brijan je žustro branio svoju politiku, koja je anglofrancusko prijateljstvo i pakt o garancijama stavljala ispred tačnog izvršavanja svake odredbe Versajskog ugovora, ali je na kraju svog efektnog govora ipak izjavio da podnosi ostakvu na položaj premijera, Dva dana kasnije, 14. januara 1922, novu vladu je sastavio Rejmon Poenkare. Za

296

potpredsednika vlade uzeo je ljutog Brijanovog protivnika Luja Bartua.

Obrazujući vladu, Poenkare je znao da ne može odbaciti sve angažmane u koje je ušao njegov prethodnik. Rešio je zato, u sporazumu s Milranom, da najznačajnije od njih zaobilaznim putem i izigra. On je najpre izvestio London da Francuska pristaje na održavanje evropske ekonomske konferencije, ali da ima sledeće dodatne uslove: da se u Denovi ne raspravlja ni o reparacijama ni

O opštem razoružanju; da Sovjetska Rusija prizna državne dugove, a da službeno priznanje i pomoć Zapada može dobiti samo ako primi njegovu ekonomskofinansijsku kontrolu; da se mirovni ugovori dosledno poštuju

i izvršavaju. I u pogledu pakta o garancijama Poenkare je postavljao nove zahteve: ovaj pakt bi se pretvorio u vojni savez na 20 godina, kojim bi se garantovao status quo i u Istočnoj Evropi; protiv Nemačke bi se izvršila vojna intervencija i ukoliko povredi demilitarizovanu zonu u Rajnskoj oblasti; Francuska bi imala pravo da preduhitri pripremani napad Nemačke čak i ako se on još ne može definisati kao agresija. Britanska vlada je odmah bila načisto da većinu novih francuskih uslova ne može primiti, ali je Loj d Džordž pristao da se sastane s Poenkareom i porazgovara o njima u četiri oka. Sastanak je održan u Bulonju 26. i 27. februara 1922. i nije doneo ništa naročito. Da ne bi upropastio Đenovsku konferenciju, Loj d Džordž je prihvatio Poenkareove naknadne uslove, ali mu je na njih stavio usmene zamerke. Zbog tih zamerki Poenkare se uvredio i izjavio da sam neće doći u Đenovu. Što se tiče pakta o garancijama, Loj d Džordž je mirno, ali odlučno otklonio francuske zahteve. Rastanak dvojice premijera posle ovog sastanka bio je hladan kao i atlantski vetar koji je duvao nad Bulonjom. Šef britanske vlade je opravdano strahovao da Francuzi sistematski miniraju Đenovsku konferenciju i pre njenog početka, a nadmeno Poenkareovo držanje ga je uveravalo da ne treba da popušta francuskom nacionalizmu. Kad nakon Đenovske konferencije Poenkare u maju 1922, za plašen novim okolnostima, bude pokušao da obnovi pregovore o garancijama, Loj d Džordž će ga učtivo, ali hladno odbiti.

297

3. KONFERENCIJA U ĐENOVI NEMAČKOSOVJETSKI UGOVOR U RAFALU

Već na Kanskoj konferenciji, a i neposredno posle nje, moglo se uočiti da će jedno od centralnih pitanja evropskog ekonomskog skupa u Đenovi biti pitanje ruskih državnih dugova i nacionalizovane imovine stranih građana u Rusiji. To se naslućivalo i po radu jedne anglofrancuske ekspertske grupe koja je u februaru u Parizu izračunavala veličinu tih dugova i vrednost nacionalizovane imovine. To je i sovjetsku vladu nagnalo da pripremi protivargumente. Na nju je, međutim, neprijatniji utisak učinila konferencija baltičkih zemalja (Poljske, Finske, Estonije i Letonije) koja se početkom marta 1922. sastala u Varšavi i na kojoj su se zemlje učesnice pismeno obavezale da neće učestvovati ni u kakvim sporazumima koji bi bili upereni protiv neke od njih. U Moskvi se podozrevalo da je ovaj sporazum grvi korak u ostvarivanju stare francuske zamisli o antisovietskom bloku baltičkih zemalja. Zato je sovjetska vlada hitro predložila ovim istim zemljama da i s njom potpišu sličan ugovor. Ove su na to pristale, pa su se njihovi ovlašćeni predstavnici 29. marta sastali u Rigi sa sovjetskim komesarom za inostrane poslove Čičerinom, koji je upravo bio na putu za Đenovu. Litvanije nije bilo ni ovde, kao ni u Varšavi, zbog sukoba sa Poljskom oko Vilne. Konferencija u Rigi

je potvrdila mirovne ugovore između Rusije i baltičkih zemalja, izrazila je potrebu međunarodnog priznanja sovjetske vlade i postigla je načelni dogovor o aktivnoj međusobnoj trgovačkoj i monetarnoj saradnji zemalja učesnica. Sovjetska vlada je uspela da od baltičkih država dobije podršku i za svoju ideju o opštem ograničavanju naoružanja u svetu. Učesnice konferencije u Rigi su se na kraju izjasnile za miroljubivo rešavanje sporova i izbegavanje sukoba i neprijateljstava između susednih država. Baltička konferencija bila je lep uspeh sovjetske diplomati je uoči Đenovskog sastanka evropskih zemalja. Iz Rige su Čičerin i njegova pratnja stigli 1. aprila u Berlin, gde su konferisali sa nemačkim kancelarom Virtom i ministrom inostranih poslova Ratenauom. Uz ostalo (v. str. 302), sovjetski i nemački funkcioneri su

298

se ovom prilikom dogovorili o međusobnom pomaganju na konferenciji u Đenovi. Zahvaljujući ovome, kao i uspehu u Rigi, sovjetska delegacija je nastavljala put za Italiju s dosta samopouzdanja i sigurnosti.

V
:

Đenovska ekonomska konferencija je održana od 10. aprila do 19. maja 1922. Prvobitna zamisao je bila da se na njoj raspravlja o trgovini i drugim oblicima međunarodne ekonomske saradnje u cilju bržeg oživljavanja privrednog života i prevazilaženja teškoća u svim evropskim zemljama. S takvom namerom na konferenciju je došlo 29 zemalja (34 ako se računaju i britanski dominioni). Na učešće su pozvane i Sjedinjene Američke Države, ali su one poziv odbile s obrazloženjem da će se na konferenciji više raspravljati o političkim nego o ekonomskim problemima. Uistinu, razlog odbijanja je bio u tome što SAD nisu želele da učestvuju ni u kakvim aranžmanima sa sovjetskom vladom. Kao i obično, Stejt department je na konferenciju uputio svog "posmatrača", koji je ovoga puta bio ambasador u Rimu Čajld. Konferenciju je pozdravnim govorom otvorio italijanski premijer Fakta, a zatim su šefovi delegacija pojedinih zemalja izneli političku platformu i očekivanja svojih vlada na ovom velikom međunarodnom skupu. Loj d Džordž je ponovio projekt o ozdravljenju svetske privrede putem široke međunarodne razmene i ekonomske saradnje. Luj Bartu je apelovao na striktno poštovanje mirovnih ugovora i Kanske rezolucije, na osnovu koje je ova Konferencija i sazvana. Virt je tražio razumevanje Evrope za nemačke privredne i finansijske teškoće, a Čičerin je predlagao proširivanje dnevnog reda konferencije političkim pitanjima: pitanjem razoružanja i očuvanja svetskog mira. Bartu je odmah otvorio polemiku, odbacujući sovjetski predlog, koji nije bio u skladu sa Kanskom rezolucijom. Sledećih dana on je, malopomalo, uz pomoć Loj da Džordža, nametnuo rešavanje takvih pitanja koja su potpuno skrenula tok konferencije sa osnovnih tema zbog kojih je sazvana. Francuska delegacija je, naime, došla u Đenovu rešena da ne dozvoli ras

299

pravu ni o jednom drugom problemu sve dok se Rusija ne obaveže na vraćanje svojih predratnih i ratnih dugova i na isplatu odštete stranim vlasnicima nacionalizovanih privrednih objekata i druge imovine u Rusiji. Potajna namera Francuza je bila da Đenovsku konferenciju iskoriste i za dalje vršenje pritiska na Nemačku u pogledu reparacija, ali su ih u vezi s tim Englezi dezavuisali, pa su se koncentrisali na potraživanja od Rusije.

Diskusija o tome je počela na osnovu računa ekspertske grupe iz februara iste godine, koji su sada izneli Francuzi. Taj je račun pokazivao da Rusija duguje inostranim poveriocima (najviše Francuzima, kojih je bilo 1,600.000) sumu od blizu 12 milijardi zlatnih franaka na ime državnih zajmova i još neizračunati iznos za nacionalizovana preduzeća u koja je bio investiran inostrani kapital. U vezi s tim, Bartu je od Rusije tražio: da zvanično prizna sve dugove carske i privremene vlade; da prihvati obaveze proistekle iz nacionalizacije inostrane imovine; da prihvati međunarodnu komisiju koja bi ispitala vrednost te imovine; da kao naknadu "štete" nanete tom nacionalizacijom inostranim vlasnicima ustupi koncesije za eksploataciju nafte u Azerbejdžanu i na Kavkazu. Pošto je hladnokrvno saslušala francuske i engleske računice i zahteve, sovjetska delegacija je iz svojih portfelja izvukla jedan drugi, poduži račun. Na osnovu toga računa, Čičerin je dokazivao da su zapadne sile svojom vojnom intervencijom u toku građanskog rata nanele narodnoj privredi Rusije štetu od celih 30 milijardi zlatnih franaka. Ko je, dakle, kome dužan? No, Rusija to pitanje ne postavlja. Ona pristaje da se sva međusobna dugovanja brišu i da se buduća privredna saradnja postavi na sasvim nove, potpuno ravnopravne i za sve učesnike korisne osnove.

Odgovarajući na ove Čičerinove tvrdnje i predloge, Loj d Džordž je stao da se cenka. U ime ruskih poverilaca on je izrazio spremnost da se, s obzirom na tešku privrednu situaciju u Rusiji, ukupna suma dugova nešto smanji, i to brisanjem nekih od pozajmica učinjenih za vreme prvog svetskog rata. Ostale dugove i cenu nacionalizovane imovine Sovjeti bi morali da plate. Podupirući i zaoštravajući ovaj zahtev Loj d Džordža, Luj Bartu je zapretio da u slučaju negativnog sovjetskog odgovora

300

konferencija više ne bi mogla nastaviti sa radom. Pošto je bilo više nego izvesno kakav će taj odgovor biti, konferencija se već tada mogla razići. Njen promašaj je bio kompletan, a razlozi su mu bili višestruki. Oni nisu bili isključivo u nepomirljivosti Engleza i Francuza prema ruskim dugovima, niti u ruskoj nepopustljivosti prema anglofrancuskim zahtevima. Razlozi su isto tako i u anglofrancuskim suprotnostima, u držanju Sjedinjenih Američkih Država, a naročito u nemačkosovjetskom ugovoru

O prijateljstvu, koji je kao grom iz vedra neba pogodio zapadnoevropske sile baš u toku Đenovske konferencije.

1 pored toga, Konferencija se nije odmah razišla.

Pomenuti nemačkosovjetski ugovor potpisan 16. aprila 1922. u luksuznom letovalištu Kapalo, nedaleko od Đenove, bio je nesumnjivo najznačajniji politički rezultat velikog evropskog skupa u poznatoj italijanskoj luci. Do njega nije došlo ni iznenada ni na brzinu, kako je to savremenici izgledalo. Sovjetskonemačko zbližavanje imalo je 1922. već svoju malu istoriju. To je zbližavanje bilo potreba i Sovjetske Rusije i Nemačke. Sovjeti su s pravom računali da je poražena i nezadovoljna JSJemačRa~najzgodniji partner s kojim se moglo raditi na razbijanju versajskog SJSUima i blokade kojoj su, na različite načine, ohe^zemlje Bire~p6dvYgmrEerTinteres je zato u Rusiji bio da se s "Nemačkbm uspostavi što je moguće

svestranija privredna i politička saradnja. U Nemačkoj se sličan interes takođe pojavio veoma rano. Ujparlamentarnim i novinarskim krugovima[^] (uglavnom desničarskim) počele su već 1920. kolati parole o "zajedničkoj sucJBini" i "sudbinskoj povezanosti" Nemačke i Rusije. To su bile parole nekih od najžešćih protivnika Versajskog ugovora, koji su smatrali da Nemačka nikako ne bi smela da se prilagodi novonastaloj situaciji u Evropi i da time faktički prizna njenu legalnost i trajnost.

Ovakve ideje su na j konkretni je i na j celo viti je obrazloženje dobile tokom 1920. i 1921. u vojnim vrhovima i nekim krugovima Ministarstva spoljnih poslova Vajmarske Republike. Njihovi najistaknutiji nosioci bili su

301

načelnik Štaba nemačke armije Hans fon Zekt i njegov pomoćnik Haze, kao i načelnik Odeljenja za istočne zemlje u Ministarstvu spoljnih poslova fon Malcan. JFon Zekt je još 1920. ukazivao na to da bi uspostavljanje prijateljstva sa Rusijom trebalo da postane trajna orijentacija Nemačke, dok je Haze precizirao da će iz tog prijat[^]ljgtv[^] proizać slom Poljske, a time i čitavog Antantinog sistema u Evropi. Slično mišljenje zastupao je i ogorčeni protivnik komunizma i oktobarske revolucije, više puta pomenuti, general fon der Gole.

Vojni, politički i diplomatski krugovi okupljeni oko Zekta i Malcana postali su naročito aktivni u propagiranju nemačkosovjetskog zbliženja od sredine 1921, tj. od kada je kabinet VirtRatenau poveo "politiku izvršenja" Versajskog ugovora. Tim se grupama činilo da ova politika vodi zbližavanju Nemačke sa Francuskom i njenom "učlanjivanju" u versajski sistem, a shodno tome i prihvatanju svih odredaba Mirovnog ugovora: od teritorijalnih do onih koje ograničavaju vojne snage i određuju reparacije. To bi bio kraj revizionističke i restauracione politike Nemačke. Suprotstavljajući se zbližavanju sa Zapadom i uspostavljanju "evropske ravnoteže" na koju su naročito upućivali Englezi Zekt, Malcan i njihovi jednomišljenici su zahtevali određene ruke i veću aktivnost nemačke spoljne politike. "Aktivnom" spoljnom politikom ovi krugovi su smatrali samo delovanje na postepenom, ali stalnom korigovanju Versajskog ugovora i ispravljanju njegovih "nepravdi", a za takvo delovanje sporazumevanje sa Englezima i Francuzima ne ostavlja dovoljno prostora. Zato su ovi krugovi, kao, uostalom, i Štrezeman i mnogi drugi, oštro kritikovali dogovaranje Ratenaua sa Lojdom Džordžom o formiranju međunarodnog konzorcijuma za "pomoć" Rusiji. Kritičari su isticali da taj sporazum Rusiju može samo oštetiti i povrediti, a Nemačkoj ništa ne doneti. U ovoj "brizi" za Rusiju nije, naravno, bilo ni trunke altruizma, a još manje ideoloških simpatija prema njenom sistemu. Reč je bila jednostavno o političkoj računici, kao i o privrednim interesi ma nekih grana nemačke industrije za prostrano sovjetsko tržište.

Bez obzira na ovako izričite političke stavove, i Zekt i Malcan su sve do kraja 1921. smatrali da je još rano

302

za otvoreno pregovaranje sa Sovjetima i otkrivanje karata nemačke politike, pa u tom smislu i nisu vršili poseban pritisak na Ratenaua i vladu u Berlinu. Međutim, već u jesen te godine Haze je, mimo vlade i Ministarstva spoljnih poslova, otpočeo tajne pregovore sa specijalnim

sovjetskim izaslanikom Krasinom o vojnoprivrednoj saradnji između Nemačke i Sovjetske Rusije. U zimu 1921/1922. u te se pregovore uključuje i Zekt, a Malcan počinje direktniji pritisak na svoga ministra u cilju zblžavanja sa Rusijom. Naišavši na snažan otpor, on je plašio Ratenaua i njegove pristalice mogućnošću da Francuska, shodno članu 116. Versajskog ugovora, podstakne Sovjete na traženje reparacija od Nemačke. Tim bi reparacijama ovi mogli isplatiti ruske državne dugove i posle toga se čvrsto povezati sa zapadnim zemljama protiv Nemaca. Pred tom argumentacijom Ratenau je malo omekšao, pa je Malcan sredinom januara 1922. udesio susret sovjetskog emisara Karla Radeka sa kancelarom Virtom, kad se bez konkretnijih rezultata govorilo o mogućnostima i potrebi ruskonemačke saradnje. Radek je s Malcanom nastavio razgovore sve do sredine februara. Dok su Nemci u tim razgovorima akcenat stavljali na privrednu, dotle je Moskva insistirala na političkoj saradnji. U toku ovih tajnih pregovora, kao i uporednih priprema za Đenovsku konferenciju, koje su jasno pokazivale da se na francusku popustljivost prema Nemačkoj još dugo neće moći računati, Valter Ratenau je postepeno sve više ulazio u tok misli i rezonovanja svog saradnika Malcana, usvajajući postepeno i njegove stavove. Taj proces preorijentacije nemačkog ministra inostranih poslova i Virtove vlade još nije bio potpuno okončan kad su Čičerin, Litvinov i ostali članovi sovjetske delegacije za Đenovsku konferenciju prispeli u Berlin 1. aprila 1922. Zato su se razgovori Čičerina sa Virtom i Ratenauom odnosili pre svega na pripremani međunarodni konzorcijum, koji su Sovjeti otvoreno osuđivali. Ratenau je u vezi s tim izrazio spremnost da pruži garancije kako Nemačka u okviru konzorcijuma neće primiti nijednu obavezu protiv Rusije. Zauzvrat je tražio da Rusi svaku koncesiju koju nameravaju da ponude inostranim partnerima ponude najpre Nemačkoj. Međutim, i jedna i druga strana je već imala pripremljene nacрте sovjetskonemač

303

kog ugovora. Ratenau je ipak izbegao da se o njima definitivno izjasni. Želeo je da još jednom o svemu razmisli i da izbegne udar koji će nemačkosovjetski ugovor nesumnjivo proizvesti na zapadne sile, uoči same konferencije u Đenovi. Tako su pregovori sovjetskog i nemačkog ministra o njihovom budućem ugovoru nastavljeni i u toku same konferencije. Ti su pregovori završeni 16. aprila kad su Čičerin i Ratenau stavili potpise na Sovjetskonemački ugovor. Rapalskim ugovorom Sovjetska Rusija i Nemačka su se uzajamno odricale i predratnih i ratnih dugova i potraživanja. Nemačka se odrekla i odštete za kapital uložen u rusku privredu, a posle revolucije nacionalizovan, pod uslovom da Rusija takvu odštetu ne prizna ni drugim zemljama. Između Nemačke i Rusije se obnavljaju diplomatski i konzularni odnosi, a u trgovačkom pogledu ugovorne strane jedna drugoj priznaju status najpovlašćenije nacije. Ovaj ugovor neće otežavati odnose strana potpisnica s drugim zemljama.

Ugovor u Rapalu označavao je kraj sovjetske ekonomske i političke izolacije u SKeni. Nemačka je portala pTfva velika sila koja je i zvanično priznala sovjetsku vladu i s njom uspostavila diplomatske odnose. Sama Nemačka je ovim ugovorom dobila prioritetan položaj u privrednoj razmeni Rusije sa svetom, a stekla je i snažnu političku podršku za mnoge svoje spoljne i unutrašnje političke aktivnosti. Jedna od najvažnijih takvih podrški bila je tajna vojna saradnja uspostavljena posle ovog ugovora između Nemačke i Sovjetskog Saveza tokom 20ih godina ovog veka.

Potpisivanje Nemačkosovjetskog ugovora u Rapalu, koje nije bilo tajno, izazvalo je šok među zapadnim zemljama. Nemačkoj je već 18. aprila upućen oštar formalni protest sila Antante, Male Antante, Poljske i Portugalije zbog "neložnog" ugovora potpisanog "tajno, iza leđa svojih kolega". Nemci su odgovorili 21. aprila da Rapalski ugovor ne prejudicira ničije

odnose bilo sa Rusijom, bilo sa samom Nemačkom. Dva dana kasnije sile Antante su se oglasile novom pretečom notom nemačkoj vladi, u kojoj se tvrdilo da je Ruskonemački ugovor "protivan postojećim ugovorima".

304

Rapalski ugovor je imao i znatno ozbiljnijih i trajnijih posledica od ovih protestnih nota. U Nemačkoj on je značio prevagu restauracione politike. Fon Zekt je to gotovo trijumfalno isticao, nadajući se da njime počinje vaspostavljanje granica iz 1914. Na istu stvar su, s više diskrecije i uzdržljivosti, pomišljali i kancelar Virt, kao i ambasador u Moskvi grof BrokdorfRancau. Strahujući i sama od toga, Francuska se odmah stala pripremati za snažnu reakciju. Zato upravo u Rapalskom sporazumu treba tražiti i prauzroke rurske afere. Nemačka je nepopravljiva, isticalo se u Parizu, i još gro'zničavije se insistiralo na pitanju bezbednosti. Francuska javnost je sve više prihvatila Poenkareovu politiku čvrste ruke prema Nemačkoj. Britanci su se i dalje protivili takvoj politici, ali bez odlučnosti da je energičnijim merama sprečavaju. Jer, Englezi su, takođe, verovali da je Nemačkosovjetski ugovor uperen protiv Poljske, a time i protiv cele francuske politike u Evropi. Loj d Džordž je ipak pokušavao da učini nešto na smanjivanju francuskonemačkih zategnutosti i na odvajanju Nemačke od Rusije. Već sredinom 1922. on je poveo akciju za prijem Nemačke u Društvo naroda, gde bi se ukrotili i Poenkareov nacionalizam i nemačka netrpeljivost prema obavezama iz Mirovnog ugovora. Ovu britansku inicijativu upropastili su sami Nemci. Za ulazak u Ligu oni su postavili više uslova, među kojima su najvažniji: da se od Nemačke ne traže nikakva nova obećanja o izvršavanju ugovora, da će se ukinuti kontrola nemačkog naoružanja, da se pitanje reparacije neće preneti na Ligu naroda i da se Nemačkoj više neće pretiti okupacijom pojedinih njenih teritorija. Ovi će uslovi učiniti Poenkarea gospodarom situacije. To će bez sumnje biti posledica Ratenauovog ubistva u junu 1922. i konačne prevage stava da sa Zapadom ne treba paktirati, a pogotovu ne ulaziti u Društvo naroda, jer to znači priznavanje status quoa. Kad se zvanični i odgovorni krugovi zbog ovakvog stava pokaju, biće već dockan.

Vratimo se još koji trenutak Đenovskoj konferenciji, koja u vreme potpisivanja Rapalskog ugovora formalno

305

još nije bila okončana. Da bi ublažila utisak proizveden ovim ugovorom i da bi spasla konferenciju, sovjetska delegacija je 20. aprila podnela nov predlog: anuliraju se svi ratni dugovi, odbija se vraćanje nacionalizovane imovine bivšim vlasnicima, priznaju se carski državni dugovi načinjeni do prvog svetskog rata s tim da će biti vraćeni za 30 godina, pošto se Rusiji daju novi inostrani zajmovi za obnovu privrednog života, prihvata ju se pregovori o obeštećenju stranaca koji su nacionalizacijom izgubili imovinu. Memorandumom od 2. maja zapadni saveznici su odgovorili na ove sovjetske predloge. Tražili su vraćanje svih ruskih državnih dugova osim ratnih, dok će se za nacionalizovanu imovinu bivšim vlasnicima obezbediti odgovarajuća kompenzacija. Ovaj odgovor je, međutim, bio skoro bezvredan, jer ga Francuska, kao jedan od najvećih ruskih poverilaca, nije potpisala. Sovjeti su, ipak, 11.

maja odgovorili na saveznički memorandum, odbijajući svaki razgovor o kompenzacijama. Da bi kolikotoliko ublažio utisak neuspeha Đenovske konferencije, Lojd Džordž je predložio da se formira mešovita komisija zapadnoevropskih i sovjetskih eksperata koja bi se već u junu sastala u Hagu i razmotrila sva sporna pitanja između poverilaca i ruskog dužnika. To je i usvojeno 19. maja, na poslednjoj plenarnoj sednici konferencije u Đenovi.

Haška konferencija će, kao neka vrsta nastavka sastanka u Đenovi, i biti održana od 15. juna do 20. jula 1922. Na njoj će raditi dve komisije "ruska" i "neruska". Sovjeti će u Hagu zatražiti od Zapada zajam od preko 3 milijarde rubalja, a "neruski" eksperti će ga usloviti vraćanjem svih državnih dugova Rusije, kao i restitucijom ili kompenziranjem imovine oduzete strancima u Rusiji. Na postavljanje ovakvih uslova od strane zapadnih eksperata veliki će uticaj izvršiti krupni poslovni (finansijski, industrijski, petrolejski) magnati Velike Britanije, SAD, Francuske i Belgije, koji su težili eksploataciji ruskog sirovinskog blaga i potčinjavanju sovjetske privrede. Sovjetska vlada će bez dvoumljenja odbiti svaki razgovor o restituciji i kompenzacijama, i to će biti kraj Haške konferencije, koja će svojim neuspehom samo potvrditi slom prethodne konferencije u Đenovi.

20

306

A. RURSKA AFERA

U vreme Đenovske konferencije i uzbuđenja oko potpisivanja Sovjetskonemačkog ugovora problem nemačkih reparacija bio je na međunarodnoj sceni potisnut u drugi plan. On je, međutim, bio stalno prisutan, kao potencijalno najozbiljnije izvorište kriza u Evropi, jer su se u njemu prelamali razni interesi i motivi najznačajnijih aktera internacionalne akcije na starom kontinentu Francuske, Nemačke, Velike Britanije, a u nešto skrivenijem i posrednijem vidu i SAD. Reparacijama kao sredstvom svoje politike protiv Nemačke, naročito posle Kapala, Francuska je bila rešena da se koristi više nego ikada. I do tada krajnje sumnjičava, njena vlada je sada bila više nego sigurna da je Ratenauova "politika izvršenja" prosto taktiziranje da bi se pobednicima bacila prašina u oči. U ovim svojim rezonovanjima Francuzi nisu bili daleko od istine, jer su kancelar Virt i ministar Ratenau doista imali nameru da "ispunjavajući dokažu neispunjivost" ugovora. Takva suptilna politika je malo koga mogla zadovoljiti, a ponajmanje nemačke šoviniste, koji su, zaslepljeni mržnjom, videli jedino kako Jevrejin Ratenau rasprodaje bogatstvo i dostojanstvo Nemačke. Rezultat tog slepila bilo je ubistvo Ratenaua, 28. juna 1922. Problem reparacija odmah je iskočio u vrh evropske politike. Preplašena nemačka vlada je već 12. jula obavestila sile Antante da nije u stanju da isplati iznos ratne odštete za 1921. i zatražila je šestomesečni moratorijum. Pod pritiskom Francuza, Reparaciona komisija je odbila i da razmotri ovaj zahtev, ali je Lojd Džordž dezavuisao komisiju izjavom da bi britanska vlada, imajući u vidu tešku finansijsku situaciju u Nemačkoj, mogla prihvatiti traženi moratorijum. Na ovu izjavu predsednik francuske vlade Poenkare je odgovorio 30. jula saopštenjem da bi i Francuska mogla prihvatiti moratorijum, ali pod uslovom da se njoj i ostalim saveznicima predaju na eksploataciju rudnici uglja u Ruru. On je to nazvao davanjem "proizvodnih zaloga" od strane Nemačke. Englezi su se odmah uplašili od ovog Poenkareovog zahteva, znajući ko bi od zaposedanja Rura izvukao najveću korist. Da neslaganja ne bi izbila na javnost punom sna

gom, Lojd Džordž je sazvaio međusavezničku konferenciju u Londonu, koja je održana od 7. do 14. avgusta. Na njoj se Lojd Džordž suprotstavio sistemu "produktivne zaloge", tražeći veću toleranciju prema platežnim mogućnostima Nemačke. Poenkare je odbacio ovaj njegov zahtev, optužujući nemačku vladu da namerno podstiče inflaciju kako bi izbegla plaćanje reparacija. Zato Francuska može prihvatiti odlaganje reparacionih obaveza samo pod dva uslova: ili da joj se pruže "proizvodne zaloge", ili da joj se isto tako na neodređeno vreme, tj. do potpunog isplate reparacija, odloži vraćanje ratnih dugova Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. Lojd Džordž je odbio Poenkareove zahteve, pa je konferencija u Londonu završena bez ikakvih rezultata. Zaključujući je, britanski premijer je mogao jedino da s gorčinom u glasu konstatuje: "Ostaje nam da se saglasimo o tome da među nama nema saglasnosti."

Lojd Džordž u stvari nije bio protivan svim Poenkareovim zahtevima. Iskreno se odupirući traženju "proizvodnih garancija" od Nemačke, on nije bio protiv međusobnog povezivanja i prebijanja savezničkih ratnih dugova i nemačkih reparacija. Početkom leta 1922. on je čak imao pripremljen predlog kako da se to izvrši (Balfurov plan), verujući da bi se time uklonio jedan od najozbiljnijih razloga zategnutih odnosa u Zapadnoj Evropi. U pravljenju toga predloga vlada Lojda Džordža je čak, moglo bi se reći, bila velikodušna. Ona je Americi dugovala 850 miliona funti (oko 4,5 milijarde dolara), dok su Francuska, Italija, Jugoslavija, Grčka, itd. njoj dugovale 1.300 miliona funti. Britanci su ipak predlagali potiranje svih tih dugova, znajući da je njihova naplata krajnje mučna i neizvesna. Ovaj njihov predlog pao je, međutim, pred odlučnim otporom Amerikanaca. Oni su još 1919. svojini dužnicima stavili na znanje da im neće oprostiti ni cent ratnog duga i da će insistirati na njegovom urednom vraćanju. Pukovnik Haus je, istina, savetovao predsedniku Vilsonu da od toga odustane, ali ovaj nije pristao. Još manje se moglo očekivati da će na to pristati republikanska administracija, koja je 1921. preuzela vlast u Americi. Štaviše, ona je pojačala pritisak na svoje evropske dužnike, naročito na Francusku, da počnu sa urednom otplatom ratnih zajmova, a Kongres je obrazo

20*

vao posebnu komisiju koja je imala da se stara da se ratni dugovi u celni naplate za narednih 25 godina. Imajući u vidu ovakav stav SAD, Lojd Džordž nije mogao pristati ni na Poenkareovu pretnju o odbacivanju dužničkih obaveza Francuske ukoliko Nemačka ne isplati celu sumu reparacija. Poenkare, uostalom, uopšte nije bio žalostan što ova njegova pretnja nije uvažena. Ona je i tako bila prost manevar, jer borbeni i agresivni francuski premijer nije ni po koju cenu želeo da se odrekne reparacija i time izgubi najmoćnije sredstvo pritiska na Nemačku. Neuspeh svojih zahteva na Londonskoj konferenciji Poenkare je iskoristio još na jedan način. Kao odmazdu prema Lojdu Džordžu i britanskoj vladi, koji su ga sprečili da već tada uzme Rur, on je kako nam je poznato naredio povlačenje francuskih snaga iz Turske i zaključenje Ankarskog ugovora s vladom Mustafe Kemala.

Koliko god su prema dojučerašnjim saveznicima, u pitanju ratnih dugova, bili uskogrudni i rigorozni, Amerikanci su toliko prema Nemačkoj, u vezi s reparacijama, nastojali da budu

predusretljivi i blagonakloni. To je i razumljivo, jer su se upravo pripremali da u ovoj zemlji angažuju svoje velike kapitale i druge materijalne interese. Iz tih pobuda je vlada SAD početkom jeseni 1922. odlučila da se i formalno umeša u rešavanje reparacionog pitanja. Zato je u septembru njen ministar inostranih poslova Hjuze i izneo svoj predlog (Hjuzeov plan) da se pitanje reparacija oslobodi svog političkog opterećenja, da se oduzme iz nadležnosti Reparacione komisije i da se preda grupi finansijskih eksperata u kojoj bi mesto dobio i jedan stručnjak iz SAD. Francuzi, kojima je upravo politička strana ovog pitanja i bila najpotrebnija, glatko su odbili Hjuzeov plan.

Osećajući da između Francuske, s jedne, i Velike Britanije i SAD, s druge strane, postoje oštra razmimoilaženja, politički i privredni krugovi Nemačke su u jesen 1922. povelu politiku otvorenog sabotiranja reparacionih obaveza. To je naročito došlo do izražaja posle pada Virtsog i dolaska, u novembru, Kunoovog kabineta, koji je označio definitivnu kraj "politike izvršenja". Uskoro po dolasku na položaj kancelara Kuno je izjavio da Nemačka u januaru 1923. neće moći da plati dospеле anuitete

309

ratne odštete i predložio je uvođenje dvogodišnjeg moratorijuma. Na pomolu je zbog ovoga bila eksplozija francuskog gneva, pa je predsednik nove, konzervativne britanske vlade Bonar Lou predložio održavanje još jedne međusavezničke konferencije u Londonu. U atmosferi punoj nepoverenja, ta je konferencija otvorena 9. decembra 1922. Na njoj je Italiju prvi put predstavljao Benito Musolini. I na ovoj konferenciji Francuzi su insistirali na "produktivnim garancijama", a Britanci se odupirali tom njihovom zahtevu, pa se sve završilo kao i u avgustu bez ikakvog rezultata. Poenkarea je, ipak, na ovoj konferenciji sokolila činjenica da su ga Italijani i Belgijanci mnogo odlučnije podržavali nego četiri meseca ranije, pa je to uticalo na brzo sazrevanje njegove odluke o okupaciji Rura. Krajem decembra ta odluka je bila i doneta, a francuska vlada je samo čekala zgodan povod pa da pristupi njenom sprovođenju u delo. Na taj povod neće morati dugo da čeka.

Na dan 26. decembra 1922. Reparaciona komisija je konstatovala da Nemačka kasni u isporuci uglja i telegrafskih stubova koje šalje u Francusku i Belgiju na ime reparacija. O ovome su odmah bile izveštene savezničke vlade, a Poenkarea je na to, ne časeći ni časa, zatražio novu međusavezničku konferenciju. Već 2. januara 1923. konferencija se sastala u Parizu. Na njoj je Poenkarea saopštio da će francuske trupe zaposesti oblast Rura kako bi obezbedile efikasne isporuke uglja na ime reparacionih dažbina. Bonar Lou se usprotivio, predlažući da se umesto prinudnih mera ponovo razmotri ukupna suma nemačkog reparacionog duga. Francuzi nisu hteli o tome ni da čuju, a Italijani i Belgijanci su opet bili na njihovoj strani. Bonar Lou se tada ograničio na formalnu izjavu da britanska vlada ne odobrava okupaciju Rura, ali da joj se neće silom suprotstavljati. Posle konferencije u Parizu francuska i belgijska vlada su, 9. januara, izvestile Berlin da će komisije njihovih inženjera, zaštićene vojskom, ući u Rur da bi uspostavile kontrolu nad proizvodnjom i isporukama nemačkog uglja. Dva dana docnije, 11. januara 1923, pet francuskih i dve belgijske divizije umarširale su u rursku oblast i okupirale Esen, Bohum, Dortmund i druge rudarskoindustrijske centre. Cilj ove mere bio je da se proizvodima rurske in

310

dustrije i rudarstva obezbedi isplata reparacija i da se, pritiskom na njenu privredu, Nemačka natera na politiku izvršavanja Versajskog ugovora.

Suočena sa eksplozijom nezadovoljstva i protesta u javnosti, vlada Kunoa je već 12. januara povukla nemačke ambasadore iz Pariza i Brisela i uputila protestne note velikim silama. Dan kasnije pozvala je radnike, seljake, činovnike i celo ostalo stanovništvo ruskog basena na pružanje "pasivnog otpora" okupatorima. Za ovaj poziv, kao i za svoju odluku da na ime reparacija ne isplaćuje ni jednog pfeniga, niti da o tome vodi ikakve pregovore sve dok traje okupacija, vlada je dobila saglasnost Rajhstaga i gotovo cele nemačke javnosti. Odazivajući se u punoj meri pozivu nemačke vlade, ogorčeno stanovništvo Rura je odbilo saradnju sa okupacionim snagama, zaposleni su stupili u generalni štrajk, a pasivni otpor je na više mesta počeo prerastati u aktivni: došlo je do sabotaza, pobuna i drugih sukoba. U jednoj od takvih pobuna u Krupo vim fabrikama u Esenu 31. maja ubijeno je 13 radnika. Reakcija Francuza na ove oblike otpora bila je rigorozna. Okupacioni režim se pretvorio u oštru vojnu diktaturu, koja je vršila masovna hapšenja, još masovnija proterivanja, batinanja, pa i streljanja najneposlušnijih građana. U sukobima između okupacionih vlasti i nemačkih građana u Rumée, za vreme trajanja okupacije, živote izgubiti 76 Nemaca i 20 francuskih vojnika. Oko 145.000 lica biće proterano iz Rurske oblasti. Ove stroge mere u Ruru zaprepastile su evropsku i američku javnost, dižući svuda val kritike protiv Francuza i Belgijanaca. U samoj Nemačkoj plima nacionalističkih i šovinističkih strasti je ubrzano rasla. Opšte uverenje u nemačkoj javnosti postala je misao da sila u međunarodnim odnosima dominira i rešava sve. Francuzi i Belgijanci, međutim, nisu popuštali. Oni ne samo da su lomili aktivne, već su efikasno otklanjali i teškoće koje su donosili pasivni otpori. Umesto lokalnih, koje su odbijale saradnju, okupacione vlasti su uvele vlastite službe da bi se eksploatacija rudnika i industrije mogla nesmetano vršiti. Organizovan je specijalni Železnički ured, dovedeni su francuski i belgijski radnici, rudari, činovnici, uvedena je posebna moneta kao sredstvo plaćanja (francregie), itd. Situacija u Nemačkoj je za to

311

vreme postajala sve teža i kapitulacija Berlina je bila samo pitanje vremena. Nemačka više nije raspolagala produkcijom svoje privredno najjače oblasti, a istovremeno je morala da pomaže rursko stanovništvo u štrajku, da izdržava na desetine i stotine hiljada izbeglica, da trpi gubitke zbog zastoja u nizu privrednih grana koje su zavisile od proizvodnje fabrika i rudnika u Ruru, itd. U celoj Nemačkoj to je iz dana u dan pogoršavalo ionako složenu privrednu situaciju, a vladu je teralo da sve veće potrebe za novcem pokriva enormnim emisijama i štampanjem neizmernih količina novčanica, što je na kraju dovelo do one strašne, do tada u svetu neviđene, inflacije. Politika "pasivnog otpora" nanela je na taj način veću štetu Nemačkoj nego okupacionim silama.

Situaciju u Nemačkoj posle okupacije Rura budno su pratile i sve velike sile, različito reagujući na ovaj događaj. Od samog početka "rurske afere" samo dve sile su zauzele nedvosmislen i jasan stav: SSSR, koji je osudio okupaciju, i Italija, koja je odobrila francuskobelgijsku akciju i pružila joj podršku. Vlada SAD je zauzela stav iščekivanja, a slično je u početku bilo i držanje konzervativne vlade Stenlija Baldvina u Velikoj Britaniji. Međutim, britanska vlada nije računala na dugu pasivnost i nemešanje u evropske događaje.

Da bi se za takvo mešanje što bolje pripremila, ona je odlučila da stvori što povoljnije odnose sa SAD. U tom cilju je u Vašingtonu 31. januara 1923. potpisala ugovor o vraćanju ratnih dugova Velike Britanije Sjedinjenim Državama u roku od 60 godina i sa kamatnom stopom od 3,5 posto. Posle toga očekivao se povoljan momenat za početak britanske arbitraže (uz asistenciju SAD) u mrskoj aferi.

Lordu Kerzonu se učinilo da je takav momenat naišao sredinom aprila, U govoru pred Gornjim domom britanskog Parlamenta on je u neskrivenim aluzijama signalizirao Nemačkoj da ona mora biti inicijator nekog predloga za okončanje spora. Ovaj predlog bi trebalo da izražava spremnost Nemaca da plate bar deo reparacija, kao i da se povijaju nepristrasnom sudu i autoritetu međunarodnih finansijskih stručnjaka koji bi izradili predlog o rešenju pitanja ratne odštete. Pariz je bio razdražen ovim Kerzonovim govorom, jer je on nudio otvaranje rasprave o ukupnoj sumi reparacija i obnavljao

312

je Hjuzov plan iz prethodne jeseni o rešavanju pitanja reparacija na nivou finansijskih eksperata. Ni jedna ni druga ideja se Francuzima uopšte nije lepila za srce. Ipak su Kerzonov govor čutke progutali. Berlin je, međutim, ovim britanskim migom bio oduševljen i požurio je da ga iskoristi. Već 2. maja nemačka vlada je uputila notu Velikoj Britaniji, Francuskoj, Italiji, Belgiji, Japanu i Sjedinjenim Američkim Državama u kojoj predlaže smanjenje ukupne sume reparacija na 30 milijardi maraka, koja bi suma bila isplaćena pošto se Nemačkoj odobri ogromni državni zajam u istom iznosu, od kojeg bi 20 milijardi dobila odmah, a 10 milijardi do 1931. Ukoliko se ova ideja ne primi, nemačka vlada onda predlaže da grupa stranih eksperata sprovede "nepristrasnu istragu" o njenim platežnim mogućnostima. Pored ovih finansijskih, nemačka vlada je u noti od 2. maja podnela i jedan čisto politički predlog: nudila je zapadnim zemljama pakt

0 uzajamnim garancijama iz kojeg bi istočnoevropske zemlje bile isključene. Pre nego što otpočinu pregovori o bilo kojem od ovih predloga, tražila je evakuaciju Rura. Kvalifikujući ove nemačke predloge kao grub atak na Versajski ugovor, što su oni doista i bili, Francuska

1 Belgija su ih već 6. maja odbacile bez ikakve spremnosti za dalje razgovore. Nemačka nota je bila "razočarenje" i za Veliku Britaniju, poručivao je Kerzon u Berlinu 13. maja. Suma reparacija koju je ona nudila suviše je mala, a garancije za njenu isplatu gotovo nikakve. Sjedinjene Države su, takođe, ostale hladne prema nemačkim predlozima, a stav Italije bio je identičan sa francuskim i belgijskim. Naišavši na ovakav zid odbijanja, Nemci su se malo kolebali, a onda su, nakon tri nedelje, ipak popustili. Na dan 7. juna uputili su novu notu savezničkim zemljama u kojoj su izjavljivali da će prihvatiti svaku odluku "nepristrasne" međunarodne instance o reparacijama koja bude imala u vidu njihove platežne sposobnosti, da će sumu koja bude određena za isplatu stvoriti sopstvenim snagama i da će isplatu garantovati prihodima državnih železnica, carinama i potrošačkim porezima. Francuska vlada se nakostrešila i na ovaj ne

mački predlog, jer je i on tražio preispitivanje ukupnog iznosa reparacija, ali ga nije ni odbila. Pred upornim nagovaranjima Engleza, pa i Belgijanaca, ona ga je pri

313

hvatila kao osnovu za dalje pregovore, ali je kao uslov za njihovo otvaranje zahtevala prestanak "pasivne rezistencije" u Rurskoj oblasti. Početkom leta 1923. nemačka vlada je, uprkos sve tragičnijoj ekonomskofinansijskoj situaciji u celoj zemlji, još pružala otpor u Ruru. U avgustu je, međutim, talas radničkih nemira zahvatio velike delove Nemačke. Zapretila je revolucija. Pred tom opasnošću pala je 11. avgusta nepomirljiva vlada Kunoa, a novi kabinet je formirao šef Nemačke narodne stranke Gustav Štrezeman, koji je uživao podršku industrijskih krugova i njihovog moćnog zastupnika Huga Stinesa. Suočena sa ogromnim unutrašnjim teškoćama, Štrezemanova je vlada najpre udarila pravcem sređivanja spoljnopolitičkih problema. U tom cilju je 26. septembra objavila obustavljanje "pasivne rezistencije" u Ruru i vraćanje svih radnika na posao. Posle toga Štrezeman je pristupio finansijskom sređivanju Nemačke, prekidom emisija novca i drugim merama, a nameravao je i da obnovi plaćanje reparacija. Međutim, talas revolucije i radničkih nemira zahvatio je Saksoniju, Tiringiju, Hamburg. U Minhenu je 8. novembra izbio nacistički puč. Na sve ove pokrete vlada je reagovala energično i uspešno ih je suzbila, ali je pri tom stekla mnogo protivnika, pa je morala da odstupi. Nov koalicioni kabinet je sastavio Vilhelm Marks, vod Partije centra. Za ministra inostranih poslova u svom kabinetu uzeo je Štrezeman. Obustavljanjem "pasivnog otpora" u Ruru i izjavom da ne odbacuje reparacione obaveze nemačka vlada je u stvari kapitulirala pred francuskim pritiskom. Izgledalo je da Poenkareova politika trijumfuje. To ga je hrabrilo na nove poduhvate. Smetalo mu je samo veoma vidljivo hlađenje odnosa sa Londonom, koje je bilo posledica francuske politike prema Nemačkoj. To hlađenje lepo ilustruje prepiska između Poenkarea i Kerzona, koja je tokom 1923. vođena sve oštrijim izrazima. Kad se Kerzon krajem avgusta te godine, zbog bolesti, povukao sa položaja ministra inostranih poslova, Poenkareu

314

se učinilo da je trenutak za oslobađanje od britanskog pritiska pogodan. On je otputovao na sastanak sa engleskim premijerom Stenlijem Baldwinom i u razgovoru s njim ustanovio da između Francuske i Velike Britanije nema bitnih neslaganja. Uveren da će Englezi i to progutati, rešio je tada da stavi u pogon svoju kombinaciju sa proglašavanjem "nezavisnih" ili "autonomnih" nemačkih država na Rajni, pod protektoratom Francuske. U računici sa britanskom prećutnom saglasnošću se, međutim, prevario.

Separatistički pokret na Rajni imao je izvesnih tradicija i unutar Nemačke snaga koje su ga nosile, ali je bio i suviše slab da bi istupio samostalno, bez podsticaja i podrške francuskobelgijskih okupacionih vlasti. Na to je ukazivala i činjenica da se on javio i rasplamsao baš u oktobru 1923, tj. kad se rurska afera klonila mirnom završetku i kad je Francuzima zatrebalo novo sredstvo pritiska na Nemačku. Pokret je, inače, otpočeo u

belgijskoj okupacionoj zoni kad je industrijalac Dekers, podstaknut od diplomate Notomba, u Ahenu proglasio "nezavisnu rajnsku republiku". Istovremeno, u sevemom delu francuske okupacione zone, u Koblencu, avanturista Mates je proglasio "slobodnu Rajnu", dok je u južnom delu ove zone dr Dorten uzeo vlast i smestio svoj štab u Visbadenu. Dva pokreta u francuskoj okupacionoj zoni uskoro će se ujediniti i dr Dorten će se u BadEmsu 1. decembra 1923. proglasiti "šefom privremene vlade Rajnske Republike".

Separatistički pokreti na Rajni izazvali su buru protesta u Nemačkoj, kakvu je Poenkare i očekivao. Ali su oni izazvali i ledeno odbijanje Engleza da i razgovaraju o odvajanju Rajnske oblasti od Nemačke, što Poenkare baš nije očekivao. Preko Brisela, London je veoma preciznim terminima i Parizu stavio do znanja da će se takvom odvajanju direktno suprotstaviti. Englezi su smatrali da je Poenkare sa ovom novom ujdurmom u Nemačkoj "prevršio meru". Njima je bilo već dosta francuske svemoći u Evropi. Osećajući da stvar postaje krajnje ozbiljna, Francuzi i Belgijanci su rešili da se povuku. Poenkare je 2. novembra dao izjavu u kojoj se kleo da s pokretom separatista u Rajnskoj oblasti nema nikakve veze i da je taj pokret spontana reakcija Rajnjana na

315

unutrašnju situaciju u Nemačkoj. Englezi su ga bezobzirno demantovali, objavivši u Donjem domu izveštaj svog konzula iz Minhena u kojem se bez okolišenja tvrdilo da je autonomaški pokret u Pfalcu delo francuskih vojnih vlasti. Poenkareov politički ugled i u svetu i u samoj Francuskoj bio je ozbiljno pogođen. Još jedan udarac Englezi će mu zadati uskoro iza ovoga, u epizodi sa povratkom kronprinca u Nemačku. Ovaj povratak odobrio je sam Štrezeman, a već veoma nervozni Poenkare je na to izjavio da će Francuska, zbog ovoga, ako treba sama, kazniti nemačku vladu. London je osetio šansu: jednom tvrdom izjavom je opomenuo Poenkarea da bi u tom slučaju povukao svoje delegate iz svih međusavezničkih organa. To bi bio kraj Antante. Poenkare više nije imao kud morao je da spašava što se spasti moglo. I on i belgijska vlada su rešili da potpuno dezavudšu rajnske separatiste, kojima su pokušali da se posluže. Za kratko vreme njihov pokret je bio potpuno suzbijen, a Francuzi nisu ni prstom mrđnuli da spreče pokolj petnaestak istaknutih separatista koji su početkom 1924. izvršili nemački nacionalisti. Ovaj poraz je znatno umanjio efekat francuskog uspeha u rurskoj aferi. Posle neuspelog pokušaja sa rajnskim separatistima Poenkare je odlučio da pokaže pomirijivost i da vrati pitanje reparacija na širi međunarodni plan. Prilika je bila zgodna, jer su Vašington i London upravo bili preduzeli prve korake na ponovnom aktivnom uključivanju u rešavanje ovog pitanja. Svojom odlukom francuska vlada je samo izbegla njihove moguće pritiske. Angloamerička intervencija je počela izjavom predsedoika SAD Kulidža (koji je u avgustu zamenio umrlog Hardinga) od 9. oktobra da bi trebalo otpočeti razgovore o reparacijama na bazi Hjušovog plana iz prethodne godine. Ovu izjavu engleska vlada je podržala svojom deklaracijom od 13. novembra. Amerikanci su obavestili tada London o uslovima pod kojima bi njihov predstavnik uzeo učešća u rešavanju problema reparacija: (a) Nemačka se neće oslobađati odgovornosti za prvi svetski

rat niti obaveze da plati "pravednu" odštetu; (b) rešavanje bi se prepustilo ekspertima i ne bi imalo karakter obaveznih međunarodnih odluka, ako ih sve zainteresovane strane ne prihvate; (c) između reparacija i međusavezničkih dugova neće se uspostavljati nikakva veza. Prihvatajući ove američke uslove, britanski premijer Baldwin je apelovao i na Francuze da ih prihvate. Oni su to de facto već bili učinili još krajem oktobra, ali su takođe imali određene uslove: da Komisija eksperata ne umanjuje značaj Reparacione komisije i da se o ukupnoj sumi reparacija ne diskutuje. Amerikanci su se naljutili ako se ekspertima stave ovakva ograničenja, onda je bolje da se i ne sastaju. Već sasvim izolovani Francuzi su još jednom popustili. Tobož u ime Reparacione komisije, Luj Bartu je predložio da fkiansijski stručnjaci iz SAD, Engleske, Francuske, Italije i Belgije obrazuju dva komiteta. Prvi komitet bi se pozabavio pitanjem reparacija i ozdravljenja nemačkih državnih finansija, a radio bi pod predsedništvom američkog stručnjaka, generala Čarlsa Doza; drugi bi ispitivao puteve odlivanja nemačkog kapitala iz zemlje i mogućnosti za njegovo vraćanje. Ovim komitetom bi rukovodio Britanac Mek Kena. Ovaj predlog je zatim prihvatio Poenkare i o tome 30. novembra 1923. obavestio Engleze i Amerikance.

Vrlo borbeno započetu rursku aferu Poenkareova vlada je, kao što se vidi, najednom počela da privodi kraju diplomatskim sredstvima i pomirljivim metodama. Otkud ta promena? Dva objašnjenja dolaze u obzir. Najpre, druga polovina 1923. donela je Francuskoj osetne inflacione tendencije. Da ne bi prošla kao Nemačka, francuska vlada je rešila da se inflaciji efikasno suprotstavi. Za to joj je bila potrebna podrška engleskih finansija, a ona se mogla dobiti samo po cenu popravljavanja opštih političkih odnosa. Ta se cena morala opet platiti ublažavanjem stava prema Nemačkoj. Drugo, u Francuskoj su se za proleće 1924. spremali skupštinski izbori. Desnica je na izbore išla s programom daljeg pritiska na Nemačku i zadržavanjem okupacionih trupa; levica se, naprotiv, zalagala za tolerantnije odnose i za miroljubivo okončavanje rurske afere. Poenkare se nadao da će jakim recima, a umerenim gestovima, uspeti da se pred javnošću pokaže kao izmiritelj ovih dveju orijentacija

317

i kao presudite!] u spoljnopolitičkim pitanjima. Gubio je pri tom iz vida da mu je autoritet, baš na planu spoljne politike, u francuskoj javnosti bio prilično uzdrman. Dva međunarodna komiteta finansijskih stručnjaka počela su sa radom u Parizu sredinom januara 1924. Dok Mek Kenin komitet, koji je tragao za sudbinom nemačkih izvezenih kapitala, nije postigao gotovo nikakve rezultate, Dozov komitet je do početka aprila, kad je završio posao, izradio čitav program mera za stabilizaciju nemačkih državnih finansija i za dalju otplatu reparacija. Taj program, poznat u istoriji pod imenom Dozov plan, podnet je 9. aprila Komisiji za reparacije, a sastojao se od pet delova: (a) Stabilizacija marke; (b) Izvori sredstava za isplatu reparacija; (c) Način prebacivanja (transfer) sredstava; (d) Privredno jedinstvo Nemačke; (e) Iznos anuiteta. U cilju stabilizacije marke Dozov plan je predviđao davanje Nemačkoj međunarodnog (prvenstveno američkog) zajma u iznosu od 800 miliona maraka. Što se tiče izvora sredstava za plaćanje reparacija, predlagalo se da se ona nađu u povećanju poreza na neke artikle široke potrošnje, u prihodima od železnica i nekih industrijskih grana. U cilju olakšavanja transfera reparacionih sredstava, Dozov plan je predviđao osnivanje posebne Rajhsbanke s početnim kapitalom od 400 miliona maraka. Preko nje bi išli svi prihodi i sve isplate reparacija, a ona bi imala i status emisije banke. Rad Rajhsbanke i sve poslove oko reparacija nadzirala bi jedna međunarodna kontrolna komisija na čelu sa generalnim agentom

za reparacije. Ova Kontrolna komisija bi zamenila Reparacionu komisiju, a njen prvi predsednik će biti Amerikanac Džilbert Parker. Ustanovljavanje ove komisije krnjilo bi u izvesnom smislu državni suverenitet Nemačke (podvrgavanje međunarodnoj kontroli dela njenih državnih finansija), ali je obećavalo i izrazite prednosti, kao što su zaštita marke i usklađivanje reparacija sa platežnim sposobnostima Nemačke, pa joj se Berlin neće protiviti. Dozov plan je proklamovao i princip očuvanja privrednog i fiskalnog jedinstva Nemačke kao uslova za njenu finansijsku stabilnost i sposobnost isplate reparacija. Nikakvih više "proizvodnih zaloga" (kao Rur) ne bi moglo da bude. Doz je u svome planu mudro zaobišao i pitanje ukupnog nemačkog re

318

paracionog duga i trajanje njegove otplate. ReguMsao je samo visinu, sastav i sigurnost nemačkih anuiteta. U prvoj godini po prihvatanju plana Nemačka bi isplatila 1, u drugoj 1,25, u trećoj 1,5, a u četvrtoj 1,75 milijardi maraka. Pete godine i dalje prešlo bi se na anuitete od 2,5 milijarde maraka. Čitajući ovaj deo Dozovog plana, Gustav Štrezeman i drugi nemački ministri verovali su da će, dok se dođe do anuiteta od 2,5 milijarde, u međunarodnim odnosima nastati takve promene koje će tražiti nove pregovore. Za njih je već od početka bilo jasno da je Dozov plan samo jedno prelazno rešenje. Pokazaće se da su bili u pravu. I francuska i nemačka vlada su već sredinom aprila 1924. izjavile da prihvataju Dozov plan kao osnovu za iznalazjenje konačnog rešenja o problemu reparacija. U pripremanju toga rešenja zatekli su Francusku parlamentarni izbori, na kojima je "kartel levih" odneo pobjedu. Poenkare je podneo ostavku, a novi kabinet je sastavio Eduard Erio. Nova vlada je sredinom juna pred Parlamentom dala izjavu da će se u spoljnoj politici služiti samo miroljubivim sredstvima, da će amnestirati sve uhapšene ili prognane Nemce u Ruru i da je spremna da napusti ovu oblast čim Dozov plan bude primljen. Ova izjava je znatno raskrivila anglofrancuske odnose. Zahvaljujući tome, Erio se 22. juna uputio u London na sastanak s novim britanskim premijerom, laburistom Remzijem Makdonaldom. Njih dvojica su se dogovorila da se u Londonu sazove konferencija svih zemalja koje potražuju nemačke reparacije da bi se izjasnila o Dozovom planu. Istovremeno zatražiće se saglasnost od nemačke vlade za međunarodnu inspekciju njenih oružanih snaga. Štrezeman je prihvatio inspekciju, nadajući se da će Nemačkoj obezbediti punopravno učešće na Londonskoj konferenciji. Prevario se. Na konferenciji koja je otvorena 16. jula najpre su se o Dozovom planu dogovarale i izjašnjavale samo zemlje potražiocima nemačkih reparacija: Velika Britanija, Francuska, Italija, Belgija, Jugoslavija, Japan, Grčka, Rumunija i Portugalija. I uz njih, naravno, već i američki "posmatrač", u liku (ovoga puta) ambasadora u Londonu Frenka Keloga. U toku ovog prvog dela Londonske konferencije, pošto su svi učesnici prihvatili Dozov plan, Francuzi su postavili pitanje šta

M9

učiniti ako Nemačka ni ovu obavezu ne bude ispunjavala. Kakve sankcije primeniti? Pod snažnim uticajem Keloga, konferencija je u vezi s tim pitanjem usvojila zaključak da za najteža odstupanja od izvršenja usvojenog plana može biti i sankcija, ali da se o njima sve zemlje potražiocima reparacija moraju jednoglasno dogovoriti. Ako takve jednodušnosti ne bude, spor će se predati tročlanoj arbitražnoj komisiji koju će činiti po jedan predstavnik zemalja u sporu i predstavnik SAD, kao "neutralan" presuditelj.

Pošto su se saveznici dogovorili, tna konferenciju je pripuštena 5. avgusta i nemačka delegacija. Strezeman je već 7. avgusta postavio pitanje evakuacije Rura. Oko toga se izrodila žučna debata. Nemci su tražili da Francuzi i Belgijanci što pre napuste ovu oblast; ovi su opet nastojali da evakuaciju što više odlože. Francuzi su pokušali !da evakuaciju ovog puta vežu za pitanje Ikontrole nemačkog naoružanja. Nemci su se ovome odlučno suprotstavili, a Englezi su ih otvoreno podržali. Erio je odlučio da odstupi: pristao je da Ipovuče francuske trupe iz Rurske oblasti u roku od godine dana od zaključenja ove konferencije, tj. do 15. avgusta 1925. iNeki delovi Rura (grad Dortmund) biće evakuisani odmah.

Međutim, pored Rura, Francuzi su odranije držali pod okupacijom gradove Duizburg, Dizeldorf i Rurort, kao i oblast Kelna u Rajnskoj oblasti. U vezi s evakuacijom Rura sada se postavilo i pitanje napuštanja ovih oblasti. Londonska konferencija je pristala da se njihova evakuacija uslovi pozitivnim rezultatima kontrole nemačkog naoružanja. Izvršena posle konferencije, ta će kontrola pokazati da Nemačka krši odredbe Versajskog ugovora o naoružanju, jer u Krupovim fabrikama proizvodi tešku artiljeriju i potajno obučava više regruta nego što sme. Francuzi su se uznemirili !i zapretili da će zadržati sve okupirane delove Nemačke ako Nemci ne daju uverljive garancije da će poštovati ograničenje svoje vojne sile. U decembru 1924. podršku im ije pružio i konzervativni britanski kabinet Stenlija Baldvina i Ostina Čemberlena. Posle uzaludnih protesta, nemačka vlada je odlučila da tražene "uverljive garancije" i ipruži: one su se sastojale u Najobičnijoj deklaraciji ida Nemačka 'ineće krišiti odredbe Versajskog ugovora o ograničenju svoga naoružanja. Tek posle toga Francuzi će, u julu i avgustu

320

1925, evakuisati Rursku oblast zajedno ;s Igradovima Duizburg, Dizeldorf i Rurort. Evakuacija Kelna će morati da sačeka Lokarnopakt. Time je rurska afera definitivno prešla u istoriju.

Sagledana u celini, moglo bi se reći 'da je ova afera, i pored teških žrtava koje je Nemačkoj idonela, ipo nju povoljno završena. Podnete žrtve bile su cena labavljenja versajskog sistema i postepenog, tek jedva primetnog odstupanja od teških uslova Mirovnog ugovora. Francuzi, Englezi i ostali akteri ove istorijske drame ostali su, manjeviše, svaki na svome koliko su dobili, "toliko su i izgubili. 'Naravno, i ne osećajući to iz one neposredne blizine događaja.

5. ŽENEVSKI PROTOKOL

Upravo u vreme zaoštavanja međunarodnih odnosa u Evropi i uporedo sa problemima reparacija, ruskog državnog iduga, nemačkofrancuskih konflikata i anglofrancuskih razmimoilaženja, u periodu 1922-1925, u svetskoj političkoj javnosti i sa tribina^Društva naroda sve češće su ise čule diskusije i ideje o stvaranju sistema kolektivne bezbednosti koji bi jednom zasvagda sprečio ratove i onemogućio agresije . Sredinom 20ih godina ta ideja više luupžlt; nije bilairova u međunarodnoj politici.

Videli smo da je američki predsednik Vudro Vilson verovao kako Će sistem kolektivne bezbednosti biti postavljen na noge već samim stvaranjem Lige naroda. Od Amerikanaca barjak borbe iza izgradnju sistema kolektivne bezbednosti i garancija protiv agresije preuzeli su posle Versajskog mira Francuzi. Za njih je taj sistem bio jedno od osnovnih pitanja političke strategije u međunarodnim odnosima, a cilj bi mu bio vrlo konkretan i ni najmanje altruistički. Sistemom garancija i kolektivne bezbednosti Francuzi su želeli da učvrste i osiguraju tekovine Versajskog ugovora, da očuvaju status quo u teritorijalnom i političkom smislu i da u Evropi što duže zadrže svoj politički prestiž i uticaj. Posle prvog isvetskog rata Francuzi su pokušali da ove ciljeve ostvare na razne načine. Najpre su pomišljali ma

garantovanje svoje bezbednosti i hegemonije u Evropi osvajanjem "prirodnih granica" na Rajni. Ove ideje su se odrekli u ime anglo

321

američkih vojnopoličkih garancija koje su im date na Mirovnoj konferenciji. Kad su te garancije početkom 1920. pale u vodu, počela je Francuska da izgrađuje svoj vlastiti sistem bezbednosti, potpisujući ugovore o savezu i prijateljstvu sa malim evropskim državama, ili podstičući ih da, pod francuskim patronatom, međusobno zaključuju takve ugovore. Tako su u periodu od 1921. do 1924. bili potpisani francuskopoljski, rumunskopoljski, francuskorumunski i francuskočehoslovački ugovori o savezu i prijateljstvu, kao i čehoslovačkopoljski ugovor o neutralnosti.

Celim ovim sistemom Francuska nikako nije mogla biti zadovoljna, i uporedo s njegovim formiranjem ona je i dalje ostajala glavni inicijator stvaranja opšteg pakta

o bezbednosti i garancijama. Prirodno je da su se Francuzi sa ovakvim inicijativama najviše obraćali svom najbližem savezniku Velikoj Britaniji. Englezi su vazda izjavljivali da protiv ideje o sistemu kolektivne bezbednosti u načelu nemaju ništa, ali su tvrdili da poslove oko njegovog formulisanja i izgrađivanja treba prebaciti na Društvo naroda. Francuzi su to prihvatili, pa je Društvo naroda 1923/1924. postalo poprište beskrajnih diskusija koje su o ovom pitanju vođene u svim njegovim telima: komisijama, Savetu, Skupštini.

Iza engleskog izbegavanja da o sistemu kolektivne bezbednosti pregovaraju neposredno sa Francuskom krilo se strahovanje od otkrivanja bar dveju bitnih razlika koje su o ovom pitanju postojale u stavovima Londona

i Pariza. Englezi su, prvo, želeli takav sistem kolektivne bezbednosti u kojem bi oni sami preuzeli što manje konkretne obaveze; Francuzima je, naprotiv, bio potreban baš takav sistem koji bi što više angažovao Britaniju. Drugo, Englezi su mogli poželeti sve idruge pre nego takav opšti sistem bezbednosti koji bi ozakonio francusku prevlast u Evropi, i to još uz britansku garanciju. Otuda bitne razlike u pogledima Engleza i Francuza na to kojim putem doći do sistema opšte bezbednosti. Englezi su smatrali da je ključ sistema bezbednosti u opštem razoružanju naravno, kopnenih armija. Sve zemlje bi, naime, slobodnom voljom, trebalo da pristupe razoružavanju svojih vojski, jer to je jedina efikasna mera za uklanjanje ratne opasnosti i postizanje opšte bezbednosti u svetu. U tom smislu oni će 1923. podneti i zvaničan pred

21

322

log Društvu naroda. Francuzi su na ovu stvar gledali sasvim drugačije. Oni su verovali da je njihova snažna armija najbolja garancija bezbednosti isve dotle dok se ne izgradi celovit mehanizam političkih i pravnih garancija za očuvanje svetskog mira. Dakle, ne do bezbednosti preko razoružanja, kako su predlagali Englezi, već preko sistema bezbednosti i do razoružanja. U tom smislu je francuska vlada za septembarske zasedanje Skupštine Društva naroda 1923. pripremila i jedan projekat izgradnje sistema opšte bezbednosti. Po tome projektu pošlo bi se od sklapanja posebnih (regionalnih) garantnih paktova, koji ibi bili snabdeveni i vojnim konvencijama. Tim bi paktovima bio obuhvaćen ceo svet, a u njima bi se rat osudio kao međunarodni zločin. Sve potpisnice jednog pakta bile bi obavezne da priskoče iu pomoć svakom svom savezniku koji bi bio napadnut. O tome ko je napadač, a ko napadnut, i o ipojmu agresije u celini, odlučivala bi Liga naroda.

Kad je ovaj projekat iznet na javnost, Velika Britanija i rijeni dominioni, zatim SAD, Nemačka i SSSR negativno su ga ocenili, kao providno sredstvo francuske politike. U organima Društva naroda diskusija o ovom, kao i o engleskom predlogu nije više silazila s dnevnog reda. U međuvremenu, do septembra 1924, kad se u Ženevi ponovo sastajala Skupština Lige naroda, pojavilo se još nekoliko planova i predloga o sistemu kolektivne bezbednosti rezolucija XIV, Rekenov plan, plan lorda Roberta Sesila, itd. Većina je sadržala jednu od najomiljenijih političkih parola iz tih godina koju je lansirao Eduard Erio predlažući francuski projekat: "Bezbednost, arbitraža, razoružanje!" Uzimajući, međutim, za osnovu svoje rasprave o kolektivnoj ibezbednosti samo britanski i francuski predlog, Skupština Društva naroda ih je, zajedno sa dopunama čehoslovačkog 'ministra Beneša o prinudnoj arbitraži i sankcijama, rpoверila dvema svojim komisijama na razradu i usaglašavanje. Sam Beneš je, kao predsednik Saveta Društva naroda, energično i efikasno rukovodio tim poslom. Već 2. oktobra 1924. komisije su završile rad i ponudile svetskoj javnosti dokumenat pod naslovom Protokol o mirnom rešavanju međunarodnih sporova, koji je u javnosti odmah stekao popularno ime Ženevski protokol.

323

Ženevski protokol je proklamovao da njegove potpisnice neće "pribegavati ratu ni među sobom ni protiv bilo koje druge države koja bi prihvatila sve obaveze proistekle iz protokola". Rat se priznaje kao legalno sredstvo odbrane samo u slučaju otvorene agresije, ili kad se vodi na osnovu odluka Saveta I Skupštine Društva naroda, idonetih u skladu sa odredbama ustava Društva. Ako do oružanih sukoba ipak dođe, protokol predviđa da će Društvo naroda učesnicama u sporu odmah ponuditi arbitražu. Strana koja tu arbitražu odbije automatski će se smatrati agresorom i prema njoj će se primeniti finansijske, privredne ili vojne sankcije, zavisno od težine slučaja. No za takve sankcije potrebna je jednoglasna odluka Saveta Društva naroda, a za vojne i dobra volja pojedinih zemalja da u njima učestvuju. Ukoliko ovaj protokol bude usvojen od svih članica Društva naroda, pristupilo bi se konkretnim razgovorima o opštem razoružanju.

Francuska je bila prvi potpisnik Ženevskog protokola. Za njenim primerom pošle su Poljska, Jugoslavija, Bugarska, Grčka, Albanija i neke druge zemlje, a Čehoslovačka ga je čak li ratifikovala. Sudbina protokola je ipak bila neslavna. Suprotstavili isu mu se Britanci sa svojim dominionima, koji nisu hteli da prihvate obavezu ne samo vojnih već ni privrednih

sankcija. Zar da se baš zbog svačije bezbednosti trgovina prekida čas sa jednim čas sa drugim krajem sveta? Nisu ga prihvatili ni Amerikanci, smatrajući ga novom Svetom alijansom, koja treba Francuskoj da obezbedi mandat za intervencije po Evropi. O svojoj odluci da ne prihvati Ženevski protokol britanska konzervativna vlada Baldwinova. Čemberlen izvestila je Skupštinu Društva naroda 12. marta 1925. Svaka dalja rasprava o njemu postala je bespredmetna. Ženevski protokol je prestao da postoji pre nego što je i usvojen.

6. MEĐUNARODNO PRIZNANJE SSSRa

Razbijanje međunarodne izolacije i uspostavljanje alnih privrednih i diplomatskih odnosa sa kapitalističkim zemljama predstavljalo je jedan od najznačajnijih spoljnopolitičkih ciljeva Sovjetske Rusije, tako re

324

ći, od samog Dekreta o miru. Videli smo kako isu se nastojanja sovjetske vlade u tom pravcu razvijala do 1922. i kakve ,su im prepreke stajale na putu. Normalizacija odnosa sa kapitalističkim zemljama ostala je i posle toga primarna potreba i važan zadatak sovjetske države. Sve do kraja 1923. uspeh sovjetske diplomatije na tom planu bio je nedovoljan. Normalni diplomatski odnosi bili su uspostavljeni sa svega deset zemalja: Estonijom, Letonijom, Litvanijom, Finskom, Poljskom, Avganistanom, Iranom, Turskom, Mongolijom i Nemačkom.

Neodrživost politike "nepriznavanja" i izolovanja SSSRa počela se, međutim, isve više osećati i iu samim kapitalističkim zemljama, budući da je negativno uticala i na trgovačke i privredne odnose u Evropi i svetu u celini. To se osećanje stalo učvršćivati naročito od 1923, kad je privredna konjunktura, koja je tada nastala, postavila na dnevni red međunarodne politike pitanje proširenja robne razmene i drugih oblika (ekonomske saradnje u svetu. Praktični Englezi su među prvima razumeli ovu tendenciju, umnoživši napore za otvaranje novih tržišta svojoj industriji. SSSR je takve mogućnosti U velikoj meri nudio. Te su mogućnosti shvatale i liberalnokonzervativne britanske vlade početkom 20ih godina, ali .su ih političke predrasude i godine otvorenog neprijateljstva prema prvoj zemlji socijalizma sprečavale da pristupe normalizovanju odnosa sa SSSRom i uspostavljanju šire ekonomske saradnje. To će učiniti tek laburistička vlada Remzija Mekdonalda, koja je došla na vlast prvih dana 1924.

I Mekdonaldova vlada je, pre ^službenog priznavanja SSSRa, pokušala da otvori pregovore o ruskim .državnim dugovima i obavezama prema britanskim građanima čija je imovina u Rusiji nacionalizovana, pitanjima koja su ldo tada bila glavni kamen spoticanja u odnosima Sovjeta sa zapadnim silama, ali je u Moskvi bila odbijena. Prešavši preko toga odbijanja, laburistička vlada je 1. februara 1924. objavila izjavu "o 'službenom priznavanju SSSRa i pozvala je sovjetsku vladu da u London uputi svoje delegate koji bi s predstavnicima Velike Britanije povelu pregovore o svim spornim pitanjima koja ometaju normalizaciju odnosa između dveju zemalja. U ličnom pismu sovjetskom ministru inostranih poslova Čičerinu Mekdonald je objašnjavao da bi se diplomatski odnosi

između dveju vlada mogli uspostaviti odmah, s tim što bi ih, do sređivanja spornih pitanja, održavali otpravnici poslova, a kasnije ambasadori. Sovjeti su prihvatili britanske predloge, pa je u Londonu 14. aprila otvorena Anglosovjetska konferencija. Sporna pitanja o kojima se dugo i mučno pregovaralo bila su dobro poznata: ruski dugovi, nacionalizovana imovina britanskih građana, sovjetski zahtev za odobravanje novog zajma.

Posle mnogo natezanja isovjetskobritanski dogovor je bio postignut, pa su 8. avgusta 1924. potpisana i dva ugovora jedan politički opšte prirode i jedan trgovački. U političkom ugovoru sovjetska vlada je priznala obavezu vraćanja onih zajmova koje je Rusija načinila u Velikoj Britaniji do 1914, pod uslovom da se SSSRu na engleskom novčanom tržištu obezbedi ikrupan zajam za obnovu njene privrede. Što se tiče ratnih zajmova carske i privremene vlade Rusije, SSSR je pristajao da o njima pregovara samo u vezi sa štetama nanetim Rusiji inostranom intervencijom u građanskom ratu. Britanci su pristali, pa je ugovor predviđao otvaranje pregovora o tim pitanjima. U trgovačkom ugovoru dve strane su jedna drugoj priznale status najpovlašćenije nacije, dogovorile su se da monopol spoljne trgovine u SSSRu ima država i usvojile su opšte principe za unapređivanje svoje robne razmene. Laburistička vlada nije uspela da ove ugovore sprovede kroz Parlament pre oktobarskih izbora 1924. Tučeni na tim izborima, laburisti su izgubili vlast, a nova Baldwinova vlada konzervativaca odbila je da ratifikuje ugovore sa SSSRom. To je odmah veoma pogrešalo anglosovjetske odnose.

Pre Velike Britanije, još u septembru 1923, pregovore za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSRom otpočela je italijanska vlada. Veoma zainteresovana za ruske pogonske i prehrambene sirovine (naftu, uglj, pšenicu), Italija je želela da uspostavi i unapredi trgovinu sa SSSRom, putem normalizacije političkih odnosa. I ovde su pregovori o trgovinskom ugovoru i uspostavljanju diplomatskih odnosa vođeni uporedo. Musolini je planirao da službeno prizna SSSR 'kad ti pregovori sredinom februara 1924. budu završeni. Ali kad su Englezi 1. februara izjavili da priznaju sovjetsku vladu, on je ubrzao stvar: zvanično priznanje SSSRa dato je 3. a potpisivanje trgovinskog ugovora je izvršeno 7. febru

ara. Odmah je objavljena i izjava o uspostavljanju diplomatskih odnosa između dveju zemalja i otvaranju predstavništava u rangu ambasada.

Za Italijom i Engleskom diplomatske odnose sa SSSRom, su tokom februara i marta 1924. uspostavile Norveška, Grčka, Austrija i Švedska, u junu Danska, a u avgustu Hedžas. Francuska je kasnila sa priznavanjem Sovjetskog Saveza i uspostavljanjem redovnih diplomatskih odnosa sa njim. Francuskosovjetski odnosi posle Đenove i Rapala bili su veoma zategnuti, mada se baš tada u Francuskoj sve češće čuju predlozi i zahtevi da se odnosi sa SSSRom normalizuju. Tih je zahteva bilo dosta među levim građanskim političkim strujama, koje su snažno uticale na državnu politiku Francuske. Izraz tih zahteva bila je i poseta vođe radikalsocijalista Erioa Rusiji u septembru 1922. Na kraju svoje posete Erio je izjavio da će se zalagati za 'obnavljanje francuskoruskih trgovačkih veza. U drugoj polovini 1923. u Moskvu su'doputovale dve francuske delegacije 'delegacija privrednika, na čelu sa finansijskim stručnjakom Diveržeom, i delegacija pravnika, koju je vodio senator Monzi. Pod uticajem ovakvih raspoloženja i interesovanja u privrednim i političkim krugovima Poenkare je 22.

decembra 1923. službeno predložio Moskvi uspostavljanje privrednih i diplomatskih odnosa između Francuske i SSSRa. Pri tom je, međutim, kao prethodni uslov, ponovio zahtev za vraćanje svih ruskih državnih dugova i obeštećenje vlasnika nacionalizovane imovine. Od toga, naravno, nije moglo biti ništa, pa je normalizacija francuskosovjetskih odnosa ponovo odložena. Tek posle pobeđe "levog kartela" na izborima, u maju 1924, novi predsednik vlade Erio je 15. jula izvestio Čičerina da će Francuska uskoro priznati SSSR. To je i učinjeno notom od 28. oktobra, kojom se, uz de jure priznanje, SSSRu predlaže uspostavljanje diplomatskih odnosa, razmena ambasadora i otpočinjanje pregovora o privrednim odnosima. Sve do 1925. između SSSRa i Japana je kao sporna tačka stajao severni Sahalin. Sovjeti su u proleće 1923. pokušali da sa Japanom otvore pregovore o uspostavljanju diplomatskih odnosa, ali su Japanci postavili dva teška uslova: da im se proda severni Sahalin za 150 miliona jena i da im se obezbede koncesije u eksploataciji

327

sovjetskih šuma, ruda i nafte. Ni jedno ni drugo nije dolazilo u obzir, pa su pregovori brzo prekinuti. U maju 1924. sami Japanci su se vratili predlogu o normalizaciji odnosa sa SSSRom. Rusi su predlog odmah prihvatili, pa su pregovori ubrzo otpočeli. Isprečio se opet Sahalin, ali će posle dužih nastojanja Japanci ovde popustiti. Konačno, 20. januara 1925. u Pekingu je potpisan sovjetskojapanski politički ugovor o normalizaciji međusobnih odnosa. Dve strane su se obavezale da se jedna drugoj neće mešati u unutrašnje poslove, a Japan je pristao da do 15. maja iste godine napusti severni Sahalin. Sovjeti su mu sa svoje strane odobrili 50 posto učešća u eksploataciji sahalinske nafte.

Posle uspostavljanja sovjetskojapanskih odnosa od velikih sila još jedino SAD nisu priznavale SSSR. U decembru 1923. predsednik Kulidž !je pred Kongresom izjavio da "bez obeštećenja američkih građana za kapitale izgubljene prilikom nacionalizacije u Rusiji i bez regulisanja ruskih državnih dugova o priznavanju SSSRa ne može biti reci. U još oštrijoj formi to je u septembru 1924. ponovio i šef Stejt departmenta Hjuz. Tako su američkosovjetski odnosi sredinom 20ih godina stajali na mrtvoj tački. Do tada, međutim, SSSR ie uspeo da uspostavi redovne diplomatske, a dobrim delom i privredne, odnose sa 22 države na raznim kontinentima. Većina tih odnosa bila je daleko od srdačnosti i prijateljstva.

7 BALKAN I PODUNAVLJE U EVROPSKOJ POLITICI

Balkanskopodunavsko područje tradicionalno je predstavljalo jedno od Inajnemirnijih i najdinamičnijih poprišta evropske politike. I u periodu 1922-1925. na njemu se održavaju sva krupnija zbivanja velike, svetske, političke scene i ukrštaju se interesi i stremljenja najznačajnijih njenih aktera (Francuske, Engleske, Italije, a u manjoj meri SSSRa i Nemačke). Uz to, veoma složeni odnosi zemalja ovog regiona, vazda nabijeni eksplozivom suprotnosti i sukoba, doprinose da se problemi Podunavlja i Balkana nikad !ne uklanjaju s dnevnog reda međunarodne politike. Osnovne ^karakteristike perioda o kojem je reč bile su: rivalstvo velikih sila (posebno Ita

328

lije i Francuske) oko političkog uticaja nad balkanskim i

podunavskim zemljama; suprotnosti između pobedenih zemalja (Mađarske i Bugarske) i zemalja Male Antante; sukobi i trvenja ekspanzivne italijanske politike sa Jugoslavijom i Grčkom. Ove su karakteristike j na podunavskobalkanskom području stvarale krizne situacije i međunarodna uzbuđenja.

Najveće ambicije prema Balkanskom poluostrvu ispoljavala je posle prvog svetskog rata Italija. Te njene ambicije Francuska i Engleska su do izvesne mere bile spremne da tolerišu. Međutim, italijanske ambicije su se uskoro ispoljile i prema podunavskim zemljama, a tu su nužno morale doći u sukob sa interesima Francuske, koja je, počevši od 1921, nastojala da preko Male Antante ovo područje što čvršće veže za svoj sistem bezbednosti u Evropi. Ljutilo je to, kao što smo videli, i Veliku Britaniju, ali Italiju još više. To se vrlo lepo videlo već krajem 1921, kad je italijanski ministar inostranih poslova De la Torea oštro korio Austriju zbog zaključivanja političkog sporazuma sa Čehoslovačkom, tražeći da se takav sporazum ne potpisuje i sa Jugoslavijom.

Otvorena borba velikih sila oko uticaja na Balkanu rasplamsaće se 1922, u vreme neuspeha inostrane intervencije u Turskoj. Englezi su tada uložili velik napor da uključe Rumuniju i Jugoslaviju u ovu intervenciju i da ih pridobiju za slanje trupa u Tursku. Da bi to postigli, zastrašivali su Bukurešt i Beograd mogućnošću da, posle eventualne pobede Mustafe Kemala, dođe do bugarskoturskog saveza i pokušaja revizije stanja stvorenog na Balkanu na osnovu mirovnih ugovora. Francuska je učinila sve da spreči uključivanje Rumunije i Jugoslavije u britanske planove protiv Turske. Poenkare im je davao garancije da turskobugarskog saveza neće biti i da će se Bugari držati na miru. Te je garancije potvrdio i Mustafa Kemal.

Prihvatajući Poenkareove sugestije, jugoslovenski kralj Aleksandar i predsednik vlade Pašić su, za vreme posete Parizu u septembru 1922, uspostavili sa Francuskom odnose najveće srdačnosti, što je davalo utisak krupne pobede Francuza u borbi za politički uticaj na Balkanu i u Podunavlju.

329

Jugoslavija i Rumunija ipak nisu bile sasvim spokojne sa strane Bugarske. To će dovesti do njihovog međusobnog ugovora o vojnoj saradnji krajem septembra 1922. Nespokoјstvo ovih zemalja, a Jugoslavije posebno, naglo će porasti u vezi s dolaskom fašista na vlast u Italiji. Strahovalo se da će oni odmah podstaći najekstremnije revanšističke namere i Bugara i Mađara. Jugoslovenska narodna skupština je 11. novembra izglasala tajni kredit od 800 miliona dinara za naoružanje, a u istu svrhu je zatražen zajam od 300 miliona franaka u Parizu. Taj je zajam izazvao zlobne komentare nezadovoljne Engleske, čiji su poluslužbeni krugovi podsećali Francuze i Jugoslovane da su 'oni već toliko opterećeni ratnim dugovima da nove zajmove ne bi trebalo ni da daju ni da uzimaju.

I pored ovako očevidnog porasta francuskog uticaja u evropskom Jugoistoku, Italija nije odustajala od trke za postepenom ekspanzijom u ovom prostoru. Širenje svog političkog uticaja ona je pokušavala da postigne na dva načina koji su jedan drugog gotovo isključivali: diskretnom podrškom težnji pobedenih zemalja i istovremenim zbližavanjem sa Malom Antantom. Osećajući ovu dvostruku igru Rima, glavni inspirator politike Male Antante Beneš izgradio je prema Italiji korektan, ali uzdržan stav, koji je otklanjao svaki 'poseban italijanski interes u Podunavlju. Takav je stav bio u skladu sa činjenicom da je Mala Antanta bila

uključena u francuski evropski sistem, mada je i u njemu nastojala da očuva određenu meru samostalnosti, u prvom redu u odnosu na francusku politiku prema Poljskoj i SSSRu. Benešov stav, pored toga, nije zanemarivao ni duboke suprotnosti koje su delile Jugoslaviju i Italiju, a koje su onemogućavale veće zbližavanje ove sile sa Malom Antantom. Iz ovih razloga je Italija s pravom smatrala 1922. da joj Mala Antanta otežava penetraciju u Podunavlju.

Posle uspeha u sprečavanju restauracije Habsburga Mala Antanta je postala značajan međunarodni faktor u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, tim pre što su joj Francuzi poklanjali sve veću pažnju. Zaključivanje bilateralnih vojnih konvencija između Čehoslovačke, Jugoslavije

330

i Rumunije tokom 1921. i 1922. ovaj je savez znatno ojačan, bez obzira na neujednačenost interesa koja se uočavala između njegovih članica. Interes Rumunije bio je da se zbliži sa Italijom, ali je ona bila u lošim odnosima sa Jugoslavijom; Čehoslovačka i Jugoslavija nisu želele neprijateljstvo sa SSSRom, koji je, međutim, bio u permanentnom sukobu sa Rumunijom; Rumuni su bili prijatelji sa Poljacima, a ovi opet u zategnutoj situaciji sa Čehoslovacima; Jugoslavija i Rumuni ja rado bi se poslužile Malom Antantom u svojim trvenjima sa Bugarskom, ali Česi o tome nisu hteli ni da čuju. No članice Male Antante su imale i jedan zajednički interes koji ih je čvrsto držao na okupu. Taj interes je bila Mađarska. Držanje Mađarske pod kontrolom i onemogućavanje njenog revanšizma bio je najvažniji, a možda i jedini, zadatak Male Antante. Malu Antantu je, dakle, čuvao mađarski revizionizam. Dejstvo Male Antante protiv tog revizionizma došlo je do punog izražaja prvih dana 1923. Na vesti o zatezanju međunarodnih odnosa u Zapadnoj Evropi i o pripremama francuske akcije u Ruru ekstremni mađarski nacionalisti su zaključili da je i za njihov pokušaj došao trenutak. Njihove naoružane grupe organizovale su više provokativnih političkih mitinga protiv Trijanonskog ugovora, a zatim su 8. i 9. januara izazvali nekoliko oružanih incidenata na rumunskim granicama. Ovi su incidenti raspalili silno uzbuđenje kako u Rumuniji, tako i u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, ali su uneli dosta nervoze i u samoj Mađarskoj. Poslanici Male Antante u Budimpešti sastali su se 12. januara i odlučili 'da ulože zajednički protest mađarskoj vladi. To je i učinjeno, a kad je 14. januara došlo i do protesta velikih sila, Mala Antanta je svoj demarš ponovila. Ovim aktivnost članica Male Antante nije bila završena. Na inicijativu iz Bukurešta, vlade Rumunije i Jugoslavije su sredinom januara 1923. zamolile za podršku Veliku Britaniju protiv subverzivne aktivnosti mađarskih i bugarskih ekstremista. London se odazvao ovoj molbi i skrenuo je pažnju Sofiji i Budimpešti na obavezu da se subverzija protiv "ugroženih zemalja" suzbije. Sličnu podršku dao je Rumuniji i Musolini, s napomenom da se Mala Antanta valjda neće ponašati prema Mađarskoj kao što se Francuska ponaša prema Nemačkoj.

331

Incidenti i neprijateljske manifestacije na relaciji Mađarska članice Male Antante, međutim, nastavljali su se, i to baš u vreme kad je Budimpešti blagonaklonost ove organizacije postala preko potrebna. Reč je o pitanju sanacije mađarske privrede uz pomoć 'kredita Društva

naroda, koje se postavilo u proleće 1923. Mađarska je tada došla pred blisku finansijsku katastrofu. Engleska i Francuska su bile voljne da je spašavaju, davanjem velikog zajma preko Društva naroda, ali je kao garancija tome zajmu trebalo da posluži imovina mađarske države u inostranstvu. A tu su imovinu, shodno Mirovnom ugovoru, kontrolisale "zemlje naslednice", kao zalogu za isplatu mađarskih reparacija. Englezi i Francuzi su u maju 1923. zamolili vlade u Pragu, Beogradu i Bukureštu da ovu imovinu oslobode i time omoguće mađarski zajam. Mala Antanta je osetila da ima Mađarsku u šaci. Ona je, najpre, odbila anglofrancuski zahtev, a onda je Jugoslavija nagovestila da bi se saglasnost za skidanje reparacionih hipoteka ipak mogla dati ako se sprovede potpuno razoružavanje Mađarske i ako se njeni vojni potencijali podvrgnu još striktnijoj kontroli nego do tada. Nastala su mučna pogađanja, koja su trajala nekoliko meseci. U očajanju, Mađari su pitali ko koga ugrožava: Mađarska Malu Antantu sa svojih 35.000 vojnika, ili Mala Antanta Mađarsku sa svojim armijama od 450.000 ljudi? Krajem jula 1923. u Sinaji (Rumunija) sastala se konferencija Male Antante koja je dala saglasnost na mađarski zajam. Društvo naroda je stupilo u akciju. Da reakcionarna mađarska vlada nije s posebnom zahvalnošću primila ovu odluku Male Antante, koja joj je bila pojas za spašavanje, pokazaće dva incidenta koja će se uskoro posle toga dogoditi. Najpre je, 26. avgusta, regent Horti održao govor jednoj vojnoj jedinici u kojem je rekao da trenutak obnove Velike Mađarske nije daleko. S tom izjavom se, zatim, poklopio nalaz Međusavezničke kontrolne komisije da Mađarska proizvodi zabranjenu vojnu opremu. Zategnutost između Mađarske i njenih suseda nije popuštala.

Smirivanje jugoslovenskoitalijanskih odnosa nakon Rapalskog ugovora iz novembra 1920. bilo je kratkog ve

332

ČEDO MI R POPOV

ka. Ubrzo se pokazalo da Italija nije voljna da izvrši čak ni ovaj ugovor i da evakuiše one delove Dalmacije (tzv. treću zonu) koji joj nisu pripali: Sušak, Biograd na moru, Pakoštan, Pašman i Dugi otok. Ovo je veoma uznemirilo Jugoslovane, naročito od kada su u novembru 1921. stali kružiti glasovi o italijanskomadžarskorumunskom savezu koji se navodno pripremao. Još veće uzbuđenje izazvao je u Jugoslaviji udar koji su 3. marta 1922. u Rijeci izveli italijanski nacionalisti, preuzimajući vlast u ovom gradu. Malo posle toga u Rijeci će biti uvedena italijanska civilna uprava. Rim će ovaj potez propratiti licemernom izjavom da je za puno poštovanje i izvršavanje Rapalskog ugovora. Italijanskojugoslovenski odnosi su postali veoma zategnuti. Do izvesnog popuštanja te zategnutosti doći će, međutim, u toku Denovske konferencije. Tu konferenciju Italijani i Jugosloveni su iskoristili da pokušaju sređivanje svojih međusobnih odnosa. U malom letovalištu Santa Margarita oni su 9. aprila 1922. zaključili sporazum kojim se Italija obavezala da će izvršiti Rapalski ugovor, ne odričući se, naravno, nijedne mere koju je u međuvremenu izvela u Rijeci. Ni posle Santa Margarite, međutim, izvršenja Rapatskog sporazuma nije bilo. Na uporna navaljivanja jugoslovenske vlade, Italija je tek 23. oktobra 1922, neposredno uoči Musolinijevog dolaska na vlast, pristala na novu (rimsku) konvenciju o tome da će se ranije (rapalska i santmargaritanska) konvencija izvršiti i "treća zona" Dalmacije biti evakuisana. Dolazak fašista na vlast u Italiji izazvao je u Jugoslaviji veliko uznemirenje, koje nije bilo sasvim opravdano, jer nikakve neposredne opasnosti nije bilo. Pre unutrašnje konsolidacije svog režima Musolini nije ni pomišljao na spoljnu ekspanziju. Već prvih dana svoje vlasti on

je umirivao jugoslovenskog poslanika u Rimu Antonijevića, izjavljujući mu da će izvršiti Rapalski ugovor i kasnije konvencije i da će u svemu čuvati status quo. Slične tvrdnje Duče je ponovio i čehoslovačkom poslaniku Kihalu. Prema Jugoslovenima Musolini je održao reč: 10. februara 1923. ratifikovane su konvencije iz Santa Margarite i Rima, a u martu su italijanske trupe konačno napustile delove Dalmacije koji su prema Rapalskom ugovoru pripali Kraljevini SHS. To je doprinelo novom smirivanju italijanskojugoslovenskih odnosa, ali je i ono bilo

333

privremeno, jer je između dve zemlje stajalo otvoreno riječko pitanje.

Rešavanje riječkog pitanja i definitivno sređivanje odnosa sa Jugoslavijom Musolini je uklopio u svoju širu strategiju prema Maloj Antanti i području Podunavlja. Prema Maloj Antanti on je u početku zauzeo neiskreno držanje. Koketirao je i s njom i s Mađarskom, isprobavajući koji je put širenja italijanskog uticaja u Podunavlju lakši. Učinilo mu se da je Mala Antanta mnogo pogodnije sredstvo, osobito za potiskivanje Francuske iz podunavskih zemalja. Približavanje Maloj Antanti preko Cehoslovačke za Musolini ja je postao naročito aktuelno sredinom 1923, kad je odlučio da energičnije pristupi rešavanju riječkog pitanja. Ne gubeći iz vida ni svoj drugi cilj odvajanje Male Antante od Francuske on je u avgustu ponudio Benešu blisku političku saradnju ovog bloka sa Italijom. Osećajući šta iza ove ponude stoji, Beneš ga je učtivo odbio.

Musolini je tada odlučio da okrene drugim pravcem: najpre pritiskom slomiti Jugoslaviju, uzeti Rijeku, a onda ovu zemlju privući Italiji i preko nje se približiti Maloj Antanti. Odmah je i pristupio sprovođenju ovog plana. Jugoslovenski poslanik u Rimu je već krajem leta 1923. osetio nestrpljenje i aroganciju u Musolinijevom držanju. Naslućivao je da je reč o novim agresivnim namerama prema Rijeci. To se ubrzo obistinilo. U septembru je u Rijeku stigao general Dardino kao italijanski guverner u ovom gradu. Faktički, to je bila aneksija Rijeke od strane Italije, za koju je Musoliniju bila potrebna još međunarodna sankcija. U Jugoslaviji je to podiglo buru nezadovoljstva, ali se dalje od kampanje u javnosti nije otišlo. Sa stalnim osećanjem ugroženosti od strane Mađarske i Bugarske, sigurna da u pitanju Rijeke ne može dobiti podršku ni Francuske ni Engleske, a opterećena mnogim unutrašnjim teškoćama, jugoslovenska vlada je u jesen 1923. rešila da prizna svršeni čin. Nastojala je samo da za dizanje ruku od Rijeke izvuče od Italije neke druge koristi. Musolini je tada pristupio s predlogom o zaključenju političkog pakta koji bi Jugoslaviju oslobodio strana, kako od same Italije, tako i od Mađarske i Bugarske. Jugoslovenska vlada je osetila da Musolini želi da je ovim Paktom zavadi sa Francuskom i potpuno stavi u orbitu svoje politike. Obavestivši o tome Poenkarea, Beograd je

334

ipak rešio da prihvati Musolinijevu ponudu. Tako su u novembru 1923. počele pripreme za zaključenje Jugoslovenskoitalijanskog ugovora.

Uporedo s jugoslovenskoitalijanskim, tekli su i francuskočehoslovački pregovori o političkoj saradnji. Oni su čak pre i završeni, pa je Francuskočehoslovački ugovor o zaštiti status quo a Centralnoj Evropi, usmeren u prvom redu protiv anšlusa Austrije, bio potpisan u decembru 1923. Musolini je bio strašno ljut, optužujući Čehoslovačku da je postala pravi francuski satelit. On se plašio da će mu Beneš sada pokvariti i ugovor sa Jugoslavijom i potpuno upropastiti planove prema Maloj Antanti. Beneš je, međutim, sasvim suprotno, savetovao Beogradu da požuri sa sklapanjem pakta sa Italijom, ne tražeći prethodno povezivanje s Francuskom, s kojom je Mala Antanta već dovoljno vezana. Jer, složena Benešova taktika i sastojala se u tome da se Mala Antanta nijednoj velikoj sili ne prepušta do kraja. Jugoslavija je onda dala konačan pristanak na ugovor sa Italijom. Musolini je odmah obavestio London da će taj ugovor biti usmeren protiv francuske dominacije na jugoistoku Evrope, a Englezima je to bilo drago, budući da je anglofrancusko rivalstvo na ovom prostoru bilo isto tako očevidno kao i italijansko-francusko. Zato će se u britanskoj javnosti Italijanskojugoslovenski pakt isto toliko hvaliti koliko će se čehoslovačko-francuski kудiti.

Pakt između Italije i Jugoslavije potpisan je u Rimu 27. januara 1924. Njime se Jugoslavija odrekla Rijeke, pristajući na njenu aneksiju Italiji. Italijani su se obavezali da će se boriti za očuvanje status quo a na Balkanu i u Podunavlju i za izvršavanje odredaba mirovnih ugovora. Shodno Rimskom ugovoru, 16. marta je izvršeno i zvanično pripajanje Rijeke Italiji.

Dobivši pakt sa Jugoslavijom, Musolini je obnovio napore na pridobijanju i Čehoslovačke. Beneš nije imao ništa protiv da se izmiri s Musolinijem, ali i dalje nije imao nameru da se čvršće vezuje za njega. U maju 1924. bio je u Rimu i dao pristanak na ugovor sa Italijom protiv anšlusa, ali ništa više od toga. Takav ugovor će biti i potpisan u julu iste godine.

Ova igra Male Antante sa Italijom ostavljala je mučan utisak u Parizu, ali su se tamo uspešno uzdržavali od negativne reakcije. Verovali su, ipak, da Musolini neće

335

uspeti da potpuno ovlada ovim savezom. Još nepovoljniji utisak izazvalo je zbližavanje Italije sa Jugoslavijom i Čehoslovačkom u Mađarskoj. Obeshrabrena Mađarska se osetila užasno usamljenom i rešila je da se povuče u spoljnepolitičku pasivnost. Pasiviziranje Mađarske dovelo je u pitanje neposrednu ulogu Male Antante. Ali tada su se pojavili Rumuni sa starom željom da od svojih saveznika dobiju garancije za slučaj sukoba sa SSSRom. Da bi očuvao oštricu Male Antante, Beneš je u junu 1924. na nekakve neproverene glasove o mogućem mađarskosovjetskom zbližavanju, pristao da potpiše ugovor sa Rumunijom prema kojem bi Čehoslovačka odmah mobilisala ukoliko bi došlo do sovjetskorumunskog sukoba.

Čehoslovačke trupe bi, međutim, stupile u dejstvo samo u slučaju da Mađarska priskoči u pomoć Sovjetima. I ovaj ugovor je, dakle, bio više antimadžarski nego antisovjetski. Posle dužeg dvoumljenja na ovakav ugovor sa Rumunijom se u decembru 1924. privolela i Jugoslavija. Tako su ova dva ugovora dala nove impulse aktivnosti Male Antante.

Jugoslovenskoitalijanski pakt je uticao i na obeshrabrivanje bugarske revanšističke aktivnosti, a s tim u vezi i na smirivanje prilika u odnosima Bugarske sa Jugoslavijom i Rumunijom. Sve do tada ovi odnosi su se sporo normalizovali naročito na jugoslovensko-bugarskoj liniji.

Glavno nezadovoljstvo bugarskih nacionalista bilo je usmereno prema makedonskom pitanju, koje su oni uporno pokušavali da otvore pred evropskom javnošću ubacivanjem komitskih

odreda i izazivanjem krvavih nereda u ovom delu Jugoslavije. Ovakva subverzivna aktivnost iz Bugarske bila je veoma živa tokom 1922, ali se usled pritiska velikih sila početkom 1923. smanjila. Zemljoradnička vlada Stambolijskog je povela sa jugoslovenskom vladom pregovore u Nišu o uspostavljanju dobrosusedskih odnosa, koji su u martu 1923. povoljno završeni. Odnosi Jugoslavije i Bugarske su bili na putu smirivanja kad je u junu ubijen "bugarski Lenjin", a njegova demokratska vlada zamenjena reakcionarnim nacionalističkim režimom A. Cankova. To je bio težak udar i politici bugarskojugoslovenskog dobrog susedstva. Beogradska vlada je bila veoma uznemirena, ali je ta uznemirenost trajala samo do sređivanja odnosa sa Italijom. Posle Rimskog

336

ugovora Jugoslavija je prema Bugarskoj za a jela arogantan stav kao i prema Mađarskoj. Žestoko je ispretila Sofiji zbog tolerisanja terorističke aktivnosti a IAROa, kap i zbog navodnih namera Bugarske da poveć; m"voju vojnu silu. I Bugarska je, kao i Mađarska, moraj, l da odstupi za jedan korak.

Prve dve godine Musolinijeve vlade nnei bile tako uspešne u vođenju politike prema Albaniji pGrčkoj kao prema Jugoslaviji. Od svojih prethodnika cOije nasledio jednu vrstu protektorata nad Albanijom, a; tou prvi mah nije mogao pomišljati da načini ni korak (jaje od toga. Jer, Jugosloveni su, posle neuspeha svoje pi, ptike prema Albaniji 1921, bili čvrsto rešeni da onemogčvs i dalje širenje Italije u ovoj zemlji. Zato su 2. jula lj zt2. saopštili velikim silama da će "svaku povredu integri'e a Albanije" smatrati povredom "stanja stvorenog na Bi "tanu međunarodnim ugovorima". Spremajući se za renavanje riječkog pitanja i za uvlačenje Male Antante u s^lačje podunavske planove, Musolini se čuvao zatezanja tlimosa sa Jugoslavijom oko Albanije. Nije preduzimaobaišta ni kad se vlasti u Tirani 1923. dohvatio Ahmed Zl9u, kojeg su mnogi smatrali projugoslovenski orijentisaDjui. Međutim, italijanski diktator je, u vreme rurske afere j< napete međunarodne situacije u zapadnoj Evropi, re^e da na Balkanu ipak demonstrira silu u cilju zastrašitrinja svih zemalja ovog područja, a u prvom redu Albcjaije i Grčke. Kao povod iskoristio je ubistvo italijanskojtiojenerala Tepelinija i još trojice Italijana, članova Mečbe larodne komisije za razgraničenje Albanije, koje su če: činili nepoznati odmetnici na teritoriji Grčke u avgust te!923.

Već sutradan po zločinu Italija je AtinpcPredala najošttriji protest, a 29. avgusta je uputila i ult9. latum u kojem je tražila energičnu istragu u kojoj brgičestvovali i italijanski isledni organi, smrtne kazne za orjčiniocce ubistva i odštetu od 50 miliona lira. Uz ovo, Sotimatum je Grčkoj postavljao i neke ponižavajuće žal i ive. Grci su pristali da se izvine Italiji, da plate odštene i da oštro kazne krivce kad ih uhvate. Odbacivali su ih torektni ton ultimatumu i zahtev da italijanski organi lev'stvuju u istrazi, jer bi to narušilo grčki državni suvem&itet. Ne če

337

kajući ništa dalje, italijanska vojska je, kao "repREŠI vne mere", već 31. avgusta bombardovala, a zatim i okupirala ostrvo Krf. Musolini je tom prilikom izjavio da će Italijani napustiti Krf tek pošto Grčka ispuni sve njihove zahteve.

Grci su se na ovaj agRESI vni akt Italije požalili Društvu naroda, gde su naišli na punu podršku Engleza, kojima uopšte nije godilo jačanje italijanskih pozicija na Mediteranu. Musolini je pokušao da izbegne raspravu u Društvu naroda, proglašavajući ga nenadležnim za rešavanje ovog "unutrašnjeg spora" između Grčke i Italije. Da bi sačuvala italijansku podršku u rurskoj aferi, Francuska je diskretno savetovala Grcima da se, bez posredovanja Lige naroda, dogovore sa Rimom o rešenju spora. Musolini je pozdravio ovaj vid saradnje "dveju latinskih sestara", jer mu je francusko posredovanje pružilo šansu za časno povlačenje. Pošto su na takvo poravnanje pristali i Englezi, kojima je više bilo stalo do italijanskog odlaska sa Krf a nego do grčkog samoljublja, Savet Lige naroda je ceo spor preneo u nadležnost Konferencije ambasadora. Ona je odlučila da Grčka izjavi javno žaljenje zbog ubistva četvorice Italijana, da plati, nešto manju od tražene, odštetu i da sama sprovede energičnu istragu, pronađe i kazni krivce. Italijani su se ovom prilikom "napravili Englezi", izjavili su da odluke Konferencije ambasadora zadovoljavaju sve njihove zahteve i 27. septembra su evakuisali Krf.

Ova italijanska "demonstracija sile" nije nikoga naročito imprešio niral, kako je to hteo Musolini, pa ni Albance. U Albaniji se krajem 1923. i početkom 1924. rasplamsao žestok socijalnopolitički sukob između društvene reakcije, na čelu sa veleposedničkom vladom Ahmeda Zogua, i buržoaskodemokratskih elemenata predvođenih vladikom Fan Nolijem, Bajramom Curijem i drugima. Sukob je u maju doveo do ustanka u Severnoj Albaniji, koji se završio bekstvom Zogua i mnogih njegovih jednornišljenika u Jugoslaviju. Vladu je sastavio Fan Noli. Smatrajući ga italijanskim čovekom, jugoslovenski vladajući krugovi su gledali da ga što pre maknu, proglašavajući ga "opasnim boljševikom". Koristeći se zaokupljenošću italijanskog fašističkog režima unutrašnjim neprilikama iskrslim usled afere Mateoti, Jugosloveni su pomogli Ahmedu Zoguu da opremi vojnu ekspediciju svojih pri

22

338

stolica i da s njima u decembru 1924. upadne u Albaniju. Njegov je pohod bio uspešan. Zogu je uskoro osvojio Tiranu i učvrstio svoju vlast. Fan Noli je bio proteran. Izgledalo je da će u Albaniji jugoslovenski uticaj potisnuti italijanski. Radost velikosrpskih nacionalista, koja se ispoljila u vezi s tim, biće, međutim, kratkog veka.

•

•

IV glava.

Godine optimizma 1925-1929.

Godine 1925-1929. mogu se smatrati najmirnijim razdobljem evropske istorije između dva rata. Daleko od toga da su u tom razdoblju vladali odnosi političke harmonije među državama i narodima. Činjenica je, međutim, da u njemu nema dubljih i trajnijih internacionalnih kriza koje bi neposredni je zapretile opšteevropskom i svetskom miru. Suprotnosti interesa, sukobi i nesporazumi među pojedinim zemljama i grupama zemalja, kao i zakulisne igre, konkurentske borbe, nepoverenja i povremena hlađenja odnosa traju i dalje, ali uporedo s tim javlja se i više uspešnih inicijativa za miroljubivo rešavanje međunarodnih sporova, za popuštanje zategnutosti, za iznalaženje mehanizma trajnog mira i bezbednosti u svetu. Sve češće se govorilo o potrebi opšteg razoružanja, o novom sistemu kolektivne bezbednosti, o politici opšteg razumevanja i odricanja od sile u međunarodnim odnosima. Sve je to rađalo atmosferu optimizma i uverenja da se putevi trajnog mira mogu pronaći; atmosferu koja se osećala naročito u godinama 1927-1929. Zato neki autori ove godine i smatraju "najsrećnijim" razdobljem međunarodnog života na starom kontinentu.

Smirivanje međunarodnih prilika i optimističko raspoloženje bilo je rezultat celokupne ekonomske, društvene i političke situacije koju su u periodu 1923-1929. karakterisali privredni prosperitet, relativna društvena stabilizacija i ublažavanje klasnih i političkih borbi. Baš zato će pozitivne tendencije smirivanja u međunarodnim odnosima pokazati istu meru efemernosti i prolaznosti kao što su ih ispoljile i istorijske pojave kojima su te tendencije bile uslovljene.

1 LOKARNOPAKT

Videli smo da je u periodu izgradnje versajskog sistema (1919-1922), kao i u periodu koji ga je sledio

22*

340

(1922-1925), jedno od bitnih pitanja međunarodnih odnosa bilo pitanje garancija: garancija za očuvanje postojećeg teritorijalnog i političkog stanja u Evropi, garancija protiv revanšizma Nemačke i drugih pobedenih zemalja, garancija protiv revizije mirovnih ugovora i protiv nove nemačke agresije, garancija protiv "širenja boljševizma", itd. Pokušaji izgrađivanja garantnih sistema ugovorima između pobedničkih sila, okupljanjem malih zemalja oko Francuske, ili stvaranjem efikasnog instrumentarija kolektivne bezbednosti u okviru Društva naroda, nisu dali očekivane rezultate. I pored toga, evropska diplomatija nije obustavljala napore na stvaranju takvog sistema međunarodnih odnosa koji bi isključivao rat kao sredstvo rešavanja spornih pitanja među narodima i državama. Ulažući napore u tom pravcu, diplomatije i vlade su postupale u skladu s miroljubivim raspoloženjima naroda svih zemalja, ali su se pri tom najčešće rukovodile sebičnim imperijalističkim i nacionalističkim interesi ma svoje vladajuće klase, svoje države i svoje nacije, te je svaki od tih sistema nužno morao biti i neefikasan i kratkog veka, ako je uopšte i dobio završnu formu. Jedan od najdelotvornijih i najtrajnijih takvih sistema, čija su se načela osećala u evropskoj internacionalnoj politici oko jednu deceniju, bio je skup međudržavnih ugovora nastao 1925, a poznat u istoriji pod zajedničkim imenom Lokarnopakt.

Svi sistemi kolektivne sigurnosti na koje se pomišljalo "do 1925. bih su predviđeni bez učešća Nemačke, jer su protiv, nje"biUJ"ugereni. Međutim, još iDecembru 1922. baš je predsednik

ne'mačke vlade Kuno predlagao, doduše, nezvanično, da Nemačka politički garantuje postojeće francuske granice i da ugovor o tome bude začetak jednog sistema kolektivne bezbednosti u zapadnoj Evropi. To je bio projekt tzv. Rajnskog pakta, ili pakta o statusu na Rajni. U vreme kad se ovaj predlog pojavio Poenkare ga je odbacio kao "prost manevar" Nemačke. On posle toga, međutim, nije pao u zaborav. Podstaknut od britanskog ambasadora u Berlinu, lorda d'Abernona, nemački ministar inostranih poslova Štrezeman ga je zvanično ponovio u memorandumu engleskoj vladi od 20. januara 1925; 9. februara taj je memorandum upućen i Francuskoj, a nekoliko dana kasnije i drugim silama Antante. U memorandumu se predlagalo da se Ne

341

mačka, Francuska, Velika Britanija i Italija svećano obavežu, pred Sjedinjenim Američkim Državama kao arbitrom, da se više neće služiti silom u međusobnim odnosima, da će poštovati postojeće međusobne granice i da će Nemačka respektovati demilitarizovani status Rajnske oblasti, onako kako je određeno Versajskim ugovorom. Ovim obavezama bio bi priključen, kao poseban dodatak, francusko-nemački ugovor o arbitraži koji bi dvema zemljama dopuštao da svoje međusobne sporove rešavaju isključivo miroljubivim sredstvima. Ni u jednom od predloženih akata pitanje granica i političkog statusa u centralnim i istočnim delovima Evrope ne bi bilo tretirano.

Radikalna vlada u Francuskoj primila je ovaj nemački predlog sa interesovanjem, ali bez oduševljenja. Budući da je projektovani Rajnski pakt očividno podrazumevao okončavanje okupacije Rajnske oblasti, Eduard Erio je u Narodnoj skupštini izjavio da Francuska to ne može prihvatiti sve dok je ta okupacija jedina garancija njene bezbednosti. Da, ipak, ne bi zatvorio vrata pregovorima, Erio je nemačkom ambasadoru u Parizu rekao da francuska vlada sa interesovanjem proučava berlinski predlog, ali da će o njemu moći da iznese mišljenje tek pošto usaglasi stavove o sistemu evropske bezbednosti sa svojim saveznicama, budući da taj sistem mora biti uklopljen u okvire postavljene Versajskim ugovorom.

Britanska vlada i njen ministar inostranih poslova Ostin Čemberlen su na sličan način primili nemački zvanični predlog, ili su se bar zbog Francuza gradili da ga tako primaju. Ubrzo su, međutim, sa engleske strane u Pariz stali stizati saveti i poruke kako bi ideju o Rajnskom paktu trebalo valjano razmotriti, pa i prihvatiti. Francuzi su na te poruke odgovarali da bi se garantni sporazum sa Nemačkom mogao praviti, ali tako da se u njega na neki način uključe i francuski ugovori sa Poljskom i Čehoslovačkom. Ovo je bila stara francuska pesma, od koje je Engleze već spopadala muka, pa se oni ni ovoga puta na nju nisu odazivali. Izgledalo je da će do zastoja doći pre nego što su pravi pregovori o Rajnskom Paktu i otpočeli. Ali tada je (10. aprila 1925) u Francuskoj pao kabinet Erioa, a nasledila ga je vlada Pola Penlevea, sa Aristidom Brijanom kao ministrom spoljnih poslova, koji će na tom položaju ostati gotovo neprekidno

342

sve do 1932. Već poznat kao osvedočeni pristalica sistema kolektivne sigurnosti i regulisanja međunarodnih odnosa razrađenim pravnopolitičkim instrumentima, Brijan je odmah prionuo

na posao da predlog Rajnskog pakta iskoristi kao osnovu za realizovanje svojih ciljeva. Doslednog saradnika na tom poslu naći će u nemačkom kolegi Gustavu Štrezemanu, ma koliko im se inače krajnji ciljevi u zaštiti nacionalnih interesa svojih zemalja razlikovali (v. str. 143-145).

Pristupajući realizovanju svojih koncepcija o francuskonemačkom zbližavanju kao sredstvu za postizanje trajnog mira u Evropi, Brijan je 16. juna 1925. pisao Štrezemanu da francuska vlada prihvata memorandum od 9. februara pod jedinim uslovom da Nemačka uđe u Društvo naroda bez postavljanja ikakvih prethodnih i posebnih zahteva i ograda. Za postavljanje ovog uslova Nemačkoj Brijan je prethodno obezbedio saglasnost Velike Britanije, koja se u isto vreme složila i sa francuskim predlogom da sistemom garancija iz Rajnskog pakta bude obuhvaćena i Belgija.

U trenucima kad je francuska spoljna politika, vođena Brijanovom elastičnom rukom, pravila ovaj svoj najveći zaokret od 1919. godine, u nemačkoj javnosti sudbina Štrezemanovog predloga o Rajnskom paktu još nije bila sasvim izvesna. Nacionalistički i šovinistički krugovi nikako se nisu mogli pomiriti sa idejom da se Nemačka vlastitom voljom i pristankom, jednom za svagda odrekne AlzasLorena. Puni nade posle smrti predsednika Republike Eberta (u februaru) i dolaska maršala Hindenburga na tai položaj, ovi krugovi su bili veoma začuđeni "nerazumljivom popustljivošću" svoje vlade. Ipak, odgovorni politički krugovi Vajmarske Republike, računajući i maršala, našli su snagu da se ogluše o ovakva rezonovanja i da pruže podršku Štrezemanu. Štrezeman je, zahvaljujući tome, prihvatio anglofrancuske sugestije da se garancije protegnu i na belgijske granice, kao i da Nemačka uđe u Društvo naroda. Dobivši nemački pristanak na postavljene uslove, ministri inostranih poslova Francuske, Velike Britanije i Belgije (Brijan, Čemberlen i Vandervelde) uputili su Štrezemanu predlog o održavanju međunarodne konferencije u Lozani posvećene problemima u Zapadnoj Evropi. Isti

343

takav predlog je upućen i Italiji. Musolini se u početku ljutio što se pregovori o garantnom paktu vode bez njega, pa je poručio da Italiju ne zanima takav pakt koji bi garantovao samo granice na Rajni, a ne i na Breneru. Francuzi su to jedva dočekali, jer bi im proširivanje područja garantovanja omogućilo da ponovo pokrenu i pitanje granica istočnoevropskih zemalja. Zato su Englezi izvršili snažan pritisak na Musolini ja da se pridruži radu na pravljenu Rajnskog pakta bez pokretanja pitanja o granici na Breneru. Dobro razmisliši, svojeglavi italijanski diktator je i sam došao do zaključka da treba da primi engleske savete, jer bi garantovanje bezbednosti zemljama istočne i centralne Evrope Francuska najviše iskoristila za učvršćivanje svog uticaja u tim regionima, a to svakako ne može biti cilj Italije. Tako je u toku leta 1925. ugovorena međunarodna konferencija o bezbednosti u zapadnoj Evropi na kojoj bi učestvovala Nemačka, Francuska, Velika Britanija, Belgija i Italija. Jedino je promenjeno mesto njenog održavanja: umesto u Lozani, održaće se u malom banjskom gradiću u zapadnoj Švajcarskoj Lokarnu.

Da bi pred konferenciju u Lokarnu stvorile što povoljniju atmosferu, Francuska i Belgija su (realizujući odluke Londonske konferencije iz prethodne godine) u avgustu 1925. evakuisale gradove Rurort, Duizburg i Dizeldorf, a uskoro zatim i celu Rursku oblast. Nemačka vlada je, sa svoje strane, iskoristila tu povoljnu atmosferu da, preko Štrezemana, saopšti kako će u Lokarnu zatražiti skidanje sa svoje zemlje odgovornosti za prvi svetski rat i što skoriju

evakuaciju oblasti Kelna. Potajna namera Štrezemana je bila da eventualno isposluje povlačenje okupacionih trupa iz cele Rajnske oblasti, ali o tome nije davao nikakve izjave. Međutim, i Francuzi su za konferenciju imali pripremljenu rezervnu "municiju". To su bile Poljska i Čehoslovačka. Pitanje garantovanja njihovih granica moglo se u svako doba iznova postaviti i time paralisati nemačke neočekivane poteze. Dalji korak bi bila izjava da je Francuska, bez obzira na stav ostalih sila, prema članovima 15. i 16. Pakta o Društvu naroda obavezna da ovim zemljama pruži pomoć u slučaju nemačkog napada. S takvim javnim i tajnim planovima su učesnice išle na Konferenciju u Lokarno.

344

Konferencija u Lokarnu je održana od 5. do 16. oktobra 1925. Na njoj su učestvovali: sa francuske strane Aristid Brijan, sa britanske Ostin Čemberlen, sa nemačke premijer Luter i ministar Štrezeman, sa italijanske ministar Šaloja, a pri kraju i predsednik vlade Musolini, sa belgijske Vandervelde. U drugoj fazi, na konferenciju su pušteni i ministri inostranih poslova Poljske i Čehoslovačke Skšinski i Beneš. Konferencija je radila iza zatvorenih vrata, a na njoj nije vođen ni službeni zapisnik. To je pogodovalo stvaranju u štampi i javnosti atmosfere velikog iščekivanja i senzacionalizma.

Na konferenciji je najpre raspravljano o projektu Rajnskog pakta, koji je izrađen u Londonu tokom septembra, na zasedanju pravnih eksperata zainteresovanih zemalja. Najživlja debata u Lokarnu je vođena oko cl. 6. ovog projekta, koji je sadržao francuski zahtev o arbitraži u slučaju "nečijeg" napada na Poljsku i Čehoslovačku. Isto tako, dosta se diskutovalo i o članu 11, koji se odnosio na prijem Nemačke u Društvo naroda. Brijan je bio žustar u odbrani interesa Poljske i Čehoslovačke, i Nemci su, da bi mu izašli u susret, pristali na arbitražu, ali kad je Francuz proširio svoj zahtev i na garantovanje granica, oni su se energično usprotivili. Brijan je onda zatražio da se u slučaju nemačkopoljskog rata dozvoli ulazak francuskih trupa u demilitarizovane delove Rajnske oblasti, ali je konferencija na to pristala samo pod u slovom da takvu meru izglasa Savet Društva naroda.

U vezi s prijemom Nemačke u Društvo naroda, konferencija je jednoglasno usvojila britansko gledište da "ne može biti reci o zaključenju pakta bez istovremenog ulaska Nemačke u Ligu naroda". Koristeći se ovim povoljnim raspoloženjem za svoju stvar, nemačka delegacija je smesta zaboravila datu reč da pre prijema u svetsku organizaciju neće postavljati nikakve posebne uslove i zatražila da se Nemačka izuzme od obaveza koje proističu iz cl. 16. Pakta o Društvu naroda (učešće u vojnim sankcijama protiv "narušitelja mira"). Obrazlagalo se da će Nemačka biti jedini član Društva naroda koji je potpuno razoružan i čije su vojne snage jedva dovoljne

345

za održavanje unutrašnjeg reda u zemlji. Štrezeman je čak izjavio da se Nemačka protivi i prolasku trupa Lige naroda preko njene teritorije u cilju pružanja otpora eventualnom agresoru. Postavljajući ove zahteve, nemačka vlada je želela da se obezbedi od neposrednog ili posrednog učešća u intervenciji Lige naroda protiv SSSRa, koju je podozrevala. Brijan je bio protiv ovih nemačkih uslova: "Nemačka će izjavio je on jednom nogom stajati u Ligi

naroda, a drugom nogom (...) u drugom lageru." Njega je podržao i Vandervelde. Štrezeman je, međutim, ostajao uporan, pa su Englezi, Francuzi i Belgijanci na kraju, radi uspeha celog posla, morali popustiti. Oni su se složili da se Skupštini Društva naroda predloži promena 16. člana Pakta u tom smislu što bi se reklo da će u suprotstavljanju agresiji svaka članica učestvovati "u meri koja odgovara njenim vojnim snagama i njenom geografskom položaju." To je trebalo da bude jedini ustupak koji se čini Nemačkoj, a njeni delegati su izjavili da novih uslova za ulazak u Društvo naroda neće biti.

Lokarnska konferencija je na kraju rada usvojila veći broj ugovora i završnih akata: Završni protokol, Garantni pakt između Nemačke, Belgije, Francuske, Velike Britanije i Italije, bilateralne arbitražne ugovore Nemačke sa Francuskom, sa Belgijom, sa Poljskom i sa Čehoslovačkom, Francuskopoljski i Francuskočehoslovački sporazum. Najvažniji je među ovim aktima bio ugovor Nemačke sa Francuskom i sa Belgijom o međusobnom garantovanju granica određenih Versajskim mirovnim ugovorom. Kao garanti da će se potpisnice pridržavati ove obaveze, određuje se Velika Britanija i Italija. Pomenuti ugovor je, uz to, obavezivao Nemačku da poštuje demilitarizovani status Rajnske oblasti. Ukoliko bi Nemačka posela trupama demilitarizovanu zonu, Francuska bi imala pravo da vojskom interveniše protiv Nemačke. Ostali slučajevi u kojima Francuska, Belgija i Nemačka u međusobnim odnosima mogu upotrebiti vojnu silu su sledeći: kad se sprovede odluke Lige naroda ili kad to zahtevaju potrebe "zakonite odbrane".

Ostalim sporazumima Francuska je u Lokarnu izde jstvovala dve stvari: pravo da zajedno sa ostalim silama arbitrira u slučaju nemačkih nastojanja na promeni status quo prema Poljskoj i Čehoslovačkoj i međuna

346

rodnu sankciju svojih ugovora o prijateljstvu i saradnji na odbrani versajskog sistema sa ovim dvema zemljama. Englezi su prihvatili ove odluke, ali je Čemberlen odmah izjavio da njegova vlada zadržava punu slobodu akcije u slučaju nemačkog sukoba sa Poljskom i Čehoslovačkom, dok bi u slučaju takvog sukoba u zapadnoj Evropi "verovatno" intervenisala. Štrezeman je u ime svoje vlade podvukao da pristanak na arbitražu u slučaju rata sa dvema istočnoevropskim zemljama nipošto ne znači da Nemačka zvanično priznaje i njihove sadašnje granice. Bez obzira na to, ugovori o arbitraži su u stvari bili francuska pobeda: oni su unapred omogućavali anglofrancusku intervenciju protiv eventualnih nemačkih pokušaja da se prema Poljskoj i Čehoslovačkoj nasilno promeni status quo. Ali je ta pobeda bila polovična: odluka o intervenciji je ipak ostala u rukama Engleza, a ne Francuza. To će, međutim, pokazati tek budućnost.

2. ZAPADNA EVROPA POSLE LOKARNA

Pored Engleske, koja je samo intenzivirala svoju politiku zbližavanja sa Nemačkom, posle uspešno okončane konferencije u Lokarnu takvu politiku je povelala i Francuska. Zahvaljujući tome, početkom novembra je doneta konačna odluka o povlačenju okupacionih snaga iz Kelna, a Nemačka je tek posle toga, 19. novembra 1925, stavila potpis na ugovore iz Lokarna i dala pristanak za ulazak u Društvo naroda. Ni tom prilikom ona nije održala reč da će taj pristanak dati bez ikakvih novih prethodnih uslova. Najpre, ona je ponovila svoj zahtev iz Lokarna da bude oslobođena učešća u vojnim akcijama Lige, a zatim je zatražila i sledeće: da

Nemačka bude oslobođena odgovornosti za izazivanje prvog svetskog rata i da bude ponovo proglašena "dostojnom" da drži kolonije. Tražila je, takođe, i mesto stalnog člana u Savetu Društva. Osetivši opšte nezadovoljstvo ostalih sila zbog ovih novih uslova, nemačka vlada je sama odustala od iznošenja zahteva o skidanju ratne odgovornosti i o kolonijama pred Savetom Društva naroda, koji je, u prisustvu Lutera i Štrezimana, 6. marta 1926. raspravljao o prijemu Nemačke u svoje članstvo. I ostalim zahtevima Nemačke (oslobođenje od učešća u vojnim sankcijama Društva i stalno

347

članstvo u Savetu) na ovoj raspravi se oštro suprotstavila delegacija Brazila. Ona je smatrala da jedna zemlja ne može biti član Saveta ukoliko za nju ne važe sve obaveze Društva, budući da se u ovom organu odluke donose jednoglasno, pa bi svako njeno apstiniranje paralisalo bilo koju efikasniju akciju celog Društva protiv agresije i narušavanja mira. Zahvaljujući ovom otporu, Savet u martu nije mogao doneti odluku o prijemu Nemačke u Društvo naroda, koja bi se odmah predala Skupštini na potvrdu. Prethodno je morala biti izabrana jedna komisija da pripremi predlog promena u ustavu Društva naroda, kojima bi se zadovoljili zahtevi Nemačke. Ta komisija je predložila da se broj članova Saveta poveća na 15, i to: 6 stalnih (zajedno sa Nemačkom), 3 "polustalna" (Brazil, Poljska i Španija birani članovi s pravom neograničenog reizbora) i 6 nestalnih (izabranih na određeni rok) članova. Savet Društva je ovaj predlog usvojio u maju, a potvrdila ga je Skupština na svom redovnom zasedanju u septembru 1926. Na tom zasedanju francuski ministar Brijan je održao jedan zapažen govor, podupirući nemačku kandidaturu za Društvo naroda i braneći delo Lokarna. Tako je Nemačka primljena u Društvo naroda i tako je počelo ostvarivanje odluka konferencije u Lokarnu. Proces relativnog smirivanja međunarodnih odnosa i ublažavanja internacionalnih suprotnosti u Zapadnoj Evropi je otpočeo.

I Brijan i Štrezeman su smatrali da Lokarno nije kraj, već početak šire akcije za izgradnju stabilnih međunarodnih prilika u Zapadnoj Evropi, onako kako su njih dvojica tu stabilnost zamišljali. Njena ključna tačka trebalo je da bude definitivno francuskonemačko izmirenje i zbližavanje. Uslove za postizanje tog zbližavanja i dalje je postavljala nemačka strana, a Brijan je, za razliku od svojih prethodnika na kormilu francuske spoljne politike, pokazivao spremnost i da ih ispuni. Manifestacija te spremnosti, kao i dobre volje francuske i nemačke strane da se dođe do bliskih međusobnih odnosa, bio je poverljivi razgovor Brijana i Štrezimana u švajcarskom selu Toariju 17. septembra 1926, samo dva dana nakon

348

prijema Nemačke u Društvo naroda. U prijatnom ambijentu tihe seoske krčme, bez buke javnosti i prisustva novinara, dvojica ministara su otvoreno i bez ograda saopštavala svoje ideje o putevima francuskonemačkog zbližavanja i potpunijeg sređivanja zapadnoevropskih

prilika. Odgovarajući na želje Štrezeman (koje su u stvari bile konkretni zahtevi nemačke vlade), Brijan je izrazio spremnost da radi na povlačenju okupacionih trupa iz Rajnske oblasti, na vraćanju Sara Nemačkoj i na ukidanju savezničke kontrole nad nemačkim naoružanjem. Zauzvrat je tražio da Nemačka uredno i striktno ispunjava svoje reparacione obaveze, i to na taj način što će ustupiti Francuskoj deo obligacija nemačke industrije i železnica, kojima država raspolaže i čije kamate već i po Dozovom planu idu u reparacione fondove. Uzimanjem ovih obligacija, Francuska bi direktno ubirala njihove kamate i druge prihode. Ova spremnost Brijana na davanje krupnih političkih ustupaka Nemačkoj u razmenu za novčane dobitke objašnjava se ozbiljnom finansijskom krizom u kojoj se Francuska tada našla. Štrezeman je na licu mesta izračunao da bi finansijska žrtva koju bi Nemačka imala da podnese iznosila oko milijardu zlatnih maraka i izrazio je bojazan da će zbog toga naići na snažan otpor među nemačkim nacionalistima, pa čak i među svojim kolegama u vladi. Brijan mu je odvratio da ni sam nije oslobođen tih briga. Čim pomene mogućnost o ukidanju kontrole nemačkog naoružanja, njegov kolega, ministar rata, zasuće ga kilogramima dokumenata u kojima će se dokazivati neophodnost te kontrole. Priznavši jedan drugome teškoće, Brijan i Štrezeman su se rastali rešeni da rade na realizaciji svojih dogovora iz Toarija.

Plan je, međutim, propao. Oborila ga je francuska vlada. Ona je u oktobru 1926. uspela da stabilizuje franak i nije više bila zainteresovana da zbog finansijskih koristi ispušta Rajnsku oblast ispod svoje okupacije, niti da se odriče vojne kontrole nad Nemačkom. Stvar je došla i do javnosti, koja se veoma uzбудila, napadajući Brijanovu politiku popuštanja Nemačkoj. Brijan je 29. i 30. novembra napadnut i u Narodnoj skupštini, pa je početkom decembra, prilikom novog susreta u Ženevi, morao da saopšti Štrezemanu kako se njihov dogovor iz Toarija odlaže. Istovremeno je, radi umirenja francuske javnosti,

349

dao štampi izjavu kako u Toariju nije bilo nikakvog sporazuma.

Odbacivanje plana iz Toarija bilo je za Francusku čist gubitak. Ono što je Brijan smislio da "proda" Nemcima Francuzi će uskoro morati da im ustupe bez ikakve naknade. Već 12. decembra 1926. Savet Društva naroda je, na nemački zahtev, doneo odluku o opozivanju Komisije za kontrolu nemačkog naoružanja, koja će 31. januara 1927. prestati da postoji. Njene zadatke preuzima na sebe celo Društvo naroda. Istinita je bila konstatacija, istaknuta tom prilikom, da ova komisija i tako nije bila efikasna, te da za njom ne treba ni žaliti. Ali ostaje činjenica da je ukidanjem komisije prestala i ta neefikasna kontrola nad nemačkom armijom, da zapravo više nije bilo nikakve kontrole, te da su posle toga Nemci mogli gotovo potpuno slobodno da krše odredbe Versajskog ugovora o ograničavanju svog naoružanja. Dva meseca kasnije, 31. marta, biće ukinuta i vojna kontrola nad Mađarskom.

Lokarnopakt je značio definitivni izlazak Nemačke iz moralnopolitičke izolacije u koju je bila bačena posle prvog svetskog rata. U isto vreme, međutim, on je bio i snažan podsticaj njenoj revizionističkoj politici prema Istočnoj Evropi, s kojom se kalkuliralo i više godina ranije. Ključni momenat toga podsticaja ležao je u britanskom odbijanju da se međunarodno garantuju i granice Poljske i Čehoslovačke, prema kojima su revizionistički projekti Nemačke bili pre svega usmereni. To odbijanje je doprinelo da se nemačko neslaganje sa svojim istočnim granicama pretvori iz teorijskog u praktičnopolitički stav. Razrađujući taj stav, Štrezeman i njegovi saradnici postavljaju osnove kasnijoj aktivnoj revizionističkoj politici. U

okviru tih osnova obrazuje se redosled međunarodnih problema koje bi nemačka revizionistička politika trebalo da rešava. Nemačkopoljske granice su u tom redosledu na prvom mestu, a za njima odmah ide sudbina Austrije. Ove kombinacije u nemačkoj politici svetu nisu nepoznate. Poljska je zbog njih veoma zabrinuta, jer strahuje i sa druge istočne strane. Ta je zabrinutost na

350

ČEDOUIR POPOV

roči to porasla posle Sovjetskonemačkog ugovora o prijateljstvu iz aprila 1926 (v. str. 353). Iako ovim ugovorom nije bio stvoren sovjetskonemački savez, Poljaci su od njega strahovali kao da je upravo o tome reč, jer im i neutralnost jedne od ovih sila u slučaju napada druge nije ništa dobro obećavala. Zato su Poljaci već svuda videli sablast nove deobe svoje države. Iz tog straha javilo se i snažno nepoverenje prema Engleskoj i Francuskoj, jer se smatralo da francuski ugovori sa Poljskom i Čehoslovačkom, bez britanske garancije, ne vrede mnogo. Za Poljake je i početak izgradnje Mažinolinije u Francuskoj bila mala uteha: ona je nagoveštavala orijentaciju Francuske na defanzivnu strategiju i odricanje od kontinentalne hegemonije. A to je značilo da joj uskoro ni istočnoevropski saveznici neće biti potrebni. I za Poljsku i za Čehoslovačku Lokarno je, dakle, bio udarac po politici status quo u Evropi. Poljska strahovanja su u datim međunarodnim okolnostima bila preuveličana. U vreme Lokarna i neposredno posle njega ni Britanci, a pogotovu Francuzi, nisu ne samo prihvatili već ni pomišljali da prihvate bilo kakve promene granica evropskih država, jer bi to značilo ponovno jačanje Nemačke i remećenje ravnoteže snaga na starom kontinentu. Mažinolinija je bila samo mera sigurnosti za trenutak ponovnog jačanja nemačke vojne sile, koje je bilo neizbežno, što su znali i Brijan i Ostin Čemberlen. Pri tom su se oni nadali da će se Nemačka postepeno navići na svoje granice i na respektovanje postojećeg stanja u Evropi. To je bila krupna pogreška, budući da, tako reći, nijedan Nemačkin u odgovornim rukovodećim strukturama države, od Štrezmana do poslednjeg diplomate, vojnika ili privrednog stručnjaka, nije propuštao nijednu priliku da ukaže na neodrživost nemačkih istočnih granica. Tako je, u vezi s finansijskim teškoćama Poljske, predsednik Rajhsbanke Šaht 1926. uslovljavao nemačku novčanu pomoć Varšavi vraćanjem "nemačkih" teritorija. Sam Štrezeman je u aprilu iste godine pisao svom ambasadoru u Londonu da ne treba skrivati činjenicu da je nemačka pomoć Poljskoj u direktnoj vezi s pitanjem teritorijalnih koncesija. U izražavanju revizionističkih pretenzija nemačka javnost je bila još eksplicitnija i nestrpljivi ja. Ona otvoreno traži Koridor, Gornju Šleziju, Dancig, Memel, Sar, Austriju i

351

Sudete. Poluslužbene i neslužbene nacionalističke organizacije iz Nemačke uspostavljaju veze s pripadnicima nemačke manjine u drugim zemljama, vode živu propagandu, objavljuju geografske karte Nemačke u čije su granice uključene sve teritorije na koje se reflektira, itd. Izražavajući takva raspoloženja javnosti, a isto tako i gledišta zvaničnih vojnih krugova, pukovnik Štirknagel je u martu 1926. predao Ministarstvu inostranih poslova službeno belešku o neposrednim ciljevima nemačke spoljne politike kojima bi trebalo težiti: likvidacija

demilitarizovane zone na Rajni, uzimanje Koridora, Danciga i Gornje Šlezije, priključenje Austrije.

Iz tog ugla posmatrane, poljske bojazni pred bližom ili daljom perspektivom razvoja nemačke politike posle Lokarna bile su kudikamo opravdanije od skoro naivnog optimizma Brijana i Čemberlena.

3. SSSR I LOKARNOPAKT

Sve do kraja 20ih godina političko vodstvo Sovjetskog Saveza, kao i Kominternu, gledalo je s nepoverenjem na svaku inicijativu zapadnih zemalja za stvaranje sistema kolektivne bezbednosti u Evropi. U svakom takvom pokušaju video se isključivo rad na stvaranju imperijalističkih blokova protiv mlade sovjetske države. Isto tako se i Društvo naroda cenilo ne kao instrument svetskog mira, već, naprotiv, kao sredstvo imperijalističke politike koje ostvarenje trajnog mira direktno onemogućava i, naravno, vazda priprema paklene planove protiv SSSRa i budućnosti socijalizma u svetu. Tek će pad Trockog, 1927, i odlazak Čičerina sa kormila sovjetske diplomatije, 1928, označiti završetak izvesne evolucije u pogledima sovjetskog političkog vodstva na međunarodne odnose i položaj SSSRa u njima. Međutim, kad je stvoren Lokarnopakt izneta gledišta sovjetske vlade o sistemima kolektivne bezbednosti još su bila u punoj snazi.

U Lokarnopaktu sovjetsko partijsko i državno vodstvo videlo je isključivo instrument antisovjetske politike velikih sila. Rezolucija XIV kongresa SKP(b) iz decembra 1927 kaže o tome sledeće: "Određena stabilizacija i takozvano 'smirivanje' Evrope pod hegemonijom angloameričkog kapitala doveli su do čitavog sistema privrednih

352

i političkih blokova, među kojima se kao poslednji javlja konferencija u Lokarnu i takozvani 'garantni ugovor', uperen svojom oštricom protiv SSSRa. Ovi blokovi i ugovori, prikriveni tobožnjim pacifizmom Lige naroda i licemernom galamom Druge internacionale o razoružanju, ne znače u suštini ništa drugo do prikupljanje snaga za novi rat."

U vezi s Lokarnom, sovjetskoj vladi je najviše smetao ulazak Nemačke u pakt s drugim zapadnim silama. Sa sovjetske strane je ovo Berlinu vrjg i oštro prebačeno bez obzira na 'nemačke ograde od obaveza iz čl. 16. Pakta

opjruštvu naroda. Vlada SSSRa je postavila pitanje nemačke vernosti Rapalskom ugovoru, optužujući Nemce da su ovaj ugovor prekršili i ušli u antisovjetski blok zapadnih sila.

Nemačka vlada se pravdala od tih optužbi tvrdeći da nikakvu obavezu protiv SSSRa nije preuzela i da Rapalski sporazum nije pogazila. Sovjeti su zatražili da Nemačka to i dokaže potpisivanjem novog političkog ugovora sa SSSRom, koji je Čičerin ponudio ambasadoru Brokdorff-Rancauu još u decembru 1924. Na ovu ponudu Nemci su bili odgovorili 1. jula 1925. predlogom da se zaključi trgovinski ugovor u čijoj bi preambuli bili zapisani i osnovni principi političkih odnosa između dveju zemalja. Nezadovoljan ovim odgovorom, Čičerin je, u oktobru iste godine, iskoristio svoj boravak radi lečenja u Berlinu da bi kod nemačke vlade dalje radio na zaključivanju političkog ugovora sa SSSRom. Postigao je, ipak, samo ubrzavanje završetka trgovinskog sporazuma, koji je potpisan 12. oktobra. U uvodnom delu toga sporazuma govorilo se doista i o stalnoj želji dveju strana potpisnica da svestrano unaprede i prošire svoje međusobne odnose. Pored trgovinske, Čičerin je izdejstvovao i konzularnu konvenciju, kao i sporazum o pravnoj pomoći građanima SSSRa i Nemačke u međusobnim građanskopravnim sporovima. Na osnovu trgovinskog ugovora, Nemačka je

SSSRu odobrila kratkoročni kredit od 106 miliona maraka za nabavku nemačke industrijske opreme.

Sovjetska vlada se nije zadovoljila postignutim sporazumima i nastavila je napore na zaključivanju novog političkog ugovora sa Nemačkom, smatrajući ga najsigurnijim načinom za sprečavanje definitivno formiranja antisovietske koalicije zapadnih sila, od koje se, s dostignutim preterivama, u Moskvi strahovalo. Iako je dugo o k

353

levala da prihvati sovjetske zahteve, nemačka vlada se na to ipak odlučila u aprilu 1926. Štrecman je, naime, tada procenio da bi novi politički ugovor sa SSSR-om, u uslovima Lokarnosistema, još više ojačao nemačke pozicije u Evropi i prema zapadnim silama. Kao očigledan znak brzog zbližavanja Berlina i Moskve bio je novi nemački kredit od 300 miliona maraka SSSRu, iza kojeg je 24. aprila sledilo i potpisivanje Sovjetskonemačkog ugovora o prijateljstvu i neutralnosti. Potvrđujući vrednost načela Rapalskog sporazuma, Nemačka i SSSR su se u ovom ugovoru obavezivali: 1) da će sačuvati neutralnost ukoliko druga strana bude napadnuta od treće države, ili grupe trećih država; 2) da neće ulaziti ni u kakve privrednofinansijske koalicije usmerene protiv partnera iz ovog ugovora.

SSSR je pokušao da do sličnih bilateralnih sporazuma dođe i sa baltičkim zemljama, koje je Poljska uporno nastojala da okupi u jedan blok, poput Male Antante. Strahujući baš od takvog bloka, SSSR je i išao na zaključivanje bilateralnih sporazuma sa baltičkim državama. Poljaci su, naprotiv, ne uspevajući direktno, pokušavali da iskoriste sovjetsku inicijativu i da na mala vrata stvore "baltičku antantu". Oni su, naime, na sovjetski predlog o potpisivanju dvojnog ugovora sa svojim zapadnim susedima odgovorili ponudom da to bude garantni pakt između SSSRa, s jedne, i ostalih baltičkih država, s druge strane. Tu ponudu su odbili Sovjeti, ali i Litvanci, koji su se plašili poljske hegemonije u ovom regionu Evrope. U stalnoj zavadi s Poljacima, Litvanci su jedini prihvatili sovjetske predloge, pa je 28. septembra 1926. između ovih dveju zemalja potpisan Ugovor o neutralnosti, iza kojeg je u junu 1927. sledio i Sovjetskolitvanski trgovinski sporazum. Tako SSSR nije uspeo da bilateralnim sporazumima neutrališe dejstvo Lokarnopakta na Baltiku, od kojeg je strahovao, ali ga je pri tom umirivala činjenica da ni Poljska nikako nije uspevala da stvori antisovjetski blok baltičkih država, na kojem je toliko nastojala.

Osim sa Nemačkom i Litvanijom, SSSR je, posle Lokarna, uspeo da zaključi ugovore o prijateljstvu i neutralnosti sa još tri svoja suseda. Najpre je, 17. decembra 1925, takav ugovor potpisan sa Turskom, a zatim, 31. avgusta 1926, sa Avganistanom. Dobri odnosi sa Iranom rezultira

23

354

li su, najzad, 1. oktobra 1927, Sovjetskoiranskim ugovorom. Svim ovim ugovorima, u vreme snažnih unutrašnjopolitičkih previranja (1925-1927), koja su u izvesnoj meri uticala i na kočenje nekih spoljnopolitičkih inicijativa, SSSR je, ipak, stekao kakvetakve garancije protiv

potpunog zaokruživanja neprijateljskim zemljama, za koje je čvrsto verovao da mu zapadne sile pripremaju. Da to uveretije nije dolazilo samo iz preterane podozrivosti sovjetske vlade, već i iz niza realnih činjenica i indicija, pokazuju permanentno hladni odnosi SSSRa sa velikim silama Zapadne Evrope.

U celom periodu 1925-1929. sovjetsko-francuski odnosi će biti hladni, a povremeno i zategnuti, iz dva razloga. Prvi razlog je već staro pitanje ruskih državnih dugova. Pokušaj da se ono REŠI održavanjem specijalne Sovjetsko-francuske konferencije, koja je otvorena u Parizu u februaru 1925, nije dao rezultata. Na uporna, po ko zna koji put ponovljena, traženja francuske vlade da SSSR prizna sve ruske predratne i ratne dugove šef sovjetske delegacije Rakovski je odgovorio da je to moguće pod jednim uslovom: da Francuska vrati Sovjetskom Savezu bivšu rusku crnomorsku flotu koju su beli emigranti izveli iz ruskih voda i predali je saveznicima. Ova flota je bila stacionirana u tuniskoj luci Bizerti. Isto tako, Francuska bi morala izvršiti restituciju i drugih dobara ruskog naroda koja su emigranti izneli iz zemlje. Vod francuske delegacije na pregovorima Monzi bio je za to da na ovoj osnovi potraži neki kompromis, ali je Poenkare odbacio svaku takvu ideju. Zato se konferencija otezala bez ikakvih izgleda na uspeh sve do marta 1927, da bi se tek tada razišla.

Drugi razlog zatezanja francusko-sovjetskih odnosa bio je ugovor o savezu zaključen između Francuske i Rumunije 10. juna 1926, u Parizu. Taj je ugovor bio potvrđivanje i proširivanje Francusko-rumunskog ugovora iz 1920, a uz ostalo je sadržao i garanciju njenih granica, podrazumevajući i posedovanje Besarabije. Francuzi su sa ovim ugovorom pohitali stoga što su znali da Rumuniji sličan sporazum nudi i Italija. Da ne bi prepustili svoj politički uticaj nad Rumunijom Musoliniju, Francuzi su požurili da s njom zaključe ugovor o savezu. Tim povodom vlada SSSRa je 2. oktobra 1926. uručila oštru protestnu notu francuskoj vladi, osuđujući ponovnu san

355

kciju koju ovim ugovom Francuska daje na rumunsku aneksiju Besarabije. Ova nota je izazvala žestoku antisovjetsku kampanju u desničarskoj francuskoj javnosti, ali je Brijan ipak uspeo da obuzda zahteve za prekidom diplomatskih odnosa sa SSSRom koji su se glasno postavljali.

Ugovor o prijateljstvu sa Rumunijom od 16. septembra 1926, koji je takođe sadržao formalno priznanje svih rumunskih granica, uticao je i na kvarenje sovjetskoitalijanskih odnosa. Sovjeti su i Rimu uputili sličnu protestnu notu kao i Francuskoj, ali je ona u dirigovanoj italijanskoj javnosti izazvala nešto manju reakciju.

Najsnažnija tenzija posle Lokarna je nastupila na sovjetsko-britanskoj relaciji. U britanskoj građanskoj javnosti je postojala stalna netrpeljivost prema Sovjetskom Savezu zbog njegovih moralnopolitičkih i ideoloških uticaja na oslobodilačke pokrete u kolonijama i drugim zavisnim područjima sveta. Britanci su bili posebno kivni na SSSR zbog njegove aktivne pomoći kuomintanškoj revoluciji u Kini. Engleska netrpeljivost prema SSSRu se višestruko povećala kad je u Britaniji maja 1926. izbio sedmodnevni generalni štrajk predvođen tredjunionima, koji se nastavio u dugotrajni štrajk rudara (v. str. 97). Sovjetski sindikati su hitro reagovali šaljući pomoć britanskim radnicima u štrajku, a u julu je u Parizu došlo do susreta predstavnika britanskih i sovjetskih sindikata. I buržoaska javnost i vlada Engleske bile su ogorčene ovim potezima sovjetskih sindikata. SSSR je optužen da je preko svojih agenata inspirisao generalni štrajk i da se time grubo umešao u unutrašnje stvari Velike Britanije. U tom smislu je upućena i jedna oštra nota sovjetskoj vladi, koja je odmah odbacila sve britanske optužbe. Konzervativni Baldwinov kabinet je tada objavio "Plavu knjigu"

dokumenata, koja je, navodno, dokazivala sovjetsko učešće u organizovanju štrajkova u Britaniji. U takvoj atmosferi Kongres Konzervativne stranke u Skarborou je u oktobru 1926. zatražio prekid trgovačkih i diplomatskih odnosa Britanije sa SSSRom. Vodeći računa ^ raspoloženju svoje stranke, Baldwinova vlada je posle toga čekala povoljan trenutak da njenim željama izađe u sret. Da bi pribavila argumentaciju za svoju nameru o prekidu diplomatskih odnosa i otkazivanju trgovinskog ugovora sa SSSRom, britanska vlada je izdala nalog svo 23"

356

joj policiji da izvrši pretres u Sovjetskoengleskom trgovinskom društvu (ARKOS) u Londonu. Taj je pretres izvršen 12. maja 1927. i tom prilikom je policija zaplenila arhivu ovog društva u kojoj je bilo i takvih dokumenata koja su se smatrala kompromitujućim za SSSR. Sa ovim dokumentima, objavljenim u "Beloj knjizi", Baldwinova vlada je 26. maja izašla pred Parlament, koji je prihvatio njen predlog o raskidu trgovačkih i diplomatskih odnosa sa SSSRom. Sledećeg dana ova je odluka službeno saopštena vladi Sovjetskog Saveza. Svi njeni protesti protiv povrede imuniteta diplomatskih i trgovinskih predstavništava, protiv neistinitih optužbi itd. ostali su uzaludni.

Posle raskida diplomatskih odnosa u Moskvi su bili \ ubeđeni da će Englezi organizovati vojni pohod protiv SSSRa. To se uverenje još više produbilo kad je u junu u Varšavi ubijen sovjetski diplomata Vojkov. Sovjetska vlada je zato 23. jula 1927. uputila u Berlin pitanje da li će _Nemačka dopustiti prolazak Dreke_svpje teritorije" brF fanskim trupama, upućenim na SSSR. Sumnjajući da Sovjeti spremaju napad na Poljsku, nemačka vlada se najpre snеbivala da odgovori, a onda je, uverivši se da to nije posredi, uputila u Moskvu umirujući odgovor. To joj je bilo utoliko lakše što Englezima ni 1 e bilo ni na kraj pameti da šalju svoju vojsku BrLkg~Ngn5a5ke na isTokT Svetta su Tnameravali, Englezi ne bi našli nigde partnere za "krstaški pohod" protiv boljševika, budući da su im i Brijan i Štrezeman u maju, odnosno u julu 1927, jasno stavili na znanje da Francuska i Nemačka nemaju nameru da menjaju svoje odnose sa SSSRom. Bez obzira na to, prekid odnosa sa Velikom Britanijom imao je za SSSR tu nezgodnu posledicu da je ponovo u izvesnoj meri povećao stepen njegove međunarodne izolacije. Takvo stanje trajalo je do 1929.

4. EKSPANZIVNA POLITIKA ITALIJE 1925-1928.

I posle Lokarna, kad je u Zapadnoj Evropi došlo do relativnog ublažavanja međunarodnih suprotnosti i do smirivanja međudržavnih odnosa, područje Centralne i Jugoistočne Evrope ostalo je trajno uznemireno i opte

357

rečeno mnogobrojnim tenzijama koje su se odražavale i na širem evropskom planu. Glavni izvori tih uznemirenja i dalje su bili: (1) suprotnosti između zemalja pobedjenih u prvom

svetskom ratu i sklonih reviziji postojećeg stanja i zemalja "naslednica", odanih čuvanju status quo; (2) borba velikih sila za politički i privredni uticaj na ovom području, u kojoj, u razdoblju Lokarna, najveću inicijativu pokazuje fašistička Italija. Podržana od Velike Britanije, Italija se pretvara u najvažnijeg nosioca imperijalističke ekspanzije velikih sila na Balkanu i u Podunavlju i u glavnog podstrekača međunarodnih nesporazuma u ovom delu starog kontinenta.

Prošavši kroz trogodišnji period konsolidacije, fašistički režim u Italiji je posle Lokarna bio spreman za energičnu ekspanziju na međunarodnom planu ("la politica d'espansione") i za "aktivnu spoljnu politiku" u raznim pravcima: na Balkanu, u Podunavlju, na Sredozemlju, u Africi. Zbog svoje stalne surevnjivosti prema francuskoj dominaciji u Evropi, Engleska je bila raspoložena da na svim ovim pravcima, do izvesne granice, podrži i talijansku ekspanziju: na Mediteranu da bi se u Italiji dobila protivteža francuskoj floti, čija je pozicija posle nestanka dvaju carstava (ruskog i turskog) veoma ojačala; u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi da bi se razbio lanac francuskih satelita; u Africi da bi se, kolikotoliko, ublažila kolonijalna glad "siromašnog rođaka" i da bi se stišala njegova nezadovoljstva. Ovakva politika je, naravno, morala dovesti do zaoštavanja francuskoitalijanskih suprotnosti, ali su Englezi na to upravo i računali, težeći ulozi evropskog "superarbitra". Ovu ulogu Lokarno je Britaniji već dao u Zapadnoj i ona je sada želela da je ostvari i u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi. To se moglo postići podržavanjem italijanske ekspanzije, čiji bi krajnji domet ipak zavisio od držanja i raspoloženja Engleske.

Glavna smetnja italijanskom prodoru na Balkan bila je Jugoslavija. Zato će njihove suprotnosti unositi najviše nemira u međunarodne prilike na ovom području. Kako

358

će se Jugosloveni u svom otporu Italiji najviše oslanjati na Francusku, to će njihova borba biti u stvari i jedno od važnih poprišta francuskoitalijanskih, a posredno i anglofrancuskih, sukobljavanja oko uticajnih sfera na evropskom Jugoistoku. Ne malu ulogu u prihvatanju italijanskih ekspanzionističkih planova posle Lokarna od strane Engleske igraće i antisovjetska politika britanske vlade. Pošto joj je u toj politici izostala očekivana nemačka i francuska podrška, Britanija je takvu podršku potražila u Italiji. Morala je, naravno, i da je plati interesi ma malih balkanskopodunavskih zemalja.

Početak angloitalijanskog zbližavanja i istovremene italijanske "aktivne spoljne politike" vezuje se za susret Benita Musolinija i Ostina Čemberlena u Rapalu početkom decembra 1925. Razgovaralo se najpre o kolonijalnim problemima, a na prvom mestu o Etiopiji.

Rezultat tih razgovora biće britanska saglasnost "sa koracima italijanske vlade u cilju dobijanja od Etiopije koncesija za izgradnju i eksploataciju železničke pruge od Eritreje do granice Italijanske Somalije". Britanska vlada je izrazila i spremnost da prizna "isključivi italijanski ekonomski uticaj u zapadnoj Abisiniji". Ovo je bio prvi korak ka angloitalijanskoj podeli Etiopije, od koje će Musolini docnije odustati.

Na sastanku u Rapalu Čemberlen je pružio podršku i političkoj i ekonomskoj aktivnosti Italije na Balkanu i u istočnom Mediteranu. Na Balkanskom poluostrvu ta aktivnost je trebalo da se usmeri pre svega prema Albaniji, a u Sredozemlju prema Turskoj. Englez je imao skriveni plan da pomoću italijanskog pritiska privoli Tursku na konačno rešavanje mosulskog problema u interesu Britanije.

Obećanja i saglasnosti date u Rapalu Čemberlen je Musoliniju potvrdio 30. septembra 1926, prilikom novog susreta na svojoj jahti ukotvljenoj u italijanskoj luci Livorno. Ovog puta je najviše reci bilo o Albaniji i italijanskom političkom uticaju na Balkanu. Javnost je verovala

da je Čemberlen ovom prilikom dao Musoliniju krupne koncesije na Balkanu da bi obezbedio italijansku saradnju u sprovođenju britanske politike protiv SSSRa. To je uverenje bilo naročito rasprostranjeno u Jugoslaviji, u čijoj se javnosti javio čitav talas zahteva za zbli

359

žavanjem sa Sovjetskim Savezom radi zaustavljanja italijanske agresivnosti . Posle ugovora u Lokarnu i sastanka u Rapalu Italija i Engleska su počele aktivno raditi na stvaranju sistema sličnog Lokarnu u Jugoistočnoj Evropi, u kojem bi se one nametnule kao dominantni arbitri, potiskujući tako francuski uticaj sa ovog područja. Engleska vlada je imala ideju o balkanskom, a italijanska o balkanskopodunavskom paktu. Ideje su međusobno bile slične: okupljajući u garantne paktove zemlje među kojima su protivrečnosti bile veoma zaoštrene, Englezi i Italijani, a ovi poslednji posebno, želeli su da, učešćem u njihovom smirivanju i presuđivanju, ostvare svoj pretežni upliv na Balkanu i u Podunavlju. Stvaranje ovakvih sistema podrazumevalo je rasturanje, ili bar tiho odumiranje, Male Antante, instrumenta francuske politike. Osećajući opasnosti koje se iza ovakvih ideja kriju, zemlje Male Antante nisu sa oduševljenjem prihvatale angloitalijanske inicijative, ali nisu mogle ni otvoreno da ih odbiju. Jugoslovenska vlada je u zimu 1925-1926. načelno prihvatila predlog o stvaranju balkanskopodunavskog garantnog pakta, ali pod uslovom da se prethodno REŠE sporni problemi njenih odnosa sa Grčkom, Bugarskom i Mađarskom. Reč je o problemima koji su iskrslili i dugo trajali zbog subverzivne delatnosti Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) u Bugarskoj i upada njenih komitskih četa na teritoriju Makedonije i južne Srbije, zatim nerešenog pitanja jugoslovenske slobodne zone u solunskoj luci i zbog revizionističkih težnji Mađarske. Čehoslovačka vlada je, takođe, s velikim rezervama primila engleska uveravanja da je za opšti evropski mir veoma korisno stvaranje "balkanskopodunavskog Lokarna". Ono što je u ovoj angloitalijanskoj aktivnosti posebno iznenađivalo i brinulo Jugoslovane i Čehoslovake bilo je pasivno držanje Francuske, lako je ta aktivnost očito bila usmerena protiv njenih interesa. Beograd i Prag su, naime, bili voljni da predloženi patto danubianobalkanico prihvate samo uz učešće Francuske u njemu,

360

a to je opet bilo nespojivo s italijanskim političkim ciljevima. Francuzi su to dobro znali, ali, izbegavajući otvoreni sudar sa Italijom, nisu ni preduzimali gotovo nikakve mere za sprečavanje balkanskopodunavskog pakta. Koliko je njihova politika prema Italiji u ovo vreme bila obazriva, pokazuje rad na zaključivanju Francuskojugoslovenskog ugovora o prijateljstvu, savezu i arbitraži. Pripremanje ovog ugovora već je izazvalo žestoke proteste italijanske vlade i fašističke javnosti. Kad je formulisanje ugovora privedeno kraju i čak u Parizu izvršeno njegovo parafiranje, 19. marta 1926, Brijan je predložio jugoslovenskom ministru inostranih poslova da se zvanično potpisivanje ugovora odloži. Razlog je bio: da se previše ne iritira Italija. Jugoslovani, kojima, takođe, nije bilo do zatezanja odnosa sa fašističkim diktatorom, nisu se protivili Brijanovom predlogu. I pored ovog odlaganja, Musoliniju je u proleće 1926. bilo jasno da je ideja o "srednjoevropskobalkanskom Lokarnu" pod vodstvom Italije propala. To ga je podstaklo da razvije grozničavu aktivnost na raznim

projektima saveza bez Jugoslavije i Čehoslovačke i protiv njih. U planu su bili savezi sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom, Grčkom, Turskom, Albanijom i Poljskom, i to u svim mogućim kombinacijama i rasporedima, ali uvek "pod egidom Italije". Malo će šta od toga doneti trajnije rezultate, uprkos mnogim ugovorima, posetama, putovanjima, izjavama, intervjuima, spektakularnim gestovima, itd. Ali će zato u ovom delu Evrope permanentno stvarati situacije političke nesigurnosti, napetosti i uznemirenosti.

Neuspeh balkanskopodunavskog pakta veoma je narušio jugoslovenskoitalijanske dobre odnose, koji su već krajem 1925. bili na staklenim nogama. Osećajući to, jugoslovenska politička javnost je svojim neraspoloženjem prema Italiji sprečila ratifikovanje tzv. Neptunskih (ili Netunskih) konvencija, poslednjih jugoslovenskoitalijanskih sporazuma sklopljenih "u pomirljivom duhu i srdačnoj atmosferi" u malom primorskom mestu Neptuno (Nettuno), nedaleko od Rima, i u Beogradu u junu i julu

361

1925. Reč je o 32 ugovora iz raznih pravnih, privrednih i političkih oblasti kojima se između Italije i Jugoslavije regulišu malogranični promet, saobraćaj, turizam, pravna zaštita građana, itd. Iako sporazumi od drugorazrednog značaja, Musolini će odlaganje njihove ratifikacije iskoristiti kao pogodno sredstvo antijugoslovenske propagande. Pravi sudar između Italije i Jugoslavije nastade, međutim, oko Albanije.

Došavši na vlast krajem 1924. kao "jugoslovenski čovek", Ahmedbeg Zogu se ipak vrlo brzo okrenuo jačem susedu Italiji. Već u januaru 1925. on joj je obećao široke mogućnosti ekonomske penetracije u Albaniji. Obećanje je i održao: u zamenu za finansijsku pomoć svojoj vladi, Zogu je omogućio stvaranje Albanske banke sa pretežnim italijanskim kapitalom, formiranje Italijanskoalbanskog društva za ekonomski razvoj Albanije, davanje koncesija italijanskim firmama za istraživanje albanske nafte i rudnog bogatstva, itd. Ekonomsko prodiranje u Albaniju nije Musoliniju bilo dovoljno. U februaru 1926. italijanska vlada otpočinje tajne političke pregovore sa Ahmedom Zoguom, a u junu njen poslanik u Tirani baron Alojzi traži da se prizna dominantni položaj Italije u Albaniji. Jugoslovenska vlada se uzбудila. Ona je od Engleske zatražila da svima stavi na znanje kako joj je iznad svega stalo do albanske nezavisnosti. Umesto takve izjave, Forin ofis je izdao nalog o opozivu britanskog poslanika u Tirani O' Relija, koji je Zogua savetovao da ne prihvati italijanske zahteve. To je bila nesumnjiva manifestacija angloitalijanske solidarnosti na Balkanu. Slična manifestacija saradnje Rima i Londona protiv Francuske i njenih saveznika (Male Antante) u Centralnoj Evropi bio je identičan stav Italije i Engleske prema Mađarskoj u vreme tzv. falsifikatorske afere. Afera je izbila u decembru 1925, kad je otkriveno masovno falsifikovanje francuskih novčanica, koje se, u interesu "nacionalnih ciljeva", vršilo u Državnom kartografskom institutu u Budimpešti. Početkom 1926. uznemirila se CELA evropska javnost, a naročito francuska i čehoslovačka, oštro napadajući subverzivnu delatnost mađarskih revizionista i tolerantni stav vlade prema takvoj delatnosti. Engleska je, u takvoj situaciji, uz dosledno asistiranje Ita

362

lije, ulagala velik trud da se ova afera zataška i da se spreči njeno iznošenje pred Društvo naroda. Britanska vlada je i u Parizu, i u Pragu, i u Beogradu i Bukureštu uporno dokazivala da stvar nije ozbiljna i da zbog nje ne treba izazivati pad Betlenove vlade i političku krizu u Mađarskoj. Francuska i Mala Antanta su popustili.

Posle smirivanja "falsifikatorske afere", sredinom 1926, došlo je do popravljivanja mađarskojugoslovenskih odnosa. Inicijative su bile obostrane, ali su Mađari podneli i konkretne predloge za sklapanje međusobnog pakta o arbitraži. Do toga nije došlo, ali je u julu potpisano pet privrednosaobraćajnih konvencija, kao i trgovinski ugovor. Onda je, na proslavi 400godišnjice mohačke bitke, regent Horti izjavio da treba obnoviti mađarsko prijateljstvo sa južnim susedima. To je stvorilo povoljnu atmosferu za otpočinjanje mađarskojugoslovenskih pregovora za sklapanje ugovora o prijateljstvu i arbitraži. Politički krugovi ni u Jugoslaviji ni u ostalim zemljama Male Antante nisu bili jedinstvenog mišljenja o ovim pregovorima. Dok su jedni verovali u njihov uspeh, smatrajući da su Mađari najzad shvatili jalovost svoje borbe za reviziju mirovnih ugovora i postojećih granica, drugi su bili ubeđeni da je u pitanju prost italijanskomadžarski manevar da se Jugoslavija odvoji od Male Antante. I sama jugoslovenska vlada je ušla u pregovore sumnjičava i krajnje oprezna. Čekala je znake stvarnog raspoloženja mađarske vlade. Zato je u javnosti bilo dosta čuđenja što tako prijateljski i u lepom raspoloženju započeti pregovori do jeseni 1926. nisu doneli nikakve rezultate. Za čitavo vreme njihovog trajanja francuska i čehoslovačka vlada su upućivale savete Jugoslaviji da odustane od bilateralnog ugovora sa Mađarskom i da se nekako izvuče iz započetih pregovora. U međuvremenu su iz Rima stigli identični saveti Budimpešti. Musolini je poručivao mađarskoj vladi da radije potraži arbitražni pakt sa Rumunijom, s kojom je Italija u septembru potpisala ugovor o prijateljstvu. Krajem oktobra on je otišao i dalje umesto jugoslovenskomadžarskog, ponudio je mađarskoitalijanski ugovor. "Imate dve karte u ruci, treba da ih iskoristite" dodavao je značajno. Tako je već u jesen 1926. propao mađarskojugoslovenski pakt, iako su pregovori otežani još nekoliko meseci.

363

Pošto su se odrekle kombinacije sa Jugoslavijom, Italija i Mađarska su se okrenule međusobnom sporazumevanju. Italija je istovremeno snažno pojačala pritisak na Albaniju u cilju njenog potčinjavanja svojoj političkoj dominaciji. Već 27. novembra 1926. taj pritisak je doneo rezultate. Toga dana je u Tirani potpisan Italijanskoalbanski ugovor, kojim Italija garantuje "politički, pravni i teritorijalni" status quo Albanije. To je značilo da Italija ne garantuje samo granice i međunarodni status Albanije, već i Ahmed Zoguov režim, učinivši ga zavisnim od svoje zaštite. Da bi tu zaštitu mogla da mu pruži, ona je ovim ugovorom stekla pravo da "interveniše" u Albaniji ne samo u slučaju spoljnog napada već i prilikom običnih političkih nemira, pa čak i insceniranih. To je već bio faktički protektorat Italije nad Albanijom.

U Jugoslaviji je Tiranski pakt izazvao konsternaciju. Da bi je otklonili, Italijani su Jugoslovenima predložili da i sami sklope sličan ugovor sa Albanijom. To su odmah podržali i Englezi. Jugoslovenska vlada je to odbila s obrazloženjem da bi na taj način priznala pravo i potrebu italijanskog prisustva na Balkanu. Umesto toga, tražila je zaobilazno storniranje Tiranskog pakta pomoću jedne italijanske izjave koja bi ga obezvređila. Ovakav zahtev je razljutio Dučea. On je odmah požurio da pokaže i Jugoslovenima i ostalom svetu svoju snagu i agRESIVNOST. Na dan 19. marta 1927. italijanska vlada je velikim silama uputila

memorandum u kojem je optužila Jugoslaviju da vrši vojne pripreme protiv Albanije i da će zato, shodno mogućnostima koje joj daje Tiranski pakt, Italija intervenirati. U italijanskoj štampi je poveljena besna antijugoslovenska kampanja. Sad su se uzbunile i velike sile, tim pre što se pokazalo da je CELA optužba protiv Jugoslavije izmišljena i da su u pitanju slabo skrivene osvajačke namere Musolinija. Engleska, Francuska i Nemačka su između 21. i 24. marta održale konsultovanja i odlučile da preduzmu korake na smirivanju situacije i u Rimu i u Beogradu. Jugoslovenima se učinilo da je to zgodan trenutak za prelazak u ofanzivu i za podnošenje zahteva da se Tiranski pakt iznese pred Društvo naroda. Englezi su ovaj zahtev glatko odbili ta sam Čemberlen je dao saglasnost za italijanski prodor u Albaniju. Otklanjajući jugoslovenski protivnapad, britanska vlada je, uz

364

saglasnost Francuske, u Rimu i Beogradu predala jedan memoarprojekt u kojem se predlagalo da Jugoslavija ratifikuje Neptunske konvencije, da Italija ograniči važnost Tiranskog pakta i da se povedu italijanskojugoslovenski pregovori o regulisanju spornih pitanja. Početkom aprila obe su strane prihvatile engleske sugestije, pa je kriza izazvana italijanskim memorandumom od 19. marta bila otklonjena. Ali nijedna od prihvaćenih sugestija neće biti realizovana.

Umesto jugoslovenskoitalijanskog smirivanja, proleće 1927. je donelo nove antijugoslovenske akcije Italije. One su sada dolazile do izražaja u italijanskom zbližavanju sa Mađarskom i Bugarskom. Krupan rezultat ovog zbližavanja bio je Italijansko-mađarski pakt o prijateljstvu i arbitraži od 5. aprila 1927. U svetskoj javnosti se odmah pojavila misao da se Italija stavlja na čelo revizionističkih država. To je bilo tačno, jer sklapanje pakta sa Italijom za Mađarsku nije značilo samo izlaženje "iz poniženosti i izolacije", već i nalaženje podrške za svoje kasnije teritorijalne pretenzije, pre svega prema Slovačkoj. Ništa bolje o tome ne govori od činjenice da je Mađarska, tako reći, sutradan po sklapanju pakta, zatražila od Italije oružje radi pripremanja napada na Čehoslovačku. Musolini je obećao ne samo oružje već i pritisak na Jugoslaviju da bi se ona u trenutku mađarskog napada na Čehoslovačku držala u neutralnosti. Naravno, ni Mađarska ni Italija nisu mislile na neposredan napad na Čehoslovačku. Za Italiju je ugovor sa Mađarskom bio jedini stvarni rezultat nastojanja "oko sklapanja podunavskobalkanskog pakta..." ali značajan, jer je Mađarska posle ovoga pakta za niz godina postala jako italijansko uporište u Centralnoj Evropi.

Mađarskoitalijanski pakt nije prošao bez odjeka u međunarodnom životu. Engleska je tendenciozno minimizirala opasnost od ovog pakta, ubeđujući Jugoslaviju i druge članice Male Antante da od njega ne treba da strahuju. Francuska se pravila bezazlenom i neveštom, ali će uskoro preduzeti korake na zvaničnom potpisivanju svog ugovora o garancijama sa Jugoslavijom, koji je bio parafiran još u martu 1926. Mala Antanta je, sa svoje strane, na Mađarskoitalijanski pakt reagovala direktno i oštro. Njena sudbina je posle potpisivanja Italijansko

365

rumunskog ugovora iz septembra 1926. izgledala zapečaćenom. Još u 1925. se osećala smanjena aktivnost Male Antante. "Neprikosnoveni ugovori o miru" nisu bili ugroženi, pa razloga za življe delovanje Male Antante nije bilo. "Sastanak Male Antante u Bukureštu 9-11. maja 1925. nije se mnogo bavio Mađarskom, što je značilo da se ova organizacija mogla posvetiti širim problemima, u kojima je pokazivala solidarnost, ali ne i efikasnost." Kad je na ovako umanjenu ulogu došao i Rumunskoitalijanski ugovor iz 1926, mnogima se učinilo da je Mala Antanta doživela smrtonosan udarac. To je bilo netačno. Trebalo je da se njenim članicama samo ponovo ukaže opasnost od mađarskog revizionizma pa da efikasnost i aktivnost Male Antante naglo porastu. Zato je i Italijanskomadžarski pakt jako rashladio rumunsku naklonost prema Rimu i ojačao redove Male Antante. To je bio ozbiljan udar po italijanskim pozicijama u Podunavlju, ali ga Musolini nije odmah uočio. Konferencija ministara inostranih poslova članica Male Antante održana u Joahimovu (Čehoslovačka) u maju 1927. osudila je Mađarskoitalijanski pakt i pokazala "vitalnost organizacije za mir u Podunavlju".

Mađarskoitalijanski pakt i porast italijanske aktivnosti na Balkanu, Sredozemlju i u Podunavlju izazvali su u toku 1927. još nekoliko posledica. Došlo je do izvesnog zbližavanja Jugoslavije sa Nemačkom i Turskom, ali je, s druge strane, ojačala antijugoslovenska aktivnost VMROa, kao i antijugoslovensko držanje albanske vlade. Hapšenje tumača jugoslovenskog poslanstva u Tirani (u maju 1927) dovelo je čak do prekida jugoslovenskoalbanskih diplomatskih odnosa. Najvažnija posledica zatezanja italijanskojugoslovenskih odnosa, što je posredno značilo i dalje zahlađenje na relaciji Rim-Pariz, bilo je definitivno potpisivanje Francuskojugoslovenskog garantnog pakta, 11. novembra 1927. U Jugoslaviji je ovo potpisivanje primljeno s velikim olakšanjem i radošću. Pakt se shvatao kao packa po suviše ispruženoj ruci Italije. U Francuskoj pakt je propraćen sa zadovoljstvom, ali opreznim, da bi se što manje izazivala Italija. Englezi su ga primili s mrzovoljom i negodovanjem, tobože zabrinuti što će on još više zaoštriti italijansko-francuske odnose.

366

Politički krugovi i javnost fašističke Italije dočekali su Francuskojugoslovenski pakt s jarošću. Mora biti da je Musolini shvatio ovaj događaj kao i austrijski kancelar Zajpel, kad ga je toliko ražestio. Zajpel je, naime, izjavio mađarskom poslaniku u Beču da je to francuski pucanj u pravcu Rima kojim se Duče opominje da još nije gospodar Balkana. Diktator je zato na taj pucanj smesta reagovao time što je od Albanije iznudio novi ugovor (Drugi tiranski pakt), koji je potpisan 22. novembra

1927. To je bio defanzivni vojni savez, zaključen na 20 go
dina, kojim su se dve strane obavezale da u slučaju rata
ne sklapaju separadni mir. U svaku albansku vojnu je
dinicu uvedeni su italijanski instruktori. Tako je i vojna
sila ove balkanske državice potčinjena kontroli Italije.

Posle Drugog tiranskog pakta Musolini je rešio da donekle smiri situaciju koju je stvorio prema svojim susedima. Na ovu njegovu odluku može biti da su uticali i Englezi, kojima nije

konveniralo dalje kvarenje i zatezanje francuskoitalijanskih odnosa. Tako je pred sam kraj 1927. došlo do nekoliko gestova dobre volje s obeju strana i do otpočinjanja toplijih vetrova između Rima i Pariza. To smirivanje između dveju latinskih sila trajalo do sredine 1928, a odraziće se i na međunarodne prilike na Balkanu. U decembru 1927. Musolini je pokazao prve znake popuštanja zlovolje prema Jugoslaviji time što nije želeo da jednostavno otkáže Rimski pakt iz januara 1924, već je pristao na produžavanje njegove važnosti za 6 meseci. Kasnije će taj ugovor biti još jednom produžen, da bi se konačno ugasio u januaru 1929. To je davalo nade da sređivanje italijanskojugoslovenskih odnosa može bar otpočeti.

I francuskoitalijansko i jugoslovenskoitalijansko popuštanje bilo je ipak samo privremeno. Već u januaru

1928. došlo je do ozbiljnog incidenta. Na austromađarskoj granici otkriven je transport od 4 vagona mitraljeza koji je iz Italije išao za Mađarsku. Mađari su aferu stvorenu ovim otkrićem zataškali uništavanjem cele pošiljke. Tek što se "mitraljeska afera" stižala Musolini je, krajem marta, dao provokativan intervju britanskom listu *The Daily Mail*, čiji je vlasnik i direktor lord Rotermiter već mesecima vodio kampanju za reviziju mirovnih ugovora i postojećih granica u Evropi. Povoljno se izrazivši o pi

367

sanju lista, Musolini je u svojoj izjavi podvukao da nikakvi ugovori, pa ni mirovni, nisu već ni i da ima mesta razgovorima o njihovoj izmeni. Ideje iznete u intervjuu lordu Rotermiteru Musolini je šire obrazložio u jednom govoru od 5. juna 1928, kad je rekao da bi samo u mumificiranom i mrtvom društvu politički ugovori mogli biti već iti. Ugovori su površni i prolazni, jer nisu produkt božanske volje, već "lunarne svetlosti". Ako ne revidira mirovne ugovore na kojima počiva sadašnje ustrojstvo sveta, prorokovao je Musolini, Evropa će negde između 1935. i 1940. dospeti u novu kritičnu fazu svoje istorije. Jedan od ugovora koje bi najpre trebalo revidirati jeste Trijanonski, jer je među najnepravednijima. Ovakvim svojim izjavama italijanski šef vlade je pružao punu podršku govoru mađarskog premijera Betlena u Debrecinu, od 4. marta 1928, u kojem je prvi put obelodanjen stav zvanične Mađarske da treba pristupiti reviziji granica i mirovnih ugovora u Podunavlju.

Na mađarskoitalijansku revizionističku kampanju Mala Antanta je odgovorila na konferenciji u Bukureštu (20-23. juna 1928), kad je potvrdila svoju odlučnost da brani nepovredivost Trijanonskog ugovora. Revizionistička kampanja se, međutim, nije dopala ni britanskoj konzervativnoj vladi, pa je Čemberlen opomenuo i Italijane i Mađare izjavom da niko ne služi interesi ma mira "pREŠI rajući reviziju". Na Mađare je to ostavilo neprijatan utisak, jer su oni verovali da iza Musolinijevih izjava stoje Englezi i s tim u vezi gajili velike nade. Grozničavu aktivnost započetu od kraja 1925. italijanska vlada je nastavljala i u toku 1928, usmeravajući je sada nešto izrazitije prema Istočnom Sredozemlju, ali ne zanemarujući ni ostala područja. U maju i septembru 1928. Italija je uspela da zaključi ugovore o prijateljstvu i saradnji sa Turskom i Grčkom, ali će joj to ipak doneti manje uticaja na Mediteranu nego što je očekivala. U Rim dolaze ministri Grčke, Turske, Mađarske, Rumunije, Poljske. Svima se Duče osmehuje, sa svima radi čas diskretno čas otvoreno na izolovanju Jugoslavije i na potkopavanju francuskog uticaja. Zaplašena, razrivena unutrašnjom krizom, koja je

kulminirala ubistvom u Skupštini 20. juna 1928, Jugoslavija je po svaku cenu želela da popravi odnose sa svojim velikim agREŠI vnim

368

susedom. U tom cilju je njena okrnjena Skupština najzad ratifikovala Neptunske konvencije. Bilo je to uzalud. Italija je i dalje radila protiv Jugoslavije. S njenom punom podrškom, albanski predsednik Ahmed Zogu se u septembru 1928. proglasio za kralja, i to ne "kralja Albanije", već "kralja Albanaca". U Beogradu je to shvaćeno kao atak na integritet Jugoslavije, u kojoj je živelo više stotina hiljada Albanaca. Posmatrana u celini, živa i iznad svega ambiciozna spoljnepolitička aktivnost fašističke Italije u godinama Lokarnosistema dala je nekoliko rezultata koji su mogli odgovarati njenim osvajačkim apetitima, ali ne i zadovoljiti ih. Najkrupniji od tih rezultata bili su otvaranje puteva za privrednopolitičku penetraciju u Etiopiji, potčinjavanje Albanije svestranoj kontroli i ostvarivanje snažnog i sigurnog političkog uticaja u Mađarskoj. To je svakako bilo još daleko od onoga što je Italija tražila i čemu je težila. Apetiti i ambicije "siromašnog rođaka" velikih imperijalističkih sila bili su sigurno mnogo veći, i ovi, u srazmeri sa uložnim trudom i ispoljenim željama, skromni rezultati nisu ga mogli zadovoljiti. Zato će Italija i dalje ostati najvažniji "faktor uznemirenja" u Jugoistočnoj Evropi i na Mediteranu.

5. BALKANSKE RASPRES

•

Između balkanskih zemalja je i u periodu Lokarna, kao i pre i posle njega, postojao niz otvorenih i spornih pitanja koja su i bez direktnijeg učešća velikih sila gotovo permanentno trovala međunarodne odnose na Poluostrvu. Među tim pitanjima najkrupniji su teritorijalni sporovi Bugarske sa svojim susedima. Spor sa Jugoslavijom oko Makedonije bio je vazda u centru pažnje. Nikad ne prežalivši sanstefanski trenutak veličine, Bugarska je čas otvoreno čas jedva prikriveno ispoljavala svoje aspiracije prema Makedoniji i jugoistočnoj Srbiji. Da bi stalno držala ovo pitanje otvoreno pred evropskom jav

369

nošću, ona je na svojoj teritoriji održavala i štitila terorističku Unutrašnju makedonsku revolucionarnu organizaciju (VMRO), čije su oružane (komitske) grupe upadale na teritoriju Jugoslavije, vršeći atentate, diverzije i druge terorističke akcije. Svi pokušaji jugoslovenskbugarskog izmirenja i sređivanja međusobnih odnosa lomili su se na pitanju subverzivne delatnosti VMROa. Predlažući Sofiji u proleće 1926. sklapanje arbitražnog pakta, jugoslovenska vlada je zatražila likvidaciju ove organizacije. Bugarska je to odbila. Tada su joj Jugoslavija, Rumunija i Grčka (koje su sa Bugarskom imale sličnih problema), a pridružila im se i Čehoslovačka, uputile 11. avgusta 1926. kolektivnu notu, pozivajući je da onemogući subverzivnu aktivnost svih "tajnih" organizacija. Jer, u Bugarskoj su, pored VMROa, delovale i slične organizacije protiv Grčke i Rumunije (jedrenska i dobrudžanska). Sve te organizacije Bugarska je štitila da bi pokazala neodrživost teritorijalnih rešenja Nejskog mira. Na sve proteste i opomene, pa i na ovaj upućen od Male Antante i Grčke, bugarska vlada je davala

uvek jedan te isti, neiskren i neprihvatljiv, odgovor: ona je nemoćna da spreči delatnost ovih organizacija, koje su ilegalne i izmiču njenoj kontroli. To joj je često donosilo štete. Jugoslavija, Grčka, Rumunija i Čehoslovačka su se, na primer, svojski zauzele 1926. da spreče bugarski zajam kod Društva naroda.

Pritisnuta od Italije, Jugoslavija je 1927. ponovo pokušala da dođe do prijateljskog poravnanja sa Bugarskom i do uspostavljanja korektnih međunarodnih odnosa. U tom pravcu je posredovala i Čehoslovačka diplomatija pod Benešovim rukovodstvom. Kad je izgledalo da će napor uroditi plodom na scenu je ponovo stupila VMRO. U Štipu je u oktobru ubijen general Kovačević, i to je onemogućilo bugarskojugoslovensko zблиžavanje.

Bugarska je imala zategnute odnose i sa Grčkom zbog graničnih i drugih sporova u Trakiji. Prihvatajući stotine hiljada Grka koji su stizali iz Turske, grčka vlada je mnoge od njih naseljavala na teritoriju Trakije, iz koje je nastojala da što više Bugara preturi preko granice u Bugarsku. Pri tom se obilato služila pritiskom, nasiljem i terorom. To je, prirodno, izazvalo niz nesporazuma, sporova, pa i oružanih incidenata između Grčke i Bugarske. Jedan takav incident izbio kod Demir Kapije 19. oktobra

24

370

1925, pretvorio se za tri dana u oružani obračun širih razmera. Grčke trupe su prodrle na teritoriju Bugarske i uputile se prema Petriču. Bugarska je zavapila za pomoć kod Društva naroda. Kao predsedavajući, Aristid Brijan je pod hitno sazvaio sednicu Saveta, koji je pozvao obe strane da obustave neprijateljstva, a Grke da se povuku sa bugarske teritorije. Društvo naroda je zatim poslalo vojne stručnjake da jasno obeleže granicu između dve zemlje u Trakiji i pozvalo Grčku da poštuje prava bugarske nacionalne manjine, kao i da plati Bugarskoj odštetu od 30 miliona leva. Ovo je bio možda i najveći uspeh mirotvorstva u čitavoj istoriji Društva naroda. Bugarsko-grčki incidenti posle ovoga, ako nisu sasvim prestali, znatno su se razredili.

Teritorijalni sporovi su dominirali i grčkoalbanskim odnosima 20ih godina ovog veka. Grčka je uporno postavljala zahteve da joj se pripoji oblast Argirokastra u južnoj Albaniji (Severni Epir), koja je u razgraničenjima i posle balkanskih i posle prvog svetskog rata pripala Albaniji, a u kojoj je živelo dosta Grka. Grčkoalbansku netrpeljivost izazivao je i položaj albanske manjine u Grčkoj. Ta je manjina ugnjetavana, Albanija je uspela da izdejstvuje intervenciju Društva naroda u njenu korist, a to je revoltiralo Grke.

Sa Turskom Grčka je bila u sukobu takođe zbog nacionalnog pitanja. Reč je o razmeni stanovništva koja se pretvorila u bukvalno progonjen je Grka iz Turske i Turaka iz Grčke. Pošto je bila reč o blizu milion i po Grka, njihovo prihvatanje je stvaralo Grčkoj ogromne finansijske i druge probleme. Turska je nastojala da radikalno REŠI "grčki problem", tj. da protera iz Turske sve Grke do jednoga, uključujući tu i carigradskog patrijarha. Grci su se zauzeli za očuvanje bar jednog starosedelačkog grčkog jezgra i Patrijarsi je u Carigradu. Međunarodni sud pravde u Hagu je stao na njihovu stranu, pa su Turci delimično popustili. Najzad, bilo je dosta sporova oko naknada za eksproprijisanu imovinu Grka iseljenih iz Turske i drugih sličnih pitanja. Neka od tih pitanja rešena su bilateralnim Atinskim ugovorom između Grčke i Turske 1926. Uz to, Društvo naroda je obezbedilo Grčkoj jedan znatniji zajam, koji je olakšao njene nevolje oko zbrinjavanja useljenika pristiglih iz Turske.

Ni jugoslovensko-grčki odnosi nisu bili dobri, iako među ovim zemljama nije bilo otvorenih teritorijalnih pitanja. Jugosloveni su bili često iritirani grčkim postupcima prema slovenskom (makedonskom) življu u svojoj državi, ali to nije bio najvažniji uzrok sporova i nesporazuma. U pitanju je bilo odbijanje Grčke da ispuni jugoslovenske zahteve u pogledu železničke pruge Đevđelija-Solun i solunske luke. Jugoslovenska vlada je, naime, tražila učešće u upravi nad ovom prugom, poseban carinski tretman za robu koja se transportuje preko solunske luke za Jugoslaviju i proširivanje bivše srpske slobodne zone u Solunu. Grci su otezali sa prihvatanjem ovih zahteva, i to je trovalo i političke odnose između dveju zemalja. U januaru 1926. su, na insistiranje Engleza, ipak prišli regulisanju ovih pitanja i pregovorima oko zaključenja političkog sporazuma o prijateljstvu i saradnji sa Jugoslavijom. Taj sporazum, koji je, prema britanskoj zamisli, trebalo da bude prvi korak na stvaranju "balkanskog Lokarna", bio je i potpisan 17. avgusta 1926, ali je grčki Parlament odbio da ga ratifikuje. To je naglo pogoršalo grčkojugoslovenske odnose. Odazivajući se pozivima Italije, grčka vlada je zabranila i uvoz oružja u Jugoslaviju preko soluskog pristaništa. Hladni i zategnuti odnosi između Jugoslavije i Grčke ostaće sve do početka 1929, kad će otpočeti novi pregovori o svim spornim pitanjima koji će u martu te godine dovesti do potpisivanja protokola o solunskoj zoni, kao i ugovora o prijateljstvu i saradnji.

Iako nisu direktno uticali na važnije pravce međunarodne politike, ovi balkanski sporovi su se ulivali u ppšti njen mozaik i predstavljali приметnu komponentu internacionalnog života i u epohi lokarnskog sistema.

6. BRIJANKELOGOV PAKT

Trvenja i protivrečnosti do kojih je dolazilo na međunarodnoj sceni u vreme izgradnje Lokarnosistema ipak nisu mogli da ometu opštu tendenciju popuštanja međunarodnih zategnutosti koja je došla do izražaja od 1925. do 1929. Izraz takve tendencije bila je i ideja da se sistem kolektivne bezbednosti, koji se počeo stvarati LČT

24*

karnopaktQm, _groširH učvrsti uvođenjem u njega i dveju. sila koje u njemu Tušu učestvovala SAD i SSSRa. Toj je ideji naročito postao skton~Aristid DrtjaH, pošto nije uspeo u pokušaju jačanja sistema kolektivne bezbednosti daljim širenjem francuskonemačkog prijateljstva. On je u poruci američkom narodu, povodom desetogodišnjice ulaska SAD u prvi svetski rat, u aprilu 1927. sugerisao da bi dve zemlje (Francuska i Sjedinjene Države) trebalo da se što više međusobno pomažu na poslu svetskog mira i da tesno sarađuju u isključivanju ratova kao sredstva međunarodne politike. Još preciznije Brijan je ove misli izložio državnom sekretaru SAD Frenku Kelogu u noti svoje vlade iz juna iste godine, u kojoj je, između ostalog, opravdavao Francusku što je oklevala da ratifikuje MelonBeranžeov sporazum od 29. aprila 1926, o vraćanju francuskih ratnih dugova Americi u 62 godišnje rate, tj. do 1988.

Na ovu Brijanovu notu Kelog je odgovorio tek 28. decembra 1927. Njegov odgovor je nosio snažan trag uticaja one grupe američkih intelektualaca, univerzitetskih profesora i pravnika, koji su bili za to da Sjedinjene Države, kad je u pitanju borba za svetski mir, izađu iz svog izolacionizma i uzmu učešća u sistemu kolektivne bezbednosti. Pod njihovim uticajem, Kelog je u svom odgovoru ne samo prihvatio već i proširio Brijanov predlog. On je smatrao da bi

trebalo potpisati jedan pakt p odricanju od" upotrebe ratnih sredstava, ali ne kao francu: skoamer'ičkl bilateralni sporazum, već kao pravni akt kojem će prici sve države i nacije sveta. Američki predlog se veoma d(!>pao~Brijanu, ali ga je bacio i u izvesne nedoumice. Francuska se, naime, kao članica Društva naroda, ipak nije mogla potpuno odreći upotrebe ratnih sredstava, jer su Pakt i druga najvažnija dokumenta ove organizacije, uz ostalo, propisivali i vojne sankcije protiv agresora i narušilaca mira u svetu. Zato je francuska vlada, u odgovoru na Kelogov predlog, postavila 26. marta 1928. ova četiri uslova za njegovo prihvatanje.

1. Pakt koji predlažu Amerikanci postao bi pravo snažan tek kad ga usvoje sve nacije sveta.
2. On neće isključivati pravo država na legitimnu odbranu od agresije .
- 1.

373

3. Potpisnice se oslobađaju ranije preuzetih obaveza prema onim zemljama koje odbiju da potpišu pakt.
4. Pakt neće dovoditi u pitanje obaveze koje proističu iz članstva u Društvu naroda i iz ugovora u Lokarnu.

Pošto su Sjedinjene Američke Države prihvatile francuske uslove, Brijan je 27. aprila 1928. celu ideju o paktu, zajedno sa prepiskom koju je u vezi s tim vodio sa Frenkom Kelogom, saopštio vladama Nemačke, Velike Britanije, Italije i Japana. Ove vlade su ideju prihvatile, pa je, posle nekoliko meseci priprema, 27. avgusta 1928. godine petnaest zemalja u Parizu potpisalo Pakt o opštem odricanju od rata (poznatiji pod imenom BrijanKelogov pakt). Prve potpisnice pakta bile su: Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Italija, Japan, Poljska, Čehoslovačka i Belgija. Pakt je sadržao samo sveć anu preambulu i tri člana. Prevažno važna, prva dva člana ovog pakta glase:

Član 1: "Visoke ugovorne strane sveć ano izjavljuju u ime svojih naroda da osuđuju pribegavanje ratu za rešavanje međunarodnih sporova, i odbacuju ga kao sredstvo državne politike u njihovim međusobnim odnosima."

Član 2: "Visoke ugovorne strane saglasne su da se sve razmirice ili sukobi, ma kakve prirode bili, ili ma od koga poticali, a koji mogu da nastanu među njima, imaju rešavati samo miroljubivim sredstvima."

Pakt je ostajao otvoren i za druge zemlje i svaka mu je mogla pristupiti prihvatajući njegove principe i stavljaajući potpis na njegov originalni primerak, koji se čuvao u Vašingtonu.

Potpisivanje ovog ugovora svetska javnost je ocenila na sličan način kao i francuski ministar i jedan od njegovih tvoraca Aristid Brijan, kad je rekao da on označava "nov datum u istoriji čoveć anstva". Za kratko vreme BrijanKelogovom paktu je prišlo 57 zemalja, među kojima i 9 koje još nisu bile članice Društva naroda: SAD, SSSR, Turska, Meksiko i druge.

U stavu SSSRa prema paktu uočavala se jasna proniena u kratkom vremenskom roku. U početku sovjetska vlada je odbacila pakt, ocenivši ga kao novu imperijalističku zaveru protiv SSSRa. Međutim, kad se u drugoj Polovini 1928. sa položaja komesara za inostrane poslove

374

povukao bolesni Čičerin i na kormilu sovjetske diplomatije ga zamenio Litvinov, stvari su se osetno izmenile. Promena, dabogme, nije bila samo, niti pre svega, rezultat personalnih pomeranja, ali je nju označio novi čovek Maksim Litvinov. Najpre je, 29. decembra 1928, sovjetska vlada pozvala vlade susednih zemalja (Poljske, Estonije, Letonije, Litvanije, Turske, pa čak i Rumunije) da između sebe potpišu ugovor o odricanju od upotrebe sile u međusobnim odnosima, koji bi bio potpuno identičan BrijanKelogovom paktu. Takav ugovor je i potpisan u Moskvi 9. februara 1929, a poznat je pod imenom Pakt Litvinov, ili Moskovski protokol. Tek posle toga sovjetska vlada je pristupila i opštem paktu o odricanju od ratnih sredstava.

Kongres SAD je ratifikovao BrijanKelogov pakt 17. januara 1929, a izričito negativno su se o njemu izjasnile Arabija, Jemen, Argentina, Bolivija i Brazil.

BrijanKelogov pakt je označio vrhunac razvoja sistema kolektivne bezbednosti u svetskim razmerama. Otuda je on u gotovo celom svetu pozdravljen s velikim entuzijazmom i još većim nadama, kao epohalni rezultat u istoriji međunarodnih odnosa. Koliko je ovaj pakt uistinu bio efemerna i privremena tvorevina, možda ništa ne pokazuje bolje od jedne, na izgled nevažne, i od očiju javnosti skrivene, epizode koja se odigrala baš u vreme najživljih priprema za njegovo sveć ano potpisivanje. Reč je o tajnom anglofrancuskom sporazumu o naoružanju od 30. jula 1928. Javnosti je ostavljeno nekoliko meseci (ili godina) iluzije da je čarobni štapić za rešavanje međunarodnih konflikata pronađen.

7. JANGOV PLAN O REPARACIJAMA

Povoljnu međunarodnu atmosferu nastalu u vezi s potpisivanjem BrijanKelogovog pakta Nemačka je nastojala da iskoristi za ponovno postavljanje pitanja o evakuaciji okupiranih delova Rajnske oblasti. Strezeman je to učinio već prilikom boravka u Parizu radi potpisivanja ovog pakta. On je tom prilikom govorio Poenkareu i Brijanu da je sada, kad je i Nemačka uzela čvrstu obavezu o odricanju od rata, okupacija njenih teritorija u ime bezbednosti postala nepotrebna i bez opravdanja. Poenkare

375

je priznao da je Štrezeman u pravu, ali je dodavao da okupacija Rajnske oblasti nije nikad bila samo mera sigurnosti, već i garancija da će Nemačka isplatiti ratne reparacije koje duguje pobednicima. Prema tome, iako u principu nema ništa protiv evakuacije, francuska vlada neće dozvoliti povlačenje svojih trupa sa Rajne, niti će dopustiti ratifikaciju MelonBeranžeovog ugovora o vraćanju ratnih dugova Sjedinjenim Američkim Državama sve dotle dok Nemačka ne pruži čiste i ubedljive dokaze da će do kraja i uredno odgovarati reparacionim obavezama. Nemačka vlada se ovim neuspehom nije obeshrabrila, već je još upornije nastavila akciju za oslobođenje svojih okupiranih zona, naišavši, kao što se moglo i očekivati, na podršku kod Engleske. Koristeći se time, predsednik nemačke vlade Herman Miler je pitanje evakuacije Rajnske oblasti postavio i na Skupštini Društva naroda u septembru 1928. Suprotstavljajući se nemačkom zahtevu, Francuzi su ponovo vezali pitanje evakuacije sa garancijama za isplatu reparacija. Rešenja ni ovoga puta nije bilo, pa je pitanje okupiranih regiona na Rajni za izvesno vreme ostalo otvoreno. Tek krajem 1928, kad je otvoren problem reparacija i kad se u vezi s tim pripremala nova međunarodna konferencija (u Hagu), pristala je francuska vlada da

se na njoj raspravlja i o evakuaciji Rajnske oblasti. Tako su pitanja evakuacije nemačkih teritorija i isplate reparacija na neki način ipak povezana.

Kao i u svim ranijim prilikama, reparacioni problem je i krajem 20ih godina bio veoma složen. Prvih godina posle usvajanja Dozovog plana on je bio prilično smiren, jer je ovaj plan, zahvaljujući privrednom prosperitetu i američkim kapitalima uložnim u obnovu i razvoj Nemačke, uglavnom uredno i na vreme izvršavan. Za pet godina (1924-1928) Nemci su isplatili najveći deo anuiteta, i to pretežno (60posto) u robi, a ostatak u novcu. Ukupna suma reparacija, isplaćena na osnovu Dozovog plana, iznosila je 3.939 miliona maraka, od kojih je 2.394 miliona maraka otišlo Francuskoj, a ostalo drugim potražiocima reparacija. Za sve to vreme, međutim, nemačku vladu, pa i njenog najistaknutijeg čoveka Štrezmana, nije napuštala misao da Dozov plan treba oboriti i zameniti nekim drugim pre nego što anuiteti reparacija (nakon pet

376

godina) dostignu sumu od 2,5 milijarde maraka, kako je tim planom bilo predviđeno. Ova misao nemačkih ministara, koja je imala vrlo široku podršku i u privrednim i političkim krugovima zemlje, naišla je na razumevanje poslovne američke javnosti, sve zainteresovanije za saradnju sa Nemačkom. Tako se i dogodilo da inicijatori za modifikaciju Dozovog plana ne budu sami Nemci, već Amerikanci. Niko drugi do predsednik Kontrolne komisije za izvršenje Dozovog plana, američki ekspert Džilbert Parker, počeo je još 1927. signalizirati da od 1929 (baš kad je trebalo preći na anuitete od 2,5 milijarde maraka) Nemačka neće moći da uplaćuje cele predviđene iznose reparacija. Nemci su ova upozorenja svesrdno prigrlili i tokom 1928. uporno navaljivali na vlade poverioce sa zahtevom da se povedu razgovori o reviziji Dozovog plana. Amerikanci su ih na svakom koraku "nesebično" podupirali. Odazivajući se ovim zahtevima, vlade Velike Britanije, Francuske, Italije, Japana i Belgije su se u decembru 1928. dogovorile sa nemačkom vladom da se formira nov komitet finansijskih stručnjaka koji bi još jednom pretresao pitanje reparacija i zainteresovanim vladama, ako nađe za potrebno, podneo nov plan za njegovo rešavanje. Taj bi plan, zajedno sa problemom evakuacije Rajnske oblasti, bio razmotren na međunarodnoj konferenciji u Hagu. Na učešće u pripremanju ovog plana bili bi, kao i pet godina ranije, pozvani i američki eksperti.

Formiran u toku januara, Komitet stručnjaka je počeo sa radom 9. februara 1929. Na njegovom čelu je bio Amerikanac Oven Jang, koji je svojevremeno učestvovao i u pripremanju Dozovog plana. U radu Komiteta sudelovali su i drugi poznati američki finansijeri: Morgan, Perkins i Lamont. Rad komiteta nije tekao glatko i potrajao je sve do 7. juna, kad je novi plan za isplatu nemačkih reparacija ("Jangov plan") konačno bio završen i predat zainteresovanim vladama.

Jangov plan je predviđao da će se preostale nemačke reparacije (oko 114 milijardi maraka) isplaćivati pobjedničkim zemljama u dve serije. Prva serija bi trajala 37 godina (od 1930. do 1966) sa godišnjim iznosima reparacionih uplata od 1,6 do 2,3 milijarde maraka. Prvih deset godina ovi iznosi bi se isplaćivali isključivo u novcu -

377

u markama i stranim devizama a docnije opet kombinovano: u novcu i robi. Druga serija reparacija, od 1967. do 1988, isplaćivala bi se anuitetima od 1,6-1,7 milijardi zlatnih maraka. Jangov komitet je još predlagao ukidanje komisije koja je po Dozovom planu kontrolisala isplatu reparacija, a samim tim i nemačke državne finansije. Prikupljanje i transfer sredstava za reparacije vršili bi se preko specijalne banke koja bi u tu svrhu bila osnovana. Jangov plan je iznet pred Konferenciju 12 zemalja (Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Italija, Japan, Belgija, Čehoslovačka, Poljska, Jugoslavija, Rumunija, Grčka i Portugalija), koja je otvorena u Hagu 6. avgusta 1929. Rad konferencije tekao je u dve komisije: finansijska se bavila problemom reparacija, a politička pitanjem okončavanja okupacije u Rajnskoj oblasti. I pored nekoliko oštrih anglofrancuskih verbalnih duela i polemika po novinama, obe komisije su radile relativno brzo i uspešno. Do 31. avgusta, kad je rad konferencije prekinut zbog održavanja Skupštine Društva naroda u Ženevi, rešenja su uglavnom bila doneta. U političkoj komisiji je odlučeno da se 2. i 3. okupaciona zona u Rajnskoj oblasti evakušu zajedno, počevši od septembra 1929, pa do 30. juna 1930. Tako bi treća zona, koja je po Versajskom ugovoru trebalo da ostane pod okupacijom do 1935, bila evakuisana pet godina pre roka. Evakuacija bi počela odlaskom engleskih i belgijskih, a završila bi se povlačenjem francuskih trupa. Protokol o tome je bio potpisan 30. avgusta 1929. Finansijska komisija je u načelu prihvatila Jangov plan, rešivši da se o njegovim detaljima još jednom porazgovara prilikom nastavka Haške konferencije. Taj će nastavak početi tek 3. januara 1930. i trajaće do 20. januara. Tom prilikom pitanje nemačkih reparacija će biti regulisano onako kako je predviđao Jangov plan. Pošto je Jangov plan na Haškoj konferenciji usvojen, sve zainteresovane zemlje su ga primile i ratifikovale. Najteže je s ratifikacijom išlo u Francuskoj, gde je sporazum o reparacijama prošao u Narodnoj skupštini sa minimalnom većinom glasova, kao i ugovori o otplati francuskih ratnih dugova Sjedinjenim Državama i Engleskoj.

378

Tako je završeno "najsrećnije razdoblje" međunarodnih odnosa u Evropi između dva rata. Iako nije bilo oslobođeno dubokih protivrečnosti, suprotnosti interesa, trvenja i sukobljavanja, toliko karakterističnih za epohu imperijalizma, ovo kratko razdoblje je ipak bilo pošteđeno većih međunarodnih kriza, neposrednijih i trajnijih ratnih opasnosti i direktnijih i strasnijih sudara među državama i narodima. Umesto toga donelo je više sporazuma, antiratnih paktova i miroljubivih manifestacija, koji su mnogim savremeniciima ulivali nadu, koja će se uskoro pokazati kao iluzija, da su ratovi, bar na starom kontinentu, nepovratno otišli u istoriju.

V glava.
Azija, Afrika i Amerika
20ih godina

Na opšte pravce i tendencije i na opštu atmosferu u međunarodnoj politici događaji izvan Evrope su 20ih godina uticali u ograničenoj meri i samo u pojedinim vremenskim odsecima. Nekoliko područja azijskog, afričkog i američkog kontinenta je ipak u više navrata nametalo pažnju svetske političke javnosti i izazivalo akciju velikih sila koja se ulivala u glavne tokove međunarodnih odnosa. Na Dalekom istoku u centru pažnje bili su građanski rat u Kini i angloameričkojapanska surevnjivost u razvoju pomorskog naoružanja na Pacifiku. Dominantna tema na Bliskom istoku permanentno su nacionalnooslobodilački pokreti Arapa, dok se u Africi počinje naslućivati problem Etiopije. Odnosi SAD sa latinoameričkim zemljama je najvažnije međunarodno pitanje novog sveta. Na ova područja i pitanja ćemo se ukratko osvrnuti.

1. DALEKI ISTOK

Od Vašingtonske konferencije pa do početka 30ih godina preobražaj Kine, koji se odigrao kroz dugotrajni građanski rat, privlačio je najviše pažnje svih odlučujućih faktora međunarodnih odnosa na Dalekom istoku. Na kinesku scenu se orijentiše i najveća pažnja velikih svetskih sila, koje brinu za zaštitu ili proširenje svojih interesa i pozicija na ovom prostranom i značajnom području Azije.

U Kini je, nakon privremenog primirja između dveju vlada (pekinške i kuomintanške), do kojeg je došlo za vreme trajanja Versajske konferencije, građanski rat bio nastavljen. Dve zaraćene strane u ovom sukobu mogle su se uočiti samo na globalnom planu neizmerne zemlje. Inače je unutar svake od tih strana, na teritorijama koje su one držale, besneo niz unutrašnjih sukoba i obračuna.

380

Nekoliko godina vlada strahovit haos. Kina je poprište skoro potpunog bezvlašća i rasula. U oba tabora grupe generala i političara besomučno se otimaju o vlast. Te se grupe uglavnom samo nominalno izjašnjavaju za "legitimnu" (pekinšku), ili revolucionarnu (kantonsku) vladu, dok u stvari u svojim provincijama vladaju samostalno i samovoljno. Po pravilu vode ih generali na čelu lokalnih "armija". Tako se rat između Severa i Juga vodi u uslovima neprestanih unutrašnjih borbi, udara i pučeva. Na vrhuncu ovih sukobljavanja, sredinom 1922, pod punom kontrolom vlade u Pekingu bile su samo tri, a vlade u Kantonu dve provincije. U svim ostalim (a bilo ih je 12) manjeviše samostalno vladaju lokalne vojne starešine generali. Unutrašnje borbe parališu privredu, trgovinu i saobraćaj; nedisciplinovane vojske pustoše mnoge krajeve, naročito u najbogatijim provincijama centralne Kine, gde je bezvlašće najveće. I upravo taj haos rađa polagano svest o neophodnosti obnove nacionalnog jedinstva, prvenstveno u redovima inteligencije i intelektualne omladine. Iz tih redova izrastaju i političke snage koje pomažu SunJat Senu da 1923. obnovi Kuomintang. Inspirisan primerom boljševika, SunJat Sen radi na pretvaranju ove organizacije u čvrstu, disciplinovanu, centralistički ustrojenju političku stranku. To mu dobrim delom i polazi za rukom, tako da je najveći deo posla do smrti, koja ga zadesila 1925, uspeo da završi. Istina, unutrašnja trvenja i borbe za vlast u samoj partiji nisu sasvim prestali. Njihovi glavni nosioci su dvojica SunJat Senovih naslednika: Van Čin Vej i Čang Kaj Šek. Sukob među njima je i lične i ideološkopolitičke prirode.

Svoju obnovu i reorganizaciju Kuomintang je imao delimično da zahvali i svom povezivanju sa Sovjetskom Rusijom, na kojem je radio SunJat Sen. Od 1921. u njegov štab su počeli dolaziti sovjetski delegati, a 1923. je došla i specijalna misija na čelu s narodnim komesarom Borodinom. Lenjin je, realizujući svoje stavove o antiimperijalističkom značaju nacionalnooslobodilačkih pokreta za svetsku revoluciju, obećao Kuomintangu pomoć za obnovu jedinstva Kine, ne tražeći nikakvu protivuslugu za SSSR. Pod njegovim uticajem Komunistička partija Kine (osnovana 1921) najaktivnije se uključuje u revolucionarni front pod rukovodstvom kuomintanške stran

381

ke. Međutim, u samom Kuomintangu se, posle SunJat Senove smrti, u odnosu na saradnju sa SSSRom i na korišćenje boljševičkih iskustava i programa, javljaju dve struje: struja krupne buržoazije, koja je za raskid sa Sovjetima i sa kineskim komunistima, i koju predvodi Čang Kaj Šek, i struja sitne buržoazije, na čelu sa Vang Čin Vejom, koja je za nastavak saradnje sa SSSRom i za prihvatanje njegove pomoći.

Koristeći se sovjetskom kadrovskom i materijalnom pomoći iako odlučan da s komunistima što pre kida vrhovni komandant Kuomintanga je tokom 1926. odneo niz pobeda nad pekinškim trupama i pobunjenim generalima. Osvojio je oblasti Hankou i Šangaj, a u martu 1927. i staru kinesku prestonicu Nanking, u koji je preneo sedište svoje vlade. Tek kad je konačna pobeda Kuomintanga bila na vidiku, rešio se Čang Kaj Šek na raskid sa komunistima i sa SSSRom. To je bilo omogućeno i njegovom definitivnom prevagom u vodstvu partije. U aprilu 1927. Čang Kaj Šek je izvršio udar: komunisti su izbačeni iz političkih i vojnih rukovodstava revolucije, a mnogi i pohapšeni; sovjetskim stručnjacima i političkim predstavnicima je otkazano gostoprimstvo. Udar je izazvao ustanak radnika u Kantonu, koji je ugušen u krvi, uz saradnju anglofrancuske policije.

Raskid sa Komunističkom partijom i sa SSSRom i skretanje Kuomintanga udesno doveli su postepeno do izmirenja revolucionarne kineske vlade sa zapadnim velikim silama, koje su sve do sredine 1927. saradivale isključivo sa kontrarevolucionarnom pekinškom vladom. Tu vladu su one i pomagale, tražeći od nje vazda protivusluge i ustupke. Tako su velike sile saopštile pekinškoj vladi 12. decembra 1924. da će joj pružati podršku pod uslovom da ona poštuje sve kineske obaveze koje proističu iz međunarodnih ugovora još iz carskih vremena. Kontrarevolucionarna vlada, koja je jedino zahvaljujući inostranoj pomoći i produžavala život, pristala je na postavljene uslove. Ta njena snishodljivost prema inostranstvu zapretila je da joj potpuno upropasti ugled u zemlji, pa je ona u junu 1925. zatražila da se preispitaju bar neki nepravedni ugovori nametnuti Kini od strane velikih sila. Na inicijativu Japana i SAD sile su pristale da ispituju zahteve kineske vlade, ne bi li umirile rastuće

nezadovoljstvo Kineza prema inostranstvu. U tom cilju u oktobru 1925. u Pekingu je održana međunarodna carinska konferencija. Celokupni njen ustupak se sastojao u tome što se složila da se Kini, počevši od 1929, prizna carinska autonomija. To nije moglo zadovoljiti ni najkonzervativnije krugove kineske buržoazije.

Osećajući približavanje pobede Kuomintanga, Velika Britanija je izvela krajem 1926. jedan manevar da bi kinesku buržoaziju odvratila od saradnje sa SSSRom i očuvala svoje pozicije u Kini i posle trijumfa revolucije. Na dan 16. decembra britanska vlada je obelodanila svoj

memorandum u kojem je izjavljivala da se neće mešati u građanski rat u Kini i neće pomagati nijednu od postojećih grupacija. Voljna je, veli dalje, da "u granicama mogućnosti izađe u susret zakonitim zahtevima kineskog naroda", i to dokazuje spremnošću da odmah prizna carinsku autonomiju Kine. Engleska vlada je, najzad, nagovestila mogućnost likvidacije teritorijalnih koncesija datih u Kini drugim silama. Ovu velikodušnu žrtvu Englezi su nudili na račun Japanaca, koji su držali najviše takvih koncesija. Zato Japan nije hteo da podrži britanski memorandum, ali su mu podršku uskratili i Amerikanci i Francuzi. Umesto toga, Amerikanci su u martu 1927. pokušali da ograničenom vojnom intervencijom poslednji put spreče pobedu Kuomintanga. Neposredno po ulasku njihovih trupa u Nanking dva američka ratna broda, kojima se pridružio i jedan britanski, bombardovali su ovaj grad, u kojem je poginulo oko dve hiljade lica. Ova bezočna akcija je najzad okrenula celokupnu kinesku buržoaziju Kuomintangu i Čang Kaj Šeku. Ovako ojačan novim pristalicama zdesna, Čang Kaj Šek je raskinuo s levičarima, i to je bio signal za njegovo izmirenje sa velikim zapadnim silama. Zadobivši njihovo savezništvo, kao i savezništvo nekih odmetnutih generala po provincijama, Čang Kaj Šek kreće u proleće 1928. u veliku ofanzivu protiv "legitimne" vlade i 8. juna ulazi u Peking. Snage starog režima, na čelu s maršalom Čang Co Linom, potpuno su razbijene. Uslovi za postepenu obnovu političkog jedinstva Kine bili su ovim stvoreni. Do početka 30ih godina biće slomljeni ili pridobijeni i pobunjeni vojni komandanti. Kina će biti, posle dugih muka i napora, ujedinjena. Pred njom će sada stajati još teži

problemi: ekonomska i društvena izgradnja i emancipacija zemlje od inostranstva. Buržoaska Čang Kaj Šekova vlada neće biti u stanju da ih REŠI .

Zajedno sa Kinom, celo područje Tihog okeana je bilo poprište latentnih, a pokatkad i otvorenih, protivrečnosti i trvenja triju velikih sila Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i Japana. Zaustavljen u svojoj ekspanziji na Vašingtonskoj konferenciji, pogođen nizom ekonomskih i finansijskih kriza, kao i elementarnim nesrećama (zemljotresom), Japan je tokom 20ih godina bio u defanzivi pred porastom američkog uticaja i značaja u Kini i na Pacifiku. Za to vreme on je ipak uspeo da očuva svoj prioritetni položaj u Kini, gomilajući istovremeno u sebi nezadovoljstvo i stvarajući postepeno raspoloženja za novu, još snažniju osvajačku vojnopoličku akciju na Dalekom istoku. Ništa bolje o tome ne svedoči od tajnog memoranduma premijera Tanake mikadu od 25. jula 1925, u kome se određuju pravci budućih japanskih osvajanja: Mandžurija i Mongolija kao placdarm za gospodarenje Kinom, a Kina kao polazište za gospodarenje Indijom i Jugoistočnom Azijom; iz Indije prešlo bi se na Centralnu i Malu Aziju, a na kraju i na Evropu. "No uspostavljanje kontrole nad Mandžurijom i Mongolijom samo je prvi korak, ako nacija Jamato želi da igra vodeću ulogu na azijskom kontinentu." Mada opterećen neumerenim ambicijama, ovaj je memorandum realno odražavao želje i ciljeve japanske buržoazije, bar u prvim fazama predviđene ekspanzije. Ovakvi službeni planovi japanske vlade su, razume se, bili najdublja tajna, ali su se njihovi sadržaji i njihovo postojanje dali lepo naslutiti prema stanju duhova u javnom mnjenju i analitičari i spoljnopolitički stratezi ostalih velikih sila vazda su s njima računali. Za američke zvanične krugove je 20ih godina najvažnija briga bila da se Japanu, kao i ostalim odlučujućim faktorima u Kini i na Pacifiku (a to je bila još Velika Britanija), uskrate vojna sredstva za ostvarivanje njihovih osvajačkih ambicija. Budući da su ta sredstva

bila, pre svega, u snazi pomorskog naoružanja, gledalo se da ono što striktnije ostane ograničeno okvirima postavljenim Vašingtonskom konferencijom, ali i preko toga. Odluke ove konferencije su, naime, davale izvesnu prednost Velikoj Britaniji u broju lakih krstarica ispod 10.000 tona. Kako je Britanija imala široko razvijenu mrežu pomorskih baza širom sveta, a Amerika nije, ta je prednost još više dolazila do izražaja, što je uznemiravalo Sjedinjene Države. Da bi parirali Englezima i Japancima na Pacifiku, Amerikanci su 1922-1924. izgradili prostranu ratnu luku Pearl Harbor, ali su Britanci u isto vreme proširili svoju vojnopomorsku bazu u Singapuru. Amerikanci su tada počeli uporno insistirati na daljem ograničavanju pomorskog naoružanja, kojim bi bile pogođene pre svega lake krstarice, kojih su Britanci imali najviše. Na njihovu inicijativu je u junu 1927. u Ženevi sazvana nova pomorska konferencija na kojoj su učestvovali samo predstavnici SAD, Velike Britanije i Japana. Na njoj je došlo do oštrih angloameričkih razmimoilaženja u kojima je Japan ostao neutralan, uživajući u ovoj anglosaksonskoj svadi, koja ga je čuvala od novih šteta i gubitaka pomorskih snaga. Pošto se Ženevska konferencija razišla bez ikakvog rezultata, Američki kongres je 13. februara 1929. izglasao zakon o izgradnji 15 krstarica od 10.000 tona, u roku od tri godine. Trka u pomorskom naoružavanju je počinjala.

2. BLISKI ISTOK I AFRIKA

Deklaracijom od 28. februara 1922. vlada Velike Britanije je proglasila kraj svog protektorata nad Egiptom. Ta je promena u statusu ove zemlje bila više formalna nego stvarna, jer Egipat posle nje nije stekao punu nezavisnost i suverenitet. Do konačnog sporazuma sa egipatskom vladom Englezi su u ovoj zemlji zadržali za sebe sledeća prava: a) obezbeđivanje komunikacija; b) odbranu Egipta od spoljne agresije; c) zaštitu interesa stranih državljana (kapitulacije); d) kontrolu nad Sudanom. Egipatski vladar Fuad I se 15. marta 1922. odrekao titule sultana i proglasio se za kralja ("malika"). Sledeće godine dao je zemlji ustav kojim je u Egiptu uveden dvodomni

385

parlament i odgovornost vlade skupštini. Kralj je zadržao velike nadležnosti i prerogative. Na prvim parlamentarnim izborima, godine 1924, pobeđu je odnela partija Vafd na čelu sa Saadom Zaglulom. Ova partija je nastojala da, oslanjajući se na ustav, ograniči vlast kralja i da smanji britanski uticaj u Egiptu. U tim nastojanjima dobija široku podršku javnosti, koja je razočarana "nezavisnošću" koju je Britanija dala Egiptu. U novembru 1924. u Kairu dolazi do velikih antibritanskih demonstracija, u kojima gine ser Li Stak, engleski general na čelu egipatske armije. Velika Britanija ultimativno traži da egipatska vlada izrazi javno žaljenje zbog ove pogibije, da plati veliku novčanu odštetu i da povuče svoje trupe iz Sudana. Egipat je prihvatio prva dva zahteva, a Englezi su silom izdejstvovali i treći, tako što su uz pomoć svoje vojske prosto izbacili Egipćane iz Sudana.

Posle smirivanja događaja iz 1924. u Egiptu se vodila borba između pristalica partije Vafd i monarhije. Na suprotnostima ovih dvaju faktora egipatskog političkog života Englezi su gradili svoju strategiju vladanja nad ovom zemljom. Pomažući čas parlamentarnu čas činovničku vladu i dvor, oni su izigravali jedne pomoću drugih i produžavali svoju dominaciju. Tako je London 1927. poveo pregovore o proširivanju egipatskog suvereniteta sa kraljem Fuadom i njegovom "manjinskom" vladom, a kad je taj pokušaj propao, pomogao je Vafdu da se vrati na vlast i s njegovom vladom nastavio pogađanja. Dok su ti pregovori s novim šefom Vafda Nahaspašom trajali, kralj je 1928. izvršio državni udar, oterao vladu,

rasпустиo Skupštinu, promenio ustav i na vlast doveo sebi odan kabinet MohamedMahmud paše. Englezi su i sa ovom vladom 1929. obnovili pregovore, ali su novi izbori ponovo doneli pobedu Vafdu, pa su pregovori još jednom prekinuti bez izgleda na skoro rešenje. Od 1921. pa sve do početka 30ih godina Arabija je bila najnemirnije područje Bliskog istoka.

Poglavar ver

25

386

ske sekte vahabita Abdul Azis Ibn Saud, vladar države Nedžed, sa centrom u Rij adu (danas Saudijska Arabija), bio je još od 1918. u sukobu sa vladarima hašemitske dinastije, najpre u Hedžasu, a zatim i u Iraku i Transjordaniji. U maju 1919. sin Huseina od Hedžasa Abdulah bio je potučen od vahabita, izgubivši oazu Turaba. Početkom 20ih godina u tu borbu su se umešali i Englezi, da bi po svom ukusu sredili arabijske probleme. Potajno podstičući vahabite protiv Huseina od Hedžasa, javno su istupali kao izmiritelji zavađenih Arapa. Pokušaj izmirenja vahabita i hašemita, izvršen pod okriljem Engleza, na konferenciji u Kuvajtu krajem 1923. i početkom 1924, nije u takvim uslovima mogao uspeti.

Čim je Kuvajtska konferencija završena, Ibn Saud je napao Irak, a ambiciozni Husein je iskoristio tu zauzetost svog protivnika i proglasio se verskim poglavarom svih muslimana kalifom. Ovu titulu su mu priznali samo Arapi iz Iraka, Sirije, Transjordanije i Palestine, dok je ostali islamski svet protestovao. Ibn Saud je tada oštricu svog napada okrenuo na Huseina, napavši Hedžas u avgustu 1924. Husein je zavapio za pomoć kod Engleza, ali su ovi ostali hladni prema sudbini neposlušnog starca. Husein je 3. oktobra morao da abdicira, a njegov sin Alija, potučen od vahabita, izgubio je Medinu i u decembru morao da beži bratu Fejsalu u Irak. Stari Husein se sklonio na Kipar. Završivši osvajanje Hedžasa ulaskom u Meku u oktobru 1925, Ibn Saud je 8. januara sledeće godine proglasio ujedinjenje Arabije, uzevši sebi titulu kralja Hedžasa i sultana Nedžeda. Opšta muslimanska konferencija koju je sazvao u Meki (prisustvovali su samo predstavnici Turske, Egipta i Avganistana) potvrdila je u junu 1926. godine njegove tekovine.

Smatrajući da su vahabiti dovoljno ojačali, Englezi su sada izvršili pritisak na Ibn Sauda da se izmiri s Irakom i Transjordanijom i da s njima jasno obeleži državne granice. Zadržavši pravo da postavi naknadno zahtev za lukom Akab u Transjordaniji, Ibn Saud je ipak popustio pred engleskim pritiscima i priznao granice Iraka i Transjordanije. Tek posle toga Velika Britanija je u maju 1927. priznala stvaranje Saudijske Arabije.

387

Irak je posle prvog svetskog rata stekao poseban značaj na Bliskom istoku zbog naftonosnog vilajeta Mosul, oko koga se, poduprt od Engleza, žilavo borio sa Turskom. Formalno nezavisna država (od 1921), pod vlašću kralja Fejsala, Irak je 1924. dobio ustav. Stvarnu vlast nad ovom zemljom je, međutim, i dalje imala bivša mandatorka Velika Britanija, jer joj je ugovor od 10. oktobra 1922. zaključen sa kraljem Fejsalom u Iraku priznavao posebne interese, kao i sredstva za njihovu zaštitu. Među tim sredstvima bilo je i prisustvo britanskih tupa na iračkoj teritoriji. Ovakav položaj Iraka izazivao je snažna antibritanska raspoloženja,

izražena u protestima, kampanjama u štampi, demonstracijama i pobunama, koje se nisu stišavale ni pošto je Irak, uz pomoć Engleza, 1926. konačno dobio oblast Mosula. Jer, dobro se znalo da su Britanci uslovlili dobijanje Mosula odustajanjem iračke vlade od potpune emancipacije zemlje. Znajući za svoju sve veću nepopularnost među nacionalističkim elementima zbog ovakve politike, irački dvor i vlada su se sve više vezivali za Engleze. Ono što je u Iraku bilo od najvećeg interesa za Veliku Britaniju i zbog čega se borila za uticaj nad ovom zemljom bila je eksploatacija nafte. Još 1925, kad je otkrivena nafta kod Kirkuka, Englezi su osnovali Iračku petrolejsku kompaniju, kao međunarodno akcionarske društvo za eksploataciju nafte. U toj kompaniji oni su imali 47,50posto kapitala, Francuzi 23,75posto, Amerikanci 23,75posto, a sami Iračani jedva 5posto. Od 1932. Iračka petrolejska kompanija će potpuno preuzeti eksploataciju nafte i u Mosulu.

Pošto je na ovaj način obezbedila svoj ekonomski primat nad Irakom, britanska vlada je, ugovorom od 30. juna 1930, priznala potpunu nezavisnost ove zemlje. I u tom ugovoru, međutim, ona je obezbedila svoj politički uticaj nad Irakom. Između Iraka i Velike Britanije stvoren je najčvršći savez, koji je Englezima dopuštao da se za vreme rata koriste iračkom teritorijom i za vojne operacije, dok su za vreme mira imali pravo da na njoj drže vazduhoplovne baze. Posle toga Britanija je, 1932, pomogla Iraku da bude primljen u Društvo naroda.

25*

388

Na sličan način kao sa Irakom Velika Britanija je postupila i sa Transjordanijom, u kojoj je nad samo 200.000 podanika kraljevao Fejsalov brat, hašemitski princ Abdulah. Pristavši 1928. da svoju spoljnu, ekonomsku i finansijsku politiku i formalno potčini Englezima, Abdulah je za svoju državu dobio "punu nezavisnost".

Pod punom privrednom i političkom kontrolom Englezi su 20ih godina držali i dve arapske države na Persijskom zalivu, bogate petrolejom. Reč je o sultanatu Oman i Maskat i o emiratu Kuvajt, u kojima je eksploatacija nafte bila organizovana od strane engleskih, odnosno angloameričkih kompanija.

Pošto je francuska mandatorska uprava na čelu sa generalom Vaganom na svojoj teritoriji Bliskog istoka početkom 20ih godina formirala dve države, Siriju i Liban, stavila ih je pod svoju strogu vojnopoličku kontrolu. S druge strane, stvarala je sebi uporišta u verskoj podeljenosti stanovništva ovih država, oslanjajući se najvećma na hrišćanske maronite u Libanu. Arapski nacionalizam u Siriji, međutim, bio je u brzom porastu i on je vodio živu antifrancusku agitaciju. Godine 1925. došlo je do žestokih nereda u Siriji, koji su se u Damasku pretvorili u ustanak, čiji su glavni nosioci bili pripadnici plemena Druza. Ustanak se proširio i na unutrašnje oblasti Sirije nastanjene Druzima. Da bi što pre ugušio ustanak, novi francuski visoki komesar, general Šaraj, naredio je bombardovanje starog grada u Damasku, glavnog ustaničkog uporišta. Poginulo je oko 20.000 osoba, a stari istorijski deo Damaska je bio gotovo srušen sa zemljom. Šaraj je zbog ovog postupka bio opozvan, a za francuskog visokog komesara je imenovan diplomata Zuvnel, koji je u novembru 1925. otpočeo pregovore sa vođama sirijskih nacionalista. U isto vreme neredi i pobune u unutrašnjosti Sirije nastavljali su se i tokom 1926.

Kako Žuvnelovi pregovori sa vođama pobunjenika nisu dali rezultate, jer oni nisu odustajali od zahteva za punom nezavisnošću Sirije, francuske trupe na Bliskom

389

istoku, u međuvremenu pojačane, krenule su u maju 1926. u ofanzivu. U jesen te godine ustanak je bio razbijen, a u proleće 1927. likvidirani su njegovi poslednji ostaci. Dok je trajala borba u Siriji, Francuzi su 1926. dali Libanu ustav, proglašivši ga republikom, u kojoj vlast dele hrišćani (maroniti) i muslimani (suniti): predsednik države je hrišćanin, dok je šef vlade musliman. I posle toga Liban je ostao u najtešnjoj vezi sa Francuskom. Sličan pokušaj sa donošenjem ustava u Siriji uz pomoć izabrane Narodne skupštine nije uspeo, jer prvo što je ta skupština učinila bilo je da zatraži odlazak Francuza. Francuski visoki komesar je tada raspustio Skupštinu i oktroisao Siriji ustav, koji je ovu zemlju organizovao kao centralističku republiku. Kao i u Libanu, Francuzi su ostali i u Siriji. Početkom 20ih godina, kad je u organizaciji i uz finansijsku pomoć cionističkih organizacija iz Velike Britanije, SAD, Francuske i drugih zemalja počelo naseljavanje Jevreja u Palestini, nad kojom je Velika Britanija, takođe, imala mandat Društva naroda, na ovoj teritoriji je živelo preko 600.000 Arapa i blizu 70.000 Jevreja. Da bi zaustavili doseljavanje Jevreja, Arapi su u Palestini stvorili svoj Izvršni komitet, koji je propagandom, a i nasiljem, ubeđivao doseljenike da nisu dobro došli u novu domovinu. Radi umirenja Arapa, Englezi su tvrdili da nema govora o pretvaranju Palestine u jevrejsku državu, ali je brzo doseljavanje Jevreja (1925. ih je već bilo preko 120.000) i dalje stvaralo krajnje napetu situaciju. Zato je nekoliko godina (do 1928) i bilo obustavljeno useljavanje novih jevrejskih grupa, pa se primirila i akcija Arapskog izvršnog komiteta. Britanci su tada rešili da povuku veći deo svojih trupa u Palestini, a to je odmah oživelo arapskojevrejski sukob, koji je kulminirao u pokolju velike grupe Jevreja kod Zida plača u Jerusalimu 1928. Britanci su vratili vojsku u Palestinu, ali je međusobni arapskojevrejski bojkot gotovo paralisao zemlju. Mnoge ankete, istrage i pokušaji arapskojevrejskog izmirenja koje su preduzeli Englezi nisu dali rezultata. Cio

390

nistička organizacija i, posebno, njen predsednik dr Haim Vajcman stvorili su tada (1928) "Jevrejsku agenciju" i pojačali napore za useljavanje Jevreja u Palestinu. Dve zemlje Srednjeg istoka koje su ispoljavale snažnu težnju ka nezavisnosti posle prvog svetskog rata bile su Iran i Avganistan. U Iranu se 1925. Reza Kan, koji je vladao od 1921, proglasio za šaha. U Avganistanu je od 1919. vladao emir Amamilah. Da bi pokrenuo narod Indije protiv Velike Britanije, čiju je opasnost osećao na svojoj granicama, on je napao ovu britansku koloniju. Bio je potučen, ali Britanci nisu mogli da marširaju na Avganistan zbog pobune u Severozapadnoj Indiji. Više od ovih težnji Veliku Britaniju i zapadne sile brinuli su ugovori o prijateljstvu koje su 1921. i Iran i Avganistan zaključili sa Sovjetskom Rusijom. Smatralo se da to ugrožava njihove ekonomske i političke interese, koji su, naročito u Iranu, zbog eksploatacije nafte, postajali sve veći. Zato je pažnja zapadnih sila i bila koncentrisana na ovu zemlju i njeno "čuvanje" od pretežnog sovjetskog uticaja. To je bilo utoliko lakše što je celokupna eksploatacija iranske nafte bila u rukama angloameričkih kompanija:

"AngloPersian Oil Company" i "Sinclair Oil Corporation". Time je i CELA privreda ove zemlje zavisila od zapadnih zemalja. Sva nastojanja iranskog šaha da anulira koncesije date ovim kompanijama i da ih podvrgne kontroli svoje vlade ostala su bez rezultata. Jedino što je uspeo to je da mu kompanije povećaju učešće u deobi dobiti od nafte sa 16 na 20 procenata. Posle prvog svetskog rata na afričkom kontinentu bilo je ako izuzmemo Egipat, o kojem je bilo reci još svega tri nezavisne države: Južnoafrička Unija, kao članica Britanske Imperije, Liberija i Etiopija. CELA ostala Afrika plivala je u moru primitivizma, nerazvijenosti i kolonijalnog ropstva. Tri pomenute nezavisne afrič

391

ke države nisu predstavljale nikakav ozbiljniji faktor međunarodnog života. Na međunarodnoj sceni Afrika je još igrala ulogu objekta i poprišta borbe između velikih sila. Osim Egipta, i problema njegove nezavisnosti od Engleske, u Africi je tokom 20ih godina 20. veka najveće teškoće stvarala Italija svojim nastojanjem da dođe do kolonija. Rešenja Versajske konferencije, kojima je Italija zaobiđena prilikom deobe nemačkih kolonija, rodila su u ovoj zemlji, već posvedočenih apetita, koji su bili vazda veći od mogućnosti, snažno osećanje zavisti i ubeđenje da se po svaku cenu mora doći do novih teritorija. To osećanje gladi za kolonijama još je više poraslo kad je posebnim američkim zakonima izglasanim od 1921. do 1924. useljavanje Italijana u SAD svedeno na minimum. Fašisti, koji su posle 1922. bili na vlasti, smatrali su da su kolonijalna osvajanja jedan od najsigurnijih načina da se REŠI pitanje prenaseljenosti, viška radne snage i teškoća u ekonomskom razvoju Italije. "Mi smo gladni kolonija, govorio je 1926. Musolini jer smo plodni, a imamo nameru da takvi i ostanemo."

Iako to nije javno priznavano, najvažnije područje italijanskih ambicija u Africi bila je Etiopija. Još u novembru 1919. italijanska vlada je predložila Engleskoj podelu uticajnih zona u ovoj zemlji. Englezi su najpre odbili, nadajući se da će celu Etiopiju podvrgnuti svom uticaju, ali kad im to nije pošlo za rukom, usled vrlo otpornog držanja namesništva na čelu sa Tafarijem Makonenom, prihvatili su 1925. pregovore sa Italijom (v. str. 358). U međuvremenu, Italijani su, da bi suzbili Engleze i stvorili sebi politički kapital kod Etiopljana, pomogli, 1923, ulazak ove zemlje u Društvo naroda.

U toku italoengleskih pregovora oko Etiopije 1925. odlučeno je da Italija pomogne Engleskoj da od etiopske vlade dobije koncesiju za izgradnju velike brane na izlasku iz jezera Tsana u Plavi Nil i puta koji bi povezivao tu branu sa Sudanom. Zauzvrat, Engleska će pomoći Italijanima da dobiju koncesiju za izgradnju železničke pruge od Eritreje do italijanske Somalije, koja je prelazila preko zapadne Etiopije i time bila sredstvo ekonomske penetracije Italije u ovom delu etiopske države.

Protiv ovog angloitalijanskog ugovora protestovala je 1926. Etiopija pred Društvom naroda, tvrdeći da to

392

ugrožava njen suverenitet, a u protestu pridružila joj se i Francuska. Sve se, međutim, posle dve godine natezanja, završilo 1928. Etiopskoitalijanskim sporazumom o prijateljstvu,

savetovanju i arbitraži. Sklopljen na dvadeset godina, sporazum je predviđao da partneri ne preduzimaju nikakve akcije kojima bi jedan drugome ugrožavali nezavisnost. Razvijace međusobnu trgovinu, a svoje sporove rešavace sporazumno i arbitražom "ne pribegavajući sili oružja". Italija će izgraditi put od Desaua u Etiopiji do luke Asab u Eritreji, u kojoj će Etiopija dobiti slobodnu zonu.

Ovaj sporazum, većtim manevrima Etiopljana, neće sve do 1935. doneti Italiji nikakve koristi.

3. DOLARSKA DIPLOMATIJA SAD

Spoljnu politiku Sjedinjenih Američkih Država 20ih godina ovog veka istoričari najčešće nazivaju "dolarskom diplomatijom" (Dollar Diplomacy, Diplomacy of the Dollar), ili diplomatijom "velikog biznisa" (The Big Business). Najvažnija područja dejstva "dolarske diplomatije" bila su: Evropa, Daleki istok (Kina, Pacifik) i Latinska Amerika. Neke od manifestacija i dejstava ove diplomatije u Evropi i na Dalekom istoku već smo videli. Zato će na ovom mestu biti samo kratko rezimirane glavne karakteristike "dolarske diplomatije", s tim što će njeno delovanje u Centralnoj i Južnoj Americi biti nešto podrobnije prikazano. Te karakteristike bile bi sledeće.

Američka država treba da se koristi privrednim i finansijskim kapacitetima svoje zemlje za ostvarivanje svojih političkih ciljeva. Sama država ne treba da daje zajmove drugim zemljama i da izvozi kapital, ali treba da kontroliše kretanje privatnog kapitala prema inostranstvu, da ga usmerava i da ga usklađuje sa opštim političkim interesom SAD. Vlada Sjedinjenih Država je čak i formulisala pet slučajeva u kojima ne treba posuđivati ili investirati američki novac u inostranstvo: kad bi taj novac poslužio nekoj državi da uravnoteži budžet, a da ona prethodno nije iskoristila sve poreske mogućnosti svojih građana; kad bi novac poslužio za naoružanje; kad bi služio inostranim trustovima koji drže visoke cene na američkom tržištu; kad su u pitanju države čije

393

vlade SAD ne priznaju; kad je reč o vladama i pojedincima koji ne izvršavaju obaveze prema SAD. Očevidno da je među ovim uslovima peti najznačajniji, jer je vladi SAD pružao mogućnosti za najrazličitije vrste pritisaka radi iznuđivanja ekonomskih, finansijskih i političkih ustupaka od zemalja kojima je američki novac bio potreban.

— Striktne naplate ratnih dugova od bivših saveznika, kojoj je bio posvećen znatan deo američke diplomatske aktivnosti u Evropi od Versajske konferencije do Brižanskog pakta.

— Veliko pozajmljivanje i investiranje kapitala u Nemačku. U toku 20ih godina Nemačka je u SAD napravila 180 različitih zajmova u ukupnom iznosu od oko 9,5 milijardi dolara. I od izvezenog investicionog kapitala SAD, koji je u periodu od 1922. do 1929. iznosio prosečno 733 miliona dolara godišnje, znatan deo je išao u Nemačku.

— Odbijanje svake pomoći ili zajma SSSRu, osim kratkoročnih kredita nekih firmi za kupovinu njihovih industrijskih opreme za Sovjetski Savez.

— Učešće u borbi za mir i bezbednost u svetu, pod uslovom da to učešće ne traži preuzimanje političkih obaveza ili znatnije materijalne žrtve od strane SAD, osim filantropskih priloga bogatih pacifista i ideološkog angažovanja američkih intelektualaca.

— Zaštita interesa i pozicija SAD na Dalekom istoku putem zalaganja za "politiku otvorenih vrata" u Kini i ograničavanje pomorskog naoružanja na Tihom okeanu.

— Jedna od ključnih tačaka "dolarske diplomatije", koja nas ovde prvenstveno i interesuje, jeste striktna odbrana interesa američkog kapitala i dominantnog političkog položaja SAD u svim krajevima i zemljama Latinske Amerike. Za odbranu tih interesa i toga položaja dobra su sva sredstva: od ekonomskofinansijskih, preko političkodiplomatskih, do vojnopomorskih.

Kako se ova tačka američke politike ostvarivala 20ih godina?

*

* *

Završetak prvog svetskog rata nije latinoameričkim zemljama doneo mnogo promena. Još pred prvi svetski

394

rat ove zemlje su osetile približavanje imperijalizma SAD, koje je u toku i posle rata bilo još snažnije i otvorenije. Mnoge od ovih zemalja gledale su u stvaranju Društva naroda korisno sredstvo protiv tog imperijalizma. Vrlo brzo, međutim, uverile se u nemoć ove organizacije i u neefikasnost njene zaštite. Već na prvom koraku to je pokazao odnos prema Meksiku, koji je prolazio kroz period građanskog rata i revolucije. Zato što je budio podozrenje SAD da skreće u komunizam, Meksiko nije ni pozvan da pristupi Društvu naroda. Nezadovoljne njegovim radom, Društvo naroda će tokom 20ih godina napustiti nekoliko južnoameričkih zemalja: Argentina 1920, Peru i Bolivija 1921, Kostarika 1924, Brazil 1926.

Svoju politiku prema ostalim delovima američkog kontinenta Sjedinjene Države su zasnivale na Monroovoj doktrini iz 1823, koju je 1904. oživeo i "potkrepio" Teodor Ruzvelt, kao predsednik SAD. Njegova modifikacija Monroove doktrine sastojala se u novom tumačenju principa "Amerika Amerikancima". U interpretaciji Teodora Ruzvelta i imperijalističkih krugova SAD taj je princip sada, uprošćeno rečeno, glasio "Amerika Sjedinjenim Američkim Državama", a ostvarivao se, u slučaju potrebe, i politikom "velikog štapa" (big stick). Ovako tumačeći Monroovu doktrinu, SAD su same sebi uzele pravo da intervenišu u unutrašnjim zbivanjima u drugim američkim državama. To je najviše došlo do izražaja u zbivanjima na Antilima i u državama Centralne Amerike. Politiku intervencije primenjivale su podjednako bezobzirno i demokratske i republikanske vašingtonske administracije.

Politika republikanskih vlada predsednika Hardinga i njegovog naslednika Kalvina Kulidža, vođena najpre rafiniranom rukom državnog sekretara za spoljne poslove Čarlsa Hjuza (1923-1925), a zatim od manje suptilnog Frenka Keloga (1925-1929), osećala se dovoljno pouzdanom i sigurnom u svojoj dominaciji nad Centralnom i Južnom Amerikom da je mogla pomišljati i na ublažavanje svoga držanja prema susedima. Bio je to nagoveštaj jedne "nove"

politike SAD prema Latinskoj Americi, koja će se razviti kasnije i ući u istoriju pod imenom "politika dobrog susedstva". Znak toga nagoveštaja bilo je povla

395

čenje jedinica mornaričke pešadije SAD iz Dominikanske Republike 1924. i iz Nikaragve 1925. Da su ovi postupci još bili više taktički potezi nego izrazi trajne političke strategije, pokazivala je istovremena američka vojna intervencija u Hondurasu protiv revolucionarnih pobuna koje su tamo izbile 1923. Još drastičnije to je došlo do izražaja baš u Nikaragvi. Samo što su američki marinci u avgustu 1925. napustili ovu zemlju, general Kamoro je izvršio državni udar, zbacio konzervativnog predsednika republike Solorzana, koji je bio privržen Sjedinjenim Državama, i sam je preuzeo vlast. SAD su ponovo intervenisale, vratile su svoje trupe, uklonile Kamoroa, i za predsednika dovele opet svog čoveka Adolfa Dijaza. Sada je, međutim, Meksiko počeo pomagati Dijazovog konkurenta, liberala Sakasu. Da bi suzbio uticaj meksičkog "boljševizma", predsednik Kulidž je 1927. odlučio da pojača američke snage u Nikaragvi. One će tamo ostati sve do 1933, tj. dok se Dijazov diktatorski režim nije učvrstio. Nikaragva nije bila jedino poprište američkomeksičkih neslaganja i sukobljavanja. Revolucija u Meksiku 1910-1921. veoma je uznemirila Sjedinjene Države. Strahovalo se da Meksiko ne prenese "zarazu boljševizma" u Ameriku. Međutim, to nikako nije bio jedini razlog američke netrpeljivosti prema meksičkoj revoluciji. Važni razlozi za to bili su u eksproprijaciji i nacionalizaciji američkih petrolejskih i drugih kompanija u toku revolucije, u nemogućnosti Meksika da, usled građanskog rata i finansijske krize, vraća dugove američkim poveriocima, itd. Neki poslovni krugovi SAD tražili su američku vojnu intervenciju u Meksiku, ali se državni sekretar Hjuz ipak odlučio za druge mere političkog i ekonomskog pritiska. I tim merama je uspeo da nagna meksičku vladu na primanje ugovora u Bukareli 1923, kojim su se garantovala vlasnička prava američkih petrolejskih kompanija u Meksiku. Meksički Parlament je, međutim, odbio da ratifikuje ovaj sporazum, pa se u američkoj javnosti ponovo postavilo pitanje vojne intervencije. Takvu intervenciju je ovoga puta (u januaru 1927) odbacio sam Senat Sjedinjenih Država, i ta se njegova odluka može smatrati prvim korakom nove politike SAD prema ostalim zemljama američkog kontinenta. Tada je i Meksiko, kao svoj znak

396

dobre volje, istina, nakon dugih novih pregovora, ipak ratifikovao sporazum u Bukareli i time dao podršku novoj orijentaciji Vašingtona. Američko Ministarstvo inostranih poslova je, tim povodom, dalo 17. decembra 1928. jednu izjavu (Memorandum Klark) o odricanju od Ruzveltovog tumačenja Monroove doktrine, u kojoj se kaže: "Monroova doktrina je bila deklaracija Sjedinjenih Država upućena Evropi... a ne Latinskoj Americi." To je bio zvanični početak i inauguracija "politike dobrog susedstva". U praksi, njena suština će se sastojati u sledećem: Sjedinjene Države se ne odriču prava na vojnu intervenciju u zemljama Centralne i Južne Amerike, ali će nastojati da joj pribegavaju što ređe. Da je baš to bio smisao nove politike SAD, najbolje je pokazala Šesta panamerička konferencija u Havani, održana 1928. Na toj konferenciji Argentina i neke druge države su pokušale da od SAD izdejtstvuju

formalnu obavezu da neće više intervenisati kad su u pitanju unutrašnje stvari i protiv suverenih prava drugih država. Predstavnik San Salvadora dr Gerero predložio je rezoluciju u kojoj je bio i ovaj stav: "Nijedna država nema pravo da interveniše u unutrašnjim poslovima druge države." Američki delegat na konferenciji u Havani, bivši državni sekretar Hjuž, žustro i rečito se usprotivio ovoj rezoluciji i pristao je jedino na osudu agresije, budući da se intervencije radi "zaštite američkih građana" nisu smatrale agresivnim. Ipak, s obzirom na to da je ovo bilo vreme Kellogovog pakta, SAD su se, kao njegov inicijator, i na "svojoj" hemisferi morale truditi da dokažu odricanje od upotrebe sile. To će ih naterati na pomirljiviju orijentaciju prema latinoameričkom susedstvu, koju će od 1929. praktikovati i administracija Herberta Huvera, sa Henrijem Stimsonom kao ministrom inostranih poslova. Sjedinjene Države će čak uzeti ulogu posrednika u izgladivanju i okončavanju ratnih sukoba između Perua i Čilea oko Tarapak 1925-1929, između Paragvaja i Bolivije oko Čakoa 1928-1935, te između Perua i Kolumbije oko gradića Leticija 1932-1934. U ovim sporovima SAD su bile nosilac pomirljive akcije i politike sporazumnog rešavanja sporova među državama.

397

4. STVARANJE BRITANSKOG KOMONVELTA

Već je prvi svetski rat doneo promene u odnosima između Velike Britanije i njenih dominiona, tj. zemalja Britanske Imperije. Učestvujući u ratu, te zemlje su stekle pravo na potpisivanje Versajskog ugovora, a zatim su postale samostalne članice Društva naroda. Njihov uticaj u međunarodnim odnosima bio je sve značajniji, naročito Kanade, Australije i Južnoafričke Republike. Dominionu su, na primer, odbili da se odazovu pozivu britanske vlade na intervenciju u Turskoj 1922, Kanada je, zajedno sa SAD, izvršila pritisak na Englesku da 1921. otkaže ugovor o savezu sa Japanom, uloga dominiona je bila presudna u britanskom odbijanju Ženevskog protokola 1925, itd.

Suštinske promene u odnosima dominiona i metropole zahtevale su i postavljanje tih odnosa na nove međunarodnopravne osnove. U tom pogledu je 1926. godina bila značajna. Jedna imperijalna konferencija koja se sastala te godine donela je odluku, koju su predložili britanski ministar kolonija Balfur i kanadski ministar inostranih poslova Mekenzi King, da se svim britanskim dominionima prizna nezavisnost, a da se oni zatim dobrovoljno uključe u Britanski komonvelt (Britansku zajednicu naroda), kojim će se zameniti dotadašnje Britansko Carstvo. Članice Komonvelta će međusobno biti ravnopravne i neće se jedna drugoj ni u čemu potčinjavati. U Komonveltu će samo u domenu odbrane i spoljnih poslova članice prenositi deo svojih prava i poveravati neke svoje poslove britanskoj vladi, ali i to dobrovoljno i u meri koju same odrede.

Odluke iz 1926. bile su dopunjene rešenjima jedne slične imperijalne konferencije iz 1930, po kojima su međusobni sporovi između članica Komonvelta imali da se rešavaju pred "Pravnim komitetom privatnog kraljevskog saveta". Istim rešenjem je, na predlog Irske i Južnoafričke Unije, predviđena i mogućnost jednostranog napuštanja Komonvelta od strane njenih članica. Kad je britanski parlament, tzv. Vestminsterskim statutom iz 1931, ukinuo jedan zakon iz 1865. po kojem zakoni i odluke parlamenata u dominionima ne mogu biti u suprot

398

nosti sa britanskim zakonima, emancipacija dominiona i reorganizacija Britanske Imperije bile su završene. Najzad, u periodu 1930-1932, za vreme velike ekonomske krize, kad je Engleska morala da se odrekne fritrederske politike i da pribegne protekcionizmu, i privredni odnosi izdeđu Britanije i članica Komonvelta uređeni su slobodnim sporazumevanjem na bilateralnoj osnovi. Britanija je svojim bivšim dominionima priznala prava najpovlašćenijih nacija, a dominioni su, zauzvrat, uzeli na sebe obaveze neznatne težine.

Deo III U susret novom ratu

I glava.

U senci velike ekonomske krize 1929-1933.

Usled dubine i težine potresa koje je izazvala, svetska ekonomska kriza 1929-1933. nije mogla proći bez ozbiljnih reperkusija u sferi međunarodnih odnosa. Posledice ekonomske krize u međunarodnoj politici nisu došle do izražaja odmah nakon izbijanja privrednih poremećaja, niti su nastale preko noći. Sve do 1931-1932, kad je kriza dostigla vrhunac, u javnosti i diplomatiji većine evropskih zemalja bilo je još dosta živog optimizma u pogledu sudbine sistema kolektivne bezbednosti stvorenog ugovorima u Lokarnu i BrijanKelogovim paktom. Međutim, sve dublji socijalnopolitički potresi, izazvani krizom u pojedinim zemljama, prenosili su se postepeno i na međunarodni plan. U jednim zemljama su se kvarila raspoloženja političke javnosti prema postojećem sistemu međunarodnih odnosa, zato što je on smetao ekspanzionističkim i imperijalističkim krugovima da rešenje nastalih problema potraže izvan sopstvenih granica. U drugim se opet javljala nervoza i uznemirenost zbog nemogućnosti da se izbegne uplitanje u krizne situacije koje su pretile da izazovu upravo ti agRESI vni krugovi u nezadovoljnim, revizionističkim državama. Istoriografija još nije proučila sve pravce delovanja i sve načine na koje je ekonomska kriza uticala na razvoj međunarodnih odnosa. Sigurno je, ipak, da je kriza u relativno kratkom vremenu uništila mukotrпно stvoreni duh međunarodnog sporazume van ja i saradnje, unoseći u politiku svih država nezadrživ porast egoizma, netrpeljivosti i nepoverljivosti.

1. PORAST "EKONOMSKOG NACIONALIZMA"

Prvi simptomi delovanja krize u međunarodnim odnosima pokazali su se na privrednopolitičkom polju. Pod iticajem opšte konjunktуре i trenda smirivanja na međunarodnoj sceni još 1927. i 1928. godine bili su preduzeti

402

ozbiljni pokušaji proširivanja internacionalne ekonomske saradnje putem uklanjanja prepreka koje su još od rata ometale razvoj i napredak trgovačkog prometa u svetu. Pod okriljem Društva naroda organizovano je tokom 1927. četiri sastanka privrednih eksperata, a u maju je održana i Svetska ekonomska konferencija u Ženevi posvećena ovim problemima. Zaključak Ženevske konferencije bio je da je osnovni uslov ne samo za porast svetske ekonomske saradnje već i za privredni napredak u celini radikalna promena u politici zaštitnih carina koje praktikuje većina zemalja. Na bazi odluka Ženevske konferencije u okviru Društva naroda bila je izrađena konvencija o smanjivanju carinskih ograničenja, koju je do jula 1928. potpisalo oko 30. zemalja. Od ovih potpisnica konvenciju će ratifikovati samo 17 država.

I do izbijanja svetske ekonomske krize odluke Ženevske konferencije i drugih foruma Društva naroda bile su mrtvo slovo na hartiji. Od jeseni 1929. na njih se niko više nije ni osvrtao. Strahujući da će u međunarodnoj trgovini nastupiti nove teškoće, vlada Velike Britanije je sredinom 1929. na zasedanju Skupštine Društva naroda predložila zavođenje "carinskog primirja" među svim zemljama sveta. Članice Društva su se "principijelno" složile sa britanskim predlogom, pa je njegova razrada poverena Konferenciji za sporazumnu ekonomsku akciju, koja je i proglasila "carinsko primirje" u trajanju od dve do tri godine. Ali, tek što je ova mera sveć ano proklamovana, u svetu je otpočeo snažan talas protekcionističkih i drugih restriktivnih mera u trgovini. Protekcionistička politika je svuda brzo osvajala teren. Naročito su oštre bile mere agrarnog protekcionizma koje su primenile Nemačka, Italija i Francuska. Na njih su povećanjem carina na industrijsku robu odgovorile Mađarska, Rumunija i Finska. Još značajnije posledice za međunarodni robni promet, od ovih mera, imao je HoliSmotov (HawleySmoot) carinski zakon usvojen u američkom Kongresu u junu 1930. On je pogodio sve trgovačke partnere SAD, pa su protiv njega ustali i mnogi američki ekonomisti, ali ga je predsednik Huver ipak potpisao i uveo u život. Smesta je i niz drugih zemalja na svim kontinentima sledio američki primer i rigoroznim povećanjem carina, ili

403

drugim diskriminacionim merama (uvođenjem preferencijalnih tarifa, prohibicijom, kontingentiranjem, kompenzacionim sporazumima, itd.), uticao na brzo smanjivanje svetske trgovine. Politika zatvaranja, sebičnog čuvanja svog najneposrednijeg interesa politika "ekonomskog nacionalizma" postaje opšta pojava, koja 1931-1932. poprima dramatične razmere, zaoštavajući brzo ekonomske suprotnosti u svetu. Ovoj politici više ne odoleva ni Velika Britanija, koja posle čitavog veka napušta svoju fritredersku tradiciju i sama uvodi zaštitne carine od preko 33posto na niz uvoznih artikala. Istovremeno je (u julu 1932) sa članicama Komonvelta na konferenciji u Otavi postigla sporazum o prelasku na preferencijalni sistem u međusobnim ekonomskim odnosima.

Na rigorozne restriktivne mere u trgovini dolazi i uvođenje kontrole deviznog poslovanja i izvoza kapitala u nizu zemalja Evrope, Amerike i Azije. Cilj ovih postupaka je da se zaustavi oticanje novčanih kapitala i da se održi finansijska stabilnost, ali se njima dalje smanjuje i međunarodni robni promet.

Da bi se sprečilo katastrofalno dejstvo svih ovih mera na opšte privredne tokove, Liga naroda ili drugi međunarodni činioci iniciraju održavanje čestih sastanaka, konferencija, dogovora, sklapanje mnogih sporazuma i konvencija. Među inicijatorima takvih sastanaka i sporazuma u početku su najaktivnije agrarne zemlje, izvoznice poljoprivrednih proizvoda. Na konferenciji u Bukureštu u julu 1930. tri zemlje Jugoistočne Evrope, Mađarska, Rumunija i Jugoslavija, obrazuju tzv. agrarni blok. One traže da evropske uvoznice uvedu "carinski preferencijalni postupak", kojim bi se žitarice i drugi agrarni produkti evropskog porekla favorizovali na račun istih proizvoda iz prekomorskih zemalja. Prekomorske izvoznice agrarnih proizvoda su, naravno, odmah žustro protestovale, a to je olakšalo uvoznicama da se ogluše o zahteve "agrarnog fronta".

Ovaj "front" se ipak širio. Na konferenciji u Varšavi, u avgustu 1930, njemu su pristupile i Poljska, Cehoslovačka, Bugarska, Letonija, Estonija i Finska. O zahteve ovoikog broja zemalja za uvođenje preferenci jalnih carina se mogle sasvim oglušiti ni velike industrijske ze
26*

mije. One su pristale na održavanje konferencije uvoznica i izvoznica agrarnih proizvoda, koja se sastala u januaru 1931. Njen doprinos je bio u tome što je pospešila zaključivanje izvesnog broja bilateralnih sporazuma o preferencijalnim tarifama, i to: Francuske i Austrije sa Mađarskom, Rumunijom i Jugoslavijom, Nemačke sa Mađarskom i Rumunijom, Čehoslovačke sa Jugoslavijom. To je, međutim, bilo krajnje nedovoljno za prevazilaženje agrarne krize u Evropi, pa je nov pokušaj te vrste učinjen na konferenciji 15 zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope u Strezi, u septembru 1932. I pored ispoljenih protivrečnosti među učesnicama, na ovoj konferenciji su se dogovorili da se dalje insistira na preferencijalima u trgovini kao i na postepenom ukidanju restrikcija u deviznom prometu, koje su agrarne zemlje vodile direktno u insolventnost i finansijsku krizu. Velike sile bi, uz to, pomogle finansijsku stabilizaciju ovih zemalja stvaranjem "fonda za normalizaciju". Sve su ove odluke ostale neizvršene: finansijske mere koje su bile predviđene nisu se mogle sprovesti.

Najzad, bez rezultata je ostala i velika monetarna i ekonomska konferencija održana u junu 1932. u Londonu u prisustvu predstavnika 61 zemlje koje su u svojim rukama držale 90posto svetske trgovine. Zadatak joj je bio da ukine ograničenja deviznog prometa i da izvrši "tarifno razoružanje" snižavanjem carina i ukidanjem drugih restriktivnih mera u trgovini. U principu sve su se učesnice složile da postojeća ograničenja svih vrsta štete razvoju svetske privrede i da bi kao prvo trebalo bar ponovo uvesti "carinsko primirje". Ali, kad su otpočele rasprave o konkretnim merama, između učesnica Londonske konferencije došlo je do tako drastičnih razmimoilaženja i suprotnosti interesa da se nikakav sporazum nije mogao postići. Svaka zemlja zadržala je "potpunu slobodu u oblasti bilo kvantitativnih restrikcija, bilo kontrole, prometa, ili carinske tarife".

Brzo napredujući u vreme velike ekonomske krize, politika "ekonomskeg nacionalizma" oborila je vrednost svetske trgovine sa 68,5 (1929), na 24 milijarde dolara (1933) i snažno zaoštrila ekonomske suprotnosti u kapitalističkom svetu.

2 POLITIČKE POSLEDICE KRIZE U MEĐUNARODNOM ŽIVOTU

Već sama pobeda ekonomskeg nacionalizma u svetu bila je dovoljna za trajno pogoršavanje političkih odnosa među državama i za izazivanje osetnih promena u njihovom ponašanju na međunarodnoj sceni. Ekonomske teškoće su se u najvećoj meri reflektovale na politički život kroz opšti prolom nacionalističkih emocija, koje su zadavale smrtonosne udarce stvorenom sistemu međunarodnih odnosa. U tom pogledu najveću ulogu je odigrao val nacionalizma i šovinizma koji se podigao u zemljama nezadovoljnim postojećim stanjem odnosa u svetu. Optužujući za sve svoje nedaće mirovne ugovore i njihove političke, teritorijalne i ekonomske odredbe, javnost i vlade ovih zemalja su sve agREŠI vnije tražile reviziju tih stanja i odnosa. Ovakvi zahtevi, vođeni rafiniranom rukom imperijalističke propagande, dobijali su sve više pristalica, a politički pokreti koji su ih ispisali na svoje zastave sve masovniju društvenu osnovu. Pred agresivnim naletima ojačalog šovinizma i nacionalizma iz revizionističkih zemalja države branioci status quo stale su se ponašati sve nesigurnije, pasivnije i neotpornije.

Nemačka i Italija su bile zemlje u kojima su revizionistički zahtevi postavljeni u najdrastičnijoj formi i u kojima su nacionalističke koncepcije o rešavanju ekonomskih i društvenih teškoća putem spoljne ekspanzije u toku krize odnele definitivnu prevagu.

Dirigovano brutalnom agitacijom Nacionalsocijalističke i drugih nacionalističkih partija i organizacija, nemačko buržoasko javno mnjenje je postalo jednodušno u optuživanju "versajskog diktata" za sva zla ovog sveta: od privrednih teškoća do poremećaja u seksualnim odnosima. Revizionizam je bujao, ispoljavajući se s naročitom snagom i bezobzirnošću prema izgubljenim teritorijama na Istoku u Poljskoj. Nagli uspon nacionalizma počeo je plašiti i mnoge proverene nemačke prijatelje u svetu. Nervoza se stala ispoljavati i u Društvu naroda kad god je na dnevnom redu bilo neko pitanje od interesa za Nemačku. Prvi veliki izborni uspeh Hitlerovih nacionalsocijalista 1930. mandata) izazvao je veliko uznemirenje i podozri

406

vost. Sve nade zastupnika politike status quo bile su od tada usmerene prema kancelaru Briningu, ali se u diplomatskim krugovima Evrope strahovalo da će nacionalistički pritisci na njega biti toliki da će se on na kraju morati odreći Štrezemanove politike. Držanje Briningove vlade prema pitanju reparacija, prema problemu razoružanja, poljskih granica, carinske unije sa Austrijom, itd., pokazaće da su ta strahovanja bila potpuno opravdana.

I u Italiji velika ekonomska kriza je još više istakla onaj deo fašističkog spoljnopolitičkog programa koji je predviđao široku ekspanziju i upotrebu sile u međunarodnim odnosima.

Naklonostima te vrste Musolini je dao jasan izraz u jednom govoru održanom u Napulju 25. oktobra 1931, u kojem je otkrio obuhvatni plan evropskog revizionizma, koji je polazio od likvidacije reparacija i ostalih ratnih dugova, išao preko ponovnog naoružavanja pobeđenih zemalja, a završavao se u temeljnom pretresanju postojećih granica. Bez ostvarivanja ovog programa, tvrdio je Duče, Evropa nikada neće savladati privrednu i političku krizu.

Dva dana posle Musolinijevog govora italijanski ministar inostranih poslova Dino Grandi i nemački kancelar Brining, onaj u koga su se zapadne sile pouzdavale, konstatovali su sličnost nemačkoitalijanskih interesa.

Poput Nemačke i Italije, sličnu političku evoluciju, pod uticajem ekonomske krize, doživeo je i Japan. Preorijentacija japanske spoljne politike na direktne metode agresije, sile i osvajanja biće brza i kratka. Završiće se već 1931. uklanjanjem sa vlasti ministra spoljnih poslova Šidehare, eksponenta mirne, privredne ekspanzije Japana u Istočnoj Aziji. Ovaj brz prelom je bio moguć zahvaljujući činjenici da su osvajačke ideje već bile potpuno iskristalisane u prethodnim godinama.

Na porast agresivnosti Nemačke, Italije i Japana velike sile Zapada reagovala su zbunjeno, neodlučno i nesložno. U Sjedinjenim Američkim Državama kriza je snažno obnovila izolacionistička raspoloženja. Naglo je ojačala ona struja u javnosti koja se zalagala za okretanje leđa Evropi i za zatvaranje SAD u svoje granice i granice svoga kontinenta. Ove su struje smatrale da Amerika nema razloga da se meša u sporove ostalih sila oko održa

407

vanja status quo i ravnoteže snaga, oko promena postojećeg političkog i teritorijalnog statusa, raspodele kolonija i slično. Ovaj povratak na princip America first neće biti nagao niti izveden najednom: biće rezultat celog perioda krize.

I u Engleskoj privredna kriza dovodi do niza poremećaja, koji je udaljavaju od evropske političke pozornice. U silnom naporu da savlada posledice krize, Engleska se okreće protekcionizmu, većem povezivanju sa Komonveltom i smanjenju aktivnosti u Evropi. Baš ta nastojanja daju još veću snagu politici "smirivanja" na Kontinentu, teranja Francuske na popuštanje, tolerisanja zahteva za revizijom ugovora i oglašivanja o apele branilaca striktnog i potpunog status quo.

Glavni oslonac za odbranu postojeće situacije u Evropi ostala je Francuska. U njoj je, međutim, i inače nedovoljno čvrstu, političku situaciju kriza učinila sasvim nestabilnom. Od sredine 1929, kad je Poenkare otišao konačno sa vlasti, počinje period osipanja režima Treće Republike. To će smanjiti i ulogu Francuske na međunarodnoj sceni, time što će je učiniti još nesigurnijom i još upućenijom na Veliku Britaniju nego do tada. Ova promena doći će u francuskoj spoljnoj politici do izražaja naročito od odlaska Aristida Brijana sa njenog kormila u januaru 1932. Reakcije francuske vlade na revizionističku politiku Nemačke i Italije biće posle toga više nervozne i žestoke nego snažne i odlučne. Verbalnim pretnjama, neprijateljskim izjavama i sitničavim otporima prikivalo se stvarno odsustvo volje i spremnosti da se stane na put postepenom porastu agresivnosti suseda sa Rajne i Alpa. Zato je francuska politika ovih godina više izazivala i podsticala nemački nacionalizam nego što ga je kočila, jer više nije moglo biti reci o kažnjavanju njegovih nasrtaja na versajski sistem kao, recimo, do 1925. godine. Zato je taj sistem i bio sve ugroženiji.

Tako je velika ekonomska kriza 1929-1933. donela jak poremećaj međunarodne ravnoteže, u kojoj će zemlje građanske demokracije igrati sve inferiorniju ulogu, nasuprot zemljama u kojima će prevagu odneti totalitarne i militarističke diktature. Ove će zemlje postaviti na dnevi red međunarodne politike pitanje revizije postojećeg rasporeda snaga u svetu ma i po cenu rata. U takvim

408

uslovima kao važan međunarodni faktor pojaviće se SSSR, ali će njegova uloga u toku krize i dalje biti više potencijalna i posredna nego stvarna i direktna: prvo, iz razloga najdubljih unutrašnjih promena kroz koje je on baš tih godina prolazio i, drugo, zato što zapadni svet još nije priznavao njegov značaj i snagu. Sve političke promene na internacionalnom planu koje su se desile kao posledica ekonomske krize bile su, dakle, postepene, dešavale su se na duži rok i daće duboke i trajne rezultate.

3. NEUSPEH PROJEKTA O UJEDINJENJU EVROPE

Evropa je u istoriji novog veka upoznala više filantropskih i utopističkih projekata o svom ujedinjavanju. Naročito mnogo takvih planova bilo je u drugoj polovini 19. i prvoj trećini 20. veka. Od Viktora Igoa i njegove ideje o "Ujedinjenoj Evropi" do Brijanovog konkretnog predloga o Evropskoj uniji nakupilo se mnogo nacrti, programa i planova, koje je francuski ministar pažljivo proučio pre nego što je sačinio svoj predlog i s njim izašao pred Društvo naroda. Pri tom se naročito izdašno služio planovima koji su bili u političkoj modi 20ih godina našeg veka. Najpre, to je bio projekt tzv. Panevropskog pokreta, zatim plan "Saveznog komiteta za evropsku saradnju" i, najzad, program "Evropske carinske unije". Reč je o programima nekakvih filantropskih organizacija koje su se propagandom i javnom reci iskreno borile za ideal "Ujedinjenih Država Evrope". Polazeći od ovih planova, Aristid Brijan je sačinio svoj projekat Evropske unije, kojem je veću težinu i ozbiljnost od drugih sličnih planova davao samo njegov položaj ministra inostranih poslova jedne od najvećih evropskih sila, kao i njegov ugled doslednog borca za mir i međunarodnu saradnju.

Brijan je svoj projekat saopštio na Desetoj skupštini Društva naroda u Zenevi, 5. septembra 1929. Krasnim, biranim rečnikom i gestovima Brijan je dosta neodređeno, u odveć širokim potezima, obrazlagao potrebu uspostavljanja "jedne vrste federalnih veza" između zemalja koje je geografija "grupisala kao narode Evrope".

409

Uspostavljanje tih veza počelo bi jačanjem ekonomske, za kojom bi u stopu išla i politička saradnja, koja ne bi dirala "u nacionalni suverenitet nijednog naroda".

Brijanov predlog bio je poslednji bljesak onog duha popustljivosti i optimizma u međunarodnim odnosima koji će u godinama ekonomske krize doživeti potpun slom. Zato je u Društvu naroda bio primljen sa aplauzom. Naročito ga je toplo pozdravio nemački ministar Štrezeman, koji će umreti samo nakon mesec dana, označivši tako, na gotovo simboličan način, početak kraja jedne etape evropske politike. Brijanova smrt 1932. neće imati u sebi ništa manje simbolike: obeležiće završne akorde jedne dramatične promene.

Prihvatajući Brijanovu ideju, delegacije 27 evropskih zemalja, članica Lige naroda, zadužile su ga da pripremi memorandum u kojem bi se predlog o stvaranju Evropske unije konkretno je formulisao. Takav memorandum Brijan je uputio Društvu naroda 1. maja 1930, predviđajući u njemu sledeće političke mere i organe pomoću kojih bi se izvršilo povezivanje evropskih država:

- a) osnovala bi se Evropska konferencija, u kojoj bi zasedali predstavnici svih država starog kontinenta koje su članice Društva naroda;
- b) konferencija bi imala Stalni politički komitet, kao svoj izvršni organ;
- c) administrativne poslove oba ova organa obavljao bi Sekretarijat.

U memorandumu se sasvim neodređeno govorilo i o organizaciji privredne saradnje među evropskim zemljama koja je, za razliku od predloga iz 1929, bila najvećma potčinjena političkim odnosima. Ono što se i ovoga puta eksplicitno podvlačilo bilo je očuvanje punog suvereniteta svih članica buduće Evropske unije.

Brijanov memorandum iz 1930. pojavio se u veoma promenjenim međunarodnim raspoloženjima i okolnostima u odnosu na prilike koje su još vladale u vreme njegovog govora pred Skupštinom Društva naroda. Sad ga više niko nije dočekivao s oduševljenjem. Tačnije, od 26 evropskih zemalja, koje su, pored Francuske, bile članice Društva naroda, samo su dve Jugoslavija i Bugarska prihvatile Brijanov memorandum. Sve ostale su

410

ga u jednoj ili drugoj evazivnoj formi odbacile. Nemačka više nije htela ni u kakve nove saveze zasnovane na poštovanju postojećih granica; Italiji nije odgovarala Evropa čije bi jedinstvo onemogućavalo njenu ekspanziju; Britanija se plašila da novim obavezama prema Evropi ne oslabi svoje veze sa Komonveltom, itd. Ovako leden prijem nije odmah obeshrabrio i pomeo Brijana. Svoj memorandum i odgovore evropskih vlada na njega on je objavio u

Beloj knjizi, s kojom je izašao pred 11. skupštinu Društva naroda u septembru 1930. Ovoga puta je primljen s nešto kurtoazije, ali opet bez stvarne volje da se njegovi predloži i usvoje. Da bi izbegla potpun poraz, francuska vlada je tada, podržana od Jugoslavije, predložila formiranje komisije za Evropsku uniju, koja bi se detaljno pozabavila proučavanjem svih političkih i ekonomskih aspekata ovog pitanja. Predlog je prihvaćen, komisija je osnovana, a onda je sve krenulo po uobičajenoj proceduri kad se želela bezbolna likvidacija neke ideje: beskrajne jalove debate postepeno su iscrpljivale i snage učesnika i interes javnosti, dok predlog posle Brijanove smrti nije, tako reći, sam od sebe, zamro. Tako je propao poslednji značajniji pokušaj proširivanja i daljeg razvijanja sistema kolektivne bezbednosti u Evropi, povlačeći se pred novim duhom u međunarodnoj politici.

4. NEMAČKA POLITIKA PREMA POLJSKOJ I AUSTRIJI 1930-1931

Kako je nemačka nacionalistička propaganda već godinama najavljivala, moglo se i očekivati da će prvi revizionistički zahtevi vlade Vajmarske Republike biti usmereni prema Poljskoj. Oni su postavljeni u leto i jesen 1930. u toku političke kampanje za novembarske parlamentarne izbore. Tada su ne samo opozicione, nacionalističke, već i vladajuće političke grupacije unele u svoje predizborne programe i promenu nemačkopoljskih granica. Živa antipoljska agitacija u Nemačkoj izazvala je odgovarajuću reakciju s druge strane. U Poznanju, u Pomeraniji i Gornjoj Šleziji došlo je do mnogobrojnih manifestacija protiv Nemaca. Bilo je i krvavih tuča, u kojima su poginula dva Poljaka i jedan Nemač. Berlin je

411

odmah zatražio intervenciju Društva naroda u korist "terorisane" nemačke manjine u Poljskoj. Sličnu žalbu u Ženevu uputile su i nemačke organizacije u Poljskoj. Društvo naroda je prihvatilo ove zahteve i 21. januara 1931. je pred njegovim Savetom vođena debata o položaju nemačke manjine u Poljskoj. U verbalnom duelu između ministara spoljnih poslova Nemačke i Poljske, Kurcijusa i Zaleskog, koji je u svetskoj javnosti praćen s ogromnim interesovanjem, očekivao se odgovor na pitanje da li je antipoljska kampanja u Nemačkoj samo "pozorišna grmljavina" ili je deo smišljenog političkog plana kojim je trebalo otvoriti pitanje nemačkih istočnih granica. Iako Kurcijus na to pitanje u svom govoru nije dao potpun i sasvim određen odgovor, iz njegovih ledenih reci zazvučalo je tako duboko neprijateljstvo prema Poljskoj da je svakome bilo jasno i prepoznatljivo kako Nemačka samo čeka pogodan momenat da, ne birajući sredstva, pristupi radikalnoj reviziji odnosa i granica sa svojim najbližim istočnim susedom.

Tu slutnju je dva meseca docnije još više produbila vest o proširivanju nemačke ratne flote na Baltiku. Uprkos katastrofalnoj finansijskoj situaciji u kojoj se Nemačka nalazila, vlada Vajmarske Republike je 19. marta 1931. usvojila budžet u ikojem su bila predviđena i zamašna sredstva za dovršenje programa izgradnje lakih oklopljenih krstarica (do 10.000 tona), koje su se uklapale u odredbe Versajskog mira. Konstrukcija ovih krstarica je, međutim, bila sasvim novog tipa tako da im je davala izvanrednu strategijsku sposobnost. Namena im je bila, pre svega, pa su tome bila podešena i njihova borbena svojstva, da zatvore prolaze u Baltičko more. Niko u svetu nije sumnjao da je to imalo da posluži blokiranju Poljske i onemogućavanju da joj se sa Zapada dopremi pomoć.

Kao i Poljska, i Austrija je bila stara tema nemačkog imperijalizma. U svim ekspanzionističkim planovima rastalim u Nemačkoj tokom 20ih godina, kao jedan od

prioritetnih zadataka predviđao se "anšlus" Austrije. Zato je anšlus bio i stalni problem međunarodne politike

412

kako na Zapadu, tako i na Istoku Evrope. Versajski i SenŽermenski mir, kao i druga dokumenta koja su na njima počivala, naročito u okviru Društva naroda, striktno su branili ujedinjavanje Austrije sa Nemačkom. Raspoloženja za takvo ujedinjavanje su, međutim, postojala i s jedne i s druge strane. Uoči velike ekonomske krize 1929-1933. većina političkih grupacija u Austriji pozitivno se odnosila prema ideji "anšlusa". Austrijski socijalisti su, kako su to pokazivali članci njihovog šefa Bauera iz 1927, bili za ujedinjenje Nemačke i Austrije pod vodstvom i vlašću socijalne demokracije. Hrišćanski socijalisti Ignaca Zajpela su, takođe, u načelu za austronemačko političko ujedinjenje, ali su smatrali da za to treba strpljivo sačekati najpovoljnije evropske prilike. Dotle, njihova parola je bila: "Dve države, jedna nacija." Krajnji nemački nacionalisti u Austriji, okupljeni oko desničarske organizacije "Čelični šlemovi" (Stahlhelm), zalagali su se za anšlus po svaku cenu. Jedine dve političke organizacije u Austriji koje su ujedinjenju sa Nemačkom pretpostavljale druge ciljeve bile su Komunistička partija i profašistička organizacija Hajmver. Komunisti su, sledeći politiku Kominterne, nastojali da odmah otpočnu revolucionarni obračun sa buržoazijom, dok su pripadnici Hajmvera, uz pomoć Italije i Mađarske, nastojali da putem jednog puča osvoje vlast i uvedu diktaturu fašističkog tipa, podražavajući musolinijevske modele.

Obaveštena o pripremama puča, vlada kancelara Šobera je suzbila namere Hajmvera, a Šober je u februaru 1930. oputovao u Berlin, gde je s nemačkom vladom potpisao tajni sporazum o uzajamnom konsultovanju, ni najmanje se ne obazirući na činjenicu što je samo mesec dana ranije Haška konferencija, definitivno oslobađajući Austriju reparacijom, ponavljala želju Evrope da je vidi potpuno nezavisnu i stabilnu. U najdubljoj diskreciji nemačka i austrijska vlada su, zatim, tokom 1930. i početkom 1931, pripremale korake na svom privrednom i političkom zbližavanju. Ovi su se koraci savršeno poklapali sa nemačkim planovima ekspanzije prema Jugu, a bili su u skladu i sa željom većine austrijskih političkih faktora. Na kraju ovih priprema u Beču su ministri Kurcijus i Šober, 14. marta 1931, postigli sporazum o "asimilaciji carinskih uslova" i o zajedničkoj austronemačkoj trgo

413

vinskoj politici. Bio je to, u stvari, sporazum o stvaranju carinskog saveza između Nemačke i Austrije.

Saopštenje koje je o tome izdato potpuno je iznenadilo evropske kabinete. Još 3. marta francuski ministar Brijan je tvrdio u Narodnoj skupštini da nema nikakvih znakova o postojanju opasnosti od anšlusa. Sad je, međutim, austronemački sporazum podsetio celu Evropu na znameniti Zollverein, koji je u 19. veku prethodio ujedinjenju Nemačke. Otuda je on podigao veliku prašinu u svetu, koju su naročito žestoko uzvitlavali Francuzi, ustajući bučno protiv "privrednog anšlusa", koji je samo prethodnica političkog priključenja Austrije Nemačkoj. Ovu optužbu bilo je utoliko lakše podići što je brzo postalo očevidno da Nemačka carinskom unijom sa Austrijom ne samo da neće u privrednom pogledu ništa dobiti, već će i

izgubiti. Materijalne žrtve se, dakle, prihvataju da bi se ostvarile političke koristi. Iza ovakvih optužbi, podignutih u Parizu, odmah su se najenergičnije svrstale zemlje Male Antante, a naročito Čehoslovačka i Jugoslavija, koje su se plašile kako širenja nemačkog uticaja, tako, još više, samog početka nagrivanja posleratnih mirovnih ugovora.

listajući protiv KurčijusŠoberovog sporazuma, francuska vlada je ukazala na njegovu političku i pravnu neodrživost. Naime, kao prvi korak ka anšlusu, on je protivan principima i pozitivnim odredbama Versajskog i SenŽermenskog ugovora o miru, koji su zabranjivali anšlus bez posebne odluke Lige naroda. O njegovoj pripremi Liga, međutim, nije bila ni obavještena. S druge strane, prihvatajući 1922. pomoć Lige naroda za obnovu Austrije, Beč se obavezao da nijednoj državi neće dati posebna prava koja bi mogla ugroziti punu privrednu samostalnost austrijske države. S takvim razlozima protiv projekta austronemačke carinske unije Francuska se, podržana od Male Antante, obratila Savetu Lige naroda. U isto vreme ona je izvršila i snažan finansijski pritisak na Austriju, koji će presudno uticati na slom najvećeg finansijskog moćnika u centralnoj Evropi Austrijskog kreditnog zavoda. Na ovako energičnu francusku reakciju britanski ministar inostranih poslova lord Henderson, koji inače nije imao ništa protiv carinskog saveza, ali koji nije mogao da se suprotstavi neumoljivom drža

414

nju Francuske, predložio je u Savetu Lige naroda da se spor oko austronemačkog sporazuma, kao prevashodno pravno pitanje, iznese pred Međunarodni sud pravde u Hagu. To je i usvojeno.

Teško je i pretpostaviti da nemačka i austrijska vlada ovakvu reakciju evropskih sila nisu mogle očekivati. Budući da je Nemačka 1931. bila još politički, vojnički, a i privredno, veoma slaba za bilo kakvu nasilnu akciju, izgledi za uspeh njenog "udara" sa "privrednim anšlusom" gotovo nisu ni postojali. Zato je KurcijusŠoberov sporazum bio u stvari akcija lišena svakog realnog osnova i političkog proračuna. Ona je ipak imala jednu značajnu posledicu: ogromno je uzbudila nacionalističke duhove u Nemačkoj i napojila ih novom mržnjom prema braniocima versajskog sistema, koji su 3. septembra 1931. nagnali bečku i berlinsku vladu da saopšte kako odustaju od projekta austronemačkog carinskog sporazuma. Ovom odlukom Beč i Berlin su preduhitрили rešenje Haškog suda, doneto 5. septembra minimalnom većinom od osam prema sedam sudijskih glasova, koje je glasilo da se carinska unija između Nemačke i Austrije ne bi mogla dovesti u saglasnost sa austrijskim obavezama prema Društvu naroda iz 1922.

5. PROPAST JANGOVOG PLANA I KRAJ REPARACIJA

Jangov plan o reparacijama izrađen u junu 1929, a potvrđen na Haškoj konferenciji u januaru 1930, koji je predviđao da će Nemačka sve svoje obaveze iz ratne štete otplatiti do 1988, pao je već sledeće godine pod udarcima ekonomske krize. U ovom slučaju ekonomska kriza je poslužila kao sredstvo pomoću kojeg je nemačka vlada rešila da učini svoj novi krupni zahvat ka oslobađanju od reparacija i reviziji Versajskog ugovora. U Nemačkoj se više uopšte nije krila takva namera, mada je kancelar Brining znao da njeno sprovođenje može njegovu vladu izložiti velikom riziku. Zato je nastupio oprezno i čak perfidno. Da bi izbegao novu međunarodnu konferenciju, a da bi i bez nje pokazao nemoć Nemačke da dalje plaća reparacije, on je svesno gurao zemlju u sve dublji

415

privrednofinansijski ponor. Smatrao je da se ova žrtva od nemačkog naroda srne tražiti u ime razbijanja versajskog sistema i oslobađanja Nemačke od njegovih pritisaka. Uz sve apele nemačkoj naciji da izdrži teškoće i da sačuva poverenje u vladu, ovakva politika vodila je Brininga gubljenju pristalica i na levici i na desnici. Jer ta je politika sadržala i isplatu prvog anuiteta reparacija prema Jangovom planu. Brining je planirao da tom merom totalno ruiniira nemačke finansije i time još više revoltira javnost svoje zemlje protiv "tributne politike" protivničkih zemalja. Uspeo je i u jednoj i u drugoj nameri, ali je sve to koristilo ne njemu, već njegovim ljutim neprijateljima iz Nacionalsocijalističke stranke.

Briningova kalkulacija sa likvidacijom reparacija ipak je uspela. Kad je Austrijska kreditna banka u maju 1931. propala, izazvavši potres širom Evrope, nemački kapital je počeo masovno da beži iz Rajha. Dosledan svojoj politici, Brining nije ni prstom mrdnuo da to spreči sve dok dosta kapitala nije oteklo. Tek tada se nemačka vlada sporazumela sa Engleskom i SAD o zaustavljanju odlaska novca iz Nemačke. Katastrofalna privrednofinansijska situacija Nemačke kao da je više uzbuđivala London i Vašington nego Briningovu vladu. Britanija je tada izvukla iz arhive Balfurov predlog iz 1922. o istovremenoj likvidaciji svih reparacija i međusavezničkih ratnih dugova. Amerikanci su bez oklevanja i ovoga puta odbili britanski predlog, insistirajući da im se sav pozajmljeni novac vrati. Tada se nemački predsednik, maršal Hindenburg, obratio američkom predsedniku Huveru dramatičnim apelom za proglašenje moratorijuma na plaćanje reparacija. Huvar se odazvao i zemljama potražiocima ratne odštete predložio jednogodišnji moratorijum na plaćanje svih obaveza proisteklih iz prvog svetskog rata, koji bi trajao od 1. jula 1931. do 30. juna 1932. Sve su zemlje odmah prihvatile ovaj predlog, samo se Francuska malo kolebala. U transakcijama sa obustavom plaćanja reparacija i ratnih dugova ona je imala da izgubi 2 milijarde franaka. Osim toga, ona je bila potpuno u pravu kad je opominjala da je moratorijum početak kraja reparacija bez istovremenih garancija da će se brisati i ratni dugovi. Ipak, kad je nemačka vlada dala izjavu da Proglašenje moratorijuma ne znači kraj Jangovog plana,

416

i Francuska je pristala na predlog američkog predsednika. Izjava nemačke vlade se čak smatrala značajnim francuskim uspehom. Taj uspeh je, međutim, bio samo prividan, jer je uskoro posle toga još malo ko verovao da će se plaćanje reparacija obnoviti, budući da je Nemačka sve dublje tonula i u privrednofinansijsku i u socijalnopolitičku krizu. Naročito su Britanci bili protivni oživljavanju reparacija pomoću novih međunarodnih kredita Nemačkoj. Oni su, naime, računali da će njihov plan o definitivnom brisanju svih ratnih plaćanja na kraju krajeva ipak biti prihvaćen i od Sjedinjenih Američkih Država.

U drugoj polovini 1931. u Berlinu je zasedao Reparacioni odbor, koji je bio stvoren po Jangovom planu, ispitujući finansijsko stanje i platežnu sposobnost Nemačke. Njegov izveštaj od 23. decembra konstatovao je da Nemačka ni 1932. neće biti u stanju da isplaćuje reparacione obaveze i da bi reparacije jednostavno trebalo ukinuti. Francuzi su bili očajni. Protestovali su i ponovo tražili da se ukidanje reparacija veže za brisanje međusavezničkih ratnih dugova, ali pošto nisu dobili ničiju podršku, povukli su se. Kad se približio rok isticanja moratorijuma, nemačka vlada je, oslanjajući se na izveštaj Reparacione komisije, izjavila da ne može nastaviti s plaćanjem ratnih reparacija. S tim u vezi održana je od 16. juna do 9. jula međunarodna konferencija u Lozani posvećena reparacijama. Konferencija je odlučila da

Nemačka isplati savezničkim zemljama ukupno još 3 milijarde maraka, a da se posle toga na neodređeno vreme oslobodi plaćanja reparacija. Sto se tiče savezničkih dugova Americi, rešeno je da se rasprava o tome povede iduće godine na posebnoj konferenciji u Londonu. Iako odluke Lozanske konferencije nikad nisu bile ratifikovane, one su de facto označile kraj i reparacija i vraćanja međusavezničkih dugova. Tako je 1930. bila poslednja godina u kojoj su Nemci platili ratnu odštetu. Od ukupno predviđene 132 milijarde zlatnih maraka Nemačka je za desetak godina isplatila pobednicima ukupno oko 23 milijarde. Od ove sume Francuskoj je pripalo oko 9,5 milijardi maraka, dok su ostatak podelile druge savezničke zemlje.

417

Konferencija o regulisanju međusavezničkih dugova nije ni održana. Odmah posle Lozanske konferencije vlada Velike Britanije izjavila je da neće vratiti ceo ratni dug Sjedinjenim Državama, već samo jedan njegov deo. Tim putem su uskoro pošle i Italija i druge, manje zemlje, dok je Francuska, na osnovu odluke svoje Narodne skupštine od 13. decembra 1932, obustavila svako vraćanje ratnih dugova Americi, budući da je Nemačka oslobođena reparacionih obaveza baš na predlog Sjedinjenih Država. Vlada i Kongres SAD su žestoko protestovali, zahtevajući svoj novac natrag u celini i u ugovorenim anuitetima od 480 miliona franaka. Francuska se o ove proteste potpuno oglušila, što je ohrabrilo ostale američke ratne dužnike da od 1934. i oni obustave isplate. Ruzveltova administracija, koja je preuzela vlast u martu 1933, prećutno je prihvatila svršeni čin. Više se niko nije sećao ni preostale 3 milijarde maraka koje je Nemačka prema odlukama iz Lozane još dugovala.

6. POČETAK JAPANSKE EKSPANZIJE - MANDŽURSKA AFERA 1931-1933.

i

Japanska privreda je posle prvog svetskog rata prošla kroz nekoliko kriznih situacija, koje su snažno podsticale, već ionako rasprostranjeno, mišljenje da je živa i snažna spoljna ekspanzija jedino efikasno sredstvo za ubrzaniji i skladniji razvoj zemlje izlazećeg sunca. Gotovo svi društveni i politički slojevi bili su u ovom mišljenju saglasni. Jasnija razlika je postojala samo u gledištima na koji način i kojim sredstvima tu ekspanziju postizati. Videli smo da su se na tom pitanju oformile dve političke koncepcije: liberalna, koja se zalagala za postepenu, mirnu ekonomsku penetraciju, i militaristička, koja se uvek izjašnjavala za otvorenu, brutalnu politiku vojne i političke ekspanzije. I pored toga što je i ova druga koncepcija bila snažna i uticajna, liberalni program, čiji je najistaknutiji zastupnik bio ministar inostranih poslova Šidehara, uspevala je sve do 1931. da održi prevagu.

Privredna kriza 1929-1933, koja će teško pogoditi i Japan, okreneće postepeno vodu na vodenicu militari

27

418

stičkofašističkih i drugih najagREŠI vnijih struja u japanskom društvu. Do toga je došlo ponajpre iz razloga što je kriza veoma bolno pogodila japanski izvoz, od kojeg je zavisila rentabilnost čitave njegove industrije. U toku krize japanski izvoz će se svesti na 32posto , a

uvoz na 30 posto od ranijeg obima. To je industriju ove zemlje lišilo ne samo tržišta već i neophodnih sirovina, energetskih i reprodukcioni materijala, itd. Katastrofa industrije bila je na pomolu. U takvim uslovima naglo su ojačale ideje o neophodnosti što skorijeg prodora na prostrana tržišta Dalekog istoka, gde bi se potražilo sve ono što je japanskoj industriji i privredi u celini manjkalo. U armiji se stvaraju tajne organizacije čiji je zadatak da izvrše pritisak na cara i vladu u cilju otpočinjanja osvajačkih pohoda na severnu Kinu (Mandžuriju i Mongoliju), koja je prva meta militarističke politike. Liberalna buržoazija postaje sve manje otporna prema ovakvim pritiscima i u svoju vladu u martu 1931. uvodi, kao vojnog ministra, eksponenta militarističkofašističkih krugova, generala Minamija. Početkom avgusta general Minami je sazvao tajno savetovanje svih komandanata divizija japanske armije, na kojem je, bez formalne saglasnosti ostalih ministara, odlučeno da se uskoro pristupi "rešavanju pitanja Severoistočne Kine i Mongolije". Za to je trebalo samo sačekati povoljan trenutak.

*

* *

Mandžurija je bila prostrana teritorija, dugačka, sa istoka na zapad, oko 1.400, a široka, sa severa na jug, oko 1.500 kilometara. Na njoj je živelo oko 30 miliona stanovnika, od kojih je najviše (blizu 90 posto) bilo Kineza, dok su starosedeoci Mandžurci činili samo deseti deo življa. U privrednom pogledu Mandžurija je bila značajna zbog bogatstva rudnim blagom (ugalj, gvožđe i drugi metali), koje je Japanu bilo preko potrebno. Uz to, Mandžurija je, kao prostrani placdarm kako protiv Kine, tako i protiv SSSRa, imala za Japan i vanredan strateški značaj. Kroz nju su, na kraju, prolazile i dve posebno važne železničke pruge (Južnomandžurska i Istočnokineska), oko kojih su borbe između Japanaca, Rusa i Kineza tra

419

iale gotovo neprestano od početka 20. veka. Politički položaj Mandžurije bio je prilično komplikovan. Ova oblast je bila nominalno u sastavu Kine, ali je 1922. maršal Čang Co Lin proglasio nezavisnost Mandžurije. Da bi postao stvarno nezavisan gospodar Mandžurije, Čang Co Lin je imao da se bori ne samo protiv kineskog državnog suvereniteta već i protiv privilegovanog položaja Japana u njegovoj državi. Takav položaj Japanci su stekli na osnovu ugovora sa Rusijom iz 1905, 1907. i 1910. o podeli uticajnih sfera u Mandžuriji, kao i na osnovu ugovora sa Kinom iz 1915. Prema odredbama tih ugovora, Japan je postao gospodar Južnomandžurske, dok su Rusi zadržali upravu nad Istočnokineskom železnicom; radi zaštite "zone železničke pruge", Japan je mogao da u Mandžuriji drži garnizon od 25-30 hiljada vojnika; Kinezi su Japancima morali priznati i pravo da u ovoj oblasti kupuju zemlju, da se kolonizuju i da eksploatišu njeno prirodno bogatstvo. Zahvaljujući svemu ovome, Japan je u toku i posle prvog svetskog rata uložio znatne kapitale (oko 1,5 milijardu jena) u izgradnju industrijskorudarskih kapaciteta u Mandžuriji.

Borba na dva fronta, protiv kineskog suvereniteta i protiv japanske privrednopolitičke penetracije, stala je 1928. glave maršala Čang Co Lina. Njegov sin Čang Hjue Leang poveo je drugačiju politiku: priznao je formalno vladu Kuomintanga, povezao se sa Čang Kaj Šekom i uz njegovu podršku poveo politiku emancipacije Mandžurije od stranaca. Najpre je, guran od Čang Kaj Šeka, povukao potez koji je imao da se dopadne zapadnim silama: u julu 1929. pohapsio je ili izгнаo sovjetsko osoblje sa Istočnokineske železnice i, uz pomoć kineskih službenika, preuzeo upravu nad njom. To je dovelo do prekida sovjetskokineskih diplomatskih odnosa. Krajem 1929. ovaj će konflikt ipak biti izgladen vraćanjem sovjetskih

stručnjaka na Istočnokinesku železnicu, ali će se na obnovu diplomatskih odnosa SSSRa sa Kinom morati pričekati nekoliko godina: sve do 1932. Mandžurskokineska nastojanja na suzbijanju japanskog prodora neće se ovako mirno završiti. Čang Hjue Leang je potiskivao japanske službenike iz mandžurske administracije, pospešivao kinesku kolonizaciju i kineske investicije u Mandžuriji, itd. To je veoma uznemirilo japanske ekspanzionistič

420

ke krugove, koji već 1930. glasno traže vojnu intervenciju u Mandžuriji. Odazivajući se tim zahtevima, vojni vrh japanske armije donosi pomenutu odluku od avgusta 1931. Kad se rat hoće, onda se za njega obično lako nađe i povod. Tako je bilo i u slučaju Mandžurije. Neki su u Tokiju smatrali da se kao takav povod može upotrebiti i misteriozno ubistvo japanskog kapetana Nakamure, koje se odigralo 27. jula u blizini Mukdena. Međutim, uskoro se našla bolja prilika. Uveče 18. septembra 1931. na Južnomandžurskoj železnici, severno od Mukdena, došlo je do eksplozije mine koja je neznatno oštetila jedan kolosek. Izvršiocima ove diverzije ostali su nepoznati, i tek će se mnogo godina kasnije ispostaviti da su je inscenirali sami Japanci. Incident je bio potpuno beznačajan i ostao bi sigurno nezapažen da ga Japanci nisu i pripremili samo kao pretekst za svoju vojnu akciju. Već iste noći sve japanske trupe stacionirane u Mandžuriji stupile su u dejstvo. Iznenađujući kineski garnizon u Mukdenu, koji je brojao 10.000 vojnika, japanske trupe su ga bez muke razoružale i ovladale gradom. Četiri dana docnije osvojen je i Kirin, a u narednih šest nedelja malobrojna japanska vojska je ovladala gotovo celom Mandžurijom. Vlast maršala Čang Hjue Leanga bila je praktično likvidirana. Kudikamo mnogobrojne kineske jedinice skoro nisu ni pružale otpor: polagale su oružje ili se povlačile na jug. Takva su im naređenja, uostalom, i stizala iz Pekinga, gde se Čang Kaj Šek uzdao jedino u Društvo naroda i pomoć zapadnih sila. Osim apela Društvu naroda za pomoć od

21. septembra, kineska vlada se usudila još jedino da proglasi bojkot japanske robe na teritoriji cele Kine.

Rasprava u Društvu naroda otpočela je odmah (već 22. septembra), ali u okolnostima prilično nepovoljnim po Kinu. Velika Britanija je verovala da se japanska agresija neće proširiti preko granica severoistočne Kine, u kojoj su njeni interesi bili neznatni, pa nije ispoljavala nikakvu nameru da se, radi odbrane tih oblasti, upušta u bilo kakve vojne demonstracije ili neke druge sankcije protiv Japana. Francuska, takođe, nije bila spremna za

00

421

bilo kakvu snažniju akciju, osim upućivanja patetičnih apela za očuvanje status quo na Dalekom istoku. Još manje odlučnosti moglo se očekivati od ostalih članica Saveta Društva naroda, koji je raspravu o Mandžuriji počeo tako ekspeditivno. Što se tiče dveju velikih sila koje nisu bile članice Društva, ni one se nisu drugačije ponele. Potpuno apsorbovan svojimi ogromnim unutrašnjim problemima, vezanim za izvršenje prvog petogodišnjeg plana, SSSR

se klonio svakog konflikta s bilo kojom silom. Iako je dobro razumela opasnost od direktnog izbijanja Japana na sovjetskomandžursku granicu, Moskva se zadovoljila jedino negativnim komentarem Pravde o događajima u Severoistočnoj Kini. Sjedinjene Američke Države su u svojoj prvoj reakciji na agRESI vni potez Japana bile veoma uzdržane i neodređene. Njihova vlada je odbila poziv Saveta Društva naroda da, kao potpisnica BrijanKelogovog pakta, uzme učešća u raspravi o mandžurskoj aferi. Izgovarajući se da ne žele da otežavaju već uzdrman položaj pacifističke Šideharine vlade, SAD su, umesto da se priključe Društvu naroda, uputile 24. septembra identične note Tokiju i Peking u s pozivom da ne proširuju svoj sukob u Mandžuriji. Ovo izjednačavanje agresora i žrtve agresije, s američke strane, objektivno je bilo ravno prećutnom prihvatanju svršenog čina.

U takvim okolnostima Savet Društva naroda je sa zadovoljstvom primio uverenja tokijske vlade da Japan "nema nikakvih teritorijalnih pretenzija u Mandžuriji" i da će u najkraćem roku povući svoje trupe u zonu koja štiti železničku prugu. U tom smislu je Savet i uputio 30. septembra apel japanskoj vladi. Ovaj poziv i držanje velikih sila ne samo da nisu plašili već su i hrabрили Japan da nastavi svoj poduhvat u Mandžuriji. Dovlačeći pojačanja, služeći se i avijacijom, Japan je tokom oktobra privodio svoje osvajanje kraju. To je dovelo do novih kineskih žalbi Društvu naroda. Savet Društva se opet odazvao i 24. oktobra izglasao drugu rezoluciju kojom se Japanu nalaže da odmah otpočne sa povlačenjem svojih naga iz okupiranih delova Mandžurije. Istovremeno se obećava da će neutralna međunarodna komisija obezbeđi zaštitu japanskih građana u Kini. Japanska vlada je 24. oktobra odbacila rezoluciju Društva naroda, postavljajući kao uslov za povlačenje svojih trupa ugovor

422

sa Kinom koji će garantovati sve japanske privilegije u Mandžuriji.

Ovakvo držanje Tokija stalo je ljutiti Amerikance. Državni sekretar Stimson je počeo pomišljati na diplomatski pritisak i ekonomske sankcije protiv Japana, koje bi bez sumnje bile efikasne, budući da se CELA jedna trećina japanske spoljnotrgovinske razmene obavljala sa SAD. Pred odlučnim odbijanjem predsednika Huvera i pred držanjem većeg broja uticajnih ličnosti u vladi i Senatu, koje su bile za prećutno prihvatanje japanskog osvajanja u Mandžuriji, Stimson je odustao od svojih zamisli i čak se uzdržao od pružanja javne podrške rezoluciji Društva naroda od 24. oktobra.

Treću raspravu o mandžurskoj aferi Savet Lige naroda je započeo 16. novembra 1931. Kineska vlada je tražila od Saveta da izglasa primenu sankcija protiv Japana, koju je predviđao član 16. Pakta o Društvu naroda. Od tog zahteva nije bilo ništa. Nijedna članica Saveta, kao ni SAD, koje su to jasno stavile do znanja Ženevi, nije bila spremna da potegne za sankcijama. Umesto toga, Savet je 9. decembra odlučio da formira anketnu komisiju ("Komisiju petorice"), na čelu sa bivšim vicekraljem Indije lordom Litonom, koja bi otputovala u Mandžuriju, na licu mesta se uverila u pravo stanje stvari i predložila rešenje japanskokineskog konflikta. Pored lorda Litona, u komisiju su još imenovani po jedan Amerikanac, Francuz, Nemač i Italijan. Da bi dobio u vremenu i okončao svoje osvajačke planove u Mandžuriji, Japan je prihvatio stvaranje i istragu Litonove komisije.

Sa formiranjem i prihvatanjem Litonove komisije poklopila se smena vlade u Tokiju, koja je nagoveštavala novo zaoštavanje situacije na Dalekom istoku. Umesto liberalnog, sa Šideharom kao ministrom inostranih poslova, na vlast je došao konzervativni kabinet premijera Inukaja, iza koga je stajao šef ekstremne nacionalističkomilitarističke klike general Araki. Svi su očekivali nove agresivne poteze Japana. To je navelo i američku vladu da preduzme izvesne korake u mandžurskoj aferi. Prvih

dana januara 1932. predsednik Huver i državni sekretar Stimson dogovorili su se da publikuju jednu deklaraciju o "moralnoj osudi i nepriznavanju osvajanja". U tom smislu je ministar Stimson i uputio 7. januara notu japanskoj i kineskoj vladi u kojoj se vršio "moralni pritisak" u cilju poštovanja međunarodnih ugovora i unapred se odbijalo svako priznavanje od strane SAD nasilnih promena status quo na Dalekom istoku. Ova izjava je ušla u istoriju pod imenom "Stimsonova doktrina", iako bi bilo pravednije da je ponela Huverovo ime, budući da je njegova zasluga za njen nastanak bila veća. A njegova će zasluga takođe biti i javno objašnjavanje na sve strane (u vreme kad je, po Stimsonovom mišljenju, trebalo bar ćutati) da Sjedinjene Države dalje od "moralne osude" neće ići ni koraka i da o bilo kakvim sankcijama ne može biti ni govora. Pa čak ni takav stav SAD, više nego neodlučan i pomirljiv, nije mogao dobiti podršku evropskih velesila, koje su predstavljale nekakve činioce od značaja na Dalekom istoku. Velika Britanija i Francuska su se jednostavno oglušile o izjavu američkog državnog sekretara. Sve okolnosti kao da su mamile Japance na širenje agresije. Jer, baš u to vreme je i Moskva nudila Tokiju potpisivanje sovjetskojapanskog ugovora o nenapadanju.

Pripremajući se da što potpunije iskoristi pruženu priliku, nova japanska vlada je 16. januara umirivala Sjedinjene Države porukom da će u Kini poštovati princip "otvorenih vrata", za koji su Amerikanci bili jako zainteresovani. Samo pet dana kasnije (21. januara 1932), kao odgovor na ubistvo jednog japanskog (budističkog) monaha u Šangaju i napad na drugu četvoricu japanskih građana, mikadove trupe su se iskrcale u ovoj velikoj kineskoj luci. Kineskoj vladi je upućen japanski ultimatum: Japanu će se na ime odštete isplatiti velika svota, a sva antijapanska udruženja u Kini biće raspuštena. Kako do 28. januara, koji je određen kao rok, kineski odgovor nije stigao, japanske trupe su počele operacije u Šangaju, a 29. njihovi avioni su bombardovali gusto naseljenu kinesku četvrt grada Čapej. Japanski napad na Šangaj je uznemirio Amerikance. Šangajsku luku je uplovilo nekoliko ratnih brodova, ali sa isključivim ciljem da priteknu u pomoć ugroženim a

meričkim građanima. Poslata su i pojačanja na Havaje i Filipine, a 2. februara je Japancima ponuđeno posredovanje u cilju "sređivanja" situacije u Šangaju. Sve ovo još uopšte nije značilo da su SAD spremne na bilo kakve sankcije protiv Japana. Uostalom, nije bilo nikakvog znaka da bi u takvom slučaju dobile podršku bilo koje druge sile. Imajući to u vidu, Japan je već 6. februara odbio američku ponudu posredovanja, nastavljajući ratne operacije i proširujući okupacione područje i na okolinu Šangaja. Na kineske vapaje, Savet Društva naroda je 1. marta 1932. naložio dvema stranama u sukobu da zaključe primirje, izbegavajući i po četvrti put da osudi Japan kao agresora. Nekoliko dana kasnije u Ženevi se sastala vanredna Skupština Društva naroda sa ciljem da razmotri kineskojapanski konflikt. Posle dugih diskusija Skupština će izglasati rezoluciju o potrebi zaključenja primirja i evakuaciji japanske vojske iz Šangaja. Na putu da u svom interesu definitivno "srede" pitanje

Mandžurije, Japanci su ovde popustili: 5. maja su zaključili s vladom u Peking u primirje i uskoro posle toga evakuisali su svoje trupe iz Južne Kine.

U Mandžuriji Japanci su početkom 1932. okupili oko sebe jednu grupu mandžurskih nacionalista i drugih protivnika kuomintanške Kine i iz njenog sastava formirali Izvršni komitet severoistočnih provincija. Ovaj Komitet je 18. februara objavio deklaraciju o nezavisnosti Mandžurije i za 28. februar sazvaio "Mandžurski konvent", koji je trebalo da tu nezavisnost potvrdi. "Konvent", u kojem je bilo 600 od Japanaca izabranih deputata, proglasio je 1. marta 1932. stvaranje "nezavisne" mandžurske države Mandžukuo, na čelu sa namesnikom Pu Jiem, bivšim kineskim carom, koji je svrgnut još 1912. Dok se ovako stvarala "nezavisna" Mandžurija, japanske trupe su nastavile lomljenje poslednjih otpora koje su im pružali ostaci kineske vojske. Taj otpor će definitivno biti likvidiran u avgustu iste godine. Mandžukuo se našao potpuno u vlasti Japanaca: japanske trupe su zaposele njegovu teritoriju, japanski funkcioneri i "stručnjaci" su sedeli u njegovim ministarstvima, provincijskim organima vlasti, političkom aparatu, privrednim centrima. Bio je to najočigledniji primer protektorata jedne velike sile nad jednom zavisnom državom koja se, samo zahva

425

Ijujući tom protektoratu, i držala. Tako je Japan 1932. ovladao Severoistočnom Kinom, u kojoj se već tada proizvodilo 8 miliona tona uglja i blizu 2 miliona tona gvozdene rude godišnje.

Kad su se tako uspešno učvrstili u Mandžuriji, Japanci su odlučili da svoj položaj tamo i "legalizuju". Vlada admirala Saita, sa generalom Arakijem kao ministrom vojske, koja je obrazovana u maju, zvanično je priznala Mandžukuo 24. avgusta 1932. Odmah zatim, 2. septembra, nametnula mu je ugovor o "spoljnoj i unutrašnjoj odbrani zemlje". Po tome ugovoru Japan je stekao pravo da u Mandžuriji drži svoje garnizone i da preko svojih ljudi kao "generalnih sekretara" ili "savetnika" kontroliše sva mandžurska ministarstva.

U međuvremenu, od početka 1932, intenzivno je radila Litonova komisija, koja je u aprilu prispela u Mandžuriju. Njena ispitivanja su okončana prvih dana septembra, a njen izveštaj je bio objavljen 2. oktobra 1932. U njemu se konstatuje da je Mandžurija, u privrednom i kulturnoistorijskom pogledu, nesumnjivo deo Kine i da je njeno otepljenje, stvaranjem "veštačke" države Mandžukuo, rezultat prisustva i ratnih dejstava japanske vojne sile. Tim dejstvima Japan je povredio odredbe Pakta Lige nacija, BrijanKelogovog pakta i Ugovora devetorice sa Vašingtonske konferencije iz 1922. Iz tih razloga komisija predlaže da Društvo naroda naredi Japanu povlačenje vojske iz Mandžurije, da dezavuiše "državu" Mandžukuo i da, uvažavajući određene specifičnosti Mandžurije, pomogne organizovanje ove teritorije kao autonomne oblasti pod kineskim državnim suverenitetom.

U vezi s ovim izveštajem u Društvu naroda su se pojavile mnoge dileme i nedoumice. One su došle do punog izražaja na vanrednom zasedanju Skupštine Društva naroda otvorenom 6. decembra 1932. Već na samom početku njenog rada britanska delegacija, na čelu s ministrom inostranih poslova Sajmonom, ispoljila je sklonost da e predloži Litonove komisije otklone i da se u nekakvoj pogodnoj formi priznaju svršeni čin i "realno stanje" u

426

Severoistočnoj Kini. Japanci su bili veoma zadovoljni ovakvim tokom stvari, a onda su jednim novim agresivnim aktom upropastili sva britanska nastojanja.

Čim je završeno pokoravanje Mandžurije, japanski militaristi su okrenuli poglede prema kineskoj provinciji Džehol, koja leži između mandžurske granice i Velikog kineskog zida i koja predstavlja kapiju kroz koju se stiže u srce Kine, u njene centralne provincije. Ocenjujući po toku ženevske debate da zapadnim silama nije ni na kraj pameti da otvaraju vojni konflikt na Dalekom istoku, Japanci su se odlučili na nov korak: njihove trupe su 1. januara 1933. bez ikakvog povoda, upale u Džehol i osvojile grad Šanhajkuan. Nekoliko dana kasnije japanski vojni ministar Araki je izjavio da će ceo Džehol, kao sastavni deo Mandžurije, biti posедnut od japanske armije i pozvao je kineske vojne posade da ga napuste.

Ova nova agresija okrenula je, najzad, Skupštinu Društva naroda protiv Japana. Razvila se živa debata, u kojoj Japanci nisu bili u stanju da iznesu nijedan drugi argument osim svoje tvrdnje da Kina nije "organizovana država" i da su njihove trupe dužne da svojim građanima u toj zemlji pruže efikasnu zaštitu. Na kraju te besmislene diskusije Skupština Društva naroda je 24. februara 1933. usvojila rezoluciju kojom se japanski postupci u Severoistočnoj Kini proglašavaju nezakonitim. Japan se poziva da smesta evakuiše Mandžuriju i da prizna kineski suverenitet nad njom, dok se ostale članice Društva obavezuju da ni de jure ni de facto ne priznaju "državu" Mandžukuo, čije je postojanje suprotno normama međunarodnog prava. U rezoluciji se na kraju predlagalo da se u Mandžuriji organizuje lokalna uprava snabdevena širokim autonomnim pravima. Uprkos svemu što je rezolucijom rečeno, Skupština Društva naroda nije proglasila Japan za agresora, niti je predvidela sankcije ukoliko se on ogluši o njene odluke. Taj metod suzbijanja oružane agresije moralnim osudama, za koji su se odlučile članice Društva, pokazaće se potpuno promašenim. Na njega će militaristički Japan odgovoriti na svoj način. Bukvalno sutradan po usvajanju rezolucije Društva naroda o Mandžuriji njegove trupe će nastaviti ofanzivu u Džeholu. Ta će ofanziva biti uspešno okončana posedaњem cele ove oblasti do kraja marta, da bi u aprilu ja

427

panske snage ovladale velikim delom Kineskog zida i zapretile Pekingu. Kineskoj vladi neće preostati ništa drugo do da u maju prihvati primirje kojim se priznavala okupacija Džehola i ukidao bojkot japanske robe u Kini.

Još značajniji potez vlade u Tokiju bila je odluka, saopštena 27. marta 1933, da Japan napusti Društvo naroda, ukazujući time demonstrativno na njegovu nemoć. Na ovu japansku odluku velike sile su ostale potpuno pasivne. Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija nisu predviđale mogućnost ikakvih protivmera. SSSR, koji je obnovom diplomatskih odnosa sa Kinom u decembru 1932. manifestovao izvesno neraspoloženje prema Japanu, sada je, međutim, da bi odbranio svoje interese na Istočnokineskoj železnici, primio u Vladivostoku konzula Mandžukuo. Prva faza japanske agresije na Dalekom istoku bila je, dakle, završena punim uspehom.

Najznačajnija politička posledica mandžurske afere bio je nagli pad ugleda Društva naroda u svetu. Pokazalo se da ova organizacija u prvoj velikoj ratnoj opasnosti do koje je došlo usled delovanja svetske ekonomske krize nije smogla snage i našla sredstava da suzbije agresora i da zaštiti žrtve agresije. Drugi udarac slične težine koji će Društvo naroda pretrpeti uskoro posle toga naneće joj slom Konferencija o razoružanju, čiji je ono bilo inicijator i sazivač.

7. KONFERENCIJA O RAZORUŽANJU

Od samog osnivanja Društva naroda pitanje sveopšteg razoružanja se pojavljivalo kao jedno od prioritarnih pitanja kojim je ova organizacija morala da se bavi radi ostvarivanja svog osnovnog cilja izgradnje stabilnog i trajnog mira. U vreme diskusija o Ženevskom protokolu pokazalo se da bez postizanja sporazuma o razoružanju teško da može biti i govora o izgradnji sveobuhvatnog sistema kolektivne bezbednosti u svetu. Na toj osnovnoj dilemi preko razoružanja do bezbednosti, ili bezbednost, pa razoružanje videli smo da je i pao Želevski protokol. Zato je Društvo naroda, nakon prvih jasnijih znakova popuštanja zategnutosti u međunarodnim odnosima, posle Lokarna, odlučilo da se detaljnije

428

pozabavi problemima razoružanja. U tom cilju je odlučeno da se u dogledno vreme sazove jedna svetska konferencija posvećena ovim pitanjima. Da bi se ona što bolje pripremila, Liga nacija je u decembru 1925. obrazovala Pripremnu komisiju Konferencije o razoružanju. Zadatak bi joj bio da razmotri sve aspekte složenog problema razoružanja i da konferenciji pripremi potrebna dokumenta i materijale. Pripremnu komisiju sačinjavali su predstavnici 26 zemalja, među kojima i SSSRa, iako on još nije bio učlanjen u Društvo naroda. Rad komisije trajao je veoma dugo: od 1926. do 1931. Za tih pet godina održala je sedam zamornih sesija, na kojima su vođene beskrajne i uglavnom neplodne diskusije.

Već u toku rada Pripreme komisije došli su do punog izražaja sasvim različiti interesi i pogledi s kojima pojedine velike sile ulaze u rešavanje problema razoružanja. "Svaki od učesnika konferencije razmišlja začelo ne o tome kako da razoruža sebe, već kako da razoruža drugog ..." pisala je duhovito moskovska Pravda 1926. Ulazeći u raspravu o razoružanju, Francuzi su vazda ispoljavali želju da očuvaju svoju nadmoćnost u pogledu kopnene sile i da zadrže što jaču armiju kao sredstvo svoje bezbednosti u koje su imali najveće poverenje. Engleski interesi su bili sasvim suprotni francuskima. Oni su se u svakoj prilici grlato zalagali za smanjivanje suvozemnih armija, za ukidanje opšte vojne obaveze i za izjednačavanje vojnih snaga kontinentalnih zemalja radi postizanja ravnoteže u Evropi. Istovremeno su odlučno ustajali protiv bilo kakve osetnije redukcije pomorskog naoružanja, koja bi ugrozila njihovu hegemoniju na morima i okeanima. Sjedinjene Države su se zauzimale za takvo razoružanje koje bi uništilo francusku vojnu dominaciju u Evropi i osetno oslabilo snagu engleske i japanske mornarice na okeanima, i istovremeno očuvalo najvitalnije pomorske pozicije samih Amerikanaca. Nemačka je istupala s demagoškom parolom o sveopštem razoružanju, ali je podvlačila da bi se u slučaju njegovog neuspeha zadovoljila i neophodnim priznavanjem njenog prava da se u naoružavanju izjednači sa ostalim silama. Fašistička Italija se nikad nije previše isticala čak ni propagandnim parolama o razoružanju, a vazda je podržavala zahteve Nemačke i drugih pobedjenih zemalja da im se

429

u pogledu vojne sile skinu "diskriminatorska" ograničenja iz mirovnih ugovora. Poput Italije, ni Japan nije mnogo voleo priče o razoružanju i nijedan projekt te vrste nije primao sa zadovoljstvom. Što se tiče Sovjetskog Saveza, njegov stav, takođe, nije bio potpuno lišen

propagandističke kalkulacije. On uopšte nije verovao u mogućnost postizanja sporazuma o efikasnom razoružavanju u uslovima imperijalističke borbe u svetu. Sovjetska vlada to, uostalom, nije ni krila. Jednu izjavu u tom smislu dao je bez ikakvih uvijanja njen predstavnik Litvinov na IV sesiji Pripremne komisije 1927. I pored toga Sovjeti su s velikom propagandnom larmom godinama mahali planovima i predlozima o najradikalnijem sveopštem razoružanju u svetu.

Ovakva oprečnost interesa i shvatanja onemogućila je da se u Pripremnoj komisiji bilo šta konkretno i efikasno odluči. Nijedan od mnogobrojnih planova koji su se pojavili, a među kojima su francuski, engleski i sovjetski bili najzapaženiji, nije mogao biti usvojen, niti poslužiti kao osnova za rad buduće Konferencije o razoružanju. Na kraju, posle 118 održanih sednica, Pripremna komisija je ipak usvojila predlog jedne uopštene, nekonkretne konvencije o delimičnom razoružanju, čijih je 60 članova trebalo da predstavlja platformu buduće Konferencije o razoružanju.

Prihvativši predlog konvencije koju je izradila Pripremna komisija, Savet Lige nacija je 23. januara 1931. doneo odluku o terminu i mestu održavanja velike svetske konferencije o razoružanju. Konferencija je sazvana za 2. februar 1932. u Ženevi. Okolnosti u kojima su vršene pripreme za ovu konferenciju nisu bile povoljne i nisu ohrabrivale ni najveće optimiste u svetskoj javnosti. Uskoro posle zakazivanja konferencije atmosfera se oko nje stala mutiti. Najpre je vlada Vajmarske Republike dala novu izjavu da će se na ovoj konferenciji energično zauzimati za postizanje ravnopravnog položaja Nemačke u pogledu naoružanja, pa ma kakve odluke bile donete. ako su ovakvi zahtevi Nemačke bili odranije poznati, tek sada je svima postalo jasno da bi njihovo usvajanje -

430

koje se smatralo neizbežnim u dogledno vreme postavilo na dnevni red i reviziju teritorijalnih i političkih odredaba mirovnih ugovora. Mnogima je to saznanje bilo neprijatno, ali nikoga nije tako iritiralo kao Francuze. Čak je i Eduard Erio, koji je bio veoma umeren prema Nemačkoj, tim povodom izjavio: "... Nemam iluzija. Ubeđen sam da Nemačka ponovo želi da se naoruža ... Sutra će pribeći i politici teritorijalnih zahteva, služeći se ogromnim sredstvom zastrašivanja: svojom armijom". U Parizu je bilo gotovo opšte mišljenje da Francuska nipošto ne treba da se razoruža ako ne dobije nove čvrste garancije o bezbednosti u Evropi.

U Engleskoj se znalo da, ukoliko Pariz ne modifikuje ovaj svoj stav, od Konferencije za razoružanje neće biti ništa. A tada bi ponovno naoružavanje Nemačke postalo još neizbežnije, jer nema te zemlje u svetu koja bi mogla i htela silom da ga sprečava. Sami Nemci su, posle neuspeha carinske unije sa Austrijom, bili ubeđeniji nego ikada da samo ponovo naoružani mogu voditi ravnopravne dijaloge sa Parizom. Jer se baš u ovom slučaju pokazalo da se i druge evropske sile (Velika Britanija i Italija) u kritičnim momentima opredeljuju za onu stranu u sporu koja je trenutno jača. Treba, dakle, biti jača da bi se Englezi i Italijani odvratili od podrške Francuskoj. To isto su vrlo dobro znali i Francuzi, kao što su znali i to da im njihovi mali istočnoevropski saveznici neće vredeti više ništa onog momenta kad postanu slabiji od Nemaca. Od njih se ni sada nikad ne mogu čuti obećanja da će dati pomoć već samo zapomaganja da im se pomoć pruži. Francuska nikad nije osetila tako jasno i tako bolno kao tada uoči Ženevske konferencije o razoružanju koliko je loman i trošan sistem bezbednosti koji je godinama gradila u Evropi da bi njime garantovala svoju sigurnost. Nervozi Francuske u vezi s tim neće ublažiti ni serija paktova o nenapadanju koje će SSSR tokom 1932. zaključiti sa Finskom, Letonijom, Estonijom i, najzad (25. jula), sa Poljskom, iako je bilo jasno da oni imaju primetnu antinemačku notu. Sama Francuska će 29. novembra iste godine

potpisati takav ugovor sa SSSRom, odstupivši nakon niza godina od svog hladnog i netrpeljivog držanja prema socijalističkoj Rusiji. Ni ovaj ugovor ona nije, međutim, smatrala dovoljnim da

431

bi mogla spokojno krenuti u rasprave o razoružanju, jer se znalo da sovjetska vlada i dalje brižljivo čuva svoje dobre odnose sa Nemačkom, koje ne bi lako kvarila za nesigurno prijateljstvo zapadnih sila; pogotovu ne u situaciji u kojoj se tada nalazila, u vezi s krupnim zbivanjima na unutrašnjem planu SSSRa.

Francusko-nemačka tenzija, s jedne, i mandžurska afera, odnosno kineskojapanski sukob, s druge strane, učinili su da je Konferencija o razoružanju u Ženevi počela u atmosferi neizvesnosti i nepoverenja. Na njoj su se 2. februara 1932. okupili predstavnici 62 zemlje (55 članica i 7 nečlanica Društva naroda), koje su na svećano otvaranje konferencije morali čekati puna dva sata zbog sednice Saveta Lige nacija, koji je upravo raspravljao o japanskom napadu na Šangaj. Bio je to rđav znak u kojem je konferencija počinjala. Ovoga puta su skeptici, koji su tvrdili da će ova konferencija označiti kraj sistema kolektivne bezbednosti, bili u pravu.

Pred početak Ženevske konferencije miroljubiva politička javnost u svetu je strahovala da će Francuska, svojom opstrukcijom i nekonstruktivnim ponašanjem, od prvog dana pokušati da minira svaki program razoružanja. Francuzi su, međutim, postupili kudikamo mudrije i u prvom mah su iznenadili i mnoge koji sebe nisu smatrali lakovernima. Već na samom početku njihov premijer Andre Tardje podneo je vrlo razrađen program razoružanja, koji će poslužiti kao stvarna politička osnova za rad konferencije. Program je sadržao ove najvažnije tačke.

a) Najteže naoružanje (avionibombarderi, teška artiljerija, tenkovi, oklopnjače na moru) biće stavljeno pod komandu Društva naroda, iako će ostati stacionirano u pojedinim zemljama. Ovo naoružanje jedna zemlja može upotrebiti samo u slučaju da bude napadnuta, kao i u slučaju odbrane vlastite teritorije.

b) Radi intervencije Društva naroda protiv slučajeva REŠI je u svakom kraju sveta, stvorice se međunarodne policijske snage, koje će se sastojati od kontingenata

432

pojedinih zemalja, a njima će raspolagati merodavni organi Društva.

c) Prilikom vojnih sukoba između pojedinih zemalja obavezno će se primenjivati arbitražna Društva naroda, a u slučajevima njenog neuspeha sankcije.

Tardjeov plan nije najbolje primljen od učesnika konferencije. Razvila se velika diskusija, u kojoj su se o njemu pozitivno izjasnile samo tri zemlje: Poljska, Čehoslovačka i Belgija. Većina ostalih država, a u prvom redu velike sile, oštro su ga kritikovale. Predstavnici Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država, Sajmon i Džipson, tražili su da se razoružanje ograniči samo na najteže naoružanje, a da se sve ostalo odbaci. Nemački delegat i šef vlade

Brining zahtevao je jednak tretman za Nemačku, što je značilo: ili razoružanje svih velikih sila do nivoa koji je Versajski mir njoj odredio, ili njeno naoružavanje do snage kojom raspolaže Francuska. Italijanski ministar Grandi je podržao nemački zahtev i nije predlagao nikakvu drugu modifikaciju francuskog programa. Sovjetski predstavnik Litvinov napao je Tardjeov plan kao antisovjetsku smicalicu i umesto njega je predložio potpuno i bezuslovno razoružanje; samo ako se to ne usvoji, sovjetska vlada bi prihvatila i razgovor o delimičnom razoružanju pod uslovom da plan o njegovom sprovođenju bude maksimalno konkretan i efikasan. Na kraju pred konferencijom su ostala dva predloga o kojima su nastavljene debate: Tardjeov i nešto izmenjen Briningov vojni efekti svih sila bili bi ograničeni na po 200.000 ljudi, a svaka zemlja bi mogla posedovati samo "ogledne primerke" teškog naoružanja. Otvorile su se nove rasprave, koje su pretile da se produže unedogled. Tek se tada ispostavilo da su Francuzi baš zato i žurili sa svojim predlogom da bi izazvali ove beskrajne sporove i time onemogućili davanje koncesija Nemačkoj. Na kraju će se videti da to njihovo lukavstvo i nije bilo bogzna kako lukavo bar što se nemačkog naoružanja tiče. A konferencija bi se završila u dlaku tako kako bi se završila i da nije bilo Tardjeove pozorišne igre. Pošto u Ženevi saglasnosti nije bilo, i pošto je zapretila opasnost da se konferencija rasturi, američki predsednik Herbert Huver je 22. juna 1932. istupio sa novim predlogom: pomorske i kopnene snage svih ze

433

malja smanjuju se na jednu trećinu, podmornice, krstarice, kontratorpiljerke i nosači aviona na jednu četvrtinu, dok' se oklopna vozila, teška artiljerija i teški avioni (bombarderi) zabranjuju. Huverov plan je i u samoj Americi primljen hladno i čak neprijateljski. Kod Engleza je izazvao pravu uzburu. Oni nisu hteli da čuju za radikalno smanjivanje svojih pomorskih snaga. Plan se nije dopao ni Francuzima, jer nije nudio nikakve garancije bezbednosti i očuvanja status quoa. Pred zajedničkim anglofrancuskim otporom Huverov plan je i pao. Pokušao je da ga spašava čehoslovački ministar Beneš, koji je predložio rezoluciju u smislu američkog plana, ali bez ikakvih cifara i proporcija. I takav, uopšten i platonski, odbijen je odlučno od nove nemačke vlade Franca fon Papena, koja je 16. septembra saopštila da napušta Konferenciju o razoružanju, jer njeni učesnici ne pokazuju dovoljno razumevanja prema dostojanstvu Nemačke i sklonosti da je u pravima izjednače sa ostalim zemljama. Da bi se Nemci smirili i pridobili za povratak na konferenciju, ostale zapadne sile su 11. decembra predložile, pa je to i usvojeno, da se Nemačkoj priznaju "jednaka prava u sistemu koji će obezbeđivati sigurnost svih nacija". Nemačka se posle toga vratila na konferenciju, kojoj su u decembru 1932. i martu 1933, baš u vreme kad su se u njoj dešavale dalekosežne promene, podneta dva nova projekta o razoružanju. Prvi je bio "Francuski konstruktivni plan", koji su sastavili Erio i PolBonkur, a drugi engleski, čiji je autor bio premijer Mekdonald. "Francuski konstruktivni plan" je u stvari bio jedna modifikacija ranijeg Tardjeovog plana. Predlagao je svođenje svih evropskih armija na status milicije, s kratkim rokom službe, sporom mobilizacijom i ograničenom količinom ofanzivnog naoružanja. To bi naoružanje bilo stavljeno pod međunarodnu kontrolu. Mekdonaldov plan se sastojao u sledećem: najveće kontinentalne zemlje Evrope (Francuska, Nemačka, Italija i Poljska) svešće u oku od 5 godina svoje suvozemne armije na po 200.000 vojnika.^ U pogledu pomorskog naoružanja neće se me

tjati ništa dok jedna specijalna konferencija, koja bi se sastala 1935, ne izradi odgovarajuće predloge i rešenja. Avijacija bi se postepeno smanjivala, dok bi teški bombarderi bili odmah eliminisani. Jedna stalna međunarod
2S

434

na komisija kontrolisala bi sproveden je ovog plana. Kao što se vidi, britanski plan je bio više nego providan u nameri da oslabi kontinentalne partnere, uz istovremeno očuvanje vlastite pomorske dominacije.

Još neučvršćena Hitlerova vlada nije smela odmah da kida s Konferencijom za razoružanje. Ona je, iz taktičkih razloga u maju 1933. prigovorila francuskom predlogu da ne računa u vojne kontingente i kolonijalne trupe, dok Nemcima broji SA i SS odrede. Zato će kao bazu za nastavljane pregovora uzeti Mekdonaldov projekat. Pri tom, međutim, predlaže da se rasprava odloži do oktobra, kako bi se što bolje pripremila. Ostale učesnice su ovaj predlog rado usvojile, jer je, zbog vesti o unutrašnjim zbivanjima u Nemačkoj, atmosfera na Ženevskoj konferenciji bila već sasvim nepovoljna. Kad u oktobru 1933. bude došlo do formalnog nastavka pregovora, pokazaće se da razlaz u maju nije bio odlaganje, već stvarni kraj Konferencije za razoružanje. I ne samo to, već i novi teški poraz Društva naroda poraz od kojeg se ne oporavlja.

8. REORGANIZACIJA MALE ANTANTE

Velika ekonomska kriza 1929-1933. donela je zemljama Podunavlja i Jugoistočne Evrope ogromne privredne i socijalne teškoće. Te su teškoće bile tolike i takve da su prvih godina krize u međusobnim odnosima ovih zemalja potisle u drugi plan političke probleme, iako su sva krupna politička pitanja s kojima smo se ranije sretali i dalje stajala otvorena. Ekonomske nevolje su čak dovele do izvesnih tendencija koje su kod pojedinih krugova budile nade, a kod drugih slutnje i bojazni, da je nastupio trenutak političkih preorijentacija i pregrupisanja snaga u ovom regionu Evrope. Tendencije o kojima je reč ispoljavale su se pre svega u oblasti ekonomskih odnosa i interesa podunavskih zemalja, koji su sada postali dominantni. U uslovima teške agrarne krize pokazalo se da Jugoslavija i Rumunija imaju više zajedničkih interesa sa poljoprivrednom Mađarskom nego sa industrijalizovanom Čehoslovačkom. Ova je opet po izvesnom broju ekonomskih pitanja nalazila zajednički je

435

zik sa Austrijom, čiji se interesi , takođe, nisu mogli pomiriti sa interesi ma agrarnih zemalja. Već je to dovelo do izvesnog hlađenja odnosa između članica Male Antante, što su mnogi njeni protivnici pozdravljali kao početak kraja ove organizacije. Remećenju dotadašnjih političkih rasporeda doprinosile su i različite kombinacije povezivanja podunavskih zemalja na trgovačkom planu, koje su imale zadatak da kolikotoliko ublaže ekonomske teškoće izazvane krizom. Rumunija i Jugoslavija su forsirale stvaranje bloka agrarnih zemalja, Čehoslovačka je bila sklona trojnoj carinskoj uniji sa Austrijom i Mađarskom. Tu ideju je podsticala i Francuska da bi Austriju udaljila od Nemačke, a Mađarsku od Italije. Kad je ova ideja propala, pred čehoslovačkomađarskim protivrečnostima, francuska je 1932. izašla s

novim planom (Tardjeov plan) o stvaranju bloka pet država: Austrije, Mađarske, Čehoslovačke, Rumunije i Jugoslavije. Ni ovaj plan neće dati nikakve rezultate. Dominacija privrednih problema, velike socijalne i ekonomske teškoće ne samo u podunavskim zemljama već i kod njihovih siiseda, dovele su u periodu 1929-1932. do delimičnog smirivanja i popuštanja političke zategnutosti u ovom delu starog kontinenta. Nijedan od trajnih političkih problema ovog područja, doduše, nije bio rešen, pa je to popuštanje bilo krajnje privremeno i nesigurno. Revizionističke težnje Mađarske ne samo da nisu bile odbačene, već su i dalje uporno i nametljivo manifestovane; subverzivna delatnost iz Mađarske i Bugarske (uz pomoć ustaša i VMROa) nije prestajala; pitanje nacionalnih manjina, koje se često postavljalo u odnosima između zemalja centralne i jugoistočne Evrope, sad je sve glasnije pominjano i sve je češće služilo za izražavanje revizionističkih težnji i ciljeva; problem naoružanja i reparacija je u nekoliko navrata dospavao u faze velike naglašenosti i zapaljivosti; italijanska agresivnost i netrpeljivost prema zemljama Male Antante, a Jugoslavije posebno, nije nikad trajnije popuštala. I pored svega toga, politički problemi su u godinama ekološke krize izazivali manje strasti i uzbuđenja nego u ranijim godinama.

i., nagoveštaji o ponovnim zaoštavanjima političkih odnosa u Podunavlju javili su se u vreme i posle obe

28*

436

lodañivanja plana o stvaranju austronemačkog carinskog saveza. To je bila prilika za oživljavanje aktivnosti Male Antante i manifestaciju njene snage i solidarnosti. Znak te solidarnosti i znak prevage političkih nad neposrednim ekonomskim interesima bio je i Čehoslovačkoj ugoslovenski trgovinski ugovor iz marta 1931, koji je služio zbijañju redova Male Antante. Tek će, međutim, zaoštavanje međunarodne situacije u celini 1932. dovesti i do novog političkog uzrujavanja na Dunavu i na Balkanskom poluostrvu. Neuspesi Društva naroda na Dalekom istoku, nepremostive suprotnosti velikih sila na Konferenciji o razoružanju, brzo jaćanje nacionalizma, a naroćito uspesi nacionalsocijalista u Nemačkoj, bujanje revizionističkih težnji i zahteva u Italiji i Nemačkoj sve je to stvaralo opšti politički okvir u kojem je raslo uznemirenje, praćeno političkom nesigurnošću i na evropskom Jugoistoku. Tome su u najvećoj meri doprinosile i sve snañnije manifestacije revizionizma u Mađarskoj, posle smene režima u kojoj je n? vlast došao žestoki nacionalist general Gembeš, kao i sve veća ratobornost Italije i njenog vođe Musolinija. Porast italijanskog uticaja na Dunavu (u Austriji i Mađarskoj, u kojima su sada na vlasti sedele garniture profašističke orijentacije) bio je oćevidan; Mađarska spoljna politika je bila sve aktivnija, i to u dva pravca prema Rimu i Berlinu. Na sve to došle su preteće izjave italijanskog diktatora. U oktobru 1932. on je u jednom govoru koji je držao u Torinu prvi put pustio u javnost ideju o "direktorijumu" četiri velike sile (Engleske, Francuske, Italije i Nemaćke), koji bi imao zadatak da donese "spas mira u Evropi". A mesec dana kasnije na naućnom kongresu "Volta" objasnio je kako bi se taj spas postigao: revizijom granica u Istoćnoj i Jugoistoćnoj Evropi, koja bi pored ostalog sadržala i: razbijanje Rumunije, oduzimanje delova jugoslovenske teritorije, stvaranje Podunavske federacije (naravno, "pod egidom Italije"), vraćanje Besarabije SSSRu i italijanskonemaćko povezivanje.

Ove izjave su veoma uznemirile zemlje Male Antante. Beneš, koji je u poćetku bio spokojan, ubrzo je shvatio svu ozbiljnost situacije, naroćito posle prihvatanja rezolucije o jednakim pravima Nemaćke na naoružanje, usvojene u decembru 1932. od strane Konferencije o ra

zoružanju. Ta odluka se i u Čekoslovačkoj, i u Jugoslaviji i u Rumuniji smatrala merom koja prethodi pokretanju teritorijalnih problema u Evropi. U sve tri države javila se spontana misao o neophodnosti preduzimanja koraka na jačanju Male Antante i demonstriranju njene snage. Tu misao je potvrdio vanredni sastanak ministara Male Antante, održan u decembru 1932. u Beogradu, koji je pružio punu podršku Jugoslaviji kao svojoj članici najugroženijoj imperijalističkim i revizionističkim težnjama Italije, Mađarske i Bugarske. Kad je u januaru 1933. izbila nova afera oko slanja italijanskog oružja Mađarskoj ("hirsberška afera"), vremena za odlaganje takvih koraka više nije bilo. Još drastičnije to je pokazao dolazak Adolfa Hitlera na položaj nemačkog kancelara. Beneš je tada i formalno podneo predlog da se stvori "nova" Mala Antanta, koji je rumunski ministar Titulesku svesrdno podržao. Na relaciji Prag-Bukurešt-Beograd razvijena je tada živa aktivnost, u kojoj su učestvovali i vladari Jugoslavije i Rumunije. U Ženevi je posle toga, 14-16. februara 1933, održan nov sastanak ministara inostranih poslova Male Antante, na kojem je usvojen njen novi statut. Tim statutom veza među članicama Male Antante je učvršćena: one nisu više mogle zaključivati međunarodne ugovore bez međusobne saglasnosti; osnovan je Stalni savet Male Antante, koji je kontinuirano pratio i rešavao aktuelna međunarodna pitanja od zajedničkog interesa. I ova promena bila je jedan od neposrednih političkih rezultata velike ekonomske krize i perturbacija koje je ona u međunarodnom životu izazvala. Mala Antanta se njome pripremala da dočeka period "Hitlerove Evrope".

II glava.

Razbijanje versajskog sistema 1933-1937.

1. HITLERIZAM NA MEĐUNARODNOJ SCENI

Dolazak Nacionalsocijalističke stranke na vlast u Nemačkoj (30. januar 1933) izgledao je mnogim savremenima u prvi mah kao lokalni nemački događaj. U stvari, bilo je sasvim drugačije. Ova krupna promena u unutrašnjoj politici Nemačke, do koje je došlo pod direktnim uticajem ekonomske i društvene krize kapitalističkog sistema, posebno zaoštrene u godinama 1929-1933, imaće dalekosežne posledice i na međunarodnom planu, isto kao što je i kriza iz koje je promena proistekla imala svetski karakter i razmere.

U međunarodnu politiku Hitler i nacionalsocijalisti su uneli jedan ekstremno imperijalistički program, zasnovan na divljem nacionalizmu, rasističkim i geopolitičkim teorijama i militarističkim tradicijama nemačke države. Cilj ovog agresivnog i osvajačkog programa nemačke buržoazije bio je da se, svim raspoloživim sredstvima i metodama, osigura potpuna dominacija Nemačke u Evropi, a preko ove i njeno vodeće mesto u svetu. Za ostvarivanje ovoga cilja vodstvo Trećeg Rajha će smatrati da su sva sredstva pogodna: od diplomatskih i ideološkopolitičkih do subverzivnih i vojnih. Zato će stupanje nacionalsocijalista na međunarodnu arenu označiti naglo zaoštavanje političke napetosti u svetu, pogoršavanje opšte internacionalne situacije, uvođenje do tada neuobičajenih ili rede upotrebljivanih

metoda saobraćanja među narodima i državama, kao i početak jedne nove trke u naoružavanju čije će razmere uoči izbijanja drugog svetskog rata prevazići sve ranije poznate primere. U sprovođenju svojih osnovnih zadataka spoljna politika nacističke Nemačke neće uvek ići direktnim i pravolinijskim putevima. Simultano ili sukcesivno, primenjivaće razna sredstva i metode. U njenom arsenalu biće

439

svega: krupnih miroljubivih reci, izjava i inicijativa, ideoloških mistifikacija, privrednih poduhvata sa javnim ili skrivenim političkim ciljevima, lažnih obećanja i garancija, opasnih aluzija, opomena i pretnji, riskantnih obmana, verolomstva i zastrašivanja, bezobzirnih nasilja, vojnih akcija i udara. Ne retko i ne na jednom mestu, upotrebiće hitlerovska mašina i na internacionalnom polju mere ordinarnog političkog banditizma, kojima se inače obilato služila u svojoj unutrašnjoj politici. A sve je to upotrebljavano i primenjivano s jedinom namerom: da se dosledno i što doslovni je ostvari osnovna koncepcija Hitlerovog osvajačkog programa, jasno formulisana i javno izneta u zloslutnoj knjizi Mein Kampf; koncepcija, koju su mnogi savremenici lako gubili iz vida suočeni sa cikcak linijom dnevne politike Trećeg Rajha. Potonjim proučavaocima nemačke spoljne politike u periodu 1933-1939. jasno se ukazuju tri faze u ostvarivanju nacističkog osvajačkog programa: faza ponovnog naoružavanja Nemačke i razbijanja sistema kolektivne bezbednosti; faza uključivanja u granice Trećeg Rajha većine teritorija nastanjenih Nemcima (stvaranje Deutsche Rauma); faza stvaranja Velikog Nemačkog Carstva i osvajanja "životnog prostora" (Lebensrauma). Svaka od ovih faza imala je svoja posebna obeležja i konkretne ciljeve, ali je od njih bivalo i privremenih taktičkih odstupanja da bi se preispitala sredstva akcije ili zavarali protivnici. Jedno od najomiljenijih i najsigurnijih sredstava nacionalsocijalističke politike u ostvarivanju konkretnih zadataka na međunarodnom planu bilo je skrivanje i zamagljivanje stvarnih i glavnih strateških ciljeva, obmanjivanje i uljuljkivanje, a zatim i izolovanje protivnika, pre nego što bi mu se naneo razorni udarac.

Bez obzira na sve taktičke poteze, nacistička Nemačka nije mogla skriti da joj je osnovni spoljnopolitički cilj idikalna promena postojećeg stanja u Evropi, a u daljoj perspektivi i u svetu. Najefikasniji otpor ostvarivanju takve namere očekivao se od ostalih velikih zemalja na lju štetu bi se te promene vršile: od velikih sila građane demokratije (Francuske, Engleske i SAD) i od prve zene socijalizma (SSSRa). Efikasan otpor ovih sila, međutim, dugo nije dolazio, i to je omogućilo zemljama fa

440

šističkih diktatura, koje će se međusobno tesno povezati, da dobiju dosta vremena za opremanje svoje politike snažnim vojnim, političkim i ekonomskim instrumentima. Zašto tih otpora nije bilo? Građanska društva demokratskih zemalja i sama su prolazila kroz ozbiljnu socijalnu i moralnopolitičku krizu, ili su bila vođena od konzervativnih političkih snaga, koje su u fašističkim zemljama gledale pogodno sredstvo za borbu protiv komunizma i "boljševičke opasnosti". To je sve oduzimalo zapadnoevropskim silama energiju i odlučnost ne samo u zaustavljanju fašističke agresivnosti, već ponekad i u zaštiti svojih vlastitih nacionalnih interesa. U SAD je politika izolacionizma i dalje držala ovu silu krajnje rezervisanom prema evropskim problemima, dok je SSSR u odlučnim trenucima sredinom

30ih godina, s jedne strane, bio odveć zaokupljen svojim unutrašnjim problemima (izgradnja zemlje, kolektivizacija, staljinske čistke), i s druge, prihvaćen je od strane kapitalističkih zemalja s najvećim podozrenjem i bez iskrene želje da se s njim saraduje u borbi protiv fašističke opasnosti.

Politika nacističke Nemačke je, dakle, određujući faktor u formiranju najvažnijih pravaca međunarodnih odnosa u periodu od 1933. do 1939. Zato 1933. godina predstavlja jedan od prelomnih datuma međunarodne politike u epohi između dva svetska rata. Ta godina, međutim, nije značajna samo zato što je u njoj započela "Hitlerova era". U njoj se zbilo još nekoliko krupnih pojava koje će obeležiti ovo razdoblje. Na Dalekom istoku tada će otpočeti širenje japanske agresije iz Mandžurije na druge delove Kine. U Sjedinjenim Američkim Državama na vlast će doći Ruzveltova administracija, koja će, uprkos mnogim snažnim otporima i zastojima, od 1937. otpočeti polaganu evoluciju s pozicija izolacionizma ka politici angažovanja protiv agresivnih zemalja. Za godine 1933-1937. mora se, međutim, konstatovati sledeća najvažnija činjenica: nasuprot agresivnim silama (Nemačkoj, Japanu i Italiji) stajale su inertna Francuska, politikom kratkovidnih "umirivača" blokirana Engleska, izolacionistički raspoložena Amerika i dejstvom spoljnih i unutrašnjih faktora paralisani SSSR.

441

2 pAKT ČETVORICE.

KRAH PREGOVORA O RAZORUŽANJU

U vreme Hitlerovog osvajanja vlasti u Nemačkoj i uporedo sa razgovorima o razoružanju pojavila se u evropskim diplomatskim krugovima jedna ideja koja je odmah snažno zaokupila pažnju javnosti. Reč je o Musolinijevoj inicijativi za stvaranje pakta četiri velike sile (Velike Britanije, Francuske, Nemačke i Italije), koje bi, poput nekakvog vrhovnog direktorijuma (sličnog "koncertu velikih sila" iz 19. veka), dobio pravo da preuređuje prilike u Evropi i da ih podešava svojim interesima. Jedan od glavnih ciljeva pakta četvorice bio bi zaštita kontinenta od boljševizma, izolacija SSSRa, a u daljoj perspektivi i njegova eventualna likvidacija. Ideju o tome paktu Musolini je prvi put saopštio u govoru održanom 23. oktobra 1932. Konkretniji projekt pakta on je izneo u martu 1933. u jednom dokumentu od šest tačaka. Prva tačka je određivala da je zadatak sporazuma očuvanje mira u svetu, ali je njegovu pravu suštinu otkrivala druga tačka, koja je predviđala mogućnost dogovorne revizije Versajskog i drugih međunarodnih ugovora kojom bi se prekrojila postojeća politička karta Evrope, pa i sveta. Taj bi dogovor bio postignut u krugu četiri evropske sile, razume se, na štetu manjih zemalja, a formalno bi, njihovom voljom i uticajima, bio sproveden i kroz Društvo naroda. Treći član Musolinijevog projekta je predviđao da će se Nemačkoj u svakom pogledu priznati "jednakost prava" sa ostalim članicama Pakta četvorice.

Čim je Musolinijev plan bio objavljen (u jesen 1932), tadašnja nemačka vlada ga je oduševljeno pozdravila, a kancelar Papen ga je nazvao "genijalnim", iako je odmah bilo jasno da je reč o tipičnom imperijalističkom sporazumu o ponovnoj deobi sveta, ili bar njegovih delova. Možda baš zato, i vlade Francuske i Velike Britanije pokazivale su da u načelu nemaju ništa protiv ovakve mogućnosti, naročito ako bi se njenom realizacijom obuzdao nemački nacionalizam, koji je iz dana u dan postajao sve opasniji. Ipak, one su se, a naročito Francuzi, plašile k*vu nagoveštenom preuređenju Evrope više izgubile nego što bi dobile. Pariz je, naime, znao da bi se to preuređenje moglo izvesti samo na štetu malih država koje

su iz prvog svetskog rata izašle kao pobjednice ili nasljednice razorenih carstava, u prvom redu Poljske, Čehoslovačke, Jugoslavije, Rumunije. A baš te zemlje smatrale su se najsigurnijim osloncem francuskog političkog sistema u Evropi i instrumentom njenog međunarodnog uticaja. Izdati ih značilo bi odreći se tih oslonaca i instrumenata, a to bi neizbežno vodilo i gubitku prestiža koji je Francuska uživala kao zaštitnik malih evropskih zemalja. Iz tih razloga Pariz nije prihvatio Musolinijevu ideju s takvim odobravanjem kao London, a još manje s oduševljenjem kao Berlin.

Male evropske države, koje su imale da budu prinete na žrtvu "velikoj četvorici", dočekale su, prirodno, italijansku inicijativu s dubokim negodovanjem. Mala Antanta je odlučno ustala protiv četvornog pakta, objavivši 25. marta 1933. deklaraciju u kojoj se kaže da niko nema pravo da raspolaže tuđim teritorijama i da izvrši jednostranu reviziju mirovnih ugovora. Rumunski ministar inostranih poslova Titulesku je i posebno skrenuo pažnju francuskoj vladi da je revizija mirovnih ugovora i postojećih granica nespojiva sa očuvanjem mira u svetu. Deklaraciji Male Antante uskoro su se pridružile Poljska i Belgija. Poljski ambasador u Parizu je, u aprilu 1933, predao francuskoj vladi memorandum o naoružavanju Nemačke, u kojem se protiv ovakvog narušavanja Versajskog ugovora tražila oružana intervencija. Francuska je otklonila ovaj poljski zahtev, ali se u osnovi slagala s protestima svojih saveznika protiv četvornog pakta. Pozivajući se baš na te proteste, Daladjeova vlada je zatražila od Musolinija da u svoj predlog Pakta četvorice unese izmene koje bi se sastojale u tome što bi se sporazum između četiri sile pozivao ne samo na čl. 19. Pakta o Društvu naroda, koji dopušta reviziju postojećih ugovora, već i na članove 10. i 16, koji garantuju prava država članica Društva. Britanci, kojima nisu toliko bile potrebne male evropske zemlje, ipak nisu uskratili podršku Daladjeu, ali su nastojali da odigraju posredničku ulogu između Pariza i Rima. Da bi poduprla francuski otpor pritiscima iz Rima i Londona, Mala Antanta je 13. maja objavila novu izjavu u kojoj izražava rešenost da svim sredstvima brani Pakt o Društvu naroda.

Iako su francuski zahtevi jako modifikovali italijanski predlog o Paktu četvorice, Rim ih je prihvatio, nadajući se da će u paktu, kad jednom bude zaključen, Francuska kad tad biti nadmudrena i pridobijena za reviziju mirovnih ugovora. Tako je 7. juna 1933. taj pakt bio potpisan s rokom trajanja od deset godina. U njega su unete pomenute francuske modifikacije, a posebno je istaknuto da za svaku teritorijalnu promenu u Evropi prethodnu saglasnost mora dati Savet Društva naroda. Uz sve to, francuska vlada je u notama upućenim 7. i 8. juna članicama Male Antante i Poljskoj tumačila da pomenuti pakt ni u jednoj pojedinosti ne menja njenu politiku i da će se o svakoj eventualnoj promeni granica u Evropi Društvo naroda morati prethodno jednoglasno složiti, podrazumevajući i saglasnost zainteresovanih zemalja. Ovo nije bilo ništa drugo do posredno dezavuisanje tek potpisanog pakta. I prepotentni Duće je odmah shvatio da je izigran i da je njegov Pakt učetvoro, od kojeg je toliko očekivao, mrtvorodenče. U velikom ogorčenju, koje je izvesno vreme s najvećom mukom skrivao, on će 31. decembra 1933. napisati u jednom članku: "Neuspeh revizije putem sporazuma četvorice znači da će njegovo veličanstvo top morati da progovori."

Neuspeh Četvornog pakta nije ni najmanje ožalostio Adolfa Hitlera. Štaviše, pomogao mu je da izvede svoj plan o konačnom odbacivanju anglofrancuskih projekata za razoružanje i da pri tom, pred nemačkom javnošću, odgovornost prebaci na protivničku stranu. Pregovori o ovim pitanjima nastavljeni su 9. oktobra 1933. u Ženevi. Atmosfera je bila veoma mučna, jer su upravo bile stigle vesti o surovom progonu Jevreja u Nemačkoj. Uz to, još su odjekivali glasovi međusobnih optužbi velikih sila sa jovanice 14. skupštine Društva naroda, koja je bila otsrena 26. septembra. I samo što je nastavak Konferen?Je, ° razoružanju otpočeo Hitler je, 12. oktobra, bez ikakve prethodne najave i bez traženja povoda, telegrafi obavestio njenog predsednika Hendersona da NemačKa napušta pregovore. Sedam dana kasnije, 19. oktobra,

444

Nemačka je istupila i iz članstva Društva naroda, s Hitlerovim obrazloženjem da Nemci više ne prihvata ju da budu tretirani kao "narod drugog reda". Za ova dva krupna spoljnopolitička poteza Hitler će 12. novembra, na plebiscitu koji je sproveo, dobiti podršku 95posto nemačkih glasača.

Nemački Firer je, naravno, znao da je svojim naglim ispoljavanjem netrpeljivosti mogao opasno iritirati svetsku javnost i diplomatiju. Otuda je pribegao taktici privijanja obloga na uboj, kojom će se i ubuduće rado služiti. Već 24. novembra sam je dao inicijativu za nastavljanje pregovora o razoružanju, ali ne pod okriljem Društva naroda, već direktno između Nemačke i ostalih velikih sila. Kao osnova za pregovaranje trebalo je da posluži plan koji je Hitlerov ministar inostranih poslova fon Nojrat toga dana izdiktirao francuskom ambasadoru Andre FransaPonseu. Plan se sastojao u tome da sve velike sile smanje svoje suvozemne armije na po 300.000 vojnika, računajući tu i kolonijalne trupe, da ograniče artiljeriju do kalibra od 155 milimetara, a oklopne jedinice do kola od 6 tona, da se odreknu hemijskog i bakteriološkog oružja, kao i bombardovanja naseljenih mesta. Prihvatanje ovih predloga sledilo bi zaključivanje desetogodišnjeg ugovora o nenapadanju između Nemačke i njenih suseda. Ove predloge Hitler je propratio patetičnom izjavom da je jednodušna želja "nacionalsocijalističke Nemačke za sva vremena uništiti neprijateljstvo između Nemačke i Francuske".

Prvog januara 1934. Francuzi su na nemačke predloge odgovorili hladno i tvrdo: pregovori o razoružanju se mogu nastaviti samo u Ženevi, pošto se Nemačka vrati u Društvo naroda; kolonijalne trupe se ne mogu računati u efektivne francuske armije koji bi trebalo da se izjednače sa nemačkom vojskom. Na ovaj odgovor nemačka vlada je izjavila da njen povratak u Društvo naroda ne dolazi u obzir i da se pregovori mogu voditi samo u direktnim kontaktima između zainteresovanih vlada. Baš tada, 6. februara 1934, u Parizu je došlo do krvavih nacionalističkih demonstracija i oštre političke krize koja je na vlast dovela desničarski Dumergov kabinet, sa Lujom Bartuom kao ministrom inostranih poslova. Strahujući da će to uništiti i poslednju nadu u uspeh pregovora

445

0   razoružanju, britanska vlada je rešila da posreduje no
vini kompromisnim predlozima na bazi već odbačenog

Mekdonaldovog plana. Sa ovim predlozima engleski diplomati su se rastrčali po evropskim prestonicama, a Mussolini im je najednom pružio svesrdnu podršku. Francuska vlada se kolebala: Bartu i FransaPonse, koji je doputovao na konsultovanja u Pariz, naginjali su prihvatanju britanskih predloga; Dumerg i Tardje su se odlučno protivili. Oni su verovali da je Hitlerov režim na izdisaju i da mu zato ne treba davati podršku jednim spoljnopolitičkim uspehom. Stvar treba odlagati do Hitlerovog pada i onda pregovore o razoružanju obnoviti s njegovim naslednikom, koji može biti samo pomirljiviji i mekši. To je bio "račun bez krčmara", ali je u francuskoj vladi odneo prevagu, te je ona 17. aprila 1934. objavila "svećanu izjavu" kojom odbija da "legalizuje ponovno nemačko naoružavanje". Smatrajući dalje pregovore nekorisnim, "Francuska će ubuduće sopstvenim sredstvima osiguravati svoju bezbednost" kaže se na kraju izjave.

Krah pregovora o razoružanju bio je potpun, baš kao i Hitlerov uspeh. On ne samo što je dobio raskid koji je želeo, već je za to mogao i da svu krivicu prebaci na Francusku. A Francuzi su se, slično kao 1870, uljuljkivali iluzijama o svojoj nedostižnoj vojnoj premoći nad Nemačcima. "Videćemo koliko će vremena biti potrebno Nemačkoj da skupi 20 milijardi, koje smo mi uložili u našu armiju" izjavljivao je francuski načelnik Generalštaba. Nije ni slutio kako će Nemačka lako i brzo prevazići tu sumu.

1 NEMAČKOPOLJSKI UGOVOR. POKUŠAJ NACISTIČKOG UDARA U AUSTRIJI
Istovremeno s prvim Hitlerovim uspehom u slabljeu versajskog sistema (ponovno naoružavanje Nemačke) psao je i drugi Nemačkopoljski ugovor o nenapadaju, koji je potpisan 26. januara 1934. Sam po sebi ovaj ugovor ni u političkom ni u vojnom smislu nije značio niti je bio uperen protiv bilo koga, posebno ne

446

protiv Francuske. Ipak, njegovo psihološko dejstvo bilo je veoma snažno. Nemačkopoljski ugovor je bio rezultat nepoverenja koje se u Varšavi javilo prema Francuskoj i Engleskoj u vreme pregovora oko Pakta četvorice. Iako je taj pakt propao već na samom startu, a Francuska dala garanciju svojim istočnim saveznicima, Poljaci su ostali uznemireni i podozrivi. Njihovo podozrenje je još više poraslo kad je francuska vlada, u decembru 1933, odbila poljski tajni predlog o preventivnoj akciji protiv Hitlerove vlade u Nemačkoj. Poljaci su se tada okrenuli prema svom najopasnijem susedu, tražeći od njega garanciju dobrosusedskih odnosa. Hitler je ovaj zahtev oberučke prihvatio, osetivši da je to prilika za labavljenje francuskopoljskih veza i čitavog francuskog sistema evropske bezbednosti. Između nemačke i poljske vlade povedeni su intenzivni pregovori u najvećoj tajnosti. Rumunska vlada je naslutila da se na poljskonemačkoj relaciji nešto događa, pa je u Varšavi o tome zatražila informaciju, jer je na to kao saveznik Poljske imala pravo. Iz Varšave su joj odgovorili da se sa Nemačkom ne vode nikakvi pregovori. Nepun mesec dana kasnije poljski ministar inostranih poslova, pukovnik Bek, desna ruka generala Pilsudskog, potpisao je s nemačkim funkcionerima ugovor o prijateljstvu i nenapadanju, kojim su se dve strane odricale od upotrebe sile u međusobnim odnosima i obavezivale na poštovanje BrijanKelogovog pakta i na sporazumno rešavanje svih spornih pitanja. Ugovor je potpisan na deset godina, a po isteku toga roka mogao se i produžiti.

Nemačkopoljski ugovor je proizveo jak utisak u celoj Evropi, kao jedan od prvih velikih uspeha Hitlerove nacionalsocijalističke vlade na međunarodnom planu. S najvećom zlovoljom dočekali su ga Francuzi, gledajući u njemu svoj poraz i odmetanje jednog od najpouzdanijih saveznika.

Gajeći izuzetno poštovanje i uvažavanje prema Benitu Musoliniju, kao svom uzoru, Hitler se nadao da će

447

s njim lako naći zajednički jezik u složenom radu na reviziji postojećih političkih prilika i granica u Evropi. Nakon zaključenja ugovora s Poljskom, kojim je garantovao važeće ugovore, Hitler je požurio da potraži s italijanskim diktatorom način kako da ih što pre poruši. Međutim, na putu njihovog sporazume van ja isprečio se težak problem Austrije.

Celo područje srednjeg Podunavlja Musolini je voleo da zamišlja kao zonu italijanskog ekonomskog i političkog uticaja. Godine 1933. on je pravio planove da oko Italije stvara grupu satelitskih zemalja, u koju bi ušle Austrija, Mađarska i delovi rasturene Jugoslavije ("nezavisna" Hrvatska). Te zemlje bi predstavljale "evropski Hinterland Italije". Za ostvarivanje ovih planova Musolini se počeo oslanjati na određene političke krugove u svakoj od ovih zemalja. Iz Jugoslavije počeo je okupljati ekstremno nacionalističku (ustašku) emigraciju iz Hrvatske, dok je u Austriji uhvatio vezu, šaljući joj i finansijsku pomoć, sa profašističkom organizacijom Hajmver, kojoj je na čelu bio grof Štarenberg. Ova desničarska organizacija okupljala je one političke snage koje su bile sklone primeni diktature musolinijevskog tipa i u Austriji. Prema Mađarskoj fašistička Italija je nastupala legalnim sredstvima državne politike, podstičući vazda revizionističke i nacionalističke težnje njene vlade i njene buržoaske javnosti.

Musolinijeva aktivna politika u Podunavlju dala je izvesnih rezultata. Uz Mađarskoitalijanski ugovor iz 1927, u martu 1934. došlo je u Rimu do potpisivanja protokola p tripartitnoj privrednoj saradnji između Italije, Austrije i Mađarske, koji je bio posebno povoljan za Austrijance. To je bilo učinjeno u cilju što čvršćeg vezivanja Austrije za Italiju. Pored privredne saradnje, Rimski protokol je predviđao i redovna politička konsultovanja između triju vlada, radi usaglašavanja spoljnopolitičkih stavova i akcija.

Nasuprot Musoliniju, Hitler je na Austriju gledao ao na područje isključivog nemačkog uticaja, jer je ovu nlju smatrao integralnim delom nemačke nacionalne jednice. Odmah po dolasku na vlast nacionalsocijalisti J otpočeli, nešto tajnu, nešto javnu, saradnju sa onom

448

grupom austrijskih desničara i nacionalista koja se okupljala oko pronacističke organizacija Štalhelm. Hitlerov ministar pravde dr Frank je već u maju 1933. učinio službenu posetu austrijskim nacistima. Kao ni Musolinijeve, tako se ni Hitlerove ambicije u ovom delu Evrope nisu zadržavale samo na Austriji. I on je želeo celo Podunavlje i bar delove Balkana kao poprište nemačke, najpre privredne, a zatim političke, ekspanzije. Rođene još u periodu

Vajmarske Republike, u Trećem Rajhu su se vrlo brzo razvile i postale zvanični politički stav ideje o Jugoistočnoj Evropi kao jedinstvenom, "dopunskom" privrednom području Nemačke koje bi se uključilo u njeno veliko "nezvanično privredno carstvo". Stvaranje takvog područja diktirale su sve veće potrebe nemačke ratne privrede za agrarnim, rudarskim i šumskim proizvodima, kao i drugim sirovinama, koje je evropski Jugoistok obilato nudio. Uz to, ovo je područje moglo poslužiti i kao široko tržište za nemačku industrijsku robu, a i kao polje investiranja nemačkog novčanog kapitala.

Od privrednih interesa i inicijativa nacisti nikad nisu odvajali političke ciljeve, pa se u vodećim krugovima Trećeg Rajha gledalo na Podunavlje i Balkan kao na poprište kombinovane privrednopolitičke aktivnosti Nemačke. Iz tih razloga, u osnovi italijanskonemačkih odnosa stajace od samog početka suprotnosti interesa na Jugoistoku Evrope. Kad zato dođe vreme, potrebe političke saradnje će dovesti do podele uticajnih sfera, uglavnom u korist Nemačke, ali su 1933/1934. godine interesi Italije i Nemačke u ovom području bili najžešće suprotstavljeni. U Berlinu se smatralo da Italija, ako želi nemačko prijateljstvo, ima da napusti svoje planove na Dunavu i da okrene pravce ekspanzije prema Jadranu i Mediteranu u celini. Međutim, i sami pokušaji s nemačke strane da se 1933, prilikom Rozenbergove i Geringove posete Rimu, o tome povedu razgovori naišli su na odlučan otpor Italijana. Italijanski fašisti još nisu bili spremni na popuštanje nemačkim nacionalsocijalistima. Zato je Musolini, uskoro posle ovih rimskih razgovora, udesio susret sa austrijskim kancelarom Dolfusom, posle kojeg je 19. avgusta 1933. objavljeno zvanično saopštenje u kojem se kaže da je postignuta "puna saglasnost dveju strana u pitanju nezavisnosti Austrije". Dolfus je još iz

449

javio da sada "Austrija ima prijatelja na kojeg može da računa".

Osećajući svu dubinu suprotnih interesa koja postoji između njihovih zemalja, dvojica diktatora su odlučila da se lično susretnu i pokušaju da nađu puteve međusobnog poravnanja. Taj prvi susret Hitlera i Musolinija odigrao se u Italiji u zamku Stra i u Veneciji, sredinom juna 1934, a cilj mu je bio podela interesnih sfera između dveju fašističkih zemalja. Susret je, međutim, od samog početka bio hladan i neprijatan. Odeven u svećanu generalsku uniformu, bogato ukrašen i iskićen, Musolini je dočekao Hitlera nadmeno i uzdržano. Pogrešno instruisan od svog ambasadora u Rimu, Hitler je doputovao u običnom kišnom mantilu i pored veleplepnog Dučea izgledao veoma skromno, zbog čega se celo vreme nelagodno osećao. Kada se, sićušan i neugledan, pojavio na vratima vagona, razočarani Musolini je došapnuo svome ađutantu: "Non mi piace" ("Ne dopada mi se"). Taj utisak nije se popravio ni tokom razgovora, pa je posle rastanka sa Hitlerom Duče zaključio: "Neki brbljivi monah". Ni u političkom pogledu sastanak nije doveo ni do čega. Diktatori se ništa nisu dogovorili (postoji čak pretpostavka da se prilikom razgovora, koji je vođen na nemačkom jeziku, bukvalno nisu razumeli) i svaki je ostao na svojim gledištima.

Uskoro posle susreta u Stra i Veneciji u Nemačkoj je došlo do krvavog obračuna među samim nacistima ("noć dugih noževa" 30. juna 1934), u kojima je Hitler brutalno eliminisao sve opozicione snage u svojoj partiji. Nasuprot očekivanju mnogih državnika, među kojima i Musolinija, da će ovaj obračun oslabiti Hitlera i odneti ga sa vlasti, ovo drastično čišćenje Nacionalsocijalističke stranke ojačalo je njegove pozicije. Osetivši samopouzdanje, neki

nacistički vođi, možda i bez Hitlerovog znanja, organizovali su, preko austrijskih nacista, puč i ubistvo austrijskog kancelara Dolfusa s ciljem da se izvrši priključenje Austrije Nemačkoj.

Puč u Beču bio je logična posledica naglog porasta

antištokavskih aktivnosti u Austriji od početka 1933. Ta akcija je izazvala i jedan neuspeli demarš Francuske, Velike Britanije i Italije kod austrijske vlade. Pripadnik Katoličke stranke, kancelar Dolfus je, među

29

450

tim, sve svoje snage koncentrisao na borbu protiv radničkog pokreta, koji je u godinama ekonomske krize bio takođe veoma ojačan i radikalizovan. Ova borba je dostigla vrhunac u januaru 1934, kad su radnički nemiri u Beču i nekim drugim gradovima ugušeni u krvi, oružanom intervencijom vojske i policije. Ali vrlo brzo posle ovih događaja Dolfus je imao prilike da se trgne i da uvidi s koje strane dolazi najneposrednija opasnost po austrijsku nezavisnost. Bilo je to 17. februara 1934, kad su nacisti izvršili prvi, neuspeli, atentat na njega. Nešto stroži je mere preduzete tada prema nacistima biće prekasne bar što se tiče samog Dolfusa.

Organizovana i pripremljena u Nemačkoj, jedna grupa od 150 austrijskih nacista je 25. jula 1934. upala u rezidenciju kancelara Dolfusa, smrtno ga ranila i, dok se on još borio s dušom, zatražila od njega zvaničnu ostavku na položaj šefa vlade. Poslednjim naporom volje Dolfus je odbio da potpiše ovaj dokument, i dok su nacisti gubili vreme oko kancelara, koji je umirao, predsednik republike Miklas je za novog premijera imenovao katolika Šušniga, koji je odmah počeo da mobilizuje policijske snage protiv nacista. Efikasnu pomoć mu je u tome pružio ataše za štampu italijanske ambasade u Beču. Po nalogu Musolinija, koji je kipteo od besa kad je čuo šta se u Austriji radi, on je pozvao Štarenbergov Hajmver i s njim okupirao bečku telefonsku centralu, prekinuvši tako vezu austrijskih nacista sa svojim naredbodavcima u Nemačkoj. Opoljeni i izolovani, pučisti su bili primorani da se predaju.

Ogorčeni Musolini je odmah uputio dve italijanske alpske divizije na granicu prema Brenneru. Protiv pokušaja puča reagovala su i Francuska i Engleska, ali znatno blaže od Italije. One će, ipak, 27. septembra, zajedno sa Italijom, objaviti deklaraciju o neophodnosti očuvanja austrijske nezavisnosti. Suočen sa ovako jednodušnim otporom ostalih sila, a naročito svog uzora Musolinija, Hitler je, svestan vojne nespremnosti Nemačke, morao da odstupi. Vlada Trećeg Rajha je dezavuisala puč u Beču i čak opozvala otuda svog ambasadora, zamenivši ga dotadašnjim vicekancelarom, dobrim katolikom Francom fon Papenom, koji je dobio zadatak da ublaži nepo

OJ)

451

voljan utisak nemačkog učešća u ubistvu kancelara Dolfusa i ataka na nezavisnost Austrije. Jedna pojava došla je do izražaja ovom prilikom kao opasan simptom, a uočili su je Hitler i Musolini. Zapadne demokratije prilikom ove prve izrazito agresivne i čak banditske akcije nemačkih fašista na međunarodnoj sceni nisu ispoljile spremnost da zaprete vojnim merama ili drugim sličnim sankcijama. To je učinila samo Italija. Oba diktatora će iz toga izvući pouke: protiv "trulih demokratija" se može kockati, pogotovu ako bi fašističke zemlje nastupale složne i ujedinjene.

4. BARTUOV PROJEKAT ISTOČNOG PAKTA

Do 1930. francuskosovjetski odnosi su, iz poznatih razloga, ostali rđavi. Tek tada su se počeli popravljati. Razgovori vođeni između Brijana i Litvinova u Ženevi, u maju 1931, imali su zadatak da unaprede privrednu saradnju između dve zemlje i da eventualno pripreme teren za zaključenje francuskosovjetskog ugovora o nenapadanju, poput onoga koji su Sovjeti potpisali sa Nemačkom 1926. Ovi su pregovori tekli sporo i sa zastojećima, ali su ipak doneli rezultate, zahvaljujući politici "mirovne ofanzive", koju je sovjetska vlada vodila od 1929. Najvažniji rezultat je bio Sovjetskofrancuski ugovor o nenapadanju, potpisan 29. novembra 1932.

Ugovor je, pored ostalog, predviđao da sile potpisnice neće učestvovati ni u kakvom savezu koji bi bio uperen protiv jedne od njih. Isto tako, one se obavezuju da će obustaviti međusobnu neprijateljsku propagandu i da će se u svakoj prilici uzdržavati od mešanja u unutrašnje poslove svoga partnera.

Ovaj ugovor i naglo hlađenje sovjetskoNemačkih odlosa posle dolaska Hitlera na vlast otvorili su put daljem

ižavanju Pariza i Moskve. Tokom 1933. to se ispoljilo u nizu detalja i manjih međusobnih pažnji između rancuza i Rusa (saradnja na Konferenciji za razoružanje, razmena vojnih atašea, poseta Litvinova Parizu, a tnoa Moskvi), da bi 11. januara 1934. bio potpisan Frankosovjetski trgovinski ugovor. U Francuskoj je tada ^ovladala i ideja o prijemu SSSRa u Društvo naroda, e*i njeni vojni krugovi (maršal Peten, generali Vegan

29*

452

i Gamlen) već su pomišljali i na sovjetskofrancuski ugovor o savezu.

U tako povoljnoj atmosferi odnosa sa SSSRom, uz istovremeni porast nemačke opasnosti, francuski ministar inostranih poslova Luj Bartu se setio ideje o zaključenju tzv. Istočnog pakta, koja se bila pojavila u francuskosovjetskoj razmeni mišljenja (između PolBonkura i Litvinova) krajem 1933. Po Bartuovom mišljenju, koje je bilo blisko sovjetskom, ugovor bi se bazirao na principima kolektivne bezbednosti. Njegovu osnovicu bi činio francuskosovjetski pakt, kojem bi se pridružile i druge, manje istočnoevropske zemlje: Poljska, Finska, Čehoslovačka, Letonija, Litvanija i Estonija. U principu, u pakt bi se mogla uključiti i Nemačka, ali je bilo malo nade da će se ona na to privoleti. Sve bi učesnice ugovora svojim partnerima garantovale bezbednost i neposrednu pomoć u slučaju da neka od njih postane žrtva agresije. Ova ideja je pokazivala da je konzervativac i antikomunist Bartu dobro razumeo opasnost koja Francuskoj pretila od nacističke Nemačke i da je ideološke motive kojima se do sada inspirisao potisnuo u drugi plan.

Da bi realizovao svoje namere, Bartu je u aprilu 1934. putovao u Poljsku, a u maju je o Istočnom paktu vodio iscrpne razgovore sa Litvinovom u Ženevi. Na bazi dogovora postignutih tom prilikom sovjetsko Ministarstvo inostranih poslova je krajem juna izradilo i uputilo u Pariz projekt "Istočnog pakta", sa kojim je Bartu u julu 1934. putovao u London, da bi mu kod kabineta Sent Džemsa izdejstvovao podršku. Takvu podršku je i dobio, ali uz dosta rezervi i engleske uzdržljivosti, koja je bila već poznata kad su u pitanju bili problemi Istočne Evrope.

Karakter Istočnog pakta, kako ga je zamišljao Bartu, imao je da zavisi od toga koje će zemlje u njemu učestvovati. Pošto su u septembru takvo učešće odbile Nemačka (neće nikakvu saradnju sa SSSRom) i Poljska (ne dopušta prelazak bilo čijih trupa preko svoje teritorije), a zatim i Finska, Estonija, Letonija i Litvanija, ostalo je da o zaključenju ugovora pregovaraju

SSSR, Francuska i Čehoslovačka. Bilo je jasno da sada reč može biti samo o jednom ugovoru o savezu protiv eventualne nemačke agresije .

453

Radi stvaranja što povoljnije atmosfere za zaključivanje ovog ugovora, francuska vlada se založila za prijem SSSRa u Društvo naroda. Rezultat toga zalaganja bio je telegrafski poziv Skupštine Društva naroda vladi SSSRa od 15 septembra 1934. da uputi svog predstavnika na nieno zasedanje. Tri dana docnije Skupština je sa 39 prema 3 glasa donela odluku o prijemu SSSRa u Društvo naroda i o stvaranju stalnog mesta u Savetu Društva za njegovog delegata. Još pre toga poboljšavanju položaja i povećavanju međunarodnog ugleda Sovjetskog Saveza doprinelo je i njegovo priznavanje od strane Sjedinjenih Američkih Država. Realizujući jednu od važnih tačaka Ruzveltovog spoljnopolitičkog programa, vlada SAD je službeno priznala SSSR i s njim u novembru 1933. uspostavila redovne diplomatske odnose. Tokom 1934. SSSR je uspostavio normalne odnose i sa više drugih evropskih zemalja: Mađarskom, Čehoslovačkom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom.

Napor Bartua da se potpiše ugovor sa Sovjetskim Savezom ostao je za izvesno vreme bez rezultata. Luj Bartu je pao 9. oktobra 1934. kao druga žrtva ustaškog atentata na jugoslovenskog kralja u Marseju. Njegov naslednik na Ke d'Orseju Pjer Laval napustio je Bartuove ideje o saradnji sa SSSRom, povodeći se za svojim nepomirljivim antikomunističkim osećanjima.

Ali, ako je Sovjetskom Savezu bio neprijatelj, Laval ni Engleskoj nije bio prijatelj. U koristi od saveza s njom nije verovao niti se u njenu snagu pouzdavao. Najbolji put da se Francuskoj garantu je bezbednost on je video u zadobijanju poverenja fašističkih diktatora. Način da f.e .to Postigne i da se Francuska približi Hitleru i Musoliniju bio bi da se izađe u susret onim njihovim željama ambicijama čije bi ispunjavanje odvratilo oštricu nemačke i italijanske agresivnosti od Zapadne Evrope.

5 SARKSKI PLEBISCIT

Sarsko pitanje je bilo jedno od prvih poprišta fran , °."nemačkih odnosa na kojem je Laval pokazao po PUS jivost prema hitlerovskoj Nemačkoj. Odredbama *sajskog ugovora u Saru je za januar 1935. bilo pred

454

viđeno narodno izjašnjanje o jednoj od tri moguće varijante buduće sudbine ove oblasti: vraćanje Nemačkoj, priključivanje Francuskoj, ili produžavanje statusa teritorije pod upravom Društva naroda. Pokušaj da se problem Sara REŠI bez plebiscita, direktnim francuskonemačkim sporazumom, učinjen 1930, nije dao rezultata. Hitler je posle dolaska na vlast često voleo da ponavlja kako je sarsko pitanje poslednji nerešen problem francuskonemačkih odnosa. Njegovim skidanjem s dnevnog reda ukloniće se svi izvori nesporazuma između dva velika suseda.

U samom Saru, kako se plebiscit približavao, tako je rasla politička temperatura, i sve je jasnije dolazilo do izražaja raspoloženje većine stanovništva za vraćanje u krilo Nemačke. U cilju vođenja i koordiniranja propagande u ovom pravcu, sve sarske političke partije bile su još oko 1930. stvorile Ujedinjeni front. Dolazak nacista na vlast, međutim, izazvao je neka pomeranja i promene u raspoloženju sarskih Nemaca. Većinu sarskog stanovništva činili su katolici, a katolička crkva je bila prilično uznemirena i u neizvesnosti zbog nacističke verske politike. S druge strane, sarski socijalisti i komunisti nisu krili svoje otvoreno neprijateljstvo

prema hitlerizmu, koji je u samoj Nemačkoj gonio Komunističku i Socijaldemokratsku partiju na najbrutalniji način.

Međutim, Hitler se vrlo brzo pobrinuo da u samom Saru efikasno parira i katoličkoj i komunističkosocijaldemokratskoj propagandi. Nacističke organizacije se brzo stvaraju u ovoj oblasti, preuzimaju u svoje ruke dva najuticajnija sarska lista (Saarbrucker Zeitung i Saarbrucker Landeszeitung), formiraju svoje "tajne" naoružane odrede i počinju sa terorističkom akcijom protiv demokratskih organizacija (Ujedinjenog fronta, socijaldemokrata i komunista) i antifašističkih listova (Volksstimme i Deutsch Freiheit). Pod udarcima fašista, iznutra i spolja, demokratski Ujedinjeni front se raspada, a zamenjuje ga nacionalistički i profašistički Nemački front (Deutsche Front). Ovom frontu priključuje se i znatan deo katolika.

Pošto je već mnogo pre plebiscita postalo jasno da će u Saru samo neznatna manjina građana biti za priključivanje ove oblasti Francuskoj, osnovno pitanje se izražavalo u dilemi: vraćanje Sara Nemačkoj ili prođu

455

žavanje postojećeg statusa. Prežalivši najpovoljniju mogućnost da dobiju Sar, Francuzi su se opredelili za status auo, tj. za upravu Društva naroda nad Sarom, koja je, opet, Francuskoj bila od najveće koristi. Za Nemačku, međutim, ni jedno drugo rešenje, osim vraćanja Sara "majci domovini", nije dolazilo u obzir. "Nemačka se nikad neće odreći Sara, niti Sar Nemačke" izjavio je Hitler u jednom govoru, održanom u avgustu 1933.

Da bi obezbedio povoljan rezultat plebiscita, Hitler je uz pomoć sarskih fašista, organizovao besnu agitaciju, štedro finansiranu i rukovođenu iz samog Berlina. U toj agitaciji sva sredstva su bila dobra i u njihovoj primeni se bez ikakvih obzira gazila legalnost i sloboda građana. Uz političke mitinge, masovna "turistička" putovanja u Nemačku, svećana defilea, propagandu putem štampe i radija, organizovane su i razne forme političkog nasilja: prebijanje protivnika, kidnapovanje, otvaranje pošte, upadi nemačke policije prilikom progona antifašista na teritoriju Sara, itd. Svaki pokušaj sarskih vlasti da se silom suprotstave ovim aktima političkog banditizma, praćen je paklenom drekom sa nemačke strane: Gebelsova propagandna mašinerija je na sav glas osuđivala "terorizam" sarskih vlasti protiv nemačkih patriota. Nemačku propagandu pomagali su najviši nacistički funkcioneri. Hitler je tvrdio da nikakav plebiscit nije potreban, jer je nemački narod u Saru jednodušan u svojoj rešenosti da se vrati u krilo otadžbine; njegov ministar spoljnih poslova fon Noj rat uložio je u februaru 1934. zvaničan protest protiv prisustva nemačkih emigranata antifašista u Sarskoj oblasti. Nasuprot ovako žestokoj i dobrim delom ilegalnoj agitaciji Nemačke, stajale su evropske zemlje gotovo ne zainteresovane za prilike u Saru. Među njima je na prorn mestu bila Francuska. Jednom pomirena sa neizbežošću da izgubi ovu oblast, ona se indiferentno ponašala prema fašističkom teroru i pritisku koji je u Saru rastao iz dana u dan.

J takvim uslovima Savet Društva naroda je, u junu 1934, imenovao Komisiju trojice, koja je imala zadatak organizuje i kontroliše sprovođenje plebiscita. Više ornne radi nego sa nekom stvarnom namerom, Francuza je predložila Nemačkoj da potpiše sporazum o uzdr

žavanju od svakog pritiska na sarske birače. Krajnje drsko i bestidno nacistička vlada Nemačke je takav sporazum i potpisala. Pa i ovaj sporazum nije bio dovoljan Nemačkoj. Ona je od Pjera Lavalala (čija je parola bila "Sar ne вреди franuskonemačkog rata") isposlovala u novembru 1934. novi sporazum o Saru. Za sumu od 900 miliona franaka, kojom se Nemačka obavezala da će obešteti francuske poverioce u sarskim rudnicima i na železnicama, fašisti su dobili gotovo neograničeno pravo da organizuju političku propagandu u ovoj oblasti. I bez ovih mera fašističkog terora stanovništvo Sara bi verovatno na plebiscitu izglasalo vraćanje svoje oblasti Nemačkoj. No taj teror, atmosfera pogroma i opšteg straha koju su fašisti ovde stvorili učinili su da se 13. januara 1935. na plebiscitu oko 90 posto glasača izjasnilo za vraćanje Sara Nemačkoj. Od 528.000 glasača na ovaj način se opredililo oko 477.000. Za status quo se izjasnilo 46.600 glasača, a za pripajanje Francuskoj samo 2.100. Na osnovu ovih rezultata, Savet Društva naroda je 27. januara 1935. doneo odluku o predaji Sara Nemačkoj 1. marta iste godine. Hitler je tim povodom svečano i patetično izjavio da Nemačka prema Francuskoj nema više nikakvih teritorijalnih zahteva.

6. FRANCUSKOITALIJANSKI UGOVOR 1935. GODINE

Dolazeći na položaj ministra inostranih poslova u oktobru 1934, Laval je izjavio da će mu prva briga biti sređivanje odnosa sa Nemačkom i Italijom. Pošto je u ime toga "sređivanja" pokazao popustljivost prema Nemačkoj u Saru, sledeći korak istog karaktera učinio je prema Italiji.

Spremajući svoj veliki kolonijalni poduhvat protiv Etiopije, Musolini je želeo da se u Evropi obezbedi sa dve strane: od Francuske i od eventualnog novog nemačkog posezanja za Austrijom. U tom cilju, u drugoj polovini 1934, počeo je koketiranje sa Parizom. Laval je odmah prihvatio Dučeove ljubazne poglede. Posle nekoliko slatkorečivih izjava koje je razmenio sa Musolinijem on je, prvih dana januara 1935, otputovao u Rim "da učvrsti

prijateljstvo" između Francuske i Italije. Tamo je, u vili Farneze, 7. januara 1935. potpisao Francuskoitalijanski ugovor kojim se Francuska obavezala da svome, vazda gladnom susedu ustupi tri manje značajne kolonijalne teritorije: 114.000 kvadratnih kilometara tuniske pustinje, 800 km eritrejske teritorije i strategijsko ostrvo Dumevija u moreuzu BabelMandeb. Uz to, Italiji je obećano i učešće u francuskoj koncesiji za izgradnju pruge Džibu

tj Adis Abeba. Zauzvrat, Italija se odrekla ugovora iz 1896. koji je garantovao povlašćeni položaj njenih građana i kolonista u Tunisu, pod uslovom da im se oduzimanje povlastica izvrši postepeno i progresivno tek u periodu 1945-1965. Najzad, dve strane su se obavezale da će se konsultovati i da će usaglašavati stavove u slučaju "pretnji nezavisnosti i integritetu Austrije".

Važniji rezultati Lavalove posete Rimu od ovog ugovora bila je "carte blanche" koju je on dao Musoliniju za italijansku akciju u Etiopiji. Laval se, naime, na sastanku s Musolinijem u četiri oka, 6. januara uveče, prećutno saglasio sa aneksijom Etiopije Italiji. Predsednik tadašnje francuske vlade Flandin je to kasnije poricao, ali je sam Laval u dva maha, na dve tajne

sednice (Saveta za nacionalnu odbranu i Senata) 1935. i 1940, priznavao da je dao saglasnost za italijansku akciju u Etiopiji. On se, pri tom, pravdao da je to učinio pod uslovom "da ne bude rata", ali je Musolini kasnije tobož suviše slobodno tumačio njegove reci.

Uzevši sve u obzir, može se reći da je francuska politika vođena krajem 1934. i početkom 1935. od Pjera Lavalala bila usmerena u pravcu zbližavanja s Nemačkom Italijom po cenu izlaženja u susret njihovim sve većim apetitima.

7. NAORUŽAVANJE NEMAČKE

Još od proleća 1934. Nemačka je, naočigled celog Lta, počela da se naoružava. No njene napore u tome Pravcu ostale sile su potcenjivale. Svi su verovali da će crnačka, čim oseti goleme finansijske tegobe masovnog loružavanja, pristati na nastavak pregovora o opštem

458

razoružanju. Miroljubive Hitlerove izjave posle sarskog plebiscita pothranjivale su ove iluzije evropskih kabineta. U takvim uverenjima britanska i francuska vlada su došle, u februaru 1935, na ideju da predlože sklapanje regionalnih sporazuma o bezbednosti i međusobnoj pomoći u slučaju ratne opasnosti, kako u zapadnoj, tako i u Istočnoj Evropi. Izgradnja ovakvog sistema bezbednosti trebalo je da počne zaključenjem tzv. Vazdušnog pakta. U ovaj pakt je trebalo da se uključi i Nemačka. Da bi je pridobio za to, britanski ministar spoljnih poslova ser Džon Sajmon je 6. marta doputovao u Berlin ne bi li uverio Hitlera u korisnost ovakvog sporazuma. Hitler ga, međutim, nije primio bio je oboleo od angine. Tako se lord Sajmon vratio kući neobavljena posla, ali je zato odmah za njim (10. marta) stigla Geringova izjava listu Daily Mail da Nemačka pristupa izgradnji svog ratnog vazduhoplovstva. To je bio odgovor nacističke Nemačke na predloženi Vazdušni pakt.

Na ovu pretnju sa nemačke strane Narodna skupština Francuske je, posle žučne debate, 15. marta donela zakon o produžavanju vojnog roka na dve godine. Obrazloženje se sastojalo u tome da su za vojnu službu stasale malobrojne ratne generacije francuske omladine, pa bi, bez produžavanja trajanja vojnog roka, brojno stanje francuske armije bilo znatno smanjeno. Nemačka reakcija na ovu odluku francuske Skupštine bila je više nego hitna. Bukvalno sutradan, 16. marta 1935, Hitler je doputovao iz Berhtesgadenu, gde se lećio, u Berlin, pozvao u 5 sati po podne francuskog ambasadora FransoaPonseu i saopštio mu da je u Nemačkoj upravo tog trenutka u toku prihvatanje zakona o obaveznoj vojnoj službi na osnovu kojeg će nemački mirnodopski vojni efektivni iznositi 36 divizija. Ovu odluku Hitler je objasnio neuspehom politike razoružanja i pojačanim naoružavanjem Engleske, Francuske i Sovjetskog Saveza. Protiv ove nemačke odluke francuski ambasador je odmah uložio usmeni protest zato što ona predstavlja povredu Versajskog ugovora i označava politiku svršenog čina, ali se Hitler na taj protest nije osvrtao.

Ovako ishitrena odluka Nemačke u pogledu uvođenja opšte vojne obaveze bila je moguća zahvaljujući tome što

459

su sve pripreme za njeno uvođenje, kako u vojnotehničkom, tako i u zakonodavnom smislu, bile završene znatno ranije. Presudnu ulogu u brzom obnovi nemačke vojne sile odigraće posle toga planovi i pripreme koje je u okviru Rajhsvera sproveo još 20ih godina znameniti general fon Zekt. I pored toga, Trećem Rajhu će biti potrebno oko tri godine da dođe do snažne, dobro organizovane, opremljene i uvežbane armije.

Uvođenje opšte vojne obaveze je uzbuđilo, ali i zateklo nespremnim, ostale velike sile. Zato njihova reakcija, iako u početku bučna, neće otići dalje od praznih protesta i jalovih međusobnih konsultovanja. Francuska vlada je odbacila predlog Fransa-Pansea da se u znak protesta povuku ambasadori velikih sila iz Berlina. Italija, zaokupljena pripremanjem za pohod na Etiopiju, nije pristajala ni na kakvu konkretnu akciju, a Britanci su, čak, posle verbalnog protesta, uputili ponovo u Berlin lorda Sajmona i lorda čuvara državnog pečata Antonija Idna da se informišu o "pravim" Hitlerovim namerama. Ovo se informisanje svelo na to da je Hitler 25. marta obavestio Sajmona i Idna da će Nemačka obnoviti i svoju ratnu mornaricu, koja bi trebalo da dostigne 35 posto tonaže i snage britanske ratne flote, a da je u pogledu vazduhoplovstva već dostigla snagu kojom raspolaže Velika Britanija. Tek tada su se zapadne sile, a u prvom redu Engleska, istinski uznemirile. Idn je iz Berlina odmah odleteo za Moskvu i Varšavu da ispita raspoloženje sovjetske i poljske vlade, ali ovo putovanje nije dalo nikakve rezultate. Konzervativna britanska vlada nije želela da ulazi ni u kakve sisteme kolektivne bezbednosti zajedno sa SSSR-om, tim pre što je i general Pilsudski energično odbio takvu ideju. Umesto toga, London je izašao u su

Francuskoj i dao inicijativu za sastanak predstavnika Engleske, Francuske i Italije na kojem bi se razmislile moguće posledice odbacivanja vojnih klauzula Versajskog ugovora od strane Nemačke.

Tako su se 11. aprila 1935. u Strezi (Italija) sastali predstavnici Italije (Musolini i Suvič), Engleske (Mekdonald i Sajmon) i Francuske (Flandren i Laval). Konferencija se saglasila da je Nemačka otvoreno prekršila versajski ugovor i da ostale sile takva jednostavna krše

460

nja međunarodnih ugovora ne mogu da dopuste. Prihvatajući ovaj stav, Englezi su istog trenutka stavili na znanje da neće pristati ni na kakve sankcije protiv Nemačke. Tako je izjava sila da neće tolerisati kršenje mirovnih ugovora ostala mrtvo slovo na hartiji. Da se baš ne bi razišli bez ikakvog rezultata, učesnici konferencije u Strezi pozvali su Savet Društva naroda da razmotri situaciju nastalu nemačkim postupkom i da predloži potrebne mere. Bio je to siguran put da se akcija protiv ponovnog naoružavanja Nemačke razvodni i okonča bezbolnom kapitulacijom zaštitnica status quo. Učesnice konferencije su još potvrdile svoju odanost Lokarnopaktu i ponovo afirmisale princip integriteta i nezavisnosti Austrije, što je Italiji bilo od velike važnosti pred pohod u Afriku.

Nekoliko dana nakon sastanka u Strezi, na kojem se poslednji put manifestovala sloga i saglasnost Italije sa Francuskom i Velikom Britanijom, Savet Društva naroda je objavio rezoluciju u kojoj se osuđuje povreda Versajskog ugovora od strane Nemačke i preti preduzimanjem sankcija u slučaju budućih sličnih postupaka. Na tome i na neplodnim protestima javnosti i zaustaviće se reakcija zapadnih sila protiv ponovnog naoružavanja Nemačke, koje će odmah otpočeti brzim tempom. Već u novembru 1935. biće pod oružjem 590.000 regruta rođenih 1914. Sledeće godine rok aktivne vojne službe biće produžen na dve godine, pa će Nemačka u redovnim jedinicama Vermahta (kako se od 1935. naziva Rajhsver),

ne računajući poluvojničke formacije SA, SS i radnih bataljona, imati već preko milion vojnika. Za to vreme su efektivni francuske armije iznosili nešto više od 600.000 vojnika. Taj raskorak između Nemačke i Francuske će se zatim iz godine u godinu povećavati usled izrazito većeg broja mladića za regrutovanje kojim je raspolagala Nemačka. Nemačkoj će, naravno, biti potrebno nekoliko godina intenzivnih napora da opremi, naoruža i obuči sve svoje raspoložive snage, pa će, zahvaljujući tome, nadmoćnost francuske armije postojati sve do 1938. Nikom u Francuskoj, međutim, neće padati na pamet da u kritičnim trenucima tu nadmoćnost i iskoristi.

461

8. FRANCUSKOSOVJETSKI UGOVOR 1935.

Ako nemačko naoružavanje nije izazvalo nikakve konkretne protivmere zapadnih zemalja, doprinelo je novom francuskosovjetskom zbližavanju, uprkos svim otporima ljudi na državnom kormilu Francuske, a u prvom redu Pjera Laval. Direktna pretnja Nemačke postojećem rasporedu vojnih i političkih snaga u Evropi bila je tako očigledna da ni Laval ni drugi reakcionarni državnici nisu mogli da se oglašuju o mnoge i snažne zahteve za stvaranje sistema bezbednosti uz učešće SSSRa. Pošto su bili propali pokušaji stvaranja multilateralnog Istočnog pakta, Laval je morao pristati na bilateralni francuskosovjetski ugovor. Osećajući raspoloženje francuske političke javnosti, i Sovjeti su uporno, ali ne i nametljivo, nudili saradnju u stvaranju određenog sistema protiv eventualne nemačke agresije. Zahvaljujući svemu tome, u Parizu su krajem aprila otpočeli pregovori između Laval i sovjetskog ambasadora Potemkina, koji su završeni 2. maja potpisivanjem sporazuma o uzajamnoj pomoći između dveju zemalja. Sporazum je predviđao da će se dve sile bez odlaganja konsultovati o zajedničkim merama bezbednosti u slučaju da bilo kojoj od njih, sa bilo koje strane, zapreti opasnost od oružane agresije. Ako jedna od sila potpisnica bude žrtva neizazvanog napada, druga će joj odmah priteći u pomoć, ali pod jednim uslovom: da Savet Društva naroda (ili Velika Britanija i Italija, kao potpisnice Lokarnougovora, ukoliko napadač bude Nemačka) proceni da je reč o "neizazvanoj agresiji". Iako je ova rezerva znatno umanjila efikasnost Francuskosovjetskog ugovora, on je ipak bio značajan korak u pravcu obuzdavanja nemačke opasnosti. Tako su ga cenili i Sovjeti, pa su sa zadovoljstvom primili Laval, koji je posetio Moskvu od 13. do 15. maja 1935. i s kojim je Staljin >dio duge i poverljive razgovore. Posle tih razgovora Staljin je dao izjavu u kojoj je odobrio intenziviranje francuskog naoružavanja i odbrambenih priprema. Antimilitaristička kampanja francuskih komunista protiv "đakona o dve godine" odmah nakon toga biće obustavljena.

462

S kakvom je skrivenom zlovoljom i neiskrenošću Laval ušao u ove nove odnose sa SSS Rom, ubrzo će se saznati. Na povratku iz Moskve on je svratio u Krakov da prisustvuje sahrani maršala Pilsudskog. Tom se prilikom susreo sa Geringom, s kojim je otvoreno i srdačno razgovarao, ne skrivajući pred njim svoj antisovjetizam. Nemci će se potruditi da Moskva o tome bude što pre obaveštena. To, naravno, nije sprečilo dalje korake na širenju novog sistema bezbednosti, koji se ovako počeo stvarati. Već 16. maja bio je potpisan i

Sovjetskočehoslovački ugovor o bezbednosti i uzajamnoj pomoći. Ovaj ugovor je bio identičan Francuskosovjetskom sporazumu, ali je imao još jedno ograničenje: SSSR i Čehoslovačka su se mogli međusobno pomagati u slučaju agresije treće sile samo ukoliko obezbede saglasnost i saradnju Francuske, koja je sada obema zemljama bila saveznik. Na taj su način francuskosovjetski i sovjetskočehoslovački ugovori pretvoreni u neku vrstu trojnog sporazuma, u kojem je presudnu ulogu igrala Francuska. Sporazumi su bili bez sumnje značajni, ali da bi bili i efikasni, trebalo ih je dopuniti i vojnim konvencijama. U tom smislu između zemalja potpisnica su tokom 1935. razmenjene posete vojnih delegacija na visokom nivou. Lavalova politika je, međutim, ponovo odigrala negativnu ulogu: neprestanim odlaganjima i odugovlačenjima on je, najzad, i onemogućio zaključivanje ovakvih konvencija, pa su dva politička ugovora stala gubiti na značaju i snazi.

9. ANGLONEMAČKI POMORSKI SPORAZUM

Anglofrancuskoitalijanska sloga postignuta aprila 1935. u Strezi, povodom uvođenja opšte vojne obaveze u Nemačkoj, nije bila dugog veka. Najpre, Englezi su se uznemirili zbog Francuskosovjetskog ugovora, koji je bio očevidno uperen protiv Nemačke. Hitler je to osetio, i da bi podstakao britansko nezadovoljstvo francuskom politikom održao je 21. maja govor u kome se topio od miroljubivosti. Podvlačio je odanost Nemačke principima Lokarna, izražavao je duboko žaljenje zbog Francuskosovjetskog pakta, koji, navodno, te principe narušava, obećavao je da će poštovati nezavisnost Austrije i kleo

463

se da nemačka ratna flota neće nikad biti veća od 35posto britanske flote. U ovoj poslednjoj stvari govorio je istinu, jer niti je Nemačka mogla u dogledno vreme da izgradi veću i snažniju mornaricu od ovih 35posto britanske tonaže nego je s obzirom na rasutost i angažovanost britanske flote po svim svetskim morima i okeanima računala da joj je jače brodogradnja i potrebno.

Sto se tiče Engleza, Hitlerov manevar je uspeo. Oni su odmah s Nemačkom otpočeli pregovore o pomorskom naoružanju kako bi i posebnim ugovorom obavezali Hitlera da poštuje obećanje o granicama snage nemačke flote. Prihvatajući ove pregovore, pod uticajem svog Admiraliteta, britanska vlada je unapred pristala da sama, jednostrano, sankcioniše one povrede Versajskog ugovora

o pomorskom naoružanju koje je Nemačka već počinila izgradnjom lakih bojnih krstaša Šarnhorst i Gneisenau od po 26.000 tona, dok joj je Mirovni ugovor dopuštao posedovanje šest krstarica od po 6.000 i šest oklopnjača od po 10.000 tona. S druge strane, ulazeći u pregovore o nemačkoj mornarici, a da o tome nije obavestila ni svoje saveznike ni Društvo naroda, Velika Britanija je na sličan način pogazila sve one svećane osude jednostranog kršenja međunarodnih ugovora koje je sama inicirala i potpisala u Strezi i Ženevi nepuna dva meseca ranije. Britanskonemački pomorski pregovori tekli su brzo i glatko. Krunisani su već 4. juna 1935. Pomorskom konvencijom, po kojoj Nemačka može držati ratnu flotu u ukupnoj snazi oko 35posto britanske mornarice. U toj flota

ona može imati "pet bojnih brodova, dva nosača aviona, dvadeset i jednu krstaricu i šezdeset četiri razarača". Nje i najveći bojni brodovi (Bismarck i Tirpic) mogli su da imaju po 45.000 tona deplasmana, što je za čitavih 10.000 tona bilo više od najvećih brodova na koje su prema odredbama Vašingtonskog ugovora iz 1922. imale pravo "tale pomorske sile. Najzad, Anglonemački pomorski ugovor je dopuštao Trećem Rajhu da poseduje podmorničku snagu do 60 posto, a u "posebnim okolnostima" i do posto britanske podmorničke flote. Da bi stekla ovo pravo. Nemačka se, naravno, "obavezala" da u slučaju rata * podmornice neće upotrebljavati protiv trgovačkih

464

Anglonemački pomorski sporazum bio je velik Hitlerov diplomatski uspeh, sa dalekosežnim političkim posledicama. Izazvao je žestoke proteste Francuza, koji su se još jednom uverili u sebičnost vlade Sent Džemsa, koja je bila spremna da svoje pomorske interese plaća Nemačkoj skupom cenom na račun kontinentalnih saveznika. Musolini je takođe izvukao pouku: Engleska je veroloman i egoističan saveznik, na kojeg se ne treba oslanjati. Nemci su, opet, razumeli da je Britanija spremna i na dalje ustupke i na nova prilagođavanja njihovim svim zahtevima. Naposljetku, male evropske zemlje su uvidele da zapadne sile nemaju ni snage ni volje da dosledno i energično brane postojeće stanje u Evropi i da je oslanjanje isključivo na njih rizično i opasno. Tako je ovaj sporazum naneo nov snažan udarac versajskom sistemu i Društvu naroda, kao njegovom zaštitniku.

10. (TALIJANSKA AGRESIJA U ETIOPIJI

Sloga triju sila iz Streze ipak je definitivno slom doživela tek na pitanju italijanske agresije u Etiopiji. U svojoj imperijalističkoj gladi za kolonijama, fašistička Italija je odlučila da nasrne na jednu od retkih nezavisnih zemalja Afrike Etiopiju. Ova zemlja bila je uz to i članica Društva naroda, primljena u ovu organizaciju 1923. baš zauzimanjem Italije. Godine 1928. italijanska vlada je sa Etiopijom zaključila ugovor kojim su se dve strane obavezale da će sve međusobne sporove rešavati sporazumno i arbitražom. Međutim, zatvorena na svim drugim pravcima kolonijalne ekspanzije, Musolinijeva vlada je krajem 1933. donela tajnu odluku za napad na Etiopiju s ciljem da ovu zemlju pretvori u svoju koloniju. Za komandanta ekspedicije već tada je određen maršal Emilio de Bono.

Posle ove odluke pripreme su vršene ubrzano, i samo se čekao zgodan povod za izazivanje sukoba sa Etiopijom. Taj povod se našao, kao što se uvek nađe kad se traži. Na dan 5. decembra 1934. tridesetak domorodaca iz Eritreje, koji su služili u italijanskoj vojsci, prešli su kod mesta Val Val etiopsku granicu i tamo bili od Etiopljana pobijeni. Budući da su italijanske trupe imale

465

ravo, po ugovoru iz 1928, da se služe ovim komadom etiopske teritorije, rimska vlada je zbog ovog incidenta nodigla strašnu uzbunu. Etiopska vlada je, opet shodno ugovoru iz 1928, predložila arbitražu, a Italijani su je odbili. Etiopija se obratila za pomoć Društvu naroda (3. januara 1935), a Musolini je, da ne bi pokvario susret sa Lavalom, koji mu je upravo

predstojao, izjavio da će Italija prihvatiti arbitražu. Uprkos tome, nastavljene su ubrzane vojne pripreme i prebacivanje italijanskih trupa u Eritreju, pa se Etiopija 17. marta 1935. još jednom obratila Društvu naroda.

Kako je ovaj novi etiopski apel došao upravo u vreme nemačke odluke o naoružanju, Francuzi su bili spremni da se, u ime sloge sa Italijom, o njega ogluše. Englezi su se, naprotiv, držeći u rukama Egipat i Sudan, uplašili od stvaranja moćnog italijanskog poseda na istoku Afrike, koji bi im, s jedne strane, mogao ugroziti izvore Nila, i, s druge, komunikacije sa Indijom. Stoga su oni i na sastanku u Strezi opomenuli Musolini ja da ne bi odobrili italijansku agresiju na Etiopiju. Musolini, kome u tom trenutku nije bilo do sukoba sa Englezima, pravio se da je njihovu prdmedbu prihvatio. Čak je poveo i neke jalove pregovore sa etiopskom vladom, a Savet Društva naroda je, na predlog Engleza, doneo 25. maja rezoluciju kojom preporučuje zavađenim stranama da izaberu arbitra koji će REŠI ti njihov spor.

Rešenja, međutim, nije bilo, jer ga Musolini nije želeo. On je raspaljivao italijansku javnost poklicima na osvetu zbog Adue (1896). I nezvani, Englezi su ponudili posredovanje. Idn je u julu putovao u Rim i nudio Italijanima manje teritorijalne kompenzacije na račun Etiopije i britanske Somalije. Musolini je odbio ta on je hteo celu Etiopiju, a ne deliće njene teritorije. Posle toga Savet Društva naroda je 31. jula 1936. formirao komisiju koja je imala zadatak da ispita sve okolnosti oko inci

enta kod ValVala. Istovremeno britanska i francuska vlada su uspele da privole Musolinija na još jedan trojni .stanak. Na tom sastanku (15-18. avgusta) stari impe listički vuci nudili su svom mlađem agREŠI vnom part i deobu Etiopije (uspostavljanje zajedničkog anglo i^a.?cus^°talijanskog "mandata" nad ovom zemljom), i ih je Musolini prezrivo odbio, kao što će odbiti i ana 30

466

logni predlog Društva naroda od 4. septembra, A taj predlog bio je vrhunac licemerstva ove organizacije: ona je za račun tri velike sile bila rešena da jednu nezavisnu zemlju, svoju članicu, pretvori u koloniju (tj. u "mandatnu teritoriju").

Odbijena ovako iz deobe Etiopije, Velika Britanija vođena konzervativnom vladom Stenlija Baldvina i Samjuela Hora počela je da preti Italiji. U britanske mediteranske baze upućeno je ratno brodovlje (oko 800.000 tona deplasmata), kao i veće snage ratnog vazduhoplovstva. Iako je Italija imala kudikamo slabiju ratnu flotu od Britanije (njena CELA flota je imala samo 500.000 tona), Musolini se odlučio na rizik, jer je osetio da Englezi blefiraju i da neće ratovati. "Kao i Hitler veli Čerčil Musolini je u Britaniji video preplašenu, mekanu staricu, koja u najgorem slučaju ume samo da praska, a, razume se, ni govora o tome da bi bila u stanju da povede rat." On je, naime, pomno pratio raspoloženje engleskog javnog mnjenja, kao i osnovne pravce spoljne politike britanskih konzervativaca i procenio da su Englezi veoma daleko od ratnih raspoloženja. Zato ga i nije zbunilo gomilanje britanske flote u Sredozemlju niti borbeno držanje engleskog ministra spoljnih poslova Samjuela Hora, koji je 11. septembra u Društvu naroda izjavio: "U duhu svojih preciznih i eksplicitnih obaveza, Društvo naroda, a s njim i moja zemlja, zahteva da se kolektivno i u potpunosti poštuje Povelja, a posebno da se pruži odlučan i kolektivan otpor svim aktima neizazvane agresije ." Italijanski napad na Etiopiju otpočeo je 3. oktobra 1935. Ratne operacije će teći mnogo teže nego što je ratoborni Duče očekivao i trajaće više meseci. Ipak, ogromna tehnička

nadmoćnost italijanske armije od 200.000 ljudi koja je operisala protiv Etiopije, naročito nadmoćnost u avijaciji i bojnim otrovima, morala je doći do izražaja. Prvih dana maja 1936. etiopski otpor biće slomljen. Negus Haile Selasije će napustiti zemlju 5. maja, a Italijani će ući u Adis Abebu.

Međunarodna reakcija na italijansku agresiju izuzimajući vladu SAD, koja je još 2. oktobra izjavila da će u etiopskoj aferi "ostati van svih veza i slobodna" bila je više bučna nego efikasna. Već 11. oktobra 1935. Skup

467

ština Društva naroda je, sa 50 prema 3 protivna (Austrija Mađarska, Albanija) i jednom uzdržanom glasu (Švajca'rska), osudila Italiju za agresiju i za povredu Pakta o Društvu naroda. Skupština je formirala Koordinacionu komisiju za izradu predloga sankcija protiv Italije, a ova je svoja ovlašćenja prenela na Komitet 18 zemalja, koji je posle toga ceo mesec dana vodio zamorne diskusije o merama koje valja predložiti Skupštini Društva. Velika većina članica, među kojima, i to najenergičnije, i Velika Britanija, koja je, tako reći, do juče zveckala oružjem, bila je protiv primene oružanih sankcija. Englezi su čak odbili i da zatvore Suecki kanal za italijanske ratne brodove, plašeći se da bi to bio casus belli za Italiju. Na kraju krajeva, Društvo naroda je, na predlog Komiteta osamnaestorice, 18. novembra odlučilo da se protiv Italije primene ekonomske i finansijske sankcije. Te sankcije su predviđale: zabranu izvoza oružja i strategijskog materijala u Italiju, zabranu davanja Italiji kredita i zajmova, obustavu kupovanja italijanske robe, međusobno pomaganje članica Društva naroda koje zbog primene sankcija pretrpe štetu. Ponašanje velikih zapadnih sila će, međutim, odmah pretvoriti embargo predviđen odlukama Društva naroda u farsu. Iz toga embarga bili su izuzeti artikli bez kojih se savremena ratna tehnika nije dala zamisliti. U Italiju su se, uprkos "strogim sankcijama", mogli uvoziti gvožđe, čelik, olovo, cink, bakar, pamuk, pa čak i nafta i benzin, bez kojih je moderno ratovanje bilo nemoguće. Sve su to bile sirovine u kojima je Italija u najvećoj meri oskudevala. Zato je, međutim, u Italiju bio zabranjen izvoz aluminijuma, kojim je ova zemlja raspogala u izobilju. Zahvaljujući samo ovakvim "sankcijama", vlada Velike Britanije je mogla da pomiri tri potpuno oprečna stava koja je zauzela prema italijanskoj agresiji na Etiopiju. Prvi je bio stav da je Britanija apsolutno protivna ratu protiv Italije; drugi da "imena sankcija znači rat; treći da će Britanija prijenjivati sankcije. Sjedinjene Američke Države su se, kao nečlan Društva naroda, ponašale na osnovu svojih "neutralističkih" principa i, dabogme, u većoj meri, svo* materijalnih interesa. Njihove kompanije su liferovale naftu i benzin u sve većim količinama (za Japostov više 1935. nego 1934), dok je vlada, na osnovu Za

468

kona o neutralnosti, zabranila izvoz oružja obema zaraćenim stranama, izjednačujući tako bednu, zaostalu Etiopiju, kao žrtvu agresije, sa do zuba naoružanom Italijom, kao agresorom. Na taj način, ekonomske sankcije su bile potpun promašaj, jer nisu nanosile nikakvu osetnu štetu italijanskoj ratnoj politici. To je omogućilo Musoliniju da odigra ulogu političkog

mudraca, odmerenog i uzdržanog, kad je izjavljivao: "Italija će dočekati sankcije sa disciplinom, štednjom i požrtvovanjem."

Ovakvo držanje Društva naroda i zapadnih demokratija bilo je još jedna velika pouka drugom fašističkom diktatoru, koji se takođe pripremao za slične poduhvate, držeći se ovoga puta u pozadini, kao nemi posmatrač. Hitler je, naime, na još jednom primeru učvršćivao svoje uverenje o "trulosti" demokratskih zemalja i o njihovoj nesposobnosti da se odupru odlučnim, dobro pripremljenim i brzo izvedenim agresivnim akcijama.

Usvajanjem sankcija protiv Italije u Društvu naroda, etiopska afera nije bila okončana. Ove sankcije su bile više uplašile britansku i francusku vladu nego Musolinija. One su, naime, shvatile da će otpor koji su, preko Društva naroda, pružile italijanskoj akciji ma koliko bio polovičan i nedovoljan odvojiti Italiju od zapadnih sila i odgurnuti je u zagrljaj Nemačke. Da bi to sprečili, ministri inostranih poslova Velike Britanije i Francuske Hor i Laval su se početkom decembra 1935. sastali u Parizu i izradili jedan plan kojim je trebalo bar delimično zadovoljiti Musolinija. Plan je bio čisto imperijalističko poravnanje velikih kolonijalnih sila na račun jednog malog, nerazvijenog naroda. Predviđao je da se između Italije i Etiopije izvrši "razmena teritorija" na taj način što bi Italiji pripalo oko 2/3 etiopske teritorije, a Italija bi etiopskom vladaru ustupila luku Asab sa malim zaleđem u Eritreji. Nad ovako osakaćenom Etiopijom, koja bi teorijski ostala nezavisna, Italija bi dobila neku vrstu faktičkog protektorata.

Izrađen u najvećoj tajnosti, ovaj je plan predat Italiji 7. decembra, dva dana docnije ga je prihvatila britan

469

ska vlada, a onda je nečijom indiskrecijom dospelo u francusku štampu, koja ga je široko razglasila. Englesko javno mnjenje je bilo frapirano besprincipijelnošću i pomanjkanjem političkog morala koje je ispoljio ser Samjuel Hor trgujući tuđim teritorijama, i to još na takav način da Britanija iz cele transakcije ne izvuče baš ništa. Časni lord je bio izgubljen: morao je da podnese ostavku na svoj položaj, a Baldwinova vlada je brže bolje povukla svoju saglasnost na njegov i Lavalov plan. Za novog šefa Forinj ofisa doveden je Antom Idn. Manje živa je bila reakcija u Francuskoj. Uz pomoć desnice, koja je simpatizovala sa fašističkim režimima, Laval je 28. decembra u Skupštini dobio poverenje, ali će njegova vlada 22. januara 1936. ipak biti oborena na pitanjima unutrašnje politike. Tako je propao i HorLavalov plan za "rešenje" etiopske krize.

Za celo ovo vreme držanje Nemačke je bilo karakteristično i vrlo proračunato. Posle sporazuma u Strezi Nemci su ispoljavali dosta zlovolje prema Italiji, uprkos Hitlerovoj ličnoj naklonosti prema Musoliniju. Od leta 1935. nemački stav se počeo menjati. Hitleru se učinilo da etiopska afera pruža zgodnu priliku za početak nemačkoitalijanskog zbližavanja. Otuda je prema italijanskoj akciji zauzeo stav blagonaklone neutralnosti. Budući da Nemačka nije bila članica Društva naroda, ništa je nije obavezivalo na poštovanje trgovačkog embarga prema Italiji, pa ju je ona sve uspešnije snabdevala ugljem, rudama i drugim strategijskim sirovinama i proizvodima. Kad je obelodanjen HorLavalov plan, nacistička propaganda je podigla veliku prašinu osuđujući anglofrancusku otimačinu kolonija, a istovremeno bezglasno prelazeći preko italijanske agresije .

Posle neuspeha plana njihovih ministara inostranih a, koji ih je prilično kompromitovao, Francuska i Britanija su pokušale da spašavaju ugled izjavom a će pristupiti striktnoj primeni

sankcija protiv Italije. Jne su tada odlučile da zabrane snabdevanje agresora naftom i benzinom, ali je, u celini gledano, ova mera os bez ikakvog efekta. Glavni snabdevač Italije ovom P°S°nskom sirovinom nisu bile Engleska i Francuska, već bAD, a njima nije bilo ni na kraj pameti da kvare svoj nosni biznis isporučujući naftu i benzin Musoliniju. Via

470

da SAD se, prema recima njenog ministra inostranih poslova Kordela Hala, radije opredelila za "moralni" nego za trgovački embargo prema agREŠI vnoj Italiji. Koliko je ta politika išla na ruku agresoru, ne treba posebno naglašavati.

Sve je ovo pokazivalo potpuno indiferentan stav zapadnih demokratija prema sudbini etiopske nezavisnosti. To je još jednom drastično došlo do izražaja u martu 1936, kad je negus Haile Selasije uputio apel silama da posreduju kod Italije za mir. Zaokupljene izjavom kojom je nemačka vlada (7. marta) otkazala Lokarnopakt, velike sile su se potpuno oglušile o etiopski vapaj. To je Musoliniju omogućilo pobeđu u ratu i proglašavanje aneksije Etiopije Italiji 9. maja 1936. Italijanski kralj je svojoj tituli dodao i titulu "cara Etiopije". Smatrajući da je ovim stvar rešena, Skupština Društva naroda je, na inicijativu Velike Britanije, 4. jula iste godine izglasala rezoluciju o prestanku ekonomskih sankcija protiv Italije. To je bio nov debakl Društva naroda i novo ohrabrenje fašističkim silama.

11. REMILITARIZACIJA RAJSKE OBLASTI

Protestujući tokom 1935. u više navrata protiv Sovjetskofrancuskog ugovora, Hitler je uporno isticao njegovu inkopatibilnost sa paktom iz Lokarna i podvlačio privrženost Nemačke ovom paktu, koji Francuska sada navodno na grub način povređuje. Zato je opominjao francusku vladu da bi ratifikacija ugovora sa SSSRom oslobodila i Nemačku obaveza koje su proisticale iz Lokarnopakta. Lavalu su ove opomene služile kao dobar izgovor za odlaganje ratifikacije sve dok je bio na vlasti. U stvari, CELA ta nacistička galama oko Sovjetskofrancuskog ugovora bila je samo taktička varka i propagandna priprema za novo kršenje međunarodnih obaveza koje je nameravala da učini Nemačka. Jer, Hitleru je Lokarnopakt bio potreban samo kao maska kojom je prikriivao svoje pripreme za buduće agresivne akcije. Kukajući stalno kako ga drugi krše, Hitler je pripremao sebi alibi da bi ga sam odbacio, ali da tom prilikom ode i korak dalje: da izvrši remilitarizaciju Rajnske oblasti. Tokom 1935.

471

nova nemačka armija bila je tek u formiranju i Hitleru se nije mnogo žurilo sa ovim poduhvatima, budući da se plašio oštre francuskobritanskoitalijanske reakcije. Etiopska kriza, koja je tada naišla, pokazala mu je dve stvari: neodlučnost i nespremnost Engleske da se lati oružja i duboki razlaz Italije sa zapadnim silama. Zato je rešio da ubrza pripreme za remilitarizaciju Rajnske oblasti, uveren da se usamljena Francuska neće odlučiti na izolovanu vojnu intervenciju protiv Nemačke.

I za ovaj svoj korak Hitler je tražio pogodan povod i našao ga je u ratifikaciji Francuskosovjetskog ugovora. Posle duže rasprave francuska Narodna skupština je 27.

februara 1936. izglasala ratifikaciju ovog ugovora velikom većinom glasova. Ratifikaciju je 5. marta podržala i Komisija za spoljne poslove Senata, pa više niko nije sumnjao da će je odobriti i sam Senat.

Pripremajući postepeno ponovno zaposedanje Rajnske oblasti vojskom, još od juna 1935, nemačka vlada je te pripreme znatno ubrzala u februaru 1936, a 2. marta je Vrhovna komanda Vermahta izdala trupama strogo poverljivu naredbu o skorom pokretu. Ova naredba je u nemačkom oficirskom koru izazvala veliko uzbuđenje. Na dan 6. marta grupa generala je opomenula Hitlera da se snage Vermahta neće moći odupreti ako francuska armija, koja je još mnogo nadmoćnija, odluči da interveniše u Rajnskoj oblasti. Uzdajući se u svoju političku intuiciju, Hitler opomenu nije prihvatio: odlučio je da se maršira na Rajnu. Bio je ubeđen da Francuska neće reagovati krajnjim sredstvima. Ako li do intervencije ipak dođe, nemačke trupe će se morati povući, on sam platiće to svojim položajem na vlasti, a može biti i glavom. I pored te opasnosti, rešio je da rizikuje.

Dan posle ove Firerove rasprave sa generalima, 7. marta 1936, nemački ministar spoljnih poslova Nojrat je svim ambasadorima sila potpisnica Lokarnopakta predao identičnu notu. U noti je stajalo da se Nemačka povlači iz ovog pakta i da su "simbolični odredi" njene armije upravo na putu da prodru u Rajnsku oblast, kako bi u njoj uspostavili "pun i neograničen suverenitet" Nemačke. U istom trenutku Hitler je u Rajhstagu držao jedan od svojih poznatih govora u kojem je objašnjavao kako otkazuje Lokarnopakt zato što ga je Francuska

472

svojom "vojnom konvencijom" sa Sovjetskim Savezom, koja je uperena isključivo protiv Nemačke, već poderala u paramparčad. Da bi, i pored svega, Francuskoj i celom ostalom svetu pokazao svoju "doslednu miroljubivost", Hitler je nemačkim susedima nudio bilateralne ugovore o nenapadanju koji bi se potpisali na 25 godina. Predočavao je čak i mogućnost povratka Nemačke u Društvo naroda ukoliko ova organizacija pristane na pregovore o njenoj ravnopravnosti u kolonijalnom pitanju i o izdvajanju Pakta o Društvu naroda iz Versajskog ugovora. Bio je to već oprobani Hitlerov trik: grube, nasilne postupke propraćati blagim, miroljubivim izjavama i predlozima.

"Simbolični odredi" Vermahta koji su prodirali u Rajnsku oblast sastojali su se od 19 bataljona pešadije i 12 artiljerijskih baterija, u ukupnoj snazi od 30.000 vojnika. Stanovništvo Porajnja dočekalo ih je sa oduševljenjem. Uskoro su im se pridružile nove jedinice. Plebiscit koji je Hitler organizovao u celoj Nemačkoj, 29. marta, podržao je zaposedanje Rajne vojskom sa 99posto glasova.

Što se tiče reakcije velikih sila na nemački postupak, u prvi mah je izgledalo da se Hitler prevario i da će doživeti debakl. Tih dana on lično morao je živeti u košmarnoj psihičkoj napetosti. Jer, vest o remilitarizaciji Rajnske oblasti izazvala je senzaciju u celom svetu. Još 7. marta uveć e SSSR je poručio francuskoj vladi da može računati na njegovu podršku. Sutradan je francuska vlada održala sednicu, posle koje je njen predsednik Saro izjavio preko radija: "Mi nismo spremni da ostavimo Strazbur izložen vatri nemačkih topova." Izgledalo je da će Francuska intervenisati. Iza te borbene izjave, međutim, nije bilo i pravog borbenog raspoloženja. U tim trenucima naročito malodušnim su se pokazale vodeće vojne ličnosti, pa je armiji izdata samo naredba da se pojača Mažinolinija, kao da se očekivao nemački napad. Upitani od svoje vlade za mišljenje o izgledima vojne akcije protiv Nemačke, ministar rata Moren i načelnik generalštaba Gamlen stali su da vrdaju. Oni su mislili da se intervencija ne može izvesti bez opšte mobilizacije, koja bi poremetila ceo život zemlje. Gamlen je, osim

toga, smatrao, u čemu se temeljito varao, da je Vermaht već jači od francuske armije i da Francuska, čija je celokupna

473

strategija orijentisana na defanzivu, sama nije sposobna za intervenciju. Ovo mišljenje vojnika uveliko je pokolebalo u početku odlučan stav francuskih političara. Na kolebanje vladu je navodila još jedna okolnost: za šest nedelja trebalo je da se održe parlamentarni izbori i nijedna politička partija nije smela da, zauzimajući se za vojnu akciju, rizikuje nepopularnost u miroljubivo raspoloženoj i na rat nespremljenoj javnosti.

Uporedo sa beskrajnim savetovanjima koja su se držala u Francuskoj u nedelju 8. marta, telefonske linije između Pariza i Londona bile su neprestano otvorene. Neodlučna i nesposobna da samostalno donese sudbonosnu odluku, francuska vlada se, kao davljenik za slamku, uhvatila za svog saveznika preko Lamanša. Umesto da i tog saveznika energičnom akcijom primora na odgovarajuće mere, francuska vlada je svoju odluku potpuno podredila njegovom stavu. A iz Londona je stigla Idnova poruka da je najvažnije "sačuvati hladnokrvnost" i ne učiniti ništa "nepopravljivo". Englezi, dakle, nisu bili spremni da do kraja podrže svog saveznika, a još manje da na sebe uzmu odgovornost za njegovu odluku. Najveći deo britanske javnosti bio je u tom pogledu potpuno saglasan sa svojom vladom.

U ponedeljak, 9. marta, sam Idn je doputovao u Pariz da bi upozorio francuske ministre na britansko stanovište i da bi izdejstvovao njihovu saglasnost za prenošenje pitanja remilitarizacije Rajnske oblasti na Društvo naroda. Preko volje, Francuzi su na to pristali, ali su još očekivali da bi se i nešto neposrednije moglo učiniti. Tako se sutradan, 10. marta, na hitan poziv francuske vlade, sastala Konferencija predstavnika zemalja potpisnica Lokarnopakta naravno, bez Nemačke. I na njoj je Idn zadržao dotadašnji stav. On je izjavio da je postupak Nemačke doista za osudu, jer predstavlja težak udarac po međunarodnim ugovorima, ali da njegova vlada veruje kako nema nikakvih razloga za strahovanje da bi zbog toga moglo doći do rata. Bila je to još jedna diskretna omena Francuskoj da se ne upušta u rizične vojne poduhvate. Neodlučni Francuzi, koji su bili potpuno nesposobni da uzmu inicijativu u svoje ruke, još jednom su kušali da privole London na takvu inicijativu. Njihov ministar inostranih poslova Flandern otputovao je uveče

474

11. marta za London i za sledeća dva dana obigrao niz ministarskih kabineta i pohodio mnoge značajne britanske ličnosti ne bi li ih ubedio u potrebu energične akcije protiv Nemačke. Kod velike većine najuticajnijih ljudi, od premijera Baldvina i ministra Idna i Nevila Čemberlena do predstavnika političkih stranaka i štampe, naišao je na krajnju rezervisanost i hladnoću. To je, najzad, uništilo i ono malo kuraži koja se mogla naći među vodećim francuskim ličnostima. Francuska vlada se posle toga pustila niz maticu prećutnog prihvatanja svršenog čina. Ovakvo držanje velikih sila demoralisalo je odmah i male zemlje (članice Male Antante, Poljsku, Belgiju), koje su u početku izrazile spremnost da podrže francuske vojne sankcije protiv Nemačke. Svoja obećanja u tom smislu one su brzo povukle.

Znak definitivnog povlačenja zapadnih sila bilo je prenošenje rajnskog pitanja u nadležnost Društva naroda, čiji se Savet sastao 14. marta u Londonu. Savet se zadovoljio prostom "konstatacijom fakta" da je Nemačka narušila mirovni ugovor, ne odlučivši se za bilo kakve mere protiv tog narušavanja. Pored ovoga, Velika Britanija i Francuska su 19. marta predložile da se Međunarodnom sudu pravde u Hagu podnese na procenu koliko su opravdane nemačke optužbe da je Francuskosovjetski ugovor nespojiv sa Lokarnopaktom. Dok se odluka Međunarodnog suda ne dobije, Nemačka ne bi povećavala svoje vojne efektivne u Rajnskoj oblasti i pristala bi na 20 kilometara "neutralne zone" uz granice sa Francuskom i Belgijom. Hitler je 24. marta bez razmišljanja odbio ove "nečasne" predloge, a otklonio ih je i Musolini, koji je bio na putu konačnog povezivanja sa Nemačkom i dizanja ruku od saradnje sa zapadnim silama. Preko ovog odbijanja te sile su prešle ćutke. Bio je to poslednji znak da se rajnska afera završila punim Hitlerovim uspehom. Sam Hitler uopšte nije skrivao radost zbog toga. Likovao je nad svojim posramljenim generalima koji su ga odvrćali od akcije, a u jednom govoru održanom 15. marta rekao je: "Ja idem putem koji mi je odredilo providenje sa sigurnošću mesečara." U jednom drugom govoru, održanom krajem marta 1936, on je uzvikivao kako je "duh Versaja" najzad uništen i kako se u Evropi "mora uzdići novi poredak". Samo nekoliko dana posle toga, 1. aprila,

475

Hitler je ponovio svoje miroljubive predloge iznete 7. marta pred Rajhstagom. Francuska vlada je o njima upiala za mišljenje ambasadora u Berlinu FransoaPonseaa. Ovaj je odgovorio da je Hitler "gusar kome ne treba verovati". Posle toga Francuzi su odbacili nemačke predloge i dalji razgovori o Rajnskoj oblasti su obustavljeni. Bio je to još jedan poraz zapadnih demokratija i još jedan korak ka Hitlerovom "novom poretku" u Evropi.

Za uzdizanje tog "novog poretka" ovakav ishod poduhvata oko remilitarizacije Rajnske oblasti doista je bio od najvećeg vojnog i političkog značaja. Zaposedanjem Rajnske oblasti Nemačka je svoje vojne baze približila Francuskoj za oko 150 kilometara. Utvrđivanjem granice prema Francuskoj i Belgiji baš u ovoj oblasti ona će steći znatnu sigurnost u svom nastupu prema Centralnoj i Istočnoj Evropi (Austriji, Čekoslovačkoj, Poljskoj), što će se pokazati strateškom činjenicom od kapitalne važnosti dve godine docnije. Koliko su nacisti računali na tu činjenicu još 1936, lepo pokazuje Noj ratova izjava data američkom diplomati Bulitu u maju te godine: "Čim se izgrade naša utvrđenja i zemlje u centralnoj Evropi shvate da Francuska ne može da stupi na nemačku teritoriju, sve te države će početi da zauzimaju sasvim drukčiji stav u spoljnoj politici, tako da će se oformiti jedna nova politička konstelacija." Nojrat je bio u pravu. Još pre nego što se on nadao mnoge manje evropske zemlje su shvatile i više od toga, naime, "da se Francuska neće boriti i da će je Engleska zadržati čak i ako bude htela da se bori". To će bitno uticati na njihovo buduće ponašanje na međunarodnoj sceni. Ali rajnska afera nije izazvala duboke sumnje u snagu i pouzdanost zapadnih sila samo kod manjih evropskih zemalja. I sovjetska vlada i vojnopolitički vrhovi posumnjali su tada u vrednost pakta sa Francuskom. Zato teško da je bila slučajna i bez dubjeg smisla izjava člana Izvršnog komiteta CK KPSS Mootova data 17. marta 1936. u jednom intervjuu da su dobri odnosi između Nemačke i SSSRa mogući i poželjni

___ • TT'j.1IT J

*"• Hitler tu izjavu nije propustio da zapazi i zapamti.

"• aprila iste godine biće potpisan novi Sovjetsko-nemački trgovinski ugovor. Najzad, poslednja, ali ne i manje važna, posledica ishoda rajnske afere biće dalje

učvršćivanje Hitlerove pozicije u samoj Nemačkoj, naro

476

čito u odnosu na opoziciju u armiji, koja se svojim strahovanjima ispoljenim uoči marša na Rajnu pokazala politički nedoraslom situaciji. A sve bi te stvari izgledale znatno drugačije da je francuska vlada u martu 1936. smogla snage i hrabrosti da naredi vojnu intervenciju protiv Nemačke. Šta bi se u tom slučaju dogodilo, objasnio je kasnije sam Hitler: "Da su Francuzi tada ušli u Rajnsku oblast, mi bismo morali uvući svoje repove među noge, pošto su vojnički izvori koji su nam stajali na raspolaganju bili potpuno nedovoljni čak i za umeren otpor." Možda bi to unekoliko uticalo i na tok evropske i svetske istorije.

12. POČETAK GRAĐANSKOG RATA U ŠPANU!

Izbijanje građanskog rata u Španiji u julu 1936. dovelo je smesta do međunarodnih zapleta i problema. Građanski rat je otpočeo vojnim udarom desničarskoprofašističkih elemenata predvođenih grupom visokih oficira, na čelu s generalom Franciskom Frankom, protiv republikanske vlade Narodnog fronta, koja je došla na vlast legalnim putem, posle parlamentarnih izbora u februaru iste godine. Sastavljen kao koalicija levih (demokratskih) građanskih i radničkih (Socijalističke, Komunističke i drugih) političkih partija i grupa, Narodni front je bio kost u grlu svim konzervativnim i reakcionarnim društvenim snagama ne samo u Španiji, već i u drugim buržoaskim zemljama, a fašističkim na prvom mestu. Pripreman u saradnji sa Italijom još od februara, vojni udar je izveden 17. jula 1936. pobunom trupa u španskim delovima Maroka. Sutradan pobune su se javile i u mnogim garnizonima širom Španije, između ostalog i u Madridu, gde je energičnim narodnim protivudarom pobuna bila slomljena. Već 19. jula počelo je prebacivanje pobunjeničkih tupa iz Maroka u metropolu, gde su, podržane od tamošnjih ustanika, desničarske monarhističke buržoazije, klera i dela seljaštva, uspele da za nekoliko dana osvoje tridesetak gradova i da ovladaju znatnim delom teritorije na jugozapadu, zapadu i severu zemlje. U jednom od tih gradova (Burgosu) pobunjenici su 25. jula proglasili svoju vladu.

477

Vrlo brzo po izbijanju sukoba u Španiji velike sile, kao i ostali svet, počele su se opredeljivati za jednu ili

rugu sukobljenu stranu i manje ili više otvoreno manifestovati svoja opredeljenja. Sovjetski Savez se odmah izjasnio za "lojaliste", tj. za vladu Narodnog fronta, na koju su komunisti vršili snažan uticaj uprkos činjenici da u Kortesu (parlamentu) nije sedelo mnogo njihovih predstavnika. Narodnofrontovska vlada Leona Bluma u Francuskoj, sa Ivonom Delbosom kao ministrom inostranih poslova i nekolicinom drugih veoma progREŠI vni članova (Pjer Kot, Vensan Oriol, Voalet), u prvi mah je ispoljila dobro raspoloženje prema legalnoj (republikanskoj) vladi. Pored ideološke bliskosti dvaju narodnih frontova, u pitanju je bio i strah Francuske da i na južnim granicama ne dobije fašističkog suseda kakve je već imala na istoku i jugoistoku. Celokupna francuska politička desnica, u opoziciji prema vladi Narodnog fronta u svojoj zemlji, otvoreno je, međutim, "navijala" za generala Franka i pobunjenike. S njom je saosećao i sam predsednik Francuske Republike Lebren. Pritisnuta unutrašnjom opozicijom, zaplašena od međunarodnih zapleta i neprestano opominjana od svog prvog saveznika (Velike Britanije), i francuska vlada će za samo nekoliko dana svoj stav pun

simpatija prema španskim republikancima zameniti stavom krajnje opreznosti i striktno neutralnosti.

Bez obzira na to što se ni najmanje nije oduševljavala mogućnošću da u još jednoj evropskoj zemlji vlast osvoji diktatorski fašistički režim, konzervativna vlada Velike Britanije hladno je i bez ikakvih simpatija gledala i na vladavinu Narodnog fronta u Španiji. Ona je, doduše, u prvi mah zauzela korektno i umereno države prema legalnoj frontovskoj vladi, ali je zato, strahujući od

>orasta komunističkog uticaja na nju, bila protiv toga da joj se pruža ma kakva pomoć sa strane, tim pre što bi

o moglo dovesti do sukoba sa Nemačkom i Italijom, kosu/vtako reći, od prvog dana bile na strani pobunjenika.

"taviše, opredelivši se protiv podrške republikanskoj vladi, zvanični London se pravio šlep prema nabavkama aona i drugog ratnog materijala koje su španski fašisti c od kraja jula vršili u samoj Engleskoj, posredstvom fortugalije.

478

Italija ne samo da je otvoreno ispoljavala naklonost prema pobunjenicima, nego je aktivno učestvovala u pripremanju vojnog udara, nastavljajući zatim da bez zastoja pruža svestranu vojnu i političku pomoć frankistima. Tako je već 30. jula i 1. avgusta pobunjeničkim snagama isporučeno 32 italijanska aviona tipa "savojamarketi", 8. avgusta 18, a 16. istog meseca još dve eskadrile bombardera. Italijanska pomoć španskim fašistima nastavljala se i posle toga u sve većem obimu. Identičan stav prema događajima u Španiji zauzela je i nacistička Nemačka. Savetovan od Geringa i šefa kontraobaveštajne službe admirala Kanarisa, čiji su ljudi, po svemu sudeći, učestvovali i u pripremanju vojnog udara u španskom Maroku, Hitler se 24. jula odlučio na aktivnu i svesrdnu pomoć frankistima, jer je Španija postala još jedan zgodan poligon kako za isprobavanje snaga sa ostalim velikim silama, tako i za vežbe nemačkog ratnog vazduhoplovstva (Luftvafe) i nekih drugih vojnih službi Nemačke. Zahvaljujući tome, prve pošiljke nemačkih aviona (20 "junkersa"), zajedno sa 85 avijatičara, stigle su u Kadiš već 30. jula. U prvoj polovini avgusta u afričkoj luci Seuta, koju su takođe držali frankisti, biće istovarena dva velika broda ratnog materijala (rasklopljenih aviona), dok će u Kadiš iz Portugalije doleteti dve eskadrile "junkersa" i veći broj "hajnkela". Nemačka pomoć se ovim, naravno, neće okončati, već će i dalje pristizati u luke i na aerodrome pod vlašću pobunjenika.

Vlada Sjedinjenih Američkih Država je od samog početka građanskog rata u Španiji izjavila da će se držati potpuno neutralno. Ona će odmah pristupiti i izradi novog (drugog po redu) Zakona o neutralnosti, koji je zabranjivao isporučivan je strategijskog materijala zaraćenim stranama i u građanskim ratovima. Ovaj zakon biće usvojen u januaru 1937, ali će i pre i posle njega američka "neutralnost" objektivno ići naruku više pobunjenim fašistima nego legalnoj republikanskoj vladi. Ne samo zato što će uskraćivati republikancima ono što su Nemačka i Italija pružale fašistima, već stoga što će omogućiti da američke kompanije od prvog dana nesmetano snabdevaju Franka tako važnom strategijskom sirovinom kao što je nafta.

479

Od manjih zemalja za tok građanskog rata u Špai za zaplete na međunarodnoj sceni koji su se oko

njega stvarali najveći značaj imala je Portugalija, pod nrofašističkim režimom diktatora Salazara. Bez okleva

ila i dvoumljenja i vlada Portugalije opredelila se za svoju ideološku sabraću pod vodstvom Franka, pa je ova zemlja postala tranzitna teritorija od velike važnosti za doturanje svakovrsne pomoći španskim fašistima. Uz to iz Portugalije su u Španiju vrlo rano počeli prelaziti "dobrovoljci" da bi se borili na strani frankista.

Tako je od samog početka drame na Pirinejskom poluostrvu bilo odveć jasnih i direktnih nagoveštaja da će se ova zemlja pretvoriti u poprište oštrog obračuna ne samo unutar raspolućenog španskog društva već i širom podcijene Evrope. Na jednoj strani stajale su fašističke sile, na drugoj Kominternu, SSSR i najprogREŠI vnije političke snage u kapitalističkim zemljama. Po sredini bile su "neutralne" vlade i vladajuće grupacije zemalja građanske demokratije, plašene raznim zebnjama i strahovanjima: nastupom fašizma, još više akcijama revolucionarnih snaga i komunizma, mogućnošću ratnog sukoba sa fašističkim silama, itd. Ti strahovi su počeli usmeravati najpre diplomatsku akciju Velike Britanije, a zatim i Francuske ka sve tolerantnijem držanju prema španskim fašističkim pobunjenicima. Već 24. jula to će doći do izražaja u vezi s prisustvom španske republikanske flote u međunarodnoj luci u Tangeru. Ova flota je opasno ugrožavala veze između pobunjeničkih snaga u Maroku i Španiji. General Franko je zato 21. jula zatražio od Engleske i Francuske da je uklone iz Tangera. Englezi su se odazvali: izvršili su snažan pritisak na francusku vladu, koja je brzo popustila, pa su republikanski ratni brodovi ultimativno pozvani da napuste ovu luku. ako je počela "neutralistička" politika zapadnih velesila. Sledeći njen potez povukli su Francuzi. Snažno pritiski

ana od Engleza, od svoje desničarske opozicije i od predsednika Republike, Blumova vlada je, 25. jula, većinom

gasova svojih članova, donela i objavila formalnu odlu

tu "da se ni na koji način neće mešati u unutrašnji sukob Španiji". Pet dana kasnije, 1. avgusta, ona je, suočena opasnošću da na svojoj južnoj granici dobije poprište 'estokog međunarodnog sukoba, predložila svim zainte

480

resovanim zemljama "brzo prihvatanje i neodložno praktično sproveden je ugovora o neintervenciji u Španiji." Vlade Velike Britanije, Belgije, Poljske, SSSRa, Nemačke, Italije i Portugalije odgovorile su bez odlaganja da prihvataju francuski predlog. Koliko je u nekim od tih odgovora bilo licemerja i neiskrenosti, ne treba posebno naglašavati. Francuska vlada je tada dopunila svoj predlog zahtevom da se stavi embargo na izvoz oružja i ratnog materijala u Španiju. Legalna španska vlada Larga Kabaljera uložila je protest protiv ovog predloga, jer se njime izjednačavala sa pobunjeničkom Frankovom huntom. Ne osvrćući se na te proteste, Velika Britanija je s aplauzom prihvatila i ovaj francuski predlog, dok su Nemačka i Italija imale neke rezerve. Pošto su te rezerve uklonjene, i ove sile su se saglasile sa novom francuskom inicijativom, pa je do 26. avgusta ukupno 27 zemalja izjavilo da prihvata princip striktnog nemešanja u španske unutrašnje sukobe. Predstavnici ovih zemalja sastali su se, zatim, 9. septembra 1936. u Londonu, gde su oformili Međunarodni komitet za neintervenciju. Tom prilikom palo je niz svećanih izjava i obećanja o poštovanju prihvaćenog principa.

Malo je vremena nakon ovih izjava bilo potrebno da se naočigled celog sveta pokaže kako totalitarne zemlje nijednog trenutka nisu imale nameru da se pridržavaju principa nemešanja. Već 30. septembra republikanska španska vlada bila je u mogućnosti da objavi Belu knjigu, u kojoj se dokumentovano dokazivalo aktivno učešće Nemačke i Italije u građanskom ratu, na strani fašističkih pobunjenika. I posle toga, iz meseca u mesec, to je učešće bivalo sve

otvorenije i šire, da bi se u decembru 1936. u redovima španske fašističke vojske borilo 6.500 nemačkih pilota i drugih vojnih stručnjaka, 20.000 pripadnika italijanskih oružanih snaga i oko 15.000 portugalskih "dobrovoljaca". U februaru 1937. u pomoć Franku stići će nove italijanske jedinice, pa će u Španiji tada biti i četiri Musolinijeve divizije sa 40.000 vojnika i velikom ratnom tehnikom. Nastaviće se i dolazak nemačkih "stručnjaka", čiji će se broj penjati i na 20.000. Razlozi kojima su se dve fašističke sile rukovodile prilikom ovako svestranog uplitanja u španski građanski rat bili su različiti. Musolini je želeo energičnu akciju i brzu pobedu generala

481

Franka kako bi u zapadnom Sredozemlju fašizam stekao još jedno uporište. I Hitler je želeo fašističku pobedu, ali jnu baš nije bilo stalo da do nje brzo dođe. On je, naime, bio zainteresovan da građanski rat u Španiji potraje izvesno vreme, kako bi se Italija, sve većim angažovanjem u njemu, s jedne strane, odvrtila od Austrije i Podunavlja, i, s druge, što više kompromitovala i zavadila sa zapadnim silama i tako definitivno bila upućena na saradnju sa Nemačkom.

Suočen sa sve aktivnijom intervencijom Nemačke i Italije na strani Franka, SSSR je 6. i 7. oktobra 1936. uložio zvanične proteste, a zatim je, preko ambasadora u Londonu Majskog, izvestio Komitet za neintervenciju da se više neće smatrati vezanim sporazumom o nemešanju ukoliko ga se i sve ostale države ne budu pridržavale. Pet dana nakon ove izjave sovjetski tenkovi su se pojavili na španskom bojištu, a 8. novembra prva internacionalna brigada, organizovana od strane Kominterne, stigla je u Španiju. U njoj nije bilo nijednog Rusa, ali je zato republikanskoj vladi počelo obimnije da pristizhe sovjetsko oružje. Nešto docnije počee da dolaze i sovjetski vojni i drugi stručnjaci, kojih, međutim, neće nikada biti mnogo. Prema zvaničnim sovjetskim podacima, u redovima španske republikanske armije borilo se ukupno 557 sovjetskih građana. Između španske republikanske vlade i SSSRa uspostavljene su tada veze čvrstog prijateljstva, o kojima je svedočila i činjenica da je Španska Republika deponovala značajan deo svojih zlatnih rezervi u državne trezore u Moskvi već u novembru 1936. Zbližavanje sa SSSRom pojačaće i uticaj komunista na republikansku vladu u Španiji. Kad je strano mešanje u Španiji već postalo javna tajna, Nemačka i Italija su odlučile da iskinu masku sa 'og ponašanja, pa lsu 18. novembra 1936. i de jure pri ZJ}j huntu generala Franka kao jedino legalnu špansku vladu. Nemački i italijanski ambasadori su uskoro zatim nspeli u Salamanku, gde je bilo sedište te "vlade". Na ; ov° Francuska i Velika Britanija su nastavljale svoju levsku politiku. One su, doduše, odbile da priznaju nkovu vladu i njegove pristalice kao zvaničnu zara enu stranu, ali su istovremeno zabranjivale odlazak do ovoljaca i slanje oružja kao pomoć republikanskoj voj

482

sci i pravile demokratskoj Španiji niz drugih teškoća. Tako je, između ostalog, baš njihovim nastojanjem, Savet Društva naroda odbio da se odazove bilo kakvim efikasnim odlukama na apele španskog ministra inostranih poslova Alvaresa del Vaja protiv otvorene oružane intervencije Nemačke i Italije u njegovoj zemlji. Celu svoju akciju Savet je sveo na saopštenje u kojem osuđuje "svaku intervenciju" (dakle, i onu u korist legalne vlade) i traži od Komiteta za nemešanje "sprovođenje efikasnije kontrole". Na koji način i kojim sredstvima, to Savet nije govorio. Tako je i u ovom međunarodnom pitanju Društvo naroda, inspirisano politikom svojih vodećih članica Engleske i Francuske, još jednom ispoljilo nemoć i popustljivost pred naletima fašizma.

13. OSOVINA BERLIN-RIM

Zajednička italijanskonemačka akcija u Španiji nije bila posledica samo ideološke bliskosti režima ovih dveju zemalja isa pokretom generala Franka već i rezultat njihovog međusobnog političkog približavanja, do kojeg je došlo sredinom 1936. Put do ,tog približavanja bio je posredan, a obeležen je novim uspesima nacističke Nemačke na međunarodnoj sceni. Jedan od prvih takvih uspeha bilo je zaključenje Nemačkoaustrijskog ugovora od 11. jula 1936. i i Posle pokušaja nacističkog državnog udara u Austriji 1934. odnosi između ove zemlje i Italije postali su još bliži, a veze između Musolinija i kancelara Šušniga vrlo srdačne. Italija je i dalje (pomagala Štarenbergov Hajmver i Musolini je uspeo da nagovori Štarenberga da iz ove organizacije ukloni svog pomoćnika Faja, koji je bio naklonjen Nemačkoj. U oktobru 1935. on je kod Šušniga postigao da Štarenberg bude naimenovan za ministra unutrašnjih poslova. Istovremeno sa ovom Musolinijevom tekla je, preko katoličke javnosti (lista Reichspost i njegovog direktora dr Fundera), i nemačka akcija u Austriji, koju je vodio ambasador Trećeg Rajha u Beču Franc fon Papen. Proitalijanska orijentacija austrijske vlade, a naročito njenog novog ministra unutrašnjih poslova Štarenberga, bila je velika smetnja Papenovoju aktiv

OD

DO DANCIGA

483

osti na austronemačkom zbližavanju. Hitlera je to veo a ljutilo, i Musolini je, da bi ublažio tu njegovu ljutnju l vreme kad komplikacije oko Etiopije još nisu bile otklonjene, sam savetovao Šušnigu iako teška srca - da ukloni Štarenberga iz vlade. To se i desilo 13. maja 1936, a tri nedelje kasnije Šušnig je iposetio Musolini ja u njegovoj letnjoj rezidenciji kraj Forlija da bi ga upitao šta da čini s predlogom Berlina o zaključivanju Austro nemačkog ugovora o prijateljstvu. Već do tog vremena više krupnih međunarodnih zbivanja { neuspeh ugovora u Strezi, Anglonemački sporazum ^o pomorskom naoru žanju, etiopska afera, remilitarizacija Rajne) uverilo je Musolinija da zbližavanje sa Nemačkom mora postati ključno pitanje njegove buduće politike u Evropi. Zato je savetovao Šušniga da ponuđeni ugovor prihvati, iako je bio svestan da to može biti početak odvajanja Austrije od Italije. i

Austronemački ugovor o prijateljstvu je potpisan 11. jula 1936. Sadržao je nemačku garanciju austrijskog državnog suvereniteta, međusobnu obavezu nemešanja u stvari unutrašnje politike svoga partnera, obećanje Austrije da će voditi računa o pripadništvu nemačkoj nacionalnoj zajednici, kao i izjavu iNemačke da inema primedaba na Rimski protokol Italije, Austrije i Mađarske iz 1934. Posle potpisivanja ovog ugovora u Austriji je amnestirano mnogo nacista osuđenih zbog pokušaja državnog udara i ubistva kancelara Dolfusa, a dvojica nacističkih simpatizera, general GlajzeHorstenau i Gvido Šmid, ušli su u Šušnigovu vladu. Šmid je dobio ključni resor ministra inostranih poslova. Tako je ugovor od 11. jula predstavljao značajan uspeh hitlerovske diplomatije i važan korak ka anšlusu.

Drugi nemački uspeh bilo je proglašavanje tzv. belgijske neutralnosti. Još od 1920. postojao je Belgijsko"rancuski vojni i politički sporazum o zajedničkoj od"rani od eventualne nemačke agresije . Dan uoči remilitarizacije Rajnske oblasti, 6. marta 1936, belgijska vlada iznenada obavestila Pariz da želi podvrgavanje ovog igovora Lokarnopaktu. Silno zaplašena krizom oko reitarizacije Rajne, Belgija je rešila da se po svaku cenu "tancira od mogućeg nemačkofrancuskog sukoba i da °tREŠE svih međusavezničkih obaveza. Njen ministar

484

inostranih poslova PolAnri Spak je 20. jula najavio jednu novu "spoljnu politiku isključivo i integralno belgijsku". Taj novi princip potvrdio je 9. septembra i predsednik belgijske vlade Van Zeland u jednoj izjavi za štampu. Šta zapravo ovaj princip znači, saznalo se za vreme zasedanja Skupštine Društva naroda u Zenevi, od 21. septembra do 10. oktobra 1936, na kojoj isu belgijski diplomati obavestili predstavnike Francuske i Velike Britanije o želji svoje vlade da otkáže ugovore o savezu sa ovim silama. Svi pokušaji francuske vlade da odvrati Belgijance od ove odluke ostali su bezuspešni. Na dan 14. oktobra belgijska vlada je, pod predsedništvom kralja Leopolda, donela odluku, koju je i zvanično saopštila: "Reokupacija Rajnske oblasti, povređujući ugovore iz Lokarna, kako formalno, tako i suštinski, ponovo nas je stavila u gotovo isti međunarodni položaj kao i pre rata. Naša geografska situacija nam nalaže stvaranje vojnog aparata sposobnog da odvrati svakog našeg suseda da upotrebi našu teritoriju za napad na drugu državu."

Ova izjava nije bila uperena samo protiv Nemačke, koja je 1914. pregazila Belgiju, već i protiv eventualne namere Francuza da preko belgijske teritorije napadnu Nemačku u slučaju njene agresije na istočnoevropske saveznike Francuske. Zahvaljujući tome, odluka o zauzimanju "samostalne" pozicije nije značila ništa drugo nego raskid veza koje su Belgiju do tada vezivale sa saveznicima iz prvog svetskog rata. Jedina ugovorna obaveza koju je Belgija još priznavala bila je ona koja je proisticala iz Pakta o Društvu naroda.

Belgijski postupak najviše je pogodio francuski sistem bezbednosti. Otuda je ona bila i na j nezadovoljni ja tim postupkom. Britanska vlada je bila manje osetljiva na belgijsku odluku, ali je Antoni Idn, tda bi umirio Francuze, ipak, prilikom Van Zelandove posete Londonu 27. novembra 1936, dao izjavu da i Belgija i Francuska mogu računati na pomoć Engleske ukoliko budu žrtve agresije . Analognu izjavu, u odnosu na Belgiju, dao je 4. decembra i francuski ministar inostranih poslova Delbos. Da bi parirao ove anglofrancuske napore da zadrže Belgiju u svojoj političkoj sferi, Hitler je 30. januara 1937, u svom govoru pred Rajhstagom, izrazio gotovost da Belgiju i Holandiju prizna kao "neutralne i nepovredive" terito

ie Francuska i Velika Britanija su na ovo odgovorile Deklaracijom od 24. aprila 1937. u kojoj su potvrdile svoja ranija obećanja. Nemačka vlada je, sa svoje strane, 13 oktobra 1937. ponovila Hitlerovu januarsku izjavu. Belgijska odluka o otkazivanju savezničkih ugovora sa Francuskom predstavljala je velik uspeh za Nemačku zato što je time sistem francuskih saveza sa istočnoevropskim zemljama bio dobrim delom paralisiran. Naime, Nem

•i su ubrzanim tempom izgrađivali fortifikacioni sistem (Sigfridovu liniju) na granicama prema Francuskoj. Već ranije podignutim odbrambenim sistemom Mažino i Francuzi su se bili opredelili za defanzivu na svojoj granici prema Nemačkoj. Ofanzivne operacije protiv Nemačke u slučaju njenog napada na, recimo, Čehoslovačku ili Poljsku Francuska je mogla da vodi samo preko Belgije. Dopustivši Belgiji da joj otkaže ljubav, Francuska je izgubila legalne mogućnosti da se koristi njenom teritorijom za ugrožavanje Nemačke. Otuda je odluka belgijske vlade bila jedan od najtežih udaraca po francuskom sistemu bezbednosti stvaranom s dosta muka i otpora posle prvog svetskog rata.

Međunarodni značaj dva pomenuta događaja leži, pored ostalog, i u tome što su oni uticali na definitivnu odluku fašističke Italije o preorijentaciji svoje spoljne politike u pravcu čvršćeg vezivanja za Nemačku. Uz ova dva događaja, kao što smo videli, glavni razlozi za ovakvu preorijentaciju nalazili su se u italijanskim agresivnim poduhvatima u Etiopiji i Španiji.

Prvi vidljiv znak novog pravca Dućeove spoljne politike bilo je dovođenje (9. juna 1936) na položaj ministra inostranih poslova Italije njegovog zeta, mladog grofa Galeaca Čana, prononsiranog prijatelja Nemačke. Isto rerneno, na dotadašnje Čanovo mesto ministra propa*nde postavljen je jedan drugi poznati germanofil, Alfi n. Osetivši smisao ovih promena, Hitler je, da bi podu 1 Musolinijevu nameru, rešio da 25. jula 1936. prizna osvajanje Etiopije. Ipak se još neko vreme kolebao da li sf ?5^nJe vezuJe sa Italijom, ili da uloži veće napore na z°ližavanju sa Velikom Britanijom, kako je to pred

viđao njegov dalekosežni program izložen u Mein Kamp fu. Ovo kolebanje je bilo najveće u vreme posete starog britanskog državnika Loj da Džordža Nemačkoj, kad ga je i Firer primio u Đerhtesgadenu s respektom, ali i veoma srdačno. Na kraju, Hitler se ipak odlučio za mudrost "bolje vrabac u ruci nego golub na grani", pa je 23. septembra uputio u Rim svog ministra pravde Hansa Franka, koji je, uručujući Musoliniju zvaničan poziv da poseti Berlin, govorio o "neophodnosti što tešnje saradnje između Nemačke i Italije". Na ovaj poziv Musolini se odazvao tako što je u Berlin, kao svoju izvidnicu, poslao grofa Čana (20. oktobra 1936), koji je, u znak posebnog prijateljstva, predao Hitleru jedan poverljiv dosije dokumenata pod naslovom "Nemačka opasnost". Taj je dosije pripremio sebi kao podsetnik engleski ministar inostranih poslova Antoni Idn, a italijanski ambasador u Londonu Dino Grandi je na neki način idošao do njega. Musolini ga je upotrebio sa očevidnom namerom da

odvratiti Hitlera od pokušaja uspostavljanja prijateljstva sa Britanijom. Da je Musolinijeva namjera imala efekta, pokazala je žestoka Hitlerova reakcija protiv Engleza pred samim Čanom, ali još više poverenje kojim je posle toga obasuo mladog italijanskog fašističkog lidera. Pošto su Čano i fon Nojrat obavili razgovore o Španiji i o zajedničkom stavu Nemačke i Italije u Komitetu za neintervenciju, Hitler je italijanskom ministru izložio opšte pravce i ciljeve nemačkih političkih i vojnih planova u narednim godinama. Nemačka armija je organizaciono i brojčano ojačana dekretom od 24. avgusta 1936, kojim je vojna služba produžena na dve godine. Njeno opremanje i osposobljavanje zahteva, međutim, još vremena govorio je Hitler. Iz godine u godinu, iz meseca u mesec, ona će postajati sve spremnija da podupre široke spoljnopolitičke planove, a za ratnu akciju širokih razmera biće sposobna već u toku 1939. Ukazujući na Istočnu Evropu kao na glavni pravac nemačke ekspanzije, Hitler nije propustio da skrene Italijanima pažnju i na živ privrednopolitički interes Nemačke za Balkan i Jugoistok kontinenta, dodajući, doduše, da na Balkanskom prostoru, na Jadranu, kao i na celom Sredozemlju, Nemci priznaju prioritetni položaj i interes Italije. Tako je ovaj razgovor između Hitlera i Čana označio i prvi opšti dogovor Nemač

487

ke i Italije o podeli interesnih sfera na evropskom Jugoistoku.

Na kraju Čanove posete, 25. oktobra 1936, potpisan je Nemačkoitalijanski sporazum kojim je Nemačka formalno priznala pripajanje Etiopije Italiji, kojim je zatim ozvaničen dogovor o priznavanju Frankove vlade u Španiji i kojim su najzad određeni opšti pravci nemačkoitalijanske saradnje. i

Posle Čanovog povratka u Italiju Musolini je 1. novembra održao u Milanu govor, koji je imao velik odjek u svetu. U tom govoru on je rekao: "Susreti u Berlinu imali su za rezultat sporazum dveju zemalja o određenim problemima ... Taj sporazum ... ta vertikala Berlin-Rim, to nije dijagram, to je pre jedna osovina oko koje se mogu ujediniti sve evropske države vođene željom za saradnjom i mirom." U istom govoru Musolini je insistirao na vitalnim interesima Italije u mediteranskom basenu, a prvi put je propustio da pomene i interese u Podunavlju. Bio je to nagoveštaj da se Italija, pod nemačkim pritiskom, povlači sa ovog prostora. Naravno, do toga neće doći odjednom. U novembru 1936, na sastanku u Beču, ministri inostranih poslova Italije, Austrije i Mađarske obnovili su svoje rane i ugovore i potpisali novi tajni protokol o blagonaklonoj neutralnosti u slučaju da se neka od njih nađe u ratu s bilo kojom četvrtom zemljom. I pored toga, nagoveštaj će se uskoro pretvoriti u političku realnost.

Tako je 1936. godina, koja je i inače bila puna dramatičnih zbivanja na međunarodnoj pozornici, krunisana stvaranjem osovine Rim-Berlin. Za kratko vreme ona će postati prvorazredna međudržavna grupacija koja diktira karakter i pravce internacionalne politike. 11 ANGLOITALIJANSKI ZENTLMENSKI SPORAZUM"

Držeći se već usvojenog pravca da prilike u svetu iruju" ustupcima agresivnim fašističkim silama, britanska vlada je nastojala da njihov blok, koji se upravo traio, razlabavi i parališe zbližavajući se sama s tim "nama. Ona je pri tom naivno verovala da će njihovu eks

488

panzivnu politiku staviti pod svoj uvid i kontrolu. Njene prve inicijative u tom pravcu bile su usmerene prema Italiji.

Čim je minula etiopska kriza, konzervativna britanska vlada je, uprkos oštrim razmimoilaženjima koja je izazivao španski građanski rat, prešla na posao da popravi odnose sa Italijom. Njen prvi uspeh u tom nastojanju bio je novi Angloitalijanski trgovinski ugovor, zaključen u novembru 1936. Odmah zatim Baldwinov kabinet je nastavio akciju u Rimu ne bi li isposlovao sklapanje jednog "džentlenskog sporazuma" koji bi garantovao teritorijalni status quo u Mediteranu. Englezi su, naime, strahovali da će se Musolinijevo angažovanje u Španiji završiti nekim teritorijalnim transakcijama u korist Italije. Zato su vladajući britanski konzervativci za jedan sporazum o status quou sa Italijom bili spremni da žrtvuju republikansku vladu u Španiji, do koje im je zbog porasta uticaja komunista na nju bilo sve manje stalo. Na ovakvom sporazumu uporno je, naravno, sa znanjem svoje vlade, radio britanski ambasador u Rimu Dramond. Englesko navaljivanje na Italijane postalo je naročito uporno otkad se pročulo da je između Frankove hunte i Musolinijeve vlade sklopljen ugovor o savezu. Englezi su tada poverovali da je Franko obećao Italiji baze na Balearima, dok su Francuzi mislili da je reč o španskom Maroku. Uistinu, u ovom ugovoru ni o kakvim bazama i teritorijalnim transakcijama na račun Spanije nije bilo reci, ali Britanci to nisu znali i drhtali su od pomisli na italijansko širenje po Mediteranu. Otuda su bili strašno radosni kad su Italijani 31. decembra 1936. pristali da se izvrši razmena nota o rešenosti dveju vlada da se u "zapadnom Sredozemlju" čuva status quo. Nakon samo dva dana 2. januara 1937. Italijani su otišli korak dalje time što je Čano s Dramondom potpisao sporazum o obostranoj angloitalijanskoj zainteresovanosti da se "u Mediteranu" (a ne samo u njegovom zapadnom delu) održava status quo bez ikakvih modifikacija. Ovaj sporazum trebalo je, po mišljenju Engleza, da posluži samo kao baza budućoj široj saradnji sa Italijom. Mnogobrojne suprotnosti koje su postojale između dve zemlje onemogućavale su da se ta želja Baldwinove vlade posle potpisivanja "džentlenskog sporazuma" i

489

ostvari. Britanija, koja i dalje odbija da zvanično prizna osvajanje Etiopije, italijanski "dobrovoljci" u Španiji, koji iritiraju englesku javnost, "misteriozne" podmornice (za koje su svi sumnjali da su italijanske), koje u blizini španskih obala pokušavaju da potope britansku torpiličku Havock sve je to početkom 1937. jako rashlađivalo angloitalijanske odnose. Kad je u maju te godine preuzeo kormilo vlade u ruke, novi britanski premijer Nevil Čemberlen je odlučio da preduzme neki radikalniji potez kojim bi prevazišao postojeće nesporazume i postigao željeno zbližavanje sa Italijom. U tom cilju on se u julu 1937, posle savetovanja sa italijanskim ambasadorom Grandijem, a bez znanja svog ministra inostranih poslova Idna, obratio ličnim pismom Musoliniju apelujući na njega da se zauzme za poboljšanje angloitalijanskih odnosa. Ovaj snishodljivi apel britanskog premijera ostao je bez ikakvih praktičnih rezultata.

Neuspeh kod Musolinija nije obeshrabrio Čemberlena i nije ga odvratio od čvrste namere da saraduje sa fašističkim diktatorima. Rešio je samo da udari na drugu stranu prema glavnom nosiocu uznemirenja u Evropi

Hitleru. Njegova rešenost da i po najskuplju cenu što pre zadobije Hitlerovu naklonost, koja je tada došla do izražaja, dovešće ga postepeno u sve veći raskorak sa šefom Forinj ofisa Antonijem Idnom. Posle pisma Musoliniju novi znak toga raskoraka biće samoinicijativna Čemberlenova odluka, o kojoj Idn nije ni konsultovan, da se za britanskog ambasadora u Berlinu pošalje ser Nevil Henderson, čovek spreman da do ekstrema tera s politikom popuštanja Nemačkoj.

Motive za ovakvu politiku politiku zbližavanja sa vropskim diktatorima Čemberlen je, pored ostalog, nalazio i u atmosferi izvesnog prolaznog popuštanja zategnutosti u odnosima između velikih sila koje je nastupio sredinom 1937. Znaci toga popuštanja i nešto po oljšane međunarodne atmosfere u Evropi bila su ma>ovna turistička putovanja (naročito iz Nemačke, iz koje se 5 turistima kretalo i dosta uhoda), svetska izložba u arizu, sve življa aktivnost Društva NemačkaFrancuska, žbena i prijateljska poseta lorda Halifaksa Hitleru u Berhtesgadenu u novembru 1937, itd. Mnogo važniji lv koji je upućivao mnoge britanske konzervativce,

490

a na prvom mestu najodgovornijeg među njima premijera Čemberlena, na saradnju sa Hitlerom i na popuštanje njegovim zahtevima treba tražiti na drugoj strani: u nacističkoj antikomunističkoj aktivnosti.

15. ANTI KOM INTERNAPAKT

Dok je u očima nekih optimistički raspoloženih posmatrača u zemljama građanske demokratije atmosfera međunarodnih odnosa krajem 1936. i tokom 1937. izgledala sve bistrija, a u budućnosti još više obećavala, dotle je Hitler neumorno radio na jačanju svojih vojnih snaga, na razradi osvajačkih planova i na stvaranju Što čvršćeg saveza agresivnih sila koje su tražile novu podelu sveta. Najvažniji cilj u tom smislu bio mu je da Italiju veže za sebe što jačim vezama i da osovinu Berlin-Rim pretvori u snažan vojnopolitički savez. U isto vreme, radio je i na tešnjem povezivanju Nemačke sa Japanom radi hvatanja Sovjetskog Saveza u gvozdena klešta dveju militarističkih sila. Osim ugrožavanja SSSRa, ovo povezivanje sa Japanom trebalo je Nemačkoj da donese i neke druge koristi. Prvo, davalo bi mogućnosti da se agREŠI vni planovi Nemačke pred zapadnim silama još ubedljivije prikazuju kao isključivo antikomunistički i antisovjetski. Drugo, računalo se da se uz pomoć Japana Velika Britanija i Francuska što jače pritisnu i ugroze na Dalekom istoku kako bi oslabila njihova otpornost u Evropi.

Određeni interes u zbližavanju sa Nemačkom našao je i Japan uprkos činjenici da je on pravac ekspanzije tražio na Dalekom istoku i Pacifiku, gde su mu glavni protivnici bili SAD, Velika Britanija i Francuska, a ne SSSR. Od povezivanja s Nemačkom japanski imperijalisti su očekivali pomoć u slabljenju Velike Britanije i Francuske. Time što će koordinirati svoje akcije u Aziji sa nemačkim poduhvatima u Evropi, mislili su da iskoriste trenutke najveće zauzetosti Engleza i Francuza na starom kontinentu radi ostvarenja svojih ciljeva na Dalekom istoku. Najzad, nemačka pomoć bila bi od kapitalne važnosti ako bi se Japan ipak upleo u sukob sa Sovjetskim Savezom.

Prvi nemački koraci u Tokiju u pravcu zaključivanja vojnog saveza s Japanom bili su učinjeni u leto 1935. Sve

do sredine 1936. japanska vlada je izbegavala da na nernački predlog da jasan odgovor. Tada su Nemci podneli nov, znatno drugačiji projekat: dve zemlje bi zaključile ugovor protiv Kominterne, kao glavnog nosioca komunističke opasnosti, kojem bi bio priključen tajni dodatak uperen protiv SSSRa. Posle dužeg razmišljanja i dvoumljenja vojnopolitičko vodstvo Japana je prihvatilo predlog o zaključenju pakta sa Nemačkom u formi antikomunističkog, a ne antisovjetskog sporazuma. Tako je 25. novembra 1936. između Nemačke i Japana potpisan ugovor na pet godina o pružanju zajedničkog otpora "subverzivnoj aktivnosti" Komunističke internacionale i njenoj razornoj delatnosti protiv postojećih država i društvenopolitičkih sistema. Ugovor je predviđao dogovore o zajedničkim preventivnim i repREŠI vnm merama sila potpisnica protiv daljeg širenja "komunističke opasnosti". To je bio Antikominternapakt, kome su se mogle pridružiti i druge države.

Antikominternapakt je imao i tajni dodatak, koji je predviđao da u slučaju "neizazvanog napada ili pretnje napadom od strane SSSRa" na jednu od potpisnica druga "neće preduzeti ništa što bi olakšalo položaj SSSRa". Nemačka i Japan će se u takvom slučaju odmah konsultovati, a inače neće zaključivati nikakve sporazume sa Sovjetskim Savezom bez prethodnog međusobnog dogovora.

U Sovjetskom Savezu Antikominternapakt je izazvao veliko uznemirenje. Moskva je optužila Nemačku i Japan da pripremaju "sveti rat protiv Sovjetskog Saveza". Burzoaske vlade zapadnih zemlja su ovaj pakt, takođe, prilile s rezervama i, poučene dotadašnjim agresivnim poašanjem Nemačke i Japana, nisu ispoljavale nameru da * prilaze. Nekim od tih vlada (na primer, britanskoj), i desničarskim političkim krugovima u mnogim zemna, ovaj pakt ipak nije bio nesimpatičan. U tome i ba tražiti jedan od motiva politike popuštanja prema imačkoj, koja će u Engleskoj već 1937. tako nedvosmino doći do izražaja. Verovalo se, naime, da bi se tom tikom oštrica nemačke agresivnosti mogla potpuno ismeriti prema Istoku i komunističkoj Rusiji, protiv kobi se najzad i otur>ila. Hitler je, međutim, sasvim druračunao. Zavaravajući zapadne sile taktikom "vru

čehladno", on će u toku 1937. glavnu pažnju usmeriti na pridobijanje Italije za Antikominternapakt. Zbog dobrih odnosa sa SSSRom, Musolini će dugo oklevati da mu pristupi. Da bi se pridobila Italija, najpre je Gering putovao u Rim u januaru 1937, noseći Musolini ju predlog o stvaranju zajedničke nemačkojapanskoitalijanske pomorske formacije i zahtev da Italija napusti Društvo naroda. Musolini je tada izbegao preuzimanje bilo kakve konkretne obaveze. U maju je zato u Rim došao fon Noj rat, a uskoro za njim ministar rata Trećeg Raj ha fon Blomberg. Iza svega ovoga došla je Musolinijeva poseta Hitleru u Minhenu i Berlinu, od 24. do 29. septembra 1937. U toku pompeznih sveć anosti Duće se prelomio. U govoru koji je održao na grandioznom mitingu pred 800.000 stanovnika Berlina on je rekao: "Kad fašist ima prijatelja, on ide s njim do kraja." Nekoliko nedelja kasnije, 6. novembra 1937, Italija je pristupila Antikominternapaktu. Potpisujući ga, Musolini je izjavio Ribentropu da je već umoran od bdenja nad austrijskom nezavisnošću, tim pre što više nije sigurno ni da je Austrijanci žele. Pristupajući Antikominternapaktu Duće, dakle, nije Hitleru nudio podršku u nekim budućim, već i u najkonkretnijim, neposrednim planovima i ciljevima.

16. NOVI ZAPLETI OKO ŠPANIJE

Da nije bilo komplikacija oko građanskog rata u Španiji, 1937. bi se, ipak, mogla smatrati godinom izvesnog smirivanja međunarodnih suprotnosti i popuštanja zategnutih odnosa u Evropi.

Kako smo već videli, krajem 1936. neuspeh politike nemešanja u Španiji bio je sasvim očigledan. Sve veće pošiljke oružja, materijala i ljudstva stizale su pobunjeničkoj strani iz Nemačke, Italije i Portugalije, dok je SSSR snabdevaio legalnu vladu avionima, oklopnim kolima i drugim oružjem. Napredni ljudi iz svih krajeva sveta stizali su i dalje da u sastavu internacionalnih brigada pomognu pravednu stvar Španske Republike. Zahvaljujući tome, već u prvoj polovini 1937. na strani frankista će se boriti oko 70.000 italijanskih i 20.000 nemačkih vojnika sa masovnom ratnom tehnikom, dok će u redovima republikanske armije biti oko 18.000 pripadnika in

493

terbrigada i nekoliko stotina sovjetskih specijalista i boračkog kadra. Ukupno će kroz interbrigade proći oko 40000 dobrovoljaca, dok će celokupna sovjetska pomoć Španskoj Republici iznositi oko 80 miliona funti sterlinga. I pored ovakvog razvoja događaja u vezi sa Španijom, vlade Velike Britanije i Francuske su nastavljale da insistiraju baš na politici nemešanja. U isto vreme, konzervativni britanski kabinet je vodio sve pomirljiviju politiku prema pobunjeničkom pokretu generala Franka. Vidljiv znak te politike bilo je upućivanje britanskog trgovačkog atašea Peka u Salamanku, gde se nalazilo sedište frankističke "vlade". Da bi oživele politiku neintervencije, koja je bila tako neumitno poražena, Velika Britanija i Francuska su 4. decembra 1936. predložile zainteresovanim vladama Nemačke, Italije, SSSRa i Portugalije uvođenje međunarodne kontrole španskih obala i granica radi sprečavanja ulaska inostranih trupa i naoružanja u ovu zemlju. I ovoga puta sve pozvane vlade su spremno prihvatile predlog u načelu, ali kad su pred Komitetom za neintervenciju počeli pregovori oko načina sprovođenja kontrole, Nemačka, Italija i Portugalija su stale praviti probleme. Portugalci su odbili predlog da se kontroli podvrgnu i njihove obale, a Italija i Nemačka su na sve moguće načine otezale i odlagale postizanje dogovora. Kao da je želeo da prkosi celom svetu, Hitler je, pre nego što će ipak dati saglasnost, pred Rajhstagom jasno i nedvosmisleno izjavio 1. februara 1937: "Naše simpatije za generala Franka i njegovu vladu opšteg su karaktera. One se zasnivaju i na nadi da će konsolidacija jedne zaista nacionalističke Španije pružiti Evropi nove ekonomske mogućnosti ... Spremni smo da učinimo sve što možemo za ponovno uspostavljanje reda u Španiji." Tek posle toga, između 21. februara i 8. marta u Komitetu za neinterpciju mogao je biti prihvaćen plan o kontroli španskih obala, jer su se suvozemne granice prema Portugaliji i francuskoj smatrale dovoljno kontrolisanim. Plan je bio djostavan: britanski i francuski ratni brodovi krstarice *^b^a okupiranih od nacionalista (frankista), a neLcki i italijanski duž obala pod kontrolom republikanaca. Napori SSSRa da i sebi obezbedi učešće u ovoj konroh ostali su bez rezultata, što je već samo po sebi bilo

494

znak koja je strana u građanskom ratu diskriminisana, a koja je od strana učesnica u intervenciji dobila međunarodno priznatu prednost.

Dok se ovaj plan pripremao, republikanska španska vlada je pokušala da olakša svoj položaj ponudom zaključivanja ugovora o savezu sa vladama Velike Britanije i Francuske. U toj ponudi, podnetoj Londonu i Parizu 9. februara 1937, uz opšte izjave o prijateljstvu i uvažavanju interesa dveju zapadnih sila u Evropi i Sredozemlju, stavljala se u izgled i mogućnost "preispitivanje položaja španskog protektorata u Maroku". Čak ni ovaj pokušaj legalne španske vlade da od Britanije i Francuske "kupi" podršku nije uspeo: i u Londonu i u Parizu bila je učtivo, ali hladno odbijena.

Patroliranje brodova velikih sila oko španskih obala počelo je u aprilu 1937, ali je to uskoro dovelo do ozbiljnih incidenata. Najpre je 29. maja nemačka oklopnjača Deutschland bila pogođena bombama iz republikanskih aviona koji su tukli frankističku luku Ibise, u kojoj nemačkim brodovima prema planu "kontrole" nije bilo mesto. Za odmazdu, nemačka flota je dva dana kasnije ispalila 200 granata na republikansku luku Almerija, ubivši u njoj oko 40 i ranivši preko 100 građana. Ovaj akt brutalnog nasilja izazvao je ogorčenje u svetskoj javnosti. Zahvaćen opštom indignacijom, javno ga je osudio i engleski ministar inostranih poslova Iden, ali kad je nemačka vlada zapretila da bi zbog ovog incidenta moglo doći i do svetskog rata, on se bržebole povukao, izjavljujući ambasadoru republikanske vlade da sada Britanija prihvata nemačku verziju događaja.

Nemačka i italijanska vlada se ovim nisu zadovoljile, već su izjavile da će povući svoje brodove iz kontrolne misije oko španskih obala. Patroliranje je ipak nastavljeno sve do 19. juna, kad je nemačka krstarica Leipzig bila, navodno, napadnuta od jedne podmornice. Četiri dana kasnije Nemci i Italijani su se definitivno povukli iz kontrole, a Portugalija je oduzela olakšice date Engleskoj i Francuskoj za kontrolu njenih obala. Početkom jula nemačka i italijanska vlada su izrazile spremnost da se vrate kontroli španskih obala, ali pod uslovom da se frankistička vlada zvanično prizna kao "zaraćena strana". Francuzi su bili gotovi da prihvate ovaj uslov, ali su ga

495

Sovjeti odbacili u Komitetu za neintervenciju. Čemberlenova vlada je zato izašla sa kompromisnim predlogom: fašističkim pobunjenicima će se priznati status "zaraćene strane", ali će Italija, Nemačka i svi ostali povući svoje "dobrovoljce" iz Španije. Sovjetski Savez je odbio i ovaj aranžman, jer praktično ništa sigurno nije obećavao osim međunarodnog priznanja Frankovog pokreta. Izgovarajući se na ovo sovjetsko odbijanje, engleski predlog su hitro odbacile i fašističke zemlje.

Tokom leta 1937. situacija oko Španije se sve više komplikovala. Izvestan broj trgovačkih brodova koji su se kretali u pravcu republikanskih luka napale su podmornice "nepoznatog porekla". Republikanska vlada Španije uputila je 21. avgusta žalbu Savetu Društva naroda, optužujući Italiju za ove agresivne akcije. Frankistička vlada je odmah digla besmisleni protivoptužbu, dokazujući da su podmornice sovjetske. Čemberlenova vlada je taman uspela da zataška ovu stvar u Društvu naroda, kad su "misteriozni" sumareni torpedovali britansku torpiljerku Havok. Sad se pokrenula i razlučena engleska javnost, pa se i Komitet za neintervenciju prenuo iz mrtvila. Preko ovog komiteta britanska i francuska vlada su za 10. septembar sazvale specijalnu pomorsku konferenciju svih sredozemnih i crnomorskih zemalja zajedno sa Engleskom i Nemačkom na kojoj bi se raspravio ovaj slučaj "piraterije" na Mediteranu. Dan uoči konferencije, Nemačka, Italija i Albanija su otkazale učešće, pa je ona otvorena u prisustvu predstavnika Velike Britanije, Francuske, SSSRa, Grčke, Turske,

Jugoslavije, Rumunije, Bugarske i Egipta. Radeći od 10. do 14. septembra i Nionu, konferencija je završena sporazumom kojim se britanska francuska flota i avijacija ovlašćuju da štite trgovačke brodove svih zemalja (osim španskih) i da uništavaju sve sumnjive brodove i avione koji se pojave u zapadnom Sreozemlju. To je bila prva odlučna mera preduzeta od dnođ međunarodnog foruma protiv agREŠI vnođ ponaai*ja fašističkih sila u toku španskog građanskog rata. I valjda baš zbog toga, da bi se ublažilo njihovo nezadooljstvo, britanska vlada je, ni manje ni više, pozvala Itada učestvuje u patroliranju protiv "nepoznatih" podmornica. Italija se. naravno, rado odazvala, a "gusarski"

496

sumareni su, razume se, odmah iščezli i time je i patroliranje postalo nepotrebno. Dok su trajali pregovori oko realizacije nionskih odluka, republikanska vlada Španije je 18. septembra 1937. podnela Skupštini Društva naroda sledeći zahtev: "... 1) da se prizna da je Španija žrtva agresije Nemačke i Italije; 2) da na ovoj osnovi Društvo naroda najhitnije razmotri pitanje sredstava za okončanje agresije ; 3) da se španskoj vladi vrati puno pravo da slobodno nabavlja ratni materijal koji smatra da joj je potreban; 4) da borci koji nisu Španci budu povučeni sa španske teritorije; 5) da se mere bezbednosti preduzete na Mediteranu prošire na celu Spaniju ..." Zahtev španske vlade nije prihvaćen, jer su za njega glasali samo predstavnici Sovjetskog Saveza i Meksika. Umesto toga, francuska vlada je pokušala da u tajnim pogađanjima (razgovori Čano-Delbos, 22. septembra) odvoji Italiju od Nemačke u španskom pitanju. Pokušaj je bio potpuno bezuspešan: svojom formalnom izjavom od 10. oktobra italijanska vlada je odbila svaki razgovor o Španiji iz kojeg bi bila isključena Nemačka. Sa svoje strane, Čemberlenova vlada je nastavljala postepeno kretanje u pravcu zbližavanja sa španskim nacionalistima. Nov korak u tom pravcu bila je razmena konzularnih predstavnika između Velike Britanije i Franko ve hunte, izvršena krajem 1937. Ova je mera izazvala mnoge negativne komentare kako u Engleskoj, tako i u svetu. Cemberlenovu vladu to nije skretalo sa uzetog političkog pravca. A krvava drama u Španiji se nastavljala.

17. NEMAČKA, ITALIJA I JUGOISTOČNA EVROPA

Mnoge manje zemlje Centralne i Jugoistočne Evrope su s velikim uznemirenjem primile vest o usponu Adolfa Hitlera na vlast u Nemačkoj. To se u prvom redu odnosi na članice Male Antante. Njihova neposredna reakcija na ovaj događaj, koji je stimulatívno delovao na dve revanšističke države u ovom regionu (Mađarsku i Bugarsku), bila je odluka o reorganizaciji Male Antante doneta u obliku Organskog pakta od 16. februara 1933. Cilj mu je bio zbijanje redova ove organizacije pred pretnjama miru i status quou u Evropi. Uskoro posle toga, u znak odgo

01)

497

vora na povećavanje međunarodne opasnosti i na Pakt četvorice, članice Male Antante i Turska su 4. jula 1933. potpisale sa SSSRom jednu konvenciju opšteg karaktera 3 definisanju akta agresije i pravu svake države na odbranu svoje teritorije. Zaključivanju ove konvencije bio

3 posebno naklonjen rumunski ministar inostranih poslova Titulesku, koji je u njenu korisnost uverio i svoje partnere iz Male Antante Čehoslovačku i Jugoslaviju. Reakcija Nemačke i Italije na ovu konvenciju bila je veoma negativna, ali je nisu pozdravile ni zapadne sile. Zemlje Male Antante nisu smatrale da su ove mere dovoljne za njihovu bezbednost. Na zasedanju njenog Stalnog saveta septembra 1933. u Sinaji potvrđena je zainteresovanost Male Antante za dobre i stabilne odnose na Balkanu, za popravljavanje odnosa Jugoslavije i Rumunije sa Bugarskom i za zbližavanje balkanskih država. U cilju realizovanja ovih intencija rumunski ministar Titulesku je u jesen i zimu 1933/1934. putovao u Sofiju, Ankaru i Atinu. Dogovori postignuti u tim prilikama govorili su o potrebi zaključivanja jednog pakta balkanskih zemalja u duhu postojećih međunarodnih ugovora i na bazi teritorijalnog i političkog status quo. Sa ovakvom idejom nije se slagala jedino Bugarska: bez radikalne promene baš tog status quo ona nije želela da ulazi ni u kakve obaveze prema svojim balkanskim susedima. Rumunija, Jugoslavija, Turska i Grčka su tada odlučile da sklope ugovor o savezu bez Bugarske. Čehoslovačka je dala podršku ovom ugovoru. Njegovo zaključenje se ipak izvesno vreme odlagale. Jugoslavija i Rumunija su se neko vreme još nadale da se i Bugarska može pridobiti za savez, a Italija je intervenisala u Atini pokušavajući da odvraći Grčku od ulaska u njega. U istom pravcu radila je i nemačka diplomatija u Ankari, Beogradu i Sofiji. Nisu uspela ni nastojanja Rumuna i Jugoslovena kod Bugara ni italijanskonemačka kod ostalih balkanskih zemalja, osim što je Grčka dala Italiji određena obećanja. Tako je 9. februara 1934. u Atini potpisan ugovor o obrazovanju Balkanskog saveza između Grčke, Rumunije, Jugoslavije i Turske. Zadatak ovog saveza je

>io da svojini članicama garantuje postojeće državne granice i da im pruži zaštitu od napada bilo koje balkanske zemlje same ili udružene s nekom drugom zemljom.

a zinte Grčke, članice saveza" su bile oslobođene oba

498

veze da pruže savezničku pomoć ako neka od njih bude napadnuta od nebalkanske zemlje. Grčka je ovu ogradu tražila na zahtev Italije da u slučaju italijanskojugoslovenskog rata iza ove poslednje ne bi stajao čitav Balkanski savez. Iz obzira prema Italiji, Grčka je onemogućila i slanje poziva Albaniji da se pridruži savezu. Sa ovim ogradama značaj Balkanskog pakta je bio znatno umanjen i svodio se prvenstveno na garancije protiv revizionističkih planova Bugarske.

Ugovor o Balkanskom savezu je imao i tajni dodatak, koji je sadržao deklaraciju turske vlade da neće učestvovati ni u kakvom sporazumu protiv Sovjetskog Saveza i izjavu ostalih potpisnika da se to ne protivi duhu i slovu Pakta.

U mere koje su samostalno preduzele članice Male Antante u cilju ojačavanja svog međunarodnog položaja posle osvajanja vlasti u Nemačkoj od strane nacista treba ubrojati i uspostavljanje rumunskosovjetskih i čehoslovačkosovjetskih diplomatskih odnosa 1934. Iako je Savet Male Antante dao saglasnost na ove mere, Jugoslavija, zbog konzervativne orijentacije svojih režima i zbog njihovog strahovanja od uticaja ovakvog koraka na unutrašnje prilike u zemlji, diplomatske odnose sa SSSRom nije uspostavila.

Nemačka i Italija su s neskrivenim negodovanjem pratile ove korake podunavskobalkanskih zemalja. I jedna i druga su imale u ovim zemljama vrlo jasne političke i ekonomske interese koji su diktirali njihovo izvlačenje ispod francuskih i britanskih uticaja, razbijanje njihovih grupacija, izolovanje i podvrgavanje jedne po jedne svojoj hegemoniji. Još od Versajskog mira Italija je na Podunavlje i Balkan gledala kao na svoju interesnu sferu oko koje je vodila

žilavu, nekad skrivenu, nekad otvorenu, borbu sa Francuskom. Njeni interesi su se naročito usmeravali u pravcu Austrije i Mađarske na Dunavu i Albanije i jugoslovenskih obala na Jadranu. Zato joj je bio cilj što veće slabljenje glavnih stubova status quo-a u ovom regionu, Jugoslavije, Čehoslovačke i Rumunije članica Male Antante. Da bi to slabljenje postigla, ona podržava mađarski i bugarski revizionizam, štiti i podstiče subverzivnu delatnost ustaške emigracije, VMRO-a i albanskih separatista protiv Jugoslavije, itd. Otuda su italijanskojugoslovenske suprotnosti i trvenja

OD

499

edan od najtežih i najtrajnijih izvorišta međunarodne nestabilnosti na evropskom Jugoistoku. Do dolaska i učvršćivanja nacista na vlasti u Nemačkoj, fašistička Italija je uspela da ostvari samo neke od ciljeva svoje politike prema Balkanu i Podunavlju: nametnula je hegemoniju Albaniji; stvorila čvrste pozicije u Austriji i Mađarskoj (Rimski protokol 1934), održavala je prijateljske odnose

a Bugarskom, a imala je uticaja i na Grčku i Tursku.

Interes Trećeg Rajha za Jugoistočnu Evropu je isto tako bio veoma izražen i na mnogim područjima suprotan italijanskom. Taj je interes bio politički i privredni. Hitlerov osnovni cilj u ovom delu starog kontinenta bio je eliminacija francuskih pozicija i samim tim slabljenje njenog sistema bezbednosti. To bi trebalo postići razbijanjem Male Antante i Balkanskog pakta udarima iz dva pravca: spolja (uz pomoć Mađarske, Bugarske, Italije) i iznutra (pridobijanjem pojedinih članica ovih saveza za svoju politiku). Kad se to postigne, izolovane i usamljene balkanskopodunavske zemlje lakše bi se podvrgle nemačkoj hegemoniji. Ta hegemonija ne bi bila samo politička, već i privredna. Na privrednom planu (preko kojeg bi se zatim došlo i do političke dominacije) ona bi se ostvarivala uključivanjem agrarnih zemalja evropskog Jugoistoka (Mađarske, Jugoslavije, Rumunije i Bugarske) u "Veliki privredni prostor" (ili sistem "dopunske privrede", ili "nezvanično carstvo") Nemačkog Rajha, koji joj je bio potreban radi izgradnje svog sistema autarhične privrede i radi podizanja široke ratne ekonomije. Uključivanje podunavskobalkanskih zemalja u privredni si

tem Rajha postiglo bi se tako što bi Nemačka, pod povoljnim uslovima za te zemlje, preuzimala veliki deo njihovih tržišnih viškova poljoprivrednih proizvoda, čime im pomogla da prebrode dugogodišnju privrednu kri

u u koju su bile zapale. Zauzvrat, ove bi zemlje otvorile voja tržišta za proizvode nemačke industrije, za nemački

500

Izvršavanju postavljenih političkih i privrednih ciljeva prema Jugoistočnoj Evropi, nacisti su pristupili tako reći, sutradan po preuzimanju vlasti u Nemačkoj! Već u junu 1933. Hitler je preduzeo korake na pridobijanju Mađarske za zajedničku aktivnost protiv Male Antante. U prvim kontaktima slične inicijative je davao i u Rimu. Pri tom, međutim, vođa Rajha je odmah stavljao na znanje da za njega razbijanje Male Antante ne znači i napad na integritet zemalja Jugoistočne Evrope, a u prvom redu Jugoslavije (koja je "ključ za jugoistočno evropsko privredno područje") i Rumunije, jer bi to bilo potpuno protivno dalekosežnijim privrednopolitičkim planovima i interesi ma Nemačke. Videćemo da će same ove zemlje, pre ili posle, ispoljiti interes za uključivanje u ove nemačke planove, svesne ili nesvesne njihovih krajnjih posledica. Dok je Rumunija za to uključivanje imala prvenstveno privredne interese , pokazujući stoga neko vreme dosta otpornosti prema političkim težnjama Nemačke, dotle će Jugoslaviju na put zbližavanja sa Trećim Rajnom, pored ekonomskih, goniti i politički razlozi. Zato će Jugoslavija u periodu 1934-1939. steći kapitalan značaj za ostvarivanje nemačkih (od 1936. i novih italijanskih) programa na balkanskopodunavskom prostoru.

Nezaštićena i vazda ugrožavana od Italije, Jugoslavija je protiv njenih pretenzija godinama teško nalazila podršku i oslonac. Uoči velikih preokreta u Evropi kralj Aleksandar je na prelazu iz 1932/1933. pokušao da u tajnim pregovorima dođe do poravnanja sa Italijom, nudeći joj jugoslovensko priznanje prava na Albaniju i stavljajući joj u izgled korišćenje Boke Kotorske kao vojnopomorske baze. Musolini, međutim, ovu inicijativu jugoslovenskog kralja nije prihvatio. Iako je, kao što srno videli, posle dolaska nacista na vlast, i sama pristupila koracima na učvršćivanju postojećih i stvaranju novih saveza na Balkanu i u Podunavlju, Jugoslavija je već tada pomišljala i na mogućnost zbližavanja sa Nemačkorn. Kralj Aleksandaar je računao da priznavanjem anšlusa zadobije Hitlerovo poverenje i podršku protiv italijanske ekspanzije. Baš u to vreme (početkom 1934) francuski ministar inostranih poslova Bartu izašao je pred svet sa svojim projektom Istočnog pakta, u koji bi trebalo da

501

ukluče i članice Male Antante. Među njima, a kod JuSnslovena posebno, nepoverenje je odmah izazvala či

'nica da bi za taj pakt trebalo da se na neki način veže i Italija, koja će nesumnjivo postavljati određene uslove. Radi vlastite sigurnosti, strahovali su Jugosloveni, Francuska tim uslovima neće odoleti makar oni išli na štetu malih zemalja Jugoistočne Evrope. Da bi ublažio jugoslovensko nepoverenje, Bartu je, u okviru svoje evropske turneje, u junu 1934. vodio opširne razgovore i u Beogradu. Ti su razgovori doprineli da i Mala Antanta i Balkanski savez daju saglasnost na ideju Orijentalnog pakta, ali između francuskog ministra i jugoslovenskog kralja ipak ništa nije bilo do kraja perfekuirano. To je ostavljeno za jesenju posetu kralja Aleksandra Parizu. Pošto je u međuvremenu, naročito od potpisivanja Nemačkojugoslovenskog trgovinskog ugovora (1. maja 1934), počeo politički da koketira i sa Berlinom, kralj Aleksandar je, polazeći za Francusku početkom oktobra iste godine, poručivao nemačkoj vladi: "Putujem u Pariz zato što sam saveznik Francuske ... ali... ja nikad neću sudelovati u jednoj koaliciji koja će rešavati probleme Srednje Evrope ako u njoj ne bude Nemačka."

Na ovom putu je kralj (a pored njega i Bartu) pao kao žrtva ustaškog atentata, a jugoslovenska vlada se ubrzo posle toga uverila da na naklonost svojih velikih zapadnih saveznika ne treba mnogo da računa. Jer, upravo su Velika Britanija i Francuska krajem 1934. u Društvu naroda

onemogućile usvajanje jugoslovenskog zahteva da se Italija i Mađarska osude kao krivci za atentat u Marseju. To je podstaklo jugoslovensku vladu da se prihvati baš one politike koju je nagovestio već i ubijeni kralj: politike zblizavanja sa Nemačkom. Prvi krupan korak u tom pravcu bio je već učinjen sklapanjem pomenutog trgovinskog ugovora.

Kao i sličan ugovor sa Mađarskom iz februara, trgovinski sporazum sa Jugoslavijom iz maja 1934. bio je za Nemačku jedna od mera na privrednom potčinjavanju Jugoistoka Evrope. Po tome ugovoru, Nemačka se, uz ~sne finansijske žrtve, obavezala na kupovinu velikih količina jugoslovenskih poljoprivrednih proizvoda po vi

>kim cenama, ali na bazi klirinške razmene za nemačku industrijsku robu. Sprovedenje ovog ugovora je znatno

502

ČEDOM IR POPOV

olakšalo položaj jugoslovenskih poljoprivrednih proizvođača, ali je već od 1935. počelo dovesti jugoslovensku privredu u zavisnost od Nemačke. Udeo Nemačke u jugoslovenskoj spoljnotrgovinskoj razmeni je brzo rastao, da bi 1936. postao dominantan. U periodu 1936-1939. prosečno je 30posto jugoslovenskog izvoza išlo u Nemačku, dok je 35posto uvoza otuda dolazilo. Posle posete predsednika Rajhsbanke Hjalmaru Šahta Beogradu, u leto 1936. privredno prodiranje Nemačke u Jugoslaviju biće još intenzivnije. Na bazi velike klirinške zaduženosti Nemačke u Jugoslaviji, počće još masovniji uvoz nemačke industrijske robe i naoružanja, kao i veliko investiranje nemačkog kapitala u jugoslovensku industriju (Zenica), rudarstvo, eksploatacija šuma, itd. Slične tendencije će se zapaziti i u nemačkorumunskim i nemačkobugarskim privrednim odnosima.

Preuzevši jugoslovensko državno kormilo u ruke, prvi namesnik knez Pavle Karađorđević je od 1935. vodio politiku Jugoslavije u pravcu zblizavanja sa Nemačkom i Italijom. Kao anglofil, trudio se da ovaj pravac ne bude u suprotnosti sa Velikom Britanijom, i to mu nije bilo teško, jer je posle završetka etiopske krize i ova sila išla na približavanje sa fašističkim silama. Jugoslovenska vlada je znala da će je ovakva orijentacija udaljiti od Francuske i Male Antante, ali je smatrala da je to neizbežna cena ostvarenja "neutralne" pozicije u Evropi, ka kojoj se težilo. Razume se, ova promena jugoslovenske spoljopolitičke orijentacije nije bila nagla, niti otvorena, već je pre označavala jednu postepenu evoluciju, od velikog značaja za celokupan sistem međunarodnih odnosa u Jugoistočnoj Evropi. Prvi znaci te evolucije dali su se opaziti na sastanku Saveta Male Antante na Bledu, u avgustu 1935, kad se diskutovalo o stavu ove organizacije prema Sovjetskofrancuskom paktu. Dok su Čehoslovaci (kao što je i prirodno, zbog Čehoslovačkosovjetskog ugovora) i Rumuni dali punu podršku ovom paktu, Jugosloveni su prema njemu bili rezervisani. U etiopskoj aferi zemlje Male Antante su uredno sprovodile odluke Društva naroda o sankcijama, ali je Jugoslovenska vlada Milana Stojadinovića nastojala da prema Italiji zauzme što umerenije držanje, smatrajući da je za balkanske zemlje čak i dobro da Italijani svoje osvajačke energije troše u Africi umesto na Sredozemlju.

503

^Ja dalju orijentaciju Jugoslavije, kao i drugih malih zemalja (Poljske, Belgije, a nešto kasnije i Rumunije), snažno će delovati neuspeh zapadnih sila u slučaju remilitarizacije Rajnske oblasti. Među njima taj će neuspeh ostaviti uverenje o nemoći Francuske i Engleske i potrebi

da svaka zemlja traži modus vivendi sa agresivnim moćnicima kakvi su Hitler i Musolini. Doduše, male zemlje saveznice Francuske u početku rajnske afere ponudile su punu podršku Parizu. U tom pogledu ni Mala Antanta nije izostala, a među njenim ministrima najrevnosniji je bio Rumun Titulesku, koji je u Savetu Društva naroda tražio odlučnu akciju protiv Nemačke. I baš taj njegov stav dovešće do prvog otvorenog razlaza među članicama Male Antante. Izazvala ga je Jugoslavija, koja se desolidarisala sa istupom rumunskog ministra. O tome je Milan Stojadinović pisao jugoslovenskom poslaniku u Bukureštu: "Mi se ni do sada nismo nikad eksponirali protiv velikih sila, čak ni protiv Italije, koja je oglašena za napadača, a još manje možemo to učiniti protiv Nemačke ... U pogledu mera koje bi nam docnije predlagali prema Nemačkoj od strane Društva naroda opredelićemo se prema našem interesu. Učestvovanjem našim u kritici Nemačke ... primili bismo nepotreban odijum i stvorili tešku atmosferu. Na prvom mestu pogođeni bi bili naši privredni odnosi sa Nemačkom. Izvolite pokušati saopštiti Titulesku da se njegovom koraku u Savetu ne možemo pridružiti." Ovako ispoljeno neslaganje unutar Male Antante produbiće se još više sredinom 1936. Nikolae Titulesku, koji je na svaki način nastojao da sačuva Rumuniju od političke hegemonije Nemačke, vodio je polovinom 1936. pregovore sa SSSRom za zaključenje ugovora sličnog paktovima koje su sa njim godinu dana ranije potpisale Francuska i Čehoslovačka. Nemačka, poljska i jugoslovenska vlada vršile su snažan pritisak na Rumuniju da od takve namere odustane. Da bi pojačao svoj pritisak, Stojadinović je odbio da učestvuje na zasedanju Stalnog saretu Male Antante u Bukureštu u junu 1936. Bez obzira na sve, Titulesku je nastavljao pregovore sa Sovjetima i julu s Litvinovom postigao ozbiljan napredak. Tada su urnunski desničarski politički krugovi i dvor, oslanjajući se na strane intervencije, izvršili snažan pritisak na

504

vladu, koja je iz svojih redova isključila Titulesku. Pregovori Rumunije i SSSRa ostali su bez rezultata, ali to nije popravilo atmosferu u Maloj Antanti. Na sastanku Saveta Male Antante u Bratislavi u septembru 1936. razlaz među njenim članicama bio je još osetniji nego do tada. Ovoda puta su Jugoslavija i Rumunija solidarno odbile Benešov predlog o proširivanju zadataka i ciljeva ove organizacije na zaštitu članica od bilo čijeg, a ne samo od mađarskog, napada. Jugosloveni i Rumuni nisu podržali ni čehoslovačku politiku saveza sa SSSRom. Evolucija u držanju Rumunije bila je očevidna. Udaljavanje Jugoslavije i Rumunije od Čehoslovačke i Francuske ispoljiće se krajem 1936. i tokom 1937. na jednom novom pitanju. Francuska i čehoslovačka diplomatija su u to vreme aktivno radile na sklapanju posebnog četvornog ugovora između Male Antante i Francuske. Jugoslovenska i rumunska vlada su upotrebile dosta diplomatske veštine, manevrisanja i taktiziranja da bi izbegle "francuski zagrljaj" i uplitanje u "blok ParizMoskva". Najzad ini je i pošlo za rukom da onemoguće zaključenje ovog ugovora, za šta su dobile ne samo glasna odobravanja Nemačke i Italije već i saglasnost Velike Britanije. Slažući se sa zbližavanjem Jugoslavije i Rumunije sa Nemačkom, Britanija ih je podsticala i na uspostavljanje dobrih odnosa sa Bugarskom. Jugoslavija je prihvatila te podsticaje, tim pre što su oni dolazili i iz Berlina. I Bugarska je bila izložena istim podsticajima, pa je to u jesen 1936. dovelo do jugoslovenskobugarskih pregovora, koji su se završili 24. januara 1937. ugovorom o "nenarušivom miru i iskrenom i već nom prijateljstvu" između dva suseda. Bugarska se odrekla pretenzija na jugoslovenski deo Makedonije, Caribrod i Bosiljgrad, a obećala je i podršku jugoslovenskim aspiracijama na Solun. Jugoslavija se obavezala na potporu naporima Bugarske da dobije izlaz na Egejsko more kod Dedeagača. Iako se

Balkanski savez formalno saglasio sa ovim ugovorom, nezadovoljstvo njenih članica jugoslovenskim postupkom bilo je jedva skriveno. Jedan od najvažnijih problema međunarodnih odnosa na evropskom Jugoistoku u gotovo čitavom međuratnom razdoblju bili su jugoslovenskoitalijanski odnosi.

505

Jugoslaviji, njenoj međunarodnoj poziciji, pa čak i njenom opstanku, glavna opasnost je dolazila od Italije. Otuda je nova spoljnopolitička orijentacija Jugoslavije ka stvaranju "neutralne" pozicije i izvlačenju iz "francuskog zagrljaja", orijentacija koja je bila uzeta posle 1933, a jasnije izražena od 1935, podrazumevala i zbližavanje sa Italijom uz pomoć Nemačke. Ova jugoslovenska težnja ka približavanju Italiji stekla je 1935/1936. realne izgleda na uspeh u Rimu, zahvaljujući činjenici što je Italija počela da oseća kako joj Nemačka počinje ugrožavati pozicije u Jugoistočnoj Evropi. Da bi te pozicije učvrstila, ona je smerala da pojača svoje veze sa zemljama ovog regiona, između ostalog i pridobijanjem Jugoslavije za Rimski protokol.

Etiopski rat i učešće Jugoslavije u sankcijama protiv Italije zakočili su jedno vreme realizovanje ove obostrane želje za zbližavanjem. Kad se uzbuđenje oko Etiopije stišalo, naišao je i prvi znak popuštanja zategnutosti na relaciji Beograd-Rim. Taj znak je bio novi Jugoslovenskoitalijanski trgovinski ugovor, koji je stupio na snagu 1. oktobra 1936. Menjajući držanje prema Jugoslaviji, što joj je bilo u vlastitom interesu, fašistička Italija je izlazila u susret i izričitim željama nacističke Nemačke, sa kojom je stupila u sve bliže i tešnje odnose. Još od dolaska na vlast Hitler je Rimu, kao i Budimpešti, stavljao na znanje svoju zainteresovanost za očuvanje integralne Jugoslavije. Sve do etiopskog rata Musolini se na ove opomene nije odviše osvrtao, ali, došavši zbog Afrike i Sredozemlja u sukob sa Velikom Britanijom, on se jednom zasvagda okrenuo Berlinu, pa 'su tada za njega postali relevantni i nemački interesi na Balkanu. O tim se interesima ne samo moralo voditi računa, nego se pred njima valjalo i povlačiti. A jedan od tih interesa je kako je Hitler otvoreno saopštio italijanskom ministru inostranih poslova Čanu u oktobru 1936. i opstanak Jugoslavije. Zato je Hitler savetovao uspostavljanje dobrosusedskih odnosa između Italije i Jugoslavije u cilju istiskivanja Francuske i Velike Britanije sa Balkana i razbijanja Maje Antante. Na ove savete Čano je odgovorio da je po Puštanje zategnutosti između Rima i Beograda već otpočelo. Hitler je tada ponovio ranije nemačke izjave da Jugoslavija ulazi u sferu italijanskog uticaja, jer gravitira

506

Mediteranu, a Nemačka "Sredozemno more smatra italijanskim morem". I Čano i Musolini su znali da će za dominantni uticaj nad Jugoslavijom Italija još imati da se bori, i to baš sa Nemačkom.

Firerovi saveti su ipak imali dejstva. Već 1. novembra 1936, u pomenutom govoru u Milanu, Duče je najavio otvaranje "nove stranice" u jugoslovenskoitalijanskim odnosima, što je u zvaničnim beogradskim krugovima dočekano s najvećim zadovoljstvom. Iza ove Musolinijeve izjave stigao je Čanov poziv za otpočinjanje pregovora radi zaključenja

jugoslovenskoitalijanskog ugovora o prijateljstvu, sličnog "osovini Rim-Berlin". Jugoslovenska vlada se malo kolebala, plašeći se negativne reakcije zapadnih sila, ali kad je u januaru 1937. između Italije i Velike Britanije potpisan "džentlmenški sporazum", dala je svoj definitivni pristanak. Ipak, pod uticajem ponovljenih saveta iz Londona "da se ne ide suviše daleko" u odnosima sa Italijom, Jugosloveni su izbegli da prihvate Čanov zahtev da se učini "nešto veliko", tj. da se između Jugoslavije i Italije sklopi formalni politički savez. Umesto toga, Stojadinović je s Čanom, koji je za tu priliku spektakularno doleteo avionom u Beograd, potpisao 25. marta 1937. Sporazum o prijateljstvu, dopunjen ugovorom o privrednoj saradnji. Političkim sporazumom strane ugovornice su se obavezale da će poštovati međusobne granice, da se u međusobnim odnosima neće služiti silom i da će se, u slučaju da neka od njih bude ugrožena, dogovarati o merama za odbranu zajedničkih interesa. Potpisnice još garantuju da na svojoj teritoriji neće trpeti subverzivnu delatnost protiv druge strane, što je za Jugoslaviju, zbog prisustva mnogobrojne ustaške emigracije u Italiji, bilo od velikog značaja. Sporazum je potpisan na pet godina. Da je, potpisujući Ugovor o prijateljstvu sa Jugoslavijom, Italija u velikoj meri bila motivisana svojim skrivenim antagonizmima sa Nemačkom na Jugoistoku Evrope, lepo svedoče Čanove izjave date jugoslovenskim državicima. Tako je on knezu Pavlu, posle potpisivanja sporazuma, poverljivo rekao: "Njemačka je pogibeljan neprijatelj, ali i neugodan prijatelj. Anschluss je neizbeživ, a talijanskojugoslavenski savez nužda u našim budućim odnosima s Njemačkom ..."

507

Jugoslovenskoitalijanski sporazum je izazvao nepovoljnu reakciju među jugoslovenskim saveznicima iz Male Antante. To se videlo već na sastanku ministara triju zemalja u Sinaji 4. i 5. maja 1937, na kojem su Jugosloveni ponovo onemogućili prihvatanje ugovora Male Antante sa Francuskom. Posle toga Beneš je, u avgustu iste godine, prvi put javno izrazio krajnje nezadovoljstvo čehoslovačke vlade razvojem odnosa sa Jugoslavijom i orijentacijom Stojadinovićeve politike. Iako su i u Maloj Antanti i u okviru Balkanskog sporazuma prihvatili jugoslovenska obrazloženja o sporazumu sa Italijom, i Rumuni su njime bili nezadovoljni, i to nisu ni krili. Oni su tada potražili puteve za tešnje povezivanje sa Turskom i Grčkom, što je rezultiralo stvaranjem Grčkorumunske lige 1936. S druge strane, međutim, rumunska vlada se, u okviru Male Antante, zalagala za korake pomirenja sa Mađarskom. To pomirenje Mala Antanta je pokušala da postigne ustupkom kojim se mađarski revanšisti nisu mogli zadovoljiti: odricanjem od vojnih klauzula Trijanonskog ugovora.

Tako su se Nemačka i Italija postepeno nametale kao odlučujući ekonomskopolitički faktor zemljana Jugoistočne Evrope, dok je francuski sistem bezbednosti oličen u grupaciji Male Antante neizlečivo kopnio. Sva nastojanja Jugoslavije i Rumunije da svoju politiku prikažu kao striktno neutralističku i nezavisnu, razvojem daljih događaja, gubice sve više osnovu.

18. ŠIRENJE JAPANSKE AGRESIJE U KINI

Posle zaposedanja kineske provincije Džehol 1933. japanska agresija na Dalekom istoku nije se zaustavila i zato će ona i dalje predstavljati ključni problem međunarodne politike u ovom delu sveta. Taj se problem ispoljavao kroz dva pitanja: pitanje brzog naoružavanja Jaana i pitanje širenja japanske ekspanzije u novim oblastima prostrane Kine, sve dok se ta ekspanzija 1937. i formalno nije pretvorila u japanskokineski rat.

Odluke Vašingtonske konferencije iz 1922. i Londonskog sporazuma iz 1930. ograničavale su teško pomorsko naoružanje Japana, kao i ostalih velikih pomorskih sila. Japan je neke kategorije teških ratnih brodova mogao da

508

poseduje u srazmeri 3:5, a neke 3,5:5, u odnosu na SAD i Veliku Britaniju. Povećavajući stalno svoj vojni budžet, Japan je praktično, mada još ne i deklarativno, već u periodu 1931-1934. odbacio ova ograničenja, kršeći tako važne međunarodne ugovore. Budući da se za 1935. pripremala nova međunarodna konferencija o pomorskom naoružanju u Londonu, japanska vlada je 18. septembra

1934. objavila zahtev da se Japanu u ovom pogledu prizna pravo na paritet sa Sjedinjenim Državama i Britanijom.

U protivnom, Japan bi odbacio Vašingtonski sporazum. Pošto su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija izjavile da ovaj zahtev neće prihvatiti, Japan je 31. decembra 1934. objavio odluku da sa 1. januarom 1936. za njega odluke Vašingtonske konferencije prestaju da važe.

Na Londonskoj konferenciji održanoj od 9. decembra 1935. do kraja marta 1936. japanska vlada nije želela da uzme učešća, već je samo poslala svoje posmatračke, koji su imali retko zadovoljstvo da uživaju u međusobnim gloženjima zapadnih sila, budući da se nijedna odluka ove konferencije nije odnosila ni na Japan ni na Nemačku.

Osetivši na pitanju naoružanja slabost Zapada, Japan je 1935. doneo odluku da nastavi započetu ekspanziju u Kini. Pod izgovorom da namesnik kineske provincije Hopej pomaže ustanak seljaka u Džeholu, japanske trupe su u maju 1935. umarširale u Hopej. Kineske snage su bile primorane da se povuku, a Japanci su i u trećoj provinciji severne Kine uspostavili svoju okupacionu vlast. Na ovome se, međutim, nisu zaustavili, već u junu iste godine upadaju i u Unutrašnju Mongoliju, proterujući otuda kinesku vojsku i kineske organe vlasti. Tek posle toga Tokio je predsedniku kineske vlade Čang Kaj Šeku ponudio (u avgustu 1935) pregovore o spornim pitanjima, ali je ovaj to odbio. U Japanu se tada donosi tajna odluka da se nastavi politika "postepenog nagrivanja" Kine, a nestrpljivi vojni krugovi, preko komandanta japanskih trupa u Kini Doihare, otkrivaju javnosti postojanje takve namere. Doihara je, naime, objavio da će Japanci raditi na tome da u tri velike kineske provincije, Hopej, Šansi i Šantung, sa 76 miliona stanovnika, obrazuju autonomne vlade pod svojim protektoratom, slično kao što je učinjeno u Mandžuriji. Nezadovoljna preranim otkrivanjem

509

svojih namera, japanska vlada dezavuiše generale i smenjuje Doiharu.

Nije prošlo ni nekoliko meseci od ovog događaja, a sama japanska vlada je preduzela nove agresivne akcije u cilju daljeg osvajanja kineskih teritorija. Neposredni cilj ovih hitnih koraka

bio je da se onemogući podizanje armije i organizovanje odbrane od strane Kine, budući da je Čang Kaj Šek bio započeo koncentraciju 150.000 vojnika prema oblastima koje su okupirali Japanci. Da bi to onemogućile, japanske trupe 27. novembra 1935. prodiru u oblasti Pekinga i Tjencina, u koje smeštaju svoje garnizone i direktno utiču na rad lokalnih kineskih organa vlasti. Kina još ne može da pruži efikasan otpor i kao da se miri i sa ovim svršenim činom. Velike sile takođe ne reaguju energično i efikasno protiv ovih novih akata japanske agresije. Širenje Japana na Dalekom istoku je, istina, veoma uznemiravalo SSSR, ali on želi da izbegne direktno vojno konfrontiranje sa ovom silom, s obzirom na potpuno pasivno držanje ostalih velikih sila. Da bi izbegli sukob, Sovjeti priznaju državu Mandžukuo i sklapaju 1935. s Japanom ugovor kojim se odriču prava na Istočnokinesku železnicu za odštetu od 140 miliona jena. Ovo, međutim, ne pomaže, i krajem 1935. i početkom 1936. između Japana i SSSRa na Dalekom istoku dolazi do niza teških oružanih incidenata. Najopasniji se dogodio u martu 1936, kad su japanske trupe provalile u Narodnu Republiku Mongoliju, odakle su izbačene tek intervencijom Crvene armije. Još izrazitije svoje neprijateljstvo prema SSSRu Japan je manifestovao potpisivanjem Antikominternapakta sa Nemačkom 25. novembra 1936. Bez obzira na to što se javno naglašavalo da taj pakt nije uperen protiv SSSRa, on je, zahvaljujući svom tajnom dodatku, to bio. A sovjetska vlada je to znala, budući da je o paktu dobila preciznu informaciju od svog obaveštajca iz Japana Riharda Zorgea. No čak i da tu informaciju nije imala, sovjetskoj vladi ne bi trebalo mnogo mudrosti da odgonetne prirodu japanskog stava prema sebi posle potpisivanja Antikominternapakta. Samo jedan dan posle stavljanja potpisa na ovaj dokumenat između sovjetskih i japanskih trupa je došlo do jednog od najtežih sudara na jezeru Hanko, gde su japanski napadači bili odbijeni. U svakom slučaju,

510

CEDOM.IR POPOV

ostaje činjenica da SSSR nije bio u stanju da preduzme ozbiljnije korake za zaustavljanje japanske agresije protiv Kine 1935-1936. godine.

Razlozi zbog kojih se zapadne sile nisu suprotstavile ovoj agresiji različiti su. Prvo, sve do 1937. japanska ekspanzija nije direktno ugrožavala britanske privredne interese u Kini, koji su najvećim delom angažovani u južnim delovima ove ogromne zemlje. Iako veoma nezadovoljne i uznemirene japanskom ekspanzijom, i Sjedinjene Države još vode prvenstveno računa o svojim neposrednim ekonomskim interesima, a oni nalažu da zbog opasnosti po trgovinsku razmenu sa Kinom (na koju otpada jedva 3 posto ukupne američke trgovine) ne bi trebalo ugroziti takvu razmenu sa Japanom koja vredi 8 posto ukupne trgovinske razmene SAD. Drugo, i Velika Britanija i SAD su neodlučne u zauzimanju stava prema odnosu Japana i Kine, jer strahuju da bi izbacivanje Japanaca otvorilo put pobedi komunizma u ovoj najmnogoljudnijoj zemlji sveta. Za imperijalističke zemlje i njihove vodeće političke snage baš u ovo vreme dilema o tome gde leži veća opasnost po "demokratiju", u fašističkoj ekspanziji ili "boljševičkoj subverziji", bila je na vrhuncu. Najzad, zaokupljenost evropskih zemalja nemačkim pretnjama na starom kontinentu i dominacija izolacionista u SAD, koji se protive svakoj tešnjoj saradnji sa Evropom, blokiraju aktivnost zapadnih sila na Dalekom istoku. Tako se japanska agresija u Kini postepeno širila, ne nailazeći ni na kakav ozbiljniji otpor.

Ohrabren svojim dotadašnjim uspesima, Japan 1937. odlučuje da prema Kini napusti politiku "postepenog nagrizanja" i da potraži "radikalno rešenje kineskog pitanja". Koristeći se jednim incidentom između kineskih i japanskih trupa koji se dogodio 7. jula u blizini grada Uanpinga u provinciji Hopej, Japanci su u oblast Pekinga dovukli velika pojačanja i, bez objave rata, otpočeli vojne operacije velikih razmera, s obrazloženjem da žele da "zaštite" 80.000 svojih

sunarodnika u Kini. Istovremeno s otpočinjanjem operacija Japanci su ultimativnom notom zatražili od kineske vlade da povuče sve svoje trupe (29. armiju, sa svega 45.000 vojnika) iz oblasti Pekinga. Kineska vlada je odbila ultimatum, a japanske snage su zauzele Peking 28. jula. Japanska avijacija je za to vreme

511

prepolovljivala kineske jedinice, koje su se povlačile prema jugu. Dvadesetog avgusta predsednik japanske vlade princ Konoe izjavljuje da operacije japanske armije ovoga puta nemaju ograničene ciljeve, već se vode s namerom da dovedu do definitivnog rešenja "kineskog pitanja". Za Japan bi definitivno rešenje izgledalo ovako: Kina se deli na dva dela severni, sa "autonomnom" vladom u najtešnjim vezama sa Japanom, i centralni, koji bi bio "nezavistan", ali bez Čang Kaj Šekove vlade, koja je "protivjapanska". Radi postizanja ovog rešenja Japanci su krajem leta 1937. preduzeli ofanzivne operacije u tri zone. 1) Prva zona je od severa prema jugu duž pruge PekingHankou. U ovoj zoni Japanci potpuno zaposedaju provincije Hopej i Honan i ulaze u provinciju Šansi, u kojoj u novembru osvajaju njen glavni grad Tajanfu. 2) Druga zona je bila u oblasti Šangaja, u kojoj se Japanci iskrcavaju u avgustu sa 150.000 ljudi, da bi 27. oktobra osvojili sam grad Šangaj. Odavde japanske snage napreduju prema istoku, a pokušaj kineske armije od 300.000 vojnika da ih zaustavi ostaje bez rezultata. Taj neuspeh dovodi 14. decembra do pada Nankinga u japanske ruke i do paničnog bekstva kineskih trupa, koje neprijateljska avijacija satire bez milosti. 3) Treće područje vojnih operacija Japanci su otvorili u provinciji Šantung, iskrcavši se u luci Cingtao. U ovoj oblasti do kraja 1937. nije bilo krupnijih ratnih događaja. Tek početkom 1938. japanske trupe, koje napadaju sa severa, prelaze reku Hoangho, zauzimaju Cinan i spajaju se sa trupama iz Šantunga.

Za sve ovo vreme kineska vlada nije pokazivala volju da kapitulira i da prihvati japanske uslove. Ona računa na ogromna planinska prostranstva, prema kojima povlači svoje trupe, nameravajući da ih pretvori u neosvojive tvrđave iz kojih će iscrpljivati osvajača u beskrajnoj borbi koja tek predstoji. To u japanske vojne i političke krugove unosi nervozu i nespokoјstvo, što goni tokijsku vladu da sa Kinom traži mir. Mirovna ponuda podneta u decembru 1937. sadržala je ove japanske zahteve: pravo na ekonomske povlastice u Kini (ukidanje carina za ja>ansku robu, koncesije za izgradnju privrednih objekata, "•)• stvaranje prostrane demilitarizovane zone u severn^oj Kini pod kontrolom Japana, davanje autonomije Unu

512

trašnjoj Mongoliji, pristupanje Kine Antikominternapaktu.

Kineska vlada je odbacila japanske uslove za mir, pa japanska armija u proleće 1938. preuzima novu ofanzivu velikih razmera. Glavni cilj ofanzive je prostrana oblast Hankou, koju kineske trupe pokušavaju da održe. Snabdevana oružjem od SAD, Velike Britanije, pa čak i od Nemačke, preko Kantona, a od SSSRa preko Turkestana i Sinkjanga, kineska armija se u ovoj fazi ratovanja sve bolje brani i bori. Japanci napadaju sa severa (iz Hopeja i Šansi ja) i sa istoka (od Nankinga i duž Jangcea) i postepeno ipak potiskuju kineske snage na oba

pravca. Kinezi tada probijaju nasipe na Hoanghou, što izaziva ogromne poplave u ravnicama Honana. To zaustavlja japansku otanzivu za oko 3 meseca, ali je ne prekida. U oktobru Japanci zauzimaju grad Hankou na reci Jangce.

Istovremeno sa ofanzivom na severu tekle su i japanske operacije u južnoj Kini. U maju 1938. Japanci su se bili iskrcali u luci Amoj sa zadatkom da se upute na Kanton i osvoje ga, kako bi prekinuli snabdevanje Kine ratnim materijalom preko ovog velikog pristaništa. Posle više meseci operacija i niza terorističkih bombardovanja

Kanton je pao 21. oktobra 1938.

Zimsko vreme je po drugi put prekinulo ratne operacije i po drugi put je japanska vlada u tom prekidu pokušala da Kini nametne mirovne pregovore pod svojim uslovima. Takvi pregovori su iz Tokija ponuđeni 22. decembra, a uslovi su bili slični kao i godinu dana ranije. Ono na čemu se ovoga puta s japanske strane ponajviše insistiralo bilo je uklanjanje Čang Kaj Šekove vlade sa kormila Kine. Na ovu mirovnu ponudu nikakav odgovor od Kineza nije stigao.

Kineska vlada se povukla u grad Čunking, u planinskoj provinciji Sečuan, odakle je organizovala pružanje otpora agresoru. Istodobno u japanskoj pozadini se razgoreva partizanski pokret, u kojem početkom 1939. već učestvuju 250-300 hiljada boraca. Kineski komunisti u tom pokretu vode glavnu reč.

Tokom 1939. japanske operacije u Kini su usporene. Pod svoju vlast Japanci uspevaju da stave samo deo Kine (istina, bogatiji), koji se proteže od obala Žutog, Istočnog i Južnog Kineskog mora do linije koja ide sa severa na jug, duž reke Hoanghoa (do zavijutka), zatim na srednji

513

tok Jangcea i, najzad, opet na jug, do Kantona. Svi ostali delovi Kine su van njihovog domašaja. Ali i u okupiranim krajevima Japanci drže samo veće centre i železničke pruge, dok u unutrašnjosti gospodari gerila. Pokušaji Japanaca da osvojenim oblastima Kine vladaju uz pomoć kvislinske vlade na čelu sa kuomintanškim renegatom Vang Čin Vejom nije dao nikakve rezultate. Japanska vlada se morala uveriti da sa Kinom nema definitivnog ni vojnog ni političkog rešenja na osnovama koje je sama postavljala. Krajem 1939. ona obustavlja sve veće ratne operacije i trudi se jedino da održi zaposednute oblasti, da suzbije gerilu, da izoluje kinesku vladu i da joj onemogućí primanje pomoći od zapadnih sila i SSSRa. Ni to joj neće u potpunosti poći za rukom, pa će patpozicija u japanskokineskom ratu potrajati sve do 1944. godine. Kako su se držale ostale velike sile prema japanskokineskom ratu?

Kao partner iz Antikominternapakta, Nemačka je javno manifestovala svoje "razumevanje" za japanske razloge agresivne politike prema Kini, mada je i sama u ovoj zemlji imala interese i želela da postigne privredne povlastice. Iako veoma pogođena japanskim zaposedanjem najbogatijih oblasti Kine, Velika Britanija, lišena stvarne američke podrške, morala je da svodi svoj otpor agresoru na verbalne proteste i opomene iza kojih nije stajala nikakva odluka ili materijalna sila. Čemberlen je čak otvoreno priznavao da Britanija nema tih vojnih snaga s kojima bi se mogla suprotstaviti japanskoj agresiji u Kini. Evropski problemi su za Britaniju, kao i za Francusku, u ovo vreme bili dominantni. Ove dve sile su pokušavale, doduše, da iskoriste Društvo naroda protiv Japana, ali i to bez stvarne volje i većeg zalaganja.

Zahvaljujući tome, Društvo je 6. oktobra 1937. donelo rezoluciju kojom je japanski napad na Kinu okarakterisan sanip kao povreda međunarodnih ugovora, a ne i kao agREŠI ja. Nemoć ove organizacije, koja je proisticala iz slabosti i neodlučnosti njenih glavnih stubova Engleske

Francuske, došla je još jednom do punog izražaja. Ista ta nemoć ispoljena je i na konferenciji potpisnica Vashingtonskog ugovora, održanoj u novembru 1937. u Bri lu. Njen pokušaj da utiče na razvoj događaja na Dalekom istoku završio se potpunim neuspelom.

514

Dve sile čije je držanje u datim međunarodnim okolnostima bilo od najvećeg značaja za prilike u ovom delu sveta Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, takođe su bile sputane i bez presudnog uticaja na japansku agREŠI vnu politiku. Iako je bilo očevidno da se japanska agresija u Kini može zaustaviti samo zajedničkom akcijom ostalih sila, vlada SAD je baš takvu mogućnost odbacivala. Njen državni sekretar za inostrane poslove Kordel Hal je još 1. juna 1937. obavestio britansku vladu da je Vašington protivan svakoj zajedničkoj akciji u korist Kine. Kad je japanski napad već počeo, američka vlada je objavila jednu krajnje uopštenu deklaraciju u kojoj je pozivala sve nacije sveta da se pridržavaju normi međunarodnog prava i morala. Šezdeset država, među kojima i sam Japan, podržalo je ovu deklaraciju, ali je bilo više nego jasno da je ona besmislen pokušaj da se jedna zahuktala ratna mašina zaustavi papirnim projektilima. Odmah nakon ove deklaracije Sjedinjene Države su odbile britanski predlog o zajedničkom posredovanju SAD, Velike Britanije i Francuske između zaraćenih strana. One će tek u avgustu 1937. pristati da, zajedno sa Britanijom, Francuskom, Nemačkom i Italijom učine demarš u cilju sprečavanja da se oblast Šangaja pretvori u poprište ratnih operacija, ali će taj korak ostati bez ikakvih rezultata. Do kraja 1937. vlada SAD će, pod pritiskom 'svog miroljubivo raspoloženog javnog mnjenja, povući iz Kine malobrojne ratne brodove i vojnike, kao i civilna lica koja su se tamo našla u vreme izbijanja rata. Jedini gest od stvarne koristi za napadnutu Kinu koji je učinila Ruzveltova administracija sastojao se u tome što na japanskokineski rat nije primenila zakone o neutralnosti, već je nastavila da isporučuje naoružanje i ratni materijal Čang Kaj Šekovoj vladi. Obrazloženje koje je Ruzvelt našao za ovakav postupak sastojalo se u tome da Japan nikad nije objavio rat Kini, pa ise te dve zemlje formalno i ne nalaze u ratu. Međutim, kredit koji su SAD odobrile Kini za nabavku naoružanja od 25 miliona dolara bio je doista minimalan prema ogromnim potrebama ove zemlje, a i prema onome što je ona dobijala od SSSRa. U isto vreme SAD su i Japanu isporučivale velike količine strategijskog materijala, među kojima je nafta bila od najvećeg značaja. Tako držanje SAD trajaće sve do 1940, a Amerikanci će ga nazivati "konstruktivnim".

515

Izbijanje japanskokineskog rata zateklo je SSSR u mnogobrojnim vojnopolitičkim teškoćama izazvanim velikim staljinskim čistkama u armiji i državnopolitičkom privrednom aparatu. Sovjetska vlada je, ipak, učinila jedan gest koji je predstavljao pružanje moralnopolitičke podrške Kini: 21. avgusta 1937. zaključila je sa Čang Kaj Šekovom vladom Ugovor o nenapadanju, dok se prema Japanu počela odnositi sve hladnije i nepristupačnije. Istovremeno, počelo je snabdevanje Kine znatnim količinama sovjetskog oružja i municije, najpre preko Mongolije, a zatim preko provincije Sinkjang. Ovakvo držanje SSSRa izazvalo

je oštre japanske proteste i niz oružanih incidenata na Sahalinu, na mandžurskosovjetskoj i mongolskomandžurskoj granici. Najteži među tim incidentima bio je pravi mali rat vođen početkom avgusta 1938. oko jezera Hasan uz upotrebu teške artiljerije. Obe strane su u tom sukobu imale po nekoliko stotina poginulih. Incident je završen primirjem, potpisanim 10. avgusta. Zategnuti japanskosovjetski odnosi ostali su i posle toga, a u maju 1939. izbio je nov oružani sukob širokih razmera na granicama Mongolije i Mandžurije, u kojem su upotrebljavani tenkovi i avioni. S prekidima ovaj će sukob trajati sve do septembra 1939, kad će biti završen novim primirjem, koje je označavalo sovjetski vojni uspeh. Ma koliko bili teški, ovi incidenti nisu doveli do konačkog sukoba SSSRa i Japana, jer <su obe strane imale svoje najvažnije interese angažovane na drugim stranama: Japan u Kini i u Indijskom okeanu, a Sovjeti u Evropi.

19. BLISKI ISTOK 30ih GODINA

U Istočnom Sredozemlju i na Bliskom istoku tridesetih godina su se postavila tri pitanja od izvesnog značaja za opšti razvoj međunarodnih odnosa u svetu: re'izija Lozanskog ugovora iz 1923. i promena internaciološkog statusa moreuza Bosfor i Dardaneli, priznanje pu'ne nezavisnosti i suvereniteta Egiptu i arapskojevrejski ob u Palestini. Posebno mesto u istoriji Bliskog istoka zauzima oštra borba imperijalističkih sila vođena 30ih godina za osvajanje privrednih i političkih pozicija na naftonosnom području.

33*

516

U vezi s italijanskom agresijom na Etiopiju zaoštrile su se suprotnosti velikih sila na Sredozemlju. To je, početkom 1936, na dnevni red, pored ostalog, ponovo iznelo pitanje o režimu plovidbe kroz moreuze Bosfor i Dardanele. Odlukama Lozanske konferencije ovi su moreuzi bili otvoreni za trgovačke i ratne brodove svih zemalja. Međutim, sredinom 30ih godina u blizini turskih obala, na ostrvima Dodekaneza, naročito na Lerosu i Rodosu, Italija je izgradila jake vazduhoplovnopomorske baze, koje su neposredno ugrožavale Tursku. Turska se stala osvrnuta prema britanskoj pomoći, kao i Grčka, pa je tako u decembru 1935. došlo do potpisivanja Britanskogrčkogoturskog sporazuma o međusobnoj saradnji na odbrani status quo u Istočnom Mediteranu.

Oslanjajući se na ovaj sporazum, kao i na prijateljske odnose sa Sovjetskim Savezom, turska vlada je 10. aprila 1936. zatražila od svih potpisnika Lozanskog ugovora da se izvrši revizija onih njegovih klauzula koje se odnose na režim plovidbe kroz Bosfor i Dardanele. Na ovaj zahtev se prva, s pozitivnim odgovorom, odazvala sovjetska vlada, a uskoro su ga načelno prihvatile i ostale zemlje. Posle toga se u Montreu (Švajcarska), od 22. juna do 20. jula 1936, sastala konferencija svih država potpisnica Lozanskog ugovora, osim Italije, koja je odbila učešće (mada će kasnije prihvatiti sporazum iz Montrea) sa obrazloženjem da će skup imati antiitalijansko obeležje.

Na konferenciji u Montreu najživlja se diskusija vodila o pravu plovidbe ratnih brodova kroz Bosfor i Dardanele. Sovjetska delegacija je predlagala da moreuzi budu potpuno otvoreni za svaku vrstu plovidbe samo zemljama koje leže na obalama Crnog mora. Britanci su, međutim, tražili jednak režim plovidbe za sve zemlje, podrazumevajući i pravo ratnih brodova crnomorskih zemalja da bez smetnji i ograničenja ulaze u ovo more. Ovaj predlog su podržali Japanci, dok su Turci tražili zatvaranje moreuza za sve ratne brodove. Tokom debate turski ministar inostranih poslova Ruždi Aras je, pod britanskim pritiskom, odustao od svog predloga, ali su i Britanci bili primorani na ustupke i modifikacije svoga zahteva pred upornošću sovjetske strane. Na kraju je

sporazum ipak postignut, pa je 20. jula potpisana nova Konvencija o moreuzima, koja je zonu ove dve velike komunikacije stavljala pod puni državni suverenitet Turske Konvencijom je ponovo potvrđena neograničena sloboda plovidbe kroz Bosfor i Dardanele za trgovačke brodove svih zemalja i za ratne brodove crnomorskih država. Ne crnomorskim zemljama su stavljena ograničenja u pogledu broja i tonaže njihovih ratnih brodova koji mogu uploviti u Crno more. Prema tim ograničenjima, jedna zemlja je u jedan mah mogla da uvede u Crno more samo do 9 plovnih jedinica sa ukupnom tonažom do 15.000 tona. U Crnom moru se odjednom moglo naći ukupno 20.000 tona ratnog brodogradila jedne zemlje, a ukupna tonaža ratnih brodova svih ne crnomorskih sila koji su jednovremeno prisutni u Crnom moru nije mogla prelaziti 30.000 tona. U slučaju rata u kojem bi uzela učešća Turska bi { sama određivala režim plovidbe kroz moreuz. Konvencija iz Montrea potpisana je na 20 godina. Neuspeh angloegipatskih pregovora vođenih 1932. pretio je da za dugi niz godina zadrži odnose ovih dveju zemalja na mrtvoj tački. Pokrenuće ih ponovo tek italijanski napad na Etiopiju 1935, koji je posredno ugrozio i Egipat i Sudan, kao i britanske pozicije u ovim zemljama. Pred tom opasnošću, a i koristeći ise njome radi vršenja pritiska na Veliku Britaniju, patriotske političke snage u Egiptu se u decembru 1935. ujedinjuju u "Nacionalni front", čiju je glavnu snagu i dalje predstavljala partija Vafd. "Nacionalni front" je privoleo kralja Fuada da se vrati ustavnim principima vladavine, a britanskoj rtadi je uputio poziv za obnavljanje pregovora, predlažući stvaranje angloegipatskog saveza. Posle smrti kralja Fuada i dolaska na vlast maloletg Faruka na parlamentarnim izborima u maju 1936. "tija Vafd je odnela veliku pobedu, a njen lider Nahasasa postao je šef egipatske vlade. U međuvremenu briska vlada je prihvatila obnavljanje pregovora koji su ?*P 2. marta. Vođeni u duhu pomirijivosti između JNanaspaše i britanskog komesara Lampsona, uspešno su Končani 26. avgusta 1936, posle čega .su egipatski zastup

nici otputovali u London, gde je potpisan Ugovor o savezu između Velike Britanije i Egipta. Ugovor je sadržao političke i vojne odredbe, a i posebne klauzule o Sudanu. Odredbe ugovora su potvrđivale punu državnu nezavisnost Egipta i završetak engleske okupacije ove zemlje. Britanija više neće u Egiptu držati visokog komesara, već će dve zemlje razmeniti ambasadore. Kao saveznice, dve zemlje neće zaključivati političke sporazume sa trećim državama ako bi oni bili protivni interesi ma njihovog saveza. Ukoliko se jedna od potpisnica nađe u ratu, druga će joj odmah priskočiti u pomoć: Britanija Egiptu ljudstvom,

oružjem i drugim materijalom, a Egipat Britaniji stavljanjem na raspolaganje svoje teritorije, luka i aerodroma. U zoni Sueckog kanala Velika Britanija zadržava pravo da drži još 10.000 svojih vojnika, koji neće imati status okupacionih trupa, već čuvara britanskih pomorskih komunikacija. U pogledu međunarodnog položaja Egipta Britanija se obavezala da će podržati zahtev za punu sudsku i pravnu samostalnost ove zemlje (ukidanje kapitulacija), kao i za prijem Egipta u Društvo naroda. Što se tiče Sudana, ugovor je nad ovom zemljom određivao angloegipatski kondominijum. Ugovor Egipta i Velike Britanije obezbeđivao je, kao što se vidi, i dalje niz bitnih britanskih političkih i stratejskih interesa, ali je značio i važan korak napred u nacionalnoj emancipaciji i međunarodnoj afirmaciji Egipta. Uz podršku Engleske, za kojom je stajala i Francuska, Egipat je bez mnogo napora izdejstvovao da mu se na Konferenciji u Montreu u maju 1937. prizna puna zakonodavna, sudska i fiskalna samostalnost ukidanjem povlastica iz kapitulacije koje su još iz 19. veka uživale neke evropske zemlje i SAD. Takođe u maju 1937. Egipat je primljen i u Društvo naroda.

Tokom 30ih godina palestinski problem se sve više zaoštravao. Velika Britanija je još čvrsto držala svoj mandat nad ovom teritorijom, ali je sve teže suzbijala arapskojevrejski sukob, koji se produbljivao. Godine 1931. u Palestini je bilo oko 175.000 Jevreja, ali su zatim velika privredna kriza i progoni Jevreja u Nemačkoj (od 1933)

519

naglo ubrzali priliv jevrejskog življa u novu domovinu. Računa se da je do 1935. broj Jevreja u Palestini povećan oko 60-65 hiljada lica, da bi pred drugi svetski rat iznosio preko 400.000. Nezadovoljno ovim naseljavanjem, koje je praćeno obezbeđivanjem Arapa, jer su doseljenici kupovali njihovu zemlju, arapsko stanovništvo je, pod vodstvom Arapskog izvršnog komiteta, u oktobru 1933. diglo ustanak u Jafi i Jerusalimu. Ustanak je bio usmeren protiv britanske uprave, koja je optužena da favorizuje naseljavanje Jevreja. Britanci su uspeli da ubrzo uguše ovu pobunu, ali se situacija ni posle toga nije potpuno smirila. U novembru 1935. arapske političke organizacije su podnele predstavnicima britanske vlasti spisak svojih zahteva: stvaranje demokratske vlade u Palestini, obustavljanje useljavanja Jevreja i zabrana prodaje arapskih imanja doseljenicima koji su već bili u Palestini. Britanski guverner je pristao jedino na ograničavanje prodaje zemlje Jevrejima, a to je izazvalo veliko nezadovoljstvo Arapa, koje je dovelo do nove pobune u aprilu 1936. Englezi su uspeli da smire ovaj pokret širokih razmera tek krajem godine, ali je bilo očevidno da se mora potražiti radikalnije rešenje palestinskog problema. Britanska vlada ga je videla u podeli Palestine na arapski i jevrejski deo. Nezavisna jevrejska država bi bila stvorena na severu zemlje sa širokim pojasom morske obale; ostali (arapski) deo Palestine ne bi dobio državnu nezavisnost, već bi bio pripojen Transjordaniji. Između ova dva dela (jevrejskog i arapskog) bila bi uspostavljena tamponzona, koja bi obuhvatila sva "sveta mesta" (Jerusalim, Vitlejem, Nazaret i Galilejsko more), kao i luku Jafa. Ova zona bi i dalje ostala pod mandatom Velike Britanije. Arapsko stanovništvo Palestine bilo je ogorčeno ovim engleskim planom o podeli njegove domovine, a nije ga bez rezervi primio ni Cionistički kongres održan u Cirihu 1. avgustu 1937.

Jedino je Transjordanija izjavila da ga 'ihvata. U Palestini se tokom 1937. množe nemiri, krvasukobi, sabotaze i nasilja. Britanske vlasti hapse arapske vođe i šalju ih u izgnanstvo na Sejselska ostrva. To ne smiruje situaciju, pa se 8. septembra u blizini Damaska staje konferencija 400 predstavnika čitavog arapskog ;ta posvećena palestinskom problemu. Konferencija usvaja rezoluciju u kojoj se traži: integritet Palestine,

520

očuvanje njenog arapskog karaktera, ukidanje britanskog mandata i uspostavljanje nezavisne palestinske države u kojoj bi se manjinama (Jevrejima) garantovala prava. Pošto Velika Britanija nije ispoljavanja nameru da ove zahteve prihvati, nemiri u Palestini su se pojačali i trajali su punu godinu dana. Krajem 1938. ipak je naišlo izvesno zatišje. Britanska vlada ga je iskoristila za objavljivanje svoje namere da za narednih pet godina dopusti useljavanje još 75.000 Jevreja, a da posle deset godina prizna nezavisnost jedinstvene i suverene palestinske države. U vezi s tim Englezi su pozivali Arape i Jevreje da se izmire i da se u tom roku pripreme za upravljanje zajedničkom državom. Arapi su ovaj britanski plan primili sa zadovoljstvom, a Jevreji uz snažne proteste, smatrajući da on ide u prilog jedino arapskoj strani. Drugi svetski rat je omeo njegovo realizovanje.

Izuzimajući Siriju i Liban, celo područje Bliskog istoka se 30ih godina još smatralo sferom pretežnog političkog i privrednog uticaja Velike Britanije. Ona je taj svoj uticaj brižljivo i ljubomorno čuvala svim sredstvima, ali je radi njegovog održavanja morala da vodi sve težu borbu s drugim imperijalističkim silama. S jedne strane, oseća se sve veći finansijski pritisak i sve jače prisustvo američkog kapitala u eksploataciji bliskoistočne nafte, i, s druge, trgovačka konkurencija Nemačke, Japana i Italije postaje sve bespoštednija i oštrija. Najzad, od sredine tridesetih godina nacistička Nemačka sve upornije nastoji da islamskom svetu naturi svoje političko prisustvo i ponegde u tom pogledu postiže zapažene rezultate.

Na naftonosnim poljima arapskih zemalja američki kapital 30ih godina osvaja nove značajne pozicije. Tako Rokfelerova kompanija "Standard oil of Kalifornija" dobija, uprkos protivljenju iranske vlade, značajnu koncesiju za eksploataciju nafte na Bahreinskim ostrvima. Eksploatacija će otpočeti 1936. Istovremeno, vladar Saudijske Arabije Ibn Saud je istoj kompaniji ustupio pravo na bušenje i preradu nafte na istočnim obalama Arabijskog poluostrva i na severu zemlje na površinama koje su obuhvatale oko 60 procenata teritorije ove države.

521

DODANCIGA

OD

T ovu koncesiju američka kompanija je efikasno iskori tila tako da je eksploataciju nafte otpočela već u maju 1939' kad se nekoliko američkih kompanija udružilo u oslovni savez (ARAMKO), obuhvatajući istraživanjima proizvodnjom nafte oko tri četvrtine teritorije Saudijske Arabije. Još od dvadesetih godina, kao što nam je poznato, američki kapital je, zajedno sa britanskim, bio široko angažovan u eksploataciji iračke i iranske nafte.

Prodorom u Saudijsku Arabiju on je na celom Bliskom istoku postao dominantan.

Uz američki, posle 1933. sve veću ulogu na ovom području počinje da igra nemački imperijalizam. To je došlo do izražaja pre svega u naglom porastu trgovačkog prometa između Nemačke i zemalja ovog regiona. Tako je u periodu 1933-1937. vrednost nemačkog izvoza u Tursku, Egipat, Palestinu, Siriju, Irak i Iran povećana sa 81,5 na 250 miliona maraka. Nemačka roba činila je 14posto od ukupnog uvoza ovih zemalja, dok je 18posto njihovog izvoza išlo u pravcu Nemačke. Međutim, kao i u Evropi, Nemačka se razvojem privredne saradnje najdirektnije koristila za političke ciljeve, proračavajući svoju trgovačku ekspanziju političkom agitacijom. U tu svrhu upotrebljavane su parole koje su imale najviše izgleda za postizanje uspeha u arapskim i drugim zemljama Bliskog istoka, uzavrelim od nacionalnih pokreta. Tako su obećanja i izjave nacista kako žele da pomognu oslobodilačku borbu islamskih naroda protiv engleskog i francuskog imperijalizma nailazile na odziv u nekim - uglavnom desničarskim društvenim sredinama i političkim grupacijama ovih zemalja. Po nacističkim uzorima u Siriji se stvara Sirijska nacionalsocijalistička partija, a u Egiptu organizacija Mladi Egipat. Najsnažniji privrednopolitički uticaj nacistička Nemačka je ipak postigla u Iranu, gde su dvor i vladajuća politička grupacija prihvatili ne samo sve.širu ekonomsku saradnju sa Nemačkom već i neka cistička politička iskustva. U Iran počinje da prodire emaćki investicioni kapital, dolaze stotine i hiljade privrednih i drugih "eksperata", između Berlina i Teherana uspostavljaju čvrste veze prijateljstva. U iransku prenicu je u novembru 1936. doputovala nemačka privredmisija na čelu s direktorom Rajhsbanke Šahatom, a gonu dana kasnije i politička delegacija koju je doveo rukovodilac Hitlerove omladine Baldur fon Sirah. Između

522

Nemačke i Irana trgovinska razmena je uspostavljena na klirinškoj osnovi, pa je to omogućilo njen brz razvitak, tako da je već 1938. Nemačka zauzela prvo mesto u iranskoj spoljnoj trgovini. Šah Reza je u političkom pogledu počeo da oponaša mnoge nacističke uzore i manire.

U istom pravcu kao Nemačka, ali sa mnogo manje sredstava i ambicija, pokušavala je da na Bliskom istoku deluje i Italija. Glavna područja za koja se interesovao italijanski kapital bila su u Severnoj Africi, Turskoj, na Arabijskom poluostrvu i u Sudanu. No stvarno uporište Italija je imala samo u Libiji, iz koje je Musolini u martu 1937. uputio jednu poruku narodima Bliskog istoka, nazivajući sebe "zaštitnikom islama".

Bez većih političkih pretenzija, ali opasna po britanske ekonomske interese, bila je japanska trgovačka konkurencija koja se pojavila u zemljama Bliskog istoka. Svojom kvalitetnom, a jevtinom (damping) industrijskom robom, Japan je brzo osvajao tržište, naročito u Egiptu. U tom pogledu su godine 1933-1934. bile posebno uspešne za Japance, kad je japanska roba dostigla 37 odsto ukupne vrednosti egipatskog uvoza.

I područje Bliskog istoka manifestovalo je, doduše, u nešto blažoj meri nego neka druga, 30ih godina tendencije ekspanzivnog ponašanja fašističkih sila i defanzivnog držanja starih imperijalističkih zemalja Zapadne Evrope.

20. INTERAMERIČKI ODNOSI 30ih GODINA

Jedna od tačaka spoljnepolitičkog programa administracije predsednika Ruzvelta sadržala je zahtev za nastavljanjem i daljim razvijanjem politike "dobrog susedstva" prema zemljama Latinske Amerike, koja je započeta pod prethodnom republikanskom vladom. Sprovođenje ove politike značilo je u prvom redu uzdržavanje SAD od mešanja u unutrašnje poslove

ostalim zemalja američkog kontinenta. Da bi posvedočio privrženost "politici dobrog susedstva", Ruzvelt je odmah po dolasku na vlast izdao nalog za povlačenje američkih trupa sa Haitija, gde su se ove nalazile još od 1915. Odbio je i zahteve o nepo

523

srednoj vojnoj intervenciji na Kubi, gde je trajala pobuna protiv diktatora Makadoa. SAD su se ipak posredno umeale u kubanske događaje time što su poslale dva svoja razarača u kubanske vode i što je njihov izaslanik u Havani Samner Vels razvio živu političku aktivnost u korist diktatorskog režima. Ova vrsta intervencije nije bila dovoljna da spase Makadoa. Rešenost da poštuju "politiku dobrog susedstva", Sjedinjene Države su potvrdile i formalno na Interkontinentalnoj konferenciji u Montevideu, u decembru 1933, na kojoj su sa ostalim učesnicima potpisale ugovor, čiji 8. član glasi: "Nijedna država nema pravo da se meša u unutrašnje i spoljne poslove druge države." Sledeće godine SAD su se, shodno ovoj obavezi, odrekle tzv. Platovog amandmana, koji im je dopuštao intervencije na Kubi. Ovo ipak nisu učinile bez računice. Zauzvrat su dobile od Kube pomorsku bazu Gvantanamo.

"Politika dobrog susedstva" nije ugrožavala hegemonističku ekonomsku poziciju Sjedinjenih Američkih Država u Latinskoj Americi, koja je bila vidljivo poljuljana u vreme velike ekonomske krize. U godinama 1929-1933, naime, uloženi kapitali SAD u latinoameričku privredu bili su prepolovljeni, a vrednost izvoza je katastrofalno opala: sa 911 na 195 miliona dolara. Posle krize, međutim, naišao je nov period snažne privredne ekspanzije SAD u Centralnoj i Južnoj Americi, pa će 1939. vrednost njihovog izvoza u pravcu zemalja ovih regiona porasti na 569 miliona dolara, dok će vrednost uvoza iz njih izneti 518 miliona. Američki privredni uticaj prodirao je u ovu zemlju i drugim putevima i sredstvima. Na političkom planu, međutim, SAD su sada imale da se suoče sa nešto čvršćim otporima svojih latinoameričkih partnera. To će lepo doći do izražaja na vanrednoj Interameričkoj konferenciji u Buenos Airesu koja se sastala u decembru 1933, na inicijativu predsednika Ruzvelta. Namera vlade SAD bila je da, u vreme povećavanja opšte međunarodne ategnutosti, za svoju politiku "neutralizma" pridobije i sve latinoameričke zemlje i da njihove odnose sa Evroorn, a u prvom redu sa Nemačkom, stavi pod neku vrstu svoje kontrole. U tom cilju je na konferenciji u Buenos Airesu, na kojoj je prisustvovao i sam predsednik Ruzvelt, američki državni sekretar Kordel Hal podneo predlog da

524

u slučaju izbijanja rata u zapadnoj hemisferi sve američke države automatski pristupe konsultovanjima radi zauzimanja zajedničkog stava. Međutim, i pre takvog slučaja one bi trebalo da formiraju stalni Interamerički konsultativni komitet, koji bi se starao o sprovođenju neutralističke politike američkih država. Ovom predlogu SAD odlučno se suprotstavio argentinski ministar inostranih poslova Lamaš, veliki pobornik Društva naroda i učesća američkih država u njegovim akcijama. Zaplašene očitom namerom SAD da spoljnu politiku ostalih američkih zemalja stave pod svoj uticaj, delegacije većine tih zemalja opredelile su se za Lamasov zahtev da se Amerikanci ne izdvajaju od politike Društva naroda, pa je predlog Kordela Hala bio odbačen. To je bio ozbiljan neuspeh politike SAD u Latinskoj Americi.

Vašington se nije obeshrabrio ovim neuspehom. Pripremao se da na Osmoj (redovnoj) interameričkoj konferenciji, koja je imala da se održi dve godine docnije u Limi, obnovi svoj predlog. Za tu priliku američka diplomati ja je vršila obimne pripreme, podrazumevajući i upotrebu političkih pritisaka na neke južnoameričke vlade. Nešto ti pritisci, a nešto dalje zaoštavanje situacije u svetu, učinili su da američki predloži na konferenciji u Limi u decembru 1938, uprkos daljem opiranju Argentine, dobiju većinu. Istina, i Kordel Hal je iz svog predloga izostavio zahtev za stvaranje permanentnog Interameričkog komiteta. Sjedinjene Američke Države su aktivno učestvovala i u rešavanju drugih međunarodnih problema na svom kontinentu, a bile su u velikoj meri javno ili skriveno prisutne i u razvoju unutrašnjih političkih prilika u mnogim zemljama. Događaji i slučajevi te vrste, međutim, bili su od manjeg značaja za opšti plan međunarodne politike. Krajem 1937. završava se značajna faza međunarodnih odnosa započeta na prelazu iz 1932. u 1933. godinu. Ispunjena mnogim dramatičnim događajima, pretnjama i slutnjama, ova faza je već nagoveštavala buduću svetsku kataklizmu. Nove sile brutalne agresije , oličene u fašistič

525

kim zemljama, Nemačkoj, Italiji i Japanu, ne nailazeći na ozbiljniji otpor ostalog sveta, poremetile su odnos snaga l svetu i uništile su pravne i političke osnove na kojima su izgrađivani međunarodni odnosi posle prvog svetskog rata. Svi najvažniji međunarodni ugovori (od Versajskog i ostalih mirovnih sporazuma, preko Vašingtonskog, do Pakta o Društvu naroda) bili su prekršeni, ignorisani ili odbačeni. Versajski sistem i sistem kolektivne bezbednosti, koji su 20ih godina tako brižljivo i mukotržno izgrađivani, sada su bili uništeni jednom zasvagda. U međunarodnoj politici zavladaše metode pritiska, pretnji i otvorene agresije . Oganj i mač su već radili u Africi, a na Dalekom istoku besneo je pravi osvajački rat. Na redu je bila Evropa.

III glava.

Evropa na pragu novog rata

Godine 1938-1939. predstavljaju mračno razdoblje agonije evropskog mira. Najvažnije poteze u tom razdoblju su povlačile i glavne pravce razvoja međunarodne politike su određivale totalitarne sile Nemačka i Italija. Hitler i njegov najuži vojnopolitički štab izazivali su i nametali međunarodne probleme, određivali tempo njihovog razvoja i diktirali njihova rešenja. A ta rešenja su bila agresivna , osvajačka, nasilna. Svi odgovori ostalih zemalja na ovakvu politiku fašističkih diktatora sve do kraja avgusta 1939 ostače jalovo otimanje iz mreža novog svetskog ratnog sukoba, ili očajničko nastojanje da se taj sukob što duže odlaže. Pokušaji da se složno i efikasnim sredstvima, u poslednjem trenutku, stane na put nacističkofašističkoj agresiji biće u ovo vreme vršeni s najmanje upornosti i zato neće doneti nikakve rezultate.

1. HITLEROVI PLANOVI KRAJEM 1937.

Poslednjih meseci 1937. u Hitlerovoj glavi je zaokružena ideja i stvoren je globalan plan sledeće faze agresivne politike Trećeg Rajha koja je trebalo da pripremi put za konačno

ostvarenje velikog projekta o osvajanju "životnog prostora" na Istoku i o pretvaranju nemačke nacije u gospodara Evrope. Ovaj svoj plan Hitler je, u vidu saopštenja na j po veri j i vi je prirode, prvi put izložio najužem krugu saradnika na tajnom sastanku u kancelariji Rajha u Berlinu 5. novembra 1937. Na tome sastanku Firerov dugi monolog za koji je on na kraju rekao da predstavlja njegov "testament nemačkom narodu" saslušali su ministar rata, feldmaršal fon Blomberg, glavnokomandujući vojske, generalpukovnik fon Frič, glavnokomandujući mornarice, admiral Reder, glavnokomandujući vazduhoplovstva Gering i ministar inostranih poslova fon Nojrat. Zapisnik, iz kojeg istoriografija crpi po

527

datke o ovom važnom sastanku, vodio je Hitlerov ađu• pukovnik Hozbah. Sastanak je održan u jednom od njih trenutaka optimističkih nadahnuća koja su Hitlera obuzimala prilikom postizanja nekih značajnijih spoljnopoličkih uspeha. Taj uspeh bilo je ovoga puta pristupanje Italije Antikominternapaktu, čije će se potpisivanje sutradan odigrati u Rimu. Pošto je uspela da obnovi armiju, da razori versajski sistem i da učvrsti međunarodnu poziciju, počeo je jttler Nemačka mora sada da misli i na svoju dalju budućnost, koja je najtešnje vezana za pitanje kako sačuvati, obezbediti i proširiti nemačku rasnu zajednicu. Ta budućnost mogla se, po Firerovom mišljenju, osigurati "jedino traženjem daljeg životnog prostora". A "životni prostor" Nemačke nije preko mora, u kolonijama, već u Evropi, na njenom Istoku. Jedini način da se do tog prostora dođe jeste sila, čija upotreba u svako doba nosi rizik rata. Na koji način i kada preuzeti taj rizik, tj. kako i u koje vreme izvršiti osvajanje "životnog prostora", postavio je Hitler pitanje svojim slušaocima i odmah na njega sam stao odgovarati.

Da bi se prešlo na fazu osvajanja životnog prostora, potrebno je najpre proširiti nemačku nacionalnu državu, uključujući u nju dve značajne skupine Nemaca. Te skupine predstavljaju Nemci iz Austrije i Čehoslovačke. Aneksijom Austrije i Sudetske oblasti u Čehoslovačkoj , u kojoj pretežno žive Nemci. Nemačka bi se pretvorila u prvorazrednu silu od 85 miliona stanovnika, a uz to bi stekla niz novih industrijskih i drugih privrednih kapaciteta. Da li će Nemačka prilikom aneksije naići na otpore drugih velikih sila? Među tim silama "nepomirljive protivnice Nemačke" i njene hegemonije u Evropi su Engleska i Francuska. Na njihov otpor prilikom ostvarenja konačne Hitlerove vizije, tj. prilikom osvajanja "životnog prostora", svakako valja računati. Međutim, prilikom aneksije Austrije i Sudetske oblasti ove dve sile, po Hitlerovom uverenju, neće intervenisati. Svaka iz svojih razloga (Francuska zbog unutrašnjih problema, Velika Britanija zbog teškoća u Irskoj i u kolonijama), ove sile će e uzdržati od odlučnijeg otpora i prežaliće i Čehoslovačku i Austriju. A u tom slučaju, ako nemačka akcija u

528

ovim zemljama bude izvedena brzo i efikasno, neće joj se suprotstaviti ni SSSR ili druge države.

Kad bi, po mišljenju Firera, trebalo pristupiti svim ovim osvajanjima? "Životni prostor" bi najpovoljnije bilo zauzeti između 1943. i 1945, u godinama u kojima će Nemačka biti na vrhuncu moći i po vojnoj spremnosti najdalje odmaći svojim neprijateljima. Početak osvajanja bi se u dva slučaja mogao odigrati i ranije: 1939. ili neke od sledećih godina. Ta dva slučaja su: teški unutrašnji poremećaji u Francuskoj ili angloitalijanski rat na Sredozemlju. Bilo koji od ta dva slučaja da nastupi, Nemačka bi morala odmah da otpočne pohod na Istok. Za njega ona, dakle, mora biti spremna već 1939. A u okvir tih priprema ulazi i zaposedanje Sudetske oblasti i Austrije. Zato one moraju biti priključene Nemačkoj već naredne, 1938. godine, i to najpre Sudeti, a zatim Austrija. Za ovakav redosled osvajanja Hitler se opredeljavao stoga što u novembru 1937. još nije pouzdano znao kakva će biti reakcija Italije u slučaju nemačkog napada na Austriju i što je verovao da će Francuzi i Englezi pre okrenuti leđa Pragu nego Beču.

Tako je izgledao konkretni Hitlerov osvajački program krajem 1937, čije je ostvarivanje, i po cenu novog svetskog rata, trebalo otpočeti već sledeće godine. Istorijska praksa će u narednim mesecima i godinama izmeniti neke njegove detalje (redosled osvajanja, otpočinjanje svetskog rata pre 1943, iako nije došlo ni do jednog od dva predviđena uslova za ubrzavanje akcije, itd.), ali će Hitlerov opšti politički plan sa svim ključnim tačkama ostati netaknut. Saslušavši Hitlerov plan, feldmaršal Blomberg i general Frič su na njega i tom prilikom i narednih dana i nedelja stavili niz ozbiljnih primedbi i rezervi. Nije njime bio oduševljen ni ministar inostranih poslova Nojrat. To objašnjava njihovo uklanjanje sa visokih položaja koje su zauzimali, a do kojeg je uskoro došlo. Pod raznim optužbama, ili izgovorima, najpre je smenjen Frič, dok je Blomberg nagnan da podnese ostavku. Da bi pre otpočinjanja velikih osvajačkih poduhvata što čvršće podvrgao armiju svojoj kontroli, Hitler je u februaru 1938. formirao novo rukovodeće telo: Vrhovnu komandu oružanih snaga (Oberkommando der Wehrmacht), koju je po

529

verio poslušnom generalu Kajtelu, kao načelniku, dok je komandni položaj uzeo za sebe lično. U istom trenutku Hitler je, najzad, iz Ministarstva spoljnih poslova uklonio fon Nojrata, koji mu nikad nije bio dovoljno indoktriniran nacističkom ideologijom, i na njegovo mesto doveo sebi potpuno odanog, mada mnogo manje sposobnog diplomatu, Joahima fon Ribentropa, dotadašnjeg ambasadora Nemačke u Velikoj Britaniji.

2. PRVE RUZVELTOVE INICIJATIVE

Iako formiran na wilsonovskim tradicijama, kao pristalica Društva naroda i protivnik izolacionizma, Ruzvelt je 1932, i pre i posle svog izbora za predsednika SAD, morao da prihvati spoljnopolitički program izolacionista. Na to su ga gonili teška unutrašnja situacija, izazvana ekonomskom krizom, i pritisci jakih izolacionističkih struja u američkoj političkoj javnosti, a naročito u njegovoj vlastitoj (Demokratskoj) partiji, od kojih je zavisio i njegov izbor na predsednički položaj.

Prihativši opštu izolacionističku orijentaciju, Franklin Ruzvelt je sve do 1936. najveći deo briga oko spoljne politike prepustio svom bliskom saradniku, ministru inostranih poslova Kordelu Halu. Zaokupljen mnoštvom unutrašnjih problema, Ruzvelt nije imao vremena za udublivanje u niz konkretnih mera svoje administracije na spoljnopolitičkom planu. A ta administracija je u odnosu na Evropu vodila dosledno izolacionističku politiku, polazeći samo

od najdirektnijih i neposrednih materijalnih i političkih interesa SAD i njenih vodećih imperijalističkih grupa.

U svom drugom predsedničkom mandatu, od proleća 1937, Ruzvelt počinje u većoj meri nego do tada da se zanima za spoljnopoličke probleme. Njegovu pažnju počinju sve više da privlače agresivni postupci Nemačke i Italije u Evropi i Japana na Dalekom istoku. Ti postupci izazivaju u njemu nezadovoljstvo i zabrinutost. Vodeći računa o raspoloženjima koja preovlađuju u američkoj javnosti, on ta svoja osećanja jedno vreme prigušuje i ne iznosi pred publiku. S jeseni 1937. je, ipak, odlučio da "i obelodani, kako bi ispitao reakciju merodavnih i

uti

34
530

čajnih političkih krugova na svoja gledišta o aktuelnoj međunarodnoj situaciji. To je učinio u svom čuvenom "govoru o karantini", održanom 5. oktobra u Čikagu, za koji će se tek docnije videti da je bio naga vesta jedne lagane i tihe evolucije američke spoljne politike od principa striktnog izolacionizma ka postepenom uključivanju u najšira svetska zbivanja.

"Govor o karantini" Ruzvelt je posvetio "vladavini terora i međunarodne ilegale" koja se kao epidemija širi na raznim kontinentima. Miroljubive nacije sveta, koje čine 90 procenata čovečanstva, "moraju učiniti koncentrisani napor" da bi se suprotstavile tome zlu i naterale agresivne sile na poštovanje volje ogromne većine. "Kad neka fizička epidemija počne da se širi, veli Ruzvelt, zajednica proglašava stavljanje obolelih u karantinu i tako štiti zdravlje zajednice od širenja bolesti." Isto se tako miroljubivi svet mora "karantinom" štititi od agresivne manjine. "Amerika odbacuje rat. Amerika se nada miru. Amerika se, dakle, angažuje u traženju mira."

Ove Ruzveltove izjave su izazvale žestok otpor američkih izolacionista. Pred njegovom silinom Ruzvelt se rešio na privremeno odstupanje, ali ne i na odstupanje od postepenog angažovanja SAD u suprotstavljanju fašističkoj agresiji. S jedne strane, odlučio je da pažljivo, korak po korak, priprema američku javnost na takvo angažovanje u bližoj ili daljoj budućnosti, i, s druge, da u poverljivim kontaktima sa vladama drugih država razmotri mogućnosti za obuzdavanje osvajačkih fašističkih sila. U tom smislu Ruzvelt se, preko državnog podsekretara SAD, Samnera Velsa, obratio 11. januara 1938. tajnom i poverljivom porukom britanskom premijeru Nevilu Čemberlenu u kojoj mu je predlagao sazivanje međunarodne konferencije u Vašingtonu na kojoj bi se javno osudila agresija i odbilo pravno priznavanje izvršenih osvajanja. Pre nego što bi preduzeo inicijativu za sazivanje konferencije, Ruzvelt je želeo da čuje o toj ideji mišljenje Čemberlena, jer bez svesrdnog učešća Velike Britanije u njenom radu uspeha svakako ne bi moglo biti.

Ne konsultujući se sa svojim ministrom inostranih poslova Antonijem Idnom, gorljivi "umirivač" Čemberlen je na Ruzveltovu poruku odmah odgovorio, i to ne

531

aktivno. U svojoj ličnoj otporici on je zahvaljivao Ruzveltu na poverenju koje mu je poklonio, ali je isticao da bi sazivanje konferencije o kojoj govori američki predsednik bio od već e štete

nego koristi za popuštanje međunarodne zategnutosti. Čemberlen je, naime, bio uveren da će tome popuštanju mnogo više doprineti sporazumevanje sa Nemačkom i Italijom neko konfrontiranje prema njima. Upoznajući Ruzvelta sa koracima koje je ka tom sporazumevanju preduzeo, naročito u Rimu, Čemberlen je saopštavao: "Vlada Njegovog veličanstva ... bila bi spremna, i to ako je moguće uz autoritet Društva naroda, da de jure prizna italijansku okupaciju Abisinije, ako zaključi da je italijanska vlada, sa svoje strane, spremna da dokaže svoju želju da doprinese obnovi poverenja i prijateljskih odnosa."

Razočarani Ruzvelt je već 18. januara odgovorio Čemberlenu da će odgoditi svoju inicijativu o sazivanju međunarodne konferencije za osudu agresije, ali pri tom nije skrivao zabrinutost zbog namere britanske vlade da prizna italijansko osvajanje Etiopije. Tako je niko drugi do britanski premijer onemogućio prve inicijative Franklina Ruzvelta na angažovanju SAD u sprečavanju daljeg širenja fašističke agresije. Ovaj njegov potez imaće neposrednih posledica i na odnose u samoj vladi Sent Džemsa: veoma će zaoštriti već do tada ispoljena neslaganja između premijera i ministra inostranih poslova Idna. Biće potrebna još jedna kap u čaši toga neslaganja, koja će pasti baš u pregovorima sa Italijom, da razlaz postane neizbežan, i da Idn bude uklonjen iz Forinj ofisa, kao smetnja Čemberlenovoj politici "smirivanja".

3. ANŠLUS

Vrlo brzo nakon savetovanja od 5. novembra 1937.

Hitler je izmenio redosled agresivnih akcija Nemačke u Evropi. Umesto udara najpre na Čehoslovačku, odlučio je da prvo raščisti sa Austrijom. Do te promene dovele su neke međunarodne okolnosti, od kojih su najvažnije šljiva evolucija italijanskog držanja prema Austriji i lpi dokazi da se anšlusu neće usprotiviti ni Francuska i Velika Britanija.

34*

532

Videli smo da je Musolini prema Nemačkoj i njenim namerama u odnosu na Austriju počeo da popušta još u prvoj polovini 1936. i da je rezultat te popustljivosti bio Austrijskonemački ugovor od 11. jula iste godine. Opet zato, Hitler je baš od Italije najviše zazirao krojeći planove o uključivanju Austrije u nemačke granice. U samoj Austriji nacisti su, koristeći se pomenutim sporazumom i oslanjajući se na pomoć iz Nemačke, razvili snažnu aktivnost protiv vlade Patriotskog fronta, na čelu sa Dolfusovim naslednikom Kurtom Šušnigom. Tako su austrijski nacisti, prilikom posete nemačkog ministra inostranih poslova Nojrata Beču, u februaru 1937, izazvali niz antivladinih demonstracija i težih incidenata. Sušing je zato rešio da se energičnije odupre nacističkom pritisku u samoj zemlji i za takav otpor zatražio podršku Rima, Budimpešte i Praga. U tom cilju on je otputovao u Veneciju, gde se 22. aprila sastao sa Musolinijem i Čanom. Musolini mu je tada, kako beleži Čano, rekao da stav Italije "prema austrijskom problemu ostaje nepromenjen, zasnivajući se kao i uvek na neophodnosti nezavisne Austrije". Ali Musolini je odbacio Šušnigovu ideju o restauraciji Habsburga kao meri za jačanje te nezavisnosti.

Uskoro posle ovih razgovora sa Šušnigom Musolini je počeo brže no do tada da menja svoja gledišta prema austrijskom problemu. Kad je 6. novembra 1937. pristupio Antikominternapaktu ta promena je bila definitivno završena. Da u tom pogledu svoje saveznike ne bi držao u neizvesnosti, Duče je u razgovoru sa budućim nemačkim ministrom inostranih poslova Ribentropom, koji je vođen u Rimu prilikom potpisivanja ovog pakta,

izjavio da Austriju smatra zemljom "nemačke rase, jezika i kulture" i da austrijsko pitanje nema nikakav poseban značaj za Italiju. On sam više nema nameru da štiti nezavisnost ove zemlje, "posebno ako ni sami Austrijanci više ne žele tu nezavisnost". Po Musolinijevom mišljenju, u vezi sa Austrijom najbolje je "ostaviti događaje da teku svojim prirodnim tokom". Ove reci italijanskog diktatora značile su u stvari da je on prihvatio Hitlerovu tezu o Austriji kao nemačkoj zemlji, prema kojoj Treći Raj h ima posebna prava, i da Italija neće reagovati ako on ta svoja prava pokuša i da ostvari, ali da bi joj najmilije bilo da se to izvede postepeno i na taj način kao da sarni

533

Austrijanci žele rešenje koje traži Nemačka. Pružajući ovim Hitleru carte blanche za anšlus, Musolini je jedino i pogledu njegove forme davao neke sugestije. Hitler će to dobro razumeti i nastojaće da Dučeovim sugestijama izađe u susret. To će objasniti veliku brigu da se nemačkom oružanom naletu na Austriju pribavi kakavtakav vid legalnosti koja će biti ispoljena u martu i aprilu 1938. Istovremeno sa ohrabrenjima iz Rima, Hitleru su i iz Pariza i Londona prispele mnoge indicije koje su potvrđivale njegovo uverenje da je trenutak za ugrabljen je Austrije pogodan. Dve zapadne demokratije su se, naime, krajem 1937. i početkom 1938. prosto lomile u nastojanju da dokažu svoju spremnost za što brže poravnanje i sporazumevanje sa totalitarnim silama. U Francuskoj je Šotanova vlada, koja je u junu 1937. nasledila kabinet Leona Bluma, imala, doduše, i dalje kao ministra inostranih poslova nemačkog protivnika Ivona Delbosa, ali su u njoj dve najuticajnije ličnosti i za spoljnopolitičku orijentaciju bile sam premijer Šotan, kao izrazit antikomunist, i ministar finansija Žorž Bone, germanofil i pristalica smirivanja u Evropi putem popuštanja Nemačkoj i Italiji. Njih dvojica su celoj vladi nametnuli gledište da bi Francuska trebalo da revidira neke svoje stavove prema saveznicima iz Istočne Evrope i da traži izmirenje sa Nemačkom ma i po cenu prinošenja njihovih interesa na žrtvu. Ništa bolje o tome ne govori od jedne Šotanove izjave Francu fon Papenu prilikom njihovog tajnog susreta u novembru 1937: "Recite Fireru", rekao je Šotan, "da će to biti istorijski događaj ako zajednički zasnujemo evropsku politiku na jednoj novoj i zdravoj osnovi." Čemberlenova vlada u Velikoj Britaniji takođe nije štedela napora da Italiji i Nemačkoj stavi do znanja svoju pomiri jivost i spremnost na popuštanja. Pored niza drugih, i za Hitlera i Musolinija najbolji dokaz u tom smislu bio e odlazak Antonija Idna, poslednjeg protivnika velikih koncesija fašističkim diktatorima, sa položaja britanskog ministra inostranih poslova, u februaru 1938. Novi šef Forinj ofisa, lord Halifaks, bio je provereni pristalica Cemberlenove politike "smirivanja". Suočen sa ovakvim držanjem Italije, s jedne, i Francuske i Velike Britanije, s druge strane, Hitler je pod sam 1937. rešio da ništa više ne čeka i da ni od koga više

534

ĆEDOMIR POPOV

ne zazire. Već prvih dana januara 1938. primećivala se neobična živost među austrijskim nacistima i sve učestalije njihovo komuniciranje sa nacističkim centralama u Nemačkoj. Ovakva aktivnost nije mogla ostati neprimećena od strane austrijske policije, koja je 25. januara uspela, premetačinom u stanu nekakvog dra Tavsaa, da otkrije postojanje snažne

nacističke zavere ("Komiteta sedmorice") i jednog "Plana akcije za 1938" protiv nezavisnosti Austrije. Plan je predviđao da u aprilu otpočne niz nacističkih akcija nasilja i provokacija (uličnih nereda, sabotaža, napada na javne ustanove i organe vlasti), koje bi kulminirale ubistvom nemačkog ambasadora u Beču fon Papena. Cilj ovih nasilja bio bi da se izazove, s jedne strane, atmosfera uznemirenja i nesigurnosti u samoj Austriji, i, s druge, vojna intervencija Nemačke radi pružanja zaštite "progonjenoj austrijskoj braći". Otkrivanje ove zavere naglo je unelo veliku nervozu u austrijskonemačke odnose.

Da bi izbegao najgore, austrijski kancelar je krajem januara 1938. izrazio t nemačkom ambasadoru u Beču Papenu spremnost da se odazove jednom ranijem Hitlerovom pozivu i s njim u direktnom razgovoru raspravi sva sporna pitanja budućih austronemačkih odnosa. Firer je odmah prihvatio inicijativu i pozvao Šušniga da ga što pre poseti u njegovoj rezidenciji u Berghofu. Šušnig je primio poziv, ali je od fon Papena zatražio garanciju da će se za osnovu razgovora uzeti Austronemački ugovor iz 1936, koji je priznavao državnu nezavisnost Austrije. Nemački ambasador mu je takvu garanciju bez oklevanja dao.

U pratnji ministra inostranih poslova Gvida Šmita, Šušnig je stigao u Berghof 12. februara ujutru. Tamo je, pored Hitlera, Ribentropa i Papena, zatekao i nekoliko generala Vermahta, među kojima je bio i novi načelnik Vrhovne komande Kajtel. Već to je na njega ostavilo prvi neprijatan utisak.

Dolazeći Hitleru u posetu, austrijski državnici su nosili jedan program ustupaka (tzv. 10 tačaka) koji bi se, na planu ideologije i austronemačke saradnje, mogli učiniti nacistima. Ovaj program Šušnig je pred polazak na put za Nemačku izradio zajedno sa predstavnikom Patriotskog fronta Gvidom Cernatom i vođom "umerenih" pan

535

germanista (skrivenih nacista) Arturom SaisInkvartom, koi je već postupao po naređenjima iz Berlina. Za Šušliga je program od 10 tačaka predstavljao maksimalne ustupke koji bi se mogli učiniti Nemačkoj. U razgovorima sa Hitlerom on, međutim, neće imati prilike ni da ih pomene. Jer, odmah nakon kurtoaznog dočeka na platou dvorca Berhtesgaden Firer je odveo austrijskog kancelara u svoj kabinet na razgovor u četiri oka, i tu ga sve do ručka izložio žestokom napadu, pritisku i pretnjama. Tonom koji je povremeno bio dostojan kakvog pruskog kaplara Hitler je optuživao Šušnigovu vladu za izdaju interesa nemačke nacije, za sistematsku antinemačku politiku (čemu "smešna" utvrđenja na granici prema Trećem Rajnu?), za šurovanje sa Zapadom (zašto Austrija ne napusti Društvo naroda?), itd. Patetično vičući o istorijskoj misiji koju mu je poverilo "proviđenje", Firer je uveravao Šušniga da ga niko i ništa u tome ne može sprečiti: "Samo je potrebno da izdam naređenje, pa da preko noći nestanu sva ova komična strašila na granici. Valjda ne mislite ozbiljno da biste mogli da me zadržite makar i za pola sata? Ko zna možda ću se najednom, preko noći, naći u Beču: kao prolećni vior... Rado bih poštedeo Austriju toga; stajace je mnogo žrtava. Za vojskom će ići SA trupe i Legija! Niko neće biti u stanju da ih obuzda u njihovoj osveti, čak ni ja sam. Da ne želite da pretvorite Austriju u još jednu Španiju? Rad sam sve to da izbegnem, ako je moguće."

Uplašeni Šušnig je odgovorio da će radovi na utvrđivanju austrijske granice biti odmah obustavljeni, ali je dodao da bi svaki nemački napad na Austriju ipak doneo veliko krvoproliće: "Mi nismo sami u svetu. To bi verovatno značilo rat", zaključio je on. Ovaj razlog nije ni najmanje uticao na Hitlera: "Ne verujte da će me iko na svetu sprečiti da

ostvarim svoje odluke", odvratio je on. šušnigu. "Italija? Potpuno sam raščistio stvar sa MuS^ J.em: sa Italijom se nalazim u najprisnijim mogućim >dnosima. Engleska? Engleska neće ni prstom mrdnuti a Austriju ... A Francuska? Jeste, pre dve godine, kad no umarširali u Rajnsku oblast sa šakom bataljona nznajem mnogo šta sam rizikovao. Da je Francuska onda stupila u akciju, bili bismo prisiljeni da se povuerno ... Međutim, za Francusku je danas i suviše kasno!"

536

Ne kazujući još šta zapravo namerava pretnjom da će učiniti kraj "istorijskom paradoksu" kakav je čitava istorija Austrije, taj "neprekidni akt veleizdaje", Hitler je ljubazno pozvao svog gosta na ručak, zloslutno ga opominjući: "Razmislite, g. Šušnig, razmislite dobro. Ja mogu čekati samo do posle podne. Kad vam govorim, treba da moje reci shvatite bukvalno. Ja ne verujem u blefiranje. To dokazuje sva moja prošlost."

Posle ručka Hitler se povukao, a Ribentrop i Papen su Šušnigu i Šmitu izdiktirali njegove zahteve: austrijska vlada i Patriotski front će od sada biti odani nacističkoj ideologiji; nacistima će se u Austriji dopustiti puna sloboda političke aktivnosti u okviru austrijskog ustava, za austrijskog ministra unutrašnjih poslova biće postavljen prikriveni nacist SaisInkvar, koji će dobiti punu kontrolu nad policijom; jedan drugi nacist, Fižbek, postaće ministar finansija i radiće na usaglašavanju austrijskog privrednog sistema sa nemačkim; uspostaviće se i austronemačka vojna saradnja; svi osuđeni nacisti biće odmah amnestirani, a otpušteni iz službe vraćeni na svoje ranije dužnosti.

Pokušaji Sušniga da ublaži ove uslove ostali su bezuspešni. Hitler mu je, štaviše, dao samo šest dana za njihovo prihvatanje i ispunjavanje od strane austrijske vlade: do 18. februara. U kasne već ernje sate slomljeni i izmaltretirani Šušnig i Šmit stavili su potpise pod protokol sa razgovora, prihvatajući nemačke uslove. Odmah su zatim požurili nazad, za Austriju. Nakon tri dana prihvatio ih je predsednik Republike Miklas.

Posle sastanka u Berhtesgadenu Hitler je verovao da će, uz pomoć austrijskih nacista i bez neposredne vojne intervencije, uspeti da uskoro priključi Austriju Nemačkoj. U tom je cilju i SaisInkvar, odmah pošto je 15. februara imenovan za ministra unutrašnjih poslova, otputovao po instrukcije u Berlin. Nacisti u samoj Austriji su otpočeli još energičniju aktivnost: stali su izlaziti na uli; će, zaposedati gradske većnice po unutrašnjosti, isticati zastave sa svastikama na javnim mestima i izbacivati parole u kojima se tražilo ujedinjenje sa Nemačkom. Šušnig je dugo bio zbunjen i neodlučan. Nije se usuđivao da se, bilo javnim, bilo tajnim apelom, obrati za pomoć drugim velikim silama. Štaviše, 15. februara je, preko zva

537

ničnih austrijskih predstavništava, izvestio vlade u Londonu, Parizu, Rimu, Pragu, Budimpešti, Beogradu, Varšavi, Hagu i Stokholmu da njegov sporazum sa Hitlerom od p're tri dana garantuje nezavisnost Austrije i potvrđuje principe ugovora iz 1936. Smatrajući da ne treba ništa preduzimati, ni na spoljnom, ni na unutrašnjem planu, što bi moglo izazvati Hitlerov bes, Šušnig se nije usuđivao da se odazove ni na nekoliko, doduše, stidljivih, nagoveštaja o mogućnosti dobijanja anglofrancuske podrške koji su stigli do njega između 15.

i 20. februara. Kad je, međutim, 20. februara sa kormila britanske spoljne politike otišao Idn, nestali su i ti nagoveštaji. Šušnig se osetio potpuno osamljenim. Ipak, nije se još prepustio rezignaciji.

Osećajući da je Austrija, nacističkim pritiscima i vršljanjima u njenoj sopstvenoj kući, stigla do same ivice na kojoj se gube državna nezavisnost i suverenitet, on je poslednjih dana februara rešio da jednim očajničkim gestom prekine ceo taj košmar i da narodnim plebiscitom stavi celom svetu na znanje da austrijski narod i dalje želi slobodu i samostalnost. Kolebajući se još izvesno vreme, Šušnig je 7. marta zatražio Musolinijevo mišljenje o plebiscitu. Dučev hitni odgovor da je to pogreška nije ga odvratio od već donete odluke: 8. marta uveče dao je da se objavi kako će austrijski narod za pet dana (u nedelju 13. marta) biti pozvan da se izjasni da li želi "Austriju slobodnu, nemačku, nezavisnu, socijalnu, hrišćansku i jedinstvenu", tj. da li je žele samostalnu ili u okviru Rajha.

Vest o plebiscitu u Austriji stigla je do Hitlera 9. marta. Bio je izvan sebe od besa zbog navodne "flagrantne povrede sporazuma iz Berhtesgadena" od strane austrijske vlade. Odmah je okupio na savetovanje Geringa, Kajtela i druge visoke vojne i političke funkcionere Rajha, kao i nekolicinu austrijskih nacista koji su se našli u Nemačkoj ili su ovamo hitno pozvani. Među njima je bio i austrijski ministar GlajzeHorstenau. Posle niza saretovanja Hitler je 10. marta doneo odluku da se izvrši vojna invazija na Austriju. Istog dana je u Rim, u specijalnu misiju, upućen Filip Hesenski, noseći Musohniju Hitlerovo pismo u kojem se traži italijansko razumeva za nemačku akciju u Austriji. U 2 časa izjutra 11. Hitler je potpisao Direktivu br. 1 za operaciju

538

"Oto", u kojoj se naređuje da Vermaht za prodor u Austriju bude spreman najdalje do subote, 12. marta, u 12 časova. U zoru GlajzeHorstenau je avionom otpremljen za Beč sa specijalnim direktivama, a nemačkoaustrijska granica je zatvorena.

U 10 časova pre podne 11. marta austrijski ministar unutrašnjih poslova SaisInkvart je svome kancelaru uručio ultimatum, koji je pre toga doneo GlajzeHorstenau iz Berlina, da se plebiscit smesta otkaže. U 14 časova austrijska vlada je, gotovo bez glasa, prihvatila nemački ultimatum. Ali su zahtevi Berlina odmah povećani. Već oko 15 časova Gering je telefonom, opet preko SaisInkvarta, zatražio da Šušnig podnese ostavku, a kad je i to postignuto, novim telefonskim razgovorom je zahtevao da predsednik Republike Miklas za novog saveznog kancelara postavi baš SaisInkvarta. Pošto je ovaj to odbio, Gering je oko 17,45 postavio ultimatum: nemački zahtev se mora prihvatiti u roku od dva sata. Taj će rok kasnije biti pomeran za još nekoliko sati. U međuvremenu je Gering izdiktirao SaisInkvartu tekst telegrama koji bi on, čim postane kancelar, imao da pošalje u Berlin. U tom bi telegramu austrijska vlada, u cilju "uspostavljanja mira i reda u Austriji" i sprečavanja krvoprolića, molila "nemačku vladu da uputi svoje trupe što je moguće pre".

Ovu farsu sa pozivanjem nemačke vojske Hitler je smislio stoga da bi, zbog Italije, očuvao privid legalnosti prilikom osvajanja Austrije. Ali, kad mu je nešto posle 22 časa 11. marta Filip Hesenski iz Rima telefonski javio da Musolini odobrava akciju protiv Austrije, SaisInkvartov telegram je postao izlišan. Gering je odmah ponovo zvao Beč: "Dakle, telegram ne treba slati." On je, međutim, već bio poslat. Ništa zato razdragani Hitler se nije ljutio, već je vikao u drugu slušalicu da ga izaslanik u Rimu što bolje čuje: "Onda vas molim da kažete Musoliniju da mu ovo nikada neću zaboraviti. .. 'Nikada, nikada, nikada, pa ma šta se dogodilo ... Čim se sredi stanje u Austriji, ja ću biti spreman da idem s njim i u vatru i u vodu, bez obzira na to šta će se dogoditi."

Pred ponoć tog paklenog dana, 11. marta, kapitulirao je i poslednji nejak i zaštitnik austrijske nezavisnosti predsednik Miklas. Nadajući se da će time bar izbeći krvoproliće, on je najzad pristao da imenuje SaisInkvarta

539

za predsednika vlade. Oko 2 časa posle ponoći najzad je nastupilo nekoliko časova sumornog spokojstva. Pošto je izdao naredbu trupama da sutra ujutru krenu u nastupanje, Hitler se povukao na počinak. To je učinio i SaisInkvart posle neuspelog pokušaja da izdejstvuje povlačenje te naredbe, svestan da će njegovo kancelarstvo biti najkraće u istoriji Austrije. Jedino je još radio Gering. Posle jedne baletske predstave u operi on je pozvao britanskog ambasadora Hendersona i saopštio mu da će nemačke trupe uskoro umarširati u Austriju. Henderson je uzaludno protestovao. Posle britanskog, feldmaršal je primio i čehoslovačkog ambasadora dra Mastnija. Obaveštavajući ga o onome što je imalo neposredno da se dogodi sa Austrijom, on je živo uveravao Mastnija: "Dajem vam svoju časnu reč da se Čehoslovačka nema čega plašiti od Rajha." Pri tom je tražio da Čehoslovačka ne preduzme mobilizaciju vojske. Ambasador je odmah otišao da telefonira u Prag, a kad se uskoro vratio, mogao je da saopšti Geringu da Čehoslovačka vlada neće vršiti mobilizaciju. Veoma zadovoljan i raspoložen, Gering mu se toplo zahvalio.

funkc

Nemačke motorizovane trupe počele su prelaziti austrijsku granicu u zoru 12. marta, ne nailazeći nigde na otpor. Za njima je u ranim popodnevnim časovima stigao i Hitler, koji je iste večeri u Linču održao govor pred ogromnom masom okupljenog sveta. Napredovanje nemačkih trupa kroz Austriju bilo je sporije nego što se očekivalo: na drumovima je došlo do velikih pometnji, zastoja i dezorganizacije. To je odložilo i Firerov trijumfalni ulazak u Beč, što ga je veoma ljutilo. A tamo je SaisInkvartova vlada, primajući diktat specijalnog nemačkog izaslanika, državnog sekretara Štukarta, u nedelju 13. marta proglasila zakon u čijem je prvom članu pisalo: "Austrija je provincija nemačkog Rajha." Sa ovim zakonom SaisInkvart je kasno uveče doputovao u Linč, Fireru. Sa suzama u očima Hitler je rekao svojim saradnicima: "Da, >bra politička akcija, spasla je krv." Sutradan po podne sčano je ušao u Beč, pozdravljen od nekoliko stotina iljada građana. Za to vreme Himlerove službe već su čiji svoje: masovna hapšenja, deportacije, otpuštanje lonera sa posla otpočeli su od prvog dana. Samo

540

u prvom njihovom naletu u martu 1938. u Beču će biti uhapšeno 76.000 lica. Sve ove događaje u Austriji ostali svet je pratio gotovo paralisano. Pritisnut nemačkim ultimatumima, austrijski kancelar Šušnig je 11. marta po podne zatražio savet britanske vlade o tome šta da učini. Lord Halifaks mu je telegrafski odgovorio da kraljevska vlada ne može savetovati kancelaru "stav koji bi njegovu zemlju izložio opasnostima od kojih ne bi bio u stanju da je zaštititi". Opomena je bila više nego nedvosmislena. I pored toga, britanska vlada je prihvatila francusku inicijativu da se zajednički ispita držanje koje će zauzeti Musolini. Uveče istog dana grof Čano je izjavio francuskom otpravniku poslova u Rimu da Italija

smatra svaki demarš protiv nemačke akcije u Austriji nekorisnim. U istom smislu je bila napisana kratka i hladna italijanska poruka austrijskoj vladi. Posle ovih konsultovanja Čemberlen je poručio u Pariz da "ne savetuje nikakav otpor". Tako međunarodna akcija za spašavanje austrijske nezavisnosti nije ni otpočela i od nje se laka srca odustalo još pre nego što su nemačke trupe i kročile na tle ove male republike. CELA akcija zapadnih sila svela se na "najenergičnije" usmene proteste njihovih ambasadora u Berlinu protiv nasilnog akta čija je žrtva jedna nezavisna zemlja. Već 14. marta nemački ambasador iz Pariza je javljao svojoj vladi da više nema nikakvog razloga za strahovanje od francuske intervencije, jer ovde vlada mišljenje da "Francuska nema šta da čini". Hitler je znao da još manje razloga za takvo strahovanje ima sa strane Velike Britanije, čiji je premijer Čemberlen, u parlamentarnoj debati vođenoj 14. marta povodom anšlusa, priznao "posebne interese Nemačke u Austriji". Sovjetska reakcija na "otmicu Austrije" bila je oštrija, ali je još više zakasnila. Vlada SSSRa je, naime, 18. marta objavila svoj predlog o održavanju međunarodne konferencije na kojoj bi se razmotrila situacija nastala posle anšlusa i predložile mere za sprečavanje daljih agresivnih postupaka Nemačke. Francuzi, zaokupljeni svojim unutrašnjim društvenim i političkim sukobima, s mrzovoljom su dočekali ovu sovjetsku inicijativu, ali su čekali da se o njoj izjasni London. Na to izjašnjavanje nije trebalo dugo čekati. Kao dva meseca ranije Ruzveltov tajni,

541

Čemberlen je sada onemogućio i sovjetski javni predlog o međunarodnoj konferenciji kao demonstraciji protiv osvajačke politike fašističkih sila. Pred britanskim Parlamentom on je 24. marta rekao: "Vlada Njegovog veličanstva smatra da bi posredne, ali ništa manje neizbežne, posledice takve akcije kakvu predlaže sovjetska vlada pospešile tendenciju ka stvaranju ekskluzivnih grupacija naroda, što bi po shvatanju Vlade Njegovog veličanstva nepovoljno delovalo na budućnost mira u Evropi." Tako je propala i ova jedina nešto konkretni ja inicijativa za suprostavljanje Hitlerovoj agresiji .

Anšlus je, najzad, značio još jedan, ovoga puta pretposlednji, teški udarac Maloj Antanti. Njene članice, suočene sa pasivnim držanjem zapadnih sila, i same su se oglušile o zlosrećnu sudbinu Austrije, ma koliko inače bile uznemirene širenjem Nemačke. Najvećim nemirrom su bile zahvaćene Čehoslovačka i Jugoslavija, ali nijedna se nije usudila na bilo kakav korak protiv Hitlerove akcije. Osećajući da za takav korak nemaju niotkuda podrške, one su se zadovoljile formalnim garancijama iz Berlina da Nemačka nema teritorijalnih ili političkih pretenzija ni prema Čekoslovačkoj ni prema Jugoslaviji. Još jednom je bilo jasno da Mala Antanta bez snažne i konkretne podrške Francuske ne znači mnogo kao faktor očuvanja status quo u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi.

Ne nailazeći ni na kakve otpore, Hitler je mogao mirno da okonča svoju igru sa starom damom sa Dunava. U režiji Gestapoa i besomučne nacističke propagande, u Austriji je 10. aprila 1938. sproveden "slobodan i tajni plebiscit", na kojem je preko 99 posto austrijskih Nemaca odobrilo anšlus. Sa evropske karte nestala je jedna nezavisna država.

4 NOVI ANGLOITAUIJANSKI SPORAZUM

Posle zaključenja "džentlenskog sporazuma" od 2. januara 1937. Britanci su odmah bili voljni da ga dalje roširuju, ali su događaji u Španiji i oko nje to za neko vreme onemogućavali. Od jeseni iste godine Čemberlenova vlada je novom upornošću prešla na posao da svoju

izuzetan značaj. Prvi znak da je to moguće bio je Anglofrancuskoitalijanski sporazum od 4. februara 1938. o zajedničkoj borbi protiv "piraterije" na Mediteranu.

Posle ovog sporazuma angloitalijanski pregovori krenuli su življim tempom, a povedeni su najpre u Londonu između Čemberlena i Idna, s jedne, i Musolinijevog ambasadora u Velikoj Britaniji Dina Grandija, s druge strane. Osnovni Grandijev uslov za uspešno okončavanje ovih pregovora bilo je britansko priznavanje italijanskog carstva u Etiopiji, a sporedni prenošenje pregovora u Rim. Idn se odlučno usprotivio ovim uslovima, dok je Čemberlen bio spreman da ih prihvati. To je, pored ostalih neslaganja, najzad dovelo dio definitivnog razlaza između premijera i ministra inostranih poslova, koji se završio 20. februara 1938. Idnovom ostavkom. Na mestu ministra inostranih poslova odmah je zamenjen Čemberlenovom desnom rukom u vođenju politike "smirivanja" lordom Halifaksom.

Idnov pad, a uskoro zatim i anšlus Austrije ubrzali su angloitalijanske pregovore, koji su sada vođeni u Rimu između grofa Čana i britanskog ambasadora Dramonda, koji je u međuvremenu postao lord Pert. Zahvaljujući nepokolebljivoj Čemberlenovoj popustljivosti, a posle Idnovog pada i nešto mekšem stavu Musolinija, pregovori su uspešno završeni 16. aprila 1938. potpisivanjem tzv. "Uskršnjeg sporazuma". Sporazum se sastojao od jednog opšteg akta koji potvrđuje obostranu želju Velike Britanije i Italije da održavaju međusobno dobre i prijateljske odnose, zatim od osam aneksa i po jedne note sa svake strane. Prvi aneks je potvrđivao važnost "džentlmenskog sporazuma" iz 1937; drugi je regulisao međusobno obaveštavanje o pokretima trupa u Istočnoj Africi i zabranjivao obernima da podižu nove vojne baze i fortifikacije istočno od 19. meridijana, što je Englezima onemogućavalo da utvrđuju Kipar; treći aneks je proklamovao ravnopravnost angloitalijanskih interesa u Jemenu i Saudijskoj Arabiji; četvrti je osuđivao međusobnu neprijateljsku propagandu; petim se Italija obavezala da neće ometati oticanje vode iz Jezera Cana u Nil, koja je bila neophodna Sudanu i Egiptu; šestim su Italijani obećali da domorodačke trupe iz Eritreje i Etiopije neće upotrebljavati izvan ovih područja; sedmi aneks je regulisao

verska prava britanskih građana u Istočnoj Africi, dok je isrni, poslednji, garantovao slobodu plovidbe Sueckim kanalom i u slučaju rata. U notama koje su uz ovaj sporazum izmenjale sile potpisnice su prihvatile još neke obaveze. Italija je pristala da smanji broj svojih vojnika u Libiji i da odmah po završetku građanskog rata u Španiji povuče otuda sve svoje trupe i naoružanje, ne tražeći nikakve teritorijalne, ekonomske ili političke koncesije. Englezi su se obavezali da će preko Društva naroda aktivno delovati kod zemalja članica koje još nisu priznale italijansko osvajanje Etiopije da to što pre učine.

Osnovni uslov za potpunu primenu "Uskršnjeg sporazuma", naročito od strane Italije, bio je da se završi građanski rat u Špaoniji. A kraj toga rata, uprkos nesumnjivim uspesima koje su frankisti stali postizati 1938, još nije bio blizu. Na njega će se čekati još celu godinu dana.

Dotle Englezi više neće prigovarati italijanskom prisustvu i angažovanju na strani fašista u Španiji.

Angloitalijanski sporazum iz 1938. bio je, kao što se vidi, "potpun Musolinijev trijumf". Za sitne koncesije koje su dali Britaniji Italijani su dobili: sigurnost plovidbe kroz Suec, međunarodno priznanje osvajanja u Etiopiji i određene ruke u španskom građanskom ratu. Čemberlenu to nije smetalo da ovaj sporazum proglasi značajnim sredstvom jačanja anglofrancuske pozicije u Sredozemlju i da izjavi kako ga još "nije napustila nada za slično rešenje sa Nemačkom". Nadao se s pravom: "slično rešenje" sa Nemačkom će i imati.

5. ČEHOSLOVAČKA KRIZA MINHENSKI SPORAZUM

Krajem 1937. Hitler je za jedan od dva najvažnija zadatka svoje spoljne politike odredio pripajanje Nemač koj Sudetske oblasti, koja je pripadala Čekoslovačkoj . U °voj oblasti je živelo oko 3,200.000 Nemaca, koji su ušli u sastav Čehoslovačke države posle raspada AustroUgar Sudeti, dakle, nikad nisu pripadali Nemačkoj, niti 1 od nje bili odvojeni posle prvog svetskog rata. Izme "ani sa Česima, sudetski Nemci su s njima vekovima ži Veh u tolerantnim odnosima, koji su se očuvali i u me

544

đuratnom razdoblju. Za Čehoslovačku je Sudetska oblast imala velik privredni i strategijski značaj. U njoj je postojala veoma razvijena industrija, a kao granični, planinski i šumom pokriveni region, bio je veoma pogodan za odbranu, pa je u njemu, prema Nemačkoj, podignut snažan i savremeno opremljen sistem utvrđenja i odbrambenih linija. Iako nacionalno kompaktna, nemačka manjina u Čekoslovačkoj nije bila politički jedinstvena, već se grupisala oko nekoliko političkih stranaka. Od 1935, tj. od parlamentarnih izbora tada održanih, kao vodeća politička snaga među Nemcima u Čekoslovačkoj ističe se Nemačka sudetska partija, na čijem je čelu bio Konrad Henlajn. Na pomenutim izborima 1935. ova partija je dobila 70posto glasova svih Nemaca u Čekoslovačkoj . Sve do sredine 1937. ni Henlajnova partija ni sudetski Nemci u celini nisu pred Čehoslovačku vladu postavljali zahteve koji bi izlazili iz okvira postojećeg ustava, a njihove žalbe su se obično odnosile na konkretne pojave i primere neravnopravnog tretmana vlasti prema pripadnicima nemačke nacionalne manjine. Još od 1935, međutim, Nemačka sudetska partija je bila u tajnoj vezi sa nacionalsocijalističkim vodstvom u Nemačkoj, od njega primala novčanu pomoć i od njega očekivala direktive za otvaranje sudetskog političkog problema.

Međunarodni položaj Čehoslovačke je 1937. još izgledao povoljan. Ona je imala ugovor o savezu sa Francuskom iz 1924, a bila je i potpisnica Lokarnopakta iz 1925, koji joj je garantovao neposrednu vojnu pomoć zapadnih zemalja u slučaju da postane žrtva neizazvane agresije . S druge strane, bila je obezbeđena i ugovorom sa SSSRom iz 1935, čije je stupanje u dejstvo bilo uslovljeno saglasnošću Francuske. Mala Antanta, kao garant nepovredivosti čehoslovačkih granica prema Mađarskoj, bila je 1937. znatno oslabljena, ali još određeni faktor bezbednosti i status quoa. u Podunavlju. Postojeći sistem saveza i ugovora obećavao je Čekoslovačkoj dosta sigurnosti, ali je bila vrlo upadljiva karakteristika da su u tom sistemu čitava njegova efikasnost i delotvornost zavisile u najvećoj meri od stava i preduzimljivosti Francuske. Ona je odlučivala koji će se slučaj smatrati neizazvanom agresijom i od njene spremnosti da se angažuje zavisilo

ie stupanje u dejstvo sporazuma iz 1924, 1925. i 1935. Do kraja 1937 još ništa nije budilo sumnju da bi Francuska u kritičnom momentu po Čehoslovačku, jednog od svojih najvernijih saveznika, mogla zatajiti. Ako su se, posle rajnske krize 1936, takve sumnje gdegdje i javile, u jesen 1937. bile su razvejjane. U oktobru te godine francuski ministar inostranih poslova Ivon Delbos je na kongresu Radikalne stranke izjavio da Francuska ostaje do kraja verna svojim saveznicima, što je u svetu bilo vrlo zapaženo. Kad je, zatim, od 15. do 18. decembra posetio Prag, svi (osim Hitlera) su verovali da je to korak u interesu jačanja Francuskočehoslovačkog saveza i reafirmacije Male Antante.

Uprkos ovako povoljnim znacima, anšlus i njegov ishod, bez stvarne reakcije zapadnih sila, veoma su uznemirili Čehoslovačku. To uznemirenje nije mogla otkloniti Geringova izjava ambasadoru Mastniju da je ulazak Vermahta u Austriju jedna čisto "porodična stvar" među Nemcima, niti službena deklaracija nemačke vlade da će poštovati čehoslovačke granice. Da je nespokojstvo čehoslovačke vlade bilo opravdano i da su ove nacističke izjave bile prosta podlost, pokazuje, uz niz drugih, i činjenica da je Nemačka sudetska stranka već 16. marta dobila nalog iz Berlina da se pripremi za akciju. Nekoliko dana kasnije (21. marta) nemački ministar inostranih poslova Ribentrop je u poverljivoj direktivi ambasadorima Trećeg Rajha u stranim zemljama objašnjavao da Geringova izjava o nepovredivosti čehoslovačkih granica nikako ne znači da se Nemačka opredelila za očuvanje integriteta ove zemlje. Nedelju dana posle ove instrukcije sam Hitler, Ribentrop i Hes su u Berlinu saopštili Henlajnu da je on od tog trenutka Firerov tajni zastupnik u CČekoslovačkoj, koji ima zadatak da vladi u Pragu postavlja takve zahteve u ime sudetskih Nemaca koje ova neće moći da prihvati.

v Akcija Nemačke sudetske stranke u ovom smislu ot
3čela je bukvalno sutradan, 29. marta 1938, kad je Hen
lajnov pomoćnik Ernest Kunt, kao poslanik Narodne
skupštine Čehoslovačke, zatražio u ovom domu da se
"udetskoj oblasti da puna politička autonomija. Odmah
zatim u ovoj oblasti su otpočele demonstracije nemačkog
Zvlja, došlo je do nacističkih provokacija, pretnji i iza
35

zivanja, a na više mesta pojavila se karakteristična parola, uočena i u Austriji pred anšlus: "Jedan narod, jedan Rajh, jedan Firer." Time je sudetska kriza bila otvorena. Njeno burnije manifestovanje je ipak odlagano do kraja aprila, kad je na Kongresu Nemačke sudetske partije u Karlovim Varima (Karlsbadu) Henlajn objavio program od osam tačaka (Karlsbadski program), u kojem se tražilo: potpuno izjednačavanje "nemačke nacionalne grupe" u pravima sa češkim narodom, uspostavljanje autonomne Sudetske oblasti, pravo zakonodavnog organa ove oblasti da štiti i Nemce nastanjene u drugim delovima Čehoslovačke, davanje svih značajnijih administrativnih i političkih položaja u Sudetima pripadnicima nemačke narodnosti, pravo izražavanja nacističke ideologije i vršenja nacističke propagande u

Sudetskoj oblasti, ravnopravna upotreba nemačkog jezika u oblasnoj upravi, proporcionalna zastupljenost Nemaca u centralnim državnim organima Čehoslovačke.

Karlsbadski program je, kao što se vidi, sadržao nekoliko opravdanih zahteva jake nemačke nacionalne grupe u Čehoslovačkoj, ali je postavljao i neke uslove koji su direktno atakovali na tadašnji ustav, pa i na suverenitet ove zemlje. Osim toga, ako se imaju u vidu motivi i podsticaji koji su stajali iza njega, onda nema sumnje da je on bio direktno upravljen protiv samog opstanka Čehoslovačke države. Program je, kao što se zna (što, doduše, 1938. najvećem delu svetske javnosti nije moglo biti poznato), sastavljen u Berlinu, a cilj mu je najmanje bio da popravi politički položaj Nemaca u okviru Čehoslovačke Republike. Umesto toga, njegovi zahtevi su imali zadatak da stvore povod za napad Nemačke na Čehoslovačku. O tome najbolje svedoči činjenica da su na samo tri dana pre obelodanjivanja Karlsbadskog programa (21. aprila) Hitler i general Kajtel završili plan vođenja političke, diplomatske i vojne akcije protiv Čehoslovačke, poznat pod imenom Grin (Zeleno). Plan je predviđao vođenje najpre antičehoslovačke političke kampanje, zatim diplomatske izolacije i, na kraju, vojni udar na ovu zemlju.

Karlsbadski program je bio prvi korak u ostvarivanju plana Grin. Odmah nakon njegovog objavljivanja, celokupna nacistička štampa je osula paljbu po Čehoslo

OD

547

ačkoj, u kojoj se "ugnjeta" i "diskriminiše" nemačka nacionalna manjina. Time je otpočelo realizovanje prve faze Hitler-Kajtelovog plana. No Firer nije želeo da odlaže ni sprovođenje njegove druge tačke međunarodno izolovanje Čehoslovačke. Akciju u ovom pravcu on je, kao i u slučaju Austrije, otpočeo zadobijanjem podrške od svog saveznika Musolmija. Toga radi Hitler je 2. maja 1938. preduzeo putovanje u Italiju, na koje ga je Duče pozvao prilikom svoje posete Nemačkoj, u septembru prethodne godine. U Rimu Firer je, najpre, dao svečanost uverenja da Nemačka nema nikakvih pretenzija na Tirol i da su Alpi definitivna nemačkoitalijanska granica. Time je umirio italijanska podozrenja o nemačkim skrivenim namerama prema ovoj oblasti. Hitler je potom u najopštijim linijama upoznao Musolinija sa svojom odlukom da se zbog Sudetske oblasti obračuna sa Čehoslovačkom. Na ovu odluku svog saveznika Duče nije stavio nikakvu primedbu, što je za Hitlera bio dovoljan znak da će se Italija i u ovoj aferi držati prema Nemačkoj prijateljski i blagonaklono.

Posle dobijanja prečutne italijanske saglasnosti za Hitlera je osnovno postalo pitanje do koje su granice Francuska i Engleska spremne da podrže Čehoslovačku. Računao je da ta granica ne ide odveć daleko, a svakako ne do oružanog otpora planovima Nemačke. Videće se da se u tom proračunu nije prevario. Na kormilu Francuske, baš od aprila 1938, nalazila se vlada radikala Eduara Daladjea, sa Žoržom Boneom kao ministrom inostranih poslova. Njih dvojica su bili savršeno saglasni da Francuska mora prema Nemačkoj voditi politiku popuštanja, makar to zahtevalo i izvesne žrtve. Ovu orijentaciju Bone je, kao član prethodne vlade, pokazao još u slučaju anšlusa, a sada je na probi bio Daladje. Kao što znamo, istovetnu politiku popuštanja vodili su sa britanske strane Nevil Čemberlen i lord Halifaks, tako da dvojici Francuza i dvojici Engleza neće biti teško da prilikom susreta u Londonu 28. i 29. aprila 1938. usaglase mišljenja kako se Čehoslovačka nikako ne sme ohrabrivati na otpor Ne

TV" V1 •

acKoj, već se mora podsticati na pregovore i davanje maksimuma ustupaka". Istina, Daladje i Bone će pokušati da od Engleza izmame neko obećanje za slučaj da oružjem napadne Čehoslovačku, ali su Čemberlen

35*

548

i Haliifaks nepokolebljivo stajali na stanovištu da se takva obećanja ne mogu davati. Posle ovih dogovora u Londonu došlo je 7. maja do zajedničkog anglofrancuskog demarša u Pragu kojim se čehoslovačka vlada upućivala na hitno otpočinjanje direktnih pregovora sa Henlajnom u cilju zadovoljavanja "pravednih" zahteva sudetskih Nemaca.

Čehoslovačka vlada se dugo lomila šta da učini, i u tim njenim nedoumicama zatekli su je opštinski izbori od 22. maja 1938. Uoči tih izbora, noću 20/21. maja, u Prag je stigla vest o koncentraciji nemačkih trupa na čehoslovačkim granicama. Hodžina vlada je, sa pristankom predsednika Beneša, smesta objavila delimičnu mobilizaciju, pozivajući pod oružje neke klase rezervista. Vest

0 koncentrisanju nemačke vojske u regionima prema Sudetima bila je lažna, pa je mobilizacija u Čehoslovačkoj odlično poslužila nacističkoj propagandi za novu besomučnu antičešku propagandu. Pušten je glas da je čehoslovačka vlada izvršila mobilizaciju po nalogu SSSRa i Francuske, koji pripremaju agresiju protiv Nemačke, od koje će ova morati da se zaštiti blagovremenim udarom na Čehoslovačku.

Na ovo naglo zaoštavanje krize energično je reagovala britanska vlada, i to na tri mesta: u Berlinu, Pragu

1 Parizu. Nemce i Čehe je pozivala da se uzdrže od svakog neprijateljskog akta i da odmah pristupe pregovorima, a Francusku je opominjala da ne gaji nikakvu iluziju o držanju Velike Britanije u slučaju nemačkočehoslovačkog sukoba. Jedino direktni napad Nemačke na Francusku bio bi dovoljan razlog za britansko vojno angažovanje na Kontinentu. Opomena je bila savršeno jasna: engleska vlada je bila rešena da Čehoslovačku prepusti sudbini. Francuzi su pokušali da objasne kako bi i neizazvani napad Nemačke na Čehoslovačku, prema odredbama Lozarnopakta, trebalo da bude povod za intervenciju, ali se Englezi nisu dali ubediti. Daladje se tada povukao. Sa ma čehoslovačka vlada je, s jedne strane, malo umirena vešću da nema koncentracije nemačkih trupa, i, s druge, žestoko pritisnuta od Engleza, 24. maja opozvala svoj dekret o mobilizaciji. Što se tiče Hitlera, njega je britanska opomena strahovito iznervirala zar njemu Beneš da preti, a Čemberlen da šalje upozorenja? Tako ljut,

549

on ie 28. maja konferisao sa nekolicinom najviših vojnih i političkih funkcionera Rajha (Geringom, Ribentropom, Isloiratom, Bekom, Kajtelom, Brauhičem i Rederom), posle čega je 30. maja potpisao sledeću naredbu: "Moja je nepromenljiva odluka da se Čehoslovačka smrvi vojnom akcijom u bliskoj budućnosti. Zadatak je političkog rukovodstva da sačeka i pronađe momenat podesan sa političkog i vojnog gledišta." Hitlerovoj naredbi priključena je odmah i Kajtelova, u kojoj se kaže da izvršenje Firerove direktive sa vojnog stanovišta "mora biti obezbeđeno do 1 oktobra 1938". Istovremeno Hitler je izdao i naredbu o ubrzavanju fortifikacionih radova na tzv. Zapadnom bedemu (Zigfridovoj liniji) prema Francuskoj. Pojačana propagandna kampanja protiv Čehoslovačke i ubrzane vojne pripreme Nemačke, koje se nisu dale skriti, uplašile su francusku vladu. Ona je zato pokušala da odvrati Nemce od eventualnog napada na Čehoslovačku javnim manifeste van j em svoje privrženosti ovoj zemlji i ugovoru o savezu s njom. Takve izjave francuske vlade šaopštavane su 12. jula i 8. avgusta 1938, ali na Hitlera, koji ih je smatrao prostim blefiranjem, nisu ostavile očekivani utisak. Francuzi su, opet, pokušavajući da ojačaju svoje pozicije, stupili u konsultovanja sa SSSRom. Litvinov je još krajem maja poručio Bonu da je Sovjetski Savez spreman da se vojnički angažuje u odbranu Čehoslovačke, pod uslovom da Poljska ili Rumunija propuste njegove trupe preko svoje teritorije, budući da SSSR i Čehoslovačka nisu imali zajedničku granicu. Ni jedna ni drugi zemlja, međutim, nije htela o tome ni da čuje. Upitana o tome od Francuza za mišljenje, poljska vlada je cinično odgovorila jedino to da neće napasti Čehoslovačku. Rumuni su se pravdali da nemaju zgodnih komunikacija za prevoz sovjetskih trupa, a u stvari su se bojali da bi im Rusi, kad jednom uđu na njihovu teritoriju, kao uslov za izlazak, tražili vraćanje Besarabije. U ovakvom držanju Rumunije nije bez značaja i pritisak koji je na nju vršila Nemačka da bi je za
rzala od prihvatanja francuskosovjetskog zahteva. Uprkos ovakvom držanju Poljske i Rumunije, sovjetska vladala je u više navrata ponavljala spremnost da pomogne Čehoslovačkoj . To je učinjeno u jednom govoru Litvinova u Lenjingradu, 23. jula, kao i u izjavi nemačkom

550

ambasadoru u Moskvi 22. avgusta 1938. Na sve ove poruke sa sovjetske strane sama čehoslovačka vlada je ostajala nema i pasivna. Njoj je u toku juna i jula iz Londona bilo stiglo nekoliko krajnje nedvosmislenih i direktnih poruka kako hi bilo dobro da raskine ugovore o savezu sa SSSRom i Francuskom (koji izazivaju Nemačku) i da proglasi svoju "neutralizaciju". Česi su znali i za Čemberlenove poruke Parizu da "u Evropi ne može biti smirivanja dok Čehoslovačka bude povezana sa Moskvom i neprijatelj Nemačke". Zato se i nisu usuđivali da se obrate za pomoć SSSRu i zato su se oglašivali o njegove ponude. Pokušaj Francuza da, posle prvog neuspeha sa angažovanjem SSSRa u spašavanju Čehoslovačke, ispitaju teren u Italiji ostao je sasvim jalov, jer je Musolini bio rešen da dosledno vodi politiku učvršćivanja "Osovine". Booe se tada još jednom okrenuo Rusima. Litvinov mu je 2. septembra poručio da SSSR nije promenio svoj stav prema Čehoslovačkoj , dodajući da je sovjetska vlada, "ukoliko Francuska pruži pomoć, ispunjena rešenošću da izvrši sve svoje obaveze iz Sovjetskočehoslovačkog pakta". Francuska vlada je na to još jednom pokušala da se pogodi sa Rumunijom, ali je od njenog ministra inostranih poslova PetreskuKomnena isposlovala jedino saglasnost za preletanje sovjetskih aviona kroz rumunski

vazdušni prostor na putu za Čehoslovačku. Tako je definitivno propao pokušaj Francuske da izdejstvuje saglasnost čehoslovačkog saveznika iz Male Antante da se makar i posredno angažuje u odbrani svog suseda. Time je propao i pokušaj sa spašavanjem Čehoslovačke uz pomoć SSSRa. Da li su takav ishod svojih neodlučnih nastojanja u ovom smislu najodgovorniji francuski ministri potajno i želeli, ostaje da se pretpostavlja, ali da je taj ishod Boneu i nekim drugim članovima Daladjeove vlade pružio moćan izgovor za uskraćivanje pomoći Čehoslovačkoj, to je sigurno. U istom smislu poslužiće in? i stav američke vlade prema Čehoslovačkoj krizi, koji je baš tih da<na obelodanjen. Reč je o deklaraciji predsednika Ruzvelta od 9. septembra, datoj povodom jedne izjave američkog ambasadora u Parizu Bulita, u kojoj se govorilo da bi SAD morale intervenisati u eventualnom evropskom ratu. S tim u vezi, Ruzvelt je objasnio: "Izjava

551

ambasadora Bulita ne predstavlja moralno obavezivanje Sjedinjenih Država prema demokratijama ... Uključivanje Sjedinjenih Država u front Francuska Velika Britanija protiv Nemačke jeste sto posto pogrešna interpretacija hroničara."

Posle svega ovoga Francuska je sredinom septembra 1938. bila konačno i nepovratno upućena na Čemberlenovu politiku zadovoljavanja Hitlerovih zahteva. A ta politika tekla je u čehoslovačkom slučaju na sledeći način.

Još u martu 1938, neposredno posle anšlusa, Čemberlen i Halifaks su, zajedno sa "načelnicima generalštabova i stručnjacima Forinj ofisa", došli do zaključka da se Nemci apsolutno ne mogu sprečiti "da ne pregaze Čehoslovačku, ako to budu hteli". Na osnovu tog zaključka, Čemberlen je "odbacio svaku pomisao" o davanju bilo kakve garancije kako samoj Čehoslovačkoj, tako i Francuskoj ukoliko bi ova zaželela da joj priskoči u pomoć. Ovakav stav Čemberlenove vlade, kao što smo videli, nijednom nije bio doveden u pitanje ni povodom Karlsbadskog programa Nemačke sudetske partije niti prilikom majske krize u vezi s čehoslovačkom mobilizacijom. Kako se tokom leta 1938. unutrašnja situacija u Čehoslovačkoj zaoštravala zbog sve jače subverzivne delatnosti Henlaj'novih nacista i sve razorni je nemačke propagande, britanski ministar inostranih poslova Halifaks je, za vreme posete kralja Džordža V Parizu, u drugoj polovini jula, izjavio da će njegova vlada na lice mesta, u specijalnu misiju, uputiti lorda Ransimana. Njegov bi zadatak bio da posreduje između čehoslovačke vlade i Nemačke sudetske partije u traženju obostrano prihvatljivog izlaza iz krize. Uistinu, Ransiman je trebalo da izvrši snažan pritisak na čehoslovačku vladu radi iznuđivanja njenih što većih ustupaka sudetskim Nemcima. Francuska vlada se složila sa misijom lorda Ransimana, ali je odbila da joj pridruži svoga emisara.

Došavši u Prag, Ransiman se gotovo sasvim stavio na stranu Nemačke sudetske partije.

Osećajući njegovu po

"šku, a držeći se preciznih naredbi iz Berlina da ne srne dopustiti smirivanje krize, Henlajn je u pregovore ulazio nepomirljiv i osoran. On je, najpre, zatražio da njegova ranka sa čehoslovačkom vladom pregovara na ravnoj noži, kao predstavnik jedne države s predstavnikom dru

552

ge. Zatim je odbio i da razgovara o predlogu vlade o davanju široke administrativne autonomije Sudetskoj oblasti, kojom bi se, pored ostalog, garantovala ravnopravna upotreba nemačkog jezika u upravnim, sudskim, poštanskim i drugim javnim organima i službama. Henlajn je ultimativno tražio prihvatanje svih osam tačaka Karlsbadskog programa bez i jedne jedine izmene. Čehoslovačka vlada ne bi bila vlada suverene zemlje ako bi prihvatila ovakav ultimatum jedne političke stranke, i ona ga je odbila. Pregovori su propali, a s njima zajedno i Ransimanova misija, ali će jedna od posledica te propasti biti i čvrsto uverenje ovog britanskog emisara da je jedini izlaz iz krize odvajanje Sudetske oblasti od Čehoslovačke. Biće to zaključak koji će Čemberlen jedva dočekati i kojim će se u datom momentu dobro poslužiti. Dok su Britanci pritiscima pokušavali da u Pragu izdejstvuju takve ustupke sudetskim Nemačcima koji bi doveli u pitanje sam suverenitet Čehoslovačke, u Nemačkoj su tekle ubrzane vojne pripreme za razbijanje ove države. One su, međutim, izazvale snažno uznemirenje i otpor u nekim vojnim krugovima okupljenim oko načelnika štaba suvozemne armije generala Beka. Jaka grupa generala koja je sačinjavala Bekov krug jednomišljenika protivila se realizaciji Hitlerove zamisli iz dva razloga. Ona nije verovala da će Francuska i Velika Britanija i ovoga puta ostati pasivne, kako je tvrdio Hitler, i smatrala je da Nemačka u ovom momentu još nije pripremljena za rat većih razmera. Samo za razbijanje Čehoslovačke njoj je potrebno 35 divizija, što bi značilo da joj za odbranu zapadne granice, u uslovima nezavršene Zigfridove linije, ostaje maksimalno 15 divizija. Prema 100 divizija koje bi bila u stanju da na ovu liniju baci Francuska, to bi bilo krajnje nedovoljno, uveravali su Bek i njegove pristalice. Sa ovom generalskom grupom Hitler je tokom leta 1938. vodio oštre diskusije, upotrebljavajući, kao najteži, vazda jedan jedini argument: Engleska i Francuska neće intervenisati. CELA ova diskusija se završila ostavkom generala Beka sredinom avgusta, koja će sve do ishoda Čehoslovačke krize biti držana u tajnosti. Na mestu načelnika štaba, međutim, odmah ga je zamenio general Halder. Posle toga Hitler je sa načelnikom Vrhovne komande generalom Kajtelom i glavnokomandu

553

iućim generalom Brauhičem, 3. septembra, razradio konačni vojni deo plana Grin. Tim planom pokret trupa određen je za 28. septembar. Ovaj datum će 9. septembra definitivno biti

pomeren za 30. septembar. Pokušaj grupe poraženih generala da zavereničkom akcijom protiv Hitlera spreče realizaciju ovog plana završice se neuspelom.

Hitlerove vojne pripreme u toku leta 1938. navele su britansku vladu da preko svog ambasadora u Berlinu Nevila Hendersona zatraži o tim pripremama objašnjenje od nemačke vlade. Ribentrop uopšte nije odgovorio na ovo pitanje. Umesto odgovora, u Berlinu je 1. septembra izdato zvanično saopštenje da je Firer u Berhtesgadenu primio vođu sudetskih Nemaca Henlajna i u razgovoru s njim konstatovao "perfektnu harmoniju mišljenja". Ovo saopštenje je značilo da Nemačka najformalnije najavljuje otvaranje čehoslovačkog pitanja. Preplašena čehoslovačka vlada je 5. septembra saopštila odluku da prihvata sedam od osam tačaka Karlsbadskog programa. Bilo je to uzaludno popuštanje, jer Nemci nisu želeli rešenje. Samo dva dana docnije sudetski nacisti su u Moravskoj Ostravi izazvali krvave sukobe između Nemaca i Čeha, u kojima je bilo dosta mrtvih. U samoj Nemačkoj od sudetskih izbeglica i pripadnika SS formirana se "dobrovoljački korpus" naoružan iz austrijskih vojnih magacina, koji dobija zadatak da stvara uznemirenje na nemačko-Čehoslovačkoj granici. Ovaj je korpus za samo nekoliko nedelja izazvao oko 300 oružanih provokacija i subverzija u pograničnim oblastima Čehoslovačke. Optužujući Čeha kao izazivače nereda, Nemačka sudetska partija je objavila deklaraciju u kojoj se kaže da u Sudetskoj oblasti "praška vlada više nije gospodar situacije".

Koristeći se situacijom koju je sam izazvao, Hitler je 12. septembra 1938. pred nepreglednom masom nacista na nirnbeškom stadionu održao jedan od svojih najžešćih govora, uperen protiv Čehoslovačke. Brutalan po tonu i rečniku, govor je bio pun zloslutnih pretnji i nagoveštaja njemu su Česi i njihova vlada bezobzirno napadnuti zbog "mučenja" sudetskih Nemaca. "Gospodin Beneš" Irsko izaziva Nemce "po sistemu Ženeve", verujući da oni neće smeti da ustanu u odbranu svoje "napućene" praće u Čehoslovačkoj. Ali on se ljuto vara vikao je 12 sveg glasa Firer. Ako se sudetskim Nemcima ne obez

554

bedi zaštita, Nemačka će se sama za to pobrinuti i pokazaće da ne dopušta "besramno izigravanje" svojih prava koja ima kao velika sila. Uprkos svojim galami i svim pretnjama, Hitler ovom prilikom još nije izrekao pravu nameru; on još nije saopštio želju za aneksijom Sudetske oblasti, već je za tamošnje Nemce samo zatražio pravo na samoopredeljenje, koje je podrazumevalo i otcepljenje od Čehoslovačke.

Sutradan posle Hitlerovog govora u Nirnbргу u Sudetskoj oblasti su izbili novi nemiri, koji su pretili da se pretvore u organizovan oružani ustanak. Čehoslovačka vlada je energično reagovala i već 14. septembra bio je uspostavljen mir i red. Vlada je potpuno držala situaciju u rukama. Ali pre nego što je dobio vesti o vaspostavljanju reda u Sudetima britanski premijer Čemberlen je, 13. septembra uveče, poručio Hitleru da bi želeo da ga poseti, a već 15. septembra je, prvi put u životu, seo u avion i odleteo za Nemačku. Vođa Rajha je bio oduševljen ovolikom uslužriošću britanskog premijera, ali ga to oduševljenje nije inspirisalo ni na uobičajenu meru pristojnosti prema svom uglednom gostu. Hitler nije udostojao starog britanskog državnika čak ni ličnim dočekom na aerodromu u Minhenu.

Prvi Čemberlenov susret sa Hitlerom održavao se 15. septembra u Berhtesgadenu, a počeo je pod prešim dveju dobro tempiranih izjava Konrada Henlajna. U prvoj, datoj 14. septembra, Henlajn je odbio svake dalje pregovore sa čehoslovačkom vladom, dok je u

drugoj, saopštenoj na sam dan Čemberlenovog dolaska u Berhtesgaden, tražio pripajanje Sudetske oblasti Nemačkoj.

Razgovor sa Hitlerom Čemberlen je započeo izjavom da Britanija želi zблиženje sa Nemačkom . Hitler je odgovorio da je to i nemačka želja. Upitan šta misli o sudetskom problemu, Hitler je rekao da je veoma zabrinut -• situacija je krajnje ozbiljna, preko 300 Nemaca je tamo već poginulo, a izgleda za povraćaj mira i reda gotovo nema. Zato je nemačka vlada primorana da zatraži pripajanje ove oblasti Rajhu. To je, uostalom, jedini i poslednji zahtev ovakve prirode koji Nemačka ima u Evropi. Ona nema nikakvih pretenzija ni prema jednom drugom susedu, jer kad anektira Sudete, u njenim granicama će se okupiti sve znatnije nemačke nacionalne grupe

555

na starom kontinentu i time će istorijski put Nemaca ka svom potpunom ujedinjenju biti završen. A Izašani više nisu Nemci, i oni u nemačku nacionalnu zajednicu i ne spadaju. Isto tako, Nemačka ne teži ni za jednom teritorijom koja danas pripada Poljskoj, Belgija ili Holandiji, tako da se svi njeni zahtevi sa dobijanjem Sudetske oblasti iscrpljuju. Hitler je priznavao da je sudetski problem, kao i ranije austrijski, postavio u vrlo oštroj formi, ali to je samo stoga što želi, dok je još u punoj snazi (sada mu je 49 godina), da svojoj zemlji REŠI sve krupnije krizne probleme i da je, kad jednom ode sa vlasti, ostavi jaku i spokojnu. Drugim recima, završio je Hitler, Nemačka otvoreno i zvanično postavlja zahtev da joj se dopusti mirna aneksija Sudetske oblasti. Ako se to ne dopusti, onda će Nemačka tu aneksiju izvršiti silom, makar pri tom rizikovala i izazivanje svetskog rata. Čemberlen je protestovao protiv ove pretnje, ali je dodao "da on lično može izjaviti da u principu prihvata odvajanje Sudetske oblasti". Naravno, to je samo njegov lični stav,

0 kojom on mora konsultovati svoju, kao i francusku

1 čehoslovačku vladu. Dok to ne učini, on moli Hitlera da

ništa ne preduzima. Čim obavi potrebna konsultovanja, spreman je da ponovo dođe u Nemačku i s njihovim rezultatima upozna kancelara. Time je razgovor bio završen.

Na rastanku Hitler je predložio Čemberlenu da svoj sledeći susret održe na Rajni u Godezbergu ili u Kelnu.

Tako je bio učinjen prvi korak na pripremanju budućih sporazuma o deobi Čehoslovačke. Čekajući na anglofrancuski odgovor, Hitler, međutim, ni za trenutak nije prekidao pripreme za vojni napad na ovu zemlju.

Vrativši se u London, Čemberlen je sazvaio sednicu "pre" kojom je najpre pustio lorda Ransimana da izloži svoja zapažanja o situaciji u Čehoslovačkoj . Njegov zaključak je bio da Britanija treba da prihvati "politiku posredne i drastične akcije". To je, prema njegovim cima, značilo: "Pripojiti Nemačkoj oblasti u kojima reovlađuje nemački živalj." Sam premijer saopštio je, rezultate svojih razgovora sa Hitlerom. Kad su

556

ČEDO MI R POPOV

čuli Ransimanov predlog i Hitlerove zahteve, engleski ministri su se podelili, ali je na kraju ipak usvojeno Černberlenovo gledište da bi Nemačkoj trebalo priznati pravo na Sudetsku oblast.

Dobivši saglasnost svoga kabineta, Čemberlen je počeo razgovore sa Francuzima. Francuska vlada je u pogledu Hitlerovih zahteva bila još nejedinstveni ja od britanske. Trojica ministara, među kojima najodlučnije Pol Reno, bili su protiv daljih ustupaka Nemačkoj. Ministar inostranih poslova Zorž Bone, naprotiv, bio je za te ustupke čak i po cenu da ih sama Čehoslovačka odbije. Predsednik vlade Daladje je oklevao i zatražio je mišljenje vojnih šefova o francuskim izgledima u eventualnom ratu protiv Nemačke. I među njima nije bilo jedinstva. Šef Generalštaba, general Gamlen, verovao je da se Nemačkoj može pružiti uspešan otpor, dok je komandant avijacije, general Vilmen, tvrdio suprotno, pozivajući se na ogromnu nadmoćnost nemačke avijacije nad francuskom. U tom stanju nejedinstva i dezorijentacije zatekao je francusku vladu poziv s druge strane Lamanša da Daladje i Bone dođu 18. septembra na konsultovanje u London. Tamo su ih sačekali sve sami barjaktari politike "mira po svaku cenu": Čemberlen, Halifaks, Hor i Sajmon. Njima, naravno, nije trebalo truda da uvere Bonea u neophodnost prihvatanja Hitlerovih zahteva. Bone, štaviše, kao da je branio stav britanske, a ne svoje vlade, živo je uveravao Daladjea u ispravnost Vilmenovih i neosnovanost Gamlenovih mišljenja o mogućnosti borbe sa Nemačkom. Pred tim dvostrukim navaljivanjima Daladje se prelomio, pa je 19. septembra odlučeno da se još isto popodne Čehoslovačkoj vladi upute "francuskoengleski predloži".

Strahovito uznemirena još od susreta Čemberlena i Hitlera u Berhtesgadenu, Čehoslovačka vlada je grozničavo tražila izlaza iz teške situacije u kojoj se našla bez ikakve vlastite krivice. "Francuskoengleski predloži" su joj doneli nove nevolje: tražili su ispravku čehoslovačkonemačke granice tako što bi sve teritorije Sudetske oblasti na kojima živi više od 50 posto Nemaca bile ustupljene Trećem Rajhu. Novu granicu, nakon ovih rektifikacija, obeležila bi jedna međunarodna komisija. Posle dugog većanja u toku celog dana 20. septembra Čehoslovačka

557

vlada je odlučila da na predlog Londona i Pariza odgovori protestom: zar se može na ovako nedemokratski način, čak i bez plebiscita, oduzimati teritorija jednoj državi da bi se dala drugoj? Ideja o plebiscitu je u stvari pripadala Musoliniju, i Česi su je sada prihvatili kao svoju poslednju nadu.

Istog dana kad je Čehoslovačka odbila anglofrancuski zahtev sovjetska vlada je poručila predsedrdku Benešu da njegova zemlja može računati na pomoć Sovjetskog Saveza. Dan kasnije Litvinov je pred Skupštinom Društva naroda održao govor u kojem je izjavio: "Narneravamo da ispunimo svoje obaveze predviđene Paktom i da zajedno sa Francuskom pružimo Čehoslovačkoj pomoć nama dostupnim putevima." SSSR je tih dana doista na svojim zapadnim granicama vršio koncentrisanje pešadijskih i oklopnih jedinica, kao i avijacije. Ali zahtev za pružanje pomoći nije mu stizao ni iz Praga ni iz Pariza. Suočene sa češkim odbijanjem, francuska i britanska vlada su 21. septembra u zoru uputile u Prag ultimatum u kojem se kaže da će Čehoslovačka, ukoliko i dalje bude pružala otpor, izgubiti svaku anglofrancusku podršku. Isto popodne Hodžina vlada je prihvatila "saveznički" ultimatum. Sutradan celu Čehoslovačku je zahvatio talas antivladinih i antitrancuskih demonstracija. Vlada je podnela ostavku. Novii kabinet je sastavio tadašnji vrhovni vojni

zapovednik, general Sirovi, koji je odmah objavio dekret o mobilizaciji. U međuvremenu i u Nemačkoj su tekle energične vojne i političke pripreme za razbijanje Čehoslovačke. Svoje planove za nastupanje protiv ove zemlje sa svih 36 raspoloživih divizija Vrhovna komanda Vermahta je završila 18. septembra. Dva dana docnije, na podsticaj iz Berlina, koji je došao preko Henlajna, Slovačka narodna stranka je objavila zahtev da se Slovačkoj da autonomija. Još dva dana posle toga (22. septembra) Poljska je od Praga zatražila sproveden je plebiscita u tješinskom okrugu, a Mađarska u nekim delovima Slovačke. Istog dana naoružam odredi sudetskih Nemaca zavladaše nekim naseljima u ovoj oblasti. Dok se sve ovo dešavalo, britanski premijer je po drugi put za osam dana leteo u Nemačku. Hitao je da obećanje Hitleru, sijajući od zadovoljstva, jer mu

558

se sve činilo rešenim. Sa nemačkim diktatorom se susreo 22. septembra u Godezbergu. Već prve rečenice Hitlerove raznele su u paramparčad svu njegovu vedrinu. Fireru je bilo "neizmerno žao", ali je morao da obavesti gospodina premijera kako "posle događaja od poslednjih nekoliko dana" Nemačka više ne može da prihvati anglofrancuske predloge. Nemačka sada neće delove, već hoće celu Sudetsku oblast; ona neće ni plebiscit ni postepeno (etapno) predavanje ove oblasti Nemačkoj, već hoće hitno povlačenje čeških trupa iz Sudeta (u roku od 4 dana od 23. do 26. septembra), koje bi smesta zaposela nemačka vojska. Uz to, Nemačka želi da se isprave i druge versajske nepravde: da se delovi Šlezije "vrata" Poljskoj, a delovi Slovačke Mađarskoj. Svi ovi problemi, završio je Hitler, morali bi biti rešeni do 1. oktobra, inače će Nemačka rešenje potražiti vlastitim sredstvima i načinima. Hitler nije izneo Čemberlenu razloge zbog kojih je povećao svoje ranije zahteve, već je umesto toga osuo paljbu protiv "češke izdaje". Očita je bila njegova čvrsta namera da Čehoslovačku porazi, razbije i uništi kao moguće sovjetsko ili anglofrancusko vojno i vazduhoplovno uporište u slučaju novog evropskog rata. Svi Čemberlenovi uporno ponavljaju razlozi protiv ovakve namere, koja bi mogla dovesti do svetskog rata, ostali su bez odziva kod Hitlera. Svaki dalji razgovor bio je bespredmetan, pa je Čemberlen na kraju zatražio da mu Hitler svoje nove zahteve pismeno formuliše i preda u formi jednog memoranduma. Pre nego što će sutradan doći da uzme taj memorandum, Čemberlen će pismom obavestiti Firera da je rešenje koje Nemačka traži za englesko, francusko, kao i za celo svetsko javno mnjenje neprihvatljivo. Džentlmen, kakav je bio, engleski premijer je gajio nadu da ovim argumentom, koja jedva ako nešto vredi i u demokratskim zemljama, može pokolebati diktatora jedne totalitarne države, uz to jednog od najvećih političkih nasilnika u istoriji, kakav je bio Adolf Hitler. Da ga ne bi dugo držao u zabludi, Hitler mu je smesta odgovorio da ne odustaje ni od jednog podnetog zahteva. Čemberlen i Hitler su se susreli ponovo 23. septembra uveče. Nemački pismeni zahtevi, koji su tom prilikom uručeni britanskom premijeru, bili su više ultimatum nego memorandum, kako je stajalo u zaglavlju. Čem

559

berlen je to odmah i rekao Hitleru. Ovaj se nije mnogo i pravdao od te konstatacije, mada je pristao da u dokumentu zameni neke grube izraze, ne odričući se pri tom ni jednog jedinog zahteva. Posle toga je opet povedena neplodna konverzacija, i baš dok je ona trajala, Hitleru je oko 22,30 časova saopštena vest, uhvaćena na praškom radiju, o opštoj mobilizaciji u Čehoslovačkoj. "To rešava celu stvar!" uzviknuo je on gotovo radostan, prekidajući razgovor sa Čemberlenom. Englezu je ostalo još samo to da apeluje na velikog diktatora da ne prenaljuje i ne donosi odluke koje se više ne bi mogle opozvati i ispraviti. Iako je sam tome bio sklon, nije mogao obećati da će novi nemački zahtevi biti prihvaćeni, već je samo izjavio da će o njima konsultovati svoju i čehoslovačku vladu.

Čemberlen je napustio Godezberg 24. septembra, u trenucima u kojima je Čehoslovačka kriza poprimila dramatične forme. Jer, dan posle ovoga (25. septembra) britanska vlada je odbacila nove nemačke zahteve. Rešeno je da se od Praga ne traži njihovo prihvatanje, a da se Francuskoj daju garancije britanske pomoći ukoliko bude uvučena u rat sa Nemačkom. O tome je 26. septembra obavešten Pariz, a odluku britanske vlade je, krajnje oprezno formulisanu, i u Berlin odneo specijalni Čemberlenov emisar ser Horas Vilson. Hitler je bio van sebe od besa. Rekao je Englezu da će čekati povoljan češki odgovor na svoje zahteve iz Godezberga do 28. septembra u 14 časova, a ako ga ne bude, izdaće naredbu za napad. Ko god želi rat, može ga tada imati. Zatim je otišao na miting u Sportpalast, gde je ponovo održao jedan od svojih zastrašujućih govora. U njemu je prosuo "zbirku psovki koju... nikad više nije nadmašio". Uz sav svoj izgled manijaka, koji je pri tom imao, nije toliko izgubio hladnokrvnost da zaboravi utešnu rečenicu kako je Sudetska oblast "poslednji teritorijalni zahtev" koji Nemačka postavlja.

U ovim momentima rat je izgledao neizbežan. Vlada •>SSRa je još jednom obaveštavala o svojoj spremnosti a ispuni savezničke obaveze prema Francuskoj, ali je davala i gotovost da se priključi eventualnoj međunarodnoj konferenciji za rešavanje sudetskog pitanja. Predsednik SAD Ruzvelt je 26. septembra apelovao na zain

560

teresovasne strane da ne prekidaju pregovore i da se drže principa BrijanKelogovog pakta. Sutradan, 27. septembra, uputio je novu poruku Berlinu, Londonu, Parizu i Pragu u kojoj je predlagao hitno sazivanje konferencije o Sudetima u nekom neutralnom gradu na primer, u Hagu. Pri tom je dodavao: "Vlada Sjedinjenih Država nema interesa u Evropi i neće preuzeti nikakve obaveze u vođenju tih pregovora." Hitler se na ove poruke nije osvrtao, kao što se nije dao zbuniti ni opomenama nekih visokih vojnih funkcionera i komandanata koje su mu, povodom nameravane akcije, lično saopštene. Na dan 27. septembra izdao je tajnu naredbu o mobilizaciji, a odmah zatim je uputio pismo Čemberlenu u kojem je, ne menjajući nijedan svoj zahtev, apelovao na britansku vladu da još jedinom razmotri treba li ili ne treba da nastavi napore kako bi se Česi u poslednjem času "urazumili". Taj apel je naveo Čemberlena da 28. septembra ujutru pokuša poslednje sredstvo. Uputio je Hitleru i Musoliniju predlog da se hitno sazove konferencija šefova vlada Nemačke, Italije, Velike Britanije, Francuske i Čehoslovačke na kojoj bi se potražilo rešenje nemačkočehoslovačkog konflikta. Šaljući ovaj predlog, Čemberlen je računao na dobro raspoloženje Musolinija prema rešavanju sudetskog problema za konferencijskim stolom, iako je znao da će Italija biti na strani Nemačke, Poljske i Mađarske, a protiv Čehoslovačke. I pored toga, laka srca je iz spiska učesnika konferencije

izostavio SSSR, koji bi očito bio na Čekoslovačkoj strani i time verovatno upropastio celu njegovu ideju o zbližavanju sa Hitlerom preko leđa Čehoslovačke.

Računajući sa Italijom, Čemberlen se nije prevario. Čim je dobio predlog iz Londona, Musolini je, ne časeći časa, 29. septembra pre podne pozvao telefonom svog ambasadora u Berlinu Atolika i naložio mu da Hitleru smesta odnese poruku: Italija će u svakom slučaju biti na strani Nemačke, ali Duče moli Firera da odloži mobilizaciju za 24 časa i sasluša Čemberlenove propozicije. U 11,30 časova Atoliko je bio u Hitlerovoj kancelariji. Zatekao ga je u razgovoru sa francuskim ambasadorom FransoaPonseom, koji mu je upravo saopštavao saglasnost svoje vlade sa ispunjenjem velikog dela godezberških zahteva. Kad mu je najavljen Atoliko, Hitler je napustio

561

Francuza, da bi saslušao Musolinijevu poruku. Čuvši je, rekao je Atoliku da prihvata Dučev savet i da se slaže sa održavanjem četvorne konferencije velikih sila. O učešću Čehoslovačke nije hteo ni da razgovara. Konferencija bi imala da se održi već sutradan u Minhenu. Ovu svoju odluku Hitler je odmah saopštio i britanskom ambasadoru Nevilu Hendersonu, koji mu je, kratko vreme posle Atolika, i sam doneo Čemberlenovu poruku o konferenciji. Istog dana upućeni su u London, Pariz i Rim zvaocni pozivi nemačke vlade za sutrašnju Minhensku konferenciju.

U toku prepodneva 29. septembra 1938. šefovi četiri vlade stigli su u Minhen. Musolinija je pratio ministar inostranih poslova Čano, Daladjea generalni sekretar Ke d'Orseja Leže i ambasador FransoaPonse, Hitlera Gering, Ribentrop i državni sekretar Vajczeker, a Čemberlena fimkcioneri Forinj ofisa Vilson i Strang. Njihov susret pred samo otvaranje konferencije francuski amasador je u svojim memoarima ovako naslikao: "Članovi konferencije su se sreli u jednom salonu u kojem je bio postavljen bife. Oni su se kurtoazno, ali hladno rukovali, okrećući se odmah jedni od drugih: Musolini, zdepast, utegnut u svoju uniformu, sa cezarijanskom maskom zaštitnika, jako samouveren i kao u svojoj kući, praćen od Čana, velikog krepkog momka, koji je pored svog gazde ličio pre na ordonansofioira nego na ministra spoljnih poslova; Čemberlen, posiveo, poguren, gustih obrva, izbačenih zuba, bubuljičavog lica, ruku pocrvenelih od reumatizma, tip starog britanskog čoveka od zakona, okružen Vilsonom i Strangom, obučenim kao i on u crno, diskretnim i povučenim; Hitler, ljubazan uprkos svom krupnom, osornom glasu seljaka, ali uzbuđen, nemiran, vrlo bleđ, nesposoban za razgovor sa svojim zvanicama, jer ne zna engleski, francuski i italijanski, a njegovi gosti ' razumeju nemački, osim Musolinija, koga Firer ne ispušta ni za trenutak." Konferencija je počela u 12,45 časova bez prisustva imbasadora, bez zvaničnog protokola i bez niza drugih K>jedinosti uobičajenih na velikim međunarodnim skuKDvirna. Učesnici nisu sedeli za stolom, već u foteljama, ca° u kakvom klubu. Svaki je govorio svojini jezikom, Pa je prevođenje odnosilo dosta vremena. Prvi je govorio

36

562

Hitler. On je žestoko napao Čehoslovačku, i zato ga je Daladje zamolio da odmah kaže želi li on komadanje ove zemlje, s ciljem da ona sasvim nestane, ili želi samo Sudetsku oblast, posle čijeg bi se izdvajanja Čehoslovačkoj garantovala bezbednost. Ako je ovo drugo u pitanju, Francuska pristaje da razgovara. Musolini je na to izjavio da su i namere Italije slične, pa je zato podneo jedan memorandum koji je trebalo da posluži kao osnov za raspravu. A taj su memorandum, u stvari, 28. septembra, sačinili Gering, Nojrat i Vejczecker i, sa Hitlerovim pristankom, preko Atolika dojurili ga Musoliniju. Duče ga je sada saopštavao kao svoj program za rešavanje čehoslovačke krize. Taj je program, naravno, sadržao sve Hitlerove zahteve iz Godezberga.

Posle pauze za ručak konferencija je nastavljena oko 15 časova, u prisustvu ambasadora i diplomatskih funkcionera. Trajala je sve do 1 čas izjutra 30. septembra, a završila se velikom Hitlerovom pobedom. Gotovo svi zahtevi koje je on postavio Čemberlenu u Godezbergu bili su prihvaćeni. Jedini Hitlerov ustupak bio je u tome što je pristao da Česi ne evakušu celu Sudetsku oblast odmah (1. oktobra), već u roku od deset dana, tj. od 1. do 10. oktobra. Česd će iz evakuisanih oblasti moći da ponesu deo svoje imovine, a jedna međunarodna komisija će odrediti novu graničnu liniju, kao i teritorije na kojima bi eventualno trebalo naknadno sprovesti plebiscit. Građanima češke narodnosti daje se šestomesečni rok za optiranje. Na kraju ovog sporazuma Velika Britanija i Francuska su, u jednom aneksu, saopštavale svoju rešenost da brane nove čehoslovačke granice, a Nemačka i Italija su izražavale spremnost da i same daju takvu garanciju, ali pošto se prethodno REŠI problem poljske i mađarske nacionalne manjine u Čehoslovačkoj .

Pošto je sporazum postignut, "dvojica diktatora prepustili su Britancima i Francuzima odvratan zadatak da saopšte Česima uslove pod kojima će se izvršiti kasapljenje njihove zemlje". Oko 2 časa izjutra ovi su to hladno i mrzovoljno saopštili uzbuđenim i deprimiranim čehpslovačkim diplomatima, koji su čitave noći u predsoblju konferencijske dvorane čekali njene odluke.

Minhenski sporazum je bio jedna od najtežih kapitulacija zapadnih demokrati ja pred nacističkom agREŠI

563

i om Pravdajući svoju "politiku popuštanja" "interesi ma rnira", britanski i francuski najodgovorniji državnici toga vremena sačinili su sa dvojicom fašističkih diktatora tipičan imperijalistički sporazum velikih na račun malih zemalja. Verujući da su time zadovoljili Hitlera i gajeći iluziju da će on poštovati preuzete obaveze, Čemberlen i Daladje su zadali najteži udarac ne samo ČČehoslovačkoj već i vlastitoj bezbednosti i sopstvenom položaju u Evropi i svetu. Ako bismo se poslužili Čerčilovim recima, mogli bismo reći da su britanski i francuski odgovorni državnici, birajući ovom prilikom između rata i sramote, izabrali sramotu, da bi nepunu godinu dana kasnije primili i rat, ali u znatno težim d opasnijim uslovlma.

6. "MIR ZA ČITAVU EPOHU" LIKVIDACIJA ČEHOSLOVAČKE

Sporazum o Čehoslovačkoj nije bio jedini rezultat Minhenske konferencije. Ujutru 30. septembra 1938. Čemberlen je sa Hitlerom potpisao Anglonemački sporazum o nenapadanju. U njegovoj preambuli se isticalo da je reč o sporazumu "od prvorazredne važnosti", ne samo za dve zemlje potpisnice već i za celu Evropu. Zajedno sa Anglonemačkim ugovorom o pomorskom naoružanju i minhenskim dogovorom, ovaj sporazum, prema tvrđenju njegovih

tvoraca, čitni jedinstvenu celinu kojom se obezbeđuje trajan mir u Evropi. Sile potpisnice su se ovim sporazumom sveć ano obavezivale da u rešavanju međunarodnih sporova neće pribegavati sili, već obaveznim konsultacijama. Tiime se ratna opasnost koja je zapretila Evropi "trajno" otklanja.

Čemberlen je zbog ovog sporazuma sijao od zadovoljstva. Trijumfalno se vraćao u London. Izlazeći iz aviona, zauzeo je pozu koja je ušla u istoriju: sa podignutim iesirom u jednoj i kišobranom u drugoj ruci, verovao je da izgovara proročanske reći, kad je pred okupljenim svetom i predstavnicima sedme sile, pokazujući im har^ na kojoj je bio ispisan Anglonemački sporazum, uzvikivao: "Verujem da je to mir za čitavu našu epohu." e>ko od njegovog optimizma bili su jneki dalekovidižd tnglezi iz Čemberlenove vlastite (Konzervativne) stranke.

36*

564

ĆEDOM1R POPOV

Daf Kuper je u znak protesta podneo ostavku na položaj prvog lorda Admiraliteta, a Vinston Čerčil je objavio izjavu u kojoj kaže da je Minhenski sporazum poraz od najdalekosežnijeg značaja. Većina Britanaca je, međutim, više verovala svome premijeru.

U Francuskoj je Minhenski sporazum primljen bez oduševljenja. Sam Daladje je osećao koliki je on udar naneo Francuskoj i njenom međunarodnom ugledu. Uz to, on je bio mnogo manje optimista od svog britanskog kolege u pogledu trajnosti mira u Evropi. Nasuprot njemu, ministar inostranih poslova Bone nije na Minhenski sporazum gledao kao na nužno zlo, već kao na logičan rezultat nove orijentacije Francuske u međunarodnoj politici, koja se morala i nastaviti. Stoga je smesta pregao na posao da i Francuska postigne sa Nemačkom sporazum o nenapadanju kakav je potpisao Cemberlen. U tom poslu napor mu je bio olakšan, budući da je i Nemačka pokazivala interes za potpisivanje ovakvog sporazuma. Hitlerova potajna namera je bila da izražavanjem naklonosti i ljubaznosti prema Parizu ojača Boneovu orijentaciju i odvoji nekako Francusku od Velike Britanije. Zahvaljujući tome, pregovori na relaciji Berlin-Pariz, vođeni od sredine oktobra do kraja novembra, uspešno su okončani, i sporazum je potpisan 6. decembra 1938. Za tu priliku Ribentrop je specijalno doputovao u francusku prestonicu. Uz odricanje od upotrebe sile i obavezivanja na sporazumno rešavanje međunarodnih sporova, sile potpisnice su u sporazumu izjavljivale da će poštovati postojeće granice i da jedna prema drugoj neće postavljati teritorijalne zahteve. Ima jedno svedocanstvo prevodioca Šmita da je Bone u razgovoru sa Ribentropom, posle potpisivanja sporazuma, dao Nemačkoj odrešene ruke na Istoku. Bone je to, naravno, poricao, tvrdeći da Šmit uopšte nije prisustvovao tom razgovoru.

Posle potpisivanja Ugovora o nenapadanju sa Nemačkom francuska vlada je izvestila vlade u Moskvi i Varšavi da ovaj ugovor neće uticati na obaveze Francuske prema svojim saveznicima: SSSRu i Poljskoj. Međutim, bar što se tiče Sovjetskog Saveza, odnosi sa Francuskom su bili definitivno pokvareni. Sovjetska vlada je posle Minhenskog sporazuma ispoljavala neskrivenu zlovolju prema Francuskoj. To je Litvinov pokazao već l

565

ktobra 1938. prilikom susreta sa Boneom, na svom poatku iz Ženeve u Moskvu. Kasnije je SSSR još otvorenije ispoljavao neraspoloženje prema politici francu; vlade. Pored Mdnhenskog sporazuma, na ovakvo držanje Sovjetskog Saveza je, u još većoj meri, uticalo ponašanje francuske vlade prema nemačkim mahinacijama oko Ukrajine. Radeći na definitivnom razbijanju Čehoslovačke, Hitler je u jesen 1938. podsticao stvaranje autonomne Rutenije (Priкарpatske Ukrajine), ističući da bi to mogao biti početak formiranja "nezavisne" ukrajinske države, budući da se i u sovjetskoj Ukrajini navodno rasplamsava nacionalnooslobodilački pokret protiv SSSRa. Daladje Boneova vlada bezmalo se solidarisala sa ovom Hitlerovom manipulacijom. Bone je, naime, u Komisiji za inostrane poslove francuskog Senata 14. decembra izjavio kako će Francuska ostati verna svom paktu sa SSSRom, osim u slučaju ako njegov integritet bude ugrožen "separatističkim pokretom kojem bi cilj bio obrazovanje nezavisne Ukrajinske Republike". Naravno, da ovakvo potvrđivanje "vernosti" od strane Pariza nije moglo imprešio nirati Sovjete.

Isto kao što je Hitler krajem 1938. pokušavao da odvoji Francusku od Velike Britanije, snovao je Čemberlen da udalji Italiju od Nemačke. Taj manevar on je smislio stoga da bi dvojicu diktatora učinio usamljenijim, a time i elastičnijim i spremnijim na sporazumevanje sa Englezima. U tom su cilju Čemberlen i njegov odani sekundant u politici "smirivanja" Halifaks odlučili da u januaru

939. posete Rim i pokušaju da pridobiju Musolinija za svoje ideje. Da bi im to pošlo za rukom, oni su se pravili gluvi i slepi na sve agREŠI vnije manifestacije italijanskih aspiracija prema raznim područjima Mediterana, u koja su se ubrajale i neke francuske nacionalne teritorije vorzika, Nica i Savoja. Nastojeći da svojom posetom

.. J* u vreme takvih manifestacija ipak ne uznemire pre^še Francuze, dvojica engleskih džentlmena su, na putu Za R"11. 10. januara svratili u Pariz, gde su nezadovoljne

566

ČEDOMIR POPOV

francuske ministre uveravaii u svoja nepromenjena saveznička osećanja.

Uz sva Čemberlenova ulagivanja Dučeu, njegova d Halifaksova poseta Italiji od 11. do 13. januara 1939. završila se potpunim neuspehom. Čak ni za obećanje koje su dali Musoliniju da će i u poslednjoj fazi španskog građanskog rata Velika Britanija i Francuska zadržati striktnu neutralnost i mirno gledati agoniju Španske Republike, engleski državnici nisu uspeali da isposluju ni najmanje italijanske koncesije. Gledajući dh, nadmoćni Duče ih je sažaljevao: "Ovi ljudi", rekao je Čanu, "nisu kova Fransisa Drejka i ostalih veličanstvenih pustolova koji su stvorili Britansku Imperiju. Oni su u stvari umorni sinovi jedne duge loze 'bogataša." čano je, nakon završetka razgovara sa Čemberlenom, požurio da izvesti Berlin o savezničkoj lojalnosti Italije. O ishodu tih razgovora on je, sav radostan, telefonirao Ribentropu: "Fijasko, potpun neuspeh ..."

Ne postigavši u Rimu ništa, Čemberlen i Halifaks su, ipak, pohitali da ispune obećanje dato Musoliniju u pogledu Španije. Već 14. januara, kad su, vraćajući se kući, svratili nanovo u Pariz, oni su ubeđivali francuske ministre u neophodnost objavljivanja zajedničke anglofrancuske deklaracije o daljoj primeni principa neintervencije u Španiji. Sa takvim "šampionima mira" kakvi su bili Bone i Daladje Englezi nisu imali mnogo muke, ipa je predložena deklaracija 18. januara i objavljena. Njena praktična posledica je bila da su Francuzi onemogućili doturanje municije, hrane i Jekova Barseloni, koju su, u svojoj završnoj ofanzivi protiv Republike, opsedale frarikističke snage. Time su zapadne demokratije dale nov doprinos pobedonosnom hodu fašizma po Evropi. Kraj anglofrancuskog licemerstva u španskom slučaju Čemberlenova i Daladjeova vlada će najzad učiniti 27. februara 1939, kad

službeno priznaju Frankovu vladu. U znak protesta, SSSR će se 3. marta povući iz Komiteta za neintervenciju, ali će tada za Špansku Republiku već sve biti izgubljeno. Njen otpor će trajati još samo 25 dana 28. marta republikanski Madrid će prihvatiti безусловnu kapitulaciju, a još dan pre toga Frankova vlada je pristupila Antakomkiternapaktu.

567

Uprkos svim ovim koketiranjima sa fašističkim diktatorima i ustupcima koje su činile njihovim agresivnim zahtevima, vlade Velike Britanije i Francuske nisu mogle ostati slepe pred sve očiglednijom ratnom opasnošću koja se nadvijala nad Evropom. Zato su se i one koristile mesecima posle Minhenskog sporazuma za ubrzano naoružavanje svojih zemalja. Velika Britanija je snažno razvijala vazduhoplovstvo i protivazdušou odbranu uvođenjem novih tipova aviona (hariken i spitfajer), povećavanjem broja eskadrila, izgradnjom sistema radarskih stanica i umnožavanjem protivavionskih baterija. Preduziman je i niz drugih mera za jačanje odbrambenih snaga zemlje. Najznačajnija među <njima biće uvođenje opšte vojne obaveze u aprilu 1939. I u Francuskoj se radilo na jačanju vazduhoplovstva i neki drugih rodova naoružanja. Ali sve ove pripreme su i dalje zaostajale za nemačkim vojnim merama, pa se nesrazmera između ratnih mogućnosti Nemačke, s jedne, i Britanije i Francuske, s druge strane, povećavala na štetu ovih poslednjdh. O tome lepo govori podatak da su Nemci 1938/1939. u svoje naoružanje uložili oko 1,5 milijardu funti sterlinga, a Velika Britanija samo 304 miliona funti. Još drastičnija je bila razlika u tempu vojnih priprema Nemačke i Francuske, pa je nemačka armija brzim koracima prestizala francusku u svakom pogledu: po brojnosti, raspoloživim rezervama, kvalitetu, opremljenosti, uvežbanosti, savremenosti naoružanja, itd. Iz svih tih razloga u nauci je odbačen argument koji su posle drugog svetskog rata upotrebljavali tvorc i branioci Minhenskog sporazuma kako je on ipak dao pozitivne rezultate, jer je omogućio Velikoj Britaniji i Francuskoj da se bolje pripreme za obračun koji predstoji sa Nemačkom i Italijom.

Dok su se u zimu 1938/1939. godine na međunarodsceni smanjivali pomenuti događaji, dok je trajala trka u naoružanju, Čehoslovačka je postepeno nestajala sa karte Evrope. U vreme od 1. do 10. oktobra nemačke ^pe su zaposlele celu Sudetsku oblast. Međunarodnoj komisiji za razgraničenje i za održavanje plebiscita nije

568

preostalo ništa do da sankcioniše već svršeni čin. Nemci su uzeli od Čehoslovačke sve što su želeli. Oni, međutim, nisu bili jedini koji su krajem 1938. komadali Čehoslovačku: pridružile su im se Poljska i Mađarska.

Čim je otvorena čehoslovačka kriza, poljska vlada je ispoljila nameru da je iskoristi da bi uzela onaj deo Šlezije (Tješin) koji je pripadao Čekoslovačkoj . Upravo zbog teritorijalnih pretenzija Poljske odnosi između dveju zemalja nikad u međuratnom razdoblju nisu bili srdačni, a posle otkazivanja Ugovora o nenapadanju iz 1924, do kojeg je došlo 1937, ti odnosi su postali neprijateljski. Dočekavši tako nemačku akciju oko Sudeta, poljska vlada je 19.

septembra 1938. objavila svoje teritorijalne zahteve prema Čekoslovačkoj . Uprkos opomenama SSSRa, ona se posle ovoga sasvim stavila na stranu Nemačke u njenim nasrtajima na Čehoslovačku. Predsednik Čehoslovačke Edvard Beneš je pokušao 22. septembra da preko predsednika Poljske Mašoičkog REŠI spor miroljubivim putem, ali je sve ostalo uzalud. Umesto toga, Poljaci su počeli pripremati tzv. Šlesku legiju radi upada u Čehoslovačku.

Minhenski sporazum je predviđao da problem poljske i mađarske nacionalne manjine u Čekoslovačkoj bude rešen u roku od tri meseca direktnim čehoslovačkopoljskim i čehoslovačkomađarskim pregovorima. Ako se sporazum ne postigne, ponovo će se sastati četvorna konferencija šefova vlada evropskih velesila da sama nađe rešenje.

čim je saznala za odluke Minhenske konferencije, poljska vlada je 30. septembra u podne uputila Čekoslovačkoj ultimatum sa rokom od 24 sata tražeći da joj se preda Tješin.

Pritisnuta sa svih strana, čehoslovačka vlada je 1. oktobra prihvatila ultimatum, a poljske trupe su već 2. oktobra umarširale u češku Šleziju. Nova poljskočehoslovačka granica je povučena 1. novembra, ostavljajući Poljacima teritoriju od 1.000 kvadratnih kilometara sa 230.000 stanovnika. Poljska vlada je ispoljila pretenziju i prema Prikarpatskoj Ukrajini, ali za ovu teritoriju nije dobila saglasnost Nemačke.

Mađarskočehoslovački pregovori o sudbini mađarske manjine u Čekoslovačkoj nisu doveli do rezultata, jer zapravo nije bila reč o toj manjini, već o teritorijalnim

569

zahtevima Mađarske. Na predlog Budimpešte, već sasvim deprimirani Česi prihvatili su nemačkoitalijansku arbitražu, čije su se odluke unapred mogle predvideti. Ribentrop i Čano su 2. novembra 1938. u Beču odlučili da Čehoslovačka ustupi Mađarskoj teritoriju sa gradovima Košice, Munkač i Ungvar (Užgorod), u ukupnoj površini od 12.400 kvadratnih kilometara, sa preko milion stanovnika, među kojima su Mađari doista činili većinu. Ovakvo rešenje Mađari su imali da zahvale pre svega blagonaklonosti Italije.

Otimanje teritorija od strane suseda nije bilo jedina nesreća koja je krajem 1938. pogodila Čehoslovačku. Pod uticajem spoljnih okolnosti počela je i njena unutrašnja dezagregacija. Već 7. oktobra slovački nacionalisti, profašističke političke orijentacije, proglasili su autonomiju Slovačke, na čelu sa vladom monsinjora Tisoa. Samo nekoliko dana kasnije, 11. oktobra, njihovim putem je pošla i Prikarpataska Ukrajina (Rutenija), koja je proglasila autonomnu vladu, čiji je prvi ministar postao nadbiskup Vološin. Obe ove "vlade" su se oslanjale na Nemačku i bile su njeni direktni eksponenti. Narodnoj skupštini Čehoslovačke nije ostalo ništa drugo do da 19. oktobra zakonom sankcioniše slovačku i rutensku autonomiju. Na mesto Eduarda Beneša, koji je još 5. oktobra podneo ostavku, na položaj predsednika republike je izabran 30. oktobra malo poznati i neiskusni političar Emil Haha. Vladu generala Sirovog zamenila je germanofilska Beranova vlada.

Hitler nijednog trenutka nije ozbiljno mislio da se drži slova Minhenskog sporazuma o Čekoslovačkoj . Kad se ova zemlja krajem 1938. našla potpuno bespomoćna pred njim, osakaćena spolja i razrivena iznutra, ostalo rau je još samo to da je definitivno likvidira. Odluku o tome Hitler je i doneo sredinom decembra, tražeći od tog trenutka pogodan trenutak i izgovor za takav potez. Našao ga je u unutrašnjim češkoslovačkim trvenjima.

Predsednik Čehoslovačke Republike Haha je 10. marte 1939. oborio slovačku autonomnu vladu monsinjora •usoa sa obrazloženjem da ona radi protiv jedinstva Čehoslovačke, što je bilo sasvim blizu istine. Haha je, pored toga, protiv slovačkih separatista proglasio vanredni zakon. Tiso se odmah obratio za pomoć Nemačkoj, a 13.

570

marta je otputovao u Berlin, gde ga je primio Hitler. Hitler je zatim ultimativno zatražio od Hahe da sazove Slovački sabor, koji je istog dana sa 40 prema 23 glasa izglasao proglašenje "nezavisne" Slovačke. Pošto je Haha odbio da prizna ovu odluku, Hitler ga je pozvao u Berlin i tu mu čitave noći 14/15. marta najbrutalnijim recima pretio da će bombama razoriti Prag ukoliko Češka ne prihvati nemački protektorat. U zoru 15. marta 1939. prestravljeni i poluonesvešćeni Haha potpisao je akt o zavođenju nemačkog protektorata nad Češkom i Moravskom. U tom trenutku nemačke trupe su već prodirale duboko na češku teritoriju. U 9 časova toga jutra Prag je bio okupiran. Sledeće noći sam Hitler je stigao u grad na Vltavi, gde je objavljena njegova deklaracija u kojoj se kaže da su Češka i Moravska već hiljadama godina deo nemačkog "životnog prostora" i da će ove dve zemlje od sada pripadati Trećem Rajhu. Ta aneksija zvala se u nacističkom rečniku "protektorat". Istog dana Slovačka je proglasila "nezavisnost" i stavila se pod nemačku zaštitu. Mađarske trupe su istovremeno provalile u Prikarpatску Ukrajinu, koja je time nestala kao "autonomna". Mađarska je dobila zajedničku granicu sa Poljskom.

Hitlerovo posedaње Češke označilo je prvi korak u širenju nacističke agresije izvan nemačkog etničkog prostora. Tom prvom uslediće nedelju dana kasnije (22. marta) i drugi korak: ultimatumom, iza kojeg je stajala realna vojna pretnja, Hitler je prisilio vladu Litvanije da ustupi grad Memel Nemačkoj. Time je sila definitivno legalizovana kao sredstvo međunarodne politike. Osećajući to dobro, rumunska vlada nije smogla snage da se odupre Hitlerovom zahtevu da eksploataciju nafte u svojoj zemlji poveri isključivo nemačkorumunskim mešovitim privrednim društvima. O tome je između Berlina i Bukurešta 23. marta 1939. bio potpisan poseban privredni sporazum, kojim je Rumunja kupila nekoliko meseci spokojstva i bezbednosti.

Nemačfci udar protiv Čehoslovačke u martu 1939. imao je bar jednu dobru stranu: razbio je konačno sve iluzije o tome da se Hitleru može verovati i da se s njim može postići sporazum koji bi mu ograničio apetite. Čemberlen i Daladje su, doduše, i ovom prilikom odbili da se silom suprotstave nemačkom napadu. Izgovarali su se

571

da i e njihova garancija čehos lovačkih granica data u Minienu vredela samo za slučaj "neizazvane agresije ", koji se ovom prilikom nije desio, budući da je proglašavanje nezavisne Slovačke, "kao izraz rasepa koji je potekao iznutra", već učinilo "kraj državi čije smo granice garantovali". Osim toga, nemačke trupe su ušle u Češku "na poziv predsednika Hahe", pa ne može biti reci o njihovoj agresiji . Zbog toga su dve vlade izjavljivale da se njihove obaveze iz Minhena više ne važe. Uprkos tome, Daladje i Čemberlen a ovaj drugi naročito sada su ipak bili načisto da su agREŠI vni planovi Nemačke mnogo širi i veći od ovladavanja

nemačkim nacionalnim prostorom, kako se Hitler kleo u septembru 1938. Pokoravanje Čehoslovačke poslužilo je dobro i osveščivanju engleskog javnog mnjenja koje je bilo iritirano činjenicom da se jedan civilizovan evropski narod porobljava i da se njegova država briše sa lica zemlje, a da se on o tome nije uopšte upitao za mišljenje. U još većoj meri Engleze je zabrinula činjenica da su nemačka osvajanja u toku 1938. i početkom 1939. potpuno poremetila ravnotežu snaga u Evropi. Za samo godinu dana Nemačka se pretvorila u prvorazrednu silu od 85 millona stanovnika, sa uvećanim industrijskim kapacitetima, privrednim resursima, tržištima, vojnim efektivima, itd. Najzad, većinu Engleza, kao i njihovog premijera, jako je peklo saznanje da ih je Hitler sve besramno izigrao i pred će lim svetom izvrgao ih ruglu. A Čemberlen je bio od onih ljudi koji ne vole da ih drugi varaju. Osećanju povređene sujete on je dao oduška već 17. marta 1939, kad je u govoru održanom u Birminghamu izjavio da je, suprotno ranijim očekivanjima, svako dalje pregovaranje sa Hitlerom postalo nemoguće: "Uveren sam rekao je da je posle Minhena velika većina britanskog naroda delila moju iskrenu želju da se ova politika sprovodi i ubuduće. Međutim, ja danas delim s njim njegovo razočarenje i prezir što su te nade tako olako poljuljane." Ova izjava je značila mnogo više od prosipanja žuči jednog izigranog političara; ona je najavljivala i jedan snažan zaokret u spoljnoj politici Velike Britanije. Taj je zaokret govorio da je Engleska počela računati sa mogućnošću učešća u novom evropskom ratu i da je, štaVlse, taj rat počela smatrati poželjnijim od daljeg povla

572

čenja pred osvajačkim zahtevima Nemačke. Ovaj svoj novi stav Britanci će ubrzo usaglasiti sa gledištima Francuza (razmenom nota o uzajamnoj pomoći u slučaju rata, od 22. marta), pa će dve vlade od proleća 1939. početi da pružaju svoje garancije protiv neizazvanog napada "neke treće sile" raznim evropskim zemljama. Među tim garancijama najveću važnost je u datom trenutku stekla ona koja je data Poljskoj. Ova zemlja, svima je bilo jasno, našla se, posle propasti Čehoslovačke, najizloženija pritisku nemačkog ratnog kolosa.

7. POČETAK ITALUANSKE EKSPANZIJE NA SREDOZEMLJU

Od kada je 1937. prišla intenzivnom zbližavanju sa Nemačkom, Italija je sve više oštricu svoje imperijalističke aktivnosti okretala prema Mediteranu. Otuda se uopšte nije žurila da ispuni jednu od odredaba "Džentlmenskog sporazuma" sa Velikom Britanijom koja je predviđala i sličan italijansko-francuski ugovor. Italija, zapravo, takav ugovor uopšte nije želela, pa su ostala jalova sva nastojanja Žorža Bonea da do njega ipak dođe. Nije mu pomoglo ni službeno priznavanje italijanskog poseda Etiopije, dato 19. novembra 1938. Itaiijani jednostavno nisu hteli da vezuju sebi ruke sporazumom sa Francuskom, jer su baš u to vreme (sredinom novembra) formulisali program svojih zahteva na Mediteranu, čija bi realizacija išla direktno nasuprot francuskim interesi ma i pozicijama. Ti zahtevi, koje je Čano saopštio u jednoj strogo poverljivoj depeši Dinu Grandiju, ambasadoru Italije u Londonu, bili su sledeći:

1. otkazivanje sporazuma iz 1935. sa Francuskom i iznošenje italijanskah prava na Tunis koja bi dopustila "siguran i plodonosan razvoj" aktivnosti Italije u ovoj zemlji;

2. uspostavljanje potpune italijanske kontrole nad prugom AdisAbeba-Džibuti i italofrancuskog kondominijuma nad Džibutijem;
  3. revizija tarifa za plovidbu kroz Suecki kanal.
- Prvi put definisani 14. novembra, ovi italijanski zahtevi, nešto modifikovani, izašli su na javnost 30. novem

573

bra 1938 na jedan neuobičajeni način. Naime, u toku Čanovog ekspozicija pred Domom narodova i korporacija italijanske Skupštine, na njegove reči "prirodne aspiracije italijanskog naroda", poslanici su skočili na noge i stali skandirati: "Džibuti! Tunis! Korzika!" Korzika je bila novi zahtev. Italijanska štampa, koja će ovu imperijalističku demonstraciju bez oklevanja svesrdno prihvatiti, dodaje pomenutim teritorijama još i Niču i Savoju. Francuska vlada je bila frapirana. Njen ambasador u Rimu je već 2. decembra uložio oštar protest protiv ovih demonstracija, od kojih ni Musolini ni Čano nisu našli za potrebno da se ograde. Premijer Daladje dao je 25. decembra izjavu da je Francuska rešena da brani svaki kutak teritorije nad kojim se vije francuska trobojka, a 2. januara 1939. je demonstrativno otputovao u posetu Korzici i Tunisu, gde je bio dočekan sa entuzijazmom. Zorž Bone je, međutim, neumorno nastavljao svoju igru popuštanja i zbližavanja sa fašističkim silama, šaljući tokom januara i februara 1939. poverljive poluslužbene emisare Čanu i Ribentropu ne bi li ih ubedio u potrebu dobrih odnosa sa Francuskom.

Osetivši se, usled fašističke pobede u Španiji, još samouvereniji nego do tada, Musolini je 26. marta 1939. ponudio francuskom premijeru sastanak na kojem bi se raspravljalo o spornim pitanjima u Džibutiju, u Tunisu i na Suedu. Daladje ga je prozreo: Duče pokušava da imitira Hitlera i da na prepad izdejstvuje ustupke. Ali ni Musolini nije bio Hitler, ni Daladje nije bio šušniĝ ili Haha. Odbio je 29. marta Dučev poziv, izjavljujući da je Italija raskinula sporazum iz 1935, te neka sada sama traži rešenje navodno spornih pitanja. Što se Francuske tiče, ona ne misli ma kome da ustupi ni komadić svoje teritorije, niti jedno jedino svoje pravo.

Musoliniju je postalo jasno da sa Francuzima neće ići lako, pa je odlučio da se okrene na drugu stranu, za koju se, takođe, već duže vremena pripremao. U pitanju je bio Balkan, koji je posle Minhena stajao gotovo bespomoćan pred nemačkoitalijanskim pretnjama. Oštricu svoje akcije Musolini je ovog puta usmerio linijom najnanjega otpora prema Albaniji, nad kojom je Italija još od 1921. imala neku vrstu protektorata. Pripreme za zaposedanje Albanije italijanska vlada je otpočela prvih

574

ĆEDOMIR

dana 1939. Da hi osigurao mirno držanje Jugoslavije u trenutku kad Italija posegne za ovom zemljom, grof Čano je u januaru te godine posetio Beograd, gde je vodio razgovore sa

Milanom Stojadinovićem i prvim namesnikom, knezom Pavlom. Na njegove nagoveštaje o mogućnosti italijanske intervencije u Albaniji Stojadinović je počeo govoriti o njenoj "podeli" između Italije i Jugoslavije. Čano se pravio da nije razumeo, pa je pomenuo "korekturu" jugoslovenskoalbanske granice. Knez Pavle je, međutim, ne stavljajući nijednu primedbu na italijanske planove prema Albaniji, isključio mogućnost jugoslovenskog učešća u njenoj podeli: "Mi imamo već toliko Albanaca unutar naših granica rekao je on i zbog njih imamo toliko nepritika, da nemam nikakve želje da se njihov broj poveća." Ceneći iz ovoga da će jugoslovensko držanje u albanskom pitanju biti povoljno po Italiju, Čano je posle povratka iz Beograda sugerirao Dučeu: "Naj osnovni je je to da se mi definitivno smjestimo na Balkanskom poluotoku i da tamo zauzmemo strateški izrazito važne položaje." Pre nego što se na to odlučila, Italija je morala još jednom da proveri nemačko držanje prema Balkanu i jadranskim obalama. U tom cilju Čano se 17. marta 1939. obratio nemačkom ambasadoru u Rimu Makenzenu sa pitanjem kako Treći Rajh gleda na italijanske interese u Mediteranu, a posebno na Jadranu, i da li je istina da Nemačka namerava da se umeša u rešavanje "hrvatskog pitanja". Posle tri dana Čanu je saopšten nemački odgovor: "1. ... Njemačka nema nikakvih ciljeva u bilo kojoj zoni Mediterana, koji Fiihrer smatra italijanskim morem.
2. Njemačka opovrgava sve glasine o njenom zani manju za hrvatsko pitanje ...
3. Prima na znanje izjavu Italije da se ne može de sinteresovati u vezi s eventualnim modifikacijama status quo u Hrvatskoj. Dodaje: kao što se Italija desintereso vala za čehoslovačko pitanje, koje je Njemačka riješila u vezi sa svojim potrebama i interesi ma, tako će se i Nje mačka stopostotno desinteresi rati za hrvatsko pitanje, čim se pojavi, i Italiji prepustiti njegovo rješenje."
U vreme kad je intenzivno radila na pridobijanju Italije za sklapanje vojnog saveza Nemačka drugačiji od

D VBRSAJA DO DANCIGA

575

govor na Čanova pitanja nije mogla dati. Dobivši taj odgovor, Musolini i Čano su osetili da je gvožđe vrelo i da ga tre'ba što pre kovati. Odlučeno je da se izvrši napad a Albaniju, pa je na dan 4. aprila 1939. RadioBari preneo zvaniono saopštenje italijanske vlade: "Na hitan poziv albanskog kralja u toku su razgovori o pojačavanju defanzivnog saveza između dve zemlje. Ne ulazi u namere italijanske vlade da se nanosi udar nezavisnosti i integritetu Albanije." Samo tri dana kasnije italijanske trupe su se iskrcale u Albaniji, a albanski kralj Ahmed Zogu je pobegao iz zemlje. Na Musolinijev podsticaj, italo-filska struja u Albaniji je zatražila ujedinjavanje dvaju prestola. Tako je italijanski vladar dobio još jednu titulu, pa se od tada nazivao "kralj Italije i Albanije i car Etiopije".

Osvajanje Albanije za Italiju je predstavljalo samo prelaznu fazu, kao prvi korak u jednoj mnogo široj osvajačkoj aktivnosti na Mediteranu. Albanija je imala da posluži kao baza budućeg nastupanja protiv Grčke i kao snažno ishodište novog pritiska na Jugoslaviju u cilju njene neutralizacije. S druge strane, ova nova fašistička agresija bila je još jedan znak da se Evropa brzim koracima približava opštem ratnom konfliktu.

8. PRVE NEMAČKE PRETNJE POUSSKOJ

Odmah posle Minhenskog sporazuma i posle prvog sakaćenja Čehoslovačke ceo svet je počeo s budnom pažnjom i uznemirenjem da očekuje sledeći nemački potez. Među najnespokojnijima su bili Poljaci, koji su i sami uzeli učešća u komadanju Čehoslovačke. Strahovali su opravdano od činjenice da je Poljska sada postala najizloženija nemačkom ratnom kolosu. Taj su strah ubrzo počeli pothranjivati prvi incidenti koje su stali izazivati nacistički orijentisani i organizovani pripadnici nemačke nacionalne manjine u Poljskoj. Komešanje među tom manjinom osetilo se već u oktobru 1938, a to je jako podsećalo na zbivanja u Sudetskoj oblasti s proleća iste godine. Veliki broj poljskih Nemaca naglo je emigrirao u Nemačku. Kao odgovor na ovu emigraciju, Nemačka je u novembru proterala iz svoje zemlje 15 hiljada Jevreja,

576

poljskih državljana. Sve ovo, međutim, ulazilo je samo u nacistički arsenal psihološkopolički priprema za nasilno rešavanje drugih, mnogo krupnijih pitanja koja su već bila otvorena. Reč je o pitanju Danciga i Koridora, koje je Hitler počeo da postavlja u drugoj polovini oktobra 1938.

Postavljajući na dnevni red problem Danciga i Koridora, koji je u poljskonemačkim odnosima, latentno ili otvoreno, postojao neprekidno od 1919, Hitler u ovo vreme još nije pravio planove za vojnu agresiju protiv Poljske ili za njenu likvidaciju kao države. Njegova namera je bila da od Poljaka izdejstvuje ove dve teritorije, nudeći im kompenzacije na Istoku, na račun SSSRa. Nateratii Poljake da prihvate ove kompenzacije značilo bi naterati ih i na savez sa Nemačkom i na učešće u velikom pohodu Trećeg Rajha za osvajanje "životnog prostora" na Istoku. Prvi korak na ostvarivanju ove Hitlerove zamisli učinio je 24. oktobra 1938. fon Ribentrop, kad je u toku jednog službenog ručka predložio poljskom ambasadoru u Berlinu Lipskom da se Nemačkoj vrati slobodni grad Dancig i da joj se dozvoli da preko poljskog Koridora izgradi železničku prugu i autoput kojim bi se ovaj grad i Istočna Pruska povezali sa ostalim delovima Nemačke. Poljska bi i sama mogla da se koristi tim komunikacijama, a dobila bi i svoju slobodnu luku u Dancigu. Nemačka i Poljska bi svoj ugovor o nenapadanju iz 1934. produžile za još 25 godina i time bi ostvarile tako dobre odnose kakvi postoje između Nemačke i Italije. Na kraju, Ribentrop je zamolio Lipskog da prenese svom ministru inostranih poslova, pukovniku Beku, poziv da poseti Berlin, kojom bi se prilikom moglo razgovarati o poljskim pretenzijama prema Prikarpatškoj Ukrajini, a možda i nekim drugim teritorijalna.

Sa ovim Ribentropovim predlozima Lipski je smosta otputovao za Varšavu. Saslušavši ga, pukovnik Bek je priznao da bi sa Nemačkom doista trebalo srediti pitanje Danciga, ali je, kao apsurdan, odbio predlog da se za osnovu tog sređivanja uzme aneksija ovog grada od strane Trećeg Rajha. Bek je, naime, bio ubeđen da bi Nemačka odmah nakon dobijanja Dancig a postavila nove teritorijalne zahteve, kao što je znao da bi se prihvatanjem saveza protiv SSSRa Poljska svesno pretvorila u

577

najobičnijeg nemačkog satelita, o čijoj bi se sudbini rešavalo isključivo u Berlinu. Obaveštena o poljskom odbijanju njenih predloga, Nemačka nije na njima nastavila da insistira; pravila se nezahiteresovana i čak je krajem 1939. prema Poljskoj ispoljavala izvesnu meru

blagonaklonosti. Poljska vlada se ponadala da je time stvar skinuta s dnevnog reda, pa o nemačkim predlozima od 24. oktobra nije ni obavestila svoje saveznike Francuze. Da bi, ipak, učvrstila međunarodnu poziciju svoje zemlje, ona je u to vreme preduzela nekoliko koraka za poboljšavanje odnosa sa svojim velikim istočnim susedom SSSRom. Ti su koraci ubrzo doneli rezultate: 24. novembra bio je potpisan sporazum kojim se reafirmiše Poljskosovjetski ugovor o nenapadanju iz 1932. i izražava se želja za proširivanjem međusobne trgovinske razmene. Posle toga je sledila serija poslovnih aranžmana, koji će na kraju svi biti obuhvaćeni Poljskosovjetskim trgovinskim ugovorom od 19. februara 1939.

U međuvremenu poljsko^nemački odnosi su, spol ja gledano, dobijali povremeno čak i srdačne forme. Pukovnik Bek je, početkom januara 1939, odazivajući se Hitlerovom pozivu, posetio Berhtesgaden i tamo bio veoma lepo primljen. Istina, u toku razgovora Hitler mu je odlučno i nedvosmisleno ponovio svoj zahtev o Dancigu i Koridoru, a ponudio mu je i savez sa Nemačkom, uperen protiv SSSRa. "Dancig je nemački, ostaće uvek nemački, i ranije ili kasnije biće vraćen Nemačkoj" rekao je Firer. Što se tiče poljsko^nemačkog saveza on je dodao: "Svaka poljska divizija koja bude angažovana protiv Rusije zamenjivala bi nemačku diviziju." Čak i ovako nedvosmislene izjave i predloge Hitler je pred Beka izneo u prijateljskom tonu i bez insistiranja, pa se sticao utisak da Nemačka neće vršiti snažniji pritisak na Poljsku da i prihvati. Tim pre što je i posle Bekovog uvijenog i okolišnog izbegavanja da prihvati bilo kakvu obavezu Hitler obećao da Nemačka nijedan sporni problem sa Poljskom neće rešavati politikom "svršenog čana". U Varšavu Bek se, ipak, vratio ne baš sasvim zadovoljan i ne bez izvesnih slutnji. Svoje saveznike, međutim, ni ovoga Puta nije obavestio o sadržaju svojih razgovora sa Hitlerom i o pravom stanju poljsko^nemačkih odnosa. Već podozrivom francuskom ambasadoru u Varšavi Leonu

578

Noeki učinilo se da Bek slepo i bezglavo juri u neizvesnost.

Nemci su, međ/utim, Poljskoj i dalje ukazivali sitne ljubaznosti, kojima su želeli da je umire i zavaraju. Krajem januara 1939. u posetu Varšavi je došao fon Ribentrop, navodno na proslavu petogodlšnjice Ugovora o nenapadanju iz 1934, a stvarno da bi radio protiv poljskosovjetskog zbližavanja. Delujući u tom smislu, on je bio još izričitiji od svog Firera tri nedelje ranije.

Poljskim ministrima je predočavao mogućnost da ugovor o savezu sa Nemačkom protiv SSSRa donese Poljskoj čitavu Ukrajinu. I u ovoj stvari, kao i u pitanju Danciga, Riibentrop je bio učtivo odbijen. To nije smetalo Hitleru da u govoru održanom 30. januara pozdravi čvrsto nemačkopoljsko prijateljstvo. Tu masku prijateljstva prema Poljskoj Nemačka će zadržati sve do uništenja Čehos lovačke.

Razbijanje Čehoslovačke, aneksija Memela i uzimanje Prikarpatске Ukrajine od strane Mađarske najednom su, gotovo preko noći, sve promenili. Poljska se sada našla prva na udaru moćnog Rajha. Njegovoj vladi nije trebalo mnogo vremena da to i Poljacima i celom svetu stavi na znanje. U dane 26. i 27. marta 1939. fon Ribentrop je vodio dva razgovora sa poljskim ambasadorom Lipskim. Tom prilikom mu je formalno saopštio želju nemačke vlade da se Poljska pridruži antisovjetskom bloku i ponovio mu, ovoga puta krajnje odlučno, zahtev Nemačke da joj se preda Dancig . Istovremeno, prema već oprobanom nacističkom receptu,

Ribentrop je optužio Poljake zbog navodnog zlostavljanja nemačke nacionalne manjine i preduzimanja vojnih priprema uperenih protiv Nemačke. To podseća, zaključio je nemački ministar opasnom aluzijom na Čehoslovačku, "na izvesne riskantne mere koje je preduzela jedna druga zemlja ..."

Dobivši izveštaj Lipskog o ovim razgovorima, pukovnik Bek je izjavio da će Poljska radije prihvatiti rat nego ustupanje Danciga Nemačkoj. Međutim, on je tajno ipak poručio u Berlin da bi, čak i protiv volje poljskog javnog mnjenja, mogao ući u tešnju saradnju i savez sa Nemačkom. Bez Danciga i Koridora Nemačka o tome nije želela ni da razgovara, pa je Bek već 28. marta dobio vest da su Nemci, pod vodstvom gaulajtera Forstera, po

579

kušali da izvrše puč u Dancigu, u istom trenutku kad je ratna flota Trećeg Rajha izvodila jednu borbenu demonstraciju na Baltičkom moru.

I pored očitog zatezanja poljskonemačkih odnosa, Hitler krajem marta 1939. još nije bio rešen na direktan vojni udar protiv Poljske. O tome svedoči razgovor koji je on 25. marta vod/uo sa glavnokomandujućam vojske fon Brauhdčem. Posle tog razgovora Brauhič je zabeležio: "Firer ne namerava da se pitanje Danciga rešava putem sile. On ne bi želeo da se Poljska takvim postupkom baci u naručje Velike Britanije... Zasad Firer ne namerava REŠI ti poljsko pitanje." Poljska vlada, međutim, to nije znala, i obratila se za pomoć Parizu i Londonu. Posle konsultovanja sa Parizom Nevil Čemberlen je 31. marta 1939. istupio pred Donji dom sa deklaracijom svoje vlade o davanju garancije Poljskoj protiv inostranog napada na njenu nezavisnost i integritet. U toj se deklaraciji veli da vlada Njegovog veličanstva smatra za svoju obavezu da saopšti kako će, u slučaju da nezavisnost Poljske bude dovedena u pitanje, i njena vlada zatražiti zaštitu, Velika Britanija smatrati svojom dužnošću "da pomogne Poljskoj svim sredstvima". Čemberlen je još dodao da je od francuske vlade ovlašćen da obavesti kako se i ona pridružuje ovim garancijama. Parlament je jednodušno odobrio Čemberlenovu izjavu. Francuska vlada se doista pridružila engleskom koraku. Njena deklaracija od 13. aprila je saopštavala: "Francuska i Poljska garantuju da će smesta i direktno ustati protiv svake direktne ili indirektno pretnje udarom na njihove vitalne interese ." Još pre toga, 6. aprila, za vreme Bekovog boravka u Londonu, otpočeli su anglopoljski pregovori o zaključivanju ugovora o savezu. Istog dana nemački državni sekretar Vajczeker izjavio je Lipskom da bi ovaj ugovor bio inkopatibilan sa Nemačkopoljskim ugovorom o nenapadanju iz 1934.

* *

Nemačka agresivnost krajem 1938. i početkom 1939. nije ugrožavala samo Čehoslovačku i Poljsku, već i druge male države Evrope, a u prvom redu Jugoslaviju, Rumu
T7*

580

niju, Bugarsku, Grčku i Tursku, prema kojima je Treći Rajh već godinama ispoljavao živ privredni i politički interes. Osećajući svu težinu svoga položaja, ove zemlje su nastojale, s jedne strane, da svoju poziciju prikažu što neutralnijom i što nezavisnijom prema bilo kojoj sili, i, s druge, da se međusobno što čvršće povezu i tako ujedinjene štite svoju "nezavisnu" politiku. U tom smislu, konferencija članica Balkanskog saveza, održana u februaru 1939, donela je odluku da se ne pristupa ni Antikominternu^paktu, niti kojoj drugoj grupaciji sila.

Osećajući se posebno ugroženom, Rumunija je početkom 1939. razvila najživlju aktivnost na pridobijanju Bugarske za politiku Balkanskog saveza i za postizanje što čvršćeg prijateljstva sa Jugoslavijom. Izgledalo je da su posle odlaska Milana Stojadinovica sa vlasti, u februaru 1939, uslovi za to postali povoljniji. Rumunski ministar inostranih poslova Grigori Gafenku je u martu pokušao da zainteresuje i Varšavu za saradnju sa Balkanskim savezom, ali u tome nije uspeo. U isto vreme, međutim, rumunska vlada je morala da prihvati novi privredni ugovor sa Nemačkom kojim se još tešnje vezivala za ovu silu.

Procenjujući i same da je položaj balkanskih zemalja posle sloma Čehoslovačke postao opasan, engleska i francuska vlada su se saglasile da i ovim zemljama pruže svoju garanciju. Već 13. aprila takva garancija je data Rumuniji i Grčkoj, a 12. maja će se Velika Britanija i Turska, posebnim ugovorom, obavezati na međusobnu pomoć i saradnju u slučaju da nečija agresija stvori ratnu situaciju u Mediteranu. Sličan ugovor biće 23. juna potpisan i između Turske i Francuske, pošto Francuzi predaju Turskoj jedan sirijski okrug (sandžak Aleksandrete) koji je godinama bio sporna tačka francuskoturskih odnosa. Iz ova dva ugovora proisteći će u oktobru 1939. tajni Anglofrancuskoturski sporazum o saradnji u Sredozemlju, pošto Britanija i Francuska prihvate ušlo v Ankare da ta saradnja ne bude uperena protiv SSSRa.

581

Sistemu garancija koji su s proleća 1939. stale užurbano stvarati Engleska i Francuska pokušao je, na posredan i zaobilazan način (da bi izbegao sukob sa američkom izolacionistički raspoloženom javnošću), da pruži podršku i predsednik SAD Franklin Ruzvelt. U govoru održanom 14. aprila 1939. on je dao razumeti da Sjedinjenim Američkim Državama ne može biti svejedno da M će u ostalim delovima sveta vladati mir i principi međunarodnog prava ili besneti militarizam i agREŠI ja. Sutradan, 15. aprila, Ruzvelt se obratio pismenom porukom Hitleru i Muso liniju tražeći od njih izjave da u narednih deset godina njihove zemlje neće napasti nijednu od 29 država čiji je spisak bio priložen. Sa sadržajem svoje poruke Ruzvelt je zatim upoznao i vlade 29 pomenutih zemalja. Preduzimajući ove korake, američki predsednik je predlagao otvaranje novih pregovora o razoružanju u kojima bi učestvovala i SAD.

Ruzveltova poruka je u Berlinu i Rimu primljena ne može biti gore. Njome je naročito bio ogorčen Hitler. Već uznemiren promenom britanskog držanja i nesprennošću Čemberlena da mu i dalje popušta, on je Ruzveltove opomene prihvatio kao direktan izazov. U jednom opširnom govoru, održanom 28. aprila pred Rajhstagom, on je odgovorio i Britancima na njihovu politiku garancija, i Poljacima na njihovu nepopustljivost, i američkom predsedniku na njegova upozorenja. Izgovarajući se anglopoljskim pregovorima o savezu koji su tada vođeni, Hitler je u ovom govoru saopštio da Nemačka, kao "izraz samopoštovanja", otkazuje Nemačko[^]poljski ugovor o nenapadanju iz 1934. i Nemačkobritanski sporazum o pomorskom naoružanju iz 1935. Pri tom, on je žestoko napao[^] Englesku zbog neprijateljskog držanja prema Nemačkoj, a Poljsku zato što, navodno, stupa u otvoren antinemački blok sa boljševičkom Rusijom. Odgovarajući predsedniku Ruzveltu, Hitler se sarkastično podsmevao njegovoj zabrinutosti za mir u svetu, pravdajući istovremeno svoju osvajačku politiku životnim interesima i potrebama nemačkog naroda. Odbijajući da odgovori na Ruzveltovo pitanje "da li se nacistička Nemačka bavi i dalje planovima za agREŠI ju", Hitler je bezobzirno odbacivao američka upozorenja i ispoljavao krajnju nepomirljivost. U tom duhu on je ponovio zahtev podnet Polj

skoj da se Nemačkoj vrati Dancig i da joj se dozvoli izgradnja železnice i drumske komunikacije kroz Koridor. Ove bi komunikacije povećavao je sada Hitler svoje zahteve morale uživati eksteritorijalni status.

Kad je na ovaj način istupio pred Rajhstagom, Hitler je pred sobom već imao gotov plan ratne akcije protiv Poljske. Još 3. aprila 1939. njegov načelnik generalštaba Kajtel je potpisao naredbu o pripravnosti Vermahta za izvršenje "Plana Vajs", tj. plana napada na Poljsku za 1. septembar 1939. Istog dana kad je Hitler, 28. aprila, izgovarao svoje preteče reci, Donji dom britanskog Parlamenta usvojio je zakon o opštoj vojnoj obavezi.

9. ČELIČNI PAKT

Pripremajući se za velike osvajačke poduhvate na Istoku, Hitler je nastojao da najzad postigne takav sporazum sa Italijom koji bi ovu zemlju u vojnopolitičkom pogledu definitivno vezao za Nemačku. Na ovakvu ideju Hitler je došao sredinom 1938. U skladu s tim, Ribentrop je predložio italijanskoj vladi da se Antikominternapakt pretvori u vojnopolitički savez triju njegovih potpisnica. Svoj predlog Ribentrop je ponovio Musoliniju i Čanu i na Minhenskoj konferenciji, a 28. oktobra 1938. putovao je po istom poslu u Rim. Tom prilikom prvi put je nagovestio Italijanima da bi do rata između Nemačke i zapadnih sila moglo doći već do kraja sledeće godine. Uplašen ovim saopštenjem, Musolini je odbio Ribentropov predlog o savezu. Njegov stav, međutim, nije bio čvrst, i ubrzo je došlo do njegove revizije. Već 2. januara 1939. Duče je obavestio Čana da u principu prihvata nemački predlog o vojnom savezu. Ovu promenu Dučeovog držanja Čano je objašnjavao jačanjem borbenog raspoloženja u zvaničnim krugovima Francuske, vestima o anglofrancuskom savezu i vojnim pripremama Sjedinjenih Američkih Država.

Otpočinjući, po Musolinijevom nalogu, nove pregovore o sklapanju saveza sa Nemačkom, Čano je smislio da, kao uzgrednu korist, izvuče formalno nemačko priznanje poseda Južnog Tirola (Gornje Adide), do kojeg je

Italija došla posle prvog svetskog rata, a u kojem je živela velika nemačka nacionalna grupa. Italijanskonemački pregovori su baš bild u toku, kad je 15. marta 1939. došlo do razbijanja Čehoslovačke. Ovaj je događaj snažno uzdrmao i Čana i Musolinija. Duče je bio ogorčen što ga Hitler o svojim agresivnim poduhvatima redovno obavestava tek pošto ih već izvrši. Uz to, njega je uznemiravalo brzo širenje nemačkog uticaja u Podunavlju i približavanje Nemačke Balkanu. U takvom raspoloženju on je 19. marta saopštio svom ministru spoljnih poslova da bi pregovore sa Berlinom trebalo prekinuti. Ali samo dva dana kasnije opet je promenio mišljenje i pred Velikim fašističkim većem je izjavio da Italija ostaje verna Osovini. Njegova intimna misao, saopštena Čanu, bila je: "Mi sada više ne možemo menjati svoju politiku. Uostalom, nismo mi političke kurve." Bio je potpuno u pravu Italija sa svojom agRESI vnom politikom više i nije imala kud do u zagrljaj Nemačkoj. Nakon toga Musolini je pregao da realizuje savez sa Nemačkom i Japanom. No japanska vlada je 2. aprila saopštila da ne želi zaključivanje vojnog saveza sa svojim partnerima iz Antikominternajpakta. Tako su ostala samo dva moguća saveznika, dvojica fašističkih diktatora iz Evrope.

Pre potpisivanja sporazuma, u maju 1939, Musolini je još jednom dospao u stanje kolebanja i nedoumica. Hitlerova bezumna ratobornost i njegove preteče reci upućene 28. aprila gotovo celom svetu bacale su Dučea u duboku zabrinutost. Na dan 4. maja on je napisao strogo poverljive instrukcije za Čana u kojima je cenio da Italija do 1943. apsolutno neće moći da se pripremi za rat. Razlozi su sledeći: Etiopija i Albanija još nisu potpuno smirene i organizovane; dok se ne izgradi šest oklopnjača, italijanska flota neće biti kompletirana; mora se obnoviti artiljerija; treba vratiti milion italijanskih radnika zaposlenih u Francuskoj i REŠE liti deo industrije iz severne u južnu Italiju; treba organizovati svetsku izložbu 1942. Dva dana nakon ove instrukcije, 6. maja, stigao je u Milano Ribentrop. Insistirao je da se nemačkoitalijanska vojna konvencija odmah potpiše, jer je problem Dancjiga za Nemaoku postao hitan. Italijani su mu uporno dokazivali da su za rat nespremni, pa je na tome i ostalo,

584

i konvencija nije potpisana. Dve nedelje posle toga Musolini je i po treći put promenio stav. Već 21. maja Čano je upućen u Berlin, gde je sutradan (22. maja), u prisustvu Hitlera i Geringa, sa Ribentropom potpisao Nemačkoitalijanski ugovor o ofanzivnom vojnom savezu, kojii je u istoriji poznat pod imenom Čelični pakt. Najvažniji, 3. član ovog ugovora glasio je: "Ako, uprkos željama i nadama ugovornih strana, jedna od njih bude silom prilika uvučena u ratne komplikacije sa jednom ili više sila, druga ugovorna strana će se, smesta, kao saveznica, staviti na njenu stranu i podržati je svim svojim vojnim snagama na zemlji, na moru i u vazduhu." Bile su predviđene mere i forme vojne saradnje, kao i usaglašavanje propagandne aktivnosti. Ovim ugovorom Italija je, najzad, definitivno pala u političku i vojnu zavisnost od Nemačke.

Čanu nije pošlo za rukom da u ovaj ugovor proturi i pitanje Južnog Tirola, do kojeg mu je bilo jako stalo. Taj će problem biti, ipak, rešen jednim posebnim sporazumom iz jula 1939, kojim će Nemačka i formalno garantovati italijanski posed ove teritorije. Pripadnici nemačke nacionalne manjine će dobiti pravo da u roku od šest meseci optiraju između "italijanske nacionalnosti" i iseljavanja u Nemačku. Ovim ugovorom Nemačka je dobila slobodnu zonu u tršćanskoj luai.

Samo jedan dan posle potpisivanja Čeličnog pakta Hitler je, 23. maja 1939, u Kancelariji Rajha sazvaio sastanak petnaestak svojih najbližih vojnih i političkih saradnika (Geringa, generala Brauhiča, Kajtela i Haldera, admirala Redera i druge) na kojem im je izložio svoje planove za najbližu budućnost. Osnovna misao mu je bila: "Rat je neizbežan". Zašto? "Dancig nije cilj naše akcije" rekao je. "U pitanju je širenje našeg životnog prostora na Istoku, osvajanje životnih namirnica i sređivanje baltičkog problema ... Uopšte nisu u pitanju neka obziri prema Poljskoj: mi smo doneli odluku napasti je prvom zgodnom prilikom." Napad na Poljsku, nastavio je Hitler, verovatno neće proći lako kao razbijanje Čehoslovačke. Nemačka vlada će, naravno, uložiti sve napore da izoluje Poljsku, ali ne treba gajiti iluziju da će Engleska i Francuska i ovoga puta ostati po strani. Štaviše, lako se može desiti da im se u borbi protiv Nemačke

pridruže i Sjedinjene Američke Države, o čijoj je snazi Hitler imao visoko mišljenje. Zato će to za Nemačku biti duga i teška borba na život i smrt. "Opasna bi bila pomisao da ćemo proći jevtino; takva misao ne postoji. Moramo dobro potkovati tabane. Više se ne postavlja pitanje pravde i krivde, već života i smrti osamdeset miliona ljudskih bića." Bila je to zloslutna najava bliskih događaja.

10. SOVJETSKE PLANOVE

Ratna opasnost koja se u proleće 1939. ponovo počela nadvijati nad Evropom izbacila je u prvi plan međunarodne politike SSSR, koji je do tada, u proteklom komplikacijama, što svojom, što tuđom voljom, igrao drugorazrednu ulogu. Pripremajući se za direktni ratni obračun, i zemlje zapadne demokratije i Nemačke osetile su od kakvog kapitalnog značaja na vagi njihovog međusobnog odmeravanja može biti teško đule Sovjetskog Saveza. Otuda i jedna i druga strana nastoji da pronađe način na koji bi se Sovjeti baš za nju vezali i uključili se u njene planove.

Osećajući dobro šta se u Evropi priprema, rukovodstvo SSSR, na čelu sa Staljinom, određivalo je svoju politiku rukovođeno jednim jedinim osnovnim ciljem: svim sredstvima odbraniti i očuvati svoju zemlju i njen socijalistički društveni sistem. Pri tom se polazilo od pretpostavke da su Sovjetskom Savezu i zapadne demokratije nacistička Nemačka jednako opasan neprijatelj, koji mu uporno radi o glavi. Sovjetski šefovi, a među njima u prvom redu narodni komesar za inostrane poslove Maksim Litvinov ipak su, 30-nih godina, smatrali da veću i ne"posredniju opasnost predstavlja nacistička Nemačka. Zato su oni još od 1934. nastojali da dođu do takvih političkih i vojnih aranžmana sa zapadnim silama koji bi bili efikasno sredstvo protiv nacističkih pretnji i agresije. Budući da ta nastojanja sve do početka 1939. nisu dala rezultate i da je njihov neuspeh bio jedan od najvažnijih razloga nestanka Čehoslovačke, sovjetsko rukovodstvo je postepeno počelo sticati uverenje da zapadne sile, a Engleska naročito, svesno guraju Nemačku

ČEDOM I R POPOV

na Istok ne bi li je bacili na SSSR i njenim rukama uništiti prvu zemlju socijalizma u svetu. Ovo uverenje je došlo do izražaja početkom marta 1939. na XVIII kongresu SKP(b) a u referatima Manuilskog i Staljina. I pored toga, Staljin još nije bio odbacio mogućnost približavanja zapadnim zemljama ukoliko one pristanu na takve uslove koji bi i SSSRu nudili sigurne garancije protiv hitlerovskih pretnji. No, već u velikoj meri nepovećiv i sumnjičav prema izgledima za postizanje takvih uslova, Staljin je sada bio spreman i za ispitivanje mogućnosti da se od Hitlera dobiju bar privremene (jer u trajne ni sam nije verovao) garancije za bezbednost SSSRa. To bi, po Staljinovom mišljenju, moglo odložiti rat SSSRa protiv Nemačke do nekog povoljnijeg trenutka u kojem bi Sovjeti bili jači, a Nemci (zbog sukoba na Zapadu) slabiji nego tada. U toj računici unutrašnje prilike u SSSRu, nakon tek okončanih velikih čišćenja u armiji, političkom i privrednom aparatu, u policiji itd., nisu igrale nimalo značajnu ulogu.

Tako je sovjetska diplomatija u proleće 1939. prihvatila akciju na dva koloseka, ispitujući koja strana nudi povoljnije i sigurnije uslove. U početku ove uporedne radnje njene sklonosti bile su većim delom okrenute zapadnim silama. Političkim kursom prema njima dirigovao je Litvinov, koji je uživao reputaciju diplomate naklonjenog sistemu kolektivne bezbednosti i saradnji sa Velikom Britanijom i Francuskom.

Znakova da je početkom proleća 1939. orijentacija sovjetske vlade na zapadne sile imala prevagu bilo je više. Na dan 19. marta SSSR je u Berlinu uložio oštar protest protiv okupacije Čehoslovačke, a odmah zatim je britanskoj vladi predložio održavanje konferencije najzainteresovanijih zemalja (Velike Britanije, Francuske, Poljske, Rumunije, Turske i SSSRa) na kojoj bi se razmotrila politička situacija u Evropi nastala posle likvidacije Čehoslovačke. Englezi su ovaj predlog odbili, a inicijator toga odbijanja bio je sam premijer Nevil Čemberlen. Motive svog stava on je nekoliko dana kasnije u jednom privatnom pismu ovako objasnio: "Moram priznati da osećam najdublje nepoverenje prema Rusiji. Nemam ni trunke vere u njenu sposobnost da izvede jednu uspešnu ofanzivu čak i ako to ushte. Takođe

587

nemam poverenja u njene pobude, koje mi izgledaju da imaju malo sličnosti sa našim pojmom o slobodi..." Umesto predložene konferencije, Čemberlenova vlada je sugerirala samo zajedničku izjavu SSSRa, Velike Britanije, Francuske i Poljske protiv daljih agresivnih postupaka Nemačke. Rusima se ovo nije dopalo, pa je sve ostalo na samostalnoj Britanskoj garanciji Poljskoj 31. marta.

17. aprila 1939. došlo je do prvih pravih razgovora o savezu između SSSRa i zapadnih sila. Počeli su time što je francuska vlada 14. aprila predložila Moskvi da objavi izjavu kako će pomoći Engleskoj i Francuskoj ako se nađu u ratu koji bi bio posledica nečijeg napada na Poljsku ili Rumuniju. Francuska i Engleska bi istu izjavu dale u pogledu SSSRa. Ovu izjavu su, međutim, odbacili Englezi već sutradan, 15. aprila. Oni su, naravno, želeli sovjetsku pomoć u slučaju rata zbog Poljske, ali nisu hteli da se biju za SSSR, ukoliko bi predmet nemačke agresije postao on, a ne Poljska. Ovo odbijanje Engleza bilo je teška politička pogreška, čije će se posledice ubrzo osetiti. Ono je veoma pogodilo Staljina i, po svemu sudeći, dodalo još jedan jak dokaz njegovom ionako velikom podozrenju prema zapadnim zemljama. Ne ispoljavajući svoje nezadovoljstvo odmah, on je dopustio Litvinovu da 17. aprila pošalje u Pariz i London sovjetski kontrapredlog. On se sastojao u preporuci da Velika Britanija, Francuska i SSSR zakluče međusobni saveznički ugovor koji bi sadržao tri akta: 1. ugovor o međusobnoj pomoći; 2. vojnu konvenciju; 3. ugovor o garancijama svim državama uz obale Baltičkog i Crnog mora.

Sa odgovorom na sovjetski kontrapredlog Englezi i Francuzi nisu žurili, iako vremena za oklevanje nije bilo. London je bio, ili se pravio, opsednut činjenicom da su se same vlade zemalja kojima je trebalo dati sovjetske garancije (Poljska, Finska, Estonija, Letonija, Litvanija, Pa i Rumunija) takvim garancijama opirale. One "nisu znale čega se više boje, nemačke agresije ili ruskog špasa"; ~A I sami britanski konvrativoi, koji su bili na vlasti, mnogo toga bi radije vdeli nego sovjetske trupe na teritoriji ovih zemalja. Zato se sa otpočinjanjem ozbiljnih britansko-francusko-sovjetskih pregovora otezalo. I baš kad je te pregovore ipak trebalo otpočeti, 3.

588

maja 1939. pukla je vest da je Litvinov podneo ostavku i da ga je na položaju ministra inostranih poslova zamenio predsednik vlade Molotov. Zapadne sile su se ovom promenom uznemirile i, izgleda, prvi put, shvatile da se sovjeticima za usluge koje su tražene mora nešto i ponuditi. Sovjetska vlada je požurila da saopšti kako personalna promena na kormilu njene

diplomati je uopšte ne znači i promenu njene politike, ali je ta izjava primljena s dosta neverice i rezerve. Danas, iako se mnogi važni detalji o toj promeni i dalje ne znaju, sasvim je realna pretpostavka da je do nje došlo usled toga što je Litvinov predstavljao smetnju za vođenje uporednih pregovora sa dve strane sa zapadnim silama i sa Nemačkom. Jer, pregovori sa Nemačkom su u ovo vreme upravo imali da otpočnu. Prvi njihovi nagoveštaji dati su baš 17. aprila, kad je bio upućen i kontrapredlog Londonu i Parizu, prilikom susreta sovjetskog ambasadora u Berlinu Merekalova sa državnim sekretarom u Ministarstvu spoljnih poslova Nemačke Vajczekerom. Tom je prilikom Merekalov značajno podsetio Vajczekera da SSSR nije iskoristio nesporazume Nemačke sa zapadnim silama i da, po njegovom "ličnom mišljenju", nema nikakvih razloga da nemačko^sovjetski odnosi ne budu znatno bolji no što jesu. U tom trenutku, međutim, Berlin nije odgovorio na sovjetsku inicijativu. Da bi olakšao približavanje sa Nemačkom, Staljin je tada uklonio Litvinova, koji je, kao Jevrejin i pobornik saradnje sa Zapadom, uživao loš glas kod Nemaca.

Odlazak Litvinova doista nije značio prekid pregovora SSSRa sa Engleskom i Francuskom. Nastavljeni su čak s jakom dozom iskrene namere Sovjeta da se u slučaju njihovog uspeha sa Hitlerom ne ulazi ni u kakve ozbiljne aranžmane. Britanska vlada, međutim, kao da je svesno želela da uništi i poslednju iskru Staljinovog poverenja u njihove namere. U svom zvaničnom odgovoru na sovjetski predlog od 17. aprila, koji su poslali u Moskvu tek 8. maja, oni su ponovo izbegli da na sebe i na Francusku uzmu ma kakve stvarne obaveze u slučaju da žrtva nemačke agresije, umesto Poljske, postane sam SSSR. I kao da mu to nije bilo dovoljno. Čemberlen se na sovjetsku ponudu saveza istog dana pred Parlamentom osvrnuo sa primetnom dozom nipodoštavanja, re

589

kavši: "Ako sovjetska vlada zaželi da svoju intervenciju poveže sa intervencijom Velike Britanije i Francuske, vlada Njegovog veličanstva, sa svoje strane, neće imati ništa protiv toga." Britanska vlada, dakle, ne poziva SSSR da učestvuje u obuzdavanju hitlerovske agresije, ali ako on to baš hoće neka mu bude! Taj svoj prezrivi odnos, pun potpuno neopravdane oholosti, prema ulozi SSSRa u tim sudbonosnim trenucima Čemberlen nije mogao da priкри je čak ni u svom novom govoru pred Donjim domom, u kojem se 19. maja branio od optužbi da se s potcenjivanjem poneo prema predlozima SSSRa. Dokazujući da to nije istina, Čemberlen je tada izjavljivao kako bi bio lud "kad bi pretpostavio da je ova prostrana zemlja sa svojim milionskim stanovništvom i ogromnim izvorima beznačajan faktor u takvoj situaciji u kakvoj se mi nalazimo". Revoltiran ovim potpunim "odsustvom smisla za srazmeru" kod svog premijera, Čerčil mu je tada odgovorio dokumentovanim i ubedljivim govorom, u kojem je, pored ostalog, rekao: "Ogromna je stvar to pitanje istočnog fronta, čudim se da ljudi ne ispoljavaju više zabrinutost oko njega. Ne tražim nikakve usluge od Sovjetske Rusije, to je sigurno. Danas nije vreme da se traže usluge od drugih zemalja. Ali nama je učinjena ponuda, i to časna ponuda, po mom mišljenju, bolja od uslova koje sama naša vlada nastoji da dobije; jednostavnija, neposrednija i efikasnija ponuda. Neka se ne dogodi da se ona odbaci i propadne. Molim članove vlade Njegovog veličanstva da shvate neke od ovih grubih činjenica. Bez efikasnog istočnog fronta ne mogu se na zadovoljavajući način odbraniti naši interesi na Zapadu, a bez Rusije nema efikasnog istočnog fronta. Ako vlada Njegovog veličanstva... sada prenebregne i odgurne neophodnu pomoć Rusije i tako nas na najgori način povede u susret najgorem od svih ratova, teško da zaslužuje poverenja koje joj je dato i, dodacu, velikodušnost sa kojom se prema njoj odnose njeni sugrađani." Razložne

Čerčilove opomene, kao i toliko puta ranije, nisu mnogo vredele. Pregovori sa Moskvom su nastavljani sporo, bez žara i inicijative.

Na britanski odgovor sovjetska vlada je već 14. maja uložila u Londonu prigovor, tvrdeći s pravom da se ni novi engleski predloži ne zasnivaju na principu ravno

590

pravnosti i uzajamnosti, a tamo gde toga nema, ne može biti ni stvarne i uspešne saradnje. Zato ovi predloži i ne mogu poslužiti kao osnova za stvaranje fronta protiv agresije u Istočnoj Evropi. Odmah zatim sovjetska vlada je (17. maja) preduzela nove korake u Berlinu. Njihov izvršilac je ovoga puta bio otpravnik poslova u Nemačkoj Astahov, koji je u razgovoru sa privrednim ekspertom Vilhelmštrasea dr Šnurcom izneo niz opaski o mogućnostima sovjetsko^nemačkog prijateljstva i privredne saradnje, kao u vreme Rapala. Sličan red misli je tih dana izlagao i Molotov pred nemačkim ambasadorom u Moskvi Šulenburgom. U tim razgovorima najupečatljivija je bila Molotovljeva izjava da bi nemačkosovjetskim privrednim odnosima trebalo dati "političke osnove". Upitan od Sulenburga šta to znači, Molotov nije želeo da ide u dalja razjašnjavanja svoje konstatacije. Plašeći se da je u pitanju smišljen politički manevar, Hitler je izvesno vreme oklevao da odgovori na ove sovjetske nagoveštaje. Mnogo odlučnije nisu bile ni zapadne sile. One su, doduše, 27. maja izvestile Molotova da prihvataju međusobne obaveze sa SSSRom u slučaju nemačke agresije tom Vilhelmštrasea dr Šnurcom izneo niz opaski o rnona Poljsku, Rumuniju, Grčku, Tursku i Belgiju, ali su i po treći put zaobišle garancije za Finsku, Litvaniju, Letoniju i Estoniju, koje su za Sovjetski Savez bile od_ prvorazrednog značaja, jer bi njihovom okupacijom CELA nemačka ratna mašina izbila direktno na sovjetske granice. Staljin je, ne bez osnova, tumačio da izbegavanje garancija ovim zemljama ne znači ništa drugo do još jedno prećutno odbijanje da se preuzmu savezničke obaveze i prema samom SSSRnu. On uopšte nije prihvatao englesko objašnjenje smatrajući ga naivnim da same baltičke zemlje ne žele garantovanje svoje bezbednosti, pogotovu ako bi u tome učestvovao SSSR.

Na ovu novu britansku nekorektnost, ili, bolje reći, samoubilačku neodlučnost, Sovjeti su u junu 1939. odgovorili da više ne žele nikakve pregovore o saradnji sa Velikom Britanijom i Francuskom bez prethodne vojne konvencije, koja bi striktno fiksirala međusobne obaveze triju zemalja u slučaju rata. Ovako oštar ton sovjetska

591

vlada je primenila u trenutku kad je već imala određene ponude i sa nemačke strane. Odluku da prihvati sovjetske inicijative o ekonomskoj saradnji i političkom približavanju Hitler je doneo krajem maja 1939. On je izdao nalog nemačkoj ambasadi u Moskvi da počne sa pripremanjem terena za eventualni nemačkosovjetska ugovor. Saopštivši 29. i 30. maja pažljivo Molotovu želju svoje vlade da se između SSSRa i Nemačke uspostave što bolji odnosi, Šulenburg i njegov savetnik za ekonomska pitanja Hilger imali su, tokom juna, više sastanaka sa sovjetskim rukovodiocima radi pripremanja novog nemačkosovjetskog trgovinskog sporazuma. Međutim, kad je Šulenburg 29. juna pokušao da razgovore prenese na čisto politički teren, Molotov je postao rezervisan; on se zadovoljio izjavom da sovjetska

vlada i dalje smatra važećim Ugovor o prijateljstvu sklopljen između SSSRa i Nemačke 1926, a produžen 1931. Nemci će posle toga zastati sa svojim inicijativama skoro mesec dana. Sovjetska rezervisanost u razgovorima sa Nemačkom, koja se pojavila krajem juna, bila je rezultat iščekivanja Moskve da vidi kako će se završiti započeta razmena poruka i predloga sa zapadnim zemljama i kako će one reagovati na poslednji sovjetski odgovor. Taj odgovor je stigao 1. jula 1939. u vidu novih anglofrancuskih propozicija. U njima su Englezi i Francuzi pristajali da sistemom garancija obuhvate i baltičke zemlje, ali su njima dodale još i Holandiju i Švaj carsku. Pošto su ove dve zemlje (kao i Finska) protestovale protiv ponuđenih garancija, a Sovjeti i tako na njih nisu hteli da pristanu, Velika Britanija i Francuska će 18. jula pristati da se Holandija i Švajcarska izuzmu iz područja kojima se garantuje bezbednost. Tako je, najzad, između SSSRa i dve zapadnoevropske velike sile postignuta načelna politička saglasnost o izgradnji sistema garancija u Istočnoj Evropi protiv novih agresija Nemačke. Međutim, poučeni iskustvom svog ugovora sa Francuskom iz 1935, koji u slučaju Čehoslovačke nije stupio u dejstvo, Sovjeti su sada energično zahtevali da se ova saglasnost striktno precizira vojnim konvencijama, bez kojih ništa ne znači. Uz ovo oni su tražili da se tačno odredi koji će se slučajevi uzimati kao casus foederis (slučaj kad saveznički

592

sporazumi počinju da se pramenjuju). U intenzivnim pregovorima, vođenim od 18. do 24. jula, ova i neka druga sitnija pitanja su rešena, pa je još ostalo da se pristupi pripremama i zaključivanju vojnih konvencija. U vezi s tim, Molotov je 24. jula poručio u London i Pariz da je sovjetska vlada spremna da za osam dana otpočne pregovore za zaključivanje ovih ugovora. Englezi i Francuzi su povoljno odgovorili i odredili svoje delegacije, na čelu sa admiralom Draksom za Veliku Britaniju i generalom Dumenkom za Francusku, koje su stigle u Moskvu 11. avgusta 1939.

Odluka sovjetske vlade da započne vojne pregovore sa Velikom Britanijom i Francuskom stigla je u Berlin istog dana (24. jula) kad je saopštena Parizu i Londonu. Ona je snažno uznemirila šefove Rajha. Dva dana kasnije, 26. jula, pominjani funkcioner Ministarstva spoljnih poslova Nemačke Šnure posetio je sovjetskog otpravnika poslova u Berlinu Astahova i sasvim neuvijeno mu izjavio da bi SSSR, s jedne, i Nemačka i Italija, s druge strane, morali da srede svoje odnose u smislu koji im određuju ideološka bliskost i identičan stav prema građanskim demokratijama. Astahov se složio da bi sovjetskonemačko zbližavanje bilo obostrano korisno, ali da do njega može doći postepeno. Ovoga puta je, dakle, Astahov bio taj koji ne odgovara na inicijative. Na to mu je Šnure dodao kako bi Nemačka Sovjetskom Savezu mogla pribaviti mnogo veće koristi nego Engleska.

Nakon ovog razgovora Nemci su otpočeli pravu ofanzivu na sovjetske diplomate. Na dan 2. avgusta Ribentrop je govorio Astahovu o potrebi razgraničavanja uticajnih sfera između Nemačke i SSSRa u Istočnoj Evropi. Šulenburg je u isto vreme imao nekoliko susreta sa Molotovom i izveštavao je u vezi s tim Berlin da se sovjetska vlada još koleba, ali da je predusretljivost samog Molotova prema nemačkim predstavnicima sve izrazitija. Hitler, međutim, više nije imao vremena za postepen rad na pri doli janju sovjetskog prijateljstva. Dan napada na Poljsku bio je već odavno određen, a otpočinjanje sovjetskoanglofrancuskih pregovora u Moskvi gonilo ga je da radi brzo i rizično. Ali pre nego što prikažemo tu njegovu radnju, da vidimo kako su tekli pregovori o vojnom savezu SSSRa sa zapadnim silama.

Pregovori su počeli u Moskvi 12. avgusta 1939. Na samom početku sovjetska delegacija, na čelu sa Vorošilovom, postavila je najvažnije pitanje: hoće li Poljska i Rumunija dopustiti prolazak sovjetskih trupa preko njihovih teritorija u slučaju nemačkog napada na neku od zemalja kojima se daju garancije? Dok na ovo pitanje ne dobije pozitivan odgovor, sovjetska strana nije želela nikakve dalje pregovore. Da bi se pribavio pristanak Poljske, koji je u datom trenutku bio od najvećeg značaja, pregovori su odloženi za 17. avgust. Kako do toga dana traženi pristanak, niti budio koji drugi odgovor, nije stigao, pregovori su ponovo odloženi za 21. avgust. Francuska vlada je 20. avgusta hitno uputila u Varšavu kapetana (!) Bofra, pred kojim je načelnik Generalštaba Poljske SmigliPidz ovim recima odbio saglasnost za prolazak Crvene armije kroz Poljsku: "Sa Nemci ma mi rizikujemo da izgubimo svoju slobodu; sa Rusima svoju dušu." Povoljnog odgovora na sovjetske zahteve nije bilo, bilo ni 21. avgusta, pa su moskovski pregovori još jednom odloženi. Doznajući to, predsednik francuske vlade je istog dana telegrafisao generalu Dumenku: "Ovlašćeni ste da, u opštem interesu, u saglasnosti s našim ambasadorom, potpišete vojnu konvenciju, sa rezervom da ona podleže potvrdi francuske vlade." To je u stvari značilo da Francuska prećutno prihvata prolazak sovjetskih trupa preko Poljske i bez njene saglasnosti.

Bilo je, međutim, dokan. Uveče 21. avgusta Vorošilov je pozvao Dumenka i saopštio mu da se sovjetska vlada ne može zadovoljiti samo saglasnošću Francuske bez pristanka Poljske i Rumunije i da se zato pregovori odlažu na neodređeno vreme. Tom prilikom on je još dodao: "Pitanje vojne saradnje sa Francuskom lebdelo je u vazduhu poslednjih nekoliko godina, ali ono nikad nije perfektno. Prošle godine, dok je propadala Čehoslovačka, očekivali smo da nam Francuska da znak, ali ona to nije učinila ... Danas su opet vlade Britanije i Francuske i suviše razvukle političke i vojne diskusije. Iz toga razloga ne isključuje se mogućnost da se odigraju izvesni politički događaji ..."

Za sve ovo vreme Englezi su mudro ćutali, i njima će tek dolazak Ribentropa u Moskvu biti dovoljan znak

38

da je u odnosu na SSSR učinjen krupan propust i da je podrška ove zemlje u sudaru koji se pripremao izgubljena.

Ribentropova poseta i zaključenje Sovjetskonemačkog ugovora o nenapadanju, s njegovim tajnim aneksom, 23. avgusta 1939, bili su rezultat grozničave akcije nemačke diplomatije sredinom toga meseca. Na dan 12. avgusta otpravnik poslova Astahov izvestio je svoju vladu, da bi jedna visoka nemačka ličnost posetila Moskvu. Sam Ribentrop mu je rekao da bi on lično želeo da putuje u Rusiju i tamo sa Molotovom raspravi sva nejasna pitanja sovjetskonemačkih odnosa. Na ovu poruku Molotov je odgovorio 15. maja da bi Moskva rado primila Ribentropa. No sovjetski ministar tom prilikom nije naznačio ni datum te posete. Berlinu se, međutim, žurilo, pa je Ribentrop već 16. avgusta molio da se datum posete zakaže u što kraćem roku. Dva dana docnije Molotov je zatražio da se precizira cilj posete, ali je opet izbegao da odredi njen datum. Zbog toga je, opet samo dan kasnije (19. avgusta), ambasador Šulenburg dva puta išao Molotovu, i tek tada je ovaj pristao da se Ribentropova poseta zakaže za 26. i 27. avgust. Sutradan, 20. avgusta, sam Hitler se obratio telegramom Staljinu, obavestavajući ga da između Nemačke i Poljske vlada "nepodnošljiva zategnutost" i moleći ga da Ribentropa primi već 22. i 23. avgusta. Staljin je dan kasnije odgovorio da nemački ministar može doći u Moskvu 23. avgusta.

Snabdeven punim Hitlerovim ovlašćenjima, Ribentrop je 23. avgusta oko podne stigao avionom u Moskvu, da bi po podne i iste večeri, posle nekoliko sati konferisanja, postigao ono zbog čega je došao: sa Molotovom, u prisustvu Staljina, potpisao je dva značajna dokumenta. Prvi je bio Ugovor o nenapadanju u kojem se kaže da se dve sile, u cilju učvršćenja mira, obavezuju da neće učestvovati ni u kakvom aktu agresije jedna protiv druge; da neće pomagati nijednu treću silu <u njenim ratnim akcijama protiv jedne od potpisnica ovog sporazuma; da neće ulaziti ni u kakve grupacije sila uperene protiv partnera iz ovog ugovora; da će sve međusobne sporove rešavati sporazumno ili arbitražom. Ugovor je potpisan na deset godina, a 24. avgusta je bio objavljen. Drugi doku

595

menat bio je tajni protokol, koji je sadržao tri bitne i tačke. Prva je određivala da će se, "u slučaju političko / teritorijalnih promena", fiska, Estonija i Letonija srna/ trati sovjetskom, a Litvanija nemačkom uticajnom zoni. n"oln7š~tirn 3a toj zoni pripadne i grad Vilna, koji je tada bio u sastavu Poljske. Druga tačka protokola je određivala granice^sovjetske uticajne sfere u Poljskoj koja će se protezati na zapadu do linije povučene duž reka Narva, Visla i San. Ovaj član je još predviđao da se o budućoj sudbini Poljske dve sile naknadno dogovore "prijateljskim sporazumom". Tačka treća je priznavala pravo SSSRa na Besarabiju. Potpisivanje sporazuma završeno je malom, intimnom svećanošću i šampanjcem. Dižući čašu, Staljin je tada rekao: "Ja znam koliko nemački narod voli svoga Firera; želim zato da popijem" ~ u'lijegovo"zdravlje^"

Sovjetskonemački sporazum od 23. avgusta 1939. označio je slom anglofrancuske politike kalkulisanja sa komunističko-fašističkim suprotnostima. To kalkulisanje dovelo ih je sada u situaciju da se same sukobljavaju sa Nemačkom, koja je obezbedila svoja leđa i izbegla rat na dva fronta. Međutim, mora se znati da su obe strane ugovornice u ovaj sporazum ušle neiskreno, iz puke nužde i svesne njegove prolaznosti. Dosledan strategiji eliminacije jednog po jednog protivnika, Hitler je ovim sporazumom učinio privremeno taktičko odstupanje od svog osnovnog političkog cilja obračuna sa SSSRom. Staljin je, opet, računao da će Nemačka iz borbi na Zapadu izaći oslabljena i da će obračun s njom, posle dve godine, biti lakši za SSSR. Uz to, sporazum sa Hitlerom pomicao je granice na kojima je taj obračun imao da otpo(Trie~"za stotinudve kilometara na zapad, što je za odbranu SSSRa bilo od ne male važnosti.

Demokratski, antifašistički svet je Sovjetskonemačkim ugovorom od 23. avgusta bio teško pogođen. U trenutku njegove opšte konsternacije Čemberlenova vlada je, valjda prvi put, našla snage da ostane na visini svog istorijskog zadatka. Njena izjava u vezi s ovim ugovorom je glasila: "Ovakav događaj ni u kom slučaju ne pogađa naše obaveze, koje smo rešeni da ispunimo."

38"

596

11. KRAJ MIRA

Potpisivanje Nemačkosovjetskog pakta o nenapadanju učinilo je da izbijanje rata u Evropi postane pitanje dana. Poljskonemačka kriza zaoštravala se iz časa u čas. U akutnu fazu ta kriza je ušla uskoro posle Hitlerovog govora od 28. aprila 1939. U pograničnim oblastima

Poljske (u Koridoru), kao i u Dancigu, dolazi do niza incidenata koje izazivaju pronacistički i od nacista organizovani pripadnici nemačke nacionalne manjine. U takvoj situaciji poljski ministar inostranih poslova Jozef Bek je 5. maja dao izjavu da njegova vlada nema ništa protiv autonomije Danciga, ali da će odlučno braniti svoj suverenitet nad Koridorom. Posle toga svi nemačkopoljski politički razgovori bili su prekinuti, da bi, u sasvim novom tonu, bili obnovljeni tek krajem avgusta. Nešto kasnije u maju u Parizu je bio potpisan Francuskopoljski ugovor o vojnoj saradnji, ali je Žorž Bone, koji je snovao o novom Minhenu, uspeo da uveri vladu kako on ne bi trebalo da stupi na snagu pre nego što bude potpisan politički ugovor između dve zemlje. A potpisivanje toga ugovora on je uspešno otezaio i ometao sve do samog izbijanja rata.

Poljskonemačka zategnutost naglo se povećala u toku leta 1939, da bi posle 20. avgusta, kad je u Nemačkoj, bez formalne objave, izvršena opšta mobilizacija, dostigla kulminaciju. Incidenti na poljskonemačkoj granici su učestali, a ganlajter Forster se, po nalogu iz Berlina, 23. avgusta proglasio šefom države u Dancigu. Suočene sa zaoštavanjem krize <u međunarodnim odnosima, osim onih najzainteresovanijih (Nemačke, Velike Britanije, SSSRa, Francuske i Poljske), još dve evropske zemlje su pokušale da izvesnim svojim postupcima u toku leta 1939. utiču na razvoj događaja. Najpre je belgijska vlada, na zahtev kralja Leopolda, izdala 23. juna saopštenje da će Belgija, u eventualnom ratu Velike Britanije i Francuske protiv Nemačke, zadržati striktnu neutralnost i da zato odbija bilo kakve vojne pregovore sa vladama u Londonu i Parizu. Iako je ova izjava na Francuze i Engleze ostavila krajnje neprijatan utisak, nije imala nikakvog stvarnog značaja za njihov stav u poljskoj krizi, niti je uticala na

597

njihove međusobne odnose, koji su se toga leta razvijala u znaku najveće srdačnosti. Od mnogo veće važnosti bio je pokušaj Italije da utiče na Nemačku i skrene je s njenog nepokolebljivog ratnog kursa. Italijanski vlastodršci Musolini i Čano pratili su sa zebnjom nemačku aktivnost, kao i držanje zapadnih sila, u vezi s problemom Danciga i Koridora, i došli su do zaključka da će Hitlerova neutoljiva agresivnost dovesti do opšte ratne konflagracije u Evropi. Svesni potpuno vojne nespremnosti svoje zemlje za veliki ratni obračun, Musolini i Čano su se prepali kako od mogućnosti da u tom ratu budu izloženi napadu Velike Britanije i Francuske, tako i od opasnosti da prilikom novog sređivanja prilika u svetu budu potisnuti na sporedan kolosek. Računajući da će do 1942. i Italija biti spremna da se uključi u veliki evropski rat, Musolini je početkom avgusta odlučio da kod Hitlera učini značajniji napor kako bi ga odvratio od rešavanja spora sa Poljskom nasilnim putem. U tom cilju uputio je svog ministra spoljnih poslova Hitleru i Ribentropu, dajući mu specijalan zadatak, koji je Čano ovako zabeležao: "Duče očekuje od mene da dam dokumentovani dokaz o tome da bi izbijanje rata u ovom trenutku bilo ludost..." Nemačkim rukovodiocima on je imao otvoreno da saopšti Musolinijevu uverenje da bi napad na Poljsku značio svetski rat, a da bi svetski rat u postojećim prilikama doneo poraz Osovima. Sa ovom porukom, kao i sa izjavom da Italija, zbog svoje nespremnosti, ne bi mogla da sledi Nemačku u njenom eventualnom ratnom poduhvatu i da prema njoj ispuni svoje savezničke obaveze, Čano je otputovao za Nemačku. U dugim razgovorima vođenim 11, 12. i 13. avgusta u Salcburgu svaka je strana ostala pri svome: Hitler i Ribentrop da su odnosi sa Poljskom za Nemačku postali nepodnošljivi, da su Nemačka i Italija na vrhuncu povoljnog trenutka za ispunjenje svojih ambicija i da se Velika Britanija i Francuska neće usuditi da ih napadnu; Čano -^da je momenat nepovoljan, da treba pribeći političkim rešenjima i da će zapadne sile ovoga puta

intervenirati. Da bi zadobili Čana, Hitler i Ribentrop su mu nudili da u vreme dok Nemačka bude uništavala Poljsku, Italija raskomada Jugoslaviju. Ništa nije pomoglo. Čano je ostao pri svome, pa su se razgovori u Salcburgu pretvorili u

598

primetan znak hlađenja nemačkoitalijanskog prijateljstva, mada je Hitler na kraju izrazio razumevanje za položaj Italije i za Musolinijevo strahovanje od opšteevropskog rata. Bez obzira na odustajanje jedinog pravog saveznika da ga u odlučnim trenucima podrži svim sredstvima, Hitler nije menjao svoje namere. Odmah pošto je 22. avgusta uputio Ribentropa u Moskvu on je sazvao vojne šefove i izdao im naredbu da se pripreme za napad na Poljsku, koji je imao da otpočne noću između 25. i 26. avgusta. Sutradan, međutim, dok se u Moskvi još pripremao sporazum između Ribentropa i Molotova, Hitleru je uručeno značajno pismo britanskog premijera Čemberlena u kojem je stajalo: "... Ma kakva se ispostavila priroda nemačkosovjetskog sporazuma, on ne može izmeniti obavezu Velike Britanije prema Poljskoj, obavezu koju je vlada Njegovog veličanstva jasno ponovila više puta i koju je rešena da ispuni.

Opšte je uverenje da bi velika katastrofa bila izbegnuta da je vlada Njegovog veličanstva jasnije odredila svoj stav 1914. godine. Bez obzira na to da li ima ili nema izvesnog opravdanja u ovakvom mišljenju, vlada Njegovog veličanstva je odlučila da ovom prilikom ne dođe do sličnog tragičnog nesporazuma. Ako se ukaže potreba, ona je rešena i spremna da odmah upotrebi sve snage koje se nalaze pod njenom komandom; a nemoguće je predvideti kraj neprijateljstvima kad jednom otpočne ..."

Britanskom ambasadoru Hendersonu, koji mu je uručio ovo Čemberlenovo pismo, Hitler je, sav besan, izjavio da "bezuslovna garancija koju je Engleska dala Poljskoj" neće značiti ništa drugo do "podsticaj da se ... pusti u dejstvo talas zastrašujućeg terora protiv milion i po nemačkih stanovnika koji žive u pomenutoj zemlji". U odgovor na ovu providnu optužbu, britanski premijer i ministar inostranih poslova su 24. avgusta dali u Donjem domu nove nedvosmislene izjave o podršci Poljskoj, a sutradan (25. avgusta) zvanično je objavljen Britanskopoljski ugovor o garancijama. Hitler je tada pod hitno opozvao svoju naredbu o nastupanju protiv Poljske već svedeće noći. Kad ga je Gering upitao da li je to privremeno ili trajno odlaganje, odgovorio je: "Privremeno, moraću da pokušam da eliminišem britansku intervenciju

599

iu." To je mislio da postigne time što će Poljacima ponuditi takve pregovore koje ovi neće moći da prihvate, ali koji bi bili dovoljni da Čemberlenu posluže kao opravdanje za odustajanje od garancija datih Poljskoj. U isto vreme Hitler je odlučio da još jednom pokuša sa pridobijanjem Italije za učešće u ratu.

Pošto je odložio napad na Poljsku, Hitler se, najpre, preko ambasadora Kulandra obratio francuskom premijeru Daladjeu, poručujući mu da Nemačka ne želi rat sa Francuskom, prema kojoj nema nikakvih zahteva, ali da će, ukoliko se sama Francuska umeša u sukob, protiv nje "ići do kraja". Na ovu poruku Daladje je hladno odgovorio da Nemačka, ukoliko želi da izbegne rat, treba da se nagodi sa Poljskom.

Istog dana Hitler je otpočeo i poslednju seriju pogađanja sa Londonom, i to na dva kanala: službenom, preko ambasadora Hendersona, i tajnom, posredstvom švedskog industrijalca Dalera. Na oba mesta Hitler je, gomilom lepih reci, poručivao britanskoj vladi kako bi bio veoma rad "da prema Engleskoj učini korak koji bi mogao biti isto tako presudan kao i onaj koji je učinio prema Rusiji, čiji je rezultat bio nedavno sklopljen pakt". Korak koji je Hitler nudio i kojim je želeo da kupi britansku neutralnost prilikom "četvrte deobe Poljske" sastojao bi se u sledećem: "Nemačka će zagarantovati postojanje Britanskog Carstva, uz osiguranu pomoć Nemaca... Uporedo s tim, on bi udvostručio svoju volju za prihvatanje razumnog ograničenja naoružanja i smatrao bi nemačke granice kao konačne." Britanska vlada se na ovaj mamac nije uhvatila. Njen odgovor, od 28. avgusta, glasiće kao i francuski: sudbina rata i mira nalazi se u rukama Nemačke i Poljske; ako ne želi rat, Hitler treba da potraži sporazum sa Varšavom. U ovom smislu London i Pariz su poslali savete i poljskoj vladi. Dok je kao u groznici očekivao anglofrancuske odgovore, Hitler je obnovio i napore u Rimu. Još 25. avgusta u jutru javljao je Dučeu da je Nemačka potpisala sa SSSRom ugovor koji predstavlja "kudikamo najekstenzivniji pakt o nenapadanju danas u svetu". Taj je pakt učinio poljskonemački sukob gotovo neizbežnim. Taj sukob trebalo bi da predstavlja novu priliku za ojačavanje Osovine. Iako nije mogao da predvidi šta sve novi rat

600

može doneti, Hitler je na kraju značajno podvlačio: "Ja Vas uveravam, Duče, da bih u sličnoj situaciji pokazao potpuno razumevanje za Italiju, i da u svakom takvom slučaju možete biti sigurni u pogledu mog držanja." Musoliniju ova poruka, koja je zvučala prekorno, nije bila prijatna. Zato je bez oklevanja odgovorio da bi se Italija, uprkos svojoj nespremnosti, mogla odmah pridružiti Nemačkoj u slučaju rata, ali pod uslovom da joj se za kratko vreme obezbede određene količine ratnog materijala i strategijskih sirovina, što bi joj omogućilo efikasnu odbranu od anglofrancuskih napada sa kopna, mora i iz vazduha. Dobivši ovu poruku, Hitler je smesta uputio u Rim pitanje: šta Italija traži? Musolinijev već ranije pripremljeni odgovor (tzv. Molibdenlista) bio je prosto poguban. Pored ostalog, zahtevao je od Nemačke, i to u roku od godinu dana: 7 miliona tona nafte, 6 miliona tona uglja, 2 miliona tona čelika, 150 protivavionskih baterija, itd. Kad je Hitler video ove zahteve, poručio je Dučeu neka Italija radije ostane neutralna. Musolini se osetio uniženim, i neko vreme je očajavao, a onda je rešio da rehabilituje svoj ugled novom diplomatskom inicijativom. Objavio je predlog da Poljska odmah preda Nemačkoj Dancig, a da se ostala sporna pitanja REŠE na jednoj međunarodnoj konferenciji, na kojoj bi on, kao i u Minhenu, odigrao ulogu velikog majstora posredovanja. Ovu njegovu inicijativu Hitler će 31. avgusta bez uvijanja otkloniti.

Na anglofrancuske poruke da Nemačka mora pregovarati sa Varšavom ako želi da izbegne rat Hitler je 28. avgusta odgovorio izjavom da je sporazum sa Poljskom moguć pod uslovom da se Nemačkoj ustupe Dancig, Koridor i deo Gornje Šlezije. Ukoliko načelno prihvata ove uslove, poljska vlada treba da do 30. avgusta pošalje u Berlin svoga predstavnika, snabdevenog svim ovlašćenjima. Englezi su savetovali Varšavi da sam Bek putuje <u Berlin, ali nisu ni Hitlerove uslove ni postavljeni rok uzeli odveć doslovno. Poljska vlada se duboko kolebala, i tek je 31. avgusta oko podne izdala nalog ambasadoru Lipskom da izvesti Ribentropa kako bi razgovori o nemačkim uslovima mogli početi. Kad je Lipski oko 13 časova zatražio audijenciju, zapitali su ga da li dolazi kao ambasador ili kao specijalni izaslanik svoje vlade. Kao

ambasador rekao je. Onda može biti primljen tek u 18,30, odgovorili su mu s druge strane telefonske žice. Kad je stigao u Vilhelmstrase, Ribentrop ga je primio sanio na toliko koliko je bilo potrebno da mu saopšti kako više nema o čemu da se razgovara. U 21 čas iste večeri nemački radio je saopštio spisak od 16 tačaka koji bi se podneo poljskom predstavniku da je stigao u Berlin. Između ostalog, taj je spisak sadržavao zahteve da se Dancig odmah pripoji Nemačkoj, da u Koridoru bude sproveden plebiscit pod međunarodnom kontrolom, da se demilitarizuju nemački Dancig i poljska Gdinja, da se između Poljske i Nemačke izvrši delimična razmena manjina i da se položaj preostalog nemačkog stanovništva u Poljskoj znatno popravi i ugovorima garantuje. Sledećeg jutra u 4,30 časova otvorena je topovska paljba na poljskonemačkoj granici. Njena grmljavina ugasila je poslednje slabašne plamičke nade u spašavanje evropskog i svetskog mira. Drugi svetski rat je počinjao.

ZAKLJUČAK

MESTO MEĐUNARODNIH ODNOSA 1919-1939. U ISTORIJI XX VEKA

U savremenoj historiografiji koja se bavi problematikom 20. veka sve je rasprostranjeni je gledište da prvi svetski rat treba posmatrati kao događaj kojim počinje, a drugi kao događaj kojim se završava jedno celo i vi to i čvrsto povezano istorijsko razdoblje. Zato je Rene Albreht Karije to razdoblje od 1914. do 1945. nazvao "drugim tridesetogodišnjim ratom", budući da je, po njegovom mišljenju, "drugi svjetski rat završio neispunjen" zadatak prvoga". U osnovi istovetnu tezu zastupa i Alen Tejlor, koji samo terminološki drugačije označava ovaj period, nazivajući ga "nemački rat 1914-1945." Tezama Karijea i Tejlora o povezanosti i o nemačkom karakteru dva svetska rata pribavili su dokaze mnogi savremeni istoričari koji su studirali motive, pokretačke snage i ratne ciljeve zaraćenih strana u ovim velikim svetskim sukobima. Tako je Fric Fišer svojim temeljnim analizama političkih i ratnih ciljeva Nemačke uoči i u toku pr

vog svetskog rata pokazao da se težnje i zahtevi imperijalista kajzerovske Nemačke sa početka 20. stoleća u bitnim crtama i nisu mnogo razlikovali od ciljeva nosilaca režima Trećeg Rajha, koje su, pored drugih, pomno analizirali Alen Bulok i sam Alen Tejlor. Slične zaključke sugerira i knjiga Hermana Gramla (Europa zwischen den Kriegen) o glavnim pravcima međunarodne politike u Evropi.

Tendencija povezivanja dva svetska rata u jednu istorijsku celinu nesumnjivo je naučno osnovana, budući da se u imperijalističkim programima zaraćenih strana i u jednom i u drugom slučaju pojavljuju neke istovetne, a vrlo bitne tačke: težnje za ponovnom podelom sveta, borba za evropsku i svetsku hegemoniju, divlji nacionalizam i šovinističke mržnje, ideološka isključivost, svemoć države nad građanima, itd. Sve su se ove činjenice javile još u decenijama imperijalizma pred prvi svetski rat, da bi se u toku toga rata i posle njega višestruko pojačale i u godinama drugog rata bile dovedene do vrhunca. Proces postepene ekonomske i društvene integracije širih područja zemaljske kugle započeo u eri imperijalizma sredstvima i načinima karakterističnim za ovu fazu kapitalizma, a ispoljen u borbi za privrednu i teritorijalnu podelu sveta, za ovladavanje kolonijama, interesnim sferama i

zonama uticaja, nastavljao se među najvećim kapitalističkim silama, čas većom čas manjom žestinom i brutalnošću, sve do 1945. godine. Prema "J.ome" drugi svetski rat je samo ponovljen pokušaj ostvarenja ciljevi koji su ostali neostvareni još u prvom. U oba slučaja, uz to, karakteristično je da su osnovne tačke tih ciljeva i dinamika borbe za njihovo realizovanje bile diktirane od strane Nemačke. Još pre prvog svetskog rata imperijalistička Nemačka je ispoljila nameru da pod svojim okriljem i svojom dominacijom okupi Centralnu, Jugoistočnu i delove Istočne Evrope, pretvarajući ih u jedinstveno privredno područje za svoje vlastite potrebe. Kao poseban vid odgovora na kolonijalnu ekspanziju i prostrana kolonijalna carstva starijih kapitalističkih sila, Nemačka je ovu svoju nameru pokušavala da ostvari teritorijalnim osvajanjima u prvom svetskom ratu. Taj pokušaj, kao što je poznato, nije uspeo, ali će mu se Nemačka punim intenzitetom vratiti u doba Trećeg Rajha

603

i ponoviti ga svom snagom u drugom svetskom ratu. Sile koje će je slediti u tom ponovljenom pokušaju Italija i Japan ispoljavale su takođe poluvekovni kontinuitet svojih nastojanja da probleme svog vlastitog unutrašnjeg, ekonomskog, socijalnog i političkog razvoda res1 e širokom osvajačkom i kolonijalnom ekspanzijom u vreme kada su područja prema kojima su one težile već bila posednutaTili rezervisana od strane dbrugiiLnioćnika. Tako su i ove~ dve sile, bez obzira na to što su se u dva rata borile na dve različite strane, predstavljale nosioce političkih potresa u svetu tokom perioda 1914-1945.

Imajući na ovaj način u vidu glavne nosioce i izazivače međunarodnih sukoba, njdhove ciljeve, kao i osnovne probleme koji su se u dva velika ratna sudara rešavali, može se prihvatiti mišljenje "da je drugi svp.tskirat samojdruga oružana faza jednog dugogkonfliktnog stanja prouzrokovanog agresivnim nastupom nemačkog imperijalizma." U toj dugoj situaciji međunarodnih koflikata Nemačka je vazda bila ta koja napada postojeće odnose u svetu, postojeći sistem internacionalnih odnosa i postojeći raspored snaga, a stare kolonijalne sile te koje ga brane. Zato je fundamentalno obeležje i perioda 19191939 uprkos činjenici da je najveća dilema 20. veka "socijalizam ili kapitalizam" već bila stavljena na dnevni red is tori je, i to ne samo kao teorijsko i ideološko, već kao praktično društveno^političko pitanje -da je glavni pokretač najdramatičnijih i sudbonosnih zbivanja na međunarodnoj sceni onaj sukob "između velikih država oko pozicija i poseda" koji smo susretali i do prvog svetskog rata i zbog kojeg se i sam taj rat vodio. Iz tih razloga osnovu na kojoj su se i u međuratnom razdoblju grupisale i povezivale države nisu činili slični ideološki obrasci, politički principi ili društveni sistemi, već mnogo neposredni j i ekonomski i politički interesi vodećih imperijalističkih grupacija i njihovih državnih mašinerija u pojedinim zemljama. Tako su i između prvog i drugog svetskog rata "Velika Britanija i Francuska bile upućene jedna na drugu kao branioci, a Nemačka i Italija kao protivnici postojećeg poretka i rasporeda snaga..." To je bio rezultat tvrdoglavog i nezaustavljivog toka istorijskog kretanja epohe imperijalizma, koji se mnogim svo

604

jim savremenici činio protivan logici, razumu i stremljenjima duha i ideja. Nisu bili malobrojni teoretičari i praktični politički delatnici koji su već u razdoblju 20ih i 30ih godina očekivali da će se najvažniji svetskoistorijski sukob sledećeg rata odigrati na suprotnosti

kapitalizam^socijalizam, tj. između SSSRa i kapitalističkog sveta. Uostalom, upoznali smo na prethodnim stranicama i neke praktične pokušaje (1933, 1937/1938) kapitalističkih sila Italije, Velike Britanije i Francuske da, zajedno sa Nemačkom, stvore međunarodnu grupaciju koja bi u krajnjoj liniji bila uperena protiv SSSRa. Ali ti su pokušaji propali pred mnogobrojnošću i dubinom protivrečnosti koje je istorijski razvoj imperijalističke epohe stvorio baš između samih ovih sila. Sovjetski Savez je, opet, kao prva zemlja novog društvenog sistema, nastojao da maksimalno iskoristi te protivrečnosti kako bi izbegao konfrontaciju sa jedinstvenim blokom kapitalističkih sila, što mu je, zahvaljujući pre svega objektivnim istorijskim okolnostima, i pošlo za rukom. Iz svega ovoga moguće je izvući zaključak da deoba sveta na kapitalistički i socijalistički društveni sistem, do koje je došlo 1917, nije u međuratnom razdoblju (a naročito posle 1921) bila direktan izazivač ili podstrekač "istorijske dinamike" koja je određivala osnovne pravce i sadržaje života na međunarodnoj sceni. To je razlog što u dilemi da li sintezu evropske i svetske istorije pREŠE cati na 1917/ 1918 (kad se odigrala oktobarska revolucija i dogodili njome izazvani potresi) ili na 1945 (kad su se smirile i istrošile mnoge istorijske bujice eruptivno proključale u epohi imperijalizma) savremena historiografija međunarodnih odnosa više naginje ovom drugom datumu. Jer, na opravdano pitanje po čemu je, s obzirom na oktobarsku revoluciju, prvi svetski rat značajniji po onome što je završio ili po onome što je započeo izgleda nam najbliži istini odgovor: tako reći, nijedan vitalni problem svetske istorije otvoren u epohi imperijalizma ovaj rat nije okončao i zatvorio; socijalistička revolucija, kojoj je on dao povode i kojom je počela epoha socijalizma u svetu, svoje pune zamahe dobila je tek u drugom svetskom ratu i posle njega, kad se socijalizam u pravom smislu pretvorio u svetski proces. I iz tog razloga izgleda nam opravdanim da se međunarodni odnosi međuratnog

605

perioda posmatraju kao nerazdvojni deo celovitog razdoblja 1914-1945.

Ako u taj kontekst postavimo istoriju međunarodnih odnosa od Versajskog mira do nemačkog napada na Poljsku, onda odmah iskrsava pitanje: šta te dve decenije predstavljaju u istoriji 20. veka? Nije li maršal FOŠ doživeojzuzetan trenutak lucidnosti i pronicljivosti. kad. je Vefsaiske konieEencijejjredskazao da

mir koji se priprema neće biti ništa drugo do dvadesetogodišnje primirje? Izričući ovu slutnju, koja se pokazala stoprocentno opravdanom, Foš i njegovi istomišljenici očevidno nisu imali u vidu istovetne društvenoekonomske razloge i činjenice na kojima su marksističkolenjinističfci teoretičari i revolucionari praktičari toga vremena gradili svoja, takođe opravdana, predviđanja da je novi sukob među imperijalističkim silama, u bližoj ili daljoj budućnosti, neizbežan. Svejedno, i jedni i drugi su bili u pravu: dve decenije posle prvog svetskog rata pokazale su se kao nešto poduži predah u kojem su se prikupljale snage za novi, treba se nadati, definitivni obračun među imperijalističkim silama i grupacijama. U prvoj od tih dveju decenija pobedničke sile su često se međusobno otvoreno koska jući nastojale da osiguraju svoje ratne tekovine, da ih učvrste, a po mogućnosti i nešto prošire, budno pazeći pri tom da nijednoj ne dozvole da se previše razmahne i isprednjači. U tom smislu Velika Britanija je kočila Francusku, njih dve zajedno Italiju, a Sjedinjene Američke Države, s njima svima skupa, Japan. Ovo će dovesti do oštrog diferenciranja među salama pobednicama, do odvajanja naj nezadovoljnijih među njima Italije i Japana iz tabora branilaca postojećeg stanja i prelaska na stranu onih koji su tražili njegovu temeljitu reviziju.

Obuzdavane i kontrolisane snage zemalja koje su težile toj reviziji naglo su izbile na površinu međunarodnih zbivanja onog trenutka kad je glavni nezadovoljnik Nemačka dobila na svom

državnom kormilu takvu političku. grupaciju koja je bila u stanju da mobiliše sve ljudske i materijalne potencijale zemlje za ostvarivanje onih (i još širih) imperijalističkih programa koji su propali u prvom svetskom ratu. Do pojave takve političke grupacije na vlasti u Nemačkoj 1933, kao i sličnih gami

606

tura u Italiji i Japanu još ranije, došlo je kao rezultat dejstva različitih ekonomskih, socijalnih, političkih i ideoloških faktora u opštoj krizi kojom je kapitalistički sistem bio zahvaćen između dva svetska rata. A ti faktori su, pojedinačno ili zajedno, na toliko direktan i očevidan način uslovljavali pravce međunarodne politike da je zbilja teško naći neki drugi primer tako jasnog i čistog odnosa pokretačkih snaga i političkih rezultata njihovog dejstvovanja. Među tim faktorima, koje smo pokušali da prikažemo u prvom delu knjige, pored čestih i dubokih ekonomskih poremećaja, društvenih potresa i klasnih sukoba, na prilike u međunarodnim odnosima u najvećoj meri uticala je jedna od najjedinakijih istorijskih pojava ovog vremena: povezivanje imperijalizma i nacionalizma u jedinstven istorijski fenomen. I imperijalizam i nacionalizam su tekovine druge polovine 19. i početka 20. veka, ali je tek između dva rata došlo do njihovog definitivnog sraščivanja, koje je u najpotpunijoj meri izvršeno u Nemačkoj i Italiji, a u specifičnoj formi u Japanu. Upravo ta potpuna mera, ta svestranost sraščivanja imperijalizma i nacionalizma stvorila je svojevrstan državopolitički oblik i sistem totalitarne građanske diktature poznat u najnovijoj historiografiji pod imenom autoritarni nacionalizam. Osnovnu tačku političkog programa ovog tipa diktature čini zahtev za stvaranjem jake države, koja će postići nesumnjiv autoritet kako u unutrašnjoj, tako i u spoljnoj politici. Taj se autoritet ostvaruje izgradnjom svemoćnog političkog i administrativnopolicijskog aparata, sveobuhvatnom propagandom za širenje velikodržavne i nacionalističke ideologije, te podizanjem moćne oružane sile kao glavnog sredstva agresivne spoljne politike. Jer, jedno od najhitnijih obeležja autoritarne države je njeno nastojanje da svojoj nacionalnoj privredi obezbedi optimalne mogućnosti razvoja, a pripadnicima svoje nacije visok životni standard. Pretpostavka za ostvarivanje ovog nastojanja je osvajanje novih prostranih teritorija bogatih različitim prirodnim resursima i mogućnostima. Razume se da je to nužno vodilo agresiji i nasilju nad svim zemljama koje su se nalazile na teritorijama predviđenim za osvajanje ili koje su bile prepreka tome osvajanju. Okrenuta osvajanju tuđih teritorija, autoritarna država se u međunarodnim od

607

nosima ponašala agresivno i protivno normama međunarodnog prava i važećih ugovora. Ona se borila protiv postojećeg stanja i pravno priznatog poretka, i u toj se borbi rado služila nasilnim sredstvima. Pri tom je postizala uspehe i, ohrabrena njima, sve više i više je gubila predstavu o realnom odnosu snaga u svetu, potcenjujući snage drugih, a precenjajući svoje sopstvene. To je vodilo samouverenom nastupu na međunarodnoj sceni, koji je zanemarivao i prenebregavao svaki rizik i sve opasnosti. Zahvaljujući tome, možemo reći da je država autoritarnog nacionalizma 20ih i 30ih godina, kao što je to i inače slučaj s totalitarnim diktaturama, bila glavni nosilac i glavni podstrekač historijskog dinamizma" dinamizma koji je u ovom slučaju odveo direktno u drugi svetski rat.